चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला।

(ग्रन्थसंख्या ३)

मीमांसाश्लोकवार्तिकम्

MIMAMSASHLOKAVA

श्रीमत्कुमारिलभट्टपादविरचितम्

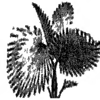
निखिलतन्त्राऽपरतन्त्रश्रीमत्पार्थसारथिमिश्रप्रणीतया

न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया ऽनुगतम्

वाराणसेयराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां

साहित्यशास्त्राध्यापकेन मानवल्ल्युपाह्व-तैलङ्ग-

रामशास्त्रिणा सपरिष्कारं परिशोधितम्।

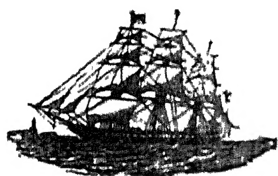
काश्याम् KASHI

तारा-यन्त्रालये श्री०-बा०-हरिदासगुप्तेन फ्रीमैन कम्पनी लिमिटेड् द्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम्।

सन् १८९८ ईस्वी।

वैक्रमसम्वत् १९५५।

शुभम्।

श्री.।

न्यायरत्नाकराख्यव्याख्यासहितस्य

श्लोकवार्तिकस्य

भूमिका।

इह खलु संपादनीयेषु धर्मोऽर्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु प्रथमो धर्म एवेतेरमूलस्तम्भतया समाद्रियते धार्मिकवरैः। सो ऽयं धर्मो वेदप्रतिपाद्य इति वेद एव सर्वस्वं नामास्तिकधुरन्धराणाम्। तस्य च भ्रमप्रमादादिदोषदूषितस्वान्तैरर्वाग्दृष्टिभिर्न याथार्थ्येनार्थोऽवगन्तुं शक्य इति परमकारुणिको भगवान् ज्ञाननिधिर्महामुनिर्जैमिनि*स्तदर्थविचाराय द्वादशभिरध्यायैर्धर्ममीमांसाशास्त्रं प्रणिनाय। तस्यापि चाल्पाक्षरसूत्ररूपतया दुरूहार्थतामवधार्य विदितधर्मा तत्रभवान् शबरस्वामी तस्य भाष्यं†प्रणीयाऽनुजग्राह तादात्विकान् कुशाग्रबुद्धीन् विपश्चितः। अतिक्रामति च काले, बहुलीभूते च लोके लोकायते मते, दुर्दोषोद्भावनैर्दुर्व्याख्यानैश्च प्रतारयत्सु मन्दप्रज्ञान् जनान् बौद्धेषु, भाष्यस्याऽतिगभीरतया तद्याथार्थ्याऽनवगमादश्रद्दधानेष्विवोपेक्षकेष्विव लोकेषु प्रतारकव्याख्यातृवचसि दुर्वादिवचने वा निहितविश्वासेषु, अपहारयत्स्विव वेदार्थरत्नानि, कृशमतीननुजिघृक्षुर्लोकोत्तरप्रतिभाशाली महनीयचरितस्तत्रभवान् कुमारिलभट्टो निखिलवादिदुरुक्तिसमुन्मूलनपुरस्सरं भाष्ये वार्तिकं प्राणैषीत्। यथाह तत्रारम्भे—

* अयं च जैमिनिमहामुनिः "परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्" (व्या-सू-अ.४पा.३सू.१२) "बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" (जै. सू. अ. १ पा. १ सू. ५) इत्यादिव्यासजैमिनिसूत्रेषु परस्परमुभयनामनिर्देशाद् व्याससमानकालिक इति भाति।

† इदं च भाष्यं शाङ्करभाष्यात् प्राचीनमिति "एक आत्मनः शरीरेभावात्" (व्या-सू-अ.३पा.३सू५३)इति सूत्रभाष्ये "इत एवाकृष्याचार्येण शबरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णित"मिति भाष्यकारोक्तेरवधार्यते। आनन्दाश्रममुद्रिताधिकरणरत्नमालापुस्तके २ पृष्ठं द्रष्टव्यम्।

प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता ।
तामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया ॥ इति ।

तदिदं वार्तिकं श्लोकैरेव निर्मितसुर्भट्टपादः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादं तर्कपादाभिधं तथैव निर्मायाऽग्रे तृतीयाध्यायान्तं भागं श्लोकैर्वाक्यैश्च विस्तरेण व्याख्यायाऽवशिष्टं भागमतिसंक्षेपेण व्याचख्यौ । यन्मूलक एव मन्ये भागत्रयस्य नामभेदः, प्रथमस्य श्लोकवार्तिकमिति, द्वितीयस्य तन्त्रवार्तिकमिति, तृतीयस्य च टुप्टीकेति*। एतैरेव च नामभिस्तत्तद्भागं व्यपदिशन्ति स्म निबन्धकाराः ।

तत्र प्रथमोऽयं भागः पुरा १८७७ ईशवीयवर्षे काशीविद्यासुधानिधिनामके पत्रे तादात्विकैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठालयाध्यापकैः पण्डितैः शोधयित्वाऽमुद्र्यत । परमयं भागः श्लोकरूपतया ऽतिगभीरतया च न व्याख्यानमन्तरेण सुबोध इति सव्याख्यस्यास्य मुद्रणं भवेदतीवोपकारकमिति चिराय विदुषां स्पृहामपरिपूरितां पश्यन् दूयमानमानसः सांप्रतं वर्तमानेशवीय (१८९८) वत्सरारम्भात् प्राचीनदुर्लभग्रन्थावलीं "चौखम्बा-संस्कृतसीरीज्" नाम्नीं संमुद्र्य प्रकाशयितुं कृतोपक्रमेण श्रीयुत-बाबूहरिदासगुप्तेन तदुचितग्रन्थनिरूपणाय भूयो भूयोऽभ्यर्थितो न्यरूपयममुं तदनुरूपम् । व्याख्यां चास्य गवेषयन् काशिकाख्यामेकामपरां च न्यायरत्नाकराख्यां समुपलभ्याऽन्तिमामेव सांप्रतं मुद्रणयोग्यां निरचैषम् ।

श्लोकवार्तिकस्य प्रणेता किल मीमांसामूर्तिः कुमारिलभट्टः श्रीमच्छङ्कराचार्यसमकालिकः कार्तिकेयाऽवतार इति माधवीयशङ्करदिग्विजये—

इत्यूचिवांसमथ भट्टकुमारिलं त-
मीषद्विकस्वरमुखाम्बुजमाह मौनी ।
श्रुत्यर्थकर्मविमुखान् सुगतान् निहन्तुं
जातं गुहं भुवि भवन्तमहं नु जाने ॥

इत्यादिसंवाददर्शनादवसीयते । शङ्करभगवत्पादाविर्भावसमयश्च ३८८९ कलिवर्षेषु गतेषु वैक्रमसम्वत् ८४५ शाके ७१०

* एषु च त्रिषु भागेषु द्वितीयो मद्गुरुचरणमहामहोपाध्याय श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोध्य बनारस-संस्कृत सीरीज् नाम्न्यां संस्कृतपुस्तकमालायां मुद्रितः । सटिप्पनश्च तृतीयो भागो ढुण्ढिराजशास्त्रिणा [illegible] प्रकाशितश्च । † श्रीगुणरत्नामिधकृताम् ।

(A. D. 788)* इति स एव चास्य स्थितिकाल इति सिध्यति ।

न्यायरत्नाकरकारश्च मीमांसाशास्त्रपारावारपारदृश्वा सुगृहीतनामधेयो यज्ञात्मसूनुः† श्रीमान् पार्थसारथिमिश्रः कदा भूमण्डलं मण्डयामासेति विचारे प्रवर्तिते १६३९ ईशवीयवर्षे वर्तमाननिजस्थितिना श्रीमदप्पयदीक्षितेन‡ प्रणीतेषु तत्तद्ग्रन्थेषु तत्र तत्रैतत्- (पार्थसारथि) कृतग्रन्थसंवाददर्शनात्§ ततो ऽयं पुरातन इति ज्ञातम् । अग्रे च गवेषणे क्रियमाणे श्रीमन्माधवाचार्यप्रणीते जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे शास्त्रदीपिकानामदर्शनात्‖ माधवाचार्यस्य च १३१३ शके (1391 A. D.) स्थित्यवगमात्¶ ततः (१३१३ शकात् 1391 A. D.) प्राचीनो, वार्तिके चानेन व्याख्याकरणाद् वार्तिककारसमयादुपरि निर्दिष्टात् (संवत् ८४५ A. D. 788) अर्वाचीनो ऽयमिति निर्विवादं निर्णेतुं शक्यम् ।

यद्यपि वार्तिककारात् कियदनन्तरं, माधवाचार्याच्च कियत् पूर्वम् एतत्स्थितिरिति तु सांप्रतं यथावन्निर्णेतुं न सुकरं तथापि जीवति ग्रन्थकारे तदुक्तीनां स्वग्रन्थेषु प्रामाण्यविधया निर्देशो तद्ग्रन्थानां व्याख्याने वा पर्याप्ता प्रसिद्धिरादरो वा न सुखोपजनो विशेषतो ऽनाकलितमुद्रणादिकलाकौशले तदात्वे इति तत्पर्याप्तः कालो न्यूनान्न्यूनो ऽपि शतं वत्सरा अवश्यं कल्पनीयः । तथा च भट्टपादसमयात् शतमर्वाचीना वत्सराः संवत् ९४५ (A. D. 888) माध-

*विजयनगरसंस्कृतपुस्तकमालायां मत्परिशोधितस्य मितभाषिणीसंवलितसप्तपदार्थीग्रन्थस्य भूमिका द्रष्टव्या ।

† आचार्यमतमाश्रित्य श्रीमद्यज्ञात्मसूनुना ।
पार्थसारथिमिश्रेण प्रयुक्तितिलकः कृतः ॥

इति अध्ययनविधिचर्चाप्रकरणसमाप्तौ न्यायरत्नमालायां तदुपनिबद्धायां लेखदर्शनाद् यज्ञात्मसूरिसूनुरयमित्यवगम्यते ।

† विजयनगर-संस्कृत-पुस्तकावल्यां मद्गुरुचरण-म-म-श्रीगङ्गाधरशास्त्रिप्रणीता सिद्धान्तलेशसंग्रहभूमिका द्रष्टव्या ।

‡ विजयनगर-संस्कृतपुस्तकावल्यां मत्परिशोधिते परिमल-पुस्तके पृ. १७ प. १२ द्रष्टव्या । विधिरसायने ऽपि तत्र तत्र " तदुक्तं तन्त्ररत्ने " इत्यादिलेखो दृश्यते ।

§ आनन्दाश्रम-पुस्तकावलीमुद्रिते जैमिनीयन्यायमालाविस्तरपुस्तके पृ. ४ प. २ द्रष्टव्या ।

‖ विजयनगर-संस्कृतपुस्तकावलीमुद्रित मत्प्रणीत वेदान्तकल्पतरुभूमिकायां पृ. १२ अन्तिमं पङ्क्तित्रयं ऽस्य संक्षेपस्तत्रैव मुद्रिते विवरणप्रमेयसंग्रह मत्प्रणीतभूमिकायां च विस्तरो द्रष्टव्यः ।

चाचार्यसमयाच्च पराचीनाः शतं वत्सराः शकः १२१३ (A. D. 1291) इत्येतत्कालमध्ये पार्थसारथिमिश्रस्थितिकाल इति सिध्यति। स एव चार्थाद् न्यायरत्नाकरनिर्माणसमयः स्थिरीभवति। एतावत्तु सांप्रतं निरूपयितुं पारयामि, अग्रे ऽपि गवेषयन्नमुं वृत्तान्तं याथातथ्येनोपलप्स्ये चेत् प्रकाशयिष्यामि सप्रमोदमेतद्ग्रन्थपरिसमाप्तावुपसंहारे, अभ्यर्थये च तज्ज्ञान् विपश्चितः कृपया मह्यं तन्निवेदनाय। एतद्ग्रन्थातिरिक्तास्त्रयो ग्रन्थास्तन्त्ररत्न*शास्त्रदीपिका† न्यायरत्नमाला‡ख्या अनेन विचक्षणचूडामणिना निर्मिताः। शास्त्रदीपिकायां तत्र तत्रैतद्ग्रन्थद्वयनामोल्लेखा§त्तस्या एतद्द्वयोत्तरनिर्मितत्वं, न्यायरत्नाकरस्य च तत्र तत्र प्रपञ्चितं चैतच्छास्त्रदीपिकायां न्यायरत्नमालायां चेति लेखदर्शना||त्सर्वापेक्षया पश्चान्निर्माणं निश्चीयते। आस्तां तावदिदं प्रकृतमनुसरामः।

तदिदं श्लोकवार्तिकं न्यायरत्नाकराख्यव्याख्यासहितं संशोध्य मुद्रयितुं कृतमतिना मया ऽस्य शोधनसमये मूलग्रन्थस्य काशिकराजकीयपाठशालीयं प्राचीनमर्वाचीनं चेति पुस्तकद्वयं, काशीविद्यासुधानिधिमुद्रितं तृतीयं, श्रीयुतगोविन्ददासमहाशययोगेन दरभङ्गाराजकीयपुस्तकालयाध्यक्षश्रीमद्गङ्गानाथझाशर्ममहाशयसकाशाल्लब्धं चतुर्थमिति पुस्तकचतुष्टयं, व्याख्यानस्य न्यायरत्नाकरस्य च तारकाश्रममठस्थमेकं, द्वितीयं च मैथिलकुलावतंसश्रीमन्मीमांसकवरचित्रधरमिश्रशर्मविद्वत्पुस्तकाधारेण लिखितं, तृतीयं च पूर्वोपवर्णितविद्यारसिकगोविन्ददासमहाशयेन नानापुस्तकाधारेण लिखितं, तुर्यं च तृतीयसूत्रान्तमिति पुस्तकचतुष्टय,मादर्शत्वेन परिगृह्य मूले व्याख्यायां च तत्र तत्रोपलब्धान् पाठभेदानधो निवेश्य, दिदृक्षुजनप्रयासपरिहाराय व्याख्यायां गृहीतान् प्रतीकान् स्थूलैरक्षरैर्मूल-

* अयं तावद् ग्रन्थो द्वादशाध्यायीव्याख्यारूपो कृच्छ्रलभ्यो ऽद्य यावदमुद्रितः।

† इयं काशीविद्यासुधानिधौ पृथक् च मुद्रिता प्रसिद्धतमा।

‡ अयं ग्रन्थः सहृदयहृदयाह्लादको नाद्यापि मुद्रितः प्रयत्नलभ्यो ऽवश्यं मुद्रणमर्हति। अस्य रामानुजाचार्यविरचितं नायकरत्नं नाम व्याख्यानं चास्ति। को ऽयं रामानुजाचार्य इति तु न विद्मः।

§ शास्त्रदीपिका पृ-४३४ प-८, पृ-१६ प-५, पृ-४५६ प-१८ द्रष्टव्याः।

|| न्यायरत्नाकर पृ-६१ प-१५ द्रष्टव्या।

श्लोकाङ्कैश्चालङ्कृत्य, स्थलविशेषेषु व्याख्येयं भाष्यभागमप्यधः सूक्ष्माक्षरैरुपन्यस्य प्रवर्तितशोधनकार्यो ऽस्मि ।

एवं भूयांसमायासमङ्गीकृत्य सविशेषावधानं संशोधिते ऽप्यत्र ग्रन्थे मदीयाल्पमतिदोषाद्, दृष्टिदोषात्, अक्षरयोजकमुद्रकादिदोषाद्वा यत्र क्व चिदुपलब्धा अशुद्धीरुपेक्षमाणा गुणैकपक्षपातिनो विपश्चिद्वर्या मात्सर्यमुत्सार्य स्वयमेवाऽत्र नयनार्पणायासमङ्गीकृत्य मीमांसासुधासौहित्यं भजन्तः करिष्यन्त्येव मामकीनं परिश्रमं फलेग्रहिमिति सुदृढमवधारयन् प्रसादयामि स्वतःप्रकाशं शाश्वतं वेदपुरुषमनेन व्यापारेणेति निवेदयति । शम् ।

वाराणस्याम् आश्विनसुदि १० संवत् १९५५	काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापको मानवल्ल्युपाख्यः, **तैलङ्ग-रामशास्त्री ।**

सव्याख्यश्लोकवार्तिकपुस्तके सङ्केतविवरणम् ।

-:o:-

अ० पा०	अध्याये । पादे ।
का० पा०	काशीविद्यासुधानिधिमुद्रितपुस्तक-पाठः ।
जै० सू०	जैमिनि-सूत्रम् ।
पु० पा०	पुस्तक-पाठः ।
पृ० प०	पृष्ठ-पङ्क्तौ ।
शा० भा०	शाबर-भाष्यम् ।
सु०	सुबोधिनी (जैमिनिसूत्रवृत्तिः)

मूले एकविषयप्रतिपादकः एकश्लोकाधिकस्तन्न्यूनो वा भाग ' एतच्चिन्हमध्ये स्थापितः ।

शाबरभाष्यपृष्ठपङ्क्त्यङ्काः एशियाटिक्सोसायटीमुद्रित-पुस्तकानुसारेण निर्दिष्टाः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

तन्त्रवार्तिके

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

(तर्कपादः)

श्लोकवार्तिकाभिधः ।

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥ १ ॥
अभिवन्द्य गुरूनादौ शिष्यधीपद्मिनीरवीन् ।

सरस्वत्यै नमः ।

न्यायरत्नाकरः ।

श्लोकवार्तिकमारिप्सुस्तस्याऽविघ्नसमाप्तये ।
विश्वेश्वरं महादेवं स्तुतिपूर्वं नमस्यति ॥ १ ॥

विशुद्धेति[१] । विशुद्धं मीमांसया संशोधितं ज्ञानमेव देहो यस्य । त्रिवेद्येव दिव्यं चक्षुः प्रकाशकं यस्य । सोमस्य अर्धं स्थानं ग्रहचमसादि तद्धारिणे इति यज्ञपक्षे ऽपि संगच्छते । विद्यागुरूणां स्तुतिनमस्कारौ कुर्वन् वार्तिकारम्भं प्रतिजानीते अभिवन्द्येति[२] ।

तत्प्रसादात् करिष्येऽहं मीमांसाश्लोकवार्तिकम् ॥२॥

तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैः* प्रसादिभिः ।

सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः ॥ ३ ॥

न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।

दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥४॥

कुतो वा गृह्णते दोषं सूरयो मद्विधोक्तिषु ।

नेष्यते यः परस्थोऽपि स स्वयं गृह्यते कथम् ॥५॥

निर्दोषत्वैकवाक्यत्वं क्व वा लोकस्य दृश्यते ।

सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि प्रति ॥६॥

संप्रति लोकयात्रामाद्रियमाणो विदुषामनुनयं करोति तदिति[३] । परीक्षकाणामिदानीं माध्यस्थ्यमर्थयते न चात्रेति[४] । दोषैकदृष्टिपराणामसन्नपि दोषः प्रकाशते अतो मध्यस्था भूत्वा† परीक्षध्वमिति। दुर्जनानिदानीमुद्धतोक्त्या दमयति कुत इति[५] । परस्थानपि दोषाननिच्छन्तस्तत्परिजिहीर्षायां यतमाना मद्विधाः कविप्रवराः कथं स्वग्रन्थे दोषान् संगृह्णीयुः अविद्यमानांश्च दोषान् कथं सूरयो गृह्णीयुः, मूर्खास्तु कामं गृह्णीयुरपीति । संप्रति शिष्यजनमनुशास्ति निर्दोषत्वेति[६] । यद्यपीमं ग्रन्थं दुर्जनाः कतिपये दूषयिष्यन्ति तथापि न दोषवत्त्वं मन्तव्यम् । न हि क्व चिदपि सर्वस्य लोकस्य निर्दोषत्वसम्प्रतिपत्तिर्भवति। तथा हि। तिष्ठतु तावदन्यद् यावत्यन्तनिर्दोषौ परमपुरुषार्थात्मकौ मोक्षस्वर्गौ तत्रापि नास्तिकाः सापवादाः, भीमः खल्वयमपवर्गः बहुत्र भद्रकं लुप्यते वरं हि संसारः

---

* स्तोत्रैरिति का. पाठः । † मध्यस्थीभूत्वेति २पु० ।

आगमप्रवणश्चाहं* नापवाद्यः स्खलन्नपि ।
न हि सद्वर्त्मना गच्छन् स्खलितेष्वप्यपोद्यते ॥७॥
यथाकथं चिदारब्धा त्रयीमार्गोऽनुसारिणी ।
वाग्वृत्तिरल्पसारा ऽपि श्रद्दधानस्य शोभते ॥८॥
मीमांसाशास्त्रतेजोभिर्विशेषेणोज्ज्वलीकृते ।
वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृष्णा ऽतीव विजृम्भते ॥९॥

यत्र कियानपि तावत्सुखलेशो ऽनुभूयते, इति मोक्षे ऽपवादः । तथा स्वर्गे ऽपि किं स्वर्गेण चिरसाध्येन मरणव्यवहितेन, वरमत्रस्यमेव भोजनशय्यादिसुखमिति। अतो न कैश्चिद् दूषितमिति मत्वा सदोषत्वं मन्तव्यमिति । संप्रति उपेत्यापि सदोषत्वं संग्राह्य एवायं ग्रन्थ इत्याह आगमेति[७] । सन्मार्गो ह्ययं वेदानुसारः सन्मार्गेण गामिनां च सत्यपि स्खलने नापवादो युक्तः। तेन वेदव्याख्यानात्मकस्य ग्रन्थस्य भूयिष्ठगुणस्याल्पो दोषः सन्नप्युपेक्षणीय इति । किञ्चाल्पसारा बहुदोषा यथा कथञ्चिदतिक्लेशेन समारब्धा वा वृत्तिस्त्रयीमार्गानुसारिणी चेच्छ्रद्दधानस्य शोभतएव किं पुनरस्मादृशानामत्यन्तनिर्दोषा वाग्वृत्तिरित्याह यथाकथञ्चिदिति[८] । ननु वेदं व्याचिख्यासोस्ते किं मीमांसाव्याख्यया वेद एवोपक्रमादारभ्य व्याख्यायतामत आह मीमांसेति[९]। वेदवाक्यानि मीमांसागतन्यायवशेन निरूपितानि मनोहराणि भवन्ति नोपदेशरूपेण व्याख्यातानि, तेन मीमांसाव्याख्यायामेव तृष्णा वर्धतइति। ननु मीमांसायाश्चिरन्तनानि भर्तृमित्रादिरचितानि व्याख्यानानि विद्यन्ते किमने-

---

* अयमिति का. पाठः ।

प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता ।
तामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया ॥१०॥

अथाऽतो धर्मजिज्ञासा* ॥१॥

"अथातो धर्मजिज्ञासा" सूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥११॥
सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वा ऽपि कस्य चित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ॥१२॥

नेत्यत आह प्रायेणेति[१०] । मीमांसा हि भर्तृमित्रादिभिरलोकायतैव सती लोकायतीकृता नित्यनिषिद्धयोरिष्टाऽनिष्टं फलं नास्तीत्यादिबहपसिद्धान्तपरिग्रहेणेति तामास्तिकपथे कर्तुं वार्तिकारम्भयत्नः कृतो मयेति ॥

एवं समर्थितारम्भं वार्तिकमारभमाणः सूत्रतात्पर्यं तावद्दर्शयति अथात इति[११] । धर्माख्यो योऽस्य शास्त्रस्य विषयः प्रतिपाद्यः तदेवास्य प्रयोजनमिति वक्तुं शास्त्रादौ इदं सूत्रं कृतम् । धर्मजिज्ञासायां हि कर्तव्यतामुक्त्वा ऽऽरभ्यमाणं शास्त्रं नूनं तत्प्रतिपादनार्थमिति गम्यते, अतस्तदर्थमिदं सूत्रम् । आद्यमिति प्रयोजनाभिधानस्यावसरं दर्शयति । किमर्थं पुनः प्रयोजनकथनमत आह सर्वस्येति[१२]

*अथ, गुरुकुलस्थितिपूर्वकवेदाध्ययनानन्तरम् । अतः, यतो ऽध्ययनस्य अर्थज्ञानं फलम् अतः । धर्मस्य, वक्ष्यमाणलक्षणस्य । जिज्ञासा, तत्साध्यो विचारः । कर्तव्य इति शेषः । इति सूत्रार्थः । सु० ।

मीमांसाख्या तु विद्येयं बहुविद्यान्तराश्रिता ।
न शुश्रूषयितुं शक्या प्रागनुक्त्वा प्रयोजनम् ॥१३॥
विद्यान्तरेषु नाप्येतद् यद्यभीष्टं प्रयोजनम् ।
अनर्थप्रापणं तावत्तेभ्यो नाशङ्क्यते क्व चित् ॥१४॥
मीमांसायां त्विहाऽज्ञाते दुर्ज्ञाते वा ऽविवेकतः ।
न्यायमार्गे महान् दोष इति यत्नोपचर्यता ॥१५॥
तस्मात्प्रयोजनं पूर्वमुक्तं सूत्रकृता स्वयम् ।
यत् स्वेनोक्तं वदेयु*स्तद् भाष्यकारादयः कथम् ॥१६॥

सर्वस्याऽल्पायाससाध्यस्यापि शास्त्रस्य कर्मणो वा प्रवृत्तिसिद्धये ऽवश्यं वक्तव्यमेव प्रयोजनं विशेषतो मीमांसाया बहुप्रयाससाध्यत्वादित्याह मीमांसेति[१३]। मीमांसा हि व्याकरणादिशास्त्रान्तरवशेन व्युत्पन्नपदपदार्थस्य वाक्यार्थसंदेहनिवृत्त्यर्था बहूनि विद्यान्तराणि उपायभूतान्याश्रिता बह्वायाससाध्या, नास्यां प्रयोजनमनुक्त्वा प्रवर्तयितुं शक्यमिति। अपरमपि मीमांसायां विद्यान्तरेभ्यः प्रयोजनाभिधानोपयोगं दर्शयति विद्यान्तरेष्विति[१४]। विद्यान्तरेष्वनुक्ते प्रयोजने यदि नाम न प्रवर्तेरन् तथाप्यल्प एव प्रत्यवायः तेषामल्पविषयत्वात्, मीमांसा तु सर्ववाक्यगतन्यायनिरूपणात्मिका तेनास्यां यो न्यायमार्गस्तस्मिन्नज्ञाते दुर्ज्ञाते वा विवेकाऽभावान्न किं चिज्ज्ञायेत अतो महान् दोष इति प्रयोजनदर्शनेन प्रयत्नेनोपचरितव्येति। उपसंहरति तस्मादिति[१६]। किमिति पुनः स्वयमुक्तं न भाष्यकारादिभिर्वक्ष्यमाणं प्रतीक्षितमत आह यत्स्वेनेति। स्वयमनुक्ते

* यत्तेनोक्तं गृह्णीयुस्तदिति पुस्तकान्तरे

सिद्धार्थं ज्ञातसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः* सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥१७॥
शास्त्रं प्रयोजनं चैव संबन्धस्याश्रयावुभौ ।
तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद् भिन्नो नोक्तः प्रयोजनात् ॥१८॥
'सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां संबन्धकथनाद्यतः ।
तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेषु संबन्धः पूर्वमुच्यते ॥१९॥
यावत् प्रयोजनेनास्य संबन्धो नाभिधीयते ।

प्रयोजने प्रयोजनान्तरमपि भाष्यकारादयो वदेयुरिति सम्भावयन् स्वोक्तमेव कथं ते वदेयुरित्येवमर्थं स्वयमुक्तवान् । अत्र चोदयति सिद्धार्थमिति[१७] । ज्ञातप्रयोजनं ज्ञातसंबन्धं च शास्त्रं श्रोतुं श्रोतारः प्रवर्तन्ते तस्मात् प्रयोजनवदेव सम्बन्धोऽपि शास्त्रावतारहेतुभूतः शास्त्रादावेव वक्तव्यः अनेन संबन्धेनेदं शास्त्रमायातमिति यथा शास्त्रान्तरेष्वथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादिषु शिष्यप्रश्नानन्तर्यरूपसम्बन्धोऽभिधीयते अन्यथा ह्यसङ्गताभिधायितां सूत्रकारस्याशङ्क्य श्रोतारो नातीव तद्वचने श्रद्धीरन्निति । परिहरति शास्त्रमिति[१८] । नात्र जैमिनेः शास्त्रारम्भे शिष्यप्रश्नानन्तर्यादिरूपः सम्बन्धो हेतुः किन्तु योऽयं पूर्वोक्तेन प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्यसाधनसम्बन्धः स एव शास्त्रारम्भहेतुरिति विनैव शिष्यप्रश्नादिना स्वयमेव भगवान् जैमिनिर्लोकहितार्थं धर्मज्ञानसाधनभूतं शास्त्रमारब्धवान् । स चायं सम्बन्धः सम्बन्धिनोरभिधानादेवार्थाज्ज्ञात इति न कण्ठेनोक्तः । पुनश्चोदयति सिद्धिरिति[१९] द्वयेन । अर्थोक्तोऽयं सूत्रकारेण सम्बन्धो भवद्भिर्व्याख्यातृभिः कथनीय उपपादनीयः ।

---

* कर्तव्य इति का. पा. ।

असंबद्धप्रलापित्वाद् भवेत् तावदसंगतिः' ॥२०॥
इह त्वाक्षिप्य संबन्धं भाष्यएवाऽभिधास्यते ।
धर्मप्रसिद्ध्यसिद्धिभ्यां, तस्मान्नान्यो ऽभिधीयते ॥२१॥
न चाप्यत्राऽथशब्देन शास्त्रसंबन्ध उच्यते ।
संबन्धं क्रिययोर्ह्येष ब्रूते शास्त्राच्च ते पृथक् ॥२२॥
यो ऽप्ययं शास्त्रसंबन्धो वर्ण्यते कैश्चिदादितः ।

अत एव हि शास्त्रान्तरेषु सम्बन्ध उपपाद्यते यावद्ध्ययं सम्बन्धः प्रयोजनेन सह साध्यसाधनरूपो नोपपाद्यते तावदस्याऽनुपपत्तिं मन्यमानाः श्रोतारो ऽसंबद्धप्रलापित्वं सूत्रकारस्य मन्यमानाः शास्त्रस्याऽसङ्गतिमेव मन्येरन् अतो ऽयं सम्बन्ध उपपादनीयः सम्बन्धान्तरं वा वक्तव्यमिति। परिहरति इह त्विति[२१]। भाष्यकारैरेवाऽयं सम्बन्धो धर्मप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यामाक्षिप्य समाधास्यते अतो नेदानीमस्माभिरुपपाद्यते न च सम्बन्धान्तरमभिधीयते।

केचित्तु सौत्रेणैवाथशब्देनाध्ययनक्रियानन्तर्यरूपः शास्त्रसम्बन्ध उक्त इति मन्यन्ते तान्निराकरोति न चापीति[२२]। किमिति नोच्यते ऽत आह सम्बन्धमिति । अध्ययनजिज्ञासाक्रिययोर्हि सम्बन्धमथशब्दो ब्रूते, ते च क्रिये शास्त्रादत्यन्तभिन्ने। न हि जिज्ञासाशब्दो मीमांसापर्यायः येन शास्त्रसम्बन्ध उच्येत। सन्नन्तत्वसाम्यात्तु तयोरेकार्थत्वभ्रमो भवताम्। श्रोतृक्रिया हि ज्ञानेच्छा जिज्ञासा, वक्तृक्रिया तु विचारात्मिका मीमांसा, कुतस्तयोरैक्यम्। न चाध्ययनानन्तरं जैमिनिना शास्त्रं प्रणीतम् अतो नानेन शास्त्रसम्बन्ध उच्यतइति। मा भूदानन्तर्यं शिष्यप्रश्नदेवताराधनरसायनादिक्रियानन्तर्यरूपो गुरुपर्वक्रमात्मको वा सम्बन्धः शास्त्रस्योच्यतामिति चेत्, तदपि तावज्जिज्ञासाशब्दस्य शास्त्रवचनत्वाऽभावाद्वा-

क्रियाऽऽनन्तर्यरूपो वा गुरुपर्वक्रमोऽपि वा ॥२३॥
तदतद्भावयोस्तस्य विशेषो नोपलभ्यते ।
श्रोतुर्विधौ निषेधे वा ज्ञाने वा शास्त्रगोचरे ॥२४॥
तस्माद् व्याख्याङ्गमिच्छद्भिः सहेतुः सप्रयोजनः ।
शास्त्रावतारसंबन्धो वाच्यो नान्यस्तु निष्फलः ॥२५॥
लोकइत्यादिभाष्यस्य* षडर्थान् संप्रचक्षते ।

युक्तम् । निष्प्रयोजनश्चायं पक्ष इत्याह योऽपीति[२३] । न ह्येवं सम्बन्धतद्भावाऽतद्भावयोः श्रोतॄणां शास्त्रश्रवणे प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा शास्त्रगोचरे वा ज्ञाने कश्चिद्विशेषः । विधिनिषेधाभ्यां तत्कार्यभूते प्रवृत्तिनिवृत्ती लक्षयति । पर्वाऽवच्छेदः, गुरुपर्वणां क्रमो गुरुपर्वक्रमः । तद्यथा ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच सोऽपीन्द्राय सोऽप्यादित्याय स च वसिष्ठाय सोऽपि पराशराय पराशरः कृष्णद्वैपायनाय सोऽपि जैमिनये स च स्वोपदेशानन्तरमिमं न्यायं ग्रन्थे निबद्धवानिति । सोऽयमेवंविधः संबन्धो निष्फलो निर्हेतुकश्च । न ह्यस्मिन् सम्बन्धे किञ्चित् प्रमाणमस्तीति । उपसंहरति तस्मादिति[२५] । वेदव्याख्यात्मकस्य मीमांसाशास्त्रस्याऽङ्गभूतं सम्बन्धमिच्छद्भिः सप्रमाणकः सप्रयोजनकश्च सम्बन्धो वाच्यः । स च पूर्वोक्त एव अन्यस्तु निष्फलो न वाच्यः । शास्त्रमवतारयतीति शास्त्रावतारः ।

भाष्यमिदानीमनुसंधत्ते लोके इति[२६] । ननु यत्रैव भाष्यं सं-

*लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम्, नाऽध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा । एवं वेदवाक्यान्येव एभिर्व्याख्यायन्ते । शा. भा. पृ. १ प. २ ।

भाष्यकाराऽनुसारेण प्रयुक्तस्यादितः पृथक्* ॥२६॥
सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथा ऽपरे ।
परिसंख्यास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् ॥२७॥
साधारणी विशिष्टा च सूत्रव्याख्या द्विधा मता ।
विशिष्टा प्रतिसूत्रं या सर्वार्था त्वियमुच्यते ॥२८॥

गच्छते स एवार्थः कथं षडर्थत्वमत आह भाष्येति । सर्वत्रैव भाष्यं संगच्छतइति भावः। ननु सन्निधिविशेषादेतत्सूत्रगताऽथशब्द-दूषणमेवार्थो नार्थान्तरमत आह प्रयुक्तस्यादित इति । शास्त्रादौ प्रयुक्तमिदं भाष्यमतः सर्वव्याख्यादीनामेतदेव स्थानमिति न स्थानतो विशेषलाभः। तथापि सकृदुच्चरितस्य कथमनेकार्थत्वमत आह पृथगिति । नैते समुच्चीयन्ते ऽर्थाः किन्तु पृथक्पृथगेतानर्थान् व्याख्यातारः प्रचक्षते केचिदन्यं केचिदन्यमिति। किञ्चाऽनेकार्थ-त्वमपि पौरुषेयस्य सम्भवत्येव श्वेतो धावतीत्यादिवत् । तदिदं प्रयुक्तग्रहणेन सूचितं वेदितव्यमिति ।

तानेव षडर्थान् उपदर्शयति सर्वव्याख्यामिति[२७]। सर्वव्याख्यां विवृणोति साधारणीति[२८]। सर्वसूत्रसाधारणीयं व्याख्या लोकइत्यादिना क्रियते। अत्र भाष्ये सूत्रेषु पदानि प्रसिद्धार्थान्येवेत्यवगन्तव्यमिति प्रवृत्तिमुपदिश्य नाऽध्याहारादिभिरेषां कल्पनीयो ऽर्थ इति निवृत्तिरुपदिष्टा। तत्रैषामिति सर्वनाम्ना पूर्वप्रकृतप्रधानपरामर्शात् सूत्राणां च सप्तम्या पदविशेषणार्थत्वात् प्रधानभूतानां पदानामेव परामर्शात् प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि पदविषयेति प्रतिभाति, तथा न मन्तव्यमित्याह

* प्रयुक्तः स्यादितः पृथक् इति का. पा. ।

प्रवृत्तिस्तु पदेष्वेव निवृत्तिः सूत्रसंश्रया ।
वेदवाक्याऽविरुद्धेषु न तु सर्वेषु केषु चित् ॥२९॥
अध्याहारस्य वाक्येषु व्यत्यासस्य च संभवात्* ।
तेनैषामिति सूत्राणां पारार्थ्ये सत्यपि ग्रहः ॥३०॥
एवशब्दो ऽल्पवाच्यत्वादस्याऽऽवृत्तौ तु गौरवम् ।
प्रसिद्धत्वादवाच्यं चेन्न दोषः पुङ्गिरामयम् ॥३१॥

प्रवृत्तिरिति[२९] । सति सम्भवे इत्यस्यार्थमाह वेदवाक्येति । यदे-तत्प्रसिद्धार्थग्रहणम् अध्याहारादिवर्जनञ्च तन्न सर्वेषु किन्तु केषु चि-देव वेदवाक्याविरुद्धेष्वित्यन्वयः। किमिति पुनर्निवृत्तिः सूत्रसंश्रयेत्यत आह अध्याहारस्येति[३०] । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधो न चाध्याहा-रव्यवहितकल्पनयोः पदे प्राप्तिः, न्यूनपदाप्रयोगात् नियतक्रमत्वाच्च प्रकृतिप्रत्यययोः । विपरिणामगुणकल्पने तु यद्यपि पदाधारे तथापि पदानामेव संहतानां वाक्यत्वाद्वाक्याधारतापि सम्भवति तेन निषे-ध्यानां सर्वेषां प्राप्तिः सूत्रेष्वेव सम्भवतीति परार्थानामपि तेषामेव परामर्श इति। एवं साधारणव्याख्यां कृत्वा किं पुनरस्याः प्रयोजनमि-त्याशङ्क्य भाष्यकारेणोक्तम् एवं वेदवाक्यान्येवैभिर्व्याख्यायन्तइति । अस्यायमर्थः । एवं साधारणव्याख्यायां कृतायामनयैव ज्ञातार्थैः सू-त्रैर्वेदवाक्यान्येव व्याख्येयानि भविष्यन्ति न पुनः सूत्राण्यपीति। तत्र विशेषव्याख्यानस्यापि करिष्यमाणत्वात् कथमेवशब्द' इत्याशङ्क्या-ह एवशब्द इति[३१] । अनयैव गतार्थप्रायेषु पश्चादल्पमेव वक्त-व्यं भवतीति अल्पत्वादसत्त्वमुपचर्य एवशब्दः प्रयुक्त इति । इतर-

---

* संभव इति का. पा. ।

व्याख्याङ्गत्वाऽभिमानेन यो ऽध्याहाराद्यपेक्षते ।
स्वसंज्ञां वापि तस्येदं शास्त्ररूपं निरूप्यते ॥३२॥
वृत्त्यन्तरेषु केषां चिल्लौकिकाऽर्थव्यतिक्रमः ।
शब्दानां दृश्यते तेषामुपालम्भो ऽयमुच्यते ॥३३॥
अथात इत्ययं लोके नाऽऽनन्तर्यें प्रयुज्यते ।
तस्मात् तादर्थ्यमेतस्य परिभाषादिभिर्भवेत् ॥३४॥

थेत्यादि प्रसज्येतेत्यन्तं भाष्यं* तस्यार्थमाह अस्येति । भाष्ये व्याख्येयानीत्यत्र प्रकृतं व्याख्यानं परामृशति अस्येति । अस्य व्याख्यानस्य वेदे सूत्रे चावृत्तौ सत्यां यत्नगौरवं स्यादितीतरथेत्यादिना भाष्येणोक्तमिति । अत्र चोदयति प्रसिद्धत्वादिति । सति सम्भवे प्रसिद्धार्थग्रहणम् अध्याहारादिवर्जनञ्च प्रसिद्धमेवेति मन्दफलं साधारणं व्याख्यानमिति। परिहरति न दोष इति । प्रसिद्धवचनत्वं पुंवाक्यानां गुणो न दोष इति। अथैतेनाऽपरितोषस्तत एवं वक्तव्यमित्याह व्याख्येति । शास्त्रान्तरेषु सूत्राणामध्याहारपरिभाषादिभिर्व्याख्यानं दृष्ट्वा व्याख्यानस्यैवेदमङ्गमिति यो मन्यते तस्य, तं प्रतीदं शास्त्ररूपम् अनेन भाष्येण निरूप्यते अध्याहारादिकं नास्मिन्नपेक्ष्यतइति ।

उपालम्भपक्षं परिगृह्णाति वृत्त्यन्तरेष्विति[१]। केषाञ्चिद्भवदासादीनां वृत्त्यन्तरेषु। कीदृशः पुनरुपालम्भ इति तत्स्वयं दर्शयति अथात इति । पदद्वयमर्थद्वयवाचि लोकप्रसिद्धमपि भवदासेनैकपदीकृ-

* इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्नगौरवं प्रसज्येत । शा. भा. पृ. १ प. ४ ।

'प्रसिद्धहानिः शब्दानामप्रसिद्धे च कल्पना ।
न कार्या वृत्तिकारेण सति सिद्धार्थसंभवे ॥३५॥
सूत्रार्थे क्लिश्यतश्चैवं* दूरे वेदार्थनिर्णयः ।
तत्र यत्नस्य भारत्वं वक्तृश्रोत्रोः प्रसज्यते' ॥३६॥
न व्याख्यास्यति सूत्राणि चोदनार्थपरत्वतः ।
यत् तस्य परिहारो ऽयं प्रत्याख्यानेन चोच्यते† ॥३७॥
'प्रयासो वेदवाक्येषु कार्यः सूत्रेष्वनेन किम् ।
फलवत्त्वाऽफलत्वाभ्या'मेभिः करणसंमतैः ॥३८॥
चोदनार्थ उपेतव्यो नोभयं यत्नगौरवात् ।

त्यानन्तर्यमात्रार्थं व्याख्यातं तच्चायुक्तमित्युपालम्भ इति। अत्रैव भाष्यं योजयति प्रसिद्धहानिरिति[३५] द्वयेन।

प्रत्याख्यानपक्षं परिगृह्णाति न व्याख्यास्यतीति[३७]। भाष्यकारो हि सूत्राणि पठित्वा ऽनन्तरं वेदवाक्यान्युदाहृत्य तदर्थनिर्णये यत्नं करिष्यति न सूत्रव्याख्याने। तेनैवमाशङ्का भवति यदेतत्केवलं चोदनार्थपरो भूत्वा सूत्राणि न व्याख्यास्यति तत्किमनर्थत्वादेषां,माहो स्विदर्थापरिज्ञानाद्, उताऽव्याख्येयत्वादिति, तत्परिहारो ऽयं प्रत्याख्यानेनैवोच्यते न व्याख्येयानीति। प्रत्याख्याने कारणमाह प्रयास इति भ्या[३८]मन्तेन। फलवन्ति हि वेदवाक्यानि धर्मप्रमापणाद् अतस्तेषु सफलो व्याख्याप्रयासः, सूत्रेष्वफलत्वात्किं प्रयासेनेति। अतस्तैरुपायभूतैश्चोदनार्थ उपेतव्यः व्याख्येय इत्याह एभिरिति। तदिदमेवं वेदवाक्यान्येव एभिर्व्याख्यायन्ते इत्यादिना भाष्येणोक्तम्।

---

* क्लिश्यते चैवमिति का. पा.। † वोच्यते इति का. पा.।

पदार्थानां प्रसिद्धत्वाद् व्याख्येयं नात्रशिष्यते ॥३९॥
एवंशब्दादिको ग्रन्थः पक्षे चास्मिन् समर्थ्यते ।
'पदच्छेदाद्यभावेन प्रत्याख्यानमतिस्त्वियम् ॥४०॥
ब्रवीत्येव हि सूत्रार्थ'मतिरिक्तादि चेष्यते* ।
नन्वशक्त†मिदं सूत्रं सम्यक् सूत्रितमित्यपि ॥४१॥

अथ मा नाम केवलानि सूत्राणि व्याख्यायन्तामुभयन्तु किमिति नोपेयतइत्याह नोभयमिति[३९]। तदिदमितरथेत्यादिना भाष्येणोक्तम्। ननूपायभूतानि सूत्राण्यविज्ञाय कथं तैर्वेदवाक्यान्युपेतुं शक्यन्ते ऽत आह पदार्थानामिति । सत्यं ज्ञातव्यार्थानि सूत्राणि न तु तान्यव्याख्यातदुर्ज्ञानानि। पदार्थास्तावल्लोकप्रसिद्धास्तत एव च वाक्यार्थो ऽपि प्रसिद्ध इति न किं चिद्व्याख्येयमवशिष्यते तदिदं लोके इत्यादिनोक्तम्। अस्मिंश्च पक्षे सर्वथैव सूत्राणामव्याख्यानादेव यत्नगौरवशब्दौ समञ्जसावित्याह एवंशब्दादिक इति[४०] । प्रत्याख्यानपक्षं तावद्दूषयति पदच्छेदादीति पादत्रयेण। स्थूलदृशामेषां पदच्छेदाद्यकरणादव्याख्यानभ्रान्त्या प्रत्याख्यानमतिः । निपुणतस्तु निरूप्यमाणे ब्रवीत्येव सूत्राणां तात्पर्यतो ऽर्थमिति न प्रत्याख्यानोपपत्तिः। किञ्च न्यूनातिरिक्तं सूत्रेष्वपेक्षतइत्याह अतिरिक्तेति[४१] । अत्रैवोदाहरणान्याह नन्विति । चोदनासूत्रे नन्वशक्तमिदं सूत्रमिति न्यूनत्वं चोदयित्वा परिहरिष्यति तथा च 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'‡ दित्यत्र किमर्थमुभयं सूत्रितमिति अतिरेकं चोदयित्वा परिहृत्य सम्यक् सूत्रितमिति वक्ष्यति । 'विज्ञाये

* चेक्षते इति का. पा. । † न त्वशक्तमिति का. पा. ।
‡ जै. सू. अ.२ पा.१ सू.१४ ।

सूत्रे चागमकत्वादि प्रत्याख्याने विरुध्यते ।
न चोपेयाऽनभिज्ञेन शक्योपेयाऽवधारणा ॥४२॥
नाऽन्यतो वेदविद्भ्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते ।
प्रत्याख्यानस्य हेतुश्च पदार्थानां प्रसिद्धता ॥४३॥
योक्ता सा वेदवाक्यानां तुल्यार्थत्वान्निवारयेत् ।
वाक्यार्थे तत्र संदेहाद् व्याख्यानं चेत् प्रवर्तते ॥४४॥
सूत्रेष्वपि समानत्वात् प्रत्याख्यानं न युज्यते ।
न व्याख्यातव्यमित्येवं प्रत्याख्याने च सिध्यति ॥४५॥
दुष्टव्याख्या निषेधेन तदपेता न वार्यते ।

प्रायदर्शना'* दित्यत्रागमकं सूत्रमिति न्यूनतां चोदयित्वा परिहारं† च वक्ष्यति, तदिदं सर्वं प्रत्याख्याने विरुध्येतेति । किञ्चोपायभूतानि सूत्राण्यनभिज्ञाय कथं तैर्वेदवाक्यार्थो ज्ञायेत अतस्तान्यपि व्याख्येयानीत्ययुक्तं प्रत्याख्यानमित्याह न चेति[४२] । मा नाम सूत्रैर्वेदार्थो ज्ञायताम्, अन्यतस्तु ज्ञास्यतइत्यत आह नान्यत इति[४३] । यत्तु ज्ञातव्य एव सत्यं सूत्रार्थः न तु व्याख्येयः प्रसिद्धत्वादिति, तदनुभाष्य परिहरति प्रत्याख्यानस्येति । अत्राशङ्कते‡ वाक्यार्थे इति[४४] । परिहरति सूत्रेष्वपीति[४५] । भाष्यमपीदं नातीव प्रत्याख्याने समर्थमित्याह न व्याख्यातव्यमिति । प्रत्याचिख्यासुर्न व्याख्यातव्यमित्येवावक्ष्यत्, अध्याहारादिभिर्न कल्पनीयोऽर्थ इति दुष्टव्याख्याया एव निषेधाद्दोषापेता व्याख्या न वार्यतइति । तदेवमस्य प्रत्याख्यानपक्षस्य प्रत्यक्षदृष्टव्याख्याविरुद्ध-

---

* जै. सू. अ. २ पा. ३ सू. १६ । † न्यूनताबोध्यं परिहारमिति २ पु. ।
‡ शङ्क्यते इति २ पु. पा. ।

अस्य दृष्टविरुद्धत्वात् फल्गुत्वाच्चापि पूर्वयोः ॥४६॥
मध्यमे चातिदौर्जन्यात् परिसंख्यैव युज्यते ।
वैदिकं जैमिनीयं च यत्र वाक्यं विरुध्यते ॥४७॥
यथाश्रुतगृहीते ऽर्थे तत्रेदमुपदिश्यते ।
अध्याहारादिभिः सूत्रं वैदिकं तु* यथाश्रुतम् ॥४८॥
नेयं विरोधे ऽन्योन्यस्य वैदिकानां भवन्तु ते ।
यथा धर्मावबोधस्य प्रमाणं वैदिकं वचः ॥४९॥

त्वात् पूर्वयोश्च सर्वव्याख्योपालम्भयोर्मन्दफलत्वेन फल्गुत्वान्मध्यमस्य चोपालम्भस्य दौर्जन्यापादकत्वाद् न्यायाभासप्राप्तवेदवाक्याऽन्यथाकरणनिवारणेन महाफला ऽनुक्तदुर्ज्ञाता च परिसंख्यैवास्य भाष्यस्यार्थ इत्याह अस्येति ।

परिसंख्याविषयं स्वरूपं चाह वैदिकमिति[47] नेय[49]मन्तेन । यत्र वेदसूत्रयोर्यथाश्रुतगृहीतार्थयोर्विरोधस्तत्र वेदं यथाश्रुतं व्याख्याय सूत्रमध्याहारादिभिर्नेयमिदमनेन भाष्येणोपदिश्यते इति । ननु सूत्रवशेन वेदाऽन्यथाकरणमपि दृश्यते 'वेदो वा प्रायदर्शना'†-दिति सूत्रे ऋगादिशब्दानां लक्षणया वेदपरत्वव्याख्यानादत आह विरोधे इति । नेदं सूत्रविरोधाद्वेदाऽन्यथाकरणं किन्तु वैदिकैनैवोपक्रमेण विरोधात् तेन वैदिकानामेव मिथो विरोधे भवन्तु दुर्बलस्य लक्षणादयो, वेदसूत्रविरोधे तु सूत्रस्यैवाऽन्यथाकरणमिति । ननु प्रधानभूतवेदविरोधे गुणभूतानां सूत्राणामन्यथाकरणं प्रसिद्धमिति मन्दफलैव परिसंख्या ऽत आह यथेति । सत्यमेवं

* व्याख्येयं चेति का. पा. । † जै. सू. अ.३ पा.३ सू.२ ।

तदर्थनिर्णये हेतुर्जैमिनीयं तथैव नः ।
वाक्यसामर्थ्यतुल्यत्वात् तथा पदतदर्थयोः ॥५०॥
अध्याहारादिभिर्मुक्ता व्याख्या सर्वत्र युज्यते ।
असंभवादवश्यं या विरोधे ऽन्यतरस्य तु ॥५१॥
अन्याय्यकल्पना* सापि विकल्पेन प्रसज्यते ।
प्राथम्येनावरुद्धत्वादुपायवशतो ऽथ† वा ॥५२॥
यथाश्रुतेन सूत्रेण न्याय्यां बाधेत चोदनाम् ।
तेन वेदाऽविरुद्धस्य‡ सति संभवइत्ययम् ॥५३॥

न्यायः, तथापि न्यायाभासात्सूत्रकारबहुमानाच्चैवं श्रोतारो भ्राम्येयुः नास्माकं वेदसूत्रयोः कश्चिद्विशेषः यथैव हि धर्मावबोधस्य वैदिकवाक्यं प्रमाणं तथैव वेदार्थनिर्णये सूत्रमेवास्माकं प्रमाणमिति । न चान्यो ऽपि कश्चिद्वेदसूत्रयोर्विशेषः, येन सूत्राणामध्याहारादिकं युज्येत न वेदानाम्, अतः सर्वत्र वेदे सूत्रे चाध्याहारादिनिर्मुक्तैव व्याख्या युज्यतइत्याह वाक्येति[५०] । ननु यत्रोभयोर्यथाश्रुतग्रहणाऽसम्भवस्तत्र गुणत्वात्सूत्राणामेवाऽन्यथाकरणमत आह असम्भवादिति[५१] । येयमुभयोर्यथाश्रुतार्थाऽसम्भवेनाऽन्यतरस्याऽन्याय्यकल्पना सा ऽप्यगृह्यमाणविशेषत्वादुभयोर्विकल्पेनैव प्रसज्यतइति । अथ वा सूत्राणि वेदार्थज्ञानोपायत्वात्प्रथमोपनिपातीन्यसञ्जातविरोधित्वाद् यथाश्रुतानि गृहीत्वा तद्वशेन चोदनामेव न्याय्यामबाध्यां बाधेत,अतस्तन्निवृत्तये ऽर्थवत्येव परिसंख्येत्याह प्राथम्येनेति[५२]। अत्रैव भाष्यं योजयति तेनेति[५३]। यदेतत्प्रसिद्धार्थग्रहणमध्याहारपरिमा-

* अन्यायकल्पनेति का पा. । † वशग इति का. पा. ।
‡ वेदाविरोधस्येति का. पा. ।

विधीयतेऽर्थः, शेषं तु यथाप्राप्तमनूद्यते ।
शेषभाजां भवेल्लोप इत्यध्याहारकल्पना ॥५४॥
विप्रकर्षात् पशोश्चेति विभक्तिः परिणम्यते ।

षादिवर्जनं च यत्नगौरवभयादाश्रयणीयं प्राप्तमित्यनूद्य, तत्सर्वं वेदाऽविरोधसम्भवे सति नासतीत्ययमर्थो भाष्येण विधीयते । वेदग्रहणं न्यायस्याप्युपलक्षणार्थम् । सति सम्भवे कर्तव्यमित्येवं विधिरूपस्य वाक्यस्याऽसति सम्भवे नेत्येवं निषेधपरत्वात्परिसंख्यात्वमिति । क्व पुनरसम्भवादध्याहाराद्याश्रितमिति तदुदाहरणानि दर्शयन् अध्याहारोदाहरणं तावदाह शेषभाजामिति[५४] । दर्शपूर्णमासयोः प्रधानार्थस्याऽवदानस्य नाशदोषापहारेषु सत्सु शेषादवदानं पूर्वपक्षीकृत्य हविरन्तरोत्पादने सिद्धान्तिते शेषकार्यार्थं गृहीतस्याऽवदानस्य नाशादौ सति किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां सूत्रम् 'अपि वा शेषभाजां स्या'* दिति । अत्र किं स्यादित्यस्याऽनिर्देशाद् अनन्तरोक्तं हविरन्तरोत्पादनं सम्बध्यते । तच्चाऽयुक्तम् । न हि प्रतिपत्तिर्द्रव्यं प्रयुङ्क्ते । अथ तत्रचावृत्तिसमर्थोदपिवाशब्दात्तत्रत्यपूर्वपक्षोक्तं शेषाऽवदानं सम्बध्यते । तदप्ययुक्तम् । शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरगृहीतस्य नष्टाऽवयवपूर्वप्रतिपत्तिसम्बन्धाऽभावात् । तस्माल्लोप एवास्यां दशायां युज्यते इति लोपपदाध्याहारः कल्पयिष्यते ।

विपरिणाममुदाहरति विप्रकर्षादिति[५५] । ज्योतिष्टोमे सौत्ये ऽहनि सवनीयः पशुः सवनीयाश्च पुरोडाशाः । तत्र पशुतन्त्रस्य पुरोडाशेषु प्रसङ्गार्थं पशुतन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं प्रतिपादयितुं

* जै. सू. अ.६ पा.४ सू.२ ।

पदेन व्यवधानं तु लोके सांनियमादिति ॥५५॥
सूत्रेण व्यवधानं तु पानव्यापदि कल्पितम् ।
पशुसामान्यविध्यादौ सूत्रमेवाऽन्यथा कृतम् ॥५६॥

सूत्रम् 'पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात्'* इति । अत्र तन्त्रमध्ये विधानं साध्यत्वात्प्रथमार्हं न पञ्चम्यर्हमिति पञ्चमी प्रथमया विपरिणम्यते । तथा विप्रकर्षो ऽपि वपाया प्रातःसवनइत्यादिप्रत्यक्षवचनसिद्धत्वाद्धेतुत्वेन पञ्चमीमर्हति न प्रथमामिति पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदयमर्थः । पशोश्च विप्रकर्षात्तन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानमिति । अथ वा व्यवहितकल्पनामुदाहरन् पदव्यवधिं तावदुदाहरति पदेनेति । लौकिकवाक्यवद्वैदिकवाक्यमपि पौरुषेयमित्युक्ते वैषम्यप्रदर्शनार्थं सूत्रम् 'लोके सन्नियमात् प्रयोगसन्निकर्षः स्या'† दिति । अत्र लोकइत्यस्य पदस्य सन्नियमप्रयोगपदव्यवहितेन सन्निकर्षपदेन सम्बन्धः । लोके चक्षुरादिसन्निकर्षादर्थस्य तद्विषयः शब्दप्रयोगः सन्नियम उपपद्यते न तु वेदे अतीन्द्रियार्थत्वादर्थस्येति । तदिदं विपरिणामोदाहरणमपि सम्भवत्तस्योदाहृतत्वाद् व्यवहितकल्पनाया एवोदाहरणमिति ।

सूत्रव्यवधिमुदाहरति सूत्रेणेति५६ । अश्वप्रतिग्रहेष्टिर्लौकिके अश्वप्रतिग्रहे वैदिके वेति संशये 'दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्या'‡ दिति पूर्वपक्षमुक्त्वा 'अर्थवादो वा ऽनुपपातात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत'§ इति सिद्धान्तितम् । ततः सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेदिति सोमपानव्यापदि विहितश्चरुर्लौकिके वैदिके वेति संशये 'पानव्यापच्च तद्व'‖दिति सूत्रम् । तत्र सूत्रत्रयव्यवहितो लौकिकपक्षस्तद्वदिति प्रत्यवमृश्यते इति ।

---

* जै. सू. अ.१२ पा.२ सू.२२ । † जै. सू. अ.१ पा.१ सू.२६ ।
‡ जै. सू. अ.३ पा.४ सू.३४ । § जै. सू. अ.३ पा.४ सू.३५ ।
‖ जै. सू. अ.३ पा.४ सू.३८ ।

'अग्नयश्च स्वकालत्वाद्देयधर्मोऽपयातनम्* ।
व्याख्यानं वाक्यभेदेन' 'गुणकल्पास्त्वमी कृताः ॥५७।
औत्पत्तिकस्तु गव्यस्य तथोष्णिक्ककुभोरिति ।

सूत्राऽन्यथाकरणमुदाहरति पश्विति । ज्योतिष्टोमे पशुधर्मविधिः किं त्रयाणामपि पशूनां साधारणः, अथ वा सवनीयस्यैव, अथ वा ऽग्नीषोमीयसवनीययो,रुताऽग्नीषोमीयस्यैवेति संशये 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाऽविशेषा'†दिति सूत्रम । तदिदं सर्वपशूनां समानो विधिरित्यस्याद्यपक्षस्य प्रतिपादकमपि स तु 'स्थानाच्च पूर्वस्ये'‡-त्यादिसूत्राऽसङ्गातिप्रसङ्गात्तत्संगतिसिद्ध्यर्थमाद्यपक्षमुत्सूत्रं कृत्वा§ सवनीयस्येत्यस्मिन् पक्षे ऽन्यथा कृत्वा योजितं तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्याद्यदि प्रकरणविशेषो भवेत्, अस्ति तु प्रकरणविशेष इति ।

वाक्यभेदमुदाहरति अग्नय इति[५७] पादत्रयेण । 'ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वा'‖ दित्येतत्सूत्रं वाक्यभेदमाश्रित्याऽधिकरणान्तरं व्याख्यातम । तथा 'अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वा,¶च्छृतोपदेशाच्च**'ति सूत्रद्वयेनाऽभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोर्देयस्वधर्माः कर्तव्या इत्युक्त्वा 'अपनयो वा ऽर्थान्तरे विधानात् चरुपयोवत्'†† 'लक्षणार्था शृतश्रुति'‡‡रिति सूत्रद्वयेन देयधर्माणामपयातनमुक्तम । तदिदं पूर्वयोः सूत्रयोरनयोश्च वाक्यैकभावेनैकाधिकरण्यादभ्युदितेष्ट्यामेव देयधर्माऽपयातनमुच्यतइति प्रतिभासमानमपि ततो भित्त्वा ऽधिकरणान्तरं पशुकामेष्टिविषयं व्याख्यातम् ।

---

* धर्मावपातनमिति २ पु. पा. । † जै. सू. अ.३ पा.६ सू.१८ ।
‡ जै. सू. अ.३ पा.६ सू.१९ । § मुत्सृज्य सूत्रं कृत्वेति.२पु.पा. ।
‖ जै. सू. अ.३ पा.७ सू.३९ । ¶ जै. सू. अ.९ पा.४ सू.४१ ।
** जै. सू. अ.९ पा.४ सू.४२ । †† जै. सू. अ.९ पा.४ सू.४३
‡‡ जै. सू. अ.९ पा.४ सू.४४ ।

दर्शनाच्च विशेषस्य तथा ऽभ्युदयइत्यपि' ॥५८॥
सूत्रकारप्रशंसा वा लोकइत्यादिनोच्यते ।
प्रसिद्धैरभिधानाद्धि न शिष्याः क्लेशिता यतः ॥५९॥

गुणकल्पनायामुदाहरणानि दर्शयति गुणकल्पास्त्विति सपादेन । औत्पत्तिकसूत्रे लक्षणयोत्पत्तिशब्देन स्वभावाभिधानम् । गव्यस्य च तदादिषु* इत्यत्र गव्यशब्देन गोविकारतदवयववाचिना गावो वा एतत्सत्रमासत, इत्यर्थवादोदितगोसम्बन्धमात्रेण गवामयनस्याभिधानम् । तदयमर्थः । गवामयनस्य विध्यन्तः संवत्सरसत्रेष्वतिदिश्यतइति । तथा सामिधेनीविवृद्धावागम्यमानानाम् ऋचां सर्वासां 'समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरा निवेश'† इति पूर्वपक्षमुक्त्वा या एव धाय्याशब्दितास्तासामेव तत्र निवेशो नाऽन्यासामागन्तूनामन्ते निवेश इति सिद्धान्तमुक्त्वा तल्लिङ्गमिदमुच्यते 'उष्णिककुभोरन्ते दर्शना'‡दिति । अत्रोष्णिककुप्शब्देन त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यदुष्णिककुभाविस्यर्थवादात्कारणे कार्यवदुपचारात् त्रिष्टुबुच्यते । तदेष सूत्रार्थः । त्रैधातव्यायामधाय्याशब्दिता अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्थेति त्रिष्टुबन्ते दृश्यते त्रिष्टुभा परिदधातीति । तस्माद्धाय्याशब्दितानामन्ते निवेश इति । तथा दर्शनाच्च विशेषस्य तथाभ्युदये इत्यत्र अभ्युदयशब्देनाऽभ्युदयसाधनभूतो द्वादशाहो लक्ष्यते । तदयमर्थः । द्वादशाहे अर्धिनः पादिनस्तृतीयिन इति समाख्याविशेषदर्शनात्तदनुरूपः प्रकृते दक्षिणाविभागः सर्वर्त्विजां न समो न प्रयासानुरूप इति ।

स्तुतिपक्षमिदानीं परिगृह्णाति सूत्रकारेति[५९] । कीदृशी पुनः प्रशं-

---

* जै. सू. अ ८ पा. १ सू. १८ । † जै. सू. अ. ९ पा. ३ सू. ४ । ‡ जै. सू. अ. ९ पा ३ सू. ६ ।

भवितव्यं तु तेनेति प्रागस्मादेकवाक्यता ।
वेदाध्ययनवाक्याद्वा तेनार्थेत्यस्य दूषणम् ॥६०॥
प्रसिद्धार्थपदैः शक्यः सूत्रैर्वेदार्थनिर्णयः ।
न च सो ऽस्त्यथशब्दस्य विना ते पूर्वकर्मणा ॥६१॥
प्रसिद्धार्थं पदं युक्तं तच्च नास्तीति दूषणम् ।
प्रसिद्धो ऽप्यथशब्दादेः किंपदार्थो ऽत्र वर्ण्यते ॥६२॥
प्रदर्शनार्थमित्येके के चिन्नानार्थवाचिनः ।
समुदायादवच्छिद्य भवदासेन कल्पितात् ॥६३॥

सेति तां दर्शयन् भाष्यं योजयति प्रसिद्धैरिति । उपयोगमान्द्यात् स्तुतिपक्षमनादृत्य सम्प्रत्यथशब्ददूषणपक्षं परिगृह्णाति भवितव्यमिति[६०] । भवितव्यं तु तेनेत्यतस्तत्तु वेदाध्ययनमित्यतो वा प्रागेकवाक्यभूतेन लोकइत्यादिना भाष्येणाऽथशब्ददूषणमुच्यतइति । प्रथमावधिना भाष्यं योजयति । प्रसिद्धार्थेति[६१] । परावधिना योजयति प्रसिद्धार्थमिति[६२] । भवितव्यन्तु तेनेत्यस्याऽर्थकथनं प्रसिद्धार्थं पदं युक्तमिति तच्च नास्तीति चाभिप्रायपूरणमिति । अत्र चोदयति प्रसिद्धो ऽपीति । सर्वव्याख्यादिषु पञ्चस्वपि पक्षेषु प्रसिद्धार्थग्रहणस्योक्तत्वात् अथशब्दादीनां पदार्थकथनं किमर्थमिति ।

परिहरति प्रदर्शनार्थमिति[६३] परिहारान्तरमाह के चिदिति । नानार्थमपि पदद्वयमेकीकृत्यानन्तर्यमात्रार्थतया

शक्तितो ऽवयवञ्चैव वर्णयन्त्यष्टमादिवत् ।
न चात्र चोदना व्याख्या गौरवं तत्र चोदितम् ॥६४॥
यद्वा ऽऽक्षेपो यथोक्तस्य वृत्ताभावादसम्भवात् ।
यदि लोकप्रसिद्धार्थग्रहणं क्रियते पदे ॥६५॥
स नास्त्यत्राऽथशब्दस्येत्यध्याहारादिकल्पनम् ।
वेदाऽध्ययनवृत्तत्वं स्नानस्योत्कर्षकल्पना ॥६६॥
नाऽव्याख्याते ऽथशब्दार्थे ज्ञायते तेन वर्ण्यते ।

भवदासेन कल्पितं पृथक्कृत्याऽवयवस्यैवाथशब्दस्याऽष्टमाद्याथशब्दवदानन्तर्यार्थत्वं स्वयुक्त्या वर्णयितुं पदार्थकथनमिति । परिहारान्तरमाह न चेति[६४] । उभयव्याख्यायां हि यत्नगौरवम् । न चात्र चोदना काचिदपि व्याख्यायते, सूत्रमपि चेन्न व्याख्यायेत निर्विषयमेव भाष्यं स्यादिति । परिहारान्तरमाह यद्वेति । यत्प्रसिद्धार्थग्रहणं तदेव तत्र लोकइत्यादिना भाष्येणाऽथशब्दस्य वृत्ताभावेनाऽऽनन्तर्यार्थत्वाऽसम्भवेनाक्षिप्यते । कृते चाक्षेपे तत्समाधानाय युक्तमेव पदार्थकथनमिति ।

आक्षेपभाष्यं तत्र लोकइत्यादिकं* व्याचष्टे यदि लोकेति[६५] । परिहारान्तरमाह वेदाध्ययनेति[६६] । नेदमथशब्दव्याख्यानं तत्स्वरूपपरं किन्तु अथशब्दव्याख्याने सति चोद्यपरिहारक्रमेण वेदाध्यय-

---

* तत्र लोके ऽयमथशब्दो वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः, न चेह किंचिद् वृत्तमुपलभ्यते, भवितव्यन्तु तेन, यस्मिन् सति अनन्तरं धर्मजिज्ञासा ऽवकल्पते। तथा हि यः प्रसिद्धपदार्थकः स कल्पितो भवति, तत्तु वेदाऽध्ययनं, नास्मिन् हि सति सा ऽवकल्पते। शा. भा. पृ. १ प. ५ ।

अनर्थके ऽथ वा ऽन्यार्थे प्रसिद्धिर्बाध्यते ध्रुवम् ॥६७॥
तस्माच्छ्रुतार्थसिद्ध्यर्थं वृत्तं किमपि गम्यते ।
विशिष्टलिङ्गविज्ञानाद्विशिष्टे लिङ्गिनीक्षिते ॥६८॥
सूत्रेणाऽसम्भवं मत्वा नैतदित्यब्रवीत्परः ।
आनन्तर्योपदेशेन तद्दृष्टार्थतया ऽपि च ॥६९॥

नवृत्तत्वं स्नानस्योत्कर्षकल्पना च वक्तव्या भवति तदर्थमिदं व्याख्यानम् । अव्याख्याते ह्यथशब्दे विवक्षितमपि तदसङ्गतत्वान्न वक्तुं शक्येतेति । अत्र पञ्चसु पक्षेषु यत्नगौरवपर्यन्तं पृथग् वाक्यम् । तत्र लोकइत्यादि तु वाक्यान्तरम् अथशब्ददूषणार्थं, तस्य चावधिद्वयं पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । तत्र भवितव्यमित्यादेः पूर्वेण दूषणग्रन्थेनैकवाक्यभूतस्य यो ऽर्थः स व्याख्यातः । प्रथमावधिपक्षे तु भवितव्यमित्यादिः परिहारग्रन्थः । तस्यार्थमाह अनर्थके इति[६७] । अथशब्दस्यानर्थक्ये ऽर्थान्तरवाचित्वे वा प्रसिद्धिबाधादानन्तर्यार्थत्वे स्थिते तद्बलेनैव किमप्युपपादकं कल्पनीयमिति सामान्योत्तरम् तत्तु वेदाध्ययनमिति विशेषो दर्शितः । यदा तु भवितव्यमिति दूषणभाष्यं तदा तु वेदाध्ययनमित्येवोत्तरमिति ।

अपरमप्यन्यस्यापीति चोद्यभाष्यं* तदयुक्तं, धर्मजिज्ञासात्मकलिङ्गबलेनैव वेदाध्ययनस्यैव लिङ्गिनो वृत्तत्वनिर्णयादत आह विशिष्टेति[६८] । सत्यमेवं तथापि सूत्रेणाऽस्यार्थस्याऽसंभवं मत्वा चोदितवानिति । एतदेव विवदितुं पृच्छति आनन्तर्येति[६९] । सूत्रेणैवानन्तर्यो-

* नैतदेवम् । अन्यस्यापि कर्मणो ऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता प्रागपि च वेदाऽध्ययनात् । शा. भा. पृ. १ प. ९ ।

वेदाध्ययनमाक्षिप्तं किमसूत्रितचोदना ।
येन वृत्तेन जिज्ञासा विना नैवोपपद्यते ॥७०॥
तदानन्तर्यमुक्तं हि दृष्टार्थमवकल्पते ।
क्रियमाणा च जिज्ञासा नियमाद्यस्य कस्य चित् ॥७१॥
क्रियेताऽनन्तरैवेति व्यर्थं तदुपदेशनम् ।
संकल्पादिभिरप्येषा विना सत्यं न सिध्यति ॥७२॥
साधारण्यात्तु ते ऽप्यत्र नोपदेश्याः कथं चन ।
तस्माद्धर्मबुभुत्सायामसाधारणकारणम् ॥७३॥
निर्वृत्तं सूत्रकारेष्टं तच्च नाध्ययनादृते ।
अन्यस्यापीत्यनेनैव वेदपाठे प्रबाधिते ॥७४॥

पदेशात्तस्य च दृष्टार्थत्वाद् वेदाध्ययनमाक्षिप्तमेवेति असूत्रितत्वोपालम्भो न युक्त इति । यथा च दृष्टार्थतया वेदाध्ययनाक्षेपस्तथा दर्शयति येनेति[७०] । यथा चानन्तर्योपदेशेन तदाक्षेपः तथा तमुपदर्शयति क्रियमाणेति[७१] । यत्किञ्चिदानन्तर्यं तावद्धर्मजिज्ञासायाः स्वभावत्वादनुपदेश्यम् अतस्तदुपदेशो तावत्क्रियाविशेषानन्तर्यमेव विवक्षितमिति निश्चिते दृष्टार्थतया वेदाध्ययनानन्तर्यं निश्चीयतइति । ननु संकल्पो ऽपि दृष्टोपकार्येव तदानन्तर्यमिदं कस्मान्न भवति अत आह संकल्पादिभिरिति[७२] । सर्वक्रियासाधारणत्वात्ते नोपदेश्या इति । उपसंहरति तस्मादिति[७३] ।

अपरमपि "प्रागपि च वेदाध्ययना"दिति चोद्यभाष्यं, तदाक्षिपति अन्यस्यापीति[७४] । यदैव ह्यन्यस्यापीति वेदाध्ययनमतन्त्रीकृतं

प्रागपीति न वक्तव्यं तत्राऽप्यन्यस्य संभवात् ।
पूर्वेणैव हि लब्धार्थे तादृशीं त्वित्यनेन किम् ॥७५॥
वक्ष्यमाणमनालोच्य संभवेत्परिचोदना ।
'न तावत्साध्यते ऽद्यापि चोदना धर्मसाधनम् ॥७६॥
इह वा कानि वाक्यानि विवरिष्यति जैमिनिः ।
धर्ममात्राभिधानाद्धि बुद्धादिवचनान्यपि ॥७७॥

तदैवाविशेषेण प्रागपि प्रसक्तिरुक्तैवेति प्रागपीति पुनरुक्तमिति । तथा न शिष्म इत्यादि*परिहारभाष्यं च, तत्तु वेदाध्ययनमित्यनेन पुनरुक्तमित्याह पूर्वेणेति[७५]। तत्रापि हि "तस्मिन्सति सा ऽवकल्पते"इति जिज्ञासाऽनुपपत्त्यैव वेदाध्ययनाक्षेप उक्तः, अत्रापि वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवतीति तावन्मात्रमेवोच्यते अतः पुनरुक्तमिति । एवमाक्षेपे सति चोद्यं तावत्समाधत्ते वक्ष्यमाणमिति[७६]। एतदेव विवृणोति न तावदिति द्वयेन । 'न हि यद्यपि वेदार्थ एव धर्म इति ज्ञातं नापि वेदवाक्यान्येव जैमिनिर्विचारयिष्यतीति एतदपि ज्ञायते, धर्ममात्रं तु श्रुत्वा चैत्यवन्दनादीनामपि धर्मत्वं भगवांश्चोदितवान् अन्यस्यापि बुद्धवाक्याऽध्ययनादेरनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्तेति नैकान्ततो वेदाध्ययनानन्तर्यं तस्या इति । अत्र च पक्षे "प्रागपि च वेदाध्ययना"दिति भाष्यं भिन्नक्रमं योजनीयम् । अपि च प्राग्वेदाध्ययनात् धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्या अतो नाऽध्ययनानन्तर्यं तस्या इति । तथा हि । हानोपादानार्थं जिज्ञासा प्रागेव हानोपादानाभ्यां कर्त्तव्या अतो धर्मं जिज्ञासित्वा वेदार्थ एव

* तदानीं त्वित्यादीति २ पु. पा. ।

पठित्वा धर्मजिज्ञासेत्यन्यस्यापीति चोदना' ।
'यद्वा भवतु नामेदृक् सूत्रं वेदमधीत्य तु ॥७८॥
जिज्ञासानन्तरं कार्येत्यत्रापि द्वयमीप्सितम् ।
नाऽनधीत्य न चाप्यन्यत्कृत्वेत्येतन्न लभ्यते ॥७९॥
वक्ष्यमाणवचोभङ्ग्योर्वाक्यभेदप्रसङ्गतः ।
अधीत्यैवेति हि विधौ स्नानादेरप्यनन्तरा ॥८०॥
भवेद्धर्मस्य जिज्ञासा नाऽनन्तर्यविधिस्तदा ।
आनन्तर्यविधाने तु या वेदाध्ययने कृते ॥८१॥
इत्येवमनुवादत्वात्प्रागप्येषा प्रसज्यते' ।

धर्म इति ज्ञात्वा पश्चाद्धर्मोऽवबोधाय वेदोऽध्येय इति वक्ष्यमाणाऽऽलोचनेऽपि संभवत्येव चोद्यमित्याह यद्वेति[७८] चतुर्भिः । वेदमधीत्याथाऽतो धर्मजिज्ञासा इतीदृशम् इदं सूत्रमङ्गीकृत्यैव चोद्यम् । अत्र हि द्वयमीप्सितम् अधीत्यैव नाऽनधीत्येति, तथा ऽनन्तरमेव नान्यत्कृत्वेति । तच्चैकस्मिन् वाक्ये न लभ्यते वेदं नाऽनधीत्येत्येकस्यां विधीयते ऽनूद्यानन्तर्यं, विपरीतमन्यस्यामिति वक्ष्यमाणभाष्योक्तवचोभङ्गिद्वयप्रसङ्गेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अत एकस्मिन्नेव विधातव्ये यद्यधीत्यैवेति विधीयते तत्रेदं चोद्यम् । अन्यस्यापि स्नानादेरनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता न हि तदानीमानन्तर्यस्य विधिरिति । अथ त्वनन्तरमेवेति विधिः ततो या वेदमधीत्य जिज्ञासेत्येवमध्ययनपश्चाद्भाविनीं जिज्ञासामनूद्य तस्या एवानन्तर्यं विधीयते । ततश्च प्राग्वेदाध्ययनाद् धर्मजिज्ञासा न केन चिद्वारितेति प्रागपि वेदाध्ययनात्स्यादिति चोद्यम् ।

बुद्धवाक्यादिपाठस्य तादृशीं त्वित्यपाक्रिया ॥८२॥
प्रागपीति च चोद्यस्य सामर्थ्याद्वेदलाभतः ।
'नैवैतयोर्वचोभङ्ग्योरेको ऽप्यर्थो विधीयते ॥८३॥
अपि चेत्यादिकेनोक्तं' किं त्वित्येतद्विधीयते ।

एवं चोद्याभिप्रायं व्याख्याय तादृशीं त्वित्यादि *परिहाराभिप्रायमाह बुद्धेति[८२]। यत्तावद्वक्ष्यमाणाऽनालोचनेनाऽन्यस्यापि बुद्धवाक्यादिपाठस्याऽनन्तरं धर्मजिज्ञासेति चोद्यं तस्य तादृशीमित्यनेन वेदवाक्यानामनेकविधो विचार इह वर्त्तितव्य इति वक्ष्यमाणप्रदर्शनेनोत्तरम् । यदपि हानोपादानार्थं जिज्ञासा प्रागेवाध्ययनात्कर्त्तव्येति चोद्यं तस्याप्येतदेवोत्तरम् । अनेकविधवेदवाक्यविचारार्था जिज्ञासा न प्रागध्ययनात्संभवतीति । नन्वनवगते वेदार्थस्य धर्मत्वे कथं तदर्थं वेदाध्ययने प्रवर्त्तन्ते, हितकारिभिः पित्रादिभिः प्रवर्त्तिताः प्रवर्त्तन्तइत्यदोषः । यदपि वचोव्यक्तिद्वयाऽसंभवादन्यतरग्रहणे वेतरस्याऽविधानाच्चोद्यं तत्रानन्तर्यविधानं परिगृहीतां तत्परिग्रहाच्चान्यस्यापीति चोद्यं नावतरति । यत्तु तथा सत्यधीत्यैवेत्यविधानात्प्रागपि स्यादिति चोद्यं तस्यापि तादृशीमित्येतदेवोत्तरमित्याह प्रागपीति[८३] । कथमित्याह सामर्थ्यादिति । वेदवाक्यविचारो हि नाऽनधीतवेदस्य संभवति अतः सामर्थ्यसिद्धत्वादध्ययनस्याधीत्यैवेत्यविधावपि न प्राक् प्रसक्तिः ।

* तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याऽथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाऽध्ययनमन्तरेण न संभवति । कथम्? वेदवाक्यानामनेकविधो विचार इह वर्तिष्यते । शा॰ भा॰ पृ॰ १ प॰ ११ ।

आनन्तर्यं पुरस्ताच्च नापि शिंष्म इतीह तु ॥८४॥
केचिदध्याहरन्त्यस्य सूत्रस्याऽन्यपरत्वतः ।

अत्राऽपरमपि चेत्यादि भाष्यं* तस्यार्थमाह नैवे[८३]त्युक्त[८४]मन्तेन। एते वचोव्यक्ती तयोरेको ऽपि श्रौतो ऽर्थो न विधीयते। तदिदमपि चेत्यादिना वक्ष्यतीत्यन्तेन भाष्येणोक्तमिति। किं तर्हि विधीयते तत्राह किं त्विति। किं त्वधीते वेदे इत्यादिना एवमर्थ उपदेश† इत्यन्तेनोक्तं, गुरुकुलवासाऽवसानस्य स्मार्त्तस्य निवारणमस्मिन्सूत्रे विधीयतइति। अस्मिँश्च वाक्ये केचिदध्याहारन्तीत्याह आनन्तर्यमिति। "नैव वयमिह वेदाध्ययनात्पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिंष्म" इत्यस्यानन्तरं नापि परस्तादानन्तर्यं शिंष्म इत्यध्याहरन्ति। अध्याहारे कारणमाह अस्य सूत्रस्येति[८५]। गुरुकुलवासनिवृत्ति-

* अपि च नैव वयमिह वेदाऽध्ययनात् पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिंष्मः; परस्ताच्चानन्तर्यम् । न ह्येतदेकं वाक्यं पुरस्ताच्च वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधिष्यति, परस्ताच्चानन्तर्यं प्रकरिष्यति, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । अन्या हि वचनव्यक्तिरस्य पुरस्ताद् वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधेत, अन्या च परस्तादानन्तर्यमुपदिशेत, वेदमधीत्येत्येकस्यां विधीयते अनूद्यानन्तर्यं विपरीतमन्यस्याम् । अर्थैकत्वाच्चैकवाक्यतां वक्ष्यति । शा. भा. पृ. २ प. १३ ।

† किं (च) तु अधीते वेदे द्वयमापताति-गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं, वेदवाक्यानि च विचारयितव्यानि, तत्र गुरुकुलान्मा समावर्तिष्ट, कथं तु वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थो ऽयमुपदेशः । शा. भा. पृ. २ प. ७ ।

न वार्यते ऽनधीतत्वं नाऽनन्तर्यं विधीयते ॥८५॥
सामर्थ्याऽसिद्ध्यदृष्टार्थप्रसङ्गात्तेन लक्षणा ।
आनन्तर्यवचोव्यक्तिराश्रितैवात्र लक्ष्यते ॥८६॥
श्रुतार्थं त्वपरित्यज्य* लक्षणार्थो विधीयते ।
प्रतीता धर्मजिज्ञासा वेदाध्यायादनन्तरा ॥८७॥
तत्कालस्याऽवरुद्धत्वात्स्नानाभावं हि लक्षयेत् ।

व्यावृत्तिपरत्वात्सूत्रस्य तत्परत्वमेव कुतः कथं चेदं सूत्रं गुरुकुलनिवासनिवृत्तिव्यावृत्तिं दर्शयति, न हि तदनुरूपाणि सूत्रे पदानीत्यत आह न वार्यतइति । न तावदधीत्यैवेत्येतद्विधातव्यं सामर्थ्यसिद्धत्वादित्युक्तम् आनन्तर्यस्वरूपमप्यदृष्टार्थत्वान्न विधेयं, न हि न्यायशास्त्रे युक्तमदृष्टार्थविधानम्, अतो ऽन्यपरत्वमेव, लक्षणया च तत्परत्वं सिद्ध्यतीति । तमिममध्याहारपक्षं दूषयति आनन्तर्येति[८६]। भाष्ये तावदानन्तर्यवचनव्यक्तिराश्रितैव निषेधस्य श्रुतत्वाद्गम्यते न चैवमदृष्टार्थत्वमित्याह श्रुतार्थं त्विति[८७]। एतदुक्तं भवति । श्रुतार्थद्वारा हि लक्षणा अजहत्स्वार्था तस्मादानन्तर्यवचनव्यक्तिमाश्रित्यैव श्रौततदर्थपरिग्रहे सत्यदृष्टार्थत्वापाताल्लक्षणागम्यो गुरुकुलवासनिवृत्तिव्यावृत्तिरूपो ऽर्थो विधीयतइति । केन पुनः संबन्धेन तद्व्यावृत्तिर्लक्ष्यते ऽत आह प्रतीतेति । स्नानजिज्ञासे हि मिथो विरुद्धे । स्नानशब्देन ह्यत्र सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिर्लक्ष्यते अतो गुरुकुलवासस्याऽपि निवृत्तिः स्यात्सा च विचारनिरोधिनी विचारस्याप्यध्ययनवद्गुर्वधीनत्वादविरोधिसत्ता च विरोध्यन्तरग-

* श्रुतार्थं तु परित्यज्येति का. पा. ।

विरोधो युगपत्प्राप्तेर्दौर्बल्यं वेदबाधनात् ॥८८॥
स्नानस्य तेन बाधः स्याद्धर्मजिज्ञासया बलात् ।

ऽभावव्याप्ता तेनाध्ययनानन्तरकाले जिज्ञासा प्रतीता सती तस्य कालस्य स्वेनाऽवरुद्धत्वात् स्वविरुद्धस्य स्नानस्याभावं लक्षयतीति ।

ननु विरोधे सति लक्षयेन्न त्वत्रास्ति विरोधः पर्यायेणोभयसंभवात्, अत आह विरोध इति" । सत्यं पर्याये न विरोधः युगपत्तु प्राप्तौ विरोधो ऽस्ति, स्नानं हि वेदाध्ययनानन्तरमेव प्रतीयमानमुत्कर्षकारणाभावादनन्तरमेव प्राप्तं, धर्मजिज्ञासा ऽप्यथशब्देन तस्मिन्नेव काले प्रतीयमाना तेन विरुध्यते । ननु सत्यपि विरोधे वाचिकत्वेन स्नानस्य बलीयस्त्वान्न बाधो युक्तः, धर्मजिज्ञासैव तु न्यायप्राप्ता दुर्बलत्वात्तु बाधितव्या । तदिदं यद्येवमित्यादिना न चाम्नायो नामातिक्रमितव्य इत्यनेन भाष्येण* चोदितम् ।

तत्परिहारभाष्यम् अतिक्रमिष्याम इत्याद्यर्थवादतां वक्ष्यती†त्यन्तं तस्यार्थमाह दौर्बल्यमिति । स्नानस्यैवात्र दौर्बल्यं तदाश्रयणे समस्तस्यैव वेदस्याऽर्थावबोधार्थतया ऽध्ययनोपात्तस्य तदसाध-

---

* यद्येवं न तर्हि वेदाध्ययनं पूर्वं गम्यते, एवं हि समामनन्ति-वेदमधीत्य स्नायात् इति । इह च वेदमधीत्य स्नास्यन् धर्मं जिज्ञासमानः इममाम्नायमतिक्रामेत् । न चाऽऽम्नायो नामाऽतिक्रमितव्यः । शा.भा. पृ. २ प. १० ।

† तदुच्यते, अतिक्रमिष्याम इममाम्नायम् अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेम, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माऽवबोधनं नाम । न च तस्याऽध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ति । समामनन्ति च तत्रापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्' इत्यर्थवादतां वक्ष्यति । शा. भा. पृ. २ प. १४ ।

'दृष्टार्थत्वादिसंयुक्तं वाक्यं लक्षणया त्विति ॥८९॥
पुनरुक्त्या गतार्थत्वात्त्यक्तं कैश्चि'त्तदुच्यते ।

नत्वेनानर्थक्यापत्तेः । तदिदमुक्तं "वेदमर्थवन्तं प्रयोजनवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेमेति । नन्वदृष्टार्थता भविष्यति, कथमानर्थक्यमित्यत उक्तं "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नामे"ति । किं च एकस्यापि वेदवाक्यस्य बाधे स्मृतिरप्रमाणं भवति किं पुनः समस्तस्यैवानर्थक्यापत्तौ । तस्मात्स्नानस्यैव स्मार्त्तस्य धर्मजिज्ञासया बलवत्त्वाद्बाधः । स्वाध्यायविधिना ह्यर्थावबोधायाऽध्येतव्यो विहितो वेदो विचारमन्तरेण तादर्थ्याऽसंभवाद्विचारमाक्षिप्य तद्विरुद्धं स्नानं बाधते इति । एवं स्मृतिविरोधाद्विचारो न कर्त्तव्य इति ।

एतच्चोद्यं विचार एव स्मृतिं बाधतइत्येवं परिहृतम्, । इदानीं विरोधाभावादपि न स्मृतिर्विचारं बाधते इति दर्शयितुं भाष्यं न चाधीतवेदस्येत्यादि नानन्तर्य*इत्येतदन्तम् । तस्यार्थः । स्नानस्याध्ययनोत्तरकालमात्रं स्मृतावुक्तम्, उत्कर्षकारणाभावे त्वनन्तरं स्याद् वेदविरोधेन त्वानन्तर्ये बाधिते ऽपि न स्मृतेर्विरोध इति । अपरमपि दृष्टार्थता चाध्ययनस्यानन्तर्ये व्याहन्येत लक्षणया त्वेषो ऽर्थः स्या-†दिति भाष्यद्वयं, तत्र प्रथमं दृष्टो हि तस्यार्थ इत्यनेन पुनरुक्तत्वाद्

* न चाऽधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यमेतद् विधीयते । न ह्यत्रानन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दो ऽस्ति, पूर्वकालतायां क्त्वा स्मर्यते नानन्तर्यं । शा. भा. पृ. २ प. १९ ।

† शा. भा. पृ. २ प. २१ ।

यद्यप्यस्य भवेद्वाच्यमानन्तर्यमसंशयम् ॥ ९० ॥
तथापि पूर्वतामात्रं लक्षयेदविरोधतः ।
ग्रन्थग्रहणमात्रे च कृते स्नानं विरुध्यते ॥ ९१ ॥
अधीत्येत्यधिगम्येति व्याख्याने त्वविरोधिता ।
यस्त्वेवमविरोधित्वं कुर्वन्नाप्लवनं वदेत् ॥ ९२ ॥
अदृष्टायाऽथ वा ऽप्यन्यः संस्कारस्तस्य चोत्तरम् ।
इहाऽस्नानादिनियमो यः कृतो ब्रह्मचारिणः ॥ ९३

लक्षणयेति वा ज्ञातार्थत्वात् कैश्चिद्व्याख्यातृभिः परित्यक्तं, तत्तावदुपन्यस्यति दृष्टार्थत्वादीति[९]कैश्चि[१०]दन्तेन । स्वयं तु समर्थयते तदुच्यतइति । पूर्वभाष्ये आनन्तर्ये क्त्वाशब्दस्य न वाच्यमित्युक्तम्, । इदनीं तु तस्यानन्तर्यं वाच्यं यद्यपि तथापि श्रौतार्थपरिग्रहे ऽध्ययनस्य दृष्टार्थता व्याहन्येतेति तदविरोधाय पूर्वकालतामात्रमेवार्थो लक्षणया ग्रहीतव्य इत्युच्यतइति । अपरमप्यविरोधकारणमाह ग्रन्थेति[११] । इण् गतावित्यस्येदं रूपमित्यर्थः । एतच्चैवमपि संभवतीत्येतावन्मात्रेणोक्तम् । परमार्थतस्त्वध्ययनप्रकरणात्समुदायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वाच्चाध्ययनमेवार्थो नाऽधिगतिः ।

न चेदं स्नानमित्यादिभाष्या*ऽर्थमाह यस्त्वेवमिति[१२] एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाऽविरोधस्मृतेर्दुर्बलाप्लवनमात्रं ज्योतिष्टोमादिवत्फलार्थं दीक्षितस्नानवत् संस्काररूपं वा स्नानं स्मृत्यर्थं यो मन्यते तस्योत्तरमिदं भाष्यमिति । तदेवोत्तरं दर्शयति इहेति[१३]द्वयेन । ब्रह्मचारिधर्मस्या-

---

* न चेदं स्नानमदृष्टार्थं विधीयते, किं तु लक्षणयाऽस्नानादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाऽध्ययनसमकालमाहुः । शा. भा. पृ. २ प. २२ ।

अवधित्वमनाश्रित्य सो ऽवसानमपेक्षते ।
ततो ऽपेक्षावशात्स्नानमस्नानादिनिवर्तनम् ॥ १४ ॥
विरोधसाहचर्याभ्यां दृष्टार्थत्वेन लक्षयेत् ।
तस्मादध्ययनस्नानजिज्ञासाक्रमवाचिनाम् ॥ १५ ॥
दृष्टार्थत्वाय* शब्दानामेवं व्याख्येयमाश्रिता ।
स्नात्वा जिज्ञासमानोपि ननु वेदं न बाधते ॥ १६ ॥
तेनाऽविरोधिता तस्ये'त्येवं वदत उत्तरम् ।
यथैवाऽध्ययनात्स्नानं स्मर्यते समनन्तरम् ॥ १७ ॥
तथा ततः परो ऽप्यन्यः पदार्थो ऽन्यः परस्ततः ।

ऽस्नानादिनियमस्याऽनिर्दिष्टावधेरवधिमपेक्षमाणस्याऽवधिविधिरयमपेक्षितत्वात्, नाऽऽप्लवनमात्रविधान,मनपेक्षितत्वात् । अतः स्नानशब्देन स्वविरुद्धस्याऽस्नानस्य तत्सहचारिणां च धर्माणां निवृत्तिर्लक्ष्यते वेदमधीत्य स्नायात्, अस्नानादिकं वर्जयेत्, अध्ययनसमाप्तिरेव तस्याऽवधिरिति । सर्वधर्माणां चाध्ययनाङ्गत्वात्तत्समाप्तौ निवृत्तिर्न्यायप्राप्तैव, न्यायमूलत्वाच्च स्मृतेर्लक्षणार्थत्वमदोष इति ।

प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति[१५]। स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनवाचिनः शब्दस्यार्थावबोधनार्थत्वं यद्व्याख्यातं, यच्च स्नानशब्दस्याऽस्नानादिनिवृत्तिपरत्वं, यच्च जिज्ञासाक्रमवाचिनो ऽथशब्दस्य गुरुकुलनिवृत्तिव्यावृत्तिपरत्वं, तत्र सर्वत्र दृष्टार्थत्वं कारणमिति । अत्र चोदयति स्नात्वेति[१६] । स्नात्वापि ह्यर्थे जिज्ञास्यमाने वेदस्याऽऽनर्थक्यं न भवति, अतः स्मृत्यविरोधार्थमेवं क्रियताम् इति ।

---

* दृष्टार्थत्वेनेति २ पु. पा. ।

ततश्चावश्यकर्तव्ये बाधे स्मार्तस्य कस्य चित् ॥ ९८ ॥
योग्यत्वादागते काले प्राथम्यात्स्नानबाधनम् ।
सो ऽयं पाठक्रमस्यार्थाद्बाध इत्यवगम्यते ॥ ९९ ॥
गुणप्रधानयोर्वापि विरोधाद् गुणबाधनम् ।
स्नानोपलक्षिता चात्र निवृत्तिर्गुरुवेश्मनः ॥ १०० ॥

परिहरति एवं वदत इति[९७] बाधन[९९]मन्तेन । भवेदप्येवं यद्यविरोधो भवेत्, एवमप्यस्ति विरोधः स्नात्वा भार्याम् उपगच्छेदिति स्नानानन्तरं गार्हस्थ्यविधानात् । ततः परमपि कृष्णकेशो ऽग्नीनादधीतेत्यादिश्रुतेराधानादि कर्त्तव्यं, तदवश्यकर्त्तव्ये कस्य चिद्बाधे ऽध्ययनानन्तरमुपनिपतितो विचारस्तत्कालवर्त्ति स्नानमेव बाधते। किं चाऽविदुषो ऽधिकाराभावात्प्रागेव कर्मभ्यो विद्या ऽर्ज्जयितव्या, न चान्तरेण विचारं तदर्ज्जनं संभवति, अतः स्नानात्प्रागेव विचारः कर्त्तव्य इति । एवं स्नानस्याध्ययनानन्तर्यबाधमुक्त्वा ऽत्रैवाधिकरणमुदाहरति सो ऽयमिति । स्नानस्याध्ययनानन्तर्यं पाठप्राप्तमर्थक्रमेणाध्ययनप्रयोजननिबन्धनेन जिज्ञासानन्तर्येण बाध्यते पाकहोमयोरिव, अर्थक्रमो हि पाठक्रमस्य बाधक इति पञ्चमे वक्ष्यते । ननु क्त्वाप्रत्ययात् श्रुतिक्रमो ऽयं न पाठक्रमः । सत्यम् । श्रुतिक्रमो ऽपि भवन् स्मृतिगतत्वेन विप्रकृष्टार्थत्वात् पाठक्रमतुल्य इति पाठक्रम उच्यते । अथ वा क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वात्तत्परश्रुत्यभावाभिप्रायेणोक्तमिति । अधिकरणान्तरमुदाहरति गुणेति[१००] । क्रमो हि पदार्थानामङ्गं तदिहाध्ययनस्नानयोरानन्तर्ये समाश्रीयमाणे प्रधानभूतमध्ययनमेव प्रयोजनाभावाद् बाधितं स्यात् , अतस्तदनुरोधेन क्रमस्यैव बाध इति । एवं स्मार्त्तस्य क्रमस्याऽविशेषेण बाधमः

विरोधित्वेन बाध्येत न तु मध्वादिभक्षणम् ।
तस्माद् गुरुकुले तिष्ठन्मधुमांसाद्यवर्जयन् ॥ १०१ ॥
जिज्ञासेताऽविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते ।
गुरुगेहनिवृत्त्यंशो यावच्च न समाप्यते ॥ १०२ ॥
तावत्सकलवाचित्वान्न स्नानं पर्यवस्यति ।
गुरुगेहादनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते ॥१०३॥
तत्परत्वविधानाच्च न तावद्दारसङ्ग्रहः ।
व्याख्याय कीर्तिता चात्र स्नानादिति पुनः स्मृतिः॥१०४॥

भिधाय सम्प्रति क्रमं विशिनष्टि स्नानेति । स्नानलक्षितायां गुरुकुलनिवृत्तेरेवाध्ययनानन्तर्यं बाध्यते तस्या एव विचारविरोधित्वान्न तु मध्वादिभक्षणस्य, अविरोधित्वादिति । ततश्चैवमनुष्ठातव्यमित्याह तस्मादिति[१०१] । किमेवं सति दारसंग्रहोऽपि कर्त्तव्यः, नेत्याह गुरुगेहेति[१०२] । गुरुगेहनिवृत्तिर्यावन्न भवति तावत्स्नानम् अस्नानादिनिवर्त्तनं स्मृत्युक्तं न पर्यवस्यति तदपर्यवसानेष्वस्नातको न भवति । एतदेव वृद्धप्रयोगे दर्शयति गुरुगेहादिति[१०३] । ततः किमित्यत आह तत्परत्वेति[१०४] । स्नातकस्य हि भार्याधिगतिः स्मर्यते न चाऽसमाप्तब्रह्मचारिधर्मः स्नातको भवति, अतो न दारसंग्रह इति । अत्र भाष्यं "वेदमधीत्य स्नायाद् गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेत्यदृष्टार्थतापरिहारायैवे"ति* तदसंगतार्थं मत्वा भित्त्वा व्याचष्टे व्याख्यायेति । पूर्वमधीत्य स्नायात् इति अस्नानादिनियमपर्यवसानार्थतां स्मृतेर्व्याख्याय तामेवानुकीर्त्तितवान् । अयमेवार्थो ऽस्याः स्मृतेरिति भाष्या-

* शा. भा. पृ. ३ प. ११ ।

समावर्तिष्ट मेत्यादि स्मृतेर्यद्यप्यनन्तरम् ।
विपरीतार्थमित्यस्मात्तद्वाक्यादपनीयते ॥१०५॥
अथशब्देन यो बाधः पुरस्तादुपवर्णितः ।
तन्मात्रस्यैव बाधोऽत्र दृष्टार्थत्वात्प्रदर्शितः ॥१०६॥
स्मृतिप्राप्तमिदानीं तु मधुमांसाद्यवर्जनम् ।
प्रतिषेधन्नदृष्टार्थं सूत्रकारो न शोभते ॥१०७॥
निवृत्त्य गुरुगेहाच्च जिज्ञासार्थः पुनर्भवेत् ।
प्रवेशः सोऽप्यदृष्टार्थ इति नैवेह सूत्रितः ॥१०८॥

र्थं इत्यर्थः । गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेत्येतत्तु स्मृतिविपरीतार्थत्वात् ततोऽपनेतव्यमित्याह समावर्त्तिष्टेति[१०५] । अपनीतस्यार्थमाह अथेति[१०६] । स्मृतेर्लक्षणार्थतामुक्त्वा तत्प्रसङ्गादथशब्दस्यानन्तर्यस्वरूपपरत्वं हित्वा गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेत्येवंपरत्वं यदुक्तं तत्रापि दृष्टार्थत्वमेव कारणम् इत्येतदनेनोच्यते. न हि भाष्यकारेणेदमुक्तम् इति । अथ वा न सर्वस्य स्मृत्यर्थस्य बाधः किं तु गुरुकुलनिवृत्तिव्यावृत्तिमात्रस्येत्यत्रेदं दृष्टार्थत्वं कारणम् इत्याह तन्मात्रस्येति । एतदेव विवृणोति स्मृतीति[१०७] । इदानीमधीते वेदे स्मृतिप्राप्तं मधुमांसाद्यवर्जनं धर्मजिज्ञासायामविरोधि प्रतिषेधन्नदृष्टार्थत्वेन प्रतिषेधेन्न चैतद्युक्तमिति । ननु स्मृतिबलेन गुरुगेहान्निवृत्तिः, पुनः प्रवेशो धर्मजिज्ञासायाः को विरोधः, अत आह निवृत्त्येति[१०८] । इदं चोद्यं प्रागन्यथा परिहृतम्, इदानीं त्वदृष्टार्थतया परिह्रियत इत्यपौनरुक्त्यम् । गुरुगेहावस्थितस्यैव ह्यकृतार्थस्य यद् गुरुगेहान्निवर्तनं प्रवेशश्च तदु-

निर्गमो हि कृतार्थस्य दृष्टार्थो गुरुवेश्मनः ।
स्मर्यते तस्य नार्थः स्यादकृतार्थस्य निर्गमे ॥ १०९ ॥
अथशब्दप्रसिद्ध्यैव वेदग्रहणहेतुता ।
आनन्तर्योपदेशित्वादतःशब्देन किं पुनः ॥ ११० ॥
योग्यत्वमथशब्देन यद्यपि प्रतिपादितम् ।
तदेव हेतुरत्रेति नातःशब्दाद्विना भवेत् ॥ १११ ॥
लक्षणं पुरुषस्यैव तदा तद्धि प्रसज्यते ।
जिज्ञासायाश्च हेतुत्वे फलार्थत्वादि संभवेत् ॥ ११२ ॥

भथमदृष्टार्थं स्यात् । ननु वेदमधीत्य स्नायादिति वाचनिकं निष्क्रमणमदृष्टार्थतयापि क्रियमाणं न दुष्यति इत्यत आह निर्गम इति[१०९] । सत्यं यद्यदृष्टार्थो निर्गमः स्या,दयन्तु कृतार्थस्याश्रमान्तरनिवेशाय गुरुगेहान्निर्गमो दृष्टार्थः स्मर्यते, अतो ऽकृतार्थस्य निर्गमो ऽनर्थक इति ।

अतःशब्दमिदानीं व्याचिख्यासुस्तावदाक्षिपति अथशब्देति[११०] । दृष्टार्थं ह्यध्ययनानन्तर्यं, यदि चाध्ययनं जिज्ञासायां हेतुः स्यात्ततस्तदानन्तर्यं दृष्टार्थं भवति नान्यथा । अतो ऽथशब्देनैवाध्ययनहेतुता सिद्धेति किमतःशब्देनेति । परिहरति योग्यत्वमिति[१११] । अध्ययनेन धर्मजिज्ञासाया योग्यत्वं भवतीत्येतादृशं हेतुत्वं यद्यप्यथशब्देन सिद्धं तथापि तस्यैवानुष्ठानहेतुत्वं वक्तुमतःशब्द इति । एतदेव विवृणोति लक्षणमिति[११२] । एवंविधः पुरुषो धर्मजिज्ञासाऽधिकारीत्येतावदथशब्देन सिद्ध्यति, जिज्ञासाहेतुश्च फलार्थित्वाद् यद्यपि संभवति । फलार्थित्वशब्देन कामश्रुतयो ऽभिधीयन्ते । कामश्रुतयो हि विद्यार्थित्वात्तत्सिद्ध्यर्थं विचारमाक्षिपेयुरिति संभाव्यते, ताश्चेद्विद्यां प्रयुञ्जीरंस्ततः शूद्रमधिकृत्य शूद्रस्यापि प्रयुञ्जीरन्, ततो ऽध्ययन-

अतःशब्दगृहीतं वा तत्राऽध्ययनमाश्रितम् ।
हेतावकथ्यमाने हि मङ्गलाद्यप्यसौ वदेत् * ॥११३॥
स्नानबाधस्य वा हेतुरत इत्युच्यते पुनः ।
योग्यस्याऽधीतवेदत्वान्नावस्थातुं हि लभ्यते † ॥११४॥

विधिरेव विचारस्य प्रयोजक इति वक्तुमतःशब्द इति । एतदुक्तं भवति । वेदाध्ययनानन्तरमत एवाधीतवेदत्वात्कारणात् तदर्थं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति । अध्ययनविधिर्हि अर्थज्ञानार्थतया अध्ययनं विदधद्विचारमन्तरेण तदसंभवाद्विचारमाक्षिपतीति । अधीते वेदे तूष्णीमवस्थातुं न लभ्यते । अध्ययनविधिश्च त्रयाणामेव वर्णानां प्रकृतानामुपनयनसंस्कृतानामध्ययनं विचारं च विधत्ते. तेषु च विद्वत्सु लब्धेषु कामश्रुतयो नाऽविद्वांसमधिकृत्य तस्य विद्यां प्रयुञ्जते ततः शूद्राधिकारो निवर्त्तते । ततः प्रयोजनवानतःशब्द इति । परिहारान्तरमाह अतःशब्देति[११३]। कथमित्याह हेताविति । वृत्तस्य हि हेतुत्वमतःशब्दो वदति तेन यस्य वृत्तस्य हेतुत्वं तदतःशब्देनाऽपेक्षितमिति प्रत्ययादध्ययनानन्तर्यसिद्धिः । अन्यथा मङ्गलार्थताऽप्यथशब्दस्याशङ्क्येत । यद्यपि माङ्गल्यमन्यार्थनीयमानोदकुम्भादिवत् अथशब्दस्यानन्तर्यवाचिनः प्रासङ्गिकं प्रयोजनं नाभिधेयं तथापि यत्किंचित्क्रियानन्तर्यमर्थप्राप्तमनुवदन्मङ्गलार्थतया प्रयुक्त इति संभाव्येतेति। परिहारान्तरमाह स्नानेति[११४]। जिज्ञासाहेतुत्वे ऽध्ययनस्याथशब्देन प्रतिपादिते ऽपि तस्यैव स्नानबाधहेतुत्वमभिधातुमतःशब्द इति । स्नानबाधहेतुत्वमेव विवृणोति योग्यस्येति । अ-

---

* मङ्गलाद्यर्थतां वदेदिति २ पु. पा. ।
† शक्यते इति का. पु. पा. ।

सन्वाच्येच्छान्तरं कर्म ज्ञानं व्याप्नोति तावता ।
ज्ञानोपसर्जना सैव न तु विध्यादि गम्यते ॥ ११५ ॥
इषेस्तु कर्म बाह्यः स्याद्धर्मः सा वा ऽथ वा द्वयम् ।
समानकर्तृकत्वं तु तुमुनोक्तं लिङा विधिः ॥ ११६ ॥
एवं विषयनानात्वान्न का चि*त्पुनरुक्तता ।
सूत्रितेच्छाभिनिर्वृत्त्यै द्वितीयेच्छा ऽत्र सूत्रिता ॥ ११७ ॥

धीतवेदतया विचारयोग्येन क्षिप्रमेव कर्माधिकाराय विद्वत्तायै यतितव्यं न स्थातव्यम् ।

अत्र भाष्यं "धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेत् † इति । तत्र सनादीनामपौनरुक्त्यमाह सन्वाच्येति[११६] सार्द्धद्वयेन । सन्वाच्या तावदिच्छा आन्तरं समानपदोपात्तं ज्ञानाख्यं कर्म आप्नोति तत्कर्मिकेत्यर्थः । तेन तावता सन्प्रत्ययपर्यन्तेन भागेन सैव ज्ञानेच्छैव गम्यते न तु विध्यादिकम् । इषेस्त्विषिधातुवाच्याया इच्छाया बाह्यः पदान्तरोपात्तो धर्मः कर्म सैव ज्ञानेच्छैव वा द्वयं वा धर्मश्च ज्ञानेच्छा चाऽतो भिन्नविषयेच्छावचनत्वात्सन्निच्छत्योरपौनरुक्त्यं, लिङ्तुमुनोस्त्वर्थान्तरवाचित्वात्स्पष्टमेवाऽपौनरुक्त्यमिति। नन्वेकैव ज्ञानेच्छा सूत्रिता तत्कथमिच्छाद्वयोपादानं भाष्ये ऽत आह सूत्रितेति[११७]। सूत्रितामेवेच्छामभिनिर्वर्तयितुमिच्छान्तरमुक्तमिति न दोषः । न चेच्छाविषयमिच्छान्तरं नेष्यतइति वाच्यम् । मन्दाग्नीनां भोजनेच्छायामिच्छादर्शनात् ।

---

* क चिदिति २ पु. पा. ।

† शा. भा. पृ. ३ प. ९ ।

प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्ता समस्यते ।
तादर्थ्ये* यूपदार्वादौ तेनास्मिन्नसमासता ॥११८॥
सा हि तस्येत्यनेनोक्तो धर्मस्येत्येष विग्रहः ।
धर्मायेति तु तादर्थ्ये षष्ठी वृत्तेति कथ्यते ॥११९॥
प्राप्नोत्यत्र चतुर्थ्येव विशेषश्चेद्विवक्षितः ।
सामान्यस्य विवक्षायां तादृशं कथ्यते कथम् ॥१२०॥
सम्बन्धमात्रएवैषा षष्ठ्युत्पन्ना तथापि तु ।
विशेषनिष्ठता तस्या भाष्यकारेण वर्ण्यते ॥ १२१ ॥

"धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासे"ति भाष्यं* तदाक्षिपति प्रकृत्येति[११८] । यत्र हि तादर्थ्ये चतुर्थी समस्यते तत्र विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यते यूपदार्वादौ दर्शनात् । तथा च वार्तिककारेणोक्तं 'चतुर्थीतदर्थे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्त्तव्य'मिति । न च सामर्थ्यप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति 'समर्थः पदविधि'रित्यनेनैव सिद्धे तद्ग्रहणस्याऽकर्त्तव्यत्वात् । अतो वाचनिकमेवेदम् । न च धर्मो जिज्ञासाविकार,स्तस्मादसमास इति । परिहरति सा हि तस्येति[११९]। "सा हितस्ये"†त्यनेन भाष्येण दर्शितो धर्मजिज्ञासेत्ययमत्र विग्रहः, तेन षष्ठीसमासो ऽयं न चतुर्थीसमास इति । कथं तर्हि धर्मायेति भाष्यमत आह धर्मायेति । ननु तादर्थ्यविवक्षायां चतुर्थ्येव प्राप्नोति न षष्ठी, ततश्च समासाऽनुपपत्तिः, संबन्धसामान्यविवक्षायां तु तादर्थ्ये षष्ठीत्ययुक्तमिति चोदयति प्राप्नोतीति[१२०]। परिहरति संबन्धेति[१२१] । न षष्ठी तादर्थ्यमभिधत्ते इति ब्रूमः किं

---

* तादृशे इति का. पु. पा. ।
† सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा । शा. भा. पृ. ३ पं. ११ ।

साधनाभासता चात्र पूर्वपक्षार्थगोचरा।
अन्यसाधनमन्यस्य साधनाभास उच्यते॥ १२२॥
क्रत्वर्थं पुरुषार्थस्य तदर्थं च क्रतोरिति।
शेषलक्षणशब्दश्च कृत्स्नशास्त्रविवक्षया॥ १२३॥

तु संबन्धसामान्यमेव, तस्य तु निर्विशेषस्याऽनुपपत्तेः तादर्थ्यरूपविशेषनिष्ठता धर्मायेति भाष्येण दर्शितेति।

अत्र समस्तस्य वक्ष्यमाणस्याऽर्थस्याऽस्यां प्रतिज्ञायामन्तर्भावं कथयता भाष्यकारेणोक्तं स कथं जिज्ञासितव्य इत्यादि* तत्र साधनाभासपदं तावद्व्याचष्टे साधनाभासता चेति[१२२]। कथमेतदित्याह अन्यसाधनमिति। एतदेवोदाहरणेन दर्शयति क्रत्वर्थमिति[१२३]। क्रत्वर्थं पर्णमयीत्वादि पुरुषार्थस्य अपापश्लोकश्रवणादेः फलस्य साधनाभासं पुरुषार्थं च गोदोहनादि क्रतोः साधनाभासमिति। एतासां प्रतिज्ञानां व्याख्याप्रदेशं दर्शयता भाष्यकारेण को धर्मः कथंलक्षण इति द्वयं चोदनासूत्रेण व्याख्यातमित्युक्त्वा अवशिष्टं शेषलक्षणेन व्याख्यात†मित्युक्तम्। शेषलक्षणशब्दश्च तृतीये

---

* स कथं जिज्ञासितव्यः? को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति। शा. भा. पृ. २ प. १२।

† तत्र को धर्मः कथंलक्षण इति एकेनैव सूत्रेण व्याख्यातं चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म इति। कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातम्। क्व पुरुषपरत्वं, क्व वा पुरुषो गुणीभूतः, एतासां प्रतिज्ञानां पिण्डितस्य एतत् सूत्रम् 'अथातो धर्मजिज्ञासेति'। शा. भा. पृ. ३ प. १३।

प्रसिद्धः शक्यते ज्ञातुं प्रसिद्धत्वात्तु* नेष्यते ।
अप्रसिद्धस्त्वशक्यत्वान्नतरामित्यतो ऽब्रवीत् ॥१२४॥
जिज्ञास्यः संशयाद्धर्मः श्रेयस्करतया ऽपि च ।
असंदिग्धो ह्यजिज्ञास्यो यो वा स्यान्निष्प्रयोजनः॥१२५॥

प्रसिद्धः । न च तत्र सर्वं व्याख्यायते अतः कथमिदम् इत्याशङ्क्याह शेषलक्षणेति । शेषं च तल्लक्षणं चेति ।

अत्र भाष्यकारेण शास्त्रसंबन्धमाक्षिपतोक्तं "धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा । स चेत्प्रसिद्धः न जिज्ञासितव्यो ऽथाऽप्रसिद्धो नतरा"†मिति । तस्याऽर्थः । धर्मो ऽस्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यमानतया प्रयोजनमिति वदता सूत्रकारेण यस्तेन प्रयोजनेन सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः सो ऽस्य शास्त्रस्याऽवतारहेतुः संबन्ध इति सूचितम् । तदुक्तं शास्त्रं प्रयोजनं चैवेति वार्त्तिके । स चायं संबन्धो न शास्त्रावतारहेतुः संभवति धर्मस्याऽजिज्ञास्यत्वात् । न ह्यजिज्ञासितप्रतिपादकतया शास्त्रारम्भः संभवति न तदर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणं धर्मजिज्ञासारम्भः शास्त्रमित्यर्थः । अत्र चाथाऽप्रसिद्धो नतरामित्यतिशयो दर्शितः । तं दर्शयति प्रसिद्ध इति[१२४] । जिज्ञासाशब्देन प्रकृत्या ज्ञानं प्रत्ययेन चेच्छोच्यते । तत्र प्रसिद्धे ज्ञानमस्ति इच्छामात्रं तु तत्र नास्ति अप्रसिद्धेतु ज्ञानमिच्छा चोभयमपि नास्तीति अतिशयोपपत्तिरिति ।

* प्रसिद्धत्वाच्चेति २ पु. पा. ।

† शा. भा. पृ. ३ प. १८ ।

स्वरूपादिषु धर्मस्य द्विधा विप्रतिपद्यते ।
पूर्वं प्रमाणरूपाभ्यां पादेनाद्यस्य निर्णयः ॥ १२६ ॥
'स्थिते वेदप्रमाणत्वे पुनर्वाक्यार्थनिर्णये ।
मतिर्बहुविदां पुंसां संशयान्नोपजायते ॥ १२७ ॥

धर्मं प्रति इत्यादि*परिहारभाष्यम् । तत्र धर्मस्य जिज्ञास्यत्वे कारणद्वयमुक्तं विप्रतिपत्त्या सांशयिकत्वं स हि पुरुषमित्यनेन प्रयोजनवत्त्वं च । तदुभयमपि दर्शयति जिज्ञास्य इति[१२५] । एतदेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति असंदिग्ध इति । सन्देहहेतुं विप्रतिपत्तिं विवृणोति स्वरूपादिष्विति[२६] । धर्मस्वरूपादीनां मध्ये पूर्वं तावद् द्विधा विप्रतिपत्तिः क्रियते, किंप्रमाणको धर्मः किंस्वरूप इति च । तदस्याद्यस्य विप्रतिपत्तिद्वयस्यानेन पादेन निर्णयः क्रियतइत्याह पादेनेति । अत्र हि प्रत्यक्षादिनिराकरणेन चोदनाप्रामाण्यं साध्यते तत्साधनादेव च तद्गम्यो ऽग्निहोत्रादिः धर्मो न चैत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सविशेषं कथितं भवति । एतच्च निरपेक्षप्रामाण्याभिप्रायेणोक्तम् । चोदनैव हि निरपेक्षं प्रमाणं तत्प्रामाण्यं चेहैव पादे सिद्धम् । उपरितने तु पादत्रये तदेकवाक्यतया तन्मूलतया चाऽर्थवादादीनां प्रामाण्यं साध्यते, अतः समस्तो ऽध्यायः प्रमाणलक्षणमेव, चोदनायास्त्विहैव सिद्धमित्यभिप्रायः । तथा भाष्यमप्येकेनैव सूत्रेण व्याख्यातमिति स्वतन्त्रप्रामाण्याभिप्रायमेवेति ।

---

* धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना बहुविदः, केचिदन्यं धर्ममाहुः केचिदन्यम् । सो ऽयमविचार्य्य प्रवर्तमानः कंचिदेवोपाददानो विहन्येत अनर्थं च ऋच्छेत्, तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इति । स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । तदभिधीयते चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म इति । शा. भा. पृ. ३ प. २० ।

के चिदाहुरसावर्थः के चिन्नाऽसावयं त्विति ।
तन्निर्णयार्थमप्येतत्परं शास्त्रं प्रणीयते' ॥ १२८ ॥

इति प्रतिज्ञासूत्रं प्रथमं समाप्तम् ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः* ॥ २ ॥

धर्मे सामान्यतः सिद्धे प्रमाणं चोदनोच्यते ।
स्वरूपादेस्ततः सिद्धिः स्वरूपं चेह सूत्र्यते ॥१॥

एवमाद्यविप्रतिपत्तिं निर्णयस्थानं चोक्त्वा विप्रतिपत्त्यन्तरं निर्णयस्थानं च दर्शयति स्थिते इति[१२७] द्वयेन । एकमार्गदर्शिनामज्ञानां च संशयाऽनुत्पत्तेर्बहुविदामित्युक्तम् ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे प्रथमं प्रतिज्ञासूत्रम् ॥

इदानीं शास्त्रमारभते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । तद्व्याचष्टे धर्मे इति[१] । यो ऽयं निष्प्रमाणकप्रत्यक्षादिप्रमाणकचोदनाप्रमाणकत्वादीनां विप्रतिपत्तिविशेषाणां विषयभूतः साधारणात्मा धर्मपदार्थः स चोदनाप्रमाणकः, चोदनैव तस्य प्रमाणं न प्रत्यक्षादि, चोदना च तत्र प्रमाणमेव नाऽप्रमाण,मित्येवं धर्मानुवादेन प्रमाणविधिरिति । कथं तर्हि तत्स्वरूपविशेषयोः सिद्धिरत आह स्वरूपादेरिति । आदिशब्देन विशेषोपादानं प्रमाणमेवेति प्रमाणविधेरे-

---

* चोदनेति प्रवर्तकशब्दनाम । लक्ष्यते ज्ञायते ऽनेनेति लक्षणम् । इत्थं च चोदनैव लक्षणं, करणं यद्विषयकज्ञानस्य तत्त्वे सति अर्थत्वं धर्मस्य लक्षणम् । अर्थत्वं च सुखाधिकदुःखाऽजनकत्वम् । सु० ।

द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते ।
स्वरूपे ऽपि हि तस्योक्ते प्रमाणं कथ्यते ऽर्थतः ॥२॥
किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ।
तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रे ऽस्मिन् चोदनोच्यते ॥३॥

वाऽर्थात्तद्गम्यस्याग्निहोत्रादेर्धर्मत्वमस्त्येव न तु नास्तीति धर्मस्वरूपसिद्धिः । सैव प्रमाणमित्यवधारणा च तद्गम्यस्याग्निहोत्रादेर्धर्मत्वं न चैत्यवन्दनादेरतद्गम्यत्वादिति धर्मविशेषसिद्धिरिति । विपरीता वा वचनव्यक्तिरित्याह स्वरूपं चेति । यश्चोदनालक्षणो ऽग्निहोत्रादिः स धर्म एव नाऽधर्मः स एव च धर्मो न चैत्यवन्दनादिरित्येवं धर्मस्वरूपतद्विशेषसिद्धिरिति ।

ननु को धर्म इति कथंलक्षण इति द्वयमपि चोदनालक्षणसूत्रेण व्याख्यातमिति भाष्यकारेणोक्तं*तत्कथमेकस्यैव सूत्रस्यार्थद्वयमुच्यते ऽत आह द्वयमिति[२] । सत्यं द्वयमुच्यते किं तु श्रुत्यर्थाभ्यां न श्रुत्यैव, न ह्येकस्यैव वाक्यस्य सति संभवे वचनव्यक्तिद्वयं युक्तमिति । तत्र यथा प्रमाणविधौ स्वरूपसिद्धिस्तथा दर्शितम । स्वरूपविधावपि प्रमाणसिद्धिमर्थाद्दर्शयति स्वरूपे इति । यदा हि चोदनागम्यस्य धर्मत्वमितरस्य च धर्मत्वाभाव उक्तस्तदा ऽर्थाच्चोदनायाः प्रामाण्यं प्रत्यक्षादेश्चाऽप्रामाण्यं सिद्ध्यतीति ।

"चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहु"†रिति भाष्यं तत्र प्रवर्त्तकं वचनमिति किं प्रत्ययमात्रं विध्यभिधायित्वादुच्यते, यद्वा तन्मात्रस्याऽप्रत्यायकत्वात्पदम, अथ वा वाक्य,मिति बुभुत्सायामाह किमादीति[३] । किं केन कथमित्यपेक्षितैः साध्यसाधनेतिकर्त्तव्य-

* शा. भा. पृ. ३ प. २६ ।

† विधायित्वात्तदुच्यते इति ३ पु. पा.

चोदनैव प्रमाणं चेत्येतद्धर्मे ऽवधारितम् ।
साकाङ्क्षमिति मन्वानो युक्तिलेशं द्वये ऽस्पृशत् ॥४॥
संभाव्यते प्रमाणत्वं शब्दस्यैवंविधेष्वपि ।
इन्द्रियादेरसामर्थ्यं वक्ष्यमाणमदीदिशत् ॥ ५ ॥
अत्यन्ताऽसत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।
तेनोत्सर्गे स्थिते तस्य दोषाभावात्प्रमाणता ॥६॥

तांशैः पूर्णः प्रत्ययो विधौ पुरुषप्रवर्त्तने समर्थो भवति तत्पूरणं च वाक्येन, अतो वाक्यमेव प्रवर्त्तकं चोदनोच्यते ।

चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तमर्थमित्यादिभाष्यं नान्यत्किं चनेन्द्रियमिति च * चोदनायाः प्रामाण्ये तदन्येषां चाऽप्रामाण्ये युक्तिकथनार्थं, तत्प्रतिज्ञासूत्रे ऽसङ्गतमित्याशङ्क्याह चोदनैवेति[४] । संभावितो हि प्रतिज्ञातो ऽर्थो हेतुना साध्यते शब्दस्य च नित्यं प्रमाणान्तरपरतन्त्रस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं प्रत्यक्षादेश्च स्वतन्त्रस्याऽप्रामाण्यमित्यत्र प्रतिज्ञातं चोदनैव प्रमाणमेवेति ।

तदिदमवधारणद्वयमसंभावितार्थं युक्तिसाकाङ्क्षमिति मन्वानः संभावनापदलाभार्थं प्रतिज्ञाद्वये ऽपि युक्तिलेशमस्पृशदिति । युक्तिलेशमेव दर्शयति संभाव्यते इति[५] । एवंविधेषु भूतादिष्विन्द्रियादेरसामर्थ्यं प्रत्यक्षसूत्रे वक्ष्यमाणमेवाऽत्र दर्शितमिति कथं संभाव्यते ऽत आह अत्यन्तेति[६] । ज्ञानोत्पादहेतुत्वं प्रामाण्यहेतुः सति त-

---

* चोदना हि भूतं, भवन्तं, भविष्यन्तं, सूक्ष्मं, व्यवहितं, विप्रकृष्ट,-मित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं, नाऽन्यत् किं चनेन्द्रियम् । शा. भा. पृ. ४ प. ३ ।

चोदनेत्यब्रवीच्चात्र शब्दमात्रविवक्षया ।
न हि भूतादिविषयः कश्चिदस्ति विधायकः ॥७॥
इन्द्रियादिव्युदासेन शब्दो यावन्न साध्यते ।
तावच्च तद्विशेषस्य कुतो वा ऽवसरो भवेत् ॥ ८ ॥
निमित्तमात्रं वोच्येत प्रमाणं चेह लक्षणम् ।
प्रमाणं त्वपि शब्दो वा* तज्ज्ञाने वा निरूप्यते ॥९॥

स्मिन्प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वात् शब्दश्चात्यन्ताऽसत्यपि शशविषाणादौ ज्ञानमुत्पादयति । तदिह चोदनाया धर्मज्ञानजनकत्वादुत्सर्गतः प्राप्तं प्रामाण्यमपवादभूतदोषाभावादनपोदितं भवति ।

भाष्ये चोदनापदं शब्दविशेषस्य विधायकस्य वाचकमपि लक्षणया शब्दमात्रपरं व्याख्येयमित्याह चोदनेति[७] । तत्र कारणमाह न हीति । इतश्चैवमित्याह इन्द्रियादीति[८] । प्रमाणविशेषस्य हि प्रत्यक्षादेः सामर्थ्ये व्युदस्ते तद्विशेषान्तरस्यैव शब्दस्य भूतादिषु सामर्थ्यं दर्शयितव्यं, न शब्दविशेषस्य चोदनायाः । किं च शब्दसामान्यप्रयुक्तमिदं यद् भूताऽनागतादिषु सामर्थ्यं न चोदनात्वप्रयुक्तम्, अतः सामान्यमुखेनैव तत्सामर्थ्यं वक्तव्यम् । तेनैवं भाष्यार्थः । चोदनायाः प्रामाण्यं धर्मे । कुतः । शब्दस्य हि सर्वस्यैव ज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यं संभवति शब्दश्चोदना, तेनाऽस्याः संभवत्यतीन्द्रियेऽपि धर्मे प्रामाण्यमिति ।

लक्षणपदं व्याचष्टे निमित्तमात्रमिति[९] । निमित्तं प्रमितेः कारणमात्रं प्रमाणं तत्तद्विशेषः करणमिति । करणत्वं च साधकतम-

* वापि शब्दोवेति २ पु. पा. ।

पदार्थस्तन्मतिर्वा स्याद्वाक्यार्थाधिगमोऽपि वा ।
पूर्वेषान्तु प्रमाणत्वे फलत्वं तस्य गम्यते ॥१०॥
ज्ञाने लक्षणशब्दोऽयं यदि नाम प्रयुज्यते ।
चोदनोक्तिस्तदा कार्यं तत्कार्यं चाऽपि लक्षयेत् ॥११॥
निमित्तमात्रे शब्दे च प्रमाणे मुख्यवृत्तयोः ।
सामानाधिकरण्यं स्याच्चोदनालक्षणत्वयोः ॥१२॥

त्वमापेक्षिकं विवक्षाधीनमिति । विवक्षाभेदेन प्रमाणभेदानाह प्रमाणं चेति । प्रमाणं चेत्यस्मिन्पक्षे इत्यर्थः । प्रमाणप्रसङ्गात्फलं दर्शयति पूर्वेषामिति[१०] । शब्दादीनां प्रामाण्ये वाक्यार्थाधिगमः फलं तत्प्रामाण्ये हानादिबुद्धिः फलमिति । शब्दव्यतिरिक्तेषु तज्ज्ञानादिषु यदा लक्षणशब्दस्तदा शब्दवाचिना चोदनादिशब्देन कथं सामानाधिकरण्यमत आह ज्ञाने इति[११] । ज्ञानादिष्वित्यर्थः । शब्दकार्ये तज्ज्ञाने तत्कार्येषु च पदार्थज्ञानादिषु लक्षणया वर्त्ततइति निमित्तमात्रलक्षणपक्षे शब्दप्रामाण्यपक्षे च मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमित्याह निमित्तमात्रे इति[१२] ।

एतच्च भाष्यानुसारेण वाक्यमेव चोदनेत्यङ्गीकृत्योक्तं, भवत्येव तु सर्वेषु पक्षेषु मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं चोदनापदस्यापि लक्षणपदस्येव चोद्यते ऽनयेति व्युत्पत्त्या ज्ञानादिषु मुख्यत्वसंभवात् । तथा चोक्तम् ।

प्रवर्त्ते ऽहमिति ज्ञानं येन शब्देन जन्यते ।
स चोदनोच्यते यद्वा प्रवर्त्तनफला मतिः ॥ इति ।

ननु गोदोहनादि द्रव्यं नीचैस्त्वादिगुणो यागादिक्रिया च फलसाधनत्वाद्धर्मो नाऽपूर्वादिरिति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यते द्रव्यादिव-

द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।
तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ॥१३॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥१४॥
प्रदर्शनार्थमत्रोक्तमिन्द्रियं सूत्रकारवत् ।
नान्यत्किं चेति वाच्छेदः सामान्यार्थः प्रयुज्यते ॥१५॥
तदसामर्थ्यसिद्ध्यै च पुनरिन्द्रियकीर्तनम् ।
किं चेति मध्यमच्छेदो हेतुप्रश्ने प्रयुज्यते ॥१६॥
यद्यपि त्वनुमानस्याऽप्येवमादौ समर्थता ।

त्प्रत्यक्षमिति कथं चोदनैवेत्यवधारितमत आह द्रव्येति[१३] । नैन्द्रियकेण रूपेण धर्मतेति । किं पुनरेषां रूपान्तरं यच्चोदनागम्यं येन चैषां धर्मत्वमिति दर्शयति श्रेय इति[१४] ।

ननु नान्यत्किं चनेन्द्रियमितीन्द्रियमात्रं प्रतिषिद्धं न च तावता चोदनैवेत्यवधारणं सिद्ध्यतीत्यत आह प्रदर्शनार्थमिति[१५] । यथा प्रत्यक्षसूत्रे प्रत्यक्षग्रहणं प्रदर्शनार्थमेवमिदमपीति । यद्वा एवं व्याख्येयमित्याह नान्यदिति । नेन्द्रियमिति तु तस्यैव हेतुरित्याह तदसामर्थ्येति[१६] । अन्यत्सर्वमसमर्थमिन्द्रियस्याऽसमर्थत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्चेतरस्येति । व्याख्यानान्तरमाह किं चेति । नान्यत्समर्थं, किं चात्र कारणम्, इन्द्रियस्याऽसामर्थ्यादिति ।

नन्वनुमानं भूतादौ समर्थमेव, भूता, व्यवहिता, विप्रकृष्टा, च वृष्टिर्नदीपूरेणाऽनुमीयते, मेघोत्पत्त्या च भविष्यति वृष्टिः, सूक्ष्मं च द्रव्यं गन्धात्, अतो न सर्वनिषेधोपपत्तिरत आह यद्यपीति[१७] । ततः

विना सम्बन्धबाधेन न तु तस्योद्भवः क्वचित् ॥१७॥
न सामान्यविशेषाभ्यां धर्मसम्बन्धदर्शनम् ।
लिङ्गस्य कस्य चित्सिद्धं येन स्यादनुमानता ॥१८॥
ननु शब्दोऽपि सम्बन्धबोधान्नर्ते प्रवर्त्तते ।
पदं तन्न च तद्वाच्यो धर्मो वाक्यार्थ एव सः ॥१९॥
वाक्यस्याऽवाचकत्वं च पदार्थानां च हेतुता ।
सम्बन्धस्याऽनपेक्षाणां वाक्यार्थे स्थापयिष्यते ॥२०॥

किमित्याह न सामान्येति[१८] । धर्मसामान्येन वा धर्मविशेषेण वा न कस्य चिल्लिङ्गस्य संबन्धग्रहणमस्ति, येन धर्मो ऽस्तीति वा ऽग्निहोत्रादेर्वा धर्मत्वमनुमीयेत ; अतो नाऽनुमानं संभवतीति । अत्र चोदयति नन्विति[१९] । परिहरति पदमिति । पदं हि संबन्धग्रहणापेक्षमिति । ततः किमित्याह न चेति । किं तर्हीत्याह वाक्यार्थ इति ।

ननु वाक्यस्यापि संबन्धग्रहणाऽपेक्षमेव वाचकत्व,मन्यथा प्रथमश्रवणे ऽपि प्रतीतिप्रसङ्गादत आह वाक्यस्येति[२०] । सत्यं यदि वाक्यं वाचकं स्यान्न तु तद्वाचकं, कस्तर्हि वाक्यार्थावगतौ हेतुरित्याह पदार्थानां चेति । किं संबन्धग्रहणापेक्षाणामेव, नेत्याह संबन्धस्येति । तदेतत्सर्वं तद्भूताधिकरणे* वक्ष्यतइति ।

"नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना यथा यत्किं चन लौकिकं व-

नित्यत्वादेरसिद्धत्वादभ्युपेत्योच्यते ऽथ वा ।
सुतरामप्रमाणत्वं वक्तृप्रामाण्यवर्जनात् ॥२१॥
प्रमाणान्तरदृष्टं हि शब्दो ऽर्थं प्रापयेत्सदा ।
स्मृतिवच्च स्वयं तस्य प्रामाण्यं नोपपद्यते ॥२२॥
नूनं तत्राऽनुभूतो ऽसावित्याप्तोक्तिनिबन्धना ।
बुद्धिः साक्षाददृष्टे ऽपि युक्ता ऽर्थे पुरुषोक्तितः ॥२३॥

चनं नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीति, तत्तथ्यमपि भवति वितथमपि भवती"*ति भाष्यं, तदनुपपन्नम्। कथं हि संभवद्दोषलौकिकवचनदृष्टान्तेन नित्यनिर्दोषचोदनाया अप्रामाण्यं संभाव्येताऽत आह नित्यत्वादेरिति[21] । बाह्यानां हि वेदनित्यत्वमसिद्ध,मतश्चोदनामपि पौरुषेयीं मन्यमानाः पौरुषेयस्यैतादृशे प्रामाण्याऽसंभवाल्लौकिकवचनसाम्येनाऽप्रामाण्यमापादयन्तीति ।

नित्यत्वाद्यभ्युपगमेन वा चोद्यमित्याह अभ्युपेत्येति । कथं नित्यत्वे चोद्यमित्याह सुतरामिति । वक्तृप्रत्ययाऽधीनं हि शब्दस्य प्रामाण्य,मसति वक्तरि दूराऽपास्तं स्यादिति। वक्तृप्रामाण्याऽभावे ऽपि स्वमहिम्नैव शब्दः किं प्रमाणं न भवत्यत आह प्रमाणान्तरेति[22] । लौकिकी हि प्रमाणगतिः परीक्षकैरनुसरणीया, लोके च प्रमाणान्तरप्राप्ताऽर्थप्रापक एव शब्दः, अतो ऽस्य स्मृतिवन्न स्वमहिम्ना प्रामाण्यमिति ।

नन्वदृष्टो ऽपि स्वयमर्थः पुरुषवचनात्प्रतीयते दूरदेशादिवार्त्तास्विव कथमस्य प्राप्तप्रापकत्वमत आह नूनमिति[23] । येयं

नात्मीयादन्यदीयाद्वा प्रत्यक्षादेर्विना क चित् ।
वचसः सत्यता दृष्टा तथा स्याच्चोदनास्वपि ॥२४॥
तेन सत्यपि विज्ञाने प्रतिभादेर्यथैव हि ।
स्वातन्त्र्यान्न प्रमाणत्वं तथा वेदे ऽपि दृश्यताम्॥२५॥
स्वर्गयागादिसम्बन्धविषया चोदना मृषा ।
प्रत्यक्षाद्यगतार्थत्वादीदृग्बुद्धादिवाक्यवत् ॥२६॥
यद्वा ऽऽप्तेनाऽप्रणीतत्वाद्बालोन्मत्तादिवाक्यवत् ।

साक्षात्स्वयमदृष्टे ऽप्यर्थे पुरुषोक्तितो बुद्धिः सा युक्ता, सा हि नूनं वक्त्रा ऽनुभूतो ऽसावर्थ इत्येवं वक्त्रनुभवकल्पनापुरःसरा, तेन तत्रापि वक्तृप्रमाणप्राप्तस्यैवाऽर्थस्य शब्दः प्रापको न स्वतन्त्रः। कुतः पुनर्वक्त्रनुभवकल्पना ऽऽप्तोक्तिनिबन्धना, उक्तिरुच्चारणं तन्निबन्धना, आप्तो नाऽननुभूतार्थं वाक्यं रचयति, तेनाप्तोच्चारणानिबन्धनवक्त्रनुभवाऽनुमानद्वारा पुरुषवचनार्थे बुद्धिर्युक्तेति । यत्र त्वात्मीयमन्यदीयं वा प्रत्यक्षादिकं नास्ति तत्र वाक्यप्रामाण्यं लोके न दृष्टमिति वेदे ऽपि तथैव युक्तमित्याह नात्मीयादिति[२४] । ननु वेदादपि ज्ञानं तावदुत्पद्यते किमित्यप्रमाणमत आह तेनेति[२५] । शब्दो हि यत्रैव उच्यते तत्रैव ज्ञानं जनयति नाऽर्थसदसद्भावावपेक्षते, यच्चैवमर्थसदसद्भावाऽनपेक्षमत्यन्तस्वतन्त्रं ज्ञानं तस्य प्रतिज्ञाज्ञानवत्प्रामाण्यं न संभवति, प्रत्यक्षादिरहितत्वं वा स्वातन्त्र्यम् । तदेवं प्रयोगः, वेदो न प्रमाणं स्वातन्त्र्यात्प्रतिज्ञावदिति । प्रयोगान्तरमाह स्वर्गयागादीति[२६] । बुद्धादिवचनमपि किं चित्सत्यमस्तीति साध्यवैकल्यं मा भूदिति ईदृग्ग्रहणम् । ईदृशं यत्प्रत्यक्षाद्यनधिगतार्थं चैत्यवन्दनादिवाक्यं

व्योमादिवच्च नित्यत्वात्प्रामाण्यस्य निराकृतिः ॥२७॥
यदि वा पुरुषाधीनप्रामाण्याः सर्वचोदनाः ।
स्वतो वा न प्रमाणं स्युर्वाक्यत्वात्पुरुषोक्तिवत् ॥२८॥
प्रामाण्यं वा नरापेक्षं सर्वशब्देषु गम्यताम् ।
शब्दैः सम्बध्यमानत्वादप्रामाण्यं यथैव हि ॥२९॥
न स्याद्वक्तृगुणानां चेद्वचःप्रामाण्यहेतुता ।
तद्दोषैरप्रमाणत्वं किमित्यस्य भविष्यति ॥३०॥
एवं स्थिते तु वेदस्य सति वा ऽसति वा नरे ।

तद्वदिति। अत्रैव हेतुदृष्टान्तान्तरमाह यद्वेति[२७] । प्रयोगान्तरमाह व्योमादीति । नित्यत्वाभ्युपगमेन प्रसङ्गापादनाच्च हेतोः प्रतिवाद्यसिद्धिरुद्भावनीयेति। प्रयोगान्तरमाह यदि वेति[२८] । प्रामाण्ये गुणवन्तं पुरुषमपेक्षन्तइत्यर्थः । ततश्च पुरुषस्य गुणसद्भावे प्रमाणाभावादनायासेनाऽप्रामाण्यं सिद्ध्यतीति अभिप्रायः । प्रयोगान्तरमाह स्वत इति। प्रयोगान्तरमाह प्रामाण्यमिति[२९] । नरगुणापेक्षमित्यर्थः। तदपेक्षं च प्रामाण्यं वेदस्याऽपौरुषेयत्वा,त्पौरुषेयत्वे वा गुणसद्भावे प्रमाणाभावाच्च सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः। अवश्यं च वक्तृगुणाधीनं शब्दस्य प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्। यदि तथा सत्यपि तदधीनं न स्यात्ततो ऽप्रामाण्यमपि दोषाधीनं न स्यादित्याह न स्यादिति[३०] । उपसंहरति एवमिति[३१] । सति नरइति नित्यत्वादेरसिद्धत्वादित्यस्योपसंहारः, असतीत्यभ्युपेत्योच्यतइत्यस्येति ।

प्रामाण्यं दुर्लभं मत्वा नन्वित्येतदचूचुदत् ॥३१॥
तत्र विप्रतिषिद्धत्वं बुद्धवाक्ये ऽपि युज्यते ।
ततो ऽपि प्रत्ययोत्पत्तेस्तस्माज्जात्युत्तरं त्विदम् ॥३२॥
..र्वविज्ञानविषयमिदं तावत्प्रतीक्ष्यताम् ।
प्रमाणत्वाऽप्रमाणत्वे स्वतः किं परतो ऽथ वा ॥३३॥
स्वतो ऽसतामसाध्यत्वात्केचिदाहुर्द्वयं स्वतः ।
अपरे कारणोत्पन्नगुणदोषाऽवधारणात् ॥३४॥

अत्र परिहारभाष्यं "विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रवीति वितथं चे"*ति । तदाक्षिपति तत्रेति[३२] । जात्युत्तरमुत्तराभासमिति ।

एवमाक्षिप्य तत्समाधित्सयैव तावदुपोद्घातचिन्तामवतारयति सर्वविज्ञानेति[३३] । तदिहैवं चिन्ता, किं ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं च स्वत एव निर्णीयते किं वोभयमपि कारणगुणदोषादिना निरूपयितव्यम्,उताऽप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परतो, विपरीतं वेति । तत्र प्रथमपक्षमुदाहरति स्वत इति[३४] । यस्य हि यत्र स्वाभाविकं सामर्थ्यं नास्ति न तत्तस्याऽन्येन साधयितुं शक्यते, अतो ज्ञानानामप्रामाण्यं प्रामाण्यं च स्वत एव साधयतीति । पक्षान्तरमाह अपरे इति । ज्ञानं हि प्रामाण्याऽप्रामाण्ययोः साधारण्यान्न स्वतः किंचिदवधारयितुं क्षमते, अतो गुणवता दोषवता च कारणेनोत्पन्नौ यौ ज्ञानस्य गुणदोषौ तद्वशेन यथार्थत्वरूपं प्रामाण्यमयथार्थत्वरूपं चाऽप्रामाण्यं निर्णेतव्यम्, अतो द्वयमपि परत इति ।

---

* शा. भा. पृ. ४ प. ८ ।

स्वतस्तावद्द्वयं नास्ति विरोधात्परतो न च ।
निःस्वभावत्वमेवं हि ज्ञानरूपे प्रसज्यते ॥३५॥
कथं ह्यन्याऽनपेक्षस्य विपरीतात्मसंभवः ।
किमात्मकं भवेत्तच्च स्वभावद्वयवर्जितम् ॥३६॥

स्वतो द्वयमिति तावन्निराकरोति स्वतस्तावदिति[३५] । प्रामाण्याऽप्रामाण्यशक्ती हि मिथो विरुद्धे, ते कथमेकस्मिन् ज्ञाने स्वाभाविक्यौ स्याताम् । एवं हि ज्ञानोत्पत्तिवेलायामेव प्रामाण्यमप्रामाण्यं च निर्णेतव्यं स्या,त्तच्चाशक्यं, तन्न तावद् द्वयं स्वत इति ।

नापि परत इत्याह परत इति । द्वयमित्यनुषङ्गः । कारणमाह निःस्वभावत्वमिति । उत्पन्नं हि ज्ञानं गुणदोषावधारणात्प्रागर्थमवधारयति चेत्स्वत एव प्रामाण्यं नो चेदप्रामाण्यम् । उभयस्य तु पराधीनत्वे प्राक्तदवधारणादुभयरूपरहितं निःस्वभावं विज्ञानं स्यात्, न ह्यर्थं नावधारयति न च नावधारयतीति संभवति । किं च गुणदोषावधारणगम्यत्वं प्रामाण्याऽप्रामाण्ययोर्वदता गुणजन्यं प्रामाण्यं दोषजन्यं चाऽप्रामाण्यमित्यङ्गीकर्त्तव्यं, तज्जन्यत्वे हि तयोः कारणभूताभ्यां ताभ्यां काष्ठाऽग्निसंयोगादिव धूमस्यावधारणं संभवति नान्यथा । तज्जन्यत्वे च गुणदोषादिराहिताच्चक्षुरादेरुत्पन्नस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं नास्तीत्यापद्यते, तच्चायुक्तं, निःस्वभावत्वप्रसङ्गादिति ।

स्वतो न द्वयं विरोधादिति यदुक्तं तद्विवृणोति कथमिति[३६] । एकस्य ज्ञानस्य कारणान्तराऽनपेक्षस्य स्वत एव प्रामाण्यमप्रामाण्यं चात्यन्तविपरीतरूपं न संभवति । परतो न द्वयमित्येतद्विवृणोति किमात्मकमिति । सर्वं हि ज्ञानं राशिद्वये शक्यमन्तर्भावयितुं प्रमाणमप्रमाणं वेति, तदुभयरहितं ज्ञानं किमात्मकं स्यादिति । स्वतो

विज्ञानव्यक्तिभेदेन भवेच्चेदविरुद्धता ।
तथाप्यन्याऽनपेक्षत्वे किं क्वेति न निरूप्यते ॥३७॥
तस्मात्स्वाभाविकं तेषामप्रमाणत्वमिष्यताम् ।
प्रामाण्यञ्च परापेक्षं,'मत्र न्यायो ऽभिधीयते ॥३८॥
अप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न स्यात्कारणदोषतः ।
वस्तुत्वात्तु गुणैस्तेषां प्रामाण्यमुपजन्यते' ॥३९॥

न द्वयं विरोधादित्यत्र किं चिदाशङ्कते विज्ञानेति[३७] । एकस्य हि विरुद्धरूपाऽसंभवो विज्ञानव्यक्तिभेदात्तु विरोध इति । परिहरति तथापीति । न तावज्ज्ञानत्वाऽतिरिक्तं किं चिच्चिह्नमस्ति ईदृशं प्रमाणमीदृशमप्रमाणमिति, तत्सद्भावे वा तदधीननिरूपणात्स्वाभाविकत्वहानिः । अतो ज्ञानस्वभावत्वे यस्यामेव ज्ञानव्यक्तौ प्रामाण्यं तस्यामेवाऽप्रामाण्यमपि भवत्येव, अतो ऽस्त्येव विरोधः । अथापि ज्ञानव्यक्तिभेदः स्यात्तथा ऽप्यन्यस्य चिन्हस्याऽनाश्रयणात्किं क्वेति निरूपणाऽशक्तेः प्रमाणाऽप्रमाणसंकरः स्यादिति ।

एवमनयोरुक्तं दूषणमुपसंहरन् पक्षान्तरं परिगृह्णाति तस्मादिति[३८] पादत्रयेण । कुत इत्याह अत्रेति सपादेन । अप्रामाण्यं हि प्रामाण्याऽभावः, अभावश्चाऽवस्तुत्वान्न केन चिज्जन्यते अतो नाऽप्रामाण्यं दोषैर्जन्यते, अतज्जन्यं च न ततो ऽवधारयितुं शक्यं, प्रामाण्यं तु वस्तुत्वाद्गुणजन्यं सत्तदवधारणाधीननिर्णयमिति युक्तम् । किं च घटादघटाच्च घटज्ञानदर्शनात्कथं तन्मात्रेण घटनिश्चयः, अतो ऽवश्यं गुणसंवादार्थक्रियाज्ञानानामन्यतमेनैव घटज्ञानस्य यथार्थतालक्षणं प्रामाण्यं निर्णेतव्यमिति ।

प्रामाण्यं हि यदोत्सर्गात्तदभावोथ कृत्रिमः ।
तदा स्वप्नादिबोधे ऽपि प्रामाण्यं केन वार्यते ॥४०॥
मत्पक्षे कारणाभावात्प्रामाण्यं नोपजायते ।
हेतुमत्त्वप्रसङ्गो ऽतो न भविष्यत्यवस्तुनः ॥४१॥
इन्द्रियादिगुणाश्चास्य कारणं तदसद् द्विधा ।
दुष्टत्वादिन्द्रियादीनामभावे ऽन्यतरस्य वा ॥४२॥

परत एव प्रामाण्यम्, स्वतः प्रामाण्ये च सर्वेषां स्वप्नादिज्ञानानामपि प्रामाण्यं स्यादित्याह प्रामाण्यमिति[४०] । तेषामपि तावदुत्सर्गतः प्राप्तं प्रामाण्यं, न च दोषाधीनेनाप्रामाण्येनापवादः संभवति, अप्रामाण्यस्याऽवस्तुत्वेन दोषाधीनत्वाऽसंभवादित्युक्तमिति । त्वत्पक्षे कथमप्रामाण्यं, दोषादिति चेत्, तदवस्थ तर्ह्यवस्तुनो हेतुमत्त्व,मत आह मत्पक्षे इति[४१] । मम हि स्वाभाविकमप्रामाण्य,मपवादकं तु प्रामाण्यं, तच्चेह कारणाभावादनुपजातम्, अतः स्वाभाविकमप्रामाण्यमनपोदितं तिष्ठति न तद्दोषैर्जन्यते, अतो न भविष्यत्यवस्तुनो हेतुमत्त्वप्रसङ्ग इति ।

किं पुनः प्रामाण्यस्य कारणं यदभावादिह प्रामाण्याऽनुपजनो ऽत आह इन्द्रियादीति[४२] । ज्ञानकारणभूतेन्द्रियादिगता गुणाः प्रामाण्यस्य कारणम्,अतस्तदभावे तस्याऽनुपजन इति । केन पुनः प्रकारेण तस्याऽभावो ऽत आह तदसदिति । तावेव प्रकारौ दर्शयति दुष्टत्वादिति । शुक्तिरजतसंवेदने सतामेवेन्द्रियाणां दुष्टत्वाद्दोषनिराकृतत्वाद् गुणानामभावः स्वप्नादिष्विन्द्रियादीनां ज्ञानकारणानामन्यतमस्येन्द्रियस्य लिङ्गस्य वा ऽन्यस्य वा ऽभावान्निराश्रयतया गुणानामभाव इति ।

अत एव वचोऽभ्रान्तिर्दोषैर्मिथ्यात्वधीरिति ।
तद्व्याप्तेस्तु गुणाभावस्तत्कृता ह्यप्रमाणता ॥४३॥
तस्मात्कारणशुद्धत्वं ज्ञानप्रामाण्यकारणम् ।
स्वभावतो ऽप्रमाणत्वं तदभावेन लक्ष्यते ॥४४॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रामाण्यं न दोषतः ।
नाऽज्ञाने दृश्यते ह्येतत्कारणाभावहेतुके ॥४५॥

ननु ज्ञायमानेषु सत्सु दोषेष्वप्रामाण्यं गम्यते, तत्कथं न दोषनिमित्तमत आह अत एवेति[४३] । यत एव दोषनिराकृतगुणेषु शुक्तिरजतवेदनादिष्वप्रामाण्यमत एव वो मीमांसकानामियं भ्रान्तिर्दोषैर्मिथ्यात्वधीर्ज्ञानस्य मिथ्यात्वावगम इति तद्भावभावभ्रमात् । परमार्थतस्तु तद्व्याप्तेर्दोषव्याप्तेरिन्द्रियादीनां गुणाभावो ऽवगम्यते तदभावाच्च तदधीनं प्रामाण्यमनवगम्यमानं न स्वाभाविकस्याऽप्रामाण्यस्याऽपवादकं भवतीत्यनपोदितैवाऽप्रमाणता ऽवतिष्ठते । तत्कृता, गुणाभावकृता । तत्कृतत्वं चापवादाऽभावस्य तदधीनत्वादिति । एतदेवोपसंहरति तस्मादिति[४४] ।

एवं तावद्दोषान्वयव्यतिरेकावप्रामाण्यस्याङ्गीकृत्याऽन्यथासिद्धिरुक्ता, संप्रत्यन्वयव्यतिरेकावपि न स्त इत्याह अन्वयेति[४५] । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रामाण्यं दोषत इति यदुच्यते तन्नेत्यन्वयः । कथमित्याह नाज्ञाने इति । त्रिविधमप्रामाण्यं संशयाऽज्ञानविपर्ययैस्तत्राऽज्ञानलक्षणस्याऽप्रामाण्यस्य दोषाधीनत्वं नास्ति ज्ञानकारणाभावादेव तत्सिद्धेरिति । केचित्त्वज्ञाने दोषव्यतिरेके ऽप्यप्रामाण्याऽन्वयान्न दोषो निमित्तमित्येवं व्याचक्षते ।

ततश्च पुरुषाभावात्सति वा शुद्ध्यसंभवात् ।
निर्मूलत्वात्प्रमाणत्वं चोदनायां न युज्यते ॥ ४६ ॥
स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।
न हि स्वतो ऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते॥४७॥

आक्षेपमुपसंहरति ततश्चेति[४६] । यदा हि गुणापेक्षं प्रामाण्यं तदा शब्दस्य पुरुषशुद्ध्यधीनं प्रामाण्यं वेदस्य चाऽपौरुषेयत्वे निराश्रयत्वादेव शुद्ध्यभावः । पौरुषेयत्वे पुरुषस्याऽतीन्द्रियार्थे नैव शुद्धिः संभवतीत्यप्रामाण्यं वेदस्य । स्वतो द्वयमित्यत्रापि सांकर्यादेव प्रामाण्यानिर्णयात्फलतो ऽप्रामाण्यमेव, परतो द्वयमित्यत्रापि गुणाभावादेवाऽप्रामाण्यमिति ।

अत्र प्रतिविधत्ते स्वत इति[४७] । कारणमाह न हीति । यदि ज्ञानस्य स्वविषयतथात्वावधारणे स्वतः शक्तिर्न स्यात्तदा नान्येनापि शक्यते संपादयितुम्, अतो न कदा चित्कस्य चित्कश्चिदप्यर्थो ऽवधार्येतेत्यान्ध्यमेवाऽशेषस्य जगतः प्रसज्येत । कुतश्चास्य परतः सिद्धिः । गुणावधारणादिति चेत् । के पुनर्गुणा नाम, न हि चक्षुरादिषु गुणा नाम के चिदुपलभ्यन्ते । वैमल्यं गुण इति चेत्, नन्वेवं दोषाभावो गुणः, तथा चेद्वेदस्याऽपि तत्संभवाद् गुणाधीने ऽपि प्रामाण्ये नास्माकं का चित्क्षतिः । कथं च गुणात्तत्सिद्धिः, गुणनिमित्तं विज्ञानस्य यथार्थविषयत्व,मतः कारणभूतगुणावगमेन विषयस्यार्थस्य तथात्वमवगम्यते । विषयतथात्वमेव च ज्ञानस्य प्रामाण्यमतो ऽस्य गुणावगम्यत्वमिति चेत् । स्यादेवं यदि गुणनिमित्तं यथार्थत्वं स्यान्न तु तदस्ति । यदि हि तन्निमित्तं स्यात्ततो गुणरहितादोषयुक्ताच्च चक्षुरादेरुपजाते पीतशङ्खादिज्ञाने न किं चित्सत्यं गम्येत, गम्यते

आत्मलाभे च भावानां कारणापेक्षता भवेत् ।
लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ॥४८॥
'जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नार्थोऽवधार्यते ।
यावत्कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद्भवेत् ॥४९॥
तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतीक्ष्यः कारणान्तरात् ।

तु तत्राऽपि शङ्खरूपादिकं सत्यम्, अतः स्वकारणनिमित्तमेव ज्ञानस्य यथार्थत्वं तद्दोषनिमित्तं चाऽयथार्थत्वम् । तथा हि सति पीतशङ्खादिज्ञानस्य स्वकारणतः सत्यविषयत्वं तद्दोषतश्चाऽसत्यविषयत्वं युक्तं भविष्यति ।

अभ्युपेत्यापि प्रमाणज्ञानस्य गुणवत्कारणजन्यत्वं विषयाऽवधारणस्य तदधीनत्वं नास्तीत्याह आत्मेति[४८] । सर्वे हि भावाः स्वात्मलाभायैव स्वकारणमपेक्षन्ते, घटो हि मृत्पिण्डादिकं स्वजन्मन्येवाऽपेक्षते नोदकाहरणेऽपि । तथा ज्ञानमपि स्वोत्पत्तौ गुणवदितरद्वा कारणमपेक्षतां नाम, स्वकार्ये तु विषयनिश्चये ऽनपेक्षमेवेति ।

यदुक्तं 'न हि स्वतो ऽसती शक्तिः कर्त्तुमन्येन शक्यते' इति तद्विवृणोति जातेऽपीति[४९] त्रयेण । यद्युपजातमपि ज्ञानं स्वविषयाऽवधारणाय स्वकारणगतगुणावधारणमपेक्षते ततो गुणावधारणाय प्रमाणान्तराज्ज्ञानोत्पादः प्रतीक्षितव्यः । न ह्यपरिच्छिन्नो गुणः प्रामाण्यं गमयति असत्समत्वात्, तदपि ज्ञानं विषयज्ञानवदेव स्वविषयाऽवधारणाय स्वकारणगुणावधारकं ज्ञानान्तरमपेक्षते तदपि तथेति जन्मसहस्रेणापि न कश्चिदर्थोऽवधार्येतेति प्रामाण्यमेव सर्वत्रोच्छिद्येत । अतः प्रामाण्यं चेदस्ति स्वत एवाङ्गीकर्त्तव्यमिति ।

यावद्धि न परिच्छिन्ना शुद्धिस्तावदसत्समा ॥५०॥
तस्यापि कारणे शुद्धे तज्ज्ञाने स्यात्प्रमाणता ।
तस्याप्येवमितीच्छँश्च न क चिद्व्यवतिष्ठते ॥५१॥
यदा स्वतः प्रमाणत्वं तदा ऽन्यन्नैव गृह्यते ।
निवर्त्तते हि मिथ्यात्वं दोषाऽज्ञानादयत्नतः ॥५२॥
तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते ॥ ५३ ॥
अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाऽज्ञानसंशयैः ।
वस्तुत्वाद् द्विविधस्यात्र संभवो दुष्टकारणात् ॥५४॥

ननु स्वतः प्रामाण्ये ऽप्यपवादकदोषाऽभावग्रहणे ऽस्त्येवाऽनवस्था ऽत आह यदेति[५२] । स्यादेवं यद्यपवादकाऽभावाय दोषाऽभावो ग्रहीतव्यः, न त्वेवं, ज्ञायमाना हि दोषाः प्रामाण्यं विघ्नन्तीति तदज्ञानादेव तदपवादकं मिथ्यात्वं निवर्त्तते तदज्ञानं वा यत्र सिद्धमिति न का चिदनवस्थेति । उपसंहरति तस्मादिति[५३] । प्राप्ता ऽवगता प्रमाणता विषयतथात्वम् अर्थाऽन्यथात्वकारणगतदोषज्ञानाभ्यामवगतेनाऽप्रामाण्येनापोद्यते नैवमयमर्थ इति ।

नन्वप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न दोषजन्य,मतज्जन्यं च कथं ततो ऽवगम्यते ऽत आह अप्रामाण्यमिति[५४] । ततः किमित्याह वस्तुत्वादिति । संशयो नाम स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यनवधारणात्मकः प्रत्ययः, विपर्ययो ऽप्यतथाभूतार्थे तथाभावनिश्चायकं ज्ञानमेव,अतस्तयोर्वस्तुत्वात्संभवति दोषजन्यत्वम्।दोषनिमित्तं हि ज्ञानस्यायथार्थत्वं, दोषान्वयव्यतिरेकानुविधानात्।अतो दुष्टकारणजन्येन ज्ञानेनात्मनः प्रा-

अविज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नैव कल्प्यते ।
कारणाभावतस्त्वेव तत्सिद्धं नस्त्वदुक्तिवत् ॥५५॥
दोषतश्चाऽप्रमाणत्वे स्वतःप्रामाण्यवादिनाम् ।
गुणज्ञानाऽनवस्थावन्न दोषेषु प्रसज्यते ॥५६॥
साक्षाद्विपर्ययज्ञानाल्लघ्व्येव त्वप्रमाणता ।
पूर्वाऽबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति ॥५७॥

माण्यं विषयस्यार्थस्याऽतथाभूतस्यापि तथात्वमवगतमप्यर्थान्यथात्वज्ञानेन दोषज्ञानेन वा ऽपोद्यते। यत्त्वज्ञानरूपमप्रामाण्यं तत्र दोषाणां व्यापारो नैवास्माकमपि विद्यते ज्ञानकारणाभावादेव तद्भवतामिवास्माकमपि सिद्धमित्याह अविज्ञाने इति[५५] ।

ननु प्रामाण्यवदप्रामाण्ये ऽपि परायत्ते किमित्यनवस्था न भवत्यत आह दोषत इति[५६] । स्वतःप्रामाण्यवादिनामिति वा ऽनवस्थाभावे हेतुः । न हि पराधीनत्वमात्रेणाऽनवस्था भवति । सजातीयापेक्षायां ह्यनवस्था भवति, तेन यदि प्रमाणान्तरायत्तप्रामाण्यवदप्रमाणान्तरायत्तमप्रामाण्य स्यात्ततः स्यादनवस्था, तत्तु प्रमाणभूतार्थान्यथात्वदोषज्ञानाधीनं, प्रामाण्यं च स्वत इति नाऽनवस्था । एतदेव विवृणोति साक्षादिति[५७] । यत्र तावत्साक्षादेकस्मिन्विषये विपर्ययज्ञानं विपरीतरूपज्ञानं नेदं रजतमिति तत्र तेनैव स्वतः प्रमाणेनार्थाऽन्यत्वरूपा लघ्वी शीघ्रगम्यैवाऽप्रमाणतेति नानवस्थाशङ्केति । किमिति पुनस्तद्वशेन पूर्वस्याऽप्रामाण्यं, विपरीतं कस्मान्न भवतीत्यत आह पूर्वेति । पूर्वं हि परमबाधित्वोत्पद्यते परस्य तदानीमनुत्पन्नत्वात्,उपजाते तु तस्मिन्नुपजायमानेनैव तेन बाधितं पूर्वमसत्त्वान्न परस्य बाधकं भवति, परं तु पूर्वस्मिन्नुपजाते तद्विरुद्धा-

दुष्टकारणबोधे तु सिद्धे ऽपि विषयान्तरे ।
अर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवत् ॥५८॥
तत्र दोषान्तरज्ञानं बाधधीर्वा परा न चेत् ।
तदुद्भूतौ द्वितीयस्य मिथ्यात्वादाद्यमानता ॥५९॥

र्थोपस्थापकमुपजायमानमेव तस्य बाधकं भवतीति । कथं वा लघ्वी-त्याह पूर्वेति । ततश्च पूर्वाऽबाधेनोत्पत्तिमेवाऽनासादयतो ऽन्तरेणो-त्पत्त्यवस्थायामेवार्थाऽन्यथात्वरूपाऽप्रामाण्यबोधनाल्लाघवमिति ।

भवत्वेवं, समानविशेषेणार्थान्यथात्वज्ञानेन पूर्वस्य बाधः संभव-त्यत आह दुष्टकारणेति[५८] । यद्यप्यत्र साक्षाद्विपर्ययज्ञानाभावान्न पूर्ववदप्रमाणता लघ्वी भवति तथापि कारणदोषाऽवगमप्रणाड्या ऽर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य कियता विलम्बेनास्त्येव बाधः, यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति पुरुषार्थेनापि गोदोहनेन चमसस्य क्रत्वर्थ-स्याप्यार्थिकतुल्यविषयतया भवति बाधो, द्वयोरपि प्रणयनद्वारत्वा-त्तत्र गोदोहनेन प्रणयने साधिते, दोषज्ञानेन तु भिन्नविषयेण कथं पीतशङ्खज्ञानं बाध्यते, पीतशङ्खज्ञानं हि शङ्खे पीतिमानमवगमयति दो-षज्ञानं तु नेत्रे पित्तदोष,मतो नात्र बाधः, चमसस्यार्थाभावान्निवृत्तिः, एवमत्राप्यस्त्येवार्थतस्तुल्यविषयत्वम् । पीतज्ञानं हि पित्तं गृह्णाति तच्च श्वेते पीतभ्रमस्य कारणतया ऽवगते चक्षुषि दृश्यमानं स्वकार्यस्य पीतज्ञानस्य भ्रान्तत्वमवगमयति तद्भ्रान्तत्वेन चार्थान्यथात्वमिति बाधसिद्धिः ।

किमेष एवोत्सर्गः यत्सर्वस्याद्यस्य द्वितीयेन बाध इति, नेत्याह तत्रेति[५९] । तत्र द्वितीये बाधकज्ञाने तृतीयं दोषान्तरज्ञानं बाधधी-र्वा यदि नोद्भवति तत्तस्याद्यबाधकत्वं तद्भूतौ तु द्वितीयस्य मिथ्या-

स्वत एव हि तत्रापि दोषाऽज्ञानात्प्रमाणता ।
दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने न शङ्क्या निष्प्रमाणता ॥६०॥
एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।

—

त्वादाद्यस्य प्रामाण्यं भवतीति । नन्वेवं तृतीयाधीनमाद्यस्य प्रामाण्यं परत एव स्यादत आह स्वत एवेति[६०] । तत्खलूत्पत्तित एवार्थं परिच्छिन्दत्स्वत एव प्रमाणं, द्वितीयेन तु दोषज्ञानेन भ्रान्त्या प्रसक्तबाधनं, तृतीयेन तु द्वितीये बाधिते सत्यज्ञातदोषत्वान्निरपवादं भवति।

ननु यथा ऽऽद्यस्य द्वितीयेन दोषो ऽवगतस्तस्यापि तृतीयेन, तथा तृतीयस्याऽपि दोषाशङ्का भवत्येव, तथा सर्वत्रेति न क्व चिदाश्वासः स्यादत आह दोषज्ञाने इति । दिक्कालावस्थेन्द्रियविषयदोषा हि मिथ्यात्वहेतवो लोकप्रसिद्धा यत्र नैव संभवन्ति, यथा जागर्यायामालोके स्वस्थेन्द्रियमनस्कस्य सन्निहितघटज्ञाने, तत्र नैव दोषाशङ्का तदभावाच्चाप्रामाण्यशङ्कापि नैव भवति। यथाविधेषु ह्यप्रामाण्यसंभवस्तथाविधेष्वेव तदाशङ्का भवति, संभावितदोषेषु च तत्संभव इति कथमन्यत्र शङ्क्यते, न हि ज्ञानत्वमात्रेण संशयो युक्तः संशयस्य साधारणधर्मादिनिश्चयाधीनत्वात् । तदवश्यं कानि चिज्ज्ञानान्यसंदिग्धप्रामाण्यान्येवोत्पद्यन्ते । तस्मान्न सर्वत्राशङ्का । यत्रापि दूरत्वादिदोषसंभवादप्रामाण्यशङ्का तत्रापि प्रत्यासत्तिगमनादिना ऽन्यतरपदार्थनिर्णयान्नातिदूरगमनमिति। एवं च तृतीयज्ञाने दोषो यदि न संभावितस्ततस्तदवधिरेव निर्णयः । अथ तु संभावितस्ततस्तन्निराकरणप्रयत्नेन चतुर्थज्ञानावसानो निर्णय इति नाधिकज्ञानाऽपेक्षा । तावतैव तृतीयेन चतुर्थेन वा द्वितीयस्य तृतीयस्य बाधे सति

प्रार्थ्यते तावतैवैकं* स्वतः प्रामाण्यमश्नुते ॥६१॥
शब्दे दोषोद्भवस्तावद्वक्त्रधीन इति स्थितिः ।
तदभावः क चित्तावद् गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥६२॥
तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसंभवात् ।
यदा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥६३॥
पौरुषेये द्वयं दृष्टं दोषाभावो गुणास्तथा ।
प्रामाण्यं तत्र गुणतो नैव स्यादित्युदाहृतम् ॥६४॥

यस्यैवाद्यस्य द्वितीयस्य वा ऽप्रामाण्यं समर्थ्यते तस्य स्वाभाविकं प्रामाण्यमनपोदितं भवति, इतरच्चापवादादप्रमाणमिति नाऽनवस्था। तदिदमाह एवमिति[६१]।

एवं सामान्येन स्वतः प्रामाण्यं परतश्चाऽप्रामाण्यमुपपाद्याऽधुना प्रकृतवेदप्रामाण्यसिद्धये शब्दस्वभावमनुसंधत्ते शब्दे इति[६२]। वक्तृदोषाधीने इत्यर्थः। तदभावस्तर्हि कथमित्यत आह तदभाव इति। क चित्, पौरुषेयवाक्ये। कथमेतदित्याह तद्गुणैरिति[६३]। वेदे तु पुरुषाभावादेव निराश्रयत्वाद्दोषाणामभाव इत्याह यदेति। दोषाभावाच्च वेदस्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यमनपोदितं भवति।

ननु वक्तृगुणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दस्य प्रामाण्यं तदधीनमेव युक्तं, तदभावाच्च वेदस्याऽप्रामाण्यमेव युक्तमत आह पौरुषेये इति[६४]। सर्वत्र प्रमाणभूतपौरुषेयवचसि न केवलं गुणा एव, दोषाभावो ऽपि दृष्ट,स्तत्र गुणनिबन्धनत्वं प्रामाण्यस्य प्रागेव निरस्तम्, अतो दोषाऽभावनिबन्धनमेव तदतो वेदस्यापि सिध्यती-

* एके इति का. पा. ।

तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।
अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं* तेनोत्सर्गो ऽनपोदितः ॥६५॥
प्रत्ययोत्पत्तिहेतुत्वात्प्रामाण्यं नापनीयते ।
दोषाभावो गुणेभ्यश्चेन्ननु सैवाऽस्थितिर्भवेत् ॥६६॥
तदा न व्याप्रियन्ते हि ज्ञानमानतया गुणाः ।
दोषाभावे तु विज्ञेये सत्तामात्रोपकारिणः ॥६७॥
तत्राऽपवादनिर्मुक्तिर्वक्त्रभावाल्लघीयसी ।

ति । ननु दोषाभावनिबन्धनमपि परत एव स्यादितीमामाशङ्कामपनुदन्नुपसंहरति तस्मादिति[६५] । दोषाभावो ऽपवादाभाव एको युज्यते न साक्षात्प्रामाण्ये अप्रामाण्यद्वयाऽसत्त्वमिति । यत्रापि साक्षाद्विपर्ययज्ञानादर्थान्यथात्वमवगम्यते† यत्रापि दोषज्ञानेन, तत्रोभयत्रापि ज्ञानस्याऽयथार्थविषयत्वे दोषा एव कारणमतो दोषाभावे द्वयाऽसत्त्वादुत्सर्गस्याऽनपवाद इति । असति चापवादे यत्प्रत्ययोत्पत्तिहेतुत्वात्प्रत्यक्षादिवत्पुरुषवाक्यस्यापि प्राप्तं प्रामाण्यं तन्नापनीयतइत्याह प्रत्ययेति[६६] । तेन लोके ऽपि शब्दस्य स्वत एव प्रामाण्याद्वेदस्यापि तत्सिद्धिरिति ।

अत्र गुणेभ्यो दोषाभावः पौरुषेयेष्वित्येतच्छ्रुत्वा कश्चिच्चोदयति दोषाभाव इति । परिहरति तदेति[६७] । प्रामाण्यावधारणे हि ज्ञायमानतया गुणाः कारणमिति स्यादनवस्था, दोषाऽभावे तु सत्तामात्रोपकारिणस्ते, तन्निराकृतास्तु दोषा नौत्सर्गिकं प्रामाण्यमपदन्तीति । स्यात्तावदेवं गुणनिराकृतदोषेष्वाप्तवाक्येष्वपवादनिर्मु-

---

* सत्त्वादिति पाठान्तरम् । † गम्यते इति २ पु. पा.

वेदे तेनाऽप्रमाणत्वं नाशङ्कामपि गच्छति ॥६८॥
अतो वक्तॄनधीनत्वात्प्रामाण्ये तदुपासनम् ।
न युक्तमप्रमाणत्वे कल्प्ये तत्प्रार्थना* भवेत् ॥६९॥
ततश्चाप्ताऽप्रणीतत्वं न दोषायात्र जायते ।
प्रयोगाणां तु सर्वेषां वक्ष्यामः प्रतिसाधनम् ॥७०॥
पौरुषेये तु वचने प्रमाणान्तरमूलता ।
तदभावे हि तद् दुष्येदितरन्न कदा चन ॥७१॥

कि:, वेदे तु गुणरहिते कथमत आह तत्रेति[६८] ।

एवं लोकेऽपि शब्दप्रामाण्यस्य वक्त्रपेक्षाऽभावाद्यद्वेदस्य प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं नैयायिकादिभिः कर्त्तुरुपासनमुपपादनं कृतं तदनर्थकमित्याह अत इति[६९] युक्तमन्तेन । यदि तु शाक्यादिवदप्रामाण्यमेव वेदस्य कल्पयितव्यं ततोऽर्थवती कर्त्तृप्रार्थनेति सोपहासमाह अप्रमाणत्वे इति । ततश्च यदुक्तं 'सुतरामप्रमाणत्वं वक्तृप्रामाण्यवर्जना'दिति तदयुक्तमित्याह ततश्चेति[७०] । ये तु स्वर्गयागादिसंबन्धविषया इत्यादयः प्रयोगास्ते सप्रतिसाधनत्वान्न वेदाऽप्रामाण्यमापादयन्तीत्याह प्रयोगाणामिति । 'चोदनाजनिता बुद्धि'रित्यादिना वक्ष्यतइति ।

ननु पौरुषेयमपि चेत्स्वतः प्रमाणं, किं तस्यापि मूलप्रमाणेनाऽत आह पौरुषेये इति[७१] । प्रमाणान्तरमूलता ऽपेक्षणीयैवेति । कथमित्याह तदभावे इति । प्रमाणाभावे हि तदर्थादप्रमाणमूलतया दुष्टं भवति दोषाच्च प्रामाण्यापवाद इत्यनपवादाय प्रमाणान्तरमपेक्षते इ-

---

* कल्प्ये नात्मार्थना भवेत्, इति २ पु. पा. ।

तेनेतरैः प्रमाणैर्या चोदनानामसङ्गतिः ।
तयैव स्यात्प्रमाणत्वमनुवादत्वमन्यथा ॥७२॥
अन्यस्यापि प्रमाणत्वे सङ्गतिर्नैव कारणम् ।
तुल्यार्थानां विकल्प्यत्वादेकं तत्र हि बोधकम् ॥७३॥
यत्रापि स्यात्परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः ।
नूनं तत्रापि पूर्वेण सोऽर्थो नाऽवधृतस्तथा ॥७४॥
सङ्गत्या यदि चेष्येत पूर्वपूर्वप्रमाणता ।

तरत्तु वैदिकं तदभावे ऽपि न दुष्यतीति नाऽप्रमाणं भवतीति । न केवलं दोषाभावः किं तु गुण एव मूलप्रमाणाभावे वेदस्येत्याह तेनेति[७२] । तेन मूलप्रमाणाभावेनाऽजाता येयं प्रमाणान्तरसंगतिस्तयैव प्रामाण्य,मन्यथा ऽनुवादत्वापत्तेरिति । ननुसंवादनिबन्धनमेव सर्वेषां प्रत्यक्षादीनां पौरुषेयवाक्यानां च प्रामाण्यं, न चासौ वेदस्यास्तीति कथं प्रामाण्यमत आह अन्यस्यापीति[७३] । पूर्वत्र गुणनिबन्धनत्वं निराकृत,मधुना संवादाधीनत्वमिति वेदितव्यम् ।

संगतिर्न कारणं किन्तु विरोधिन्येवेति कथमित्याह तुल्यार्थानामिति । यत्रैकस्मिन्विषये ऽनेकविज्ञानसन्निपातस्तत्र तेषामन्योन्यनिरपेक्षाऽर्थपरिच्छेदहेतुत्वेन तुल्यानामेव प्रामाण्यं न समुच्चितानाम् । अतो न संवादाधीनं प्रामाण्यमिति । नन्वेकमेवार्थं दूराद् दृष्ट्वा ऽपि पुनः प्रमित्सयैव प्रत्यासीदन्तो दृश्यन्ते तत्पूर्वस्य नैरपेक्ष्ये नोपपद्यते ऽतः संवादापेक्षमेव प्रामाण्यमत आह यत्रापीति[७४] । अप्रमितविशेषप्रमित्सया तत्र प्रत्यासत्तिर्न पुनः प्रमितस्य संवादायेति । संगतिनिबन्धनं च प्रामाण्यं गुणनिबन्धनवदेव न क्व [illegible]चद्व्यवातष्ठित-

प्रमाणान्तरमिच्छन्तो न व्यवस्थां लभेमहि ॥७५॥
कस्य चित्तु यदीष्येत स्वत एव प्रमाणता ।
प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनिबन्धनः ॥७६॥
श्रोत्रधीश्चाप्रमाणं स्यादितराभिरसङ्गतेः ।
स्याच्चेत्तज्जनितेनैव ज्ञानेनान्येन सङ्गतिः ॥७७॥
वेदेपि शतकृत्वः स्याद्बुद्धिरुच्चारणाऽनुगा ।
साधनान्तरजन्या तु बुद्धिर्नास्ति द्वयोरपि ॥७८॥
यथा त्वेकेन्द्रियाधीनज्ञानान्तरनिबन्धना ।

इत्याह संगत्येति[७५] । ननु विषयज्ञानस्याऽर्थक्रियाज्ञानाधीनं प्रामाण्यं तच्च स्वतः प्रमाणमिति नाऽनवस्था । यथा ऽऽह धर्मकीर्त्तिः 'प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिः, अविसंवादन'मिति । न्यायविदो ऽप्याहुः 'प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाण'मिति । तदिदमाशङ्कते कस्य चिदिति[७६] । परिहरति प्रथमस्येति । न विषयज्ञानार्थक्रियाज्ञानयोः कश्चिद्विशेष इति दर्शितं न्यायरत्नमालायां शास्त्रदीपिकायां च ।

इतश्च न संवादाधीनं प्रामाण्यमित्याह श्रोत्रधीरिति[७७] । इतराभि,र्नेत्रादिधीभिरित्यर्थः । शङ्कते स्याच्चेदिति । परिहरति वेदे ऽपीति[७८] । अथ वेदस्य विजातीयसंवादाभावादप्रामाण्यं तच्छ्रोत्रबुद्धेरपि स्यादित्याह साधनान्तरेति । ततश्च संवादकारणवादिना सजातीयसंवादो ऽपि कारणमिति वदितव्यं, ततश्च सिद्ध्यति वेदस्याऽपि प्रामाण्यमित्याह यथेति[७९] । यत एवं गुणसंवादार्थक्रि-

सङ्गतिः कारणं प्राप्य तथा वेदे ऽपि कल्प्यताम्॥७९॥
तस्माद् दृढं यदुत्पन्नं नापि संवादमृच्छति ।
ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयताम् ॥८०॥
न चाऽनुमानतः साध्या शब्दादीनां प्रमाणता ।
सर्वस्यैव हि मा प्रापत्प्रमाणान्तरसाध्यता ॥८१॥
ननु प्रमाणमित्येवं प्रत्यक्षादि न गृह्यते ।
न चेत्थमगृहीतेन व्यवहारो ऽवकल्पते ॥८२॥
प्रमाणं ग्रहणात्पूर्वं स्वरूपेणैव संस्थितम् ।
निरपेक्षं स्वकार्येषु गृह्यते प्रत्ययान्तरैः ॥८३॥

यादीनामपेक्षा नास्ति तस्मादीदृशं ज्ञानं प्रमाणमित्याह तस्मादिति[८०]।

ननु न क्व चिदप्याप्ताऽप्रणीतस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं दृष्टं तत्कथं वेदस्य स्यादत्राह न चेति[८१]। अनुमानसाध्ये हि प्रामाण्ये दृष्टान्तापेक्षा न तु तत्तथेति। कस्मादित्याह सर्वस्येति। अनुमानापेक्षत्वे सत्यनुमानस्याऽप्यनुमानान्तराऽपेक्षत्वात्सैवाऽनवस्था स्यादिति। चोदयति नन्विति[८२]। नान्यापेक्षं प्रामाण्यं किन्तु स्वतःसिद्धमित्युक्तम्। न च प्रत्यक्षादिज्ञानमुत्पद्यमानमेव प्रमाणमित्येवं गृह्यते, न हि तदात्मानं गृह्णाति कथं तद्धर्मत्वेन प्रामाण्यं गृह्णीयान्न चाऽगृहीतप्रामाण्येन व्यवहारसिद्धिरिति।

परिहरति प्रामाण्यमिति[८३]। विनैवात्मग्रहणेन प्रमाणं स्वसत्तामात्रेणैव संस्थितं कृतकार्यं भवति अर्थपरिच्छेदकरणात्परिच्छिन्ने चार्थे तन्मात्रनिबन्धनत्वात्कार्यस्य व्यवहारस्य तत्रापि नाऽन्यापेक्षा। एवं कृतकार्यं पश्चात्संजातायां जिज्ञासायामानुमानिकैः प्रत्ययान्तरै-

तेनास्य ज्ञायमानत्वं* प्रामाण्ये नोपयुज्यते ।
विषयानुभवो ह्यत्र पूर्वस्मादेव लभ्यते ॥८४॥
अप्रमाणं पुनः स्वार्थग्राहकं स्यात्स्वरूपतः ।
निवृत्तिस्तस्य मिथ्यात्वे नागृहीते परैर्भवेत् ॥८५॥
न ह्यर्थस्याऽतथाभावः पूर्वेणातस्तथात्ववत् ।
तत्राप्यर्थाऽन्यथाभावे धीर्यद्वा दुष्टकारणे ॥८६॥

गृह्यते । यथा वक्ष्यति ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छाम इति । तेनाऽस्य ज्ञानस्य ज्ञायमानत्वमात्मीयप्रामाण्ये ग्रहीतव्ये नोपयोग्येवेत्याह तेनेति[८४] । कथं तदज्ञानेन तत्प्रामाण्यग्रहणमित्याह विषयानुभव इति । न ज्ञानसम्बन्धित्वेन प्रामाण्यं गृह्यतइति ब्रूमः किं तु विषयतथात्वं तद्धि ज्ञानस्य प्रामाण्यं तन्निबन्धनत्वाज्ज्ञाने प्रमाणबुद्धिशब्दयोः, तच्चाऽज्ञातादेव ज्ञानात्स्वत एव गृहीतमित्यनर्थकं प्रमाणान्तरमिति । अप्रमाणं तु न स्वीयमप्रामाण्यं स्वतो गमयति तदपि हि स्वरूपेणैवार्थं गृह्णाति स्वानुरूपमिति यावत् । रजतज्ञानं हि शुक्तिकाशकलं रजतमित्येव गृह्णाति न पुनर्नेदं रजतमिति । तेनाऽप्रमाणज्ञानमपि स्वतःप्रामाण्यमेवात्मनो ऽविद्यमानमपि गृह्णत्तन्निबन्धनं व्यवहारं प्रवर्त्तयति । तत्राऽप्रामाण्यग्रहणाय व्यवहारनिवृत्तये वा ऽस्ति परापेक्षेत्याह अप्रमाणमिति[८५] । तदेव व्यनक्ति न हीति[८६]। अर्थान्यथात्वं हि ज्ञानस्याप्रामाण्यं न च तत्तथात्ववत्स्वतो गृहीतमिति युक्ता परापेक्षेति ।

यद्येवं वेदस्यापि परत एवाऽप्रामाण्यमिति ब्रूमः, अस्ति हि बाधः पूर्वोक्तादनुमानगुणादित्यत आह तत्रापीति । तत्राप्यप्रामा-

---

* तेनास्याज्ञायमानत्वे, इति का. पा. ।

तावतैव च मिथ्यात्वं गृह्यते नान्यहेतुकम् ।
उत्पत्त्यवस्थं चैवेदं प्रमाणमिति मीयते ॥८७॥
अतो यत्रापि मिथ्यात्वं परेभ्यः प्रतिपाद्यते ।
तत्राप्येतद् द्वयं वाच्यं न तु साधर्म्यमात्रकम् ॥८८॥
चोदनार्थाऽन्यथाभावं कुर्वतश्चाऽनुमानतः ।
तज्ज्ञानेनैव यो बाधः स कथं विनिवार्यते ॥८९॥
तन्मिथ्यात्वादबाधश्चेत् प्राप्तमन्योन्यसंश्रयम् ।
नानुमानादतो ऽन्याद्धि बाधकं किं चिदस्ति ते ॥९०॥
न चान्यैरग्रहे ऽर्थस्य स्यादभावो रसादिवत् ।

ण्ये ऽर्थान्यथात्वे वा दुष्टकारणे वा ऽऽत्मनो या धीः सैव कारणं नाऽनुमानगुण इति। किमियं राजाज्ञा, नेत्याह तावतेति[८७]। तावतैव कारणद्वयेन लोके ज्ञानानामप्रामाण्यं गृह्यते नाऽन्यथेति सर्वजनस्वसंवेद्यमिति। ननु प्रमाणं सद्बाधकं पूर्वस्य मिथ्यात्वं करोति, तस्य तु कुतः प्रामाण्यमत आह उत्पत्तीति । स्वतस्तस्याप्रामाण्यमिति वर्णितमिति। यत एवैवं कारणद्वयादेकमिथ्यात्वं स्वयमवगतमत एव परेभ्यो मिथ्यात्वं प्रतिपादयता एतदेव द्वयं वक्तव्यं न यत्किं चित्साधर्म्यमात्रं प्रत्यक्षाद्यगतार्थत्वादित्यादिकमित्याह अत इति[८८] । आगमविरुद्धं चाऽनुमानमित्याह चोदनेति[८९] । शङ्कते तन्मिथ्यात्वादिति[९०] । परिहरति प्राप्तमिति । कथमित्याह नाऽनुमानादिति । तेनैवानुमानेन बाधान्मिथ्यात्वं सिद्धे च मिथ्यात्वेऽनुमानमितीतरेतराश्रयत्वमिति ।

ननु यथा ऽनुमानादन्यद्बाधकं नास्ति तथा साधकमप्यागमाद-

तेषां जिह्वादिभिर्यस्मान्नियमो ग्रहणे ऽस्ति हि ॥९१॥
तद्धियैवाऽर्थबोधश्चेत्तादृग्धर्मे भविष्यति ।
ममाऽसिद्धमिदं किं तु वेदाज्जाते ऽवबोधने ॥९२॥
वक्तुं न द्वेषमात्रेण युज्यते सत्यवादिना* ।

स्यन्नास्ति तेन सद्भावो ऽपि वेदार्थस्य दुर्लभ एवात आह न चेति[९१] । न हि वयमनुमानसद्भावमङ्गीकृत्यैव बाधकान्तराऽभावान्मिथ्यात्वस्याऽसिद्धिं ब्रूमः, किंत्वमनुमानमेव नोदेतीति साधकस्त्वागमो विद्यतएवेति । नन्वेकेन गृहीतस्याऽर्थस्यान्यैरगृहीतस्याऽभावो भवति रसादीनामिव, अन्यथा तेषामपि जिह्वादिगृहीतानां नेत्राद्यगृहीतानामभावः स्यादिति शङ्कते तद्धियेति†[९२] । परिहरति तादृगिति । पूर्वं प्रमाणस्य प्रामाण्यं न प्रमाणान्तरापेक्षमित्युक्तम्, इदानीं तु प्रमेयो ऽप्यर्थः एकेनैव सिध्यन्न स्वसिद्धये प्रमाणान्तरमपेक्षतइत्युच्यतइत्यपौनरुक्त्यम् ।

नन्वसिद्धं‡ नश्चोदनाप्रामाण्यं कथं तद्बाधो ऽनुमानदूषणम् । अत्र तावदिदमेव वक्तव्यं यद्यपि तवाऽसिद्धं तथाप्यस्माकं तावत्सिद्धमस्मत्प्रतिपादनार्थं च साधनवचनं, न च वयमागमबाधितमर्थमनुमानेन प्रतिपादयितुं शक्याः§ । तेन भवत्येवागमबाधो ऽनुमानस्य दूषणम् । न च तवाऽप्यसिद्धिः शक्यते वक्तुमित्याह ममेति । तवापि हि वेदादसंदिग्धा ऽविपर्यस्ता ऽर्थबुद्धिर्जायते अतः सिद्धमेव प्रामाण्यम्, असिद्धाभिधानं तु द्वेषमात्रेणाऽसत्यमेवोच्यतइति । न च द्वेषादसंप्रतिपत्तेर्वा भवत्यप्रामाण्यं नापीच्छानुज्ञाभ्यां प्रामाण्य-

* सत्यवादिनाम्, इति २पु. पा. ।
† न द्वितीयेति २ पु. ।
‡ सिद्धमिति २ पु. पा. ।
§ शक्ता इति २ पु. पा. ।

द्वेषादसंमतत्वाद्वा न च स्यादप्रमाणता ॥९३॥
न चात्मेच्छाऽभ्यनुज्ञाभ्यां प्रामाण्यमवकल्पते ।
अग्निदाहादिदुःखस्य न ह्यप्रत्यक्षतेष्यते ॥९४॥
न चाभिलापिकं ज्ञानं प्रामाण्येनावधार्यते* ।
'तस्मादालोकवद्वेदे सर्वसाधारणे सति ॥९५॥
नैवं विप्रतिपत्तव्यं' बौद्धादेर्वक्ष्यते ऽन्तरम् ।
पुरुषाऽशक्तितस्तत्र सापवादत्वसंभवः ॥ ९६ ॥
वेदस्याऽपौरुषेयत्वे सिद्धा त्वेवं प्रमाणता ।

मित्याह द्वेषादिति[९३] । अत्रैवोदाहरणमाह अग्नीति[९४] । उपसंहरति तस्मादिति[९५] पादत्रयेण ।

नन्वेवं बौद्धादिवाक्यादपि ज्ञानोत्पत्तेस्तस्यापि वेदवत्प्रामाण्यं स्यादत आह बौद्धादेरिति[९६] । "अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचना"†दित्यत्र वक्ष्यतइति । एतदेव दर्शयति पुरुषेति । न ह्यतीन्द्रियार्थे पुरुषस्य दर्शनशक्तिः संभवति प्रत्यक्षाद्यसंभवात्, तेन भ्रान्तिविप्रलम्भमूलतया तद्वाक्यस्य दुष्टत्वादौत्सर्गिकमपि प्रामाण्यमपोद्यते । वेदस्य त्वपौरुषेयत्वेन निर्दोषत्वादनपोदिता प्रमाणता सिद्धा भवतीत्याह वेदस्येति[९७] ।

किमिति पुनर्वेदस्य कर्ता नाङ्गीक्रियते कल्पनागौरवात्तदाह

---

* प्रामाण्येनावकल्पते, इति २ पु. पा. ।
† शा. भा. पृ. ४ प. २१ ।

'कर्तृमत्त्वे* तु वेदस्य सम्यङ्मिथ्यात्ववादिभिः ॥९७॥
कर्ता गुणाश्च दोषाश्च महाजनपरिग्रहः ।
एवमादि विना युक्त्या कल्प्यं' मीमांसकैः पुनः ॥९८॥
इदानीमिव सर्वत्र दृष्टान्नाऽधिकमिष्यते ।
एवंभूतस्य वेदस्य ज्ञानोत्पत्तिं प्रकुर्वतः ॥९९॥
स्वरूपविपरीतत्वसंशयौ भाष्यवारितौ ।
निवारयिष्यते चापि दुष्टकारणकल्पना ॥१००॥

कर्तृमत्त्वे इति कल्प्य[९८]मन्तेन । महाजनपरिग्रह इति ।सम्यक्त्ववादिनो वेदानां महाजनपरिग्रहं प्रामाण्याय वर्णयन्ति इतरे स्वागमानां, तदिदं सर्वमप्रमाणकमिति । मीमांसकैस्तु न किं चिददृष्टं कल्पनीयमित्याह मीमांसकैरिति ।

तदेवं नित्यनिर्दोषस्य वेदस्य ज्ञानं चोत्पादयतो यदि परसंशयविपर्ययनिमित्तमप्रामाण्यं स्यात्तद् द्वयमपि न चाग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिना न चैष दोषान्तरइत्यादिना† च भाष्येण निराकृतमित्याह एवंभूतस्येति[९९] । एवंभूतशब्देन नित्यनिर्दोषत्वमुक्तम् । तद्दर्शयति निवारयिष्यते इति[१००] । दोषसंशयात्प्रामाण्यसंशयः दोषनिश्चयाच्च तद्विपर्ययः, तदुभयं दोषनिवारणेन निवारितं भवति ।

---

* कर्तृसत्त्वे, इति पाठान्तरम् ।

† न च स्वर्गकामो यजेतेत्यतो वचनात् संदिग्धमवगम्यते, भवति वा स्वर्गो न वा भवतीति । न च निश्चितमवगम्यमानमिदं मिथ्या स्यात्, यो हि जनित्वा प्रध्वंसते नैतदेवमिति स मिथ्याप्रत्ययः, न चैष कालान्तरे, पुरुषान्तरे, अवस्थान्तरे, देशान्तरे, वा विपर्येति तस्मादवितथः । शा. भा. पृ. ४ पं. १४। अत्र मुद्रितभाष्यपुस्तके किं चित्पाठो विपर्यस्त इति भाति ।

पुरुषाभावतस्तेन तद्द्वारेणाप्ययशङ्कितौ ।
तथा सत्यतथाभावो बुद्ध्यनुत्पत्तिमाश्रितः ॥१०१॥
तत्र विप्रतिषिद्धत्वं ब्रवीतीत्येवमादिना ।
यथादृष्टार्थवादित्वं तच्चेत्प्रत्ययितादिति ॥१०२॥
इन्द्रियेति तु मूलं चेदस्यास्तीत्येवमब्रवीत्* ।
दृष्टत्वसत्यवादित्वे तच्चेत्प्रत्ययितादिति ॥१०३॥

संप्रत्याक्षिप्तं भाष्यं समाधत्ते तथा सतीति[१०१] । यदा हि संशयाविपर्ययौ निराकरिष्येते तदा ज्ञानाऽनुत्पत्तिविषयमेवाऽतथाभावचोद्यं भवतीति । तत्रेदमुत्तरं, "विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते ब्रवीति वितथं चेति" । बोधयति न बोधयतीति विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । "यत्तु लौकिकं वचनं तच्चेत्प्रत्ययितात्पुरुषादिन्द्रियविषयं वा ऽवितथमेव तत् । अथाऽप्रत्ययितात्पुरुषादनिन्द्रियविषयं वा तत्पुरुषबुद्धिप्रभवमप्रमाणम् । अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचना"† दिति भाष्यं, तत्र प्रत्ययितशब्दस्यार्थमाह यथेति[१०२] । तथाभूतमतथाभूतं वा यथादृष्टार्थं यो वदति स प्रत्ययित इति । इन्द्रियविषयमित्यपि तस्यैव विशेषणमित्याह इन्द्रियेति[१०३] । इन्द्रियग्रहणमनुमानादीनामपि मूलप्रमाणान्तराणामुपलक्षणम् । तदयं भाष्यार्थः, संभवत्प्रमाणमूलं यत्प्रत्ययितवाक्यं तत्प्रमाणमेव, अतो यदि तदभिप्रायं यथा यत्किञ्चनेति दृष्टान्तवचनं ततः साध्यवैकल्यमिति । यत्त्वप्रत्ययितवचनं यच्चाऽसंभवन्मूलप्रमाणं तत्पुरुषबुद्धिप्रभवं मूलदोषेण दुष्टत्वादप्रमाणं नैतद्दृष्टान्तेनाऽदुष्टस्यापि वेदवचसो ऽप्रामाण्यमिति ।

---

* एतदब्रवीदिति २ पु. पा. ।

† शा. भा. पृ. ४ पं. १८ ।

दृश्यमानार्थवादित्वे स्यादनाप्तोक्तिसत्यता ।
एवं त्वेकाङ्गवैकल्यात्प्रत्युदाहरणास्थितिः ॥१०४॥
एकैकाभावमात्रे स्यादाप्तत्वैन्द्रियकत्वयोः ।
'अप्रत्यायितपक्षे स्यादैन्द्रियस्याप्यसत्यता ॥१०५॥
अनिन्द्रियत्वपक्षे वा सत्प्रत्ययितभाषितम् ।

केचित्तु यथावस्थितार्थदर्शित्वं यथादृष्टार्थवादित्वं च द्वयं प्रत्ययितशब्दार्थमाहुरित्याह **द्रष्टृत्वेति** । द्रष्टृत्वं यथावस्थितार्थदर्शित्वं सत्यवादित्वं यथादृष्टार्थवादित्वमिति । इन्द्रियविषयं वेत्यनेन त्वनाप्तवाक्यमपि श्रोतुरिन्द्रियविषयभूतमवितथमित्युच्यते इत्याह **दृश्यमानेति**[१०४] ।

एतद्व्याख्यानं दूषयति **एवं त्विति** । एकाङ्गविकलं हि प्रत्युदाहरणं न द्व्यङ्गविकलम्, अत्र त्वाप्तत्वैन्द्रियकत्वयोरेकैकमेव प्रामाण्यकारणमाश्रितम्, अनयोरेकैकस्याभावे प्रत्युदाहरणं स्यात् । ततः किं जातमत आह **अप्रत्ययितेति**[१०५] सपादेन । प्रत्ययितप्रत्युदाहरणे हि अथाऽप्रत्ययितादित्युच्यमाने प्रत्ययिताऽभावमात्रेणाऽप्रामाण्यात् श्रोतुरिन्द्रियविषयं यदप्रत्ययितवाक्यं प्रमाणत्वेनोदाहृतं तदेवेदानीमप्रमाणत्वेन प्रत्युदाहरणं स्यात् , इन्द्रियविषयं वेत्यस्य* प्रत्युदाहरणे त्वनिन्द्रियविषयं वेत्युच्यमाने यदाप्तवाक्यमपि श्रोतुरनिन्द्रियविषयं प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं तदेवाऽप्रमाणत्वेन प्रत्युदाहरणं स्यादिति ग्रन्थव्याघातः स्यादिति । किं च यदीन्द्रियविषयमित्यनेन दृश्यमानार्थविषयमनाप्तवचनमुच्यते ततो ऽनिन्द्रियविषयमित्यनेना-

---

* अथेन्द्रियाविषयं चेत्तस्येति २ पु. पा. ।

व्याहतग्रन्थतैवं स्यात् तस्मात्पूर्वेण सत्यता ॥१०६॥
परेण मूलसद्भाव इन्द्रियेण तु दर्शितः ।
अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं दोषाभावोपवर्णनम् ॥१०७॥
गुणात्प्रामाण्यमित्येवं तत्पूर्वं सुनिराकृतम् ।
पूर्वत्र प्रतिषिद्धत्वान्नैतत्प्रामाण्यकारणम्॥१०८॥
'समुच्चयार्थो वाशब्दः पूर्वस्मिन्'न्नुत्तरत्र च ।

पि श्रोत्रा यन्नोपलभ्यते तद्वक्तव्यं, ततश्चा"ऽशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते ववचना"दिति भाष्यं नोपपद्येत, न हि यत् श्रोत्रा नोपलभ्यते तज्ज्ञातुमशक्यं भवति । तस्मादिन्द्रियविषयमित्यनेन संभवन्मूलप्रमाणमुच्यते ऽनिन्द्रियविषयमित्यनेन चाऽसंभवन्मूलप्रमाणम् । एवं चा"ऽशक्यं हि त"दिति भाष्यमुपपन्नं भवति । प्रत्ययितशब्दश्चायमितजन्तः प्रत्ययो ऽस्य संजात इत्येतावद्वदति, प्रत्ययश्चायथार्थो ऽपि संभवतीति न यथार्थदर्शी प्रत्ययितः किं तु यथादृष्टार्थवाद्येव । तस्मात्पूर्वव्याख्यैव ज्यायसीत्याह तस्मादिति[१०६] । सत्यता यथादृष्टार्थवादिता पूर्वेण प्रत्ययितशब्देन दर्शिता परेण त्विन्द्रियविषयमित्यनेन तस्यैव मूलसद्भावो विशेषणमुच्यतइति ।

नन्वेवं सम्यङ्मूलापेक्षं गुणत एव प्रामाण्यं स्यादत आह अप्रामाण्येति[१०७] । अपवादभूताऽप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थमेव दोषाऽभावोपवर्णनमिदं गुणद्वारेण, न तु गुणस्वरूपमेव प्रामाण्यायोच्यतइति । किमित्येवं वर्ण्यतइत्याशङ्क्याह गुणादिति[१०८] । निराकृतमिदं निराकृतत्वाच्च नेदं प्रामाण्यकारणमिति । यदि प्रत्ययितत्वमैन्द्रियकत्वं च समुच्चितं लक्षणं कथं वाशब्दो ऽत आह समुच्चयार्थ इति ।स्मि[१०९]*-

---

* इत्यस्मिन्, इति ३ पु. पा. । इति तास्मिन्, इति २ पु. पा. ।

विकल्पेनोभयोराह प्रत्युदाहरणे पृथक् ॥१०९॥
शक्ये ऽप्यसत्ये मिथ्यात्वं दृष्टं सत्ये ऽप्यशक्तिके ।
नानेन वचनेनेह सर्वज्ञत्वनिराक्रिया ॥११०॥
वचनादृतइत्येवमपवादो हि संश्रितः ।
यदि षड्भिः प्रमाणैः स्यात्सर्वज्ञः केन वार्यते ॥१११॥

न्तेन । निपातानामनेकार्थत्वादित्यर्थः । प्रत्युदाहरणे तु विकल्पार्थ एव । द्वयोरपि सत्यपि प्रत्ययितत्वैन्द्रियकत्वयोः पृथक् पृथक्प्रत्युदाहरणार्थं इत्याह उत्तरत्रेति । ते एव प्रत्युदाहरणे दर्शयति शक्ये इति[११०] । असत्ये ऽनृतवादिनि पुरुषे सति शक्ये ऽप्यर्थे यद्यप्यर्थः प्रमातुं शक्य*स्तथाप्यप्रामाण्यमनाश्वासाद् दृष्टं सत्ये प्रत्ययिते ऽपि वक्तर्यशक्तिके यद्यस्योच्यमानमर्थं द्रष्टुं शक्तिर्नास्ति प्रत्यक्षाद्यसंभवात्, अत्राप्यप्रामाण्यं मूलदोषात् । न ह्यतीन्द्रियार्थे वचनमन्तरेणावगतिः संभवति, तदिदमुक्तम् "अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचना"दिति ।

इदं तु भाष्यं केचित्सर्वज्ञनिराकरणपरं व्याचक्षते, तन्निराकरोति नानेनेति । कारणमाह वचनादिति[१११] । वचनादृते ज्ञातुमशक्यमिति वदन् वाचनिके ऽतीन्द्रिये ज्ञानशक्तिं निराकरोति न सर्वत्र प्रकृतत्वाच्चातीन्द्रियमेव तच्छब्देन परामृश्यते न सर्वमिति । किं चाऽनिराकरणीयत्वादपि सर्वज्ञस्य न तन्निराकरणपरं भाष्यमित्याह यदीति । यो हि षड्भिः प्रमाणैः सर्वं जानाति स धर्माऽधर्मावपि वेदेन जानन्न चोदनैवेत्यवधारणं विरुणद्धीति न निराकर्त्तव्य इति ।

---

* प्रत्यासत्तिशक्य इति २ पु. पा. ।

एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।
नूनं स चक्षुषा सर्वान् रसादीन्प्रतिपद्यते ॥११२॥
यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयाऽर्थदर्शनम् ।
भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥११३॥
यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थाऽनतिलङ्घनात् ।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥११४॥
'भविष्यति न दृष्टं च प्रत्यक्षस्य मनागपि ।
सामर्थ्यं' नानुमानादेर्लिङ्गादिरहिते क्वचित् ॥११५॥

यस्त्वेकेनैव सर्वं जानातीति कैश्चित्कल्पितः सोऽतितुच्छत्वादेव न निराकार्य इत्याह एकेनेति[११२]। यो ह्येवंविधं सर्वज्ञं कल्पयति स स्वयं तावच्चक्षुषा नूनं रसादीन् जानाति, इतरथा कथं स्वभावनियमं जानन्नविषये सर्वार्थे प्रत्यक्षस्यान्यस्य वा प्रवृत्तिमध्यवस्येदिति।

ननु यद्यप्यर्वाचीनानां प्रत्यक्षं न सर्वविषयं तथापि बुद्धप्रत्यक्षं दिव्यचक्षुर्जनितं सर्वविषयं भविष्यत्यत आह यज्जातीयैरिति[११३]। अद्यत्ववदेव कालान्तरेऽपि प्रमाणस्वभावो नान्यादृश इति। नन्वद्यत्वेऽपि तावत्प्रमातृभेदेन सातिशयं प्रत्यक्षमुपलभ्यते केचिदतिदूरमतिसूक्ष्मं च पश्यन्ति, तथा ज्ञानमपि सातिशयं लौकिके च शास्त्रार्थे च दृश्यते, तत्कस्यचित्पुरुषवर्यस्य ज्ञानमत्यन्तातिशयितं सर्वविषयं भविष्यत्यत आह यत्रापीति[११४]। सत्यमतिशयो दृष्टः स स्वविषयएव दूरसूक्ष्मादिदर्शने न तदतिक्रमेण। न ह्यतिशयितमपि श्रोत्रं रूपे प्रवर्त्तते नेत्रादयो वा शब्दादिषु, अतो न सर्वविषयत्वमिति।

ननु प्रत्यक्षस्य न कश्चिद्विषयनियमोऽस्ति रूपवतामरूपवतां दूराणां सूक्ष्माणां च प्रत्यक्षावगमदर्शनात्। अतोऽस्य संभवत्येव स-

सर्वज्ञकल्पनाद्यैस्तु वेदे चाऽपौरुषेयता ।
तुल्यता कल्पिता येन तेनेदं सम्प्रधार्यताम् ॥११६॥
सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
निराकरणवच्छक्या न चासीदिति कल्पना ॥११७॥

र्वविषयत्व,मत आह भविष्यतीति सामर्थ्य[११५]मन्तेन । वर्तमानविषयमेव प्रत्यक्षमित्यस्ति नियमः । अतो न तस्य भविष्यति धर्म्मे सामर्थ्यं नतरां सर्वार्थेषु। ज्ञानस्याप्यस्ति विषयनियमो यत्रास्य कारणं संभवति तत्रैव प्रवर्त्तते नान्यत्र। षड्विधं च तत्कारणमिन्द्रियलिङ्गादि, तत्रेन्द्रियं तावद्वर्त्तमानविषय,मतस्तज्जनितं ज्ञानमपि तत्रैव प्रवर्त्तते न धर्माऽधर्मयोर्नापि सर्वार्थेष्विति । नाप्यनुमानादिना धर्मस्य सर्वस्य वा ज्ञानं संभवतीत्याह नानुमानादेरिति । यथैव हि प्रत्यक्षस्य वर्त्तमानादिविषयत्वनियमस्तथा ऽनुमानादेरपि यत्र लिङ्गादिसंभवः स एव विषयः न सर्वार्थेषु धर्मे वा लिङ्गादिसंभवः, अतो नानुमानादेरपि सर्वत्र सामर्थ्यमस्तीति ।

कश्चिदत्र लौकायतिकः प्राह । अन्यैः शाक्यैः सर्वज्ञकल्पना निष्प्रमाणिका ऽऽश्रिता, मीमांसकैस्तु वेदस्याऽपौरुषेयत्वकल्पनात् तदुभयस्यापि कल्पना तुल्या न कश्चिद्विशेष इति, तं प्रत्याह सर्वज्ञेति[११६] ।

एवंवादिना वक्ष्यमाणमनन्तरं संप्रधार्यते येन* सर्वज्ञो निष्प्रमाणको नाऽपौरुषेयत्वमिति, तत्र सर्वज्ञकल्पनायास्तावदप्रमाणत्वं दर्शयति सर्वज्ञ इति[११७]। तेन प्रत्यक्षं तावन्नास्ति तत्सद्भावे प्रमाणमिति। नाप्यनुमानेनासावासीदिति शक्यते कल्पयितुं विपरीतस्यैवा-

* संप्रधार्य येन, इति ३ पु. पा. ।

न चागमेन सर्वज्ञस्तदीये ऽन्योन्यसंश्रयात् ।
नरान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥११८॥
न चाप्येवंपरो नित्यः शक्यो लब्धुमिहागमः ।
नित्यश्चेदर्थवादत्वं* तत्परे स्यादनित्यता ॥११९॥
आगमस्य च नित्यत्वे सिद्धे तत्कल्पना वृथा ।
यतस्तं प्रतिपद्यन्ते धर्ममेव ततो नराः† ॥१२०॥

ऽनुमानादित्याह निराकरणवदिति । न हि सद्भावस्याऽनुमापकं लिङ्गमस्ति, निराकरणस्य त्वस्ति लिङ्गम्, अतीतः कालः सर्वज्ञशून्यः कालत्वादद्यत्ववदिति, बुद्धो वा न सर्वज्ञः पुरुषत्वादस्मदादिवदिति । नाप्यागमगम्यत्वं सर्वज्ञस्येत्याह न चागमेनेति[११८] कथमित्याह तदीये इति । सिद्धे हि सर्वज्ञे तदीयस्याऽऽगमस्य प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये च तत्सिद्धिरिति।

नरान्तरप्रणीतस्य तु मूलान्तराऽसंभवान्न सर्वज्ञसद्भावे प्रामाण्यं संभवतीत्याह नरान्तरेति । नापि नित्यागमगम्यत्वं तदभावादित्याह न चेति[११९]। नन्वस्त्येव सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिरत आह नित्यश्चेदिति । किमित्यर्थवादत्वमत आह तत्परे इति । अनित्यस्य विग्रहवतः पुरुषस्य सर्वज्ञत्वं प्रतिपादयन्नागमो ऽप्यनित्यः स्यादिति । किं चागमनित्यत्वे ऽङ्गीकृते वृथैव सर्वज्ञकल्पनेत्याह आगमस्येति[१२०] । कथमित्याह यतस्तमिति । येनैवागमेन सर्वज्ञत्वं प्रतिपाद्यं तेन धर्म एव ‡ प्रतिपाद्यतां किमन्तर्गडुना सर्वज्ञेनेति ।

---

* तत्परश्चेदनित्यत्वम्, इति २ पु. पा. ।

† अयं श्लोकस्त्रुटितः २ पु. ।

‡ सर्वज्ञं प्रतिपाद्यते तेन धर्ममेव, इति २ पु. पा. ।

यो ऽपीन्द्रियार्थसम्बन्धविषये सत्यवादिताम् ।
दृष्ट्वा तद्वचनत्वेन श्रद्धेये ऽर्थे ऽपि कल्पयेत् ॥१२१॥
तेनापि पारतन्त्र्येण बाधिता स्यात् प्रमाणता ।
प्रामाण्यं चेत्स्वयं तस्य का ऽपेक्षा ऽन्येन्द्रियादिषु ॥१२२॥
यथैवात्रेन्द्रियादिभ्यः परिच्छेदात्प्रमाणता ।
श्रद्धेये ऽपि तथैव स्यान्न स्वातन्त्र्येण लभ्यते ॥१२३॥
यथा च तेषां सत्यत्वं सिध्यत्येतेन हेतुना ।
तथा ऽन्या ऽनवबुद्धार्थप्रामाण्या ऽभावसाधनम् ॥१२४॥

अत्र कश्चिदाह मा भूत्सर्वज्ञः धर्मज्ञस्तु भविष्यति, तदुक्तम्—

कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः कोपयुज्यते ।
दूरं पश्यतु मा वा ऽसौ तत्त्वमिष्टं तु पश्यति ॥ इति ।

धर्मज्ञत्वे चास्ति प्रमाणम् । अस्मदादिप्रमाणगोचरार्थे क्षणिकं सर्वसंस्कृतमित्यादिबुद्धवाक्यं सत्यं प्रमाणमूलं दृष्टमतः श्रद्धेये ऽर्थे धर्मे यच्चैत्यवन्दनादिवाक्यं तदपि प्रमाणमूलं तद्वचनत्वात् अनुमीयते। तदुपन्यस्यति यो ऽपीति[१२१]। इन्द्रियादिसंबन्धविषये, प्रत्यक्षादिविषये इत्यर्थः। दूषयति तेनापीति[१२२] । कथमित्याह प्रामाण्यमिति । यदि हि क्षणिकादिवाक्यस्याऽस्मदादिप्रमाणाऽनादरेण स्वातन्त्र्यं स्यादस्मदादीन्द्रियोपन्यासो ऽनर्थकः स्या,दत-स्तद्वदेव श्रद्धेयार्थस्याऽप्यस्मदादिपरतन्त्रमेव प्रामाण्यं व्याप्तिबलेन हेतुः साधयेन्न स्वतन्त्रमिति । तदेव विवृणोति यथेति[१२३] । सो ऽयं धर्मविशेषविपर्ययसाधनाद्विरुद्धो हेतुरिति । विरुद्धाव्यभिचारी चायं हेतुरित्याह यथा चेति[१२४] । सो ऽयमेक एव हेतुः स-

अश्रद्धेयार्थसत्यत्वं श्रद्धेये चाऽप्यसत्यता ।
पूर्वज्ञानानुवादित्वं दृष्टान्तवदिहेष्यताम् ॥१२५॥
अपि चालौकिकार्थत्वे सति पुंवाक्यहेतुकम् ।
मिथ्यात्वं वेदवाक्यानां स्यादन्योन्यं सपक्षतः* ॥१२६॥
धर्माऽधर्मातिरिक्तार्थे प्रामाण्यञ्च प्रसज्यते ।
सांख्यादिषु च जीवत्सु दृष्टान्तो दुर्लभो ऽस्य च ॥१२७॥
अलौकिकार्थवाचित्वं नृवाक्यत्वे सतीति च ।
परस्परमपेक्ष्यैव बौद्धादेः स्यान्मृषार्थता ॥१२८॥
वदेदेवं च यो नाम वादी प्रथमसङ्गतः ।

त्यत्वमसत्यत्वं च मिथो विरुद्धमव्यभिचारात्साधयन्विरुद्धाऽव्यभिचारीति। विरोधान्तराणि दर्शयति अश्रद्धेयेति[१२५] । सप्रतिसाधनश्चायं हेतुरित्याह अपि चेति[१२६] । अविशेषितेनैव वा पुंवाक्यत्वेन धर्माऽधर्मातिरिक्ते ऽप्रामाण्यमन्योन्यदृष्टान्तेनैव साधयितव्यमित्याह धर्मेति[१२७]। दृष्टान्तो ऽपि साध्यविकल इत्याह सांख्यादिष्विति । पूर्वोक्तमेव प्रतिसाधनं विशेषणविशेष्यभावव्यत्ययेन वाच्यमित्याह अलौकिकार्थेति[१२८] ।

सप्रतिसाधनप्रसङ्गेनेदानीं सर्वज्ञदूषणमेवोपक्रम्य† सर्वज्ञो ऽस्मीति बुद्धेन यदुक्तं तत्सत्यं तदुक्तत्वाज्ज्योतिरूष्मण्यौष्ण्याद्रूव इतिवदित्यस्य परोक्तस्य सर्वज्ञसाधनस्य प्रतिसाधनं दर्शयति वदेदेव-

* अन्योन्यसपक्षता, इति पाठान्तरम् ।

† उपसंक्रम्येति २ पु. ।

तस्यापि हेतुः स्यादेष भवन्तं प्रत्यसंशयम् ॥१२९॥
बुद्धादीनामसार्वज्ञ्यमिति सत्यं वचो मम ।
मदुक्तत्वाद्यथैवाग्निरुष्णो भास्वर इत्यपि ॥१३०॥
प्रत्यक्षं च मदुक्तत्वं त्वया साध्या तदुक्तता ।
तेन हेतुर्मदीयः स्यात्सन्दिग्धाऽसिद्धता तव ॥१३१॥
प्रत्यक्षाद्यविसंवादि प्रमेयत्वादि यस्य च ।
सद्भाववारणे शक्तं को नु तं कल्पयिष्यति ॥१३२॥
न चापि स्मृत्यविच्छेदात्सर्वज्ञः परिकल्प्यते ।
विगानाच्छिन्नमूलत्वात्कैश्चिदेव परिग्रहात् ॥१३३॥

मिति[१२९] । एवमिति चैष इति च वक्ष्यमाणप्रतिसाधनपरामर्शनम् । तदेव दर्शयति बुद्धादीनामिति[१३०] । इदमेव साधनं न त्वदीयमित्याह प्रत्यक्षमिति[१३१] । असर्वज्ञत्ववचनस्य मदुक्तत्वं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वज्ञो ऽस्मीत्यस्य बुद्धोक्तत्वमासिद्धं न ह्यत्यन्ताऽनृतमुद्धतं च बुद्धो वदतीति संभावयामः, असिद्धश्च न हेतुर्भवतीति । अतितुच्छश्चायं सर्वज्ञवादो यस्य सर्वसाधारणैरपि प्रमेयत्वादिभिः प्रमाणान्तराऽविरोधेनैव निराकरणं संभवतीत्याह प्रत्यक्षादीति[१३२] ।

ननु बुद्धः सर्वज्ञ इत्यस्ति लौकिकानामविच्छिन्ना स्मृतिः, अतो ऽस्ति बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं तदानीन्तनैश्च प्रमितमिति कल्पयामो ऽत आह न चापीति[१३३] । कारणमाह विगानादिति । विप्रलिप्सुना बुद्धेनागमः प्रणीत इत्यपि स्मृतिरस्तीति । असंभवन्मूलं च सर्वज्ञत्वस्मरणमित्याह छिन्नमूलत्वादिति । विगानं विवृणोति कैश्चि-

सर्वज्ञो ऽसाविति ह्येव तत्काले तु बुभुत्सुभिः ।
तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥१३४॥
कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्बहवस्तव ।
य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥१३५॥
सर्वज्ञो ऽनवबुद्धश्च येनैव स्यान्न तं प्रति ।
तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञाने ऽन्यवाक्यवत् ॥१३६॥
रागादिरहिते चास्मिन् निर्व्यापारे व्यवस्थिते ।
देशना ऽन्यप्रणीतैव स्यादृते प्रत्यवेक्षणात् ॥१३७॥

दिति । छिन्नमूलतां विवृणोति सर्वज्ञ इति[१३४] । तज्ज्ञानज्ञेयं यत्सर्वं तद्विषयज्ञानरहितैर्नरैः कथं सर्वज्ञो ज्ञायताम् अतो न सर्वज्ञे कस्य चित्किं चित्प्रमाणं संभवतीति निर्मूलैव स्मृतिरिति । यदि त्वन्यो ऽपि कश्चित्सर्वज्ञ इष्यते बुद्धस्य सर्वज्ञत्वज्ञानार्थं ततस्तेनैव प्रकारेणाऽन्यस्याऽन्यस्य कल्पनायां बहुसर्वज्ञापत्तिरित्याह कल्पनीया इति[१३५] । कथमित्याह य एव स्यादिति ।

एवं सर्वज्ञो न केन चित्प्रमातुं शक्यतइत्युक्तम्, एवं च सम्यङ्मूलत्वाऽज्ञानात्तदागमस्याऽपि रथ्यापुरुषवाक्यवन्न प्रामाण्यं सिध्यतीत्याह सर्वज्ञ इति[१३६] । इतश्च तदागमस्याऽप्रामाण्यमित्याह रागादीति[१३७] । लाभपूजाख्यातिरागनिमित्तं हि आगमप्रणयनं स्वयूथ्यस्पर्द्धानिमित्तं वा प्रक्षीणरागादिदोषस्य बुद्धस्य न संभवति निर्व्यापारश्चायं नासावर्थप्रतिपादनाय शब्दं समुच्चारयितुं शक्नोति । कथं, प्रत्यवेक्षणपर्यायस्य विकल्पस्याऽसंभवादस्येदं साधनमनेन च

'सान्निध्यमात्रतस्तस्य पुंसश्चिन्तामणेरिव ।
निःसरन्ति यथाकामं कुड्यादिभ्यो ऽपि देशनाः १३८॥
एवमाद्युच्यमानन्तु श्रद्दधानस्य शोभते' ।
'कुड्यादिनिःसृतत्वाच्च नाश्वासो देशनासु नः ॥१३९॥
किन्तु बुद्धप्रणीताः स्युः किमु कैश्चिद्दुरात्मभिः ।
अदृश्यैर्विप्रलम्भार्थं पिशाचादिभिरीरिताः' ॥१४०॥
एवं यैः केवलं ज्ञानमिन्द्रियाद्यनपेक्षिणः ।
सूक्ष्माऽतीतादिविषयं जीवस्य परिकल्पितम् ॥१४१॥

शब्देनेदं प्रतिपादयितुं शक्यमिति यावन्न विकल्प्यते न तावद्वाक्यप्रणयनं संभवति, न चायं विकल्पो निर्विकल्पकेन प्रत्यक्षेणाऽखिलं जगदध्यक्षयतो बुद्धस्यास्ति, तस्मादन्येन केन चित्प्रणीतो देशनाधर्मोपदेश*इत्यप्रामाण्यमिति।तस्मिन्निर्व्यापारे ऽपि तत्संनिधिमात्रेणैव कुड्यादिभ्योपि देशना निःसरन्तीति चेत्, श्रद्धानस्योच्यमानमिदं शोभते नास्माकमित्याह सांनिध्येति[१३८] सार्द्धेन । श्रद्दधानं प्रत्युच्यमानमित्यर्थः । कुड्यादिनिःसृतासु च बुद्धप्रभावकृतत्वं न निर्णेतुं शक्यमन्यथापि संभवादित्याह कुड्यादीति[१३९] सार्द्धेन । ततश्च न प्रामाण्याऽध्यवसायः संभवतीति । एवं तावच्छाक्यसर्वज्ञो निराकृतः ।

अन्यन्मतं स्वभावादेवायमिन्द्रियाद्यनपेक्ष्यैव पुरुषः सर्वं जानाति, देहावृतस्त्विन्द्रियादिद्वारेण किंचिदेव वेत्ति, विगलितदेहस्य तु स्वाभाविकं सर्वज्ञत्वमाविर्भवतीति, तदुपन्यस्यति एवमिति[१४१] । केव-

* प्रणीताद्धर्मोपदेश इति २ पु. पा. ।

नर्ते तदागमात्सिध्येन्न च तेनागमो विना ।
दृष्टान्तोपि न तस्यान्यो नृषु कश्चित्प्रवर्तते ॥१४२॥
नित्यागमावबोधोपि प्रत्याख्येयो ऽनया दिशा ।
न हि तत्रापि विस्रम्भो दृष्टो ऽनेन कृतो ऽथ वा ॥१४३॥
सर्वदा चापि पुरुषाः प्रायेणाऽनृतवादिनः ।
यथा ऽद्यत्वे न विस्रम्भ स्तथा ऽतीतार्थकीर्तने*॥१४४॥

त्वमिन्द्रियादिकारणाऽनपेक्षमेवेति । तद्दूषयति नन्विति[१४२] । न हि मुक्तस्य सर्वज्ञत्वे तदागममन्तरेणाऽन्यत्प्रमाणमस्ति, अतः सर्वज्ञप्रणीतत्वे सिद्धे तदागमस्य प्रमाणत्वं तत्प्रामाण्ये च तत्सिद्धिरितीतरेतराश्रयम् । अशरीरस्य च ताल्वादिरहितस्यागमप्रणयनमपि कथमिति न विद्मः । शरीरयुक्तेन त्वसर्वज्ञेन प्रणीतस्य न प्रामाण्यं स्यादिति । यदि त्वद्यत्वे ऽपि कश्चिन्मुक्तः सर्वज्ञो दृश्येत ततो ऽर्हन्नपि मुक्तः सर्वज्ञ इति युज्यते न तु तदस्तीत्याह दृष्टान्त इति ।

यत्तु वेदवादिभिरेव कैश्चिदुक्त नित्य एवाऽयं वेदः प्रजापतेः प्रथममार्षज्ञानेनाऽवबुद्धो भवतीति तदपि सर्वज्ञवदेव निराकार्यमित्याह नित्येति[१४३] । अनुच्चरितशब्दज्ञानमपि सर्वज्ञज्ञानवद्धर्माऽधर्मज्ञानवच्चाकारणकमेवेति । नन्वेतस्मिन्पक्षे वेदस्यैव धर्मे प्रामाण्याच्चोदनैवेत्यस्याऽविरोधात् किमिति तन्निराकरणमत आह न हीति । कृतकत्वाशङ्कया प्रामाण्योच्छेदनान्निराकार्यो ऽयं पक्ष इति। न च तद्वचनाद्विस्रम्भसंभवः । अद्यत्ववत्तदानीन्तने ऽपि काले पुरुषाणां प्रायेणाऽनृतवादित्वसंभवादित्याह सर्वदेति[१४४] । किं चा-

* तथा कालान्तरे ऽप्यभूत्, इति २ पु. पा. ।

स्वप्नादिज्ञानवच्चापि प्रत्ययो ऽस्यागमार्थयोः ।
भवेदिति सशङ्कानां प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥१४५॥
पुरुषातिशयश्चेष्टः सैव चाऽऽगमनित्यता ।
कल्पितं स्मरणं चास्य जन्मान्तरनिबन्धनम् ॥१४६॥
ग्राह्यत्वे चागमस्यैवं द्वेषो ऽर्थग्रहणे वृथा ।
यो ह्यनुच्चारितं शब्दं गृह्णात्यर्थे ऽस्य का कथा ॥१४७॥

यमस्याऽऽगमप्रतिभासः स्वप्नादिवद्याहच्छिको निर्निमित्तो ऽप्रमाणं स्यादित्यपि शङ्कासंभवान्न प्रामाण्यसिद्धिरित्याह स्वप्नादीति[१४५] । अर्थग्रहणं तुल्यन्यायतया तस्यापि शङ्क्यमानत्वात् । तस्मान्निराकार्यो ऽयं पक्ष इति । निराकरणं चानया दिशेति सर्वज्ञनिराकरणमार्गेण दर्शितं, तद्विवृणोति पुरुषेति[१४६] । अद्यतनानामदृष्टो ऽतिशयः प्रजापतेः कल्पितः, अनुच्चरितशब्दाऽङ्गीकारात् । तं च कल्पयित्वा पुनरागमनित्यता वृथैवाऽङ्गीकृतेति । यदि तु स्मृतिर्वेदस्य न ग्रहणं तत्राह*कल्पितमिति।जन्मान्तराऽनुभवनिबन्धनं स्मरणं निमित्ताऽसंभवादेव कल्पितं, कथं हि द्विपरार्द्धसंख्याकं प्रलयकालमतीत्यैतावान्ग्रन्थराशिर्मात्रया ऽप्यन्यूनाऽनतिरिक्तः स्मर्येतेति ।

पुनरपि ग्रहणपक्षमेव दूषयति ग्राह्यत्वे इति[१४७] । ग्राह्यत्वमागमस्येच्छतां शाक्यादिसमाश्रिते धर्माऽधर्मग्रहणे वृथैव प्रद्वेष इति । नन्वैन्द्रियकः शब्दः, धर्मस्त्वतीन्द्रियः, इति कथं तुल्यत्वमत आह यो हीति । शब्दो ऽप्यनुच्चरितो ऽतीन्द्रिय एवेति शाक्यादि-

* प्रजापतेरित्यग्रे एतत्पर्यन्तं ग्रन्थस्त्रुटितः १ – २ पु. ।

पुमांस्तावत्स्वतन्त्रः स्यादर्थग्रहणवादिनाम् ।
आगमप्रतिभाने* तु पारतन्त्र्यं द्वयोरपि ॥१४८॥
अनेकपुरुषस्थत्वादेकत्रैव च जन्मनि ।
ग्रहणस्मरणाद्वेदे न स्वातन्त्र्यं विहन्यते ॥१४९॥
अन्यथाकरणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणम् ।
एकस्य प्रतिभानं तु कृतकान्न विशिष्यते ॥१५०॥

पक्षाद्पि पापीपानयं पक्ष इत्याह पुमानिति[१४८] । तन्मते हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्यात्तत्प्रत्ययादर्थनिश्चयो युक्तः, अस्मिंस्तु पक्षे पुरुषो ऽप्यर्थनिश्चये वेदपरतन्त्रः सो ऽपि स्वरूपसिद्धये तत्तन्त्र इति न कस्य चित्स्वातन्त्र्यमिति ।

ननु तवाऽपि पूर्वपूर्वपुरुषाऽधीनमुत्तरोत्तरेषां वेदस्य स्वरूपाऽवधारणमिति तुल्यं पारतन्त्र्यमत आह अनेकेति[१४९]। एकपुरुषाधीनत्वे हि पारतन्त्र्यं भवति तत्र हि कृतकत्वाशङ्कया दृष्टत्वे ऽपि यथावद् दृष्टो विप्लवो वा जात इति संशयान्न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं सिध्यति, अनेकपुरुषस्थे तु वेदे नैष दोषो भवति। किं च जन्मान्तरानुभूतमतिदीर्घकालव्यवहितं स्मर्त्तुमशक्यं मन्यमाना नूनमयं कृत्वैव वेदं श्रद्धार्थं स्मृतमुपदिशतीति शङ्कमाना न विश्वस्युः, एकस्मिन्नेव तु जन्मनि बहुशो ऽनुभूय स्मर्यमाणे ऽयमपि दोषो न भवतीति न स्वातन्त्र्यहानिरिति। अनेकपुरुषस्थत्वे को गुणो ऽत आह अन्यथेति[१५०]। एकेन विनाशितस्याऽन्यैर्बहुभिर्निवारणात्तत्पारतन्त्र्यं निवर्त्ततइति। एकस्य तु प्रतिभानं कृतकादविशिष्टमिति स्यादेव पारतन्त्र्यमित्याह

* प्रतिभावे तु, इति २ पु. पा. ।

अतश्च संप्रदाये च नैकः पुरुष इष्यते ।
बहवः परतन्त्राः स्युः सर्वे ह्यद्यत्ववन्नराः ॥१५१॥
एवं च कल्पयन्त्यन्ये यावदागमसिद्धये ।
तावन्न कल्पयत्येतत् समत्वं जैमिनेः* परैः ॥१५२॥
न हि दृष्टाधिकं किञ्चित्प्रामाण्ये तेन कल्प्यते ।
अप्रामाण्यनिमित्तेषु परस्याऽदृष्टकल्पना ॥१५३॥
दृष्टप्रामाण्यबाधश्च नास्तिकस्य प्रसज्यते ।

एकस्येति । उपसंहरति अतश्चेति[१५१]। पूर्वस्मिन् काले यथैकः कर्त्ता वेदानां नास्ति तथा संप्रदायप्रवर्त्तको ऽपि नैकः किं त्वद्यत्ववदेव बहवः परतन्त्रा एवेति । एवं तावत्सर्वज्ञकल्पना निष्प्रमाणिका प्रमाणविरुद्धा चेत्युक्तम् । एवं च यल्लौकायतिकैस्तेषामस्माकं च कल्पनातुल्यत्वमुक्तं तदनेककल्पनीयहानोपादानाभ्यामुक्तमिति सोपहासमाह एवमिति[१५२] ।

ननु जैमिनेरपि निष्प्रमाणिका प्रमाणविरुद्धा वाऽपौरुषेयत्वकल्पनाऽस्त्येवेति कथमतुल्यता ऽत आह न हीति[१५३] । दृष्टा ह्यद्यत्वे सर्वे पुरुषाः पूर्वपूर्वेभ्यो वेदमवधारयन्तः, न तु कर्त्तारः । अतः कालान्तरेऽपीदृगेवेत्यङ्गीकुर्वता न किं चिददृष्टं विरुद्धं वा कल्पितमिति । परेषां च स्वागमप्रामाण्यवद्वेदाऽप्रामाण्यार्थमप्यस्त्येवाऽदृष्टकल्पना दृष्टहानिश्च कर्त्तुस्तद्दोषाणां च कल्पनादवगतप्रामाण्यबाधाश्चेत्याह अप्रामाण्येति । नन्वस्त्येवाऽत्र पूर्वोक्तेनाऽनुमानगणेन बाध इति तदा-

* जैमिनिः पदैरिति २ पु. पा.

उत्पन्ने सति विज्ञाने बलाद्वाधप्रकल्पना ॥१५४॥
साधिते पुरुषाभावे निर्दोषज्ञानजन्मनः ।
प्रत्यक्षान्नास्तिकैर्वाच्यो विशेषश्चोदनाधियः ॥१५५॥
उपदेशो ऽन्यथा न स्यादतीन्द्रियनिबन्धनः ॥
तस्य कर्ता न चेद् दृष्टः सो ऽर्थ इत्यर्थकल्पना ॥१५६॥
'यद्वा ऽनुमानमेवेदमुपदेशित्वमुच्यते ।
दृष्टार्थपूर्वताव्याप्तं' व्यतिरेको ऽस्य नन्विति ॥१५७॥
अन्यथा ऽप्युपपन्नत्वं व्यामोहादिति कथ्यते ।

श्रयणमदोषो ऽत आह उत्पन्ने इति[१५४]। प्रामाण्यं तावदौत्सर्गिकप्राप्तम्, अनुमानं तु तद्विरोधात्सप्रतिसाधनत्वाच्च न समर्थं तद्बाधितुम्, अतो विनैव प्रमाणेन स्वाच्छन्द्येन बाधः कल्प्यत इति। यत्तूक्तं प्रमाणान्तरदृष्टं हि शब्द इति नात्मीयादन्यदीयाद्वेति च तत्राह साधिते इति[१५५]। प्रमाणान्तरैरविशेषादस्य न तत्तन्त्रत्वमिति।

"न च विदुषामुपदेशो नावकल्पते"इति भाष्य* तस्यार्थमाह उपदेश इति[१५६]। अर्थकल्पनार्थापत्तिरियं धर्मज्ञत्वे मनुबुद्धादीनां प्रमाणमुपन्यस्तमिति। अनुमानं चेदमित्याह यद्वेति[१५७] पादत्रयेण। अनुमीयते अमुनेत्यनुमानं लिङ्गमुपदेशित्वं, तद्धि वैद्योपदेशादौ दृष्टार्थपूर्वतया व्याप्तमिति। नन्वविदुषामुपदेशाऽनुपपत्तिस्तत्रोक्ता नोपदेशस्य विद्वत्तया व्याप्तिः, अतः कथमिदमनुमानमत आह व्यतिरेक इति। व्यतिरेकमुखेनेदमनुमानमुपन्यस्तमिति। "उपदेशा हि व्यामोहादपि

---

* शा. भा. पृ. ४ प. २४।

लिङ्गस्य व्यभिचारो वा बालवाक्यनिदर्शनात्* ॥१५८॥
'वेदाज् ज्ञात्वोपदिष्टं चेदित्येवं सिद्धसाधनम् ।
वेदादपीत्यनेनोक्तं' मन्वादेश्चैतादिष्यते ॥१५९॥
अन्यथा संविदानोपि विवक्षत्यन्यथा यतः ।

भवन्ती"ति परिहारभाष्यं† तस्यार्थमाह अन्यथेति[१५८]। अर्थापत्तिपक्षे अन्यथा ऽप्युपपत्तिः अनुमाने त्वनैकान्तिकत्वं हेतोर्दूषणमुच्यते, बालोन्मत्तादीनामनवगतार्थे ऽप्युपदेशदर्शनादिति ।

"असति व्यामोहे वेदादपि भवन्ती"ति भाष्यं तस्यार्थमाह वेदादिति[१५९] पादत्रयेण । यदेतदुपदेशान्मूलं कल्पितं तत्तावत्प्रत्यक्षादिकं न संभवतीत्युक्तं, यदि तु वेदाज्ज्ञात्वोपदिष्टमिति कल्प्यते ततः सिद्धसाधनम्। न ह्येवं चोदनैवेत्यस्य विरोध इति। किमिदानीं बुद्धाद्यागमानामपि वेदमूलत्वमङ्गीक्रियते, नेत्याह मन्वादेरिति। उपदिष्टवन्तश्च मन्वादय इति बौद्धवादिनोक्तं ततस्तदभिप्रायमिदं सिद्धसाधनमिति ।

एवं तावत्पुरुषवचनादर्थे निश्चयो जातः प्रतिष्ठितश्च प्रत्यक्षादिनिश्चयवत्पश्चान्मूलदोषावगमेन बाध्यतइत्येवं बुद्धादिवचसामप्रामाण्यमुक्तम्, इदानीं मूलावधारणद्वारैव निश्चयप्रतिष्ठेति मूलाऽसंभवे झटिति जातो ऽपि निश्चयो द्रागेव विलीनो ऽनुत्पन्नसमो भवति । अतो बुद्धादिवचसामसंभवन्मूलानां प्रामाण्यसंभावना ऽपि नैव भवति। वेदस्य तु मूलाऽनपेक्षित्वात्प्रतिष्ठितं प्रामाण्यमित्येतदुपपादयितुं भाष्यम्—"अपि च पौरुषेयाद्वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति भव-

* बालवाक्ये निदर्शनात्, इति का. पा. । निदर्शना, इति पाठान्तरम् ।
† शा. भा. पृ. ४ प. २७ । ‡ शा. भा. पृ. ४ प. २७ ।

तस्मादेकान्ततो नास्ति पुंवाक्यात्तद्धियां गतिः॥ १६०॥
भ्रान्तस्याऽन्यविवक्षायामन्यद्वाक्यं च दृश्यते।
यथाविवक्षमप्येतत्तस्मान्नैव प्रवर्तते ॥१६१॥
वक्तृधीराप्तवाक्येषु गम्यते ऽन्यत्र विप्लुतिः।
तेनोत्सर्गापवादाभ्यां वचसः शक्तिरुच्यते ॥१६२॥
पदार्थरचनाऽऽयत्तो वाक्यार्थप्रत्ययोद्भवः।

ति प्रत्ययो नैवमयमर्थ*" इति। प्रत्ययो ऽर्थे न प्रतितिष्ठतीति यावत्। तदिह पुरुषवचनाद्यन्मूलज्ञानावधारणमुक्तं तदाक्षिपति अन्यथेति[१६०]। अनैकान्तिकत्वान्न वाक्येन तद्विषयज्ञानावधारणं युक्तमिति। किं च ज्ञानादपि वाक्यरचनस्य प्रत्यासन्ना विवक्षा, न च तन्मात्रमपि वाक्यात्कल्पयितुं शक्यते किमुत ज्ञानमित्याह भ्रान्तस्येति[१६१]। समाधत्ते वक्तृधीरिति[१६२]। सामान्येनोक्तमप्येतद्वक्तृज्ञानावधारणमाप्तवाक्यविषयमेवेति। विप्लवते खल्वपीत्यादि† त्वनाप्तवाक्यविषयमित्याह अन्यत्रेति। विप्लुतिर्भ्रान्तिः संशयो वा। एवमाक्षेपं समाधाय भाष्यतात्पर्यं दर्शयति तेनेति। सामान्येन मूलज्ञानावधारणशक्तिमनाप्तवाक्ये चापवादं वदता पुरुषवचसां द्वेधा शक्तिर्दर्शिता ज्ञानद्वारेणाऽर्थे प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेति।

कथं पुनरवाचकादेव वाक्याज्ज्ञानमवगम्यते ऽत आह पदार्थेति[१६३]। नेदं शाब्दं ज्ञानावधारणं किं त्वानुमानिकं वाक्यार्थप्रत्ययो

---

* शा. भा. पृ ५ प. १। † विप्लवते हि खल्वपि कश्चित् पुरुषकृताद् वचनात् प्रत्ययः। शा. भा. पृ. ५ प. २।

विवक्षापूर्वविज्ञानवशाच्च रचनाकृतिः ॥१६३॥
विवक्षान्तरयुक्ता हि कुर्वाणा रचनान्तरम् ।
आवापोद्वाप*भेदेन दृश्यन्ते ऽर्थेषु मानवाः ॥१६४॥
तेनाऽर्थप्रत्ययोत्पादे श्रोतुर्जाते ऽपि वाक्यतः ।
ज्ञातो नूनमनेनेति वक्तुर्ज्ञाने मतिर्भवेत् ॥१६५॥
आप्तोक्तिकारणं कं चिदनुयुङ्क्ते† नरं यदा ।
तदा च निर्दिशत्याप्तं स जानात्येतदित्यसौ ॥१६६॥
तज्ज्ञानान्तरितत्वाच्च शब्दास्तावदुदासते ।

हि पदपदार्थरचनाधीनः, रचना च विवक्षाधीना, सा च ज्ञाना-ऽधीनेति । कथं पुनरवगम्यते विवक्षाधीना रचनेति, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याह विवक्षान्तरेति[१६४] । विवक्षान्तरयुक्ता हि रचनान्तरं कुर्वन्तो दृश्यन्ते, अतो विवक्षाधीना रचनेति । एवं परम्परया मूलज्ञान-कार्यभूतं वाक्यरचनमिति । ततस्तस्मिञ्ज्ञानुमानिकी मतिर्युक्तेत्याह तेनेति[१६५] ।

कथं पुनरवगम्यते वक्तृज्ञानमुखेनार्थनिश्चयो न साक्षादित्यत आह आप्तोक्तीति[१६६] । यदा ह्याप्तोक्तमनुतिष्ठन् कश्चित्केन चिदनुयुज्यते किमत्र ते प्रमाणमिति तदा ऽसावाप्तमेव निर्दिशति स तज्जानाति नाहमिति, तेनाऽवगच्छामो नूनमस्य तज्ज्ञानद्वारा ऽर्थनिश्चय इति। नन्वेवमर्थमनवबोधयतः शब्दस्य वाचकत्वमेव न स्यात्, न चानवगतवाचकत्वानां लोके वेदे ऽपि बोधकत्वं संभवतीति दूरापास्तं

* आवापोद्धारेति का. पा. । † अनुयुक्ते, इति २ पु. ।

प्रामाण्यस्थापनं तु स्याद्वक्तृधीहेतुसंभवात् ॥१६७॥
अर्थे पूर्वप्रतीते ऽपि निश्चयो हि तदाश्रयः ।
तेनार्थज्ञानगम्यापि प्रामाण्ये सैव पूर्वभाक् ॥१६८॥
अतो ऽत्र पुंनिमित्तत्वादुपपन्ना मृषार्थता ।

वेदप्रामाण्यं स्यात् । कथं चानवगते ऽर्थे तद्विषयज्ञानानुमानमत आह तज्ज्ञानेति[१६७] ।

स्यादेवं यदि शब्दा नाऽर्थं प्रत्याययेयुः ते तु श्रुतमात्रा एवार्थे प्रतीतिमाधायाऽपि तत्प्रतिष्ठाया वक्तृज्ञानान्तरितत्वाद्यावद्वक्तृज्ञानं नावगतं तावदुपजातस्याऽपि निश्चयस्याऽसत्समत्वादुदासीना इव भवन्ति । यदा तु वक्तृधीहेतुः संभावितो निश्चितश्च भवति तदा पूर्वसंजातमप्यर्थे प्रामाण्यं पुनः प्रतिष्ठाप्यते, तस्माददोषः । किं पुनः कारणमुपजाते ऽप्यर्थनिश्चये वक्तृज्ञानप्रणाडी समाश्रीयते ऽत आह अर्थे इति[१६८] । प्रथममुपजाते ऽपि वाक्यार्थप्रत्यये तस्य वाक्यस्य पुरुषबुद्धिप्रभवत्वात्तद्दोषेण दोषसंभवात्पुनर्विचिकित्सा जायते, मूलज्ञानस्य तु सम्यक्त्वे निश्चिते विचिकित्सानिवृत्तौ निश्चयः प्रतिष्ठितो भवतीति युक्तं निश्चयस्य वक्तृज्ञानाश्रयत्वम् । एवं च यदुक्तमनवगते ऽर्थे कथं तद्विषयज्ञानानुमानमिति तदपि परिहृतं भवतीति दर्शयति तेनेति । विशिष्टाऽर्थविषया वक्तृधीर्यद्यप्यर्थज्ञानगम्या ऽर्थमवगम्यैवावगन्तव्येत्यर्थ एव पूर्वं गम्यते * तथापि प्रामाण्यनिश्चये सैव पूर्वभाक्, अर्थनिश्चयः पश्चादेव प्रतितिष्ठतीति । तेन पुरुषवाक्येषु निमित्तपुरुषबुद्ध्यधीनं प्रामाण्यमिति । तदसंभवाद्बुद्धादिवचसां मृषात्वमुपपन्नमित्याह अत इति[१६९] ।

---

* अवगन्तव्येत्यर्थ एवं गम्यते, इति २ पु. पा. ।

न तु स्यात्तत्स्वभावत्वं वेदे वक्तुरभावतः ॥१६९॥
तद्बुद्ध्यन्तरयोर्नास्तीत्यर्थो ऽर्थैश्च प्रतीयते* ।
अतो न ज्ञानपूर्वत्वमपेक्ष्यं नो यथार्थता† ॥१७०॥
अप्रमाणत्वसिद्धौ वा दृष्टान्तो य उदाहृतः ।
बुद्धादिवचनं तस्य साध्येनासङ्गतोच्यते ॥१७१॥
तेषामपि हि यत्कार्यं पूर्वत्र प्रतिपादितम् ।
तत्र सम्यक्त्वमर्थे तु व्यापारो नैव विद्यते ॥१७२॥

वेदस्य तु वक्तुरभावान्नायं स्वभाव इत्याह न त्विति । कस्तर्हि तस्य स्वभाव इत्याह तद्बुद्धीति[१७०] । वक्तृबुद्ध्यन्तरायाऽभावात्पदार्थैरेव साक्षाद्वाक्यार्थः प्रतीयतइति‡ । प्रकरणार्थमुपसंहरति अत इति । न वक्तृज्ञानपूर्वकत्वापेक्षं वेदप्रामाण्यं तदनपेक्षत्वादेव च न तदभावादयथार्थता । तदेवं न च तथाभूतमित्यत्र यत्पुंवचनसाधर्म्यादप्रामाण्यमुक्तं तदेवंपर्यन्तेन परिहृतमिति यथार्थत्वमिति । तदिदं "न तु वेदवचनस्येति§"त्यनेन भाष्येणोक्तमिति ।

अन्यथा भाष्यार्थमाह अप्रमाणत्वेति[१७१] । ये वक्तृज्ञानएव वाक्यस्य प्रामाण्यं नार्थे इति मन्यन्ते तन्मतेनेदं भाष्यं प्रमाणत्वसिद्धौ दृष्टान्तस्य बुद्धादिवाक्यस्य साध्यवैकल्यं प्रतिपादयति । साध्यवैकल्यमेव दर्शयति तेषामिति[१७२] । पदार्थैरचनायत्त इत्यादिना यत् पुंवचसां कार्यमनुमेयं वक्तृज्ञानं प्रतिपादितं तत्र बुद्धादिवचनानामपि

* प्रमीयते इति १ पु. पा. ।

† विधीयते, इति २ पु. पा. । ‡ नायथार्थता, इति का. पा. ।

§ न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किं चित् प्रमाणमस्ति । शा. भा. पृ. ९ प. ४ ।

स्वव्यापारातिरिक्ते ऽर्थे वेदस्यापि मृषार्थता ।
पूर्वपक्षार्थवत्त्वेन प्रसक्ता सिद्धसाध्यता ॥१७३॥
'अज्ञात्वैवमभिप्रायं कृतकाऽकृतकत्वयोः ।
सत्यमिथ्यात्वहेतूक्तिमात्रज्ञानात्परो ऽब्रवीत् ॥१७४॥
ननु सामान्यतोदृष्टं' 'नान्यत्वादित्यदूषणम् ।
एतस्मादेव दृष्टान्तो न हि पक्षे सपक्षता' ॥१७५॥

प्रामाण्यमस्त्येवेति साध्यवैकल्यम्, अर्थे तु तेषां नास्त्येव व्यापार इति । यदि तु यत्र व्यापारो नास्ति तत्रैवाऽप्रामाण्यं वेदस्यापि साध्यते तेन न भविष्यति साध्यवैकल्यमिति । ततः सिद्धसाधनमित्याह स्वव्यापारेति[१७३] ।

ननु सामान्यतोदृष्टमित्यादिभाष्य*मयुक्तं तत्पुरुषबुद्धिप्रभवमप्रमाणमिति वदता दोषनिमित्तं लौकिकस्याप्रामाण्यं न वाक्यत्वप्रयुक्तं दर्शितमत आह अज्ञात्वेति[१७४] सपादेन । पुरुषदोषो मिथ्यात्वे तदभावश्च सम्यक्त्वे हेतुरनेनोक्त इत्येतावन्मात्रं ज्ञात्वा वाक्यत्वस्याऽप्रयोजकत्वाभिप्रायमजानन् भवतु तावद् येन केन चिद्धेतुना लौकिकस्याप्रामाण्यं तावता ऽपि तत्प्रतिबद्धं वाक्यत्वं वेदस्यापि मिथ्यात्वमनुमापयतीति चोदयति । इतिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः सामान्यतो दृष्टमित्यत्राऽब्रवीदिति । कृतकाकृतकत्वयोरिति स्वार्थे भावप्रत्यय इति 'नाऽन्यत्वा†'दिति परिहारभाष्यमाक्षिपति नाऽन्यत्वादिति[१७५] पा

---

* ननु सामान्यतोदृष्टं पौरुषेयं वचनं वितथमुपलभ्य वचनसाम्यादिदमपि वितथमवगम्यते । शा. भा. पृ. ९ प. ४ ।

† शा. भा. पृ. ९ प. ६ ।

तस्मादयमभिप्रायो भाष्यकारस्य वर्ण्यते ।
'अभ्युपेत्यार्थविषयं वाक्यव्यापारमुच्यते ॥१७६॥
यदि स्याद् व्यवधाने ऽपि वाक्यार्थापेक्षया* ऽनृतम् ।
दृष्टान्तो नृवचो ऽत्रापि हेतुः साधारणो † भवेत्॥१७७॥
सत्येष्वपि हि दृष्टैव पौरुषेयेषु वाक्यता' ।
अतीन्द्रिये ऽपि किञ्चिद्धि सत्यं दृष्टं यदृच्छया॥१७८॥
नान्यत्वादिति चानेन परोक्तादन्यतोच्यते ।

द्वयेण । गुण एव हि पक्षसपक्षयोरन्यत्वं न दोष इति । यस्मादेवं यथाश्रुतं भाष्यमनुपपन्नं तस्मादयं वक्ष्यमाणो भाष्याभिप्राय इत्याह तस्मादिति[१७६] । तमेव दर्शयति अभ्युपेत्येति त्रयेण । ज्ञाने एवं पुंवचसां प्रामाण्यं नार्थे तेषां व्यापारः, अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति तावदुक्तम् । अभ्युपेत्याप्यर्थविषयं व्यापारं दूषणान्तरमुच्यते । यदि ज्ञानव्यवधाने सत्यर्थापेक्षयैव दृष्टान्तस्तथा ऽपि हेतोर्वाक्यत्वस्य सत्येष्वपि वैद्योपदेशेषु दृष्टत्वादनैकान्तिकत्वमिति । यदि त्वतीन्द्रियविषयत्वे सति वाक्यत्वादित्युच्यते तथाप्यनैकान्तिकत्वमित्याह अतीन्द्रिये इति[१७८]। केन चिदतीन्द्रियविषयमेव वाक्यमिन्द्रो ऽस्तीति प्रयुक्त,मपरेण नास्तीति, तयोरन्यतरदवश्यमस्ति सत्यमिति । एतच्च सत्यत्वमात्राभिप्रायेणोक्तं न तु प्रामाण्याभिप्रायेण द्वयोरपि मूलाभावेनाऽनिर्णायकत्वादप्रामाण्ये साध्ये नास्त्यनैकान्तिकत्वं तत्र तु वक्ष्यमाणान्येवाऽप्रयोजकत्वसप्रतिसाधनत्वागमवि-

---

* बाह्यार्थापेक्षयेति २ पु. पा. ।

† हेतुसाधारण इति २ पु. पा. ।

अन्यो ह्येष तदाभासो' विपक्षं वान्य*मब्रवीत् ॥१७९॥
यद्वा ऽन्यस्माद्विसंवादान्मिथ्यात्वं तत्र न त्विह ।
विषयस्यापि चान्यत्वा†त्साधनासङ्गतैव सा ॥१८०॥
न ह्यन्यस्येति नैकस्मिन्मृषार्थे ऽन्यमृषार्थता ।
विवक्षाया मृषार्थत्वे न च वाक्ये मृषार्थता ॥१८१॥

रुद्धत्वान्येव दूषणानीति। वर्णिते ऽभिप्राये भाष्यं प्रयोजयति नान्यत्वादिति[१७९] पादत्रयेण। परेण हि सामान्यतोदृष्टं वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातं ततो ऽन्यदिदं तदाभासमनैकान्तिकहेतुत्वादिति।

अस्मिन्नेव दूषणे भाष्यमन्यथा प्रयोजयति विपक्षमिति। सामान्यतोदृष्टस्य हि विपक्षो हेतुशून्यो भवति अस्य विपक्षः सत्यवाक्यं हेतुयुक्तो ऽन्य इति। अस्मिँश्च व्याख्याने न ह्यन्यस्येत्यादिभाष्यं सुगमम्। न ह्यनाप्तवाक्यस्य वैतथ्ये सत्याप्तवाक्यस्यापि वैतथ्यम्, अतो ऽनैकान्तिकत्वमिति योजना। व्याख्यान्तरमाह यद्वेति[१८०]। अन्यदेव लौकिकस्य मिथ्यात्वे प्रयोजकं दुष्टत्वं, दुष्टवाक्यं त्वप्रयोजकमिति। न ह्यन्यस्य दुष्टस्य मिथ्यात्वे सत्यदुष्टस्यापि मिथ्यात्वं, न हि श्यामत्वहेतुयुक्तस्य देवदत्तस्य श्यामत्वेन तद्रहितस्य यज्ञदत्तस्याऽपि तद्भवति। व्याख्यान्तरमाह विषयस्येति। लौकिकस्य हि वक्तृज्ञानं विषयो नार्थः। तत्र च प्रमाणमेव तदिति तदेव साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्येति। "न ह्यन्यस्ये"ति भाष्यमनुभाष्याऽस्मिन् पक्षे योजयति न ह्यन्यस्येति[१८१]। एतदेव विवृणोति विव-

---

* चान्यमिति पाठान्तरम्। † चाप्तत्वादिति पाठान्तरम्।

‡ न ह्यन्यस्य वितथभावे ऽन्यस्य वैतथ्यं भवितुमर्हति, अन्यत्वादेव। शा. भा. पृ. ९ प. ६

श्यामत्वे पुंस्त्ववच्चैतत्साधारण्ये निदर्शनम् ।
परोक्तेर्वापि दुष्टत्वाद्विकल्पसममुच्यते* ॥१८२॥
यद्वा प्रमाणमेवेदं सम्यक्त्वे ऽन्यत्वमुच्यते ।
विरुद्धाऽव्यभिचारित्वं बाधो वा ऽप्यनुमानतः ॥१८३॥

क्षाया इति । एकं वाक्यलिङ्गकं विवक्षाविषयं ज्ञानविषयं वा ऽनुमानं द्वितीयं तु विवक्षालिङ्गकमर्थविषयम् । तत्र द्वितीयस्य मिथ्यात्वे ऽन्यस्य प्रथमस्यापि न मिथ्यात्वसिद्धिरिति । "न हि देवदत्तस्ये"ति† सुगमम् ।

अनैकान्तिकपक्षे देवदत्तनिदर्शनस्यार्थमाह श्यामत्वे इति[१८२] । न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे पुंस्त्वे ऽनैकान्तिकत्वेन यज्ञदत्तस्यापि तद्भवतीति । नान्यत्वादित्यस्य व्याख्यानान्तरमाह परोक्तेति । परोक्तं साधनमतिस्थूलदोषं न सम्यगुत्तरार्हमिति मत्वा विकल्पसमं जात्युत्तरमाह (साधनधर्मयुक्ते धर्मिणि धर्मान्तरविकल्पात्साध्यधर्मविकल्पापादनं विकल्पसमं) वाक्यत्वे सत्यपि यथा किं चिल्लौकिकं किं चिच्च ततो ऽन्यद्वैदिकमित्येवं लौकिकवैदिकत्वे विकल्पेनावतिष्ठेते तथा किं चित्प्रमाणं किं चिच्चाऽप्रमाणं भविष्यति, न वाक्यत्वमनुसंहितमित्येतावता धर्मान्तराणामप्यनुसंधानं भवतीति । न ह्यन्यस्येत्यादि चास्मिन्पक्षे सुगमम् ।

व्याख्यानान्तरमाह यद्वेति[१८३] । सम्यक्त्वे प्रामाण्ये प्रमाणं लिङ्गमन्यत्वमुच्यते, तच्च यदि परोक्तेन साधनेन तुल्यबलं ततो ऽस्य

---

* सम उच्यते इति २ पु. पा. ।

† न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे यज्ञदत्तस्यापि श्यामत्वं भवितुमर्हति । शा. भा. पृ. ९ प. ७ ।

चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।
कारणैर्जन्यमानत्वाल्लिङ्गाप्तोक्त्यक्षबुद्धिवत् ॥१८४॥
तथा ऽनाप्तप्रणीतोक्तिजन्यत्वाद्बाधवर्जनात् ।
देशकालादिभेदेन चाप्तोक्तिप्रत्ययो यथा ॥१८५॥
अकर्तृकत्व*सिद्ध्या च हेतुत्वं साधयिष्यते ।
एवमाद्यवबुध्यायं नान्यत्वादित्यवोचत ॥१८६॥

हेतोर्विरुद्धाऽव्यभिचारित्वम्, अथ प्रबलं ततो ऽनुमानाविरोधः प्रतिज्ञाया इति । तदेव प्रमाणं प्रयोगेण दर्शयति चोदनेति[१८४] । प्रत्येकं लिङ्गादिभिर्बुद्धिशब्दः संबध्यते । अस्मिन्नेव साध्ये ऽन्ये द्वे प्रमाणे† दर्शयति तथेति[१८५] । देशान्तरादौ बाधवर्जनादित्यन्वयः । भाष्यस्य चायमर्थः । न वितथं वैदिकं किं तु तथ्यमेव कस्माद्दोषयुक्तं बाधयुक्तं च यज्ज्ञानकारणं ततो ऽन्यत्वात्प्रत्यक्षादिवदनाप्तवाक्यत्वाद्वाक्यान्तरत्वादाप्तवाक्यवदिति । न ह्यन्यस्य ज्ञानकारणस्य बाधितस्य दोषयुक्तस्य च वितथभावे ऽन्यस्य तद्रहितस्य वैतथ्यं भवति, अन्यत्वादेवेति । नन्वसिद्धमेवाऽनाप्ताप्रणीतत्वं दोषवर्जनं च वेदस्याऽनाप्तप्रणीतत्वादित्यत आह अकर्तृकत्वेति[१८६] ।

भाष्यार्थमुपसंहरति एवमिति । आदिशब्दश्चान्यस्यापि दोषस्योपसंग्रहार्थः । "अपि च पुरुषवचनसाधर्म्याद्वेदवचनं मिथ्येत्यनुमानं प्रत्यक्षस्तु वेदवचनेन प्रत्ययः । न च प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमात्मानं लभते" इति भाष्यं‡ तदयुक्तं, प्रत्यक्षशब्दो ह्यैन्द्रियकप्रत्ययवचनः। न च शाब्दस्यैन्द्रियकत्वमस्ति । यदि तु वचनविषयो यः श्रौत्रः प्र-

---

* अकृत्रिमत्वेति १—२ पु. पा. ।

† संबध्यते। प्रयोगान्तरे द्वे इति २ पु. पा. । ‡ शा. भा. पृ. ९ प. ८ ।

प्रत्यक्षस्त्विति दार्ढ्यं वा प्राथम्यं वापि लक्षयेत् ।
स्वरूपतः प्रमाणत्वं मिथ्यात्वं पररूपतः ॥१८७॥
ज्ञानाभावश्च मिथ्यात्वं द्वयस्याऽसंभवाद्यदि ।
प्रत्यक्षं तत्परेषां च सिद्धमस्याऽनुमानतः ॥१८८॥
यथा च तव मिथ्यात्वं साधनं साधयेदिदम् ।
तथा च बाधकाधीनं मिथ्यात्वमपि साधयेत् ॥१८९॥

त्ययः तस्य प्रत्यक्षत्वमुच्यते न च तद्वैतथ्यस्य बाधकं वन्ध्यासुतवचनस्यापि श्रौतत्वात् । अथ वाचनिकमेव ज्ञानं प्रत्यक्षगम्यत्वाभिप्रायेण प्रत्यक्षमुच्यते घटः प्रत्यक्ष इतिवत्, तदप्ययुक्तम् । ज्ञानस्यानुमेयत्वादित्यत आह प्रत्यक्ष इति[१८७] । ऐन्द्रियकज्ञानवचन एवायं प्रत्यक्षशब्दो वाचनिके ज्ञाने गुणवृत्त्या प्रयुक्तोऽस्ति हि तस्य दार्ढ्यमनुमानाच्च प्राथम्यं स्वतश्च प्रामाण्यं परतश्चाप्रामाण्यमिति प्रत्यक्षसादृश्यम् । तदनेनागमविरोध एव पूर्वोक्तः प्रतिज्ञायाः कथ्यतइति । मुख्य एव वा प्रत्यक्षशब्द इत्याह ज्ञानाभाव इति[१८८] । परेण ह्यप्रामाण्यमुक्तं तच्च संशयविपर्ययात्मकं द्वयमपि नास्तीति प्रागेव स्थितं, तद्यदि ज्ञानाभावरूपमुच्यते ततो भवतां प्रत्यक्षविरुद्धा प्रतिज्ञा भवति, भवन्मते ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अस्यैव हि केवलं मीमांसकस्य तदनुमेयं परेषां तु प्रत्यक्षमेवेति । विशेषविरुद्धत्वं वा हेतोरनेन भाष्येणोच्यतइत्याह यथा चेति[१८९] । बाधकाधीनेन हि मिथ्यात्वेन व्याप्तं वाक्यत्वं तादृशमेव साधयेत् न च तद्वेदे शक्यं साधयितुं, प्रत्यक्षो हि वेदोत्थापितः प्रत्ययः तद्वदेव न कदाचिद्बाध्यतइति अस्मिन्पक्षे गौण एव प्रत्यक्षशब्द इति ।

धर्म इत्युपसंहार्ये यच्छ्रेयस्करभाषणम् ।
तद्धर्मपदवाच्यार्थनिरूपणविवक्षया ॥१९०॥
श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
चोदनालक्षणैः साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ॥१९१॥
अन्यत् साध्यमदृष्ट्वैव यागादीननुतिष्ठतः ।
धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्योगादिति गम्यते ॥१९२॥

"तस्माच्चोदनालक्षणः श्रेयस्कर" इति भाष्ये*शब्दान्तरेणोपसंहारस्याभिप्रायमाह धर्म इति[१९०]। श्रेयस्करवाचित्वं धर्मशब्दस्य निरूपयितुम् एवमुपसंहृतमिति। "य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते" इति भाष्यं†तदनेन कस्य धर्म्मत्वमुक्तं तद्दर्शयति श्रेय इति[१९१]। द्रव्यादीनां धर्मत्वमुक्तमनेनेति। कथं पुनर्यागादीनामेव धर्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य लोकप्रयोगं प्रमाणमुपदर्शयता भाष्यकारेणोक्तं "यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिकं समाचक्षते‡" इति, तदयुक्तम्। यागानुष्ठाय्येव ह्यपूर्वान्तःकरणवृत्त्यादिकमप्यनुतिष्ठति अतो यागयोगादेवात्र किं धार्मिकशब्दो नापूर्वादियोगादिति कथं विविच्यतेऽत आह अन्यदिति[१९२]। लौकिका हि नापूर्वादिस्वरूपं जानन्ति कथं तन्निमित्तं धार्मिकशब्दं प्रयुञ्जीरन्, यागादीनामेव श्रेयःसाधनत्वं मत्वा तदभिप्रायेणैव तदनुष्ठायिनि धार्मिकशब्दं प्रयुञ्जते। अतो यागादीनामेव श्रेयःसाधनात्मनां धर्मशब्दाभिधेयत्वमिति निर्णीयते। न च

---

* शा. भा. पृ. ९ प. ११।
† शा. भा. पृ. ९ प. १२।
‡ शा. भा. पृ. ९ प. १३।

'पश्वादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितम् ।
चित्रागोदोहनादीनां तान्युक्तानि फलानि च ॥१९३॥
तस्मात्तेष्वेव धर्मत्वं'* धर्माणीति च दर्शनात् ।
लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तो धर्मशब्दो निदर्शनम् ॥१९४॥
'अन्तःकरणवृत्तौ वा वासनायां च चेतसः ।
पुष्कलेषु च पुण्येषु नृगुणैः† पूर्वजन्मनि ॥१९५॥

शूद्रकृतस्य धर्मत्वप्रसङ्गः श्रेयःसाधनत्वाऽभावादिति प्रसिद्ध्यन्तरमपि दर्शयति पश्वादीति[१९३] सपादेन । पश्वादीनि हि धर्मफलत्वेन प्रसिद्धानि तेन येषां तानि फलानि ते धर्मा इति गम्यते । तानि च चित्रादीनां फलत्वेन चोदनातो ऽवगतानीति चित्रादीनामेव धर्मत्वमिति ।

वैदिकादपि सामानाधिकरण्याद्यागादेरेव धर्मत्वमिति वदता भाष्यकारेणोदाहृतं "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्"‡ इति तद्दर्शयति धर्माणीति[१९४] । कथं तर्हि पुलिङ्गैकवचनान्तेन यज्ञशब्देन नपुंसकबहुवचनान्तस्य धर्मशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत आह लिङ्गेति । तानीत्यत्र प्रातिपदिकं तावद्यज्ञवाच्येवाऽन्यस्याऽप्रकृतत्वात्तत्समानाधिकरणश्च धर्मशब्दः ततः सो ऽपि यज्ञविषय एव लिङ्गसंख्ययोस्तु छान्दसत्वादसौ व्यत्यय इति ।

एवं स्वमतेन धर्मपदस्यार्थमुक्त्वा मतान्तराणीदानीं दूषयति अन्तःकरणेति[१९५] दृष्टो[१९६]ऽन्तेन । सांख्या ह्यन्तःकरणस्य मनसो वृत्तिविशेषं यागाद्यनुष्ठानजन्यं धर्ममाहुः । शाक्यास्तु चेतसो ज्ञान-

---

* एतेषु धर्मत्वमिति २ पु. पा. । † नृगुणे इति का. पा. ।
‡ शा. भा. पृ. ९ प. १६ ।

प्रयोगो धर्मशब्दस्य न दृष्टो' 'न च साधनम् ।
पुरुषार्थस्य ते ज्ञातुं शक्यन्ते चोदनादिभिः' ॥१९६॥
न च वस्त्वन्तरं शक्यमपूर्वं स्वर्गयागयोः ।
ज्ञातुं साधनभूतं वा साध्यं वा नाप्यतो ऽन्यथा ॥१९७॥
श्रुतसाधनसाध्यत्वत्यागेनाऽश्रुतकल्पना ।
प्रसज्येतास्य ताद्रूप्ये व्यतिरेके त्वरूपता ॥१९८॥

स्य ज्ञानान्तरजन्यां वासनाम् । आर्हतास्तु कायारम्भकान् परमाणून् पुद्गलाख्यान् । वैशेषिकास्तु आत्मनो विशेषगुणम् । एकदेशिनस्त्वपूर्वम् । सर्वेषु च तेषु लोके धर्मशब्दप्रयोगो न दृष्ट इति न तेषां धर्मत्वमिति यागाद्यनुष्ठानात्पूर्वं जन्म यस्य नास्ति तदपूर्वजन्मोति । किं च श्रेयःसाधनवचनो धर्मशब्दो लोके प्रसिद्धः, न चान्तःकरणवृत्त्यादीनां तत्साधनत्वं चोदनादिभिरवगम्यते अतो न तेषां धर्मत्वमित्याह न चेति भि[१९६]रन्तेन । आदिशब्देन बाह्यागमादीनां ग्रहणम् । तेष्वपि चैत्यवन्दनादीनामेव श्रेयःसाधनता ऽवगम्यते न वासनादीनामिति ।

मा नामाऽन्तःकरणवृत्त्यादीनां श्रेयःसाधनत्वं विज्ञायि, अपूर्वस्य तु ज्ञायते तेनाऽपूर्वं कृत्वा नान्यथेतिं वक्ष्यति, तस्मात्तस्य धर्मत्वं युक्तमत आह न चेति[१९७] । नाऽपूर्वं नाम स्वतन्त्रं वस्त्वन्तरं स्वर्गयागयोः क्रमेण साधनभूतं साध्यभूतम् अन्यादृशं वा ज्ञायते । कथमित्याह श्रुतेति[१९८] । अस्याऽपूर्वस्य ताद्रूप्ये साध्यसाधनरूपत्वे श्रुतस्य स्वर्गसाध्यत्वस्य यागसाधनत्वस्य च हानिः, अश्रुतस्य चाऽपूर्वसाध्यसाधनभावस्य कल्पनम्, अताद्रूप्ये तु स्वरूपमेवाऽपूर्वस्य न स्यान्निष्प्रमाणकत्वादिति । किमिदानीं नास्त्येवाऽपूर्वमत

तस्मात्फले प्रवृत्तस्य यागादेः शक्तिमात्रकम् ।
उत्पत्तौ वापि पश्वादेरपूर्वं न ततः पृथक् ॥१९९॥
शक्तयः सर्वभावानां भावशब्दैर्विशेषतः ।
नोपाख्यायन्तइत्येवं नापूर्वे धर्मशब्दता ॥२००॥
पुरस्ताच्चोदनाशब्दो विधावेव व्यवस्थितः ।
न च तल्लक्षणा हिंसा प्रत्युदाहरणं कथम् ॥२०१॥

आह तस्मादिति[१९९] । फलं साधयितुमभिप्रवृत्तस्य यागादेः शक्तिमात्रमुत्पत्तौ वा प्रवृत्तस्य पश्वादेः फलस्य सूक्ष्मावस्था शक्तिरङ्कुरस्थानीया ऽपूर्वं न ततः पृथग्भूतं स्वतन्त्रं वस्त्वन्तरम् । एतच्चापूर्वाधिकरणे* स्पष्टं वक्ष्यति ।

तथापि किं धर्मशब्दवाच्यं न भवत्यत आह शक्तय इति[२००] । उक्तं तावल्लोकप्रयोगाभावान्न तस्य धर्मशब्दवाच्यत्वमिति । किं च सर्वपदार्थानामेव शक्तयः साधारणैरेव शक्तिसामर्थ्यादिपदैरभिधीयन्ते, न च धर्मशब्दः शक्तिमात्रवचनः अग्न्यादिशक्तावप्रयोगात्, अतो यागादेः श्रेयःसाधनस्य या शक्तिः सा तद्विशिष्टाभिधेया स्यात् । न च शक्तीनां भावविशिष्टानामभिधानं क चिदू दृष्टं, विशेषत इति विशेषणं कृत्वेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । भावशब्दैर्विशेषिता इति क चित्पाठः । न चाऽनभिधाय श्रेयःसाधनं तद्विशिष्टा शक्तिरभिधातुं शक्यते तदभिधाने च न शक्तिं यावदभिधा गन्तुमर्हति, तस्माद्यागादिरेव धर्मो नाऽपूर्वमिति ।

उभयमिह चोदनया लक्ष्यतइत्यादिभाष्य†मर्थशब्दप्रयोजनकथनार्थं, तदाक्षिपति पुरस्तादिति[२०१] । क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोद-

---

* जै. सू. अ. २ पा. १ सू. ५ ।

† उभयमिह चोदनया लक्ष्यते ऽर्थो ऽनर्थश्च । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्टोमादिः । शा. भा. पृ. ५ प. १९ ।

चोदनालक्षणो यश्च श्येनादिरिह गम्यते ।
निषेधाभावतस्तस्य कथं ब्रूयादनर्थता ॥२०२॥
यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशः ।
विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिवत् ॥२०३॥

नेति वदता क्रियाविधावेव चोदनाशब्दो व्यवस्थापितः, तेन नाऽनर्थस्य हिंसासुरापानादेश्चोदनालक्षणत्वं, निषेधेषु हि यदि तावन्निवारणं नाम विधेरर्थान्तरं वाक्यार्थः, यदि वा नञर्थविधिरुभयथा ऽपि क्रियाविधित्वाभावान्न निषेधलक्षणस्याऽनर्थस्य चोदनालक्षणत्वम्, अतल्लक्षणस्य च द्व्यङ्गविकलत्वाच्चोदनालक्षणशब्देनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेर्नार्थग्रहणप्रत्युदाहरणत्वम् । तस्मादुभयं चोदनालक्षणमित्येतत्तावदयुक्तम् । यदपि "को ऽनर्थ" इति पृष्ट्वा ऽनर्थोदाहरणत्वेन श्येनादिकमुपन्यस्तं* तदाक्षिपति चोदनेति[२०२] । विधेयत्वेन श्येनादेर्निषेधाभावान्नाऽनर्थत्वमिति । एवं वा श्लोकद्वयमिदं व्याख्येयम् । अनर्थः श्येनादिः चोदनालक्षण इत्यत्र विकल्प्य दूषणमुच्यते । श्येनग्रहणं यदि लक्षणया फलपरं ततस्तत्फलं हिंसा चोदनालक्षणत्वाभावादुभयाङ्गविकलं न प्रत्युदाहरणम् । अथ श्येनस्वरूपपरं तदप्यनर्थत्वाभावादुभयाङ्गयुक्तं न प्रत्युदाहरणमिति ।

ननु विधेयस्यापि श्येनादेः षोडशिग्रहणादिवत्संभवत्येव निषेधो ऽत आह यद्यपीति[२०३] । अनन्यगोचरो हि निषेधो विधिविषयमास्कन्दति, सामान्यविषयो हिंसानिषेधो विशेषविहिते श्येनादौ न

* को ऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय, श्येनो, वज्रः, इषुः, इत्येवमादिः । तत्र अनर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्यर्थग्रहणम् । शा. भा. पृ. ९ प. २० ।

चोदनालक्षणं चोक्त्वा निषिद्धत्वाद्विरुध्यते ।
श्येनादावुपदिष्टे च हिंसा हीति न युज्यते ॥२०४॥
हिंसा हि फलमेतेषां भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः ।
सा हि प्राणवियोगात्मा श्येनस्तत्राऽसिवत्पृथक् ॥२०५॥
उपदेशाभिधानं च नाऽविधेये ऽवकल्पते ।
श्येनादेरविधाने च कस्यान्यस्य विधेयता ॥२०६॥

प्रवततपवव । अथापि प्रवर्तेत तथापि विहितनिषिद्धस्य षोडशिवदेव नाऽनर्थत्वमिति । यदपि "कथं पुनरसावनर्थ" इति पृष्ट्वा "हिंसा च प्रतिषिद्धे"*त्युक्तं तदप्याक्षिपति चोदनेति[२०४]। किमिति न युज्यते श्येन एव हि हिंसा ऽत आह हिंसेति[२०५]। कथं भिन्नेत्यत आह सा हीति । प्राणवियोगः प्राणानां वियोजनं प्राणवियोगभावनेति यावत् । तस्यां चासिवदेव श्येनयागो धात्वर्थः करणं तस्य तु फलं प्राणवियोगभावना हिंसा श्येनादेर्भिन्नैवेति । यदपि "कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपादिश्यत" इति पृष्ट्वा "नैव श्येनादयः कर्त्तव्यतया विज्ञायन्त" इति तेषामविधेयत्वमुक्त्वा पुन "र्यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्याऽयमभ्युपाय"† इति हि तेषामुपदेशः श्येनेनाभिचरन्यजेतेति, कर्मवाचिन्या षष्ठ्या तेषामुपदेश्यत्वं विधेयत्वमुक्तं तदपि व्याहतमित्याह उपदेशेति[२०६]। "नैव श्येनादय" इत्येतदपि विधेयत्वनिराकरणमयुक्तमित्याह श्येनादेरिति । फलं तावत्सर्वत्राऽविधेयं तद्यदि फलसाधनस्याऽपि

* कथं पुनरसावनर्थः ? हिंसा हि सा, हिंसा च प्रतिषिद्धेति । शा. भा. पृ. ५ प. २२ ।

† शा. भा. पृ. ५ प. २४ ।

'सर्वत्रावस्थितो* न्यायो भावनांशद्वये विधिः ।
स बाध्येतेह ये चामी ज्योतिष्टोमादयो मताः ॥२०७॥
धर्मत्वेन न तेऽपि स्युर्हिंसासाधनका हि ते ।
न चाविधीयमानस्य फलतत्साधनाङ्गता ॥२०८॥

श्येनादेरविधेयत्वं तदा न किंचिद्विधेयमवशिष्येत । इतिकर्त्तव्यतांशो विधीयतइति चेत्, न । अविशेषात् । यथैव हि साधनं साधनत्वेनोपदिश्यमानमप्यविधेयं तथैवेतिकर्त्तव्यता करणोपकारकत्वेनोपदिश्यमाना ऽप्यविधेया स्यात् । यथा च साधने फलरागात्प्रवृत्तिः तथेतिकर्त्तव्यतायामपि तदभावे फलाऽनुत्पत्तेरित्यलम् ।

स्थितसिद्धान्तहानिश्च श्येनादीनामविधेयत्वे स्यादित्याह सर्वत्रेति[२०७] तान्तेन । "किं चैवं सति को ऽर्थो यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादि"रिति भाष्ये ये धर्मत्वेन संमतास्ते ऽपि न धर्माः स्युः अधर्मत्वमेव तेषामपि स्यात् । ते ऽपि हि साधनत्वेनोपदिश्यमानत्वादविधेयाः । अग्नीषोमीयादिहिंसाङ्गत्वाच्च तेनांशेन निषेधावतारात् अधर्मत्वं स्यादित्याह इहेति । किं च विध्यभावे श्येनादीनां तदङ्गानां च फलाङ्गत्वं तत्साधनाङ्गत्वं च न स्यात् समानपदोपात्तधात्वर्थाऽवरुद्धाया भावनायाः समीहितसाध्यापेक्षत्वाभावादित्याह न चेति[२०८] ।

स्यादेतत् । नैव श्येनादयः कर्त्तव्यतया विज्ञायन्तइति कृत्यप्रत्ययोगात्साध्यतया विधानं वार्यते साधनतया तु विधानमनुज्ञायतएवाऽतो न विरोधो न च समीहितसाधनत्वहानिरिति, तत्राह सा-

* अवसित इति २ पु. पा. ।

साधनत्वेन* विहितं न चाऽविहितमुच्यते ।
साध्यत्वेन विधानन्तु नैवेष्टं लोकवेदयोः ॥२०९॥
तेनैवमर्थशब्दस्य प्रयोजनमिहोच्यते ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः ॥२१०॥
सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम् ।
प्रवर्तकगृहीतिस्तु स्यादुदाहरणार्थता ॥२११॥
तात्पर्ये ह्यर्थशब्दस्य नेयं व्याख्योपपद्यते ।
अर्थग्रहणलभ्यं वा तत्प्रवर्तकभाषणम् ॥२१२॥

धनत्वेनेति[२०९] । एवमपि तावद्विहितमेव विहितं चेन्निषेधाऽगोचरत्वान्नार्थत्वेन प्रत्युदाहर्त्तुं युक्तमिति । किं च साधनत्वेनैव सर्वं विधेयं विधीयते । साध्यांशस्य क्व चिदपि विधानाऽभावादित्याह साध्यत्वेनेति । एवमाक्षिप्तं भाष्यं समाधत्ते तेनेति[२१०] । यस्मादेवं यथाश्रुतं भाष्यमनुपपन्नं तस्मादेवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाऽर्थशब्दस्य प्रयोजनमिह भाष्ये कथितं न यथाश्रुतेनेति । तमेव प्रकारं दर्शयितुमुपक्रमते प्रवृत्ताविति । प्रवर्त्तकं निवर्तकं च वाक्यं चोदना न केवलं प्रवर्त्तकमेव धीग्रहणं ज्ञानस्याऽपि चोदनात्वसंभवात् । तच्च प्रागेवाऽस्माभिर्दर्शितमिति भवत्युभयं चोदना ।

कथं तर्हि प्रवर्त्तकं चोदनेति भाष्यमत आह प्रवर्त्तकेति[२११] । किमित्येवं भवतीत्याह तात्पर्ये हीति[२१२] । प्रवर्त्तकैकपरत्वे सति येयमर्थशब्दस्यानर्थनिवृत्तिपरत्वव्याख्या सा न युज्येतेति । अर्थशब्द-

* साधकत्वेनेति का. पा. ।

धर्मे प्रमाणभूतायास्तद्वा लक्षणमुक्तवान् ।
एवं सति विधिभ्यः स्याद्विधेयार्थावधारणम् ॥२१३॥
निषेधेभ्यो निषेध्यानामनर्थत्वेन निर्णयः ।
तेनार्थग्रहणेनोक्ता विधेयस्येह धर्मता ॥२१४॥
निषेध्यानामनर्थत्वमर्थसिद्धं न सूत्रितम् ।
तस्मादुभयमित्यत्र विधेयप्रतिषेध्ययोः ॥२१५॥
यागादिब्रह्महत्यादिवर्गयोः स्यान्निदर्शनम् ।
श्येनादीनां विधेयत्वादिष्टस्यापि च साधनात् ॥२१६॥

सहितस्य वा चोदनाशब्दस्य तत्प्रवर्त्तकवचनत्वमुक्तमित्याह अर्थेति । व्याख्यानान्तरमाह धर्मे इति[२१३] । यदा चोभयमपि चोदना तदा तयैव विधिरूपया विधेयानामर्थत्वं निषेधरूपया च निषेध्यानामनर्थत्वं लक्ष्यते ततो युक्तमर्थानर्थयोः चोदनालक्षणत्वमित्याह एवं सतीति । सति चोभयोस्तल्लक्षणत्वे निषेध्यस्याऽनर्थस्य धर्मत्वव्यावर्त्तनेन विधेयस्यैवार्थस्य धर्मत्वं वक्तुमर्थवदेवार्थग्रहणमित्याह तेनेति[२१४] ।

नन्वधर्मो ऽपि हानाय जिज्ञासितव्यः अतस्तत्स्वरूपमपि वक्तव्यमत आह निषेध्यानामिति[२१५] । धर्मविपरीतो ह्यधर्मः । ततो ऽर्थस्य धर्मत्वे सूत्रिते तद्विपरीतस्याऽनर्थस्य निषेध्यस्याऽधर्मत्वमर्थसिद्धत्वान्न सूत्रितमिति । एवं चोभयं चोदनालक्षणमिति भाष्यं विधेयनिषेध्याभिप्रायमित्याह तस्मादिति । यत्तु श्येनोदाहरणमयुक्तं विहितत्वेनार्थत्वाऽभावादित्युक्तं तत्राह श्येनादीनामिति[२१६]।

उपचारादनर्थत्वं फलद्वारेण वर्ण्यते ।
प्रतिषिद्धा हि सेत्यत्र स्फुटमेतत्करिष्यते ॥२१७॥
हिंसा हीति च यच्चापि ब्रूते नाभिचरेदिति ।
श्येनादीनां स्वरूपे तु नोत्तरग्रन्थसङ्गतिः ॥२१८॥
विहितत्वान्निषेधस्य प्रवृत्तिस्तेषु दुर्लभा ।
यदा तु चोदनाशब्दो विधावेव व्यवस्थितः ॥२१९॥
तदोभयादिको ग्रन्थः साध्यसाधनसंश्रितः ।

विहितत्वादभिलषिततमस्य च शत्रुवधस्य साध्यमानत्वान्न स्वरूपेणानर्थत्वं श्येनादीनां सम्भवतीति फलगतमनर्थत्वं श्येनादावुपचर्यते, श्येनशब्देन वा फलं लक्षयित्वा मुख्यवधएवानर्थत्वमुच्यतइति ।

भाष्यकारेणैव श्येनफलाभिप्रायमेवेदमनर्थत्वं न श्येनस्वरूपाभिप्रायमिति विस्पष्टीकृतमित्याह प्रतिषिद्धा हीति[२१७] । कथमेभिर्भाष्यैरिदं विस्पष्टीकृतमित्याह श्येनादीनामिति[२१८] । कथमुत्तरेषां "हिंसा ही"त्यादिग्रन्थानामसंगतिरित्याह विहितत्वादिति[२१९] । निषेधग्रहणमुपलक्षणं विहिते श्येनादिस्वरूपे ऽनर्थत्वेन प्रतिज्ञाते निषिद्धत्वाऽनुपपत्तिः, यागस्वरूपे हिंसात्वानुपपत्तिः । नाभिचरितव्यमिति वा ऽभिचारस्य श्येनफलस्याऽविधेयत्वेन निषेधविषयत्वं समर्थयता फलमेव पूर्वमनर्थत्वेनोदाहृतमिति दर्शयति श्येनादिस्वरूपे तदपि न संगच्छेतेति ।

तदेवं निषेधस्यापि विधिवच्चोदनात्वादुभयं चोदनालक्षणमिति भाष्यं विधेयनिषेध्याभिप्रायं व्याख्यातम् । अस्तु वा विधिरेव चोदना तथापि शक्यमेव कथं चिद्भाष्यं नेतुमित्याह यदेति । ननु साध्य-

'साध्यसाधनसम्बन्धे विधिना प्रतिपादिते ॥२२०॥
लक्ष्यमाणत्वमुभयो'र्द्विविधं च फलं क्रतोः ।
'स्वर्गादि* प्राप्यते तत्र प्रतिषेधाऽनतिक्रमात् ॥२२१॥
अतिक्रमेण हिंसादि' शास्त्रान्तरनिरीक्षया† ।
फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायकः ॥२२२॥
वक्ष्यते जैमिनिश्चाह तस्य लिप्सार्थलक्षणा ।
तेन सामान्यतः प्राप्तो विधिना च निवारितः ॥२२३॥

स्याऽविधेयत्वात्कथं चोदनालक्षणत्वमत आह साध्येति[२२०] पादत्रयेण। यथैव हि हिंसासाधनं साधनरूपेण चोदनालक्षणं तथैव फलमपि स्वर्गादिसाध्यरूपेण चोदनालक्षणमेवेति। अर्थो ऽनर्थ इत्येतत्तु फलद्वैविध्याभिप्रायमित्याह द्विविधमिति । कथं द्विविधमित्याह स्वर्गादीति[२२१] पादत्रयेण । स्वर्गादिरनिषिद्धत्वादर्थो हिंसादिस्तु निषिद्धत्वादनर्थ इति। कथं निषेधो ऽत आह शास्त्रान्तरेति[२२२] । न हिंस्यादिति शास्त्रान्तरेण निषिद्धत्वादिति। ननु चाऽभिचारविधिना विहिता हिंसा कथं निषिध्येताऽत आह फलांशे इति। वक्ष्यति हि फलस्याऽविधेयत्व"मुद्देशाच्च फलत्वेने"त्यत्र श्लोके। तथा भाष्यकारो ऽपि "जानात्येवासौ मयैतत्कर्त्तव्यम् उपायं तु न वेदे"ति। जैमिनिश्च "तस्य लिप्सार्थलक्षणे"ति। यत एवाविधेयं फलमत एव सामान्यतः प्राप्तो निषेधः फलांशे ऽभिचारविधिना न वार्यत इत्याह तेनेति[२२३] ।

---

* स्वर्गो हीति का. पा. । † विवक्षयेति का. पा. ।

फलांशोपनिपातिन्या हिंसायाः प्रतिषेधकः ।
अनर्थप्राप्तिहेतुत्वं बोध्यते तत्र यद्यपि ॥२२४॥
श्येनस्वरूपं नाऽनर्थस्तत्फलस्य त्वनर्थता ।
परस्तूभयमित्यादेः फलस्यापि विधेयताम् ॥२२५॥
भावनान्तर्गतत्वाद्वा मत्वा ऽनर्थत्वमाक्षिपत् ।
नैवेत्येतावता चास्य विधेयत्वनिराक्रिया ॥२२६॥

एवमभिचारविधिगोचरे प्रविशन्नपि निषेधो न श्येनस्वरूपस्याऽनर्थत्वं बोधयति किं तु तत्फलस्यैवेत्याह अनर्थेति[२२४] । भाष्यं चैवं योजनीयम् । उभयं चोदनया लक्ष्यते साध्यं साधनं च । साध्यमपि द्विविधमर्थो ऽनर्थश्च । को ऽर्थ इत्यत्राऽर्थशब्दः साधनलक्षणार्थः । अर्थात्मकस्य फलस्य साधकमित्यर्थः । यो ज्योतिष्टोमादिः । को ऽनर्थ इति फलस्वरूपाभिप्रायमेव । यः श्येनादिः फलमित्यर्थः । तत्राऽनर्थस्य हिंसादेर्धर्मत्वव्यावर्त्तनेन ज्योतिष्टोमादेर्धर्मत्वं वक्तुमर्थग्रहणमिति । एवं चार्थात्मकफलसाधनस्य धर्मत्वमनर्थस्य च हिंसादेरधर्मत्वमुक्तम् । अनर्थात्मकफलसाधनस्य श्येनादेरुभयं नोक्तम् । अतो ऽसौ न धर्मो नापि स्वरूपेणाऽधर्म इति सिद्धं भवति । तथा च वक्ष्यति "अतः स्वतो न धर्मत्वं श्येनादेर्नाप्यधर्मते"ति । "कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यत" इति चोद्यमयुक्तं फलं ह्यनर्थत्वेनोदाहृतं तच्चाऽविधेयत्वान्नैव कर्त्तव्यतयोपदिश्यते ऽत आह पर इति[२२५] । फलस्याऽविधेयत्वमजानन्नुभयमित्यादिना फलस्याऽपि चोदनालक्षणत्वाभिधानात् भावनांशत्वाद्वा तद्विधाने इतरांशवत्फलस्यापि विधेयत्वादनर्थत्वमाक्षिपदिति ।

किं विधेयमिदानीं स्यादाह श्येनादयस्त्विति ।
'प्रश्नापाकरणे चात्र तव्यो विधिविवक्षया ॥२२७॥
प्रयुक्तो न तु साध्यर्थे' द्वये ऽप्यनुपयोगतः ।
अनर्थस्यापि साध्यत्वमविधेयस्य हीष्यते ॥२२८॥

"नैव श्येनादयः कर्त्तव्या" इति परिहारभाष्य*मनुपपन्नं, फलस्य विधेयत्वे चोदिते श्येनस्य निवारणमसंगतमयुक्तं च श्येनस्य विधेयत्वाभिधानात्, अतो भित्त्वा व्याचष्टे नैवेति[२२६] । अस्याऽनर्थस्य विधेयत्वनिराक्रिया नैवानर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यतइति भाष्यार्थः किं तर्हि विधेयमित्यत उत्तरं श्येनादय इति भाष्यमित्याह किमिति[२२७] । यश्चायं तव्यप्रत्ययः प्रश्नग्रन्थे पठितः परिहारग्रन्थे चाऽनुषक्तः स विधेयत्वाभिप्रायो न साध्यत्वाभिप्राय इत्याह प्रश्नेति पादत्रयेण । प्रश्नश्चापाकरणं च प्रश्नापाकरणं समाहारद्वन्द्व इति । कथं न साध्यार्थ इत्यत आह द्वये ऽपीति[२२८] । अनर्थत्वाक्षेपो हि चोद्यं, तत्समर्थनं च परिहारः, न चोभयत्रापि यथाक्रमं साध्यत्वं तन्निराकरणं चोपयुज्यतइति । कथं नोपयुज्यते ऽत आह अनर्थस्यापीति । सुरापानादेरनर्थस्यापि साध्यत्वदर्शनान्न साध्यत्वमनर्थत्वाक्षेपायोपयुज्यते, चोद्यवादिनो विधेयत्वमेव त्वनर्थविरोधित्वादुपयुज्यते । एवमसाध्यस्यापि गोदोहनादेर्विधेयस्याऽर्थत्वदर्शनाद्विधेयत्वनिराकरणमेवाऽनर्थत्वं समर्थयमानस्य परिहारवादिन उपयुज्यते न साध्यनिराकरणमिति ।

---

* शा. भा. पृ. ९ प. २४ ।

साध्यत्वरहिते चेष्टा विधेये नित्यमर्थता ।
शतुश्च लक्षणार्थत्वं तेषां चाप्युपदेशनम् ॥२२९॥
ब्रुवन् स्फुटीकरोतीष्टमुपदेशो हि नान्यथा ।
विधित्वमादिशब्दात्स्यादितिकर्तव्यतास्वपि ॥२३०॥
तस्मात्फलांशे या हिंसा/वैदिकी सा निषिध्यते ।
अंशद्वये तु या नाम तन्निषेधाभिधायिनाम् ॥२३१॥

यच्चेदं नैवेत्येतावता ऽनर्थस्य विधानं निराक्रियतइत्युक्तं तद्भाष्यकारेणैव स्फुटीकृतमित्याह शतुरिति[२२९] । श्येनेनाऽभिचरन्यजेतेति हि समामनन्तीति लक्षणे शतुर्वृत्तिं दर्शयल्लक्षणस्य प्रसिद्धत्वादविधेयत्वमभिचारस्य दर्शयति, तथा तेषामुपदेश इति श्येनादीनामुपदेश्यत्वं दर्शयति, तेन फलस्यैव पूर्वग्रन्थे विधेयत्वं निराकर्त्तुमिष्टं न श्येनादीनामिति स्फुटयति। न ह्यविधेयानामुपदेशोपपत्तिः, विध्युपदेशशब्दयोः पर्यायत्वादिति ।

श्येनादय इत्यादिशब्दार्थमाह विधित्वमिति[२३०] । विधिशक्तिरित्यर्थः । तेनांशद्वयगतैव हिंसा निषेधस्याऽविषयः । फलांशस्य त्वविधेयत्वान्निषेधगोचरो ऽनर्थ एवेत्युपपन्नं प्रत्युदाहरणमित्युपसंहरति तस्मादिति[२३१] ।

केचित्तु साधनेतिकर्त्तव्यतांशस्था ऽपि हिंसा निषिध्यते ऽतो ऽनर्थ इति मन्यन्ते तान्निराकरोति अंशद्वये इति । "अविशेषेण यच्छास्त्र"मित्यत्र "वचनाद्वा शिरोव"दित्यत्र च सामान्यस्याहवनीयविधेः शवस्पर्शनिषेधस्य च विशेषेण वर्त्महोमविधिना पुरुषशीर्षोपधानविधिना च बाधो वक्ष्यते तद्वद्धिंसानिषेधो ऽपि सामान्यरूपत्वाद्-

अविशेषेण यच्छास्त्रं शिरोवदिति चोत्तरम् ।
निषेधेनाऽनवष्टब्धे विषये न ह्यनर्थता ॥२३२॥
प्रत्यक्षादेरशक्यत्वात्कल्प्यते निष्प्रमाणिका ।
न हि हिंसाद्यनुष्ठाने तदानीं दोषदर्शनम् ॥२३३॥
बाह्येपि विचिकित्सा तु शास्त्रादेवोपजायते ।
'हिंस्यमानस्य दुःखित्वं दृश्यते यन्न तावता ॥२३४॥
कर्तुर्दुःखानुमानं स्या'त्तदानीं तद्विपर्ययः ।
विषयोऽस्याः फलं यादृक् प्रेत्य कर्तुस्तथाविधम् ॥२३५॥
हिंसा क्रियाविशेषत्वात्सूते शास्त्रोक्तदानवत् ।

ग्नीषोमीयादिक्रत्वर्थहिंसाविधिना श्येनेनाऽभिचरन्यजेतेति पुरुषार्थहिंसाविधिना च बाध्यते ।

अथाऽसत्यपि निषधे किमित्यनर्थोऽग्नीषोमीयहिंसा न भवतीत्यत आह निषेधेनेति[२३२] । निषेध एव ह्यनर्थत्वे प्रमाणं प्रत्यक्षादीनामशक्तत्वादतोऽप्रतिषिद्धे निष्प्रमाणिकाऽनर्थता कल्प्येतेति । प्रत्यक्षाद्यशक्तिं तावद्दर्शयति न हीति[२३३] । नन्वसत्यपि दोषदर्शने बाह्यहिंसावद्विचिकित्सा जायतेऽत आह बाह्येऽपीति[२३४] । तच्च शास्त्रमिह नास्तीति न तन्निबन्धना विचिकित्सेति । अथाऽनुमानेन कर्तुर्दुःखं भविष्यतीत्यनुमीयते हिंस्यमानस्य तदात्वे दुःखदर्शनादत आह हिंस्यमानेति पादत्रयेण । व्याप्त्यभावादित्यर्थः । प्रत्युत कर्तुस्तदात्वे सुखदर्शनात्कालान्तरे तदेवाऽनुमीयतइत्याह तदानीमिति[२३५] ।

य एवमाह तस्यापि गुरुस्त्रीगमनादिभिः ॥२३६॥
सुरापानादिभिश्चापि विपक्षैर्व्यभिचारिता ।
विरुद्धता च यादृग्घि दानैस्तादृक् फलं भवेत् ॥२३७॥
विधिगम्यफलावाप्तिरदुःखात्मकता तथा ।
न च या सम्प्रदानस्य प्रीतिस्तादृक् फलं श्रुतम् ॥२३८॥
दातुस्तेन हि दृष्टान्तः साध्यहीनः प्रतीयते ।
'सम्प्रदानं च दाने ते विषयः कर्म हिंसने ॥२३९॥

पूर्वशङ्कितमनुमानं दर्शयति विषय इति । हिंसेति[२३६] धर्मिनिर्देशः । अस्या हिंसाया विषये हिंस्यमाने यादृक् फलं दुःखं तादृगेव कालान्तरे कर्त्तुः प्रसूतइति प्रतिज्ञा*क्रियाविशेषत्वाच्छास्त्रोक्तदानवत् । तद्धि स्वविषये संप्रदाने यादृक् फलं सुखं तादृगेव कर्त्तुः प्रसूतइति । तद्दूषयति य एवमिति । दूषणान्तरमाह विरुद्धतेति[२३७] । कथमित्याह यादृगिति । तादृक्त्वमेव दर्शयति विधिगम्येति[२३८] । तथापि कथं विरोध इत्याह अदुःखेति । तथा सति विधिगम्यफलत्वे सत्यदुःखात्मकता फलस्य स्यात्, ततश्च दुःखविपरीतसुखसाधनत्वाद्विरुद्धतेति । दृष्टान्तश्च साध्यविकल इत्याह न चेति । संप्रदानस्य स्वल्पं सुखं कर्त्तुस्तु महत्, समद्विगुणसहस्रानन्तानि फलानीति स्मृतेरिति । किं च सपक्षे येनैव हेतोर्व्याप्तिस्तदेव पक्षे ऽपि साधयितव्यम्, इह च संप्रदानतुल्यफलत्वं सपक्षे कर्मकारकतुल्यफलत्वं तु पक्षे विषयशब्दमात्रं त्वेक,मर्थस्तु विषये ए-

*प्रतिज्ञेति नास्ति ३ पु. ।

वैषम्यं' सम्प्रदाने तु पक्षस्त्वेतद्विरुद्धता ।
प्रीयते सम्प्रदानं हि देवतेति मतं तव ॥२४०॥
दृष्टान्ते कर्म स्वं चेत्तस्य कीदृक् फलं भवेत्।
जपहोमादिदृष्टान्तात्परपीडादिवर्जनात् ॥२४१॥
चोदितत्वस्य हेतुत्वाद्विरुद्धाऽव्यभिचारिता ।
विहितप्रतिषिद्धत्वे मुक्त्वा ऽन्यन्न च कारणम् ॥२४२॥
धर्माऽधर्मावबोधस्य तेनायुक्ता ऽनुमानगीः ।
अनुग्रहाच्चोऽधर्मत्वं पीडातश्चाप्यधर्मता ॥२४३॥
वदतो जपसीध्वादिपानादौ नोभयं भवेत् ।
क्रोशता हृदयेनापि गुरुदाराभिगामिनाम् ॥२४४॥

वेति नानुमानोपपत्तिरित्याह संप्रदानमिति वैषम्य[२४०]मन्तेन। यदि तु सपक्षवत्पक्षे ऽपि संप्रदानतुल्यफलत्वमेव साध्यते ततो विरुद्धता हेतोरित्याह संप्रदानइति। कथमित्याह प्रीयतइति। ततश्च दुःखफलत्वसाधनाय प्रयुक्तो हेतुः सुखफलत्वसाधनाद्विरुद्धः स्यादिति। शङ्कते दृष्टान्ते इति[२४१]। उभयत्र कर्मवचनत्वान्न वैषम्यमिति। दूषयति तस्येति । न हि हिरण्यादेर्देयस्य किं चिदपि फलमस्तीति। दूषणान्तरमाह जपेति । अग्नीषोमीयहिंसा सुखकरी चोदितत्वाज्जपादिवत् । किं चागमैकविषयो धर्माधर्मयोरनुमानोपन्यासो न युक्त इत्याह विहितेति[२४२] । किं च विषयानुरूपफलदायिवादिना परस्यात्मनो वा पीडाऽनुग्रहनिबन्धनं धर्माऽधर्मत्वमाश्रितं, ततश्च जपे सुरापाने च परोपकाराऽपकाराऽभावाद्धर्माऽधर्मत्वे न स्यातामित्याह अनुग्रहादिति[२४३] ।

भूयान् धर्मः प्रसज्येत भूयसी ह्युपकारिता ।
अनुमानप्रधानस्य प्रतिषेधाऽनपेक्षिणः ॥२४५॥
हृदयक्रोशनं कस्माद्दृष्टां पीडामपश्यतः ।
पीडातश्चाप्यधर्मत्वं तथा पीडामधर्मतः ॥२४६॥
अन्योन्याश्रयमाप्नोति विना शास्त्रेण साधयन् ।
एवमादावशास्त्रज्ञो म्लेच्छो नोद्विजते क चित् ॥२४७॥
तस्य नाऽधर्मयोगः स्यात्पूर्वोक्ता यदि कल्पना ।
तस्मादनुग्रहं पीडां तदभावमपास्य च ॥२४८॥
धर्माऽधर्मार्थिभिर्नित्यं मृग्यौ विधिनिषेधकौ ।
'क चिदस्या निषिद्धत्वाच्छक्तिः शास्त्रेण बोधिता॥२४९॥

गुरुदाराऽभिगमश्च धर्मः स्यादित्याह क्रोशतेति[२४४] । यद्यपि गुरुदाराऽभिगामी हृदयक्रोशमल्पमात्मनो ऽपकारं करोति तथा ऽप्युपकारभूयस्त्वाद्धर्म एव भूयान् स्यात्, किं चाऽनुमानप्रधानस्य भवतो मते हृदयक्रोशनमपि निर्निबन्धनमेव दृष्टपीडाऽभावात्तन्निबन्धनत्वाच्च क्रोशनस्येत्याह अनुमानेति[२४५] । यदि हृदयक्रोशरूपात्मपीडावशादेवाऽधर्मत्वमधर्मत्वाच्च हृदयक्रोशोपपत्तिरित्युच्यते तत इतरेतराश्रयमित्याह पीडात इति[२४६] । म्लेच्छादीनां च हृदयक्रोशाऽभावान्नाऽधर्मयोगः स्यादित्याह एवमादाविति[२४७] । उपसंहरति तस्मादिति[२४८] ।

के चित्तु निषेधप्रामाण्यादेव विहितानामपि हिंसानामधर्मत्वमिच्छन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति क चिदिति[२४९] त्रयेण । एकैव हिं-

प्रत्यवायनिमित्तत्वे विधिना नापगच्छति ।
शास्त्रेण न हि शक्तीनामावापोद्वापनक्रियाः ॥२५०॥
विद्यमाना हि कथ्यन्ते शक्तयो द्रव्यकर्मणाम् ।
तदेव चेदं कर्मेति शास्त्रमेवाऽनुधावता ॥२५१॥
हिंसादीनामधर्मत्वं कथ्यते नाऽनुमानतः' ।
'एवं ये निपुणं प्राहुस्तैरप्येतत्परीक्ष्यताम् ॥२५२॥
सुरापानादिभिः शूद्रः किं याति नरकं कृतैः ।
वैश्यस्तोमेन वा किं स्याद्विप्रराजन्ययोः फलम् ॥२५३॥
पञ्चम्यामिष्टिकरणान्मध्यान्हे चाऽग्निहोत्रतः' ।
तस्माद्यद्यादृशं कर्म यत्फलोत्पत्तिशक्तिकम् ॥२५४॥
शास्त्रेण गम्यते तस्य तादृशस्यैव तत् फलम् ।

सा तस्याश्च क्व चिद् ब्राह्मणादिविषये प्रत्यवायनिमित्तत्वशक्तिर्निषेधेन बोधिता सा पुनर्विधानादपि नापगच्छति, न हि शास्त्रं शक्तीनामावापोद्वापौ करोति विद्यमानशक्तिकथनमात्रे व्यापारात्, अतः शास्त्रानुसारादेवाऽग्नीषोमीयहिंसाया अधर्मत्वं नानुमानत इति । आदिग्रहणमुपधाना[illegible]द्योभिप्रायम् । तदिदमतिप्रसङ्गापादनेन दूषयति एवमिति[२५२] द्वयेन । उपसंहरति तस्मादिति[२५४] । यादृशस्य यद्विशेषणविशिष्टस्य यत्फलं तादृशस्यैव तत्फलं न स्वरूपैक्यात्फलकर इति ।

ननु वैश्यस्तोमादेर्वैश्यादिविशिष्टस्य फलसाधनत्वावगमादन्यादृशस्य मा भूत्फलं, न हिंस्यादिति तु हिंसामात्रस्याऽनर्थफलत्वं ज्ञातं न हिंसाविशेषस्य, तत्स्वरूपं चाऽग्नीषोमीयादावप्यस्तीत्यत

'हिंसा चांशद्वयादन्या या तस्याः प्रतिषेधजम् ॥२५५॥
प्रत्यवायार्थताज्ञानं' विधिना ऽन्यत्र वार्यते ।
ज्ञानमेव च शक्तीनां नावापोद्वापनक्रियाः ॥२५६॥
ज्ञायन्ते शास्त्रतस्तास्तु क्रियाभेदव्यवस्थिताः ।
व्यवस्थाः शक्तिभेदानां दृष्टार्थेष्वपि कर्मसु ॥२५७॥
अभिन्नत्वेपि दृश्यन्ते भुजेः स्वस्थातुरेष्वपि ।
रूपाऽभेदे ऽपि हिंसादेर्भेदो ऽङ्गाऽनङ्गकारितः ॥२५८॥
तथाप्येकफलत्वं चेत् क्रियात्वात्सर्वसंकरः ।
यजित्वाद्याविशेषाच्च चित्रादिफलतुल्यता ॥२५९॥

आह हिंसेति[२५५] पादत्रयेण । कथमित्यत आह विधिनेति[२५६] । अन्यत्रांशद्वये विधिना वार्यते तेन तत उत्कालितो न हिंस्यादिति सामान्यनिषेधो हिंसान्तराण्यवलम्बतइति तेषामेवानर्थत्वमवगतं न हिंसामात्रस्येति । यत्तु ज्ञापकं शास्त्रं न कारकमित्युक्तं तदनुज्ञायतएव । तदेतद्व्यवस्थितविषयं नैकविधमित्याह ज्ञानमेवेति । दृष्टा च लोके ऽप्यभिन्नरूपस्यैव कर्मणः शक्तिभेदेन व्यवस्थेत्याह व्यवस्था इति[२५७] । अथ तत्र भोजनस्यैकत्वे ऽपि उपाधिकृतभेदादेव शक्तिव्यवस्था तथा हिंसाया अपि अङ्गाऽनङ्गत्वकृतभेदाश्रयणात्तुल्येत्याह रूपाऽभेदे इति[२५८] । तथा सत्यपि चेदेकफलत्वं हिंसायाः ततः क्रियात्वेनैकत्वात्सर्वासामश्वमेधब्रह्महत्यादिक्रियाणां फलसंकरः स्यादित्याह तथापीति[२५९] । यदि तु न क्रियात्वेनैकत्वं किंत्ववान्तररूपैकत्वमेवैकफलत्वे हेतुरित्युच्यते तथापि यजित्वाऽविशेषाच्चित्रासौर्यादीनां तुल्यफलत्वं स्यादित्याह यजित्वेति । अथ

भेदात्तत्र व्यवस्था चेदिहाप्येवं भविष्यति ।
विधीनां वापि सर्वेषां साक्षाद् व्यवहितोपि वा ॥२६०॥
पुरुषार्थः फलं तेन नाऽनर्थो ऽतः प्रतीयते ।
न चैषु श्रूयते ऽनर्थो निषेधान्न च कल्प्यते ॥२६१॥
न च प्रकरणस्थत्वात्पुरुषार्थः फलं भवेत् ।
कर्मोपकारः कल्प्यस्तु दृष्टो ऽदृष्टोथ वा पुनः ॥२६२॥
कल्पनावसरस्तत्र नाऽनर्थस्याऽनपेक्षणात् ।
क्रत्वर्थश्चापि संस्कारः पशोर्नाऽऽरादुपक्रिया ॥२६३॥
दृष्टैव त्ववदानानां निष्पत्तिः क्रत्वपेक्षिता ।

तत्र यागव्यक्तिभेदाद्व्यवस्था हिंसायामपि तुल्येत्याह भेदादिति[२६०] ।

ननु विहिता ऽपि हिंसा किं नाऽनर्थो भवत्यत आह विधीनामिति । दर्शादीनां साक्षात्प्रयाजादीनां व्यवहितः, तेन विधिरेवाऽनर्थत्वपरिपन्थीति । प्रमाणाभावादपि नानर्थत्वमित्याह न चैष्विति[२६१]। न च निषेधवशादपि कल्पयितुं शक्यते तदभावस्य दर्शितत्वादित्याह निषेधादिति । किं च पुरुषार्थपरत्वे सत्यनर्थो ऽपि कल्प्यतइति शङ्क्येत, न च तदस्ति प्रकरणस्थत्वादित्याह न चेति[२६२] । किं नाम तर्हि प्रकरणस्थस्य फलमत आह कर्मोपकार इति । क्रतावेवोपकारकल्पनाऽवसरो ऽनर्थस्य त्वनपेक्षितस्याऽवसर एव नास्तीत्याह कल्पनेति[२६३] । क्रत्वर्थो ऽप्यसौ संस्कारो नाऽऽरादुपकारक इत्याह क्रत्वर्थ इति । संस्कारो ऽपि हृदयाद्यवदाननिष्प-

अभिचारेऽप्युपायस्था हिंसा नाऽधर्म उच्यते ॥२६४॥
तस्मादनङ्गभूतायां हिंसायामेतदुच्यते ।
उद्देशाच्च फलत्वेन श्येनादौ न विधीयते ॥२६५॥
भावनाविधिरप्येवं फलांशाद्विनिवर्तते ।
अतः स्वतो न धर्मत्वं श्येनादेर्नाप्यधर्मता ॥२६६॥

स्या दृष्टार्थो न प्रोक्षणादिवददृष्टार्थ इत्याह दृष्टेति[२६४] । तदेवं निषेध्यत्वमङ्गीकुर्वता ऽर्थफलस्याऽनर्थफलत्वं, क्रत्वर्थस्य पुरुषार्थत्वं, संस्कारस्याऽर्थकर्मत्वं, दृष्टार्थस्याऽदृष्टार्थत्वमिति चतुष्टयं प्रमाणविपरीतं कल्पितमिति । एवं चाऽभिचारार्थे श्येनादावप्यङ्गभूता हिंसा नाऽधर्मः, किं त्वनङ्गभूतायां फलांशस्थायामेवाऽधर्मत्वमिति तल्लक्षणार्थमेव श्येनादिग्रहणं नाऽङ्गहिंसालक्षणार्थमित्याह अभिचारे इति । यत्तु फलांशस्यापि चोदनालक्षणत्वाद्भावनान्तर्गतत्वाद्वा विधेयैवेत्युक्तं तत्राह उद्देशादिति[२६५] । श्येनादौ हि विधीयमाने फलत्वेनोद्दिश्यते हिंसा, न तु सैव विधीयते, तावदेव च तस्याश्चोदनालक्षणत्वं तया हिंसा श्येनसाध्यतया लक्ष्यते । न चैतावता विधेयत्वम् । न हि यद्विधिप्रमेयं तद्विधेयमिति विधेयलक्षणं, किं तर्हि यत्राऽप्रवृत्तः पुरुषो विधिवशात्प्रवर्त्तते तद्विधेयम् । न च फलस्य तदस्ति, विधितः प्रागेव तत्र रागतः प्रवृत्तेरित्यविधेयत्वम् । तथा भावनाविधिरप्यर्थाद्विषयेष्ववतरन्नन्यतः प्राप्तात्फलांशाद्विनिवृत्तः साधनेतिकर्त्तव्यतांशयोरेवाऽवतरतीति तयोरेव विधेयत्वं न फलस्येति । यत एवं फलस्याऽनर्थत्वमतस्तद्द्वारेणाऽनर्थत्वात् श्येनस्य न धर्मत्वं नाप्यधर्मत्वं स्वरूपेणाऽनर्थत्वाभावात्फलस्याऽनर्थानुबन्धित्वात्तद्द्वारेण श्येनो ऽप्यधर्म इत्युपचर्यतइत्याह अत इति[२६६] । नन्वनर्थानुबन्धित्वं चे-

फलाऽनर्थानुबन्धित्वात्तद्वारेणोपचर्यते ।
निराकाङ्क्षस्य चैकेन श्येनस्य न फलद्वयम् ॥२६७॥
तस्मात् क्रियान्तरादेवा हिंसा ऽतो नार्थ उच्यते ।
फलतोपि च यत्कर्म नाऽनर्थेनाऽनुबध्यते ॥२६८॥
केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मत्वेन हीष्यते ।
ननु चेष्टाभ्युपायत्वात् श्येनादेर्धर्मता भवेत् ॥२६९॥
फलं तावदधर्मोस्य श्येनादेः सम्प्रधार्यते ।
'यदि येनेष्टसिद्धिः स्यादनुष्ठानाऽनुबन्धिनी ॥२७०॥
तस्य धर्मत्वमुच्येत ततः श्येनादिवर्जनम् ।
यदा तु चोदनागम्यः कार्याऽकार्याऽनपेक्षया ॥२७१॥

च्छ्येनस्योच्यते साक्षादेव तदुच्यतां किमुपचाराश्रयणेनाऽत आह निराकाङ्क्षस्येति[२६७] । विहितस्य तावन्न प्रत्यवायफलत्वं युक्तम्, अभिचारेणैव श्रुतेन निराकाङ्क्षत्वादपि नानर्थकल्पनं, तस्माच्छ्येनसाध्याद्धिंसाख्यात् क्रियान्तरादेवाऽनर्थो न श्येनस्वरूपादिति। मा भूदधर्मत्वं, धर्मस्तर्हि किं न भवत्यत आह फलत इति[२६८] । तादृश्येव धर्मत्वप्रसिद्धेरिति । चोदयति नन्विति[२६९] । परिहरति फलमिति[२७०] । श्येनः समीहितस्य शत्रुवधस्य साधनं सो ऽपि प्रत्यवायस्येत्येषा तावदर्थस्थितिः । धर्मशब्दार्थत्वं तु श्येनादेः कीदृशमिति लोकाऽनुसारेण संप्रधार्य निर्णेतव्यं नात्राभिनिवेश इति। संप्रधारणमेव दर्शयति यदीति त्रयेण । कार्याऽकार्येति[२७१] । यत्केवलाऽभ्युदयनिमित्तं तत्कार्यं,मितरच्चाऽकार्यमिति ।

धर्मः प्रीतिनिमित्तं स्यात्तदा श्येनेपि धर्मता ।
यदि त्वप्रीतिहेतुर्यः साक्षाद् व्यवहितो ऽपि वा' ॥२७२॥
सो ऽधर्मश्चोदनार्थः स्यात्तदा श्येने ऽप्यधर्मता ।
यस्तु हिंसात्वसाधर्म्याद्बाह्यवच्चोदनास्वपि ॥२७३॥
वदेदनर्थहेतुत्वं तस्याप्यागमबाधनम् ।
तमनादृत्य यो ब्रूयाद्यागादेरप्यसौ वदेत् ॥२७४॥
स्वर्गादिसाधनाशक्तिं क्रियात्वाद्भोजनादिवत् ।
गीतामन्त्रार्थवादैर्या कल्प्यते ऽनर्थहेतुता ॥२७५॥
प्रत्यक्षश्रुतिबाध्यत्वात्सा ऽन्यार्थत्वेन नीयते ।

पुनरपि चोदितहिंसामेवोपक्रम्याऽधर्मत्वे ऽनुमानमुपन्यस्य दूषयति यस्त्विति[२७३]। आगमाऽनादरे चातिप्रसङ्ग इत्याह तमिति[२७४]। ननु विहिता ऽपि हिंसा ऽनर्थहेतुरिति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेभ्यो ऽवगम्यते। तथा हि भगवद्गीतासु—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।
विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ॥

इति हिंसायोगादेव विधियज्ञस्य निन्दा। तथा मन्त्रवर्णोऽपि 'यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते, अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहस' इति संज्ञपनादेनो दर्शयति। तथा ऽन्यान्यपि वचनानि, अत आह गीतेति[२७५]। प्रत्यक्षया श्रुत्या हिंसाया विहितत्वात्तद्विरुद्धत्वादेषामर्थवादमात्रत्वमिति।

अत्र भाष्यकारेण "नन्वशक्तमिदं सूत्र"मित्यर्थद्वयविधौ वाक्यभे-

शिष्यान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सूत्रवैदिकवाक्ययोः २७६॥
अशक्तेश्चोभयोः साम्यान्न सूत्रेष्वित्यनुत्तरम् ।
प्रागुक्तपरिसंख्यायाः फलमेतत्प्रकाश्यते ॥२७७॥
सूत्रेषु ह्यनया युक्त्या गतिरेषापि युज्यते ।
तस्मादावर्तते सूत्रं तन्त्रं वा शक्तिभेदतः ॥२७८॥

दादशक्तिमाशङ्क्य "तत्तु वैदिकेषु न सूत्रेष्विति" *परिहृतं, तदाक्षिपति शिष्यानिति[२७६] । एकस्य वाक्यस्याऽनेकार्थविधावशक्तिस्तावद्वेदसूत्रयोस्तुल्या । यदि परं सूत्राणां प्रमाणान्तरावगतार्थत्वात्तद्वशेन वाक्यभेदादिनापि व्याख्यानं न दुष्यतीत्युच्यते तदपि न युक्तं, सूत्राणामपि शिष्यान्प्रत्यनवगतार्थत्वादिति । समाधत्ते प्रागिति[२७७]। सत्यं, शिष्यान्प्रत्यविशेषः व्याख्यातृभिस्त्ववगतार्थैरनया युक्त्या प्रमाणान्तरावगतार्थतया वाक्यभेदगतिरपि कथं चिद्युज्यते कर्त्तुं, दर्शिता हि परिसंख्या सति संभवे वाक्यभेदादिदोषाणां वर्जनं नास्तीति तत्फलं प्रकाशितमिति । यत एवमतः सकलमेव सूत्रमर्थद्वयप्रतिपादनाय द्विरावर्त्तनीयमित्याह तस्मादिति[२७८] । अत्रैकं सूत्रं चोदनालक्षणो धर्म इत्येवंपरम्,इतरदर्थो धर्म इत्येवंपरम् । पूर्वत्राऽर्थग्रहणमुत्तरसूत्रसिद्धत्वादनुवादः । उत्तरत्र चोदनालक्षणशब्दः पूर्वसिद्धत्वादनुवादः । प्रकारान्तरमाह तन्त्रमिति । धर्मपदं तन्त्रो-

* ननु अशक्तमिदं सूत्रम् इमावर्थावभिधातुं, चोदनालक्षनो धर्मो नेन्द्रियादिलक्षणः, अर्थश्च धर्मो नाऽनर्थ इति । एकं हीदं वाक्यं, तदेवं सति भिद्येत । उच्यते । यत्र वाक्यादर्थो ऽवगम्यते तत्रैवम् । तत्तु वैदिकेषु न सूत्रेषु । शा. भा.पृ. ९. प. २७ ।

एकदेशाऽनुमानाद्वा द्वे सूत्रे परिकल्पिते ।
इतरेतरसामीप्यादेतावेव परस्परम् ॥२७९॥
कल्प्येते वाक्यदोषाय नाऽन्या ऽवयवकल्पना ।
विशिष्टार्थाऽनुवादित्वादथ वेत्यपि भाषिते ॥२८०॥

चरितमितराभ्यां प्रत्येकमभिसम्बध्यते, विध्यनुवादाश्रयणात् । एवं ह्यावृत्तिदोषो नातीव भविष्यति, सत्यप्यर्थद्वयनिमित्तवाक्यभेदे । तदयं सूत्रार्थः । यश्चोदनालक्षण इत्यनूद्य स धर्म इति विधीयते ततो यो ऽयं धर्मः सो ऽर्थ एव नाऽनर्थ इति ।

भाष्यकारेण "भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशा*"विति वदता सूत्रद्वयमेव कल्पितं, तद्दर्शयति एकदेशेति[२७९] । अर्थो धर्म इत्येकं सूत्र,मपरं चोदनालक्षण इति । अस्य च साकाङ्क्षत्वादनन्तरसूत्रागतो धर्मशब्दो ऽनुषङ्गेण तदेकदेशतया ऽनुमीयते, चोदनालक्षणो धर्म इति । नन्वेवमर्थो धर्म इत्यत्राऽचोदनालक्षणस्यापि धर्मत्वं चोदनालक्षणो धर्म इत्यत्राऽनर्थस्यापि स्यादत आह इतरेतरेति । अर्थो धर्म इत्यतो धर्मशब्दो ऽनुषज्यमानो ऽन्तर्णीतार्थ एव चोदनालक्षणसूत्रे ऽनुषज्यते, न तदनादरेण स्वतन्त्रं धर्मपदमवयवत्वेन कल्प्यते, तादृशस्याऽसन्निहितत्वात्, तेनार्थत्वविशिष्ट एव चोदनालक्षणो धर्मो ऽर्थो ऽपि चोदनालक्षणत्वविशिष्ट एव धर्मो न त्वविशिष्ट इति न कश्चिद्दोषः ।

"अथ वा ऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यते इति एकार्थमेवे"ति भाष्यं† तदाक्षिपति विशिष्टेति[२८०] । विशिष्टानुवादे ऽपि

* शा. भा. पृ. ६ प. ९ ।
† शा. भा.पृ. ६ प. ६ ।

वाक्यभेदः स एवेति संज्ञातन्त्रत्वमुत्तरम् ।
अर्थं वा प्रत्युपादानात् संज्ञालक्षणशब्दयोः ॥२८१॥
तन्त्रं लक्षणशब्दो वा वाच्यो धर्मोऽर्थशब्दयोः ।
धर्मे सामान्यतः सिद्धे प्रमाणं कथ्यते यदा ॥२८२॥
वृत्तमेव तदा ऽर्थत्वे किमर्थं पुनरुच्यते ।
चोदनालक्षणत्वस्य धर्मं प्रति विधेयता ॥२८३॥

हि वाक्यभेदो ऽस्त्येवेति। तस्मात्पूर्वोक्तमेव धर्मपदतन्त्रत्वं वाक्यभेदस्योत्तरमित्याह इतीति[२८१] । संज्ञाशब्देन धर्मपदमुच्यते। अर्थचोदनालक्षणशब्दयोर्वेतराभ्यां तन्त्रसंबन्धो वाच्य इत्याह अर्थमिति । अर्थं प्रत्युपादानमित्यर्थः। पदेनोभयोः संबन्ध इत्यर्थः। सूत्रार्थश्च धर्मपदतन्त्रत्ववद्दर्शयितव्य इति। चोदयति धर्मे इति[२८२]। चोदनालक्षणाऽनुवादेन धर्मत्वविधावनर्थस्यापि चोदनालक्षणस्य सद्भावात्तद्व्यावृत्तये ऽर्थवदर्थग्रहणं, धर्मोऽनुवादे तु चोदनालक्षणत्वविधौ धर्मस्याऽर्थोऽव्यभिचारादविशेषणमर्थग्रहणमनर्थकमिति ।

परिहरति चोदनेति[२८३] । सत्यमस्यां वचनव्यक्ता* वविशेषणमर्थपदं नित्याऽनुवादो ऽस्तु†, तथापि नाऽनर्थकम्। अर्थाऽनुवादबलेनैव हि धर्मोऽनुवादेनैव चोदनालक्षणत्वविधिरितीयं वचनव्यक्तिर्लभ्यते, अन्यस्यां पूर्वोक्तवाक्यभेदप्रसङ्गान्नित्यप्राप्त्यभावाद्विध्यनुवादाऽनुपपत्तेः, तदभावे तु चोदनालक्षणो धर्म इत्येतावति सूत्रे द्वयोरपि सं-

---

* सत्यमस्यावचनमसत्यमस्यावचनं तद्व्यक्तौ इति २ पु. पा. ।

† नित्यानुवादस्तु इति ३ पु. पा. ।

लभ्यते ऽर्थानुवादेन संशयो ह्यन्यथा भवेत् ।
तथा च ये ऽप्यनर्थस्य साधनत्वेन कल्पिताः ॥२८४॥
निषेधैस्तेऽपि धर्माः स्युश्चोदनालक्षणत्वतः ।
तस्मादर्थाऽपरित्यागादेकार्थग्रहणं यथा ॥२८५॥
लभ्यते वचनव्यक्त्या सा स्यादर्थानुवादतः ।
विशेषणाद्विना चैतदर्थसामर्थ्यकारितम् ॥२८६॥

भवात्संशयः स्यात् । ततः को दोषो, ऽत आह तथा चेति[२८४] । द्वय-संभवे हि चोदनालक्षणाऽनुवादेन धर्मत्वविधिरपि परिगृह्येत, तथा च सत्यसति चार्थपदे ऽनर्थस्यापि धर्मत्वं स्यादिति । तस्माद्वचन-व्यक्त्यन्तरपरिग्रहेणाऽनर्थस्य धर्मत्वं परिहर्तुमर्थग्रहणमित्याह तस्मा-दिति[२८५] । अर्थानुवादेन हि सा वचनव्यक्तिः सिध्यति यथार्थशब्दा-ऽपरित्यागेनैकार्थं वाक्यं भवति, सा च धर्मानुवादेन लक्षणविधिरि-ति नियमे वा ऽन्यस्यां वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तत्सिद्ध्यर्थमर्थशब्दो ऽनुवादभूतः प्रयुज्यत इति ।

यद्येषैवात्र वचनव्यक्तिः कथं तर्हि भाष्यकारो "ऽनर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्येवमर्थग्रहण"मिति विशेषणत्वमर्थशब्दस्य दर्शयत्यत आह विशेषणादिति[२८६] । नेदं विशेषणत्वकथनं विनैव विशेषणादर्थ-शब्दसामर्थ्यकारितमिदं हिंसादिवर्जनं फलं भाष्यकारेण कथ्यते त-द्बलेनैव हि वचनव्यक्त्यन्तरपरिग्रहाद्धिंसादीनां धर्मत्वेन वर्जनं ल-भ्यते, तदभावे तु चोदनालक्षणाऽनुवादेन धर्मविधेरपि संभवाद्धिं-सादीनामपि धर्मत्वं स्यादिति ।

अथ वेत्यादि भाष्यं यदाक्षिप्तं तत्समाधानं चेदं विशेषणाद्विने-ति । अयमर्थः । नैवायं विशिष्टानुवाद उच्यते किं तर्हि विनैव वि-

कथ्यते भाष्यकारेण फलं हिंसादिवर्जनम् ॥

इति चोदनासूत्रं द्वितीयम् ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः* ॥ ३ ॥

'प्रतिज्ञाव्यतिरेकेण भाष्यकारेण यद्यपि ।
वक्ष्यमाणा स्वपक्षस्य युक्तिः पूर्वं निदर्शिता ॥१॥

शेषणादर्थपदसामर्थ्यकारितं यत्फलं वचनव्यक्तिविशेषपरिग्रहद्वारेण हिंसादिवर्जनं तदेवेदमुच्यते। वचनव्यक्त्यन्तरपरिग्रहार्थमथ वेत्यादिभाष्यमिति यावत् । अयं च भाष्यार्थः । अर्थस्य सतो यद्धर्मत्वं तच्चोदनालक्षणस्येत्युच्यत इति। अर्थस्य सत इति नित्याऽनुवादतामर्थशब्दस्य दर्शयतीति ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे द्वितीय चोदनासूत्रम् ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः। "उक्तमिदमस्माभिश्चोदनानिमित्तं धर्मस्य ज्ञानमिति तत्प्रतिज्ञामात्रेणोक्त"मिति भाष्यं तदयुक्तम् । चोदना हि भूतमित्यादिना युक्तेरपि दर्शितत्वादत आह प्रतिज्ञेति[1] सार्द्धेन।

* तस्य, धर्मविषयकतत्त्वज्ञानस्य निमित्तं, कारणं तस्य परीष्टिः, परीक्षा युक्तिपूर्वकसाधकतर्ककलापैर्विचारः । कर्तव्य इति शेषः । सु० ।

1 शा. भा पृ. ६ प. ९ ।

प्रतिज्ञामात्रमित्येतज्जैमिनेर्मतमुच्यते' ।
वृत्तिकारो ऽधिकं वा ऽपि भूतादि द्वारमब्रवीत् ॥२॥

इति निमित्तसूत्रं तृतीयम् ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा बुद्धिजन्म तत्
प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्* ॥४॥

वर्ण्यते सूत्रभेदेन येन प्रत्यक्षलक्षणम् ।
तेन सूत्रस्य सम्बन्धो वाच्यः पूर्वप्रतिज्ञया ॥१॥

परिहारान्तरमाह वृत्तीति[२] । प्रतिज्ञाताऽर्थसाधनाय युक्तिरुपरिष्टा-द्देव वक्ष्यते, पूर्वं तु भूतादौ सामर्थ्यकथनद्वारेण प्रतिज्ञातार्थस्य सं-भावनामात्रमधिकमुक्तं न साधनम्, अतः स्वाभिप्रायेणाऽभ्युपपन्नं प्रतिज्ञामात्राऽभिधानमिति ।

इति तृतीय निमित्तसूत्रं पूर्णम् ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष-मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति ।

भवदासेनैतत्सूत्रं द्विधा कृत्वा सत्संप्रयोगे इत्येवमादि तत्प्रत्य-क्षमित्येवमन्तं प्रत्यक्षलक्षणपरम्, अनिमित्तमित्यादि च तस्य धर्मे

---

* पुरुषस्येन्द्रियाणां सति, विद्यमाने विषये संप्रयोगे सति यद् बुद्ध्या ज्ञानस्य जन्म तत् प्रत्यक्षम् । ईदृशं यत् प्रत्यक्षं तद्धर्मज्ञाने ऽनिमित्तं, नो-त्पादकम् । प्रत्यक्षप्रमासाधनीभूतानीन्द्रियाणि धर्मप्रमां न साधयन्तीति फलितम् । तत्र हेतुमाह — विद्यमानस्य, वर्तमानस्यैव वस्तुन इन्द्रियैरु-पलम्भात् । धर्मस्य ज्ञानकाले ऽसत्त्वेन इन्द्रियाऽयोग्यत्वादिति भावः । सु० ।

लक्षणस्याऽभिधानं तु केनांशेनोपयुज्यते ।
'किमर्थं चाऽनुमानादेर्लक्षणं नात्र कथ्यते ॥२॥
न तावदप्रमाणत्वं तेषां नाप्यक्षबुद्धिषु ।
शक्यते ऽन्तर्गतिर्वक्तुं नच लक्षणतुल्यता' ॥३॥
न चापि सिद्धिरेषां स्यादर्थात्प्रत्यक्षलक्षणात् ।
न हि तत्पू   निश्चितम् ॥४॥
प्रत्यक्षलक्षणोक्तिश्च नाऽनुमानादिलक्षणात् ।
विना न सिध्यतीत्येवमर्थाक्षेपो न युज्यते ॥५॥

प्रत्यनिमित्तत्वपरं व्याख्यातं, तदुपन्यस्य दूषयति वर्ण्यत इति[१]। न केवलमसंगतिरनुपयोगो ऽपीत्याह लक्षणस्येति[२] ।

द्व्यंशा हि पूर्वप्रतिज्ञा चोदनैव, प्रमाणमेवेति च। तत्र कस्मिन्नंशे लक्षणोपयोगः शास्त्रे वा ऽस्मिन् कोपयोग इति लक्षणं च कथयन् किमित्यनुमानादेर्लक्षणं न कथयति, न हि तेषामप्रामाण्यं नापि प्रत्यक्षान्तर्भावः। तदनन्तर्भावादेव च न लक्षणमप्येकम्, अतस्तेषामपि पृथग्वक्तव्यं लक्षणमित्याह किमर्थमिति सार्द्धेन।

स्यादेतत्, प्रत्यक्षलक्षणोक्तावर्थादितरेषां तत्पूर्वकत्वमेव लक्षणमुक्तं भवतीति, तत्राह न चेति[४] । एषां न लक्षणस्य सिद्धिरित्यर्थ इति । कथं न सिद्धिरित्यत आह न हीति । अतिव्यापकमिदं लक्षणमप्रमाणे ऽपि स्मृत्यादौ भावादिति। न चाऽऽक्षेपो ऽपि संभवति, विना ऽपि तेन प्रत्यक्षलक्षणोपपत्तेरित्याह प्रत्यक्षेति[१] । किं च तत्पूर्वकत्वमपीति तेषां न प्रत्यक्षलक्षणेनाऽवगम्यते किमु तस्य

तदेतत्पूर्वकत्वे धीर्न च तल्लक्षणाद्भवेत् ।
तदुक्तेर्वाऽनुमानादि किं न स्यात्तदपूर्वकम् ॥६॥
न च लक्षणभेदस्य स्वरूपेयत्तयोरपि ।
प्रत्यक्षलक्षणादेषां कथं चिदवधारणा ॥७॥
प्रसिद्धत्वादवाच्यत्वं प्रत्यक्षेऽपि प्रसज्यते ।
तेनाऽन्यपरिसंख्यार्थं सूत्रं मूढेन वोच्यते ॥८॥
न त्वेकं लक्षयेदेषु बुद्धिपूर्वं कथञ्चन ।
संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ॥९॥
'न चाप्येतेन सूत्रेण प्रत्यक्षं लक्ष्यते स्फुटम् ।
तदाभासेऽपि तुल्यत्वात्' स्वप्नज्ञानै*कवर्जनात् ॥१०॥

लक्षणत्वमित्याह तदिति[६]। अनुपपत्त्यभावेऽपि तत्पूर्वकत्वमाक्षिप्येत। विपरीतमपि किं न स्यादित्याह तदिति। सिध्यतु वा तेषां सामान्यतस्तत्पूर्वकत्वं, यस्तु तेषामवान्तरलक्षणभेदः स्वरूपमियत्ता वा तत्सर्वं न प्रत्यक्षलक्षणेनाऽवधार्यत इति वक्तव्यमेव तेषां लक्षणमित्याह न चेति[७]।

अथ लोकप्रसिद्धत्वात्तेषां लक्षणं न वक्तव्यं तत्प्रत्यक्षेऽपि स्यादित्याह प्रसिद्धत्वादिति[८]। तेन बहुप्रमाणेषु यदेकस्य लक्षणकरणं तदितरपरिसंख्यां वा मूढतां वा सूत्रकारस्य गमयति, न ह्यन्यथैकस्य लक्षणं युक्तमित्याह तेनेति। वाक्यभेदश्चैकवाक्यत्व-

* भ्रमज्ञानेति १ पु. पा.।

तद्धीन्द्रियार्थसम्बन्धव्यापारेण* विना भवेत् ।
केन चित्संप्रयोगे तु भ्रान्त्यादि स्यान्नियोगतः ॥११॥
ग्राह्येणाऽन्येन वेत्येतत्कृतं नैव विशेषणम् ।
संप्रयोगस्य येन स्याद्विशेषो वक्ष्यमाणवत् ॥१२॥
असामर्थ्यं च मत्वाऽस्य वृत्तिकारेण लक्षणे ।
तत्संप्रयोगइत्येवं पाठान्तरमुदाहृतम् ॥१३॥

संभवे न युक्त इत्याह संभवतीति[८] । लक्षणमपि चैतदाभाससंक-रादयुक्तमित्याह न चेति पादत्रयेण । अत्यल्पं चैतदुच्यते तदाभा-सेषु तुल्यत्वादिति, स्वप्नज्ञानमेकं वर्जयित्वा सर्वेष्वाभासेष्वनुमाना-दिषु च तुल्यमिदं लक्षणमित्याह स्वप्नेति । कारणमाह तद्धीति[११] स्वप्नज्ञानमेव हीन्द्रियार्थसंबन्धाद्विना भवति, तदतिरिक्तं तु सर्वमेव भ्रान्त्यादि केन चिदर्थेनेन्द्रियस्य संप्रयोगे सत्येव भवतीत्यस्त्येवा-ऽतिव्याप्तिः । इन्द्रियाऽर्थसंबन्धराहित्यं बाह्येन्द्रियविषयम्, आत्मेन्द्रि-यसंनिकर्षस्य सर्वत्र सत्त्वादिति ।

ननु ग्राह्येण संप्रयोगो लक्षणं, तथा च वक्ष्यति वृत्तिकारः "यदा-भासं विज्ञानं तेन संप्रयोग" इति । न चासावनुमानादिषु भ्रान्तौ वाऽस्ति, धूमादिशुक्त्यादिसंयुक्तेन्द्रियैर्वह्न्यादिरजतादिषु उपजायमा-नत्वादतो नाऽतिव्याप्तिरित्याह ग्राह्येणेति[१२] । संप्रयोगमात्रमिहो-पात्तं न ग्राह्यविशेषणं वक्ष्यमाण इव वृत्तिकारमते व्यक्तेन तच्छब्देन, अ-तो ऽस्त्येवाऽतिव्याप्तिरिति । यत एव यथावस्थितं सूत्रं लक्षणायाऽस-मर्थमत एव वृत्तिकारेण तत्संप्रयोग इति पाठान्तरमुदाहृतमित्याह

* संयोगव्यापारेणेति २ पु. पा. ।

तेनान्येनापि संयोगे चक्षुरादेर्यदुत्थितम् ।
विषयाऽन्तरविज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रसज्यते ॥१४॥
सत्संप्रयोगनिर्देशो व्यर्थश्चेदेतदेव हि ।
प्रतिपाद्यं परस्यापि लक्षणाऽसिद्धिरेव च ॥१५॥
स्वप्नादीनां निवृत्तिर्वा फलं तस्य भविष्यति ।
तस्माद्विध्यनुवादित्वं नाऽनुक्ते लक्षणे भवेत् ॥१६॥
तेन नैषा वचोव्यक्तिर्यत्सतीन्द्रियसङ्गमे ।
विज्ञानं जायते तस्य प्रत्यक्षत्वं प्रतीयताम् ॥१७॥
प्रत्यक्षं यज्जने सिद्धं तस्यैवंधर्मकत्वतः ।
विद्यमानोपलम्भत्वं तेन धर्मे निमित्तता ॥१८॥

सामर्थ्यमिति[१३] । उपसंहरति तेनेति[१४] । ननु येन केन चित्संप्रयोगस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वात्तदुपादानमनर्थक,मतस्तत्त्रुपादानादेव ग्राह्यविशेषणसिद्धिरिति शङ्कते सत्संप्रयोगेति[१५] । दूषयति तदिति। परस्य लक्षणं दूषयतो ऽप्येतदेव प्रतिपाद्यमव्यभिचाराद्विशेषणोपादानमप्यनर्थकं लक्षणं चातिव्याप्तत्वान्न सिध्यतीति । न ह्यनर्थकत्वमात्रेण वाचकमन्तरेण ग्राह्यविशेषणसिद्धिरिति स्यादेव लक्षणस्याऽतिव्याप्तिरिति । स्वप्नादिव्यावृत्तिफलत्वाद्वा नाऽनर्थकमित्याह स्वप्नेति[१६] । आदिशब्देन भूतचिन्तादिकं गृह्यतइति । तस्मान्नास्मिन् सूत्रे लक्षणमनुपात्तत्वाद्विधातुमनुवदितुं वा शक्यमित्याह तस्मादिति । ये च लक्षणानुवादेनैवाऽनिमित्तपरं सूत्रमिति मन्यन्ते तन्निरासार्थमनुवादनिराकरणम्, न ह्यनुक्तस्याऽनुवादो ऽपि संभवतीति । तस्मान्नैषा वक्ष्यमाणा वचनव्यक्तिः सूत्रस्येत्युपसंहरति तेनेति[१७] । का तर्हीत्यत आह प्रत्यक्षमिति[१८] । यल्लोकप्रसिद्धं

एवं लक्षणकत्वं च न स्वरूपविवक्षया ।
एवंलिङ्गकमित्येतद्भाष्यकारेण वर्ण्यते ॥१९॥
यतो ऽस्ति तत्र धर्मो ऽयं विद्यमानोपलम्भनम् ।
तस्मात्तेन प्रसिद्धेन गम्यतामनिमित्तता ॥२०॥
प्रत्यक्षत्वमदो हेतुः शेषं हेतुप्रसिद्धये ।

प्रत्यक्षं तस्य सत्संप्रयोगजत्वधर्मयोगाद्विद्यमानोपलम्भनत्वं, तेन धर्मे भविष्यत्यस्या निमित्ततेति ।

ननु भाष्यकारेण "प्रत्यक्षमनिमित्तमेवंलक्षणकं हि त"*दिति वदता लक्षणाऽनुवादो दर्शितो, ऽतः कथमनुवादो न संभवतीत्युक्तमत आह एवमिति[१९] । न प्रत्यक्षस्वरूपापेक्षमेवंलक्षणकत्वं. न प्रत्यक्षस्वरूपं तेन लक्ष्यतइति लक्षणवाचोयुक्तिः, किं तु धर्मे प्रत्यानिमित्तत्वं येन लिङ्गेन लक्ष्यते तल्लक्षणकं प्रत्यक्षमित्यर्थ इति । किं तल्लिङ्गमत आह यत इति[२०] ।'तस्यैवंधर्मकत्वत' इत्युक्तेन सत्संप्रयोगजत्वेन हेतुना प्रसिद्धो विद्यमानोपलम्भनत्वं नाम प्रत्यक्षस्य धर्मो ऽस्ति, तस्मात्तेन प्रसिद्धेनाऽनिमित्तता गम्यतइति भाष्यार्थः ।

सत्संप्रयोगजत्वस्यैव कुतः सिद्धिरित्यत आह प्रत्यक्षत्वमिति[२१] । तदेते त्रयः प्रयोगाः, प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वाद्,विद्यमानोपलम्भनत्वं च सत्संप्रयोगजत्वात्,सत्संप्रयोगजत्वं च प्रत्यक्षत्वादिति । सत्संप्रयोगजत्वं भविष्यद्दृष्टयनुमाने मेघेन्द्रियसंप्रयोगजे ऽपि संभवादनैकान्तिकं न विद्यमानोपलम्भनत्वं साधयितुमलमिति चेत्, न, असत्संप्रयोगजत्वात्; वर्त्तमानवचनो ह्ययं सच्छब्दः, स च संप्रयोगसमानाधिकरणः,तेन वर्त्तमानात्संप्रयोगाद्यज्ज्ञानं

---

* शा. भा. पृ. ६ प. १९ ।

अस्मदादौ प्रसिद्धत्वाद्योग्यर्थमभिधीयते ॥२१॥
प्रकृतेन च सम्बन्धः शेषाऽप्रामाण्यदर्शनात् ।
तदप्रामाण्यसिद्धिश्च सम्बन्धादेरनीक्षणात् ॥२२॥

जायते तत्सत्संप्रयोगजम् । न चैवंभावो ऽनुमानस्यास्ति, तद्धि संप्रयोगे लिङ्गज्ञानोत्पादनेन निवृत्तव्यापारे पश्चाल्लिङ्गज्ञानेन जायते, अतो न सत्संप्रयोगजमिति नास्ति व्यभिचारः । तर्हि भवदासपक्षे ऽपि लक्षणस्याऽनुमानादावतिव्याप्तिर्न स्यात् । स्यादिति ब्रूमः । तेन हि सच्छब्दः संप्रयुज्यमानवचनो व्याख्यातः, सता संप्रयोगः सत्संप्रयोग इति । अनुमानादिकमपि सतैव लिङ्गादिना इन्द्रियसंप्रयोगाज्जायतइति भवत्यतिव्याप्तिः । यदि तु सो ऽपि सच्छब्दं संप्रयोगविशेषणं व्याचक्षीत ततः पीतशङ्खादिविषयेषु प्रत्यक्षाभासेष्वतिव्याप्तिर्वक्तव्या नाऽनुमानादिष्विति ।

ननु प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्, विद्यमानोपलम्भनत्वं च सत्संप्रयोगजत्वात्, सत्संप्रयोगजत्वं च प्रत्यक्षत्वादित्युक्ते को दृष्टान्तः । न तावत् प्रत्यक्षं, पक्षसपक्षयोरेकत्वाऽयोगात् । नाप्यप्रत्यक्षं, तत्र प्रत्यक्षत्वस्य हेतोर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । प्रसिद्धं चास्मदादिप्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वं सत्संप्रयोगजत्वं, धर्मं प्रति अनिमित्तत्वं च, अतोंशे सिद्धसाध्यता स्यादत आह अस्मदादाविति । यत एवास्मदादौ सिद्धं प्रत्यक्षस्य सत्संप्रयोगजत्वादिकम् अत एव सिद्धसाध्यतापरिहाराय योगिप्रत्यक्षार्थमेवेदमनुमानम् । अस्मिंश्च प्रत्यक्षविशेषे पक्षीकृते ऽस्मदादिप्रत्यक्षं दृष्टान्तः । तत्र हि प्रसिद्धा प्रत्यक्षत्वादेः सत्संप्रयोगजत्वादिना व्याप्तिरिति । न च लक्षणपक्षवत् प्रकृताऽसंगतिरित्याह प्रकृतेनेति[२२] । शेषाणां शब्दातिरिक्तानाम् अप्रामाण्येन चोदनैवेत्यस्यांशस्य साधनादिति ।

शक्यमन्याप्रमाणत्वमिति सूत्रैर्न पठ्यते ।
न च पर्यनुयोगो ऽत्र लक्षणाऽनुपयोगतः ॥२३॥
न च न्यूनाऽतिरेकादिप्रसङ्गो लक्षणं प्रति ।
सर्वथा लोकसिद्धत्वाद्धर्मो ऽयं तावदिष्यते ॥२४॥
ततश्च मृगतृष्णादि न प्रत्यक्षं प्रसज्यते ।
अनिमित्तप्रसङ्गस्तु तस्यापि विनिवार्यते ॥२५॥

ननु प्रत्यक्षस्यैवाऽत्राऽप्रामाण्यमुच्यते नान्येषां, तत्कथं शेषाऽप्रामाण्यमत आह तदिति । प्रत्यक्षगृहीते हि धर्मे तत्संबन्धः सादृश्यं चार्थान्तरस्य शक्यते ग्रहीतुं नान्यथा, तेन प्रत्यक्षाऽनिमित्तत्वकथनादेव तन्मूले एवाऽप्रामाण्यसिद्धिरिति ।

ननु लक्षणपक्षे यथा तेषामपि लक्षणं वक्तव्यं तथा किमिति तेषामपि सूत्रेणैवाऽनिमित्तत्वं नोच्यते ऽत आह शक्यमिति[२३] । प्रत्यक्षाऽनिमित्ततयैव तेषामप्यनिमित्तत्वं शक्यमवगन्तुमिति न सूत्रे निबद्धं, लक्षणं तु प्रत्यक्षलक्षणादसिद्धत्वाद्वक्तव्यमिति । यश्च लक्षणानुपयोगे पर्यनुयोगः यश्च न्यूनाऽतिरेकादिदोषः स सर्वो ऽपि लक्षणाऽनङ्गीकारादेव परिहृत इत्याह न चेति[२४] । नन्वनिमित्तत्वे ऽपि सत्संप्रयोगजं प्रत्यक्षमित्येवोच्यते ऽतो ऽस्त्येवाभासेष्वतिप्रसङ्गो ऽत आह सर्वथेति । न हि यदेवंविधं तत् प्रत्यक्षमित्युच्यते किं तु यत्प्रत्यक्षं तदेवंरूपत्वादनिमित्तमिति । अस्ति चाऽस्यायं धर्मो लोकसिद्धो यद्यन्यदपि तथाविधमस्ति मृगतृष्णादिज्ञानं तदपि भवत्वनिमित्तं न तु तस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति ।

यदुक्तं 'योग्यर्थमभिधीयत'*इति, तत्रेयमाशङ्का भवति, योगिप्रत्यक्षस्य वा किं न सिद्धं विद्यमानोपलम्भनत्वं येन तत्साध्यते, ऽत

---

* श्लो. वा. सू. ४ श्लो. २७ ।

'अतीताऽनागते ऽप्यर्थे सूक्ष्मे व्यवहिते ऽपि च ।
प्रत्यक्षं योगिनामिष्टं कैश्चिन्मुक्तात्मनामपि ॥२६॥
विद्यमानोपलम्भत्वमसिद्धं तत्र तान्प्रति ।
भविष्यत्वस्य वा हेतोस्तद्ग्राह्यैर्व्यभिचारिता ॥२७॥
मा भूतामिति तेनाऽऽह लोकसिद्धं सदित्ययम्' ।
न लोकव्यतिरिक्तं हि प्रत्यक्षं योगिनामपि ॥२८॥

आह अतीतेति[२६] सार्द्धद्वयेन । योगिनां हि भावनाबलजं प्रत्यक्षं सकलाऽतीताऽनागतसूक्ष्मादिविषयं धर्माऽधर्मावपि गोचरयतीति शाक्यादयो मन्यन्ते; स्वभावत एवात्मानः सर्वज्ञाः, ते देहावरणेनाऽऽवृतज्ञानाः किं चिदेवेन्द्रियादिवशेन जानन्ति, निर्मुक्तदेहावरणास्तु मुक्ताः सर्वमनागतादि जानन्तीत्यार्हताः* । तान् प्रत्यसिद्धं विद्यमानोपलम्भनत्वं तथाविद्यमानोपलम्भनं प्रत्यक्षमिति वदतः सूत्रकारस्य धर्मो न प्रत्यक्षः, भविष्यत्वादनागतवृष्टिवदिति हेतुः संमतः, तस्यापि योगिमुक्तात्मग्राह्यैरर्थान्तरैरनागतादिभिर्व्यभिचारितां मन्यन्ते तावुभावपि दोषौ मा भूतामिति लोकप्रसिद्धं सत्संप्रयोगजत्वं विद्यमानोपलम्भनत्वसाधनार्थमयं जैमिनिराहेति ।

ननु सत्संप्रयोगजत्वमेषां सिद्धं, यद्यपि लौकिकस्य प्रत्यक्षस्य तदस्ति तथापि योगिप्रत्यक्षस्य तदसिद्धमेव भावनाबलजत्वाभ्युपगमात्, तदसिद्धौ (च विद्यमानोपलम्भनत्वमपि सिद्धमेव, अत आह न लोकेति [२८] । लोके हि प्रत्यक्षं सत्संप्रयोगे)† विद्यमानोपलम्भनं च दृष्टम्, अतो योगिप्रत्यक्षमपि न तत्स्वभावमतिवर्त्तितुमर्ह-

---

*जानन्तीत्याहुरिति ३ पु. । † ( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति १—२ पु. ।

प्रत्यक्षत्वेन तस्यापि विद्यमानोपलम्भनम् ।
सत्संप्रयोगजत्वं वा ऽप्यस्मत्प्रत्यक्षवद्भवेत् ॥२९॥
'तेषामवर्तमाने ऽर्थे या नामोत्पद्यते मतिः ।
प्रत्यक्षं सा ततस्त्वेव नाभिलाषस्मृतादिवत् ॥३०॥
लोके चाप्यप्रसिद्धत्वात्प्रत्यक्षत्वप्रमाणतः ।
प्रतिभावद् द्वयासत्त्वं सदित्येतेन कथ्यते' ॥३१॥

तीति । कथमित्यत आह प्रत्यक्षत्वेनेति[२९] । प्रत्यक्षत्वेनाऽस्मदादिप्रत्यक्षवद्विद्यमानोपलम्भनत्वं साधयितुं शक्यं, पूर्वोक्तमार्गेण वा प्रत्यक्षत्वेन भावनाबलजत्वं निराकृत्य सत्संप्रयोगजत्वं साधयित्वा ततो विद्यमानोपलम्भनत्वं साधयितव्यम्, न हि भावनाबलजं प्रत्यक्षं नाम संभवति, भावना हि समानविषया विजातीयाऽव्यवहिता स्मृतिसंततिः, स्मृतिश्च पूर्वाऽनुभूतविषयिणी नाऽननुभूतं गोचरयति, तद्यदि धर्मः प्रमाणान्तरेणाऽनुभूतः किं भावनया । यदि नाऽनुभूतो भावयितुमपि न शक्यते, मुक्तात्मनां तु सर्वविषयं ज्ञानं प्रागेव निराकृतं प्रमाणाभावात्, केवलभावनाबलजप्रत्यक्षनिरासार्थो ऽयं प्रस्ताव इति ।

प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनमिति वदता यद्विद्यमानविषयं योगिज्ञानं तत्प्रत्यक्षं न भवतीति सूचितम्, तत्प्रयोगद्वयेन दर्शयति तेषामिति[३०]द्वयेन 'ततस्त्वेवेति । वर्त्तमान*विषयत्वादेवेत्यर्थः। प्रमाणत्वनिराकरणं प्रमाणाभासमेव† भवति किं पुनः प्रत्यक्षमिति दर्शयितुमिति ।

---

* अविद्यमानेति २ पु. पा. ।   † प्रमाणामिति १ पु. पा. ।

लौकिकी प्रतिभा यद्वत्प्रत्यक्षाद्यनपेक्षिणी ।
न निश्चयाय पर्याप्ता तथा स्याद्योगिनामपि ॥३२॥
अविद्यमानसंयोगात् स्याच्चेत् प्रत्यक्षधीः क्व चित् ।
भविष्यत्यपि धर्मे स्याच्छक्तेत्याह सदित्ययम् ॥३३॥
प्रत्यक्षः प्रागनुष्ठानान्न धर्मो ऽनुष्ठितो ऽपि वा ।
फलसाधनरूपेण तदानीं येन नास्त्यसौ ॥३४॥

वैशेषिकादयस्तु प्रातिभाख्यप्रमाणान्तरगम्यत्वं धर्माऽधर्मयोर्मन्यन्ते, तच्च लोके ऽपि क्व चिदस्त्येव यथा श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति, बाहुल्येन तद् ऋषीणामेवेत्यार्षमित्युच्यते,तन्निराकरोति लौकिकीति[३२]। अस्मदादिप्रतिभा तावल्लिङ्गाद्याभासजन्या प्रत्यक्षादिकमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणाऽर्थमनिश्चाययन्ती नैव प्रमाणम्,अतस्तद्वदेव योगिनामपीति ।

तदेवं विद्यमानोपलम्भनत्वस्य हेतोरसिद्धिपरिहारार्थं सत्संप्रयोगजत्वाभिधानमिति यदुक्तं तद्विवृतम्, इदानीं भविष्यत्त्वस्य वा हेतोरनैकान्तिकत्वनिराकरणार्थमिति यदुक्तं तद्विवृणोति अविद्यमानेति[३३] । यद्यविद्यमानादपि संप्रयोगाद् योगिनां क्व चिदर्थे प्रत्यक्षा धीः स्यात्ततः तेनाऽनैकान्तिकत्वान्न भविष्यत्त्वेन धर्मस्याऽप्रत्यक्षत्वं सिध्येदिति तदर्थमयं जैमिनिः सदित्यादिकमाहेति ।

ननु भविष्यदवस्थायां मा भूद्धर्मः प्रत्यक्षो यदा त्वसौ निष्पन्नः तदा किं न प्रत्यक्षो ऽत आह प्रत्यक्ष इति[३४]। प्राक्तावदनुष्ठानाद् भविष्यत्त्वान्न प्रत्यक्षः, अनुष्ठितो ऽपि नैव प्रत्यक्ष इति । कस्मादित्यत आह फलेति । फलसाधनरूपेण हि यागादीनां धर्मत्वं, न च यागस्वरूपकाले तत्साधनत्वं वर्त्तते फलस्य चिरभाविनस्तदानीमक्रिय-

अस्मत्प्रत्यक्षवच्चापि विद्यमानोपलम्भनम् ।
प्रत्यक्षं ध्यायिनां धर्मे प्रत्यक्षत्वाच्च नेष्यते ॥३५॥
अविद्यमानसंयोगात् प्रत्यक्षत्वनिराकृतिः ।
योगिनां केन लभ्येत नेष्टं सद्ग्रहणं यदि ॥३६॥

माणत्वात्, यदा तु फलं निष्पद्यते तदा यागश्चिरविनष्टत्वान्न तत्साधनरूपेण शक्यते प्रत्यक्षयितुम्, अपूर्वं तु स्वभावादेवाऽप्रत्यक्षं यदि प्रत्यक्षं स्यात्ततो यागानन्तरं तदुत्पत्तिं कालान्तरे च ततः सिद्धिं फलस्य दृष्ट्वा यागस्य तद्द्वारं फलसाधनत्वं गम्येत, यापि यागस्याऽपूर्वं फलं वा प्रति शक्तिः सा यद्यपि यागकाले विद्यते तथापि न प्रत्यक्षा सर्वशक्तीनामतीन्द्रियत्वादिति ।

प्रकृतमिदानीं विद्यमानोपलम्भनत्वेनाऽनिमित्तत्वं धर्मे प्रत्यक्षस्योपसंहरन् प्रयोगान्तरं दर्शयति अस्मदिति[३५] । विद्यमानोपलम्भनमिति हेतुनिर्देशो, ध्यायिनां प्रत्यक्षं धर्मे नेष्यते विद्यमानोपलम्भनत्वादित्युपसंहारः, प्रत्यक्षत्वादिति प्रयोगान्तरमिति। एवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्यायाऽवयवाननुसंधत्ते। तत्र भिक्षुणा सद्ग्रहणमनर्थकमसता संप्रयोगाऽसंभवादित्युक्तं, यथाह—

सदित्यसद्व्युदासाय न नियोगात्स गंस्यते ।
संप्रयोगो हि नियमात्सत एवोपपद्यते ॥ इति ।

तत्तावद्भाष्यकारेणैव "सतीन्द्रियार्थसंप्रयोग*" इति कर्मधारयं दर्शयता परिहृतम्। न च कर्मधारयपक्षेऽस्यानर्थक्यमित्याह अविद्यमानेति[३६] । अविद्यमानादतीतादनागताद्वा संप्रयोगादतीताऽनागतार्थविषयं योगिनां प्रत्यक्षम् असति सद्ग्रहणे कथं निराक्रियेतेति ।

* शा. भा. पृ. ६ प. २० ।

सप्तम्या ऽपि तु लभ्येत सदर्थः, कल्पना पुनः ।
परेषां वारणीयेति यत्नो जैमिनिना कृतः ॥३७॥
सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः ।
प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारो ऽर्थेषु कथ्यते ॥३८॥
दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणात् ।
एवं सत्यनुवादत्वं लक्षणस्यापि संभवेत् ॥३९॥

ननु निमित्तसप्तम्यैवा ऽयमर्थो लभ्यते, न ह्यतीतस्याऽनागतस्य वा संप्रयोगस्य निमित्तत्वं संभवति। यद्यपि चाऽतीतस्य केन चिद् द्वारेण संभवेत्, न त्वनागतस्य कथं चिदपि संभवति, तदेव च भविष्यति धर्मे प्रत्यक्षस्याऽनिमित्तत्वं प्रतिपादयता निवारणीयं, तच्चैतत्सप्तम्यैव लब्धमिति किं सद्ग्रहणेनाऽत आह सप्तम्येति[३७] । सत्यं लभ्यते, तथापि योगिनो ऽनागतादेव संप्रयोगादनागते ऽप्यर्थे प्रत्यक्षमुत्पद्यत इति यत्परेषां कल्पनं तन्निराकरणार्थो ऽयं यत्नः, अन्यथा ऽतीते भाविनि वेत्यपि भ्रान्ताः कल्पयेयुरिति ।

संशब्दं व्याचष्टे सम्यगिति[३८] । कः पुनः प्रयोगो यस्य दुष्टत्वं वार्यते, तद् दर्शयति प्रयोग इति। कः पुनर्दुष्प्रयोगः, यन्निवारणः संशब्दस्तमाह दुष्टत्वादिति[३९] । कथं दुष्टत्वमत आह रजतेति । शुक्तौ हि रजतभ्रान्तिं कुर्वन् शुक्तीन्द्रियसंप्रयोगो दुष्टस्तन्निवारणेन सम्यग्ज्ञानजननो यः प्रयोगस्तत्परिहारार्थः संशब्द इति। एवं चाऽवयवव्याख्यायां लक्षणाऽनुवादेनैवाऽनिमित्तता शक्या विधातुमित्याह एवमिति । भवदासेन हि सता संप्रयोग इति उक्तं, संप्रयोगशब्दश्च सकलसंबन्धवचनो व्याख्यातः, अतस्तस्याऽनुमानादिष्वाभासेषु चाऽतिव्याप्तिर्भवति नास्मद्व्याख्यान इति ।

'ततश्चाऽप्राप्यकारित्वाद् यद्बौद्धैः श्रोत्रचक्षुषोः ।
लक्षणव्याप्तिसिद्ध्यर्थं संयोगो नेति कीर्त्यते ॥४०॥
प्राप्यग्रहणपक्षे ऽपि सान्तराऽग्रहणं किल ।
अधिष्ठानाऽधिकश्चार्थो न गृह्येत त्वगादिवत् ॥४१॥
व्यापारमात्रवाचित्वा*दविरुद्धं तदत्र नः' ।
यदि वा ऽर्थार्जवस्थानं संप्रयोगो ऽत्र वर्ण्यते ॥४२॥
योग्यतालक्षणो वाच्यः† संयोगः कार्यलक्षितः ।
सांख्यादीन् वा विनिर्जित्य प्राप्तपक्षो ऽत्र दूष्यताम्॥४३॥

यदपि बौद्धैः प्राप्तिवचनं संप्रयोगशब्दं मत्वा श्रोत्रचक्षुषोरप्राप्यकारित्वादव्यापकं लक्षणं, प्राप्यकारित्वे हि तयोर्यदिदं सान्तरग्रहणं दूरे शब्दो‡ दूरे ऽर्थ इति, तन्न स्यात् प्राप्तौ दूरत्वाऽसंभवात्, न चात्मापेक्षया दूरत्वं, तस्य विभुत्वेनाऽभ्युपगमात्, तथा ऽधिष्ठानाऽधिकपरिमाणानां महीमहीधरादीनां ग्रहणं न स्यात्, न ह्यल्पेन महतां प्राप्तिः संभवतीत्युक्तं§ सान्तरग्रहणं न स्यात्, प्राप्तौ स्थानाधिकस्य वेति, तथा निरन्तरग्रहणं न स्यादित्युक्तं, तदपि व्यापारमात्रवाचित्वात्संप्रयोगशब्दस्य प्राप्तिवचनत्वाऽभावात्परिहृतमित्याह ततश्चेति[४०] सार्द्धद्वयेन । अर्थाऽऽर्जवेनाऽवस्थानं वा संप्रयोग इत्याह यदि वेति[४२] । शक्तिलक्षणो वा संबन्धः कार्यगम्यः शब्दार्थयोरिवेन्द्रियाऽर्थयोः संप्रयोग इत्याह योग्यतेति[४३] ।

---

* बाधित्वादिति का. पा. । † योग्यतालक्षणेनान्य इति का. पा. ।
‡ दूरशब्द इति २ पु. पा. । § इत्युक्तं तदुक्तमिति २ पु. पा. ।

तयोश्च प्राप्यकारित्वमिन्द्रियत्वात् त्वगादिवत् ।
के चित्तयोः शरीराच्च बहिर्वृत्तिं प्रचक्षते ॥४४॥
चिकित्सादिप्रयोगश्च यो ऽधिष्ठाने प्रयुज्यते ।
सो ऽपि तस्यैव संस्कार आधेयस्योपकारकः ॥४५॥
तद्देशश्चापि संस्कारः सर्वव्याप्त्यर्थ उच्यते* ।
चक्षुराद्युपकारश्च पादादावपि दृश्यते ॥४६॥
तस्मान्नैकान्ततः शक्यं संस्कारात्तत्र वर्तनम्† ।

भवतु वा सांख्यादिसिद्धान्तेन प्राप्यकारित्वमेव श्रोत्रचक्षुषोरित्याह सांख्येति । न च ते शक्यन्ते निर्जेतुमित्यभिप्राय इति । किं पुनः प्राप्यकारित्वे प्रमाणमत आह तयोरिति[४४] ।

ननु प्रत्यक्षविरुद्धमेवेदमनुमानं कर्णशष्कुल्याश्चक्षुर्गोलकस्य च शरीरएवोपलम्भादत आह के चिदिति । सांख्यास्तावदाहंकारिकयोः श्रोत्रचक्षुषोर्वृत्तिः शरीराद्विनिर्गत्याऽर्थं गृह्णाति इति मन्यन्ते, सा चाऽदृश्येति न प्रत्यक्षविरोध इति । नन्वधिष्ठानमेवेन्द्रियं, तत्र चिकित्सादिप्रयोगादत आह चिकित्सेति[४५] । अधिष्ठानाधारा वृत्तिस्तेन चिकित्सादिप्रयोगो ऽधिष्ठानसंस्कारो ऽपि तत्राऽऽधेयस्योपकरोतीति । नन्वधिष्ठानगतस्यैवोपकर्तुं शक्नोति, कथं बहिर्गतस्योपकरोत्यत आह तद्देश इति[४६] । अपरित्यक्ताऽधिष्ठानैव वृत्तिरर्थदेशं प्राप्नोति दीपप्रभावत्, अतो ऽधिष्ठानगतो ऽपि संस्कारो बहिर्गताया अप्युपकरोतीति । दृष्टं च देशान्तरगतस्याऽपि संस्कारस्य देशान्तरे ऽपि उपकारकत्वं, यथा पादादिगतस्य चक्षुरादाविति । तदाह चक्षुरादीति । एतदेवोपसंहरति तस्मादिति[४७] ।

---

* इष्यते इति पाठान्तरम् ।   † वर्जनमिति का पा. ।

'बहिर्वृत्तिस्तयोश्चेष्टा पृथ्वग्रा* सन्तता ऽपि च ॥४७॥
अधिष्ठानाधिकं तेन गृह्यते यत्र यादृशम् ।
पार्थिवं वृत्ति†भागे स्याद्' दूरे ऽपि ग्रहणं तथा ॥४८॥
दीपप्रभा यथा तस्मिन् विनश्यति विनश्यति ।
तथा बहिर्गता ऽप्येषा मूलच्छेदा‡द्विनश्यति ॥४९॥
अधिष्ठानपिधाने तु सत्यप्युच्छिन्नयत्नया ।
तया ऽर्थो ऽनुपनीतत्वादात्मना नाऽनुभूयते ॥५०॥

निरन्तरग्रहणमधिकग्रहणं चोपपादयति बहिरिति सपादेन । दीपप्रभैवाऽत्र दृष्टान्तः । तेन यत्र यादृशं पार्थिवं पृथुत्वं तत्र तावदधिकं गृह्यतइति । न च वाच्यं यदि वृत्तिर्गत्वा ऽर्थं प्रकाशयति, किमति दूरं न गच्छतीति, कार्यगम्या हि तद्गतिः, अतो यथाकार्यमवतिष्ठतइति नातिदूरगमनं, तत्रापि दीपप्रभैव निदर्शनं, प्रत्युताऽप्राप्यकारित्ववादिनामेवाऽतिदूरव्यवहिताऽर्थग्रहणप्रसङ्ग इत्याभिप्रायेणाह दूरे ऽपीति[४८] ।

नन्वर्थगता वृत्तिरधिष्ठाननाशे ऽपि किमित्यर्थं न प्रकाशयति, अत आह दीपप्रभेति[४९] । यद्यपि वर्त्ति नाशस्तथाप्यात्मप्रयत्नाऽनुगृहीता सा ऽर्थमात्मनउपनयति§ समर्पयति, नष्टे ऽप्यधिष्ठाने पिहिते ऽपि वा उच्छिन्नयत्नया तया ऽर्थो ऽनुपनीतत्वा||दात्मन्यात्मना ऽनुभूयतइत्याह अधिष्ठानेति[५०] ।

---

* पृथ्व्यन्योति-पाठान्तरम् । † पार्थिवो वृत्तीति पाठान्तरम् ।
‡ मूलभेदादिति का॰ पा. । § आत्मानमुपनमयतीति ३ पु. पा. ।
|| अर्थोऽनुपनीतत्वादिति २ पु. पा. ।

विच्छिन्न इति बुद्धिः स्यादधिष्ठानमपेक्ष्य च ।
शब्दे त्वाधिक्यविच्छेदौ भ्रान्त्यैवोक्तावसंभवात् ॥५१॥

सान्तरग्रहणमुपपादयति विच्छिन्न इति[११]। यथा सर्वगतमप्यात्मानं शरीरान्तर्गतमेव प्रतिपत्तारो मन्वते तथेन्द्रियमपि गोलकमेव, अतः शरीराऽपेक्षया गोलकाऽपेक्षया वा विच्छिन्ने विच्छेदबुद्धिः, शब्दे ऽप्ययमेव न्यायः सांख्यानामिति ।

स्वमते आह शब्दे इति। श्रोत्रदेशे एव शब्दो गृह्यते, अतो न विच्छेदः, अमूर्त्तद्रव्यत्वाच्च न वृद्धिह्रासाविति । तदेवं सांख्यानां मतेन प्राप्यकारित्वं समर्थितं, न त्वाहङ्कारिकत्वे ऽक्षाणां तत्त्वान्तरवृत्तिसद्भावे वा प्रमाणमस्ति, तेन भौतिकान्येवेन्द्रियाणि प्राप्यकारीणीति वक्तव्यम्। तथा हि चक्षुस्तावद् रूपप्रत्यक्षहेतुत्वादालोकवत्तैजसं*, तथा च सति दीपप्रभावदेव पृथुग्राहिकल्पनं सुकरमिति न किंचिच्चोद्यम्। यथा रूपवदेव तैजसं चक्षू रूपस्य विशेषगुणस्य प्रकाशकम्, एवं गन्धस्यापि विशेषगुणस्य गन्धवदेव प्रकाशकमिति घ्राणस्य पार्थिवत्वसिद्धिः । तच्च वायुप्रेरितेषु चम्पकादिसूक्ष्मद्रव्येषु घ्राणोदरप्रविष्टेषु तद्गतं गन्धं संयुक्तसमवायेन प्राप्यैव गृह्णातीति वाच्यं प्राप्यकारित्वम्, एवं रसनमपि रसग्राहि रसवदेवेति स्थिते पार्थिवमाप्यं वेति चिन्तायामाप्यत्वं युक्तम्, आर्द्रजिह्वो हि स्फुटतरं रसं गृह्णाति न शुष्कजिह्वः, तेन जिह्वागतानामपामेव रसग्राहकत्वमिति रसनस्याऽऽप्यत्वम्, तथा निमग्नोत्तीर्णानां वायुसंपर्काच्छीतस्पर्शोपलम्भात् शरीरे ऽपि वायोरेव स्पर्शोपलब्धिनिमित्तत्वमिति त्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वं, प्राप्यकारित्वं तु त्वग्रसनयोरविवादम्, श्रोत्रं तु दिङ्मयम् इति शब्दाधिकरणे[†] वक्ष्यतइत्यलमतिविस्तरेण ।

* आलोकतैजसमिति १–२ पु. पा.। जै. सू. अ. १ पा. १ सू. ६–२३।

पुरुषेन्द्रियशब्दौ च व्यवधानेन कल्पितौ ।
पुरुषो लौकिको वा स्याद् यो वा ऽस्मिन् साधयिष्यते॥५२॥
विक्रिया ज्ञानरूपा ऽस्य न नित्यत्वे विरोत्स्यते* ।
बुद्धिजन्मेति चाप्याह जायमानप्रमाणताम् ॥५३॥

अत्र सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मेति द्वयमप्ययुक्तं, सर्वमेव हि ज्ञानं पुरुषस्य संप्रयोगे सत्येव जायते, तस्य विभोर्नित्यस्य सर्वदा सर्वाऽर्थसंप्रयोगात्, अतो व्यभिचाराऽभावादविशेषणमिदम्, इन्द्रियाणां त्वचेतनत्वाद् बुद्धिजन्माऽनुपपत्तेरत आह पुरुषेति[५२]। "सतीन्द्रियाऽर्थसंप्रयोगे पुरुषस्य या बुद्धि"†रिति वदता भाष्यकारेण व्यवहितकल्पना दर्शितेति ।

कः पुनः पुरुषः, न तावल्लौकिकः कायः, तस्याऽचेतनत्वात्; अथ आत्मा, स यदि बुद्धिजन्मना विक्रियते, क्षीरवदनित्यः स्यात्, अविक्रियत्वे वा पूर्ववदप्रमातृत्वादसत्तुल्यः स्यात्, यथा ऽऽह—

बुद्धिजन्मनि पुंसश्च विकृतिर्यद्यनित्यता ।
अथाऽविकृतिरात्मा ऽयं प्रमातेति न युज्यते ॥ तथा—
वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति‡ तयोः फलम् ।
चर्मोपमश्चेत्सो ऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः ॥ इति ।

अत आह पुरुष इति । अन्यपरत्वात्सूत्रस्य नात्र तात्पर्यं, परमार्थतस्तु साधयिष्यमाण एव पुरुषः, स च बुद्धिजन्मना विक्रियत एव, न किंचिद्विकारमात्रेण वस्तु नश्यति कुण्डलादिषु स्वर्णवदिति वक्ष्यते, तदाह विक्रियेति[५३] ।

---

* विरुध्यते इति का. पा. । † शा. भा. पृ. ६ प. १७ ।
‡ चर्मणो ऽस्तीति २ पु. पा. । चर्मण्येवेति पाठान्तरम् ।

व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्माऽतिरेकतः ।
प्रमाणे ऽपि तथा मा भूदिति जन्म विवक्ष्यते ॥५४॥
न हि तत् क्षणमप्यास्ते 'जायते वा ऽप्रमात्मकम् ।
येनाऽर्थग्रहणे पश्चाद् व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत्' ॥५५॥
तेन जन्मैव विषये बुद्धेर्व्यापार इष्यते ।
तदेव च प्रमारूपं तद्वती करणं च धीः ॥५६॥

बुद्धिजन्मेति । यदि बुद्धेरर्थान्तरं जन्म, तत् किं वैशेषिकोक्तः कारणे कार्यस्य समवाय इति चेन्न, तस्य नित्यत्वेनाऽन्यस्याऽनधीनत्वात् प्रत्यक्षत्वाऽनुपपत्तेः; अथ नाऽर्थान्तरं ततः पुनरुक्तमत आह बुद्धीति । कर्तृवचनो ऽयं जन्मशब्दो बुद्धिसमानाधिकरणः, जायमाना बुद्धिरित्यर्थः, कीदृशी पुनर्जननक्रिया यस्यां कर्तृत्वम् उपादानकारणदशाविशेषः, यदनन्तरं कार्यस्य सत्ता तस्यापि दशाविशेषस्य ततः प्राच्यवस्थैव ततः प्रागपि तथेत्यनादिरेषा ऽऽगन्तुककार्यकारणपरम्परा न तु समवायो जन्म, नाऽपि तस्य नित्यत्वमिति । जायमानाऽवस्थाविशेषोपादानस्य प्रयोजनमाह व्यापार इति[५४] । किमिति पुनः कारकान्तरवैधर्म्यं प्रमाणस्याऽत आह न हीति[५५] । अस्थायित्वादस्य जन्मनो ऽतिरिक्तव्यापाराऽसंभव इति । यद्यपि स्थायि, तथापि जायमानमेव तन्नाऽप्रमात्मकं*जायते, येन पश्चादिन्द्रियवद् व्यापारान्तरमर्थप्रकाशने स्यात्, इत्याह जायतइति पादत्रयेण ।

नन्वक्रियस्य कथं कारकवाचिभ्यां करणं प्रमाणमिति सामान्यविशेषशब्दाभ्यामभिधानमत आह तेनेति[५६] । जन्मैवास्य क्रियेति नाऽक्रियत्वं, तदेव चाऽर्थप्रकाशनफलविशेषात्प्रमा, तद्योगाद्धीः करणं,

---

* नामात्मकमिति २ पु. पा. ।

जन्म चाऽव्यतिरेकेण भाष्यकारेण वर्णितम् ।
तच्च भूतभविष्यत्त्वात् कृतं बुद्धेर्विशेषणम् ॥५७॥
यदा ऽप्यौलूक्यसिद्धान्तात् समवायस्य जन्मता ।
बुद्धिस्तत्रेन्द्रियाधीना* तेन प्रत्यक्षमश्नुते ॥५८॥
प्रमाणफलभावश्च यथेष्टं परिकल्प्यताम् ।
सर्वथा ऽप्यनिमित्तत्वं विद्यमानोपलम्भनात् ॥५९॥
यद्वेन्द्रियं प्रमाणं स्यात्तस्य वा ऽर्थेन सङ्गतिः ।
मनसो वेन्द्रियैर्योग आत्मना सर्वएव वा ॥६०॥
तदा ज्ञानं फलं तत्र व्यापाराच्च प्रमाणता ।

चशब्दात्प्रमाणं चोच्यतइति। इदं च बुद्धिजन्मनोरनतिरिक्तत्वं "या बुद्धिर्जायत"† इति वदता भाष्यकारेण दर्शितमित्याह जन्मेति[५७] । जायमानविशेषणस्याऽन्यदपि प्रयोजनमाह तच्चेति । तदभावे भूता भविष्यन्ती वेत्यपि शङ्क्येताऽतो ऽस्मात् द्वयाद् विशेषणं व्यवच्छेदकं जन्मग्रहणमिति । भवतु वा वैशेषिकसिद्धान्तात्समवायो जन्म स च नित्यः, तथापि तस्याऽक्षाधीना ऽभिव्यक्तिरित्युपपन्नं प्रत्यक्षत्वमित्याह यदेति[५८] ।

"बुद्धिर्वा जन्म वे"‡ति भाष्यार्थं दर्शयति प्रमाणेति[५९]। अनादरे कारणमाह सर्वथेति । यथेष्टकल्पनामेव प्रपञ्चयति यद्वेति[६०] । आत्मना मनसो योग इत्यनुषङ्गः, सर्वएव वा समुच्चिता इति। एषु प्रमाणेषु फलं दर्शयति तदेति[६१] । करणानां हि काष्ठादीनां पाका-

* व्यक्तिस्तस्येन्द्रियाऽधीनेति २ पु० वा० । बुद्धिस्तस्येत्यादि पाठान्तरम्।
† शा. भा. पृ. ६ प. १७ । ‡ शा. भा. पृ. ६ प १९ ।

व्यापारो न यदा तेषां तदा नोत्पद्यते फलम् ॥६१॥
न च सर्वात्मना ऽक्षेण सम्बन्धो ऽर्थस्य विद्यते ।
येन सर्वाऽर्थबोधः स्यात्तत्प्रमाणाऽभिधायिनाम् ॥६२॥
प्राप्तिमात्रं हि सम्बन्धो नेन्द्रियस्याऽभ्युपेयते ।
मा भूत्कारणमात्रेण त्वचा रूपाऽवधारणम् ॥६३॥
यथा प्रमाणनिष्पत्तौ योग्यत्वादिन्द्रियाऽर्थयोः ।

दिक्रिया, तत्साध्यं चौदनादि फलं, तदिहाऽपीन्द्रियादीनां ज्ञानं फलं प्रमेयज्ञानमित्यर्थः । कथं पुनरेतेषां प्रामाण्यमत आह तत्रेति। सर्वाणि तानि ज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियन्ते इति। व्यापार एव कुतो ऽवगम्यते, ऽत आह व्यापार इति। स्वप्नादाविन्द्रियादिव्यापाराऽभावे ज्ञानाऽनुदयात्सति चोन्मीलनादिव्यापारे तदुदयात्तद्व्यापाराधीनता ज्ञानफलस्याऽवगम्यतइति ।

यत्त्विन्द्रियार्थसंगतिप्रमाणपक्षे त्वचा रूपादयो ऽपि बुध्येरन्, तेषामपि स्पर्शवत्संयुक्तसमवायसद्भावादतो ज्ञानमेव प्रमाणम्, तस्य तु कारणमात्रमिन्द्रियार्थसंबन्ध (इति परैरुक्तं; तत्राह न चेति[६२] । कथं न विद्यतइत्यत आह प्राप्तीति[६३] । किमिति नाऽभ्युपेयते, ऽत आह मा भूदिति । प्रमाकरण*मिन्द्रियार्थसंबन्ध)† इत्यत्रापि पक्षे तुल्यो ऽयं दोषः, त्वचा रूपाऽवधारणं स्यादिति तत्रापि प्राप्तिसद्भावादिति,अतो यथा प्रमाणनिष्पत्तौ योग्यतासहितैव प्राप्तिः कारणं न

* प्रमाणकारणमिति २ पु. पा. ।

† ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो नोपलभ्यते २ पु.

20

नियता सङ्गतिर्हेतुः फले ऽप्येवं भविष्यति ॥६४॥
योगस्य द्व्याश्रयत्वे ऽपि भवत्यन्यतराश्रयः ।
व्यपदेशोऽथ वा ऽप्यक्षं तत्रा*ऽसाधारणं भवेत् ॥६५॥
संयोगे त्वात्ममनसोः स्याच्चेद्विषयभिन्नता ।

प्राप्तिमात्रम् एवं फलनिष्पत्तावपीति नाऽतिप्रसङ्ग इत्याह यथेति[६४]। योग्यत्वादिति । तत्रैव कार्यदर्शनेन योग्यत्वाऽवगमादिति ।

ननूभयाऽऽश्रितो योगः, (तस्य 'सत्संप्रयोगे' इत्यादिके सूत्रे प्रत्यक्षमिति यो व्यपदेशः सो ऽनुपपन्नः, इन्द्रियाऽर्थसंबन्धनिमित्तत्वाद्, व्यपदेशस्य चोभयाश्रितत्वात् प्रत्यर्थमिति व्यपदेशो ऽपि किं न स्यादत आह योगस्येति। अर्थसंबन्धस्य प्रमाणाऽन्तरसाधारणत्वाद् वा प्रत्यक्षमिति व्यपदेश इत्याह अथ वेति। यद्वा) † किमक्षेणैव व्यपदिश्यते प्रत्यक्षमिति ‡ न पुनरर्थेनापि, इत्यत आह योगस्येति[६५] । यथा लोके डित्थडपित्थमाता डित्थमातेति । परिहारान्तरमाह अथ वेति। विशिष्टज्ञानफलोपाधिर्ह्यत्र प्रत्यक्षशब्दः, तस्य चाऽक्षम् असाधारणमिति तेनैव व्यपदेशो नाऽर्थेन, तस्य ज्ञानान्तरकार्यान्तरसाधारणत्वात् । अत्र प्रमाणफलयोर्विषयैकत्वं विस्पष्टम्, इन्द्रियसंबन्धस्याऽर्थाश्रयत्वाज् ज्ञानस्यापि तद्विषयत्वादिति । आत्ममनःसंयोगप्रमाणपक्षे तस्यात्ममनोऽधिष्ठानत्वात् ज्ञानस्य त्वर्थविषयत्वाद्विषयभेदः स्यादिति शङ्कते संयोगइति[६६]

---

* तस्येति पाठान्तरम् ।

† ( ) एतदन्तरालगतो ग्रन्थो नास्ति २ पु. ।

‡ अर्थेनापि प्रत्यक्षमिति २ पु. पा. ।

प्रमाणफलयोर्नाऽसावर्थे हि व्यापृतं द्वयम् ॥६६॥
अथाऽप्याश्रय इष्टस्ते न योगाद्विषयान्तरम् ।
आत्मस्थत्वेन विज्ञानं न भिन्न*विषयं ततः ॥६७॥
प्रकृष्टसाधनत्वाच्च प्रत्यासत्तेः स एव नः ।
करणं तेन नाऽन्यत्र कारके स्यात् प्रमाणता ॥६८॥
प्रमाणे सर्वसंयोगे दोषो नैकोऽपि विद्यते ।
प्रमाणं त्विन्द्रियं यस्य तस्यैको विषयः स्फुटः ॥६९॥

फलयोरन्तेन। निराकरोति नासाविति । कारणमाह अर्थइति । एतावदेव हि लोके क्रियाकारकयोरेकविषयत्वं यत्, यत्र परश्वादिकं व्याप्रियते तत्रैव च्छिदेति, तदिहाप्यात्ममनःसंयोगस्याऽर्थे विषये व्यापारादस्ति ज्ञानसमानविषयतेति । यदि त्वाश्रयो विषयस्तदा ज्ञानस्याऽप्यात्माश्रयत्वादस्त्येव विषयैक्यमित्याह अथाऽपीति[६७] । अयमेव चात्ममनःसंयोगो ज्ञानस्यैकार्थसमवायित्वेन प्रत्यासन्नत्वात् प्रकृष्टं साधनं करणमिति तस्यैव प्रामाण्यं युक्तं न कारकान्तरस्येत्याह प्रकृष्टेति[६८] । सर्वसंयोगप्रमाणपक्षे ऽपि व्यापारतः समानविषयत्वं योग्यतावशेन चाऽतिप्रसङ्गपरिहार इति न कश्चिद्दोष इत्याह प्रमाणइति[६९] । सर्वसंयोगइति । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति हि सन्निकर्षत्रयं पक्षे न्यायविदः संगिरन्ते, तदस्य त्रयस्यापि तुल्यत्वविवक्षया यदा प्रामाण्यं तदा न कश्चिद्दोष इति । इन्द्रियप्रामाण्ये ऽपि तस्याऽर्थ-

* अभिन्नेति पाठान्तरम्

प्रमाणफलते बुद्ध्योर्विशेषणविशेष्ययोः ।
यदा तदापि पूर्वोक्ता भिन्नार्थत्वनिराक्रिया ॥७०॥
'विशेषणे तु बोद्धव्ये यदालोचनमात्रकम् ।
प्रसूते निश्चयं पश्चात्तस्य प्रामाण्यकल्पना ॥७१॥
निश्चयस्तु फलं तत्र' 'नाऽसावालोचितो यदा ।
तदा नैव प्रमाणत्वं स्यादर्थाऽनवधारणात्' ॥७२॥
हानादिबुद्धिफलता प्रमाणं चेद्विशेष्यधीः ।

प्राप्तस्य तद्विषयत्वाद्व्यक्तमेव विषयैक्यमित्याह प्रमाणमिति । मनइन्द्रियसंयोगप्रामाण्ये ऽप्यात्ममनःसंयोगवद् व्यापारतः समानविषयत्वमित्यूहनीयम् ।

एवं तावदिन्द्रियादिप्रामाण्यपक्षे फलं विषयसाम्यं चोक्तम्, इदानीं ज्ञानप्रामाण्ये ऽप्युभयं दर्शयति प्रमाणेति[७०] । विशेषणज्ञानपूर्वकं विशेष्यज्ञानं, तत्र विशेष्यज्ञानं फलं, विशेष्यज्ञानसिद्ध्यर्थत्वाच्च विशेषणज्ञानस्य व्यापारतः समानविषयत्वं पूर्ववद्व्यक्तमेवेति । यदा तर्हि विशेषणपर्यन्तैव प्रमितिस्तदा किं फलमत आह विशेषणे इति[७१] सपादेन । सर्वत्रैव तावदिन्द्रियाऽर्थसंप्रयोगाऽनन्तरमनिश्चयात्मिका बुद्धिरालोचनमात्ररूपा जायते, सा च पश्चान्निश्चयं प्रसूते, तत्राऽऽलोचनं प्रमाणं, तस्य तु निश्चयः फलमिति । यदा पुनरालोचिते निश्चयो न जायते तदा ऽर्थाऽनवधारणात् उत्प्रेक्षाज्ञानवदर्थप्रकाशने सत्यपि नास्ति प्रामाण्यं नापि फलमित्याह नाऽसाविति[७२] पादत्रयेण । यदा तु विशेष्यबुद्धिरेव प्रमाणं तदा हानोपादा-

उपकारादिसंस्मृत्या व्यवायश्चेदियं* फलम् ॥७३॥
विषयैकत्वमिच्छंस्तु यः प्रमाणं फलं वदेत् ।
साध्यसाधनयोर्भेदो लौकिकस्तेन बाधितः ॥७४॥
छेदने खदिरप्राप्ते पलाशे न च्छिदा यथा ।
तथैव परशोर्लोके च्छिदया सह नैकता ॥७५॥
भवते भेद†हानेन रुचिता विषयैकता ।
तत्त्यागेन परेभ्यस्तु भेदो रुचिमुपागतः ॥७६॥

नोपेक्षा बुद्धयः फलमित्याह हानादीति[७२] । शङ्कते उपकारादीति परिहरति इयमिति । इयमेवोपकारादिस्मृतिरव्यवहिता फलमस्तु, नात्राऽभिनिवेश इति ।

यत्तु बौद्धैर्विषयैकत्वतृष्णया ज्ञानमेव प्रमाणं फलं चेत्युक्तं, तदलौकिकमित्याह विषयेति[७४] । कथं भेदस्य लौकिकत्वमित्याह च्छेदनइति[७५] । विषयैकत्ववत् क्रियाकारकयोः स्वरूपभेदो ऽपि लोकसिद्ध एव च्छेदने परश्वादिवदिति । सत्यं, द्वयं दृष्टम्, इह तूभयाऽसंभवात् विषयैक्यमेव भेदहानेनाऽस्मभ्यं रोचत‡इति चेत्, तर्हि परैर्नैयायिकादिभिरिन्द्रियादिप्रामाण्यवादिभिरपि विपरीतं वक्तुं शक्यमिति सोपहासमाह भवतइति[७६] । फलमेव ज्ञानं, तस्य चौ§पचारिकं प्रा-

---

* इदमिति १ पु. पा. ।

† भवत्यभेदेति का. पा. ।

‡ भेदज्ञानं नास्मभ्यो रोचते इति ३ पु. पा. ।

§ तस्य तु इति १ पु. ।

करणत्वोपचारस्तु फलं चे*त्कल्प्यते त्वया।
कथञ्चिद्विषयैकत्वं परैर्वा किं न कल्प्यते ॥७७॥
परिच्छेदफलत्वेन वृत्तस्याऽनन्तरस्य नः।
प्रमाणत्वं भवेज्ज्ञाने प्रमाणे तु परं फलम् ॥७८॥
स्वसंवित्तिफलत्वं तु तन्निषेधान्न युज्यते।
प्रमाणे विषयाऽऽकारे भिन्नार्थत्वान्न युज्यते ॥७९॥

भाण्यमिति शङ्कते करणत्वेति[७७]। परिहरति कथं चिदिति। पूर्वोक्तेन मार्गेण व्यापारतः समानविषयत्वमस्माभिर्वा किं न कल्प्यते, तथा सत्युभयमपि सुस्थं भवति न किं चिदौपचारिकामिति। उपसहरति परिच्छेदेति[७८]। परिच्छेदस्य ज्ञानस्य फलत्वेनाऽनन्तरवृत्तस्येन्द्रियादेः प्रामाण्यं, ज्ञानस्य तु प्रमाणत्वे परं विशेष्यादिज्ञानं फलमिति।

यत्तु सौत्रान्तिकैरुक्तं, ज्ञानस्य विषयाकारो नीलपीतादिरूपाऽर्थेन ज्ञाने आहितः,स प्रमाणं,तन्निबन्धनत्वान्नीलपीतादिविषयव्यवस्थायाः स्वसंवित्तिस्तु फलं, बाह्यार्थस्तु प्रमेय इति; यदाहुः—

विषयाकार एवास्य प्रमाणं तेन मीयते।
स्वसंवित्तिः फलं चास्य तद्रूप्ये ह्यर्थनिश्चयः॥ इति।

तन्निराकरोति स्वसंवित्तीति[७९]। निषेत्स्यते शून्यवादे स्वसंवित्तिरिति। किं चैवं विषयभेदो ऽपीत्याह प्रमाणइति। विषयाऽऽकारो हि प्रमाणं ते, प्रमाणं च प्रमेयविषयं,नीलादिकं च प्रमेयमिति विषयाकारो विषयविषयः, स्वसंवित्तिस्तु विज्ञानविषयेति विषयभेद इति।

---

* फलं वेति १ पु.।

स्वाऽऽकारश्च स्वसंवित्तिं मुक्त्वा नाऽन्यः प्रतीयते ।
प्रामाण्यं यस्य कल्प्येत स्वसंवित्तिफलं प्रति ॥८०॥
स्वाऽऽकारस्य परिच्छेदो न चाऽऽकारान्तराद्विना ।
तस्याप्येवं तथा च स्यान्नाऽऽकारान्तः कदा चन॥८१॥
न चाऽसंचेतितः सत्तां स्वाऽऽकारः प्रतिपद्यते ।
ग्राह्ये च विषयाऽऽकारे ग्राहको ऽन्यो न लभ्यते ॥८२॥

योगाचारास्तु बाह्यार्थमपलपन्तो ज्ञानस्यैवाऽनादिवासनोपप्लावितो नीलपीतादिविषयाकारः प्रमेयं, स्वाकारः प्रमाणं, स्वसंवित्तिः फलमिति मन्यन्ते; यथाहुः—

यदाभासं प्रमेयं तत्प्रमाणफलते पुनः ।
ग्राहकाऽऽकारसंवित्त्योस्त्रयं नाऽतः पृथक् कृतम् ॥ इति ।

तान् दूषयति स्वाकार इति[८०]। स्वसंवित्तिस्तावन्निषेत्स्यतएव, यश्चाऽयं स्वाऽऽकारः प्रमाणत्वेन कल्पितः सो ऽपिस्वसंवित्तेरन्यो न गम्यते, स्वसंवित्तिरेव ज्ञानस्याकारः, न हि स्वस्य संवित्तिः स्वसंवित्तिरिति संभवति, संविदन्तराऽनभ्युपगमादिति । किं चाऽयं स्वाऽऽकारः परिच्छिन्नो वा प्रमाणमपरिच्छिन्नो वा; परिच्छेदस्तावत् स्वेनैव स्वस्य न संभवति विषयाकारस्य प्रमेयत्वहानात्, अत आकारान्तरमप्यङ्गीकर्त्तव्यम्, न च तदस्ति, भावे वा तस्याऽप्याकारान्तरकल्पनायाम् अनवस्थेत्याह स्वाऽऽकारस्येति[८१]।

अपरिच्छिन्नस्तु सत्तामेव न लभते कुतस्तस्य प्रामाण्यमित्याह न चेति[८२]। न चाऽस्माकमिव ज्ञानस्य पश्चादन्येन ग्रहणं संभवति, सर्वसंविदां स्वांशपर्यवसायित्वादिति। यदा चैवं स्वाकारो ऽपलपितस्तदा तदधीनग्रहणस्य विषयाऽऽकारस्याऽप्यसिद्धिरेवेत्याह ग्राह्ये इति।

मनसस्त्विन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षा धीः सुखादिषु ।
मनसा सम्प्रयुक्तो हि तान्यात्मा प्रतिपद्यते ॥८३॥
सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना ।
सामान्यं वा विशेषो वा ग्राह्यं नाऽतो ऽत्र कल्प्यते॥८४॥
लक्षणं यच्च यैरुक्तं प्रत्यक्षे लौकिके सति ।
विद्यमानोपलम्भित्वात् सर्वस्यैवाऽनिमित्तता ॥८५॥

ननु भवता ऽपि सुखदुःखेच्छादीनां स्वसंवेद्यत्वमेष्टव्यम्, अन्यस्य वस्त्रादेस्तद्ग्राहकत्वाऽभावादत आह मनस इति । किमिन्द्रियं मन इत्येतावता तज्ज्ञानं प्रत्यक्षं, कः पुनर्मनसः सुखादिभिः संनिकर्षः, अत आह मनसेति । मनसा, मनःसंज्ञकेनेन्द्रियेण संयुक्त आत्मा स्वसमवेतान् सुखादीन् संयुक्तसमवायसंनिकर्षेण प्रतिपद्यतइति नास्ति तेषामपि स्वसंवित्तिरिति ।

ननु सौगतैर्विशेषविषयत्वं, वेदान्त्यादिभिः सामान्यविषयत्वं, प्रत्यक्षस्योक्तम्; इदं तु ग्राह्याऽनुपादानात् न्यूनं लक्षणमत आह संबद्धमिति[८४] । यदेव योग्यं संबद्धं च सामान्यं विशेषो वा तत्सर्वं ग्राह्यमिति न विशेषकथनेन प्रयोजनमिति । ननु कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं, तच्चतुर्विधम्, इन्द्रियजम्, इन्द्रियजसमनन्तरप्रत्ययोद्भवं मानसं, सर्वचित्त*चैत्यानामात्मसंवेदनं, योगिज्ञानं च; योगिज्ञानमपि भावनाबलजम्, अतीताऽनागतादिविषयमपि कल्पनाऽपोढत्वात्प्रत्यक्षमेव, तेन यद्यपि सत्संप्रयोगजस्य प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् धर्मे प्रत्यनिमित्तत्ता, तथापि कल्पनापोढलक्षणस्य योगिज्ञानस्य तन्निमित्तता भविष्यतीत्यत आह लक्षणमिति[८५] । सर्वमेव प्रत्यक्षं

---

* चित्तशब्दो नास्ति ३ पु. पा. ।

निर्विकल्पकपक्षे तु सुतरामनिमित्तता ।
साध्यसाधनसम्बन्धो नाऽविकल्प्य हि गृह्यते ॥८६॥
कथं प्रत्यक्षपूर्वत्वमनुमानादिनो भवेत् ।
यदा स्मृत्यसमर्थत्वान्निर्विकल्पेन्द्रियस्य धीः ॥८७॥
न चाऽविकल्प्य लिङ्गस्य लिङ्गिसम्बन्धयोस्तथा ।
गृहीतिरुपमाने ऽपि सादृश्यग्रहणात् स्मृतेः ॥८८॥

विद्यमानोपलम्भनं लोके, अतो यस्मिन्कस्मिंश्चिदपि लक्षणे सिध्यत्येवाऽनिमित्तता, भावनाबलजं तु ज्ञानं स्मृतिरेव, अनुभूतविषयत्वाद्भावनायाः; तेन प्रामाण्यमेव नास्ति नतरां प्रत्यक्षत्वमित्युक्तम्। कल्पनापोढपक्षे च सुतरामनिमित्ततेत्याह निर्विकल्पकेति[८६] । कारणमाह साध्येति । श्रेयःसाधनता हि धर्मता, सा चाऽवश्यमिदमस्य साधनमिति विकल्प्यैव ग्रहीतव्या, नाऽविकल्पितेन शक्या ग्रहीतुमिति ।

एवं प्रत्यक्षाऽनिमित्तत्वं प्रतिपाद्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानोपमानाऽर्थापत्तीनामकारणत्वमुक्तं भाष्यकारेण,*तदाक्षिपति कथमिति । कथं चोऽनुभवति, अत आह यदेति । इन्द्रियार्थसामर्थ्यजं ज्ञानं प्रत्यक्षं, न चेन्द्रियस्याऽर्थस्य वा स्मर्तुं सामर्थ्यं, सविकल्पकं च स्मृत्याकृष्टं जात्यादियोजनयोपजायते, अतो निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति । ततः किमित्याह न चेति[८८] गृहीतिरन्तेन । लिङ्गलिङ्गितत्संबन्धग्रहणपूर्वकं ह्यनुमानं, न च निर्विकल्पकेन तद्ग्रहणं संभवति, अतो न प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमिति ।

---

* प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चाऽनुमानोपमानाऽर्थापत्तीनामप्यकारणत्वमिति । शा. भा. पृ. ६ प. २० ।

अर्थापत्तिः पुनः प्रायो नाऽन्यद्दृष्टे ऽर्थइष्यते ।
प्रवर्तते च यं दृष्ट्वा सो ऽप्यर्थः सविकल्पकः ॥८९॥
यत्र चानुमितं लिङ्गं सूर्यगत्यादि लिङ्गि च ।
तत्र प्रत्यक्षपूर्वत्वं कथमध्यवसीयते ॥९०॥
प्रत्यक्षाऽवगते चाऽर्थे कुतस्तेषां प्रमाणता ।
तैर्यदा स प्रतीयेत तदा नाऽक्षस्य गोचरः ॥९१॥

तथोपमाने ऽपि न तत्पूर्वकतेत्याह उपमानइति । गां दृष्ट्वा गवयं तत्सदृशतया विकल्प्य पश्चात्स्मृते गवि सादृश्यं तेन गृह्यते, अतो नाऽविकल्पकपूर्वकमिति । अर्थापत्तिस्त्वत्यन्ताऽतीन्द्रिये शक्त्यादौ प्रवर्त्तमाना कथं प्रत्यक्षपूर्विकेत्याह अर्थापत्तिरिति[८९] । मा भूत्प्रमेय*प्रत्यक्षपूर्विका, अनुपपन्नं† तु प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा प्रवर्ततइति तत्पूर्विका‡ भविष्यतीत्यत आह प्रवर्त्ततइति । दाहादिकं ह्यनेन विनेदं नोपपद्यतइति विकल्पितमेवाऽर्थापत्त्युदये निमित्तमिति । किंच यत्र देशान्तर§प्राप्त्यनुमितेन सूर्यगत्यादिना लिङ्गेन गतिकारणं लिङ्ग्यनुमीयते तत्र द्वितीयस्याऽनुमानस्य कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्वमित्याह यत्रेति[९०] । तथा धर्मे ऽप्यप्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं भविष्यतीति । किं च, विकल्पनीयमिदं प्रत्यक्षपूर्वकत्वं, यदि तावत् प्रमेयविषयं प्रत्यक्षमपेक्ष्यैषां प्रवृत्तिः, ततः प्रामाण्यमेव न स्यादित्याह प्रत्यक्षेति[९१] ।

---

* प्रमेये इति ३ पु. पा. ।

† अनुपपद्यमानमिति ३ पु. पा. ।

‡ तत्पूर्वकतयेति ३ पु. पा. ।

§ दिशान्तरेति २ पु. पा. ।

अथ कस्य चिदर्थस्य ज्ञानात् तत्पूर्वता भवेत्,
तदा ऽर्थस्य भविष्यत्त्वं न स्यादज्ञानकारणम् ॥९२॥
वर्तमाने हि कस्मिंश्चिद्विज्ञाते ऽर्थे ऽक्षबुद्धिभिः,
लिङ्गादविद्यमानो ऽपि धर्मो गम्येत तैस्तदा ॥९३॥
प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च वर्णान् वेदे ऽपि* गृह्यते,
प्रमेयमिति सोपि स्यात्तत्पूर्वत्वादकारणम् ॥९४॥
के चित् तत्पूर्वकत्वं तु हेतुर्नैवेति मन्वते ।
तत्पूर्वकत्वाद्यत्तावत् प्रामाण्यं तदसम्भवः ॥९५॥

कालभेदात्प्रामाण्यमिति चेत्, ततो ऽनवगतविषयत्वान्न प्रत्यक्षपूर्वकतेत्याह तैरिति ।

अथ कस्मिँश्चिदर्थे प्रत्यक्षेण गृहीते अनुमानादीनां प्रवृत्तिरिति शङ्कते अथेति[९२] । दूषयति तदेति । अर्थस्य धर्मस्याऽनुमानादिभिरज्ञाने भविष्यत्त्वेन धर्मस्याऽप्रत्यक्षत्वं न कारणं स्यादिति । कथमित्याह वर्त्तमाने इति[९३] । तथा हि वर्त्तमानं किं चित्प्रत्यक्षेण गृहीत्वा भविष्यन्नपि धर्मो ऽनुमानादिभिर्गृह्येतेति । किं चेदृशं प्रत्यक्षपूर्वकत्वं शब्दस्याप्यस्त्येवेति सो ऽपि धर्मनिमित्तं न स्यादित्याह प्रत्यक्षेणेति[९४] ।

एवमाक्षिप्तं भाष्यम् एकेषां मतेन समाधत्ते के चिदिति[९५] । किं तर्हीत्याह तत्पूर्वकत्वादिति । प्रत्यक्षाऽगृहीते धर्मे यत्तत्पूर्वकतया† प्रामाण्यमन्येषां, तत्तावन्नास्तीत्येतावदुच्यतइति । एवं तु प्रमाणान्त-

---

* वर्णाद्वेदो ऽपीति १ पु. पा. ।

† यत् तावत् तत्पूर्वकतयेति २ पु. पा. ।

प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च लिङ्गाद्यन्यतमं* ध्रुवम् ।
प्रवृत्तिरनुमानादेर्न च धर्मेऽस्ति तादृशम् ॥१६॥
अनुमानानुमानादेर्न चाप्यस्तीह संभवः ।
सम्बन्धलिङ्गिलिङ्गानां पूर्वसिद्धेरसंभवात् ॥१७॥
सत्ता च नाऽनुमानेन कस्य चित्प्रतिपद्यते ।
धर्मेणाऽन्यद्विशेष्यं चेत्पक्षो ऽसिद्धविशेषणः ॥१८॥

राणामानिमित्तत्वे हेत्वनाभधानान्मन्दफलं भाष्यं स्यादिति मत्वा स्वमतेन समाधत्ते प्रत्यक्षेणेति[१६] । सविकल्पकमपि प्रत्यक्षमित्युपपादयिष्यते, एवं च सामान्यतो वा विशेषतो वा प्रत्यक्षगृहीते एवार्थे ऽनुमानादिप्रवृत्तिः,संबन्धग्रहणाऽपेक्षत्वाद गृहीते संबन्धिनि तद्ग्रहणाऽसंभवात्। लिङ्गादीति। लिङ्गत्वेन वा सदृशत्वेन वा धूमगवयादिकं गृहीत्वा ऽनुमानादेः प्रवृत्तिः, न चाऽगृहीते ऽग्नौ गवि वा तल्लिङ्गतया तत्सदृशतया वा धूमगवयादिग्रहणं संभवति, तदनेन प्रकारेणाऽनुमानादिप्रमेयस्यैव प्रत्यक्षग्रहणाऽपेक्षा दर्शिता भवति; धर्मस्य चाऽप्रत्यक्षत्वेन तल्लिङ्गं तत्सदृशं वा न शक्यं ग्रहीतुमिति नाऽनुमानादेर्धर्मं प्रति निमित्ततेति । न चाऽनुमिताऽनुमानमपि धर्मे संभवति, तस्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्,यावद्धि न कार्यं कारणं तयोश्च संबन्धः प्रत्यक्षेण गृहीतः न तावदनुमितया ऽपि गत्या तत्कारणमनुमातुं शक्यं न च धर्मेणेति ।

परिहरति पक्ष इति[१८] । धर्मस्य क्वचिदपि प्रमाणेन सिद्ध्यभावात्; न ह्यप्रमितसद्भावेन वस्तुना शक्यमन्यद्विशेष्टुं; न तर्हि धर्माऽनुवादेन प्रमाणविधिः सिध्येत, सत्यं, यदि विद्यमानो यो धर्म इत्यनूद्ये-

* अन्यतमदिति १ – २ पु. पा. ।

'तस्माददृष्टपूर्वत्वात्केन चिद्वस्तुना सह ।
धर्मस्य नाऽनुमेयत्वमसाधारणवस्तुवत् ॥९९॥
अदृष्टसदृशत्वाच्च स्वयं चाऽनुपलम्भनात् ।
धर्मस्य नोपमेयत्वमसाधारणवद्भवेत्' ॥१००॥
नन्वर्थापत्तिरेवं स्याज्जगद्वैचित्र्यदर्शनात् ।
सुखिदुःख्यादिभेदो हि नाऽदृष्टात्कारणादृते ॥१०१॥
दृष्टस्य व्यभिचारित्वात्तदभावे ऽपि सम्भवात् ।
सेवाऽध्ययनतुल्यत्वे दृष्टा च फलभिन्नता ॥१०२॥

त, यदा तु यो ऽयं निष्प्रमाणत्वादिविवादास्पदीभूत इत्यनूद्यते तदा विवादास्पदीभूतस्याऽनूद्यमानरूपस्य प्रमाणसिद्धिरस्त्येव, अनूद्यमानसिद्धिरेव चानुवादस्याऽपेक्षिता न धर्मस्वरूपस्य । ये तु तस्यापि सामान्यतः सिद्धिमेव मन्यन्ते तेषां कुतः सिद्धिरिति वक्तव्यं, 'पक्षो ऽसिद्धविशेषण' इति च ग्रन्थविरोधः, तथा परीक्षाविशेषं दर्शयता न चाऽन्यत्राऽपि चोदनेत्ययमपि पक्षो दर्शितः, तस्मिंश्च पक्षे विद्यमाने कथं वा सामान्यसिद्धिरविवादा स्यात्, अभावनिराकरणं चा"ऽभावो ऽपि नास्ती"*ति भाष्यकारस्याऽसंगतं स्यादित्यास्तां तावत् ।

एवमुपपादितमनुमानाद्यविषयत्वं सौगतान् प्रति प्रयोगेण दर्शयति तस्मादिति[९९] द्वयेन । असाधारणं हि सौगतानामपि अविकल्पत्वान्नाऽनुमानादिगम्यमिति । चोदयति नन्विति[१०१] । एवमिति । प्रमाणं स्यादित्यर्थः । वैचित्र्यमेव दर्शयति सुखीति । कथमित्याह दृष्टस्येति[१०२] । कस्य चित्प्रयस्यतो ऽपि धनं न भवति, कस्य चिदप्रय-

* शा. भा. पृ. ६ प. २१ ।

स्यादेवं यदि शक्येत स्वाभाविकनिवारणा।
कर्मशक्तेश्च वैचित्र्ये हेतुरन्यो भवेद्यदि ॥१०३॥
यथा च फलवैचित्र्ये कर्मणां शक्तता स्वतः।
तथापि चित्रता लोके स्वभावादुपपत्स्यते ॥१०४॥
अधर्मे धर्मरूपे वा ह्यविभक्ते फलं प्रति।
किमप्यस्तीति विज्ञानं नराणां क्कोपयुज्यते ॥१०५॥
किं नु यागादितो दुःखं हिंसादेः किं सुखोद्भवः।
स्वर्गपुत्रादिभेदश्च कीदृशात् कर्मभेदतः ॥१०६॥

स्यतो ऽपि भवतीति। व्यभिचारमेवोदाहरणेन दर्शयति सेवेति। निराकरोति स्यादेवमिति[१०३]। न च सा शक्येत्याह कर्मेति।

यदि ब्रह्महत्याऽश्वमेधयोः शक्तिवैचित्र्ये स्वभावादन्यो हेतुः स्यात् ततो निवार्येत स्वाभाविकत्वं, न चाऽसावस्तीत्यतो यथा कर्मशक्तिवैचित्र्यं स्वाभाविकम् एवं जगद्वैचित्र्यमेवास्तु, किमन्तर्गडुना कर्मणेत्याह यथा चेति[१०४]। नन्वव्यभिचारात्कर्मशक्तीनां युक्तं स्वाभाविकत्वं, न चैवं जगद्वैचित्र्यस्य संभवति, एकस्यैव हि दारिद्र्यमैश्वर्यं च पर्यायेण दृश्यते, तत्स्वाभाविकत्वे ऽनुपपन्नम्; अतो ऽवश्यंभाविनि कारणे दृष्टस्य व्यभिचारादहष्टं कल्प्यम्; अत आह अधर्मइति[१०५]। भवत्वेवं, तथापि दुःखफलसाधनमधर्मो ब्रह्महत्यादिः सुखफलहेतुश्च धर्मो ऽग्निहोत्रादिः, सुखे ऽपीदं स्वर्गस्य साधनमिदं पशोरिति यावत्फलविशेषं प्रति धर्माऽधर्मौ न विभज्येते तावत्किमप्यदृष्टमस्तीति एतावदर्थापत्तिज्ञानम् अनुपयोगीति। एतदेव

इति यावदविज्ञानं तावन्नैव प्रवर्तते' ।
प्रवृत्त्यङ्गं च यज्ज्ञानं तस्य मूलं प्रतीक्ष्यते ॥१०७॥
तस्मात्सिद्धे ऽपि सामान्ये विशेषो नाऽऽगमादृते ।
विशेषस्य तु जिज्ञासा सूत्रकारेण सूत्रिता ॥१०८॥
गम्यमाने विशेषे च तदन्तर्भावकारितः ।
सामान्यप्रत्ययो ऽपि स्याच्छास्त्रादेवेत्यकारणम् ॥१०९॥
यथा ऽर्थापत्तिरेवं च नाऽनुमानोपमेष्यते ।

विवृणोति किं न्विति[१०६] सार्द्धेन । मा प्रवर्तिष्ट, सिद्धं तावदर्थापत्तिरपि धर्मे प्रमाणमिति, तथा च चोदनैवेत्यवधारणाऽसंभवः, अत आह प्रवृत्त्यङ्गमिति[१०७] । प्रवृत्त्यङ्गं यत् ज्ञानं तत्र चोदनैव कारणमिति नात्राऽर्थापत्तिर्मूलं विवक्षितमित्यर्थः । अतो ऽर्थापत्तेः सामान्ये मानत्वे ऽपि विशेषे चोदनैवेति प्रतिज्ञासिद्धिरित्युपसंहरति तस्मादिति[१०८] । सूत्रकारेणाऽपि न सामान्यमात्रजिज्ञासा सूत्रिता तन्मात्रस्याऽप्रयोजनत्वात् किं तु विशेषपर्यन्तैवेत्याह विशेषस्येति । न सामान्यस्यैव किं तु विशेषस्यापीत्यर्थः, विशेषपर्यन्तेति यावदिति । नन्वर्थापत्तेः सामान्यस्य विशेषस्य चाऽऽगमात् सिद्धेः समुच्चितयोः प्रामाण्येन चोदनैवेत्यवधारणाऽसिद्धिरत आह गम्यमानइति[१०९] । सामान्यं हि साधयन्ती अर्थापत्तिः न विशेषं निर्धारयितुमलं, विशेषं तु साधयच्छास्त्रम् अन्तर्णीतसामान्यमेव साधयतीति किं प्रमाणान्तरेणेति ।

शास्त्रं चेत्तदपेक्षेत तस्यैव स्यात्प्रमाणता ॥११०॥
प्रत्यक्षाऽग्रहणं यत्तु लिङ्गादेरविकल्पनात् ।
तन्नेष्टत्वाद्विकल्पस्याप्यर्थरूपोपकारिणः ॥१११॥
अस्ति ह्यालोचना ज्ञानं* प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥११२॥

(केचित्त्विमामेव वैचित्र्यार्थापत्तिम् अनुमामेव कार्यात्कारणगोचरां मन्यन्ते सा ह्यर्थापत्तिवदेव निराकार्येत्याह)† यथेति[११०] । सापि‡ सामान्यमात्रसाधनात् अनुपयोगिन्येव उपमाग्रहणं दृष्टान्त इति। अथ तदेव शास्त्र§मनुमा ऽप्यपेक्षते, ततस्तदेवास्तु प्रमाणं, किमनुपयोगिन्या ऽनुमयेत्याह शास्त्रमिति ।

यत्तु लिङ्गादि न प्रत्यक्षग्राह्यं निर्विकल्पकत्वात् प्रत्यक्षस्येत्युक्तं तदनुभाषते प्रत्यक्षेति[१११] । निराकरोति तन्नेति । कारणमाह इष्टत्वादिति। 'अर्थरूपोपकारिण' इति यो विकल्पः||स्वेनैव रूपेणाऽर्थं विकल्पयति नान्यरूपेण शुक्तिरजतवत्, तस्यापि प्रत्यक्षत्वेनेष्टत्वात् अस्ति प्रत्यक्षलक्षणं¶ लिङ्गादेरिति। यस्त्वपिशब्दमसहमानः सर्वमेव ज्ञानं शब्दाऽनुविद्धत्वात्सविकल्पकमेव न किंचिन्निर्विकल्पकमस्तीति मन्यते, तं प्रत्याह अस्तीति[११२]। बालानामिवाऽव्युत्पन्नानाम-

* आलोचनं ज्ञानमिति पाठान्तरम् ।
† ( ) एतन्मध्यस्थो ग्रन्थो नास्ति ३ पु. ।
‡ सो ऽपि इति ३ पु. पा. ।
§ तदेव भाष्यमिति २ पु. पा. ।
|| अर्थरूपोपकारी यो विकल्पस्तेनैवेति ३ पु. पा. ।
¶ प्रत्यक्षमिति २ पु. पा. । प्रत्यक्षग्रहणमिति ३ पु.

न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते ।
तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवाऽवसीयते ॥११३॥
महासामान्यमन्यैस्तु द्रव्यं* सदिति चोच्यते ।
सामान्यविषयत्वं च प्रत्यक्षस्यैवमाश्रितम् ॥११४॥
विशेषास्तु प्रतीयन्ते सविकल्पकबुद्धिभिः ।

स्माकमपि चक्षुःसन्निपाताऽनन्तरं सविकल्पकात्प्रथममस्ति निर्विकल्पकं प्रतीतिसिद्धमालोचनाविज्ञानं शुद्धवस्तुविषयं, तदभावे हि निर्निमित्तं शब्दस्मरणं स्यात्, अस्मृतशब्दस्य च शब्दाऽनुविद्धो विकल्पः† संभवतीति। शुद्धवस्तुजमित्येतद्विवृणोति न विशेष इति[११३]। विशेषो व्यवच्छेदो व्यावृत्तिः, सामान्यं समानत्वम्, अनुवृत्तिरिति यावत्। अनुवृत्तिव्यावृत्ती न निर्विकल्पके प्रकाशेते, तयोस्त्वाधारभूतमनुवृत्तं व्यावृत्तं च यज्जातिव्यक्त्याद्यनेकाकारं वस्तु तत्तदाकारसंयुक्तं संमुग्धं सर्वमवसीयते, तत् शुद्धवस्त्वित्युच्यते। व्यक्तिरिति। वस्त्वित्यर्थः ।

वेदान्तिनस्तु महासामान्यमेव सत्ताद्रव्यशब्दाऽभिलप्यनिर्विकल्पकस्य विषयमाहुरित्याह महासामान्यमिति[११४] । एवं च सर्वमेव प्रत्यक्षं सामान्यविषयमाश्रितं भवतीत्याह सामान्येति । निर्विकल्पकमेव चेत्प्रत्यक्षं, कथं तर्हि विशेषप्रतिपत्तिरत आह विशेषा-

* स्तद्द्रव्यमिति २ पु. पा. ।

† अस्मतशब्दस्य वनशब्दस्य वनशब्दाऽनुविद्धविकल्प इति २ पु. पा.।

ते च केचित् प्रतिद्रव्यं केचिद्बहुषु संश्रिताः ॥११५॥
तानकल्पयदुत्पन्नं व्यावृत्ताऽनुगतात्मना ।
गव्यश्वे चोपजातं तु प्रत्यक्षं न विशिष्यते ॥११६॥
तदयुक्तं, प्रतिद्रव्यं भिन्नरूपोपलम्भनात् ।
न ह्याख्यातुमशक्यत्वाद्भेदो नास्तीति गम्यते ॥११७॥

स्त्विति[११५]। तानेव द्विविधान् विभजते ते चेति। प्रतिद्रव्यवृत्तयः खण्डादिव्यक्तयो, गोत्वादयस्तु बहुष्वनुगताः, ते च सत्तादिमहासामान्यापेक्षया विशेषा इति। तांश्च द्वयानपि विशेषान् व्यावृत्त्यनुगमात्मना स्थितानकल्पयत्* प्रत्यक्षं सन्मात्रविषयमुपजायमानं गवि चाऽश्वे चैकरूपमेव भवतीत्याह तानिति[११६]।

किमिति विशेषान् न कल्पयति, भेदाऽवभासाऽधीनत्वाद्विशेषाऽवभासस्य, तस्य चेतरेतराऽभावरूपस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणाऽसंभवात्। अपि चाऽभावपूर्वको वा विशेषाऽवभासो विपरीतं वा, न तावदभावपूर्वकत्वमभावस्य प्रतियोग्याश्रयग्रहणाधीनत्वात्। न हि सद्रूपमेकमेवेतरेतराऽभावस्य प्रतियोगि चाश्रयश्चेति संभवति, नापि विशेषाऽवभासपूर्वको भेदाऽवभासः, भेदाऽनवभासे विशेषाऽनवभासात्। तस्मादनाद्यविद्यानिबन्धनविकल्पविलसिता एव विशेषाः न परमार्थतः सन्ति। एवं चाऽद्वितीयमेकं संविद्रूपमक्षर†मित्यद्वैतश्रुतिः प्रत्यक्षाऽनुगुणैव न प्रत्यक्षविरोधिनी। तदेतद् दूषयति तदयुक्तमिति[११७]। किं खलु भवतो नीलपीतयोस्तिक्तमधुरयोः शीतोष्णयो-

* अधिकल्पयदिति २ पु. पा.।
† प्रत्यक्षमिति ३ पु. पा.।

निर्विकल्पकबोधे ऽपि द्व्यात्मकस्यापि वस्तुनः ।
ग्रहणं लक्षणाख्येयं ज्ञात्रा शुद्धं तु गृह्यते ॥११८॥

गवाश्वयोश्चाक्षुषप्रयोगानन्तरम् उपजायमानं विज्ञानम् एकरूपमेव, सत्यमिति ब्रुवाणस्य नोत्तरं वाच्यम्। यत्त्वितरेतराऽभावो भेद इति, तदस्तु, न त्वत्र भेदग्रहणेन कार्यं, यद्धि नीलाद्भिन्नं पीतं तत्स्वरूपमेव गृह्यते न तु भिन्नतया, येन भेदग्रहणाऽपेक्षा भवेत्; तेन नीलपीतादीनां भिन्नरूपाणां प्रत्यक्षग्रहणे सति पश्चादभावेनेतरेतराऽभावः प्रतीयतइति न कश्चिद्दोषः। अन्यथा सविकल्पकबुद्धिरपि * उपपादयितुं न शक्यते; सत्यं न शक्यते, अत एवाऽविद्येत्युच्यतइति चेत्, नन्वविद्यया ऽप्यशक्यमेव विशेषग्रहणाधीनं भेदग्रहणं तदधीनं च विशेषग्रहणं कथमविद्यया ऽपि निर्णीयेत, न चाऽनादितया बीजाङ्कुरवत् परिहा(रेणाऽपि विशेषो ग्रहीतुं शक्यतइति)रसंभवः † स्वापादुत्थितस्याद्यं विशेषज्ञानं भेदज्ञानं चान्योन्याश्रयत्वान्नालमुत्पत्तुम्; अथ भेदग्रहणमन्तरेणाऽप्यविद्यामात्रेण विशेषग्रहणं, तदिन्द्रियमात्रमेवाऽनपेक्षमस्तु किम् अविद्याग्रहणेनेत्यास्तां तावत्।

ननु निर्विकल्पकदशायां तावदीदृशमिति भिन्नरूपं नोपाख्यातुं शक्यते, तत् कथं तस्य ग्रहणमत आह न हीति। किमिदानीं भिन्नरूपमेव निर्विकल्पकग्राह्यं, नेत्याह निर्विकल्पकेति[११८] ग्रहणमन्तेन। द्व्यात्मकस्य, सामान्यविशेषात्मकस्येत्यर्थः। सामान्याऽवभासो ऽपि प्रतीतिसिद्ध एव, न हि निर्विकल्पकेनाऽगृहीतस्य सविकल्पकेनापि ग्रहणं संभवति, न वा ऽगृहीते सामान्ये व्यक्त्यन्तरे प्रत्यभिज्ञा

* अपिशब्दो नास्ति ३ पुं. पा.।
† ( )एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः ३ पु. एव दृश्यते ।

न चाऽ*साधारणत्वेन परव्यावृत्त्यकल्पनात् ।
विशेषाऽनुगमाऽक्लृप्तेः सामान्यमिति नापि तत् ॥११९॥
ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
बुद्ध्या ऽवसीयते सा ऽपि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥१२०॥
करणं चेन्द्रियं बुद्धेर्न तत्र ज्ञानमाहितम् ।
ततः स्मृत्यसमर्थत्वाद्विकल्पो ऽतो न वार्यते ॥१२१॥
आत्मन्येव स्थितं ज्ञानं स हि बोद्धा ऽत्र गम्यते ।

संभवति । तस्मात्सामान्यं विशेषश्च निर्विकल्पके ऽपि प्रकाशतएव । ननु 'न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयत' इत्युक्तं तत्कथं तयोर्ग्रहणमुच्यते, अत आह लक्षणेति नापि त[११९]दित्यन्तेन । न हीदानीमप्यनुवृत्तिव्यावृत्त्योर्ग्रहणमुच्यते, या त्वियं गृह्यमाणस्य द्व्यात्मकत्वाख्या सा लक्षणाख्या गृह्यमाणस्य वस्तुनो लक्षणमाख्यायते सामान्यविशेषात्मकं तद्वास्त्विति; ज्ञात्रा पुनः शुद्धमेवाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिरहितं गृह्यते, न त्वसाधारणत्वेन, परेभ्यो व्यक्त्यन्तरेभ्यो व्यावृत्तेरकल्पनात्, तथा व्यक्त्यन्तराऽनुवृत्तेरकल्पनात् न सामान्यमपि गृह्यते, अतो न विरोध इति ।

एवं निर्विकल्पकं तद्विषयं च व्याख्याय सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं पूर्वोक्तं प्रपञ्चयति ततः परमिति[१२०] । ततो निर्विकल्पकादुत्तरकालं जात्यादिभिर्विकल्प्य वस्तु यया बुद्ध्या गृह्यते सा ऽपि प्रत्यक्षमेवेति । यच्च सविकल्पकस्य स्मृत्यनुविद्धत्वादिन्द्रियस्य स्मृतावसामर्थ्यान्नेन्द्रियजत्वमित्युक्तं, तत्राह करणमिति[१२१] । क्व तर्हि ज्ञानमाहितमत आह आत्मनीति[१२२] । तत्र कारणमाह स

* न त्विति का. पा. ।

स्मरणे चास्य सामर्थ्यं सन्धानादौ च विद्यते ॥१२२॥
तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धे विद्यमाने स्मरन्नपि ।
विकल्पयन् स्वधर्मेण वस्तु प्रत्यक्षवान् नरः ॥१२३॥
तच्चैतदिन्द्रियाऽधीनमिति तैर्व्यपदिश्यते ।
तदसम्बन्धजातं तु नैव प्रत्यक्षमिष्यते ॥१२४॥
पुनः पुनर्विकल्पे ऽपि सती जातिः प्रतीयते ।
तत्संबन्धाऽनुसारेण सर्वं प्रत्यक्षमिष्यते* ॥१२५॥

हीति । ततः किमित्याह स्मरणइति । तथापि कथं स्मरणोपेताऽक्षव्यापारजन्यस्य सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वमत आह तेनेति[१२३]। पुरुषो हि पूर्वदृष्टं जात्यादि कालान्तरे चक्षुरादिभिर्गृहीत्वा तस्य पूर्वदर्शनं मनसा स्मृत्वा तदिदमित्यनुसंधायाऽनुपरतेन्द्रियव्यापारः पुरः स्थितम् अर्थं विकल्पयन् प्रत्यक्षवानेव, तदानीमपीन्द्रियव्यापारस्याऽविरमादिति ।

नन्विन्द्रियमात्रजं प्रत्यक्षम्, इदं तु स्मरणसहितेन्द्रियजं, कथमिन्द्रियव्यपदेश्यमत आह तच्चैतदिति[१२४] । इन्द्रियजं प्रत्यक्षं न तन्मात्रमिति । अक्षाऽसंबद्धाऽर्थविषयकस्या† ऽस्माभिरपि नैव प्रत्यक्षत्वमिष्यतइत्याह तदिति । तत्संबन्धाऽनुसारिणस्तु बहवो विकल्पाः पुनः पुन‡रपि जायमाना न प्रत्यक्षतामतिवर्तन्तइत्याह पुनः पुनरिति[१२५] । नन्वक्षतश्चेद्विकल्पः किमिति प्रथमाऽक्षसंनिपात-

---

* इदमर्धं नास्ति का. पु. ।

† विषयविकल्पस्येति ३ पु. पा. ।

‡ पुनरिति सकृत् ३पु. ।

न हि प्रविष्टमात्राणामुष्णाद् गर्भगृहादिषु ।
अर्था न प्रतिभान्तीति गृह्यन्ते नेन्द्रियैः पुनः ॥१२६॥
यथा त्वाभासमात्रेण पूर्वं ज्ञात्वा स्वरूपतः ।
पश्चात्तत्राऽवबुध्यन्ते तथा जात्यादिधर्मतः ॥१२७॥
यदि त्वालोच्य संमील्य नेत्रे कश्चिद्विकल्पयेत् ।
न स्यात् प्रत्यक्षता तस्य सम्बन्धाऽननुसारतः ॥१२८॥
असम्बन्धविकल्पे ऽपि तुल्यमात्मादि कारणम् ।
तेन साधारणत्वं स्यादत्राऽक्षस्यैव कल्पने* ॥१२९॥
निर्विकल्पकबोधे ऽपि नाऽक्षं केवलकारणम् ।

एव न जायते, ऽतो नाऽक्षज इत्यत आह न हीति[१२६] । यदि तु तत्र प्रथममेवाऽस्फुटाऽवभासं विज्ञानमस्तीत्युच्यते, तदिहापि समानमित्याह यथा त्विति[१२७] । यदा चैवं स्मृत्युत्तरकालम् इन्द्रियव्यापाराऽनुपरमात्प्रत्यक्षत्वं तदा यत्परैरुक्तं, स्मरणव्यवहितस्यापि सविकलपकस्येन्द्रियव्यापारसंनिधिमात्रेण प्रत्यक्षत्वे सत्यालोच्य निमील्याऽवस्थितस्य विकलपयतो विकल्पः प्रत्यक्षं स्यादिति, तन्न प्रसज्यतइत्याह यदि त्विति[१२८] । नन्वनेककारणकं सविकलपकं किमक्षेणैव व्यपदिश्यतइत्यत आह असंबद्धेति[१२९] । अक्षाऽसंबद्धविषये अनुमानादिविकल्पे† ऽप्यात्मादेः साधारणत्वादपरोक्षविकल्पे ऽक्षस्याऽसाधारणत्वात्तेनैव व्यपदेश इति । तुल्यं चेदं निर्वि-

---

* कल्प्यते इति पाठान्तरम् ।

† विषयेष्वनुमानादिविकल्पेष्विति ३ पु. पा. ।

तत्पारम्पर्यजाते वा रूढिः स्यात् पङ्कजादिवत् ॥१३०॥
अनिमित्तैव वा रूढिः सुतरां सविकल्पकम् ।
प्रत्यक्षं संमतं लोके न तथा निर्विकल्पकम् ॥१३१॥
वृद्धप्रयोगगम्याश्च शब्दार्थाः सर्वएव नः ।
तेन यत्र प्रयुक्तोऽयं न तस्मादपनीयते ॥१३२॥
सिद्धाऽनुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः ।
न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम् ॥१३३॥
कल्पनायाः स्वसंवित्ताविन्द्रियाधीनता कथम् ।

कल्पके ऽपीत्याह निर्विकल्पेति[१३०] ।

एवमक्षव्यापाराऽनुपरमात् प्रत्यक्षत्वमुक्तम् । अस्तु वा निर्विकल्पकोत्पत्तौ* निवृत्तव्यापारत्वमक्षस्य, तथापि परंपरया तावदक्षजत्वं, तावतापि प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः । किं चैवमनुमानादीनामपि प्रत्यक्षत्वं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं रूढिरभ्युपगम्यते, यथा परंपरया पङ्काज्जननम्† उत्पलादिसाधारणमिति तन्निवृत्तये पद्मविषये पङ्कजशब्दस्य; तदिदमाह तत्पारंपर्येति । अनिमित्तैव वा सविकल्पे रूढिरस्तु, वृद्धव्यवहारे सुतरां तत्रैव प्रयोगादिति आह अनिमित्तैवेति[१३१] । ननु सत्यापि वृद्धप्रयोगे तन्निवृत्त्या परीक्षकैर्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमाश्रीयते, ऽत आह वृद्धेति[१३२] । किमिति नाऽपनीयते ऽत आह सिद्धेति[१३३] । यदि नाऽक्षजं सविकल्पकं ततः कल्पनाऽपि स्वसंवित्तौ इष्टा नार्थे विकल्पनादिति यदस्यां स्वसंवित्तौ

* निर्विकल्पकं जनित्वा सविकल्पकोत्पत्ताविति ३ पु. पा. ।

† जातत्वमिति ३ पु. पा. ।

मनस्तत्रेन्द्रियं चेत् स्याद्गोत्वादावपि तत्समम् ॥१३४॥
स्वसंवित्तौ तदिष्टं चेल्लोको न ह्येवमिच्छति ।
तस्माद्रूढित्वमेष्टव्यं पारिभाषिकता ऽपि वा ॥१३५॥
मनसस्त्विन्द्रियत्वेन सुखदुःखादिबुद्धिषु ।
यथा प्रत्यक्षतैवं नस्तदधीना भविष्यति ॥१३६॥

प्रत्यक्षत्वमिष्टं तदपि न स्यादित्याह कल्पनाया इति[१३४] ।

अथेन्द्रियजनिर्विकल्पकसमनन्तरप्रत्ययाख्यमनोजन्यतया तत्र प्रत्यक्षं ततो गोत्वादिविषये ऽपि तस्याः प्रत्यक्षत्वं मनोजन्यतयैव भविष्यति, मनःस्वरूपं तदुक्तमन्यद्वेत्यन्यदेतदित्याह मन इति । बाह्ये मनसः प्रवृत्त्ययोगात्स्वसंविद्रूपस्यैव मानसप्रत्यक्षत्वमिति शङ्कते स्वसंवित्ताविति[१३५] । दूषयति लोक इति । लोको हि गोत्वादिविषये ऽपि मनसः प्रत्यक्षहेतुत्वमिच्छति, संविदश्च बहिर्विषयत्वं मन्यते न स्वसंवित्तिप्रत्यक्षत्वम्, अतो बहिरेव सविकल्पस्य प्रत्यक्षत्वमङ्गीकर्त्तव्यं, तत्र यदि मनो न बहिर्वर्त्तते चक्षुर्व्यापारस्य च व्यवहितत्वं, तथा च रूढिर्वा परिभाषा वा ऽङ्गीक्रियतां न त्वप्रत्यक्षत्वं, लोकविरोधादित्याह तस्मादिति । अथ वा निर्विकल्पकसहायं मनो बहिः प्रवर्त्स्यति, तथापि च मनोजन्यता ऽस्त्येवेति तदधीनसुखादिबुद्धिवत् प्रत्यक्षता भविष्यतीत्याह मनसस्त्विति[१३६] ।

नन्वन्यसहितमनोजन्यत्वमनुमादीनामप्यस्त्येवेति तेषामपि प्रत्यक्षत्वं स्यादित्यत आह तदधीनेति । यथा मनोजन्यत्वे समाने ऽपि सविकल्पकस्य कल्पनाऽपोढलक्षणाश्रयणेन किं चिदेव स्वसंवेदनं प्रत्यक्षमिष्टं न गोत्वादिसंवेदनं, तथा ऽस्माकमपि मनो-

तदधीनत्वसाम्ये ऽपि कल्पनाऽपोढशब्दनात् ।
प्रत्यक्षं किञ्चिदेवेष्टं यथा तव तथैव नः ॥१३७॥
लिङ्गाद्यभावतश्चापि नाऽनुमानादिधीरियम् ।
बाधकप्रत्ययाऽसत्त्वान्नाऽप्रामाण्यं च युज्यते ॥१३८॥
न च पूर्वमदृष्टत्वात् स्मृतित्वमुपपद्यते ।
तस्मात् प्रत्यक्षमेवेदं व्यवहारस्तथैव च ॥१३९॥
जात्याद्यर्थान्तरं यस्मादतद्रूपे ऽपि वस्तुनि ।

जन्यत्वे समाने ऽप्यपरोक्षावभासमेवं ज्ञानं प्रत्यक्षं नाऽन्यदिति । पारिशेष्यादपि सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं बाधाऽभावाच्च नाऽप्रामाण्यमित्याह लिङ्गादीति[१३८] । अथ निर्विकल्पकस्य प्राप्तप्रापकत्वात् स्मृतिरियमुच्यते, ऽत आह न चेति[१३९] । भवन्मते तावन्निर्विकल्पकेनाऽगृहीतमेव सामान्यम्, अस्माकमपि क्षणान्तरसंबन्धस्याऽगृहीतस्य ग्रहणान्न स्मृतित्वमिति । पारिशेष्यात्प्रत्यक्षत्वमेवेत्युपसंहरति तस्मादिति ।

भवतामपि यो ऽनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधादिव्यवहारः स तथैव सविकल्पकस्य सामान्यग्राहिणः प्रत्यक्षत्वे सत्येवाऽवकल्पते नाऽन्यथेत्याह व्यवहार इति । स्वलक्षणमात्रं हि सर्वसामान्यसहम्, अतो यत्तद्विषयं प्रत्यक्षं तद्यत्किं चिदपि सामान्यमनुमादिगम्यं न बाधते, यथा संतमसे गोः स्वलक्षणमेव गृह्णदपि प्रत्यक्षं गोत्वाऽनवधारणात् नाऽश्वत्वाऽनुमानस्य बाधकम्, एवमालोके ऽपि प्रत्यक्षं तन्मात्रमेवाऽनधिकं गृह्णदश्वत्वं तस्मिन्नेव स्वलक्षणे ऽनुमीयमानं बाधेतेति ।

यदुक्तं नेदमनुमानं न स्मृतिरिति, तत्सत्यं, नाऽप्रमाणमिति यदुक्तं तन्न मृष्यामहे, इति चोदयति जात्यादीति[१४०] । जातिगुणक्रिया-

भवत्यध्यस्य धीस्तस्मान्मृगतृष्णादिभिः समा ॥१४०॥
नैतदश्वादिबुद्धीनामध्यारोपाद्यसंभवात् ।
स्थितं नैव हि जात्यादेः परत्वं व्यक्तितो हि नः ॥१४१॥
यदि ह्येकान्ततो भिन्नं विशेष्यात् स्याद्विशेषणम् ।
स्वाऽनुरूपां सदा बुद्धिं विशेष्ये जनयेत् कथम् ॥१४२॥
स्फटिकादौ तु लाक्षादिस्वरूपा या मतिर्भवेत् ।
अव्युत्पन्नस्य सा मिथ्या व्युत्पन्नानां हि भेदधीः ॥१४३॥

नामधेयानि व्यक्तेरर्थान्तरभूतानि, अनर्थान्तरत्वे व्यक्तिमात्रत्वापत्तेर्जात्यादीनामभावप्रसङ्गात्तानि व्यक्त्यात्मतया सविकल्पकेन गृह्यन्ते, गौरयं दण्ड्ययं शुक्लो ऽयं गच्छत्यपण्डितो ऽयमिति। तेनाऽर्थान्तरमर्थान्तरात्मतया ऽध्यवस्यदूषरमिव सलिलतया मिथ्यैव सविकल्पक मिति । परिहरति नैतदिति[१४१]। कथमसंभवो, ऽत आह स्थितमिति। नामधेयेनैव तावत्ताद्रूप्यप्रतीतिरिस्तीति वक्ष्यामः, जात्यादित्रयस्याऽनर्थान्तरत्वमेकान्ततो जात्यादेः स्यात्, सर्वदैव सर्वेषामियं गौरिति गोत्वात्मिकैव व्यक्तिः प्रतीयते, न चेयं प्रतीतिरैकान्तिके भेदे ऽवकल्पते, इयमेव च प्रतीतिर्जातौ प्रमाणं नाऽन्यत्, इयं च जात्यात्मिकामेव व्यक्तिं गमयति, न चास्याः किं चिद्बाधकमस्तीति पारमार्थिकमेव तादात्म्यमिति नाऽप्रामाण्यमिति ।

ननु भिन्नमेव लाक्षादिकं स्वाऽनुरूपां बुद्धिं मिथ्याभूतां स्फटिके जनयति, तथा जात्यादिकमपि किं न स्यादित्यत उक्तं सदेति[१४२]। तद्विवृणोति स्फटिकादाविति[१४३]। कदा चिदेव तद्रूपं स्फटिकमजा-

न तु* जात्यादिनिर्मुक्तं वस्तु दृष्टं कदा चन ।
तद्विमोकेन वा तानि लाक्षादिस्फटिकादिवत् ॥१४४॥
तत्रापि† चेन्न दृश्येत भेदः कैश्चित् कदा चन ।
रक्तादिबुद्धिसम्यक्त्वं विनिवार्येत केन वा ॥१४५॥

तदविवेकैर्गृह्यते न सर्वदा, व्युत्पन्नानां भेदावगमादिति; गोत्वानुरूपां तु व्यक्तिं सर्वदा ऽवगच्छन्ति, न हि जात्यादिरूपत्वं व्यक्तेः व्यक्तिरूपत्वं वा जात्यादीनां कदा चिद्बाध्यते, लाक्षास्फटिकयोरिवेतरेतरात्मकत्वमित्याह न त्विति[१४४] । ननु वस्तुविमोकेन व्यक्त्यन्तरे ऽपि जात्यादीनि दृश्यन्ते, वस्त्वपि बदरादिफलं श्यामत्वनिर्मुक्तं पक्वावस्थायां रक्तगुणं दृश्यते; सत्यम्, अत एव जात्यादीनां द्रव्याद्भेदो ऽभ्युपगम्यते । कथं तर्हि न विमोको दृष्ट इत्यत आह तद्विमोकेनेति । तादात्म्यप्रत्ययस्य बाधो न दृष्ट इत्यर्थः । न हि व्यक्त्यन्तरे ऽपि गोत्वं पश्यन् पूर्वव्यक्तेर्गवात्मकत्वं मिथ्या मन्यते, सो ऽपि गौरयमपि गौरिति प्रतिभासात्, तथा फले ऽपि रक्तप्रत्ययो न पूर्वसंजातं श्यामप्रत्ययं बाधते, पूर्वं श्याममेवेदानीं रक्तमित्यवगमात्; लाक्षास्फटिकयोस्तु तादात्म्यं बाधतएवेति । बाधाऽभावे तु तत्रापि नाऽप्रामाण्यमित्याह तत्रापीति[१४५] ।

वैशेषिकास्तु जात्यादीनां व्यक्तेश्चैकान्तभेदमेवाऽङ्गीकृत्य समवायसंबन्धं मन्यन्ते, यथोक्तम् 'अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहप्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः स समवाय' इति, युतसिद्धिः पृथक्सिद्धिः,

---

* न हीति २ पु. ।

† अत्रा पीति का. पा. ।

न चाऽप्ययुतसिद्धानां सम्बन्धित्वेन कल्पना ।
नाऽनिष्पन्नस्य सन्बन्धो निष्पत्तौ युतसिद्धता॥१४६॥
तथा च सति* सम्बन्धे हेतुः कश्चिन्न विद्यते ।
षण्णामपि† न सम्बन्धः पदार्थानां प्रतीयते ॥१४७॥
समवायवियोगाच्च विश्लेषः स्यात् परस्परम् ।
तत्क्लृप्तावव्यवस्था स्यात् तस्य तस्याऽन्यसङ्गतेः॥१४८॥

न युतसिद्धिरयुतसिद्धिः; तान्निराकरोति न चापीति[१४६]। किमिति न कल्पनेत्यत आह नेति । न तावदनिष्पन्नस्य सामान्येन संबन्धः संभवति संबन्ध्याधारत्वात्संबन्धस्य तदभावे ऽनुपपत्तेरिति। निष्पत्तौ वा पृथक्सिद्धेः अयुतसिद्धेरनुपपत्तिरित्याह निष्पत्ताविति । युतसिद्धत्वे वा को दोषो ऽत आह तथा चेति[१४७]। न ह्यसंबद्धायां व्यक्तौ निष्पन्नायां पश्चात्समवायाख्यसंबन्धलाभे कश्चिद्धेतुरस्तीति।

यदा चैवं धर्मधर्मिणोः संबन्धो न लब्धः तदा धर्माणामपि तन्निबन्धनस्यैकार्थसमवायसंबन्धस्याऽभावात् षण्णामपि द्रव्यादिविशेषपर्यन्तानामसंबन्ध एवाऽऽपन्न इत्याह षण्णामपीति । किं चाऽस्य समवायस्य धर्मधर्मिभ्यां वियोगादसंबन्धान्न तद्वशेन धर्मधर्मिणोः संश्लेषः स्यादित्याह समवायेति[१४८]। यदि त्वस्त्येव समवायस्य समवायिभ्यां धर्मधर्मिभावः संबन्धः, ततस्तस्यापि संबन्धस्य संब-

* तथा सति चेति २ पु. पा. ।
† तस्माच्चापीति पाठान्तरम् ।

अथ तस्याऽऽत्मरूपत्वान्नाऽन्यसम्बन्धकल्पना ।
अभेदात्समवायो ऽस्तु स्वरूपं धर्मधर्मिणोः ॥१४९॥
न हि स व्यतिरिक्तः सन् सम्बन्धं प्रतिपद्यते ।
तस्मिंस्ताभ्यामभिन्ने तु न नानात्वं तयोर्भवेत् ॥१५०॥
ननु धर्माऽतिरेकेण धर्मिणो ऽनुपलम्भनात् ।
तत्सङ्घमात्र एवायं गवादिः स्याद्वनादिवत् ॥१५१॥
आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत् ।

न्धान्तरकल्पनादनवस्थेत्याह तत्क्लृप्ताविति । शङ्कते अथेति[१४९]। धर्मधर्मिरूपत्वात्ताभ्यां समवायस्याऽभिन्नत्वान्न संबन्धान्तरकल्पनेति । दूषयति अभेदादिति । एवं तर्ह्यभेदस्याऽङ्गीकृतत्वाद्धर्मधर्मिणोरेवाऽभेदमङ्गीकृत्य तयोरेव समवायसंज्ञा ऽङ्गीक्रियतां यद्यवश्यं तया प्रयोजनं, न तु तद्व्यतिरिक्तसमवायाङ्गीकरणं युक्तं, यच्चाऽपृथग्गतिमत्त्वादिकं समवायात्मकतया कथितं, तत् शास्त्रदीपिकायामाकृतिग्रन्थे दूषितमिति । कारणमाह न हीति[१५०]। पूर्वोक्तमेवैतदनवस्थापत्तिरिति । अभेदपक्षे चाऽभिन्नेनाऽभेदाद्धर्मधर्मिणोरभेदापत्तिरित्याह तस्मिन्निति ।

यदुक्तं 'ततः परं पुनर्वस्त्वि'ति, तदाक्षिपति नन्विति[१५१]। न हि रूपादिधर्मेभ्यो ऽन्यो धर्मी विद्यते, यो जात्यादिभिर्विशिष्टो गृह्येत, रूपादिसंघातमात्रमेव गवादिकं वृक्षसंघातमात्रमिव वनं नाऽन्यत्, अनुपलम्भादुपलम्भकारणाऽसंभवाच्च; यथाहुः—

क्षीणानि चक्षुरादीनि रूपादिष्वेव पञ्चसु ।
न षष्ठमिन्द्रियं तस्य ग्राहकं विद्यते बहिः ॥ इति ।

न चाऽसत्यपि बहिरिन्द्रिये ऽन्तःकरणेन गृह्यतामिति वाच्यम् । तस्य बहिरस्वातन्त्र्यादिति । परिहरति आविरिति[१५२]। रक्तत्वद्-

तद्धर्मि यत्र वा ज्ञानं प्राग्धर्मग्रहणाद्भवेत् ॥१५२॥
अतो जात्यादिरूपेण धर्मि यद्गृह्यते नरैः ।
पाररूप्यं न तस्यास्तीत्यप्रामाण्यं न युज्यते ॥१५३॥
'यस्यापि व्यतिरेकः स्याद्धर्मेभ्यो धर्मिणः स्फुटः ।
नित्यं तस्यापि ताद्रूप्यान्न मिथ्यात्वं प्रसज्यते ॥१५४॥
स मिथ्या न तु तेनैव यो नित्यमवगम्यते ॥१५५॥

रितत्वादिधर्मेष्वाविर्भावतिरोभावधर्मकेषु यद्बदरफलमवस्थाद्वयाऽनुयायि प्रत्यभिज्ञायते,यद्वा पिण्डघटकपालाद्यवस्थास्वनुगतमवस्थावत्, यद्वा सन्तमसे बलाकापङ्क्तौ प्रागेव शुक्लरूपग्रहणाद् गृह्यते, तद्धर्मि; न हि तदभावे प्रत्यभिज्ञा संभवति, धर्माणां भिन्नत्वाद्दर्शनस्पर्शनाभ्यां च ग्रहणमिति न ग्राहकाभाव इति । प्रकृतं सविकल्पकस्य प्रामाण्यमुपसंहरति अत इति[१५३] । भवतु वा ऽत्यन्तभेदो धर्मधर्मिणोः, तथापि नाऽप्रामाण्यमित्याह यस्यापीति[१५४] द्वयेन। नित्यं ताद्रूप्याद्बाधकाऽभावात्संवेद्येताऽन्यथा पुनरिति बाध्येतेत्यर्थः । कथं पुनर्भिन्नयोरभेदप्रतीतिरमिथ्या स्यात्, सत्यं, न त्वयं गौरिति प्रतीतिरभेदप्रतीतिः, न ह्ययं गौरिति च गौरेवायमिति च बुद्धिद्वयं पर्यायरूपं गम्यते; अतः समवाय एवायमेवं प्रतीयते, येनेत्थंभावेन धर्मिणो धर्मः प्रतीयतइति भेदवादिनो मतिरिति ।

ननु दर्शनस्पर्शनाभ्यां गृह्यमाणं द्रव्यं ग्राहकभेदाद् रूपादिवद्भिद्येत, यदि सत्यपि ग्राहकभेदे न भिद्यते, रूपादयो ऽपि न तद्वदेव मिथो भिद्येरन् । पञ्चभिरक्षैर्ग्राह्यं सत्तासामान्यम् एकं दृष्टमिति चेत्, न, तस्याऽनैन्द्रियकत्वात्, सर्वसामान्यानां सविकल्पकविलसितत्वात् ।

न चाऽ*नेकेन्द्रियग्राह्यं भिन्नतां प्रतिपद्यते ।
मा भूद्भिन्नशरीरस्य ग्राह्यत्वाद्भिन्नरूपता ॥१५६॥
जात्यभेदादभेदश्चेदिन्द्रियत्वेन तत्समम् ।
तुल्यबुद्धेरतो भिन्ना न सत्तेन्द्रियभेदतः ॥१५७॥
बुद्धिभेदाच्च नैकत्वं रूपादीनां प्रसज्यते ।
एकाऽनेकत्वमिष्टं वा सत्तारूपादिरूपतः ॥१५८॥

इन्द्रियसंकरे वा ऽनैकत्ववैयर्थ्यं स्यात् । एकमेव त्वगिन्द्रियं भिन्नेष्वपि विषयेषु पञ्चसु शक्तिमदङ्गीक्रियताम् । तदुक्तम्—

नैकं रूपाद्यभेदो वा दृष्टं चेन्नेन्द्रियेण तत् ।
अक्षाऽनेकत्ववैयर्थ्यं स्वार्थे भिन्ने ऽपि शक्तिमत् ॥ इति ।

अत आह न चेति[१५६] । अनैकान्तिको हेतुरित्याह मा भूदिति । नाऽनैकान्तिको हेतुरिति शङ्कते जात्यभेदादिति[१५७] । चक्षुष्ट्वजातेरेकत्वान्न रूपस्याऽनेकेन्द्रियग्राह्यतेति । परिहरति (इन्द्रियत्वेनेति । यथा रूपगोचराणां चक्षुष्ट्वेन एकत्वं तथा दर्शनस्पर्शनयो रपि)† इन्द्रियत्वेनैकत्वाद्द्रव्यस्यापि नाऽनेकेन्द्रिय (ग्राह्यत्वम् इति असिद्धो हेतुः स्यात्, तेनैकबुद्धिग्राह्यत्वात् एकमेव द्रव्यं ग्राहकभेदस्वतन्त्रमिति । अत एव पञ्चेन्द्रिय)‡ गोचरो ऽपि सत्ता तुल्यबुद्धिगम्यत्वाद्भिन्ना भवति, अन्यथा सा ऽपि भिद्येतेत्याह तुल्यबुद्धेरिति । यत्तु 'नेन्द्रियेण त'दित्युक्तं, तदयुक्तम्, ऐन्द्रियकं हि सामान्यं स्थापितमिति ।

रूपाद्यभेदो वे'ति यदुक्तं, तत्राह बुद्धिभेदादिति[१५८] । 'नैकं रूपाद्यभेदो वे'त्यत्रोभयत्रापि सिद्धसाध्यता शक्या वक्तुमित्याह एके-

---

* न देति का. पा. । † ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो नास्ति २ पु. ।
‡ ( ) एतन्मध्यस्थो ग्रन्थो न दृश्यते २ पु. ।

क चिच्च सङ्करान्नाऽक्षमेकमित्यवसीयते ।
दार्ढ्यदौर्बल्यभेदेन व्यस्था ऽपि यतः क चित् ॥१५९॥
'यथा हि मनसः सार्धं रूपादौ चक्षुरादिना ।
प्रवृत्तिः सुखदुःखादौ केवलस्यैव दृश्यते* ॥१६०॥
न क चित्सङ्कराऽभावात्सर्वत्रैव निवर्तते ।
क चिच्च† सङ्करं दृष्ट्वा सङ्करो ऽन्यत्र कल्प्यते' ॥१६१॥

ति । रूपादीनां सद्रूपतयैकत्वं, द्रव्यस्यापि रूपाद्यात्मना ऽनेकत्वमिष्टमेवेति ।

अक्षाऽनेकत्ववैयर्थ्यं परिहरति क चिदिति[१५९] । कारणमाह दार्ढ्येति । प्रबलचक्षुर्दुर्बलश्रोत्रो रूपं गृह्णाति न शब्दं, विपरीतस्तु विपरीतं, सेयं व्यवस्था ऽक्षैकत्वे ऽनुपपन्नेति सत्यपि द्रव्यविषये संकरे नाऽक्षाऽनेकत्ववैयर्थ्यमिति । नन्वक्षाणां संकरे द्रव्यइव रूपादिष्वपि संकरः स्यात्तत्राह यथा हीति[१६०] द्वयेन । न हि यदेकत्र दृष्टं तदन्यत्राऽदृष्टमपि भवति, यथा तावन्मनसो रूपादिग्रहणे चक्षुरादिसहायस्य प्रवृत्तिः स्मृतिसुखादौ केवलस्य, तथा चक्षुरादेरपि रूपादिष्वसंकरो द्रव्ये च संकरो भविष्यति, न सर्वत्रैकरूप्यमिति ।

कथं पुनर्मनस एव रूपादिग्रहणे चक्षुरादिसहायस्य प्रवृत्तिः

---

* गम्यते इति का. पा. ।

† क चिद्वेति २ पु. पा. ।

श्रोत्रादेरुपघाते ऽपि शब्दादिस्मृतिदर्शनात् ।
वर्तमानस्य चाऽज्ञाना*द्व्यवस्था संप्रतीयते ॥१६२॥
एकं यदि भवेदक्षं सर्वं† गृह्येत वा न वा ।
कल्प्यते शक्तिभेदश्चेच्छक्तिरेवेन्द्रियं भवेत् ॥१६३॥
शृणुयाद्बधिरः शब्दं सङ्करे चक्षुरादिना ।

स्मृतिसुखादौ केवलस्येति व्यवस्था गम्यते, ऽत आह श्रोत्रादेरिति[१६२] । श्रोत्रादिरहितस्यापि बधिरादेः शब्दादिस्मरणं सुखाद्युपलब्धिश्च दृश्यतइति तत्र श्रोत्राद्यनपेक्षत्वं, वर्त्तमानस्य च शब्दादेरग्रहणात्तत्र श्रोत्रादिसापेक्षत्वं मनसो ऽवगम्यतइति । एवं दार्ढ्यदौर्बल्यवशाद्रूपाद्युपलब्धिव्यवस्था दर्शिता, यथा तु तया ऽक्षानेकत्वं सिध्यति तथा दर्शयति एकमिति[१६३] ।

यत्तूक्तं 'स्वार्थभिन्ने ऽपि शक्तिम'दिति, तदाशङ्कते कल्प्यतइति । परिहरति शक्तिरेवेति । शक्तिपञ्चकं तावत्कल्पनीयमिन्द्रियस्थानीयं तत्र तद्वा कल्पनीयमिन्द्रियपञ्चकं वेति न विशेषः । ननु धर्मिकल्पनाद्धर्मकल्पना लघीयसी, सत्यम्, इह तु क्लृप्तमेव पृथिव्यादिपञ्चकं तत्र पञ्चानां शक्तिपञ्चककल्पने दृष्टानुगुण्यं प्रागेव दर्शितम्, एकस्य तु वायवीयस्य त्वगिन्द्रियस्य शक्तिपञ्चककल्पनं दृष्टाऽननुगुणत्वादयुक्तमिति । यदुक्तं 'क चिद्वा संकरं दृष्ट्वा रूपादावपि संकरो न युक्तो व्यस्थादर्शना'दिति, तस्य व्यतिरेकमाह शृणुयादिति[१६४] । संकरे व्यवस्था न स्यादिति ।

* वा ज्ञानादिति का. पा.

† सर्वमिति २ पु. पा. ।

मनसो वा स्वतन्त्रत्वे वर्तमानाऽर्थबुद्धिषु ॥१६४॥
न स्मरेद्बधिरः शब्दं श्रोत्रं चेत्स्मृतिकारणम्।
स्मृतिवद्वा भवेदस्य वर्तमानाऽर्थधीरपि ॥१६५॥
'स्मृतिश्च न भवेत्पश्चाद् गृह्णीयात्तन्न चेन्मनः।
श्रोत्रग्रहणवेलायां' न च सर्वा स्मृतिर्भवेत् ॥१६६॥

यत्तु वर्त्तमानस्याऽज्ञानान्मनसो बहिरस्वातन्त्र्यमुक्तं, तस्य व्यतिरेकमाह मनस इति। शृणुयाद्बधिरः शब्दमित्यनुषङ्गः, तस्यापि मनो ऽस्तीति।

यत्तु श्रोत्रादेरुपघाते ऽपि शब्दादिस्मृतिदर्शनात्तत्र श्रोत्राद्यनपेक्षं मनः स्वतन्त्रमित्युक्तं, तस्य व्यतिरेकमाह न स्मरेदिति[१६५]। अथाऽसत्यपि कारणे स्मृतिः स्याद्, वर्त्तमानोपलब्धिरपि स्यादित्याह स्मृतिवदिति।

ननु वर्त्तमानः शब्दादिः श्रोत्रादिभिरेव गृह्यतां, किं तत्र मनसा, ऽत आह स्मृतिश्चेति[१६६] पादत्रयेण। यत् खलु मनसा स्मर्यते तद्ग्रहणे ऽपि मनोव्यापारो दृष्टः, यथा सुखादेः, शब्दादिकमपि मनसैव स्मर्यते, सर्वस्मरणानां मानसत्वात् अतः शब्दादिग्रहणे ऽपि मनोव्यापारो ऽनुमीयते, तत्र च स्वातन्त्र्ये बधिरादरपि शब्दादिग्रहणप्रसङ्गात् श्रोत्राद्यपेक्षैव मनःप्रवृत्तिरवधार्यते; किं च, विषयाऽन्तरव्याक्षिप्तमनस्कस्य चक्षुरादिसंयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानाऽनुदयादस्ति तत्रापि मनोव्यापार इति निश्चीयते; तथा शब्दादिषु गृह्यमाणेषु तदतिरिक्तेष्वर्थान्तरेषु सर्वेषु स्मरणं न जायते, तदवगम्यते नूनं तद्ग्रहणे मनो व्यापृतमिति; इतरथा त्वव्यापृतं मनो ऽर्थान्तरेष्वपि सर्वेषु स्मृतिमा-

बोधात्मकतया पुंसः सर्वत्र ग्रहणं भवेत् ।
युगपद्विषये ऽप्यस्य करणाऽपेक्षिता न चेत् ॥१६७॥
तस्माज्ज्ञानाऽनुसारेण व्यवस्थासङ्करौ क्वचित् ।
ग्राह्यग्राहकशक्तिभ्यः कार्यद्वारेण कल्पितौ ॥१६८॥
चक्षूरूपादिभेदस्तु पञ्चधैव व्यवस्थितः ।

दधीतेति न सर्वा स्मृतिः सिध्ये*दित्याह न चेति । श्रोत्रग्रहण-वेलाया†मित्यनुषङ्ग इति ।

ननु बोधस्वभावः पुरुषो ऽन्याऽनपेक्ष एव विषया‡नान्तरान् बाह्यांश्च जानाति, किमस्यान्तःकरणेन बहिःकरणेन वा, तत्राह बोधेति[१६७]। यदि बोधस्वभावतया पुरुषो विषयेषु बोद्धव्येषु करणं नाऽपेक्षते ततः सर्वदा सर्वं जानीयात्, ततो ऽस्त्यन्यापेक्षा, ततश्च बाह्येषु रूपादिषु चक्षुरादीनां करणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमीयते, सुखादिवेदनस्य तु किं चित्करणमनुमीयते, तत्र लिङ्गादीनामसंभवात्तज्जन्यत्वे चाऽपरोक्षत्वानुपपत्तेरिन्द्रियमेवेति निश्चीयते, तत्तु मन उच्यते। ननु शरीरमेव मनो ऽस्तु, न, इन्द्रियत्वेन नेत्रादिवत् तद्व्यतिरेकानुमानादिति ।

प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति[१६८] । ज्ञानाख्यकार्यद्वारेण ग्राह्यग्राहकशक्तयः, ताभ्यः क्व चिद्रूपादावसंकरः क्व चिद् द्रव्यादौ च संकर इति । किमिति तर्हि रूपादीनामिव रूपविशेषाणामपि नीलपीतादीनामिन्द्रियभेदो न कल्प्यते, अत आह चक्षूरूपादीति[१६९] ।

---

* साध्येदिति २पु. पा. ।

† वेलामिति २ पु. पा. ।

‡ एकविषयानिति २ पु. पा ।

तेन नीलादिभेदे ऽपि नेन्द्रियाऽऽनन्त्यकल्पना ॥ १६९॥
तस्मात् पञ्चभिरप्यक्षैर्बोधः सत्तागुणत्वयोः ।
द्रव्यमूर्तौ पुनर्द्वाभ्यां रूपादावेकशः स्थितिः ॥ १७०॥
ननु जात्यादिरूपे ऽपि शब्दाऽभेदोपचारतः ।
प्रवर्तमाना मिथ्या स्याद्बुद्धी रूपेषु बुद्धिवत् ॥ १७१॥
न शब्दाऽभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते ।
प्राक् शब्दाद् यादृशी बुद्धिः शब्दादपि हि तादृशी॥ १७२॥

न हि रूपरसादिवत् रूपविशेषोपलब्धिव्यवस्था ऽस्ति यत इन्द्रियभेदः कल्प्येत, अतः पञ्चधैव चक्षुरादिभेदः, तथा रूपादीनामपि चाक्षुषत्वं श्रौत्रत्वम् इत्येवं पञ्चधैव भेदो व्यवस्थित इति न नीलादिवशेनाऽनन्तेन्द्रियकल्पनेति ।

क्व पुनरेषामिन्द्रियाणां संकरः क्व वा व्यवस्थितत्वं, तत्संक्षिप्य दर्शयति तस्मादिति[१७०] । मूर्त्तिः परिमाणं, तच्च द्रव्यं च, द्वाभ्यां दर्शनस्पर्शनाभ्यामिति । शब्दविकल्पमिदानीमनुसंधत्ते; तत्र चोदयति नन्विति[१७१] । जात्यादिरूपत्वाद्वस्तुनस्तद्रूपप्रतीतेरस्तु नामाऽमिथ्यात्वं, शब्दस्य त्वर्थान्तरत्वात् तद्रूपा बुद्धिर्मिथ्यैव, तत्र ये जातिगुणक्रियावाचिनो गवादिशब्दाः ते प्रथमं स्वाऽभिधेयं जात्यादिकं स्वात्मतया विकल्प्य पश्चात् तादृशेन जात्यादिना द्रव्यं विकल्पयन्ति; तत्र यद्यपि द्रव्यस्य जात्याद्यात्मना न मिथ्यात्वं तथापि जात्यादेः शब्दात्मता मिथ्यैव । ये तु डित्थादिशब्दा द्रव्यवाचिनः ते ऽपि द्रव्यमेव साक्षाच्छब्दाऽभेदेन विकल्पयन्तीति मिथ्यात्वमिति । परिहरति न शब्देति[१७२] । बुद्धिरेवाऽत्र शब्दाकारा नास्तीति भावः ।

'ननु गोत्वादिरूपेण गवाकारादिबुद्धयः ।
न प्राक् शब्दाऽर्थसम्बन्धज्ञानात्सन्ति कदा चन॥१७३॥
जात्यादेस्तत्स्वरूपं चेदशब्दज्ञो ऽपि लक्षयेत् ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दरूपत्वनिश्चयः' ॥१७४॥
यथा रूपादयो भिन्नाः प्राक् शब्दात्स्वात्मनैव तु ।
गम्यन्ते तद्वदेवैतत्संज्ञित्वं केवलं परम् ॥१७५॥
न चाऽविकल्पितः शब्दादिति वाच्यो न गृह्यते ।
तेनाऽगृहीतशब्दो ऽपि गोत्वादीन् प्रतिपद्यते ॥१७६॥
श्रुतिसंस्पर्शबोधे ऽपि नैवाऽभेदोपचारता ।

पुनश्चोदयति नन्विति[१७३] द्वयेन । गवाकारादिषु गोत्वजात्यादिषु गोत्वशुक्लत्वादिरूपेण बुद्धयो न शब्दाऽर्थसंबन्धज्ञानात्प्राग्जायन्ते, तद्यदि जात्यादेरेव रूपं तत् स्या,दशब्दज्ञो ऽपि तद्रूपं लक्षयेत्, न तु तदस्ति; तस्माच्छब्दरूपमेव तदिति । परिहरति यथेति[१७५] । रूपादिस्वलक्षणवदेव जात्यादिकमपि प्रागेव शब्दाऽर्थसंबन्धज्ञानात् स्वेनैव रूपेण गम्यते न शब्दरूपेण, शब्दज्ञस्तु संज्ञित्वं केवलमधिकं स्मृत्वा ऽनुसंधत्ते नाऽन्यत्किं चिदिति । अथाऽशब्दज्ञस्य नैव गोत्वादिप्रतीतिरस्ति, शब्दाऽनुवेधस्य तदानीमभावात्, अशब्दाऽनुविद्धस्य च प्रत्ययस्याऽभावादित्युच्यते; यथाह—

न सो ऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दाऽनुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते ॥ इति ।

अत आह न चेति[१७६] । उक्तमशब्दानुविद्धमपि ज्ञानमस्तीति, तेनाऽशब्दज्ञो ऽपि प्रत्येत्येव गोत्वादिकमिति । एवं च शब्दसंस्पृष्टबोधे ऽपि संज्ञित्वमेवाऽधिकं न ताद्रूप्यप्रतीतिरित्याह श्रुतीति[१७७] ।

विवेकादर्थशब्दानां चक्षुःश्रोत्रधिया कृतात् ॥१७७॥
अनन्तधर्मके धर्मिण्येकधर्मोऽवधारणे ।
शब्दोऽभ्युपायमात्रं स्यान्नाऽऽत्माऽध्यारोपकारणम् ॥१७८
न चोपेये ऽभ्युपायस्य रूपाऽध्यासः प्रसज्यते ।
न हि दीपेन्द्रियादीनां रूपाऽध्यारोप* इष्यते ॥१७९॥
नित्यं यदि च गोत्वादि शब्दरूपेण गृह्यते ।
रूपान्तरं न दृष्टं चेद् भेदाऽध्यासौ कुतो न्विमौ॥१८०॥
यद्यभेदो न मिथ्यात्वं भेदश्चेत्स्यात्स्वरूपतः ।
नाऽध्यारोपप्रसङ्गः स्याद्भ्रान्त्या त्वध्यासकल्पना॥१८१॥
शब्देनैव च निर्देशो गृहीते ऽर्थे ऽवकल्पते ।
गौरित्येव च निर्देशो वाच्यतद्बुद्धिवादिनाम् ॥१८२॥

कस्मादित्याह विवेकादिति । यदि न शब्दः स्वात्मानमर्थे ऽध्यारोपयति, किं तर्हि करोत्यत आह अनन्तेति[१७८]। यद्युपायः शब्दो, व्यक्तमसौ रूपमर्थे ऽध्यारोपयति दर्पण इव मुखे, ऽत आह न चेति[१७९]। किं च, यदि व्यक्तिरिव जातिरूपेण जातिरपि शब्दरूपेण गृह्यते न च बाध्यते, तथा सत्यभेद एव स्यात् न त्वध्यास इत्याह नित्यमिति[१८०]। सति चाऽभेदे तदनुविद्धस्य बोधस्य न मिथ्यात्वमित्याह यदीति[१८१]। भेदे वा नाऽध्यारोपो भ्रान्त्या तु भवतामध्यारोपकल्पनेत्याह भेदश्चेदिति। भ्रान्तिकारणमाह शब्देनेति[१८२]। सर्वमेव वस्तु शब्देन

* रूपे ऽध्यारोप इति २ पु. पा. ।

निर्देशतुल्यतायां च* श्रोत्रा वक्तृ†स्वरूपता ।
शब्दज्ञानप्रमेयेषु विज्ञानस्याऽवसीयते ॥१८३॥
भ्रान्तिहेतुसमानत्वे ऽप्युपायत्वान्मतिश्रुती ।
मन्यतेऽर्थे समध्यस्ते नाऽर्थाध्यासं तयोः पुनः ॥१८४॥
गोत्वे सास्नादिमद्रूपा गादिरूपा‡ ऽभिधायके ।
निराकारोभयज्ञाने संवित्तिः परमार्थतः ॥१८५॥
यदि चाऽभेदरूपेण शब्देनाऽर्थः प्रतीयते ।

परस्मै निर्दिश्यतइति । ततः किमित्याह गौरिति । वाच्यं च, तच्च,वचनं, बुद्धिश्च, वाच्यतद्बुद्धयः; तद्वादिनां पुंसां गौरित्येव निर्देशः, गौरित्यर्थो, गौरिति शब्दो, गौरिति ज्ञानमिति । तथापि किमित्यत आह निर्देशेति[१८३] । वक्तुस्त्रिष्वपि निर्देशं तुल्यं दृष्ट्वा श्रोत्रादिष्वपि ज्ञानस्य वक्तुः सरूपतां कल्पयति, तत्कृतनिर्देशसरूपताम् एकसरूपतामिति यावत् ।

ननु निर्देशतुल्यतयाऽध्यासं मन्यमानः किं शब्दज्ञानयोरेवार्थेऽध्यारोपं मन्यते न त्वर्थस्य तयो,रत आह भ्रान्तीति[१८४] । ज्ञानाऽऽरोपश्च कैश्चिज्जात्यादीनामाश्रितः, स शब्दाऽध्यासनिरासेनैव तुल्यन्यायतया निरस्तो भवतीति इह नोपन्यस्त इति । तदेवं भ्रान्तिरेवाऽऽरोपः,परमार्थतस्तु त्रिष्वपि विलक्षणैव संविदित्याह गोत्वइति[१८५] ।

केचित्तु जात्यादीनपह्नुत्य स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयं मत्वा तस्यैव व्यक्तावारोपं मन्यन्ते, शब्दैक्यादेव च खण्डमुण्डादिष्वेकरूपताऽवगमो न जातिनिबन्धन इति मन्यन्ते, तान् प्रत्याह यदि चेति[१८६]।

---

* तुल्यतायाश्चेति २ पु. पा. ।

† श्रोत्रवक्त्रिति का. पा. ।

‡ रूपाङ्गादीति ३ पु. पा. ।

एकरूपत्वमक्षादौ देवनादेः प्रसज्यते ॥१८६॥
स्यादनक्षनिवृत्त्या चेत्, न प्राक् शब्दात् प्रतीयते* ।
गवादिष्वपि तुल्यं चेन्नैकरूपस्य दर्शनात् ॥१८७॥
त्रये बिभीतकादीनां नैकधर्मान्वयोऽस्ति हि ।
शब्दः साधारणस्तेषां जातिशब्दाद्विलक्षणः ॥१८८॥
परस्परविभिन्नं तु ज्ञायते ऽत्राऽऽकृतित्रयम् ।
तदध्यासे न युज्येत तद्रूपस्याऽविभागतः । ॥१८९॥
भिन्नाः स्युरक्षशब्दाश्चेन्नाऽर्थे संशयदर्शनात् ।
न सामान्यादृते स स्याद्रूपाऽभेदश्च गम्यते ॥१९०॥

शब्देन सहाऽभेदेनेत्यर्थः । नन्वनक्षव्यावृत्ति† रूपेणाऽस्त्येव त्रयाणामेकत्वमिति शङ्कते स्यादिति[१८७] । दूषयति नेति । अध्यासवादिनो ऽभिप्रायं शङ्कते गवादिष्विति । परिहरति नैकरूपस्येति । अक्षादिषु नैवमस्तीत्याह त्रये इति[१८८] । कस्य तर्हि तत्राऽन्वयो, ऽत आह शब्द इति । शब्द एवात्र साधारणो न तु गवादिवदर्थैक्यमिति । कस्मादित्याह परस्परेति[१८९] । तच्च वैलक्षण्यमध्यासपक्षे न युज्यते, शब्दरूपस्याऽविलक्षणत्वादित्याह तदिति । शङ्कते भिन्नाः स्युरिति[१९०] । दूषयति नार्थे इति । ततः किमित्याह न सामान्यादिति । साधारणधर्मदर्शननिबन्धनो हि संशयो न शब्दभेदे ऽवकल्पतइति । प्रत्यभिज्ञानाच्च न शब्दभेद इत्याह रूपेति । दोषा-

---

* एतत्पूर्वमर्द्धमेतदर्धं च त्रुटितं का. पु. ।

† अलक्षव्यावृत्तीति २ पु. पा.

भवत्यादौ च भिन्ने ऽपि नामाख्यातत्वसंज्ञया ।
रूपैकत्वेन चाऽध्यासे तुल्यार्थत्वं प्रसज्यते ॥१९१॥
शब्दनिष्पत्त्यभेदाच्च तिङन्ताऽर्थस्य साध्यता ।
कथं, कथञ्च मूर्ताऽर्थो वाचके मूर्तिवर्जिते ॥१९२॥
गवाऽश्वशुक्लशब्दादेर्वाच्यरूपाऽनपेक्षणे ।
वाचकत्वव्यवस्थानं कथं जातिगुणादिषु ॥१९३॥
वृक्षप्लक्षादिशब्दानां तुल्ये भेदे घटादिभिः ।
विशेषणविशेष्यत्वं कथमर्थाऽनपेक्षया ॥१९४॥

न्तरमप्यध्यासे दर्शयति भवतीति[१९१]। इदमपरमध्यासे ऽनुपपन्नं स्यादित्याह शब्देति कथ[१९२]मन्तेन। शब्दस्य हि निष्पन्नरूपता आख्यातेष्वपि न भिद्यते, ऽतस्तस्मिन् सिद्धरूपे ऽध्यस्यमाने तिङन्तार्थस्य पूर्वापरीभूतता न स्यादिति ।

केचित् शब्दपरिणामं रूपमाहुः, अपरे तु शब्दविवर्त्तनं, तान् प्रत्याह कथमिति । मूर्त्तानामेव हि क्षीरादीनां चन्द्रादीनां च मूर्त्तरूपो दध्यात्मकः परिणामः प्रतिबिम्बरूपो वा विवर्त्तो दृश्यते, शब्दस्य त्वमूर्त्तस्य मूर्त्तो ऽर्थः कथं परिणामो विवर्त्तो वा स्यादिति, जातिगुणाद्यपह्नवेन च शब्दरूपएवार्थे ऽध्यस्यमाने ऽयं जातिशब्दो ऽयं गुणशब्द इत्यपि व्यवस्था न स्यादित्याह गवाश्वेति[१९३]। जात्याद्यनपेक्षया शब्दस्वरूपे ऽध्यस्यमाने विशेषणविशेष्यता ऽपि न व्यवतिष्ठतइत्याह वृक्षेति[१९४] । सामानाधिकरण्ये च नीलोत्पलादिषु वाचकबुद्ध्योरिवाऽर्थबुद्ध्योरपि न स्यात्, वाचकस्यैव वाच्यत्वात्, तयोश्च भेदादेक-

सामानाधिकरण्यं च न स्याद्वाचकबुद्धिवत् ।
एकत्र चोपसंहारो न बुद्ध्योर्निर्विकल्पके ॥१९५॥
वस्तुमात्रे स चेदेवं सर्वेषामेकवाच्यता ।
भवेद्गवादिशब्दानां सर्वैर्वस्तु हि गम्यते ॥१९६॥
न चाऽसाधारणे भेदे नीलोत्पलमितीष्यते ।
न हि शब्दप्रवृत्तिः स्यादन्यत्राऽन्यत्र चेष्यते ॥१९७॥
न च नीलोत्पलं नाम वस्त्वेकं किंचिदिष्यते ।
शब्दाऽर्थयोर्यतो भेदो गम्यते ऽवयवाऽनुगः ॥१९८॥

विषयत्वाऽभावादेकविषयत्वाऽधीनत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्येत्याह सामानाधिकरण्यं चेति[१९५]।

ननु जात्यादिवादिनामिवैकस्वलक्षणविषयबुद्धिजनकतया सामानाधिकरण्यं स्यादत आह एकत्रेति। स्वलक्षणे प्रवर्त्तमानयोर्नीलोत्पलशब्दयोर्न किंचिद्व्यवस्थापकमस्ति, अस्मिन् स्वलक्षणे वृत्तिर्नास्मिन्निति, जातिगुणादेरभावादिति। यदि च वस्तुमात्रे प्रयोगस्ततः सर्वेषां गवादिशब्दानां वस्तुविषयत्वात्सामानाधिकरण्यं स्यादित्याह वस्त्विति[१९६]। एकवाच्यतेति। सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। यदि यत्राऽसाधारणे नीलोत्पलादिशब्दयोः प्रयोगो दृष्टः तत्र तयोः प्रयोगस्तथा सत्यस्मिन्नदृष्टप्रयोगे प्रथमप्रयोगो न स्यादित्याह न चेति[१९७]। न च नीलोत्पलं नाम जातिर्भवतेष्यते, यन्निबन्धनः प्रयोग इत्याह न चेति[१९८]। न परं नेष्यते, निष्प्रमाणकं चेत्याह शब्देति। शब्दयोरर्थयोश्च जातिगुणयोर्भेदाऽवगमादिति। किं च, नीलोत्पलवदेव करहस्तशब्दयोरपि भिन्नयोरेवैकत्राऽध्यासादपौनरुक्त्यं न सामानाधि-

शब्दद्वयस्य चाऽध्यासः पर्यायेष्वपि दृश्यते ।
एकाऽधिकरणास्तेन स्युस्ते नीलोत्पलादिवत् ॥१९९॥
न चाऽनवगते पूर्वं पदमर्थे प्रयुज्यते ।
तत्र सम्बन्धवेलायां कीदृशो ऽर्थः* प्रतीयते ॥२००॥
तदानीं नाऽर्थरूपे हि शब्दरूपस्य संभवः ।
न चाऽसाधारणांशेन सम्बन्धाऽनुगमः क्वचित् ॥२०१॥
तत्र पूर्वाऽनपेक्षत्वे यद्यात्माऽध्यासशक्तता ।
शब्दस्य प्रथमे ऽपि स्याच्छ्रवणे ऽध्यस्तरूपता ॥२०२॥
मम वाच्याऽनभिज्ञत्वान्न भवेत्स्मरणं ततः ।
भवतस्त्वर्थरूपस्य वाचकेष्वपि दर्शनात् ॥२०३॥

करण्यं स्यादित्याह शब्देति[१९९]। किं च, संबन्धग्रहणाऽपेक्षः शब्दः, तत्र संबन्धग्रहणकाले कीदृगर्थः प्रतीयतइति निरूपणमशक्यमित्याह न चेति[२००]। कथं न शक्यमित्याह तदानीमिति[२०१]। गृहीते संबन्धे शब्दात्मकता ऽर्थस्य गम्यते न प्रागिति। यत्त्वसाधारणं तदा प्रतीतं तेन न संबन्धानुभवस्तस्याऽऽनन्त्यादित्याह न चेति। तत्र यद्यगृहीतसंबन्ध एवात्मानं शब्दो ऽर्थे ऽध्यस्येत्, प्रथमश्रवणे ऽप्यध्यस्येदित्याह तत्रेति[२०२]। ननु तवापि नित्यत्वात्संबन्धस्य तुल्यमेतदत आह ममेति[२०३]। गृहीतसंबन्धो हि प्रत्यायको ऽयम्, अतो यो ऽस्येदं वाच्यमिति न जानाति न तस्य शब्दादर्थस्य स्मरणं संभवतीति। भवतस्तु भवेदेव

* कीदृगर्थ इति २ पु. पा. ।

यथा त्वज्ञातशब्दानां वाच्ये तद्धीर्न जायते ।
तथैवाऽज्ञातवाच्यानामुपलब्धे ऽपि वाचके ॥२०४॥
तस्मान्नाऽतीव वाच्यानां वाचकाऽधीनता भवेत् ।
स्मारकत्वाच्च तेष्वेव पारतन्त्र्यं प्रतीयते ॥२०५॥
तेन सम्बन्धवेलायामर्थात्मा यो ऽवसीयते ।
शब्दादपि स एवेति नाऽर्थरूपं प्रणश्यति ॥२०६॥
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा यां शब्दः कुरुते मतिम्* ।
तादात्म्यं तस्य† शब्दस्य न कथं चित्प्रतीयते ॥२०७॥
करहस्तादिशब्देभ्यः शब्दरूपस्य भेदतः ।
भिन्नो ऽर्थः संप्रतीयेत तदध्यारोपकल्पने ॥२०८॥

स्मरणं, संबन्धग्रहणाऽनपेक्षेषु वाचकेषु गृहीतेष्वेवाऽर्थज्ञानाऽभ्युपगमादित्याह भवत इति। न त्वेतदस्तीत्याह यथेति[२०४] । उपसंहरति तस्मादिति[२०५] । न शब्दरूपेणाऽर्थोऽवगम्यते यथाऽवस्थितमेव त्वर्थरूपं शब्दः स्मारयति इति । एवं च सविकल्पकस्य न मिथ्यात्वमित्याह तेनेति[२०६] । न प्रणश्यति, नान्यरूपं गम्यतइत्यर्थः ।

इतश्च न शब्दाऽध्यास इत्याह प्रवृत्ताविति[२०७] । दोषाऽन्तरमाह करेति[२०८] । किं चाऽध्यासः सादृश्यादनुरागाद्वा भवति, शुक्ताविव रजतस्य मणाविव लाक्षायाः, न चेह सादृश्यमस्ति, दूरस्थत्वाच्च

* यः शब्दः सकृदुच्यते इति का. पा. ।
† तत्रेति पाठान्तरम् ।

आत्माऽध्यासस्तु सादृश्यादुपरागाच्च दृश्यते ।
न तावदर्थसादृश्यं शब्दस्येह प्रतीयते ॥२०९॥
न चाऽनुरागः शब्देन भिन्नदेशस्य युज्यते ।
दूरस्थप्रतिबिम्बं च नाऽरूपस्य प्रतीयते ॥२१०॥
शब्दसर्वगतत्वेन यद्यर्थप्राप्तिरुच्यते ।
सर्वाऽर्थानां भवेच्छब्दैः सर्वैरेवाऽनुरञ्जनम् ॥२११॥
न च भिन्नेन्द्रियग्राह्यं किंचिदस्त्यनुरागकृत् ।
न हि लाक्षाऽनुरक्ते ऽपि स्फटिके धीस्त्वगादिभिः* ॥२१२॥
अनुमानाऽऽगमौ मिथ्या स्यातामध्यासकल्पने ।
निरूपणस्य मिथ्यात्वात् सर्वाऽभावः प्रसज्यते ॥२१३॥
तथाऽस्त्विति यदि ब्रूयान्मिथ्या स्ववचने सति ।

नाऽनुराग इत्याह आत्मेति[२०९] सार्द्धेन । अथ दूरस्थो ऽपि शब्दो ऽर्थे चन्द्र इव जले प्रतिबिम्बितो गृह्यते, ऽत आह दूरस्थेति[२१०] । रूपवतामेव प्रतिबिम्बमिति, चक्षुर्ग्राह्याणामेवेत्यर्थः ।

यदुक्तं दूरस्थत्वान्नाऽनुराग इति, तत्र शङ्कते शब्देति[२११] । दूषयति सर्वेति । इतश्च नाऽनुराग इत्याह न चेति[२१२] । कारणमाह न हीति । किं चाऽध्यासवादिनामनुमानाऽऽगमयोः प्रामाण्यं न स्यादित्याह अनुमानेति[२१३] । अत्यल्पमिदमुच्यते, सर्वस्य निरूपणस्य सविकल्पकस्य मिथ्यात्वात्तन्निबन्धनत्वाच्च सर्वलोकव्यवहाराणामुच्छित्तिरेव स्यादित्याह निरूपणस्येति । इतरस्त्वाह तथेति[२१४] ।

* धीस्त्वगाद्यिभिरिति २ पु.

कथमेवं वदेदर्थो नाऽनृताद्धि प्रतीयते ॥२१४॥
शून्यवादोत्तराच्चापि यथाऽर्थं बुद्धिशब्दयोः ।
प्रवृत्तिर्न तु तत्तन्त्रमर्थरूपं* कदा चन ॥२१५॥
तस्मात्प्रागपि ये शब्दाद्भिन्नैकत्वादि†बुद्धिभिः ।
गृह्यन्ते सर्वदा तेषां परमार्थोऽस्तिता भवेत् ॥२१६॥
शब्दाऽभ्युपायके ऽप्यर्थे तदभावे च यद्यपि ।
अर्थबुद्धिर्न जायेत नाऽर्थे रूपं प्रणश्यति ॥२१७॥
चक्षुरादेरभावे हि रूपाद्यात्मा न गृह्यते ।

इष्टमेव नः सर्वाऽप्रामाण्यमिति । दूषयति मिथ्येति । सर्वं मिथ्येत्ये-तदपि भवद्वाक्यं मिथ्या स्यात्, तन्मिथ्यात्वे चेतरेषाममिथ्यात्व-मिति ।

किं चाऽयमध्यासः शून्यवादनिरासेनैव निरस्त इत्याह शून्यवा-देति[२१५] । बुद्धिवदेव शब्दस्यापि नित्यं परविषयत्वान्न स्वात्मग्रह-णसामर्थ्यमित्युपसंहरति तस्मादिति[२१६] । सर्वदेति । परस्तादपि पूर्वाऽवगतेनैव रूपेणाऽवगमात् मिथ्यात्वमिति । प्रागपि शब्दादित्यति-शयार्थमुक्तं, शब्दैकगम्यत्वे ऽपि ताद्रूप्यस्याऽनवगमान्नाऽर्थस्य स्वरू-पहानिरित्याह शब्देति[२१७] । अत्रैव दृष्टान्तमाह चक्षुरादेरिति[२१८] । चक्षुराद्यभावे रूपादिर्न प्रकाशतइति चक्षुरादिपिधानेन रूपस्य ति-रोभावः न तु स्वरूपविनाश इति ।

---

* अर्थतत्त्वमिति का. पा. ।

† शब्दादन्यैकत्वादीति २ पु. पा. ।

स्वरूपनाशो* रूपादेस्तावन्मात्रेण नेष्यते ॥२१८॥
सम्बन्धस्य च नित्यत्वान्नाऽर्थस्य स्यादरूपता ।
युगपन्न हि सर्वेषामन्याकाराऽर्थवेदनम्† ॥२१९॥
तदाकारे ऽपि तद्वच्चेद् द्वये सति परीक्ष्यताम् ।
किं न्वर्थस्याऽतथाभावो ग्रहीतुः किं न्वशक्तता ॥२२०॥
सदसद्भावयोरर्थे विरोधित्वादसंभवः ।
ग्रहीतृभेदाच्छक्तत्वमशक्तत्वं च युज्यते ॥२२१॥
यथा ऽन्धाऽनन्धयोः पार्श्वे रूपस्येत्यभिधास्यते ।

भवतु वा ताद्रूप्यप्रतीतिः तथापि न मिथ्यात्वं नित्यं ताद्रूप्याद-र्थस्येत्याह संबन्धस्येति[२१९] । संबन्धस्तावन्नित्यः, तादात्म्यमेव च भवतां शब्दार्थयोः संबन्ध इति तादात्म्यमेव नित्यं भवति। अरूपत्व-मशब्दरूपत्वं नित्यम्। 'यदि च गोत्वादी'त्यत्र गोत्वादिजातीनां शब्द-रूपत्वाऽङ्गीकारेण मिथ्यात्वं परिहृतम्, इदानीं तु व्यक्तेरिति न पौनरु-क्त्यम्। ननु न प्राक्संबन्धज्ञानात्ताद्रूप्यं प्रतीयतइति कथं ताद्रूप्य-स्य नित्यत्वमत आह युगपदिति । तदापि कैश्चित्ताद्रूप्यं प्रतीयते न तु कदा चिदपि सर्वेषामन्यरूपप्रतीतिरिति । शङ्कते तदाकारइति[२२०] । परिहरति द्वये सतीति । तत्र निर्णयमाह सदसद्भावयोरिति[२२१]। अत्रैव दृष्टान्तमाह यथेति[२२२] । संबन्धपरिहारे ऽभिधास्यतइति । उपसंहरति तेनेति। विद्यमानमेव शब्दसंबन्धित्वं शब्दात्मकत्व-मर्थस्य येन वृद्धव्यवहारे ऽवगतं स ध्वन्युपायः शब्दोपायस्तस्यैव तदात्मकत्वधीर्नाऽन्यस्येति ।

---

* स्वभावनाश इति पाठान्तरम् ।

† अर्थदर्शनमिति २ पु. पा. ।

तेनाऽर्थे ध्वन्युपायस्य तद्धीर्नोऽन्यस्य जायते ॥२२२॥
देवदत्तादिशब्दे तु सम्बन्धाद्यत्वदर्शनात् ।
अर्थस्याऽनित्यतायां च ताद्रूप्यस्याप्यनित्यता ॥२२३॥
तत्राप्यौत्पत्तिकी शक्तिस्तद्रूपप्रत्ययं प्रति ।
ग्राह्यग्राहकयोरिष्टा नियोगस्य त्वनित्यता ॥२२४॥
तत्र सर्वैरताद्रूप्यं* प्राङ्नियोगात्प्रतीयते ।
तेनेष्टमेव मिथ्यात्वं कैश्चिदध्यासकल्पने ॥२२५॥
यदा तु† यादृशः पिण्डः पूर्वं शब्दात्प्रतीयते ।

चोदयति देवदत्तेति[२२३]। तेन तत्राऽतदात्मकस्य तादात्म्यप्रतीतेर्मिथ्यात्वमिति। तदेतत्केषांचिन्मतेन परिहरति तत्रापीति[२२४]। तत्राप्यर्थस्य यावत्सद्भावं ताद्रूप्यमस्त्येव, ततस्तद्ग्राहकशक्तिः शब्दस्याऽर्थस्य च तद्रूपग्राह्यताशक्तिर्नित्यैव। यस्तु तत्र पिण्डशब्दप्रयोगस्तन्मात्रं समवायाऽपेक्षत्वादनित्यमिति ।

अन्येषां मतमाह तत्रेति[२२५] । अविद्यमानमेव ताद्रूप्यं समयवशात्पश्चात्प्रतीयते, न तु प्रागस्ति, प्रमाणाभावादत एव पश्चादपि नास्त्येवेति मिथ्यैव तत्र शब्दविकल्पो ऽध्यासपत्त इति ।

परमार्थतस्त्वध्यासाऽभावान्नास्त्येव मिथ्यात्वमित्याह यदा त्विति[२२६] । संबन्धाऽवगमवेलायां ततः प्राक्काले च यादृशमर्थरूपं तादृशमेव शब्दः स्मारयति न त्वात्मानमर्थे ऽध्यस्यतीति। कथं तर्हि गौरयं शुक्लो गच्छतीति डित्थो ऽयमिति च सामानाधिकरण्यं, जाति-

* न ताद्रूप्यमिति २ पु. पा. । † यदा चेति का. पा. ।

तादृशस्मरणे हेतुशब्दस्तत्र यथार्थता ॥२२६॥
नियोगात्परतो वापि शब्देन व्यज्यतामियम्* ।
तद्ग्राह्यशक्तिरर्थस्य, पाररूप्यं न तावता ॥२२७॥

शब्दस्तावज्जातिं स्मारयित्वा तया तादात्म्येन व्यक्तिं बोधयन्नुपस्थितव्यक्तिबोधकेनाऽयमित्यनेन सामानाधिकरण्यं भजते, तथा गुणशब्दः क्रियाशब्दश्च, डित्थशब्दोऽपि यस्य पिण्डस्य वाचकत्वेन प्रागवगतस्तं स्मारयित्वा तत्तादात्म्येन पुरःस्थितं पिण्डं विकल्पयति न तु स्वात्मना, न हि डित्थोऽयमित्यस्याऽयमर्थः डित्थशब्दोऽयमिति, किं तर्हि डित्थ इति नामास्येत्यर्थः, योऽसौ चैत्रे मास्यस्माभिरुज्जयिन्यामुपलब्धो डित्थः सोऽयमिति; तेनात्रापि न शब्दस्वरूपमर्थस्य विशेषणं किं तु पूर्वाऽनुभूतार्थस्मरणोपयोग्येव, तत्रापि शब्देन पूर्वाऽवगतव्यक्तितादात्म्येन पुरःस्थिता व्यक्तिर्विशेष्यतइति विनैवाऽध्यासेन सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्चाऽर्थमुखेनैव संभवतीति निष्प्रमाणको ऽध्यास इति ।

ननु स्मार्यत्वशक्ति†रेवार्थस्य डित्थादौ नास्ति समयात्प्रागदर्शनात्, तत्कथं तेनार्थः स्मार्यते ऽत आह नियोगादिति[२२७]। स्मार्यत्वशक्तिरर्थस्य प्रागपि विद्यमानैव नियोगेन समयेन व्यज्यते वा, शब्दात् क्रियते वा, न तु तद्रूपता ऽर्थस्य‡ यतो ऽयं न स्मार्येत,§ नियोगशब्देन प्रयोगवाचिना तत्कारणं समयो लक्ष्यतइति । ननु यस्यैव कस्य चि-

* व्यज्यतां मिथ इति का. पा. ।

† स्मार्यशक्तिरिति २ पु. पा. ।

‡ तद्रूपता क्रियते ऽर्थस्येति २ पु. पा.

§ न स्मार्यते इति २ पु. पा. ।

सर्वाऽऽकारपरिच्छेद्यशक्ते ऽर्थे वाचके ऽपि वा।
सर्वाऽऽकाराऽर्थविज्ञानसमर्थे नियमः कृतः ॥२२८॥
तत्र शब्दार्थसम्बन्धं प्रमातुः स्मरतो ऽपि या* ।
बुद्धिः पूर्वगृहीताऽर्थसन्धानादुपजायते ॥२२९॥
चक्षुषा सन्निकृष्टे ऽर्थे नाऽप्रत्यक्षमसौ भवेत् ।
विविक्ता एव ते ऽप्यर्थाः स्मृतिप्रत्यक्षगोचराः ॥२३०॥
स्मर्येते शब्दसम्बन्धौ मा भूत् प्रत्यक्षता तयोः ।
तदप्रत्यक्षभावेन न त्वर्थस्यापि वार्यते ॥२३१॥
गृहीतमपि गोत्वादि स्मृतिस्पृष्टं च यद्यपि ।
तथापि व्यतिरेकेण पूर्वबोधात् प्रतीयते ॥२३२॥

च्छब्दस्य यस्मिन्नेवाऽर्थे समयः क्रियते स एव तं स्मारयति, तत्कथं प्रागपि विद्यते शक्तिरित्युच्यते,ऽत आह सर्वेति[२२८]। सर्वाः शक्तयो विद्यन्तएवेति न कश्चिद्दोषः।

विद्यमानास्वेव सर्वासु नियता का चिदेव व्यवहारनियमार्थं समयेनाऽभिव्यज्यते इत्येवं जात्यादिविकल्पानां मिथ्यात्वं निरस्तम्, इदानीं स्मृतिसंभेदे कथं प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याह तत्रेति[२२९] सार्द्धेन। शब्दार्थसंबन्धं स्मरतो ऽपि प्रमातुरित्यन्वयः। कथं नाऽप्रत्यक्षमत आह विविक्ता इति[२३०]। विविक्तत्वमेव दर्शयति स्मर्येते इति[२३१]। एकमेव ज्ञानं संस्कारेन्द्रियाभ्यां जायमानं शब्दतत्संबन्धयोः स्मरणम्, अर्थरूपे त्विन्द्रियसंनिकृष्टे प्रत्यक्षमिति। नन्वर्थो ऽपि गोत्वादिः पूर्वगृहीत एव स्मर्यतइति कथं

---

* वा, इति का. पा.।

व्यक्तिकालादिभेदेन तत्राऽस्त्यवसरो मितेः* ।
यः पूर्वावगतोंशो ऽत्र स न नाम प्रतीयते ॥२३३॥
इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गतम् ।
न हि स्मरणतो यत्प्राक्तत्प्रत्यक्षमितीदृशम् ॥२३४॥
वचनं राजकीयं वा वैदिकं वा ऽपि विद्यते ।
न चापि स्मरणात्पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥२३५॥
वार्यते केन चिन्नाऽतस्तत्तदानीं प्रदुष्यति ।
तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धात्प्रागूर्ध्वं वा ऽपि यत्स्मृतेः॥२३६॥
विज्ञानं जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् ।
'विमनस्का यदा के चित्सम्बद्धमपि चेन्द्रियैः ॥२३७॥

प्रत्यक्षत्वप्रामाण्यसिद्धिरिति। किं पुनरधिकं तद्दर्शयति व्यक्तीति[२३३]। व्यक्त्यन्तरे ऽवगतं सामान्यं व्यक्त्यन्तरसंबन्धितया ऽवगम्यते, पूर्वेद्युरवगतो देवदत्तः परेद्युः प्रथमक्षणे निर्विकल्पकेनाऽवगतः स द्वितीयक्षणे सविकल्पकेनाऽवगम्यतइति ।सिध्यति प्रामाण्यमिति।

ननु गृहीतमपि गृह्यतइति कथं प्रामाण्यमत आह य इति । तस्मिन्नंशे मा भूत्प्रामाण्यम, अगृहीतकालान्तरसंबन्धाऽपेक्षमेव तु प्रामाण्यमिति । कथं पुनः स्मरणोत्तरकालं भवत्सविकल्पके प्रत्यक्षं, न हि निर्विकल्पकस्य तथात्वं दृष्टमत आह न हीति[२३४]। स्यादप्येवं यदि स्मरणेनेन्द्रियव्यापारो दूष्यते बाध्यते वा, न तु तदस्तीत्याह न चेति[२३५]। उपसंहरति तेनेति[२३६] ।

ननु यदि जात्याद्याकाराः परमार्थतो ऽर्थे सन्ति, ततः सर्वे ऽप्यव्यवहितसंबन्धाः, किमिति न तैरर्थं विकल्पयति, तेन वासनामात्रनिबन्धना भ्रान्तिरेवेयमत आह विमनस्का इति[२३७] द्वयेन। विमनस्क-

---

* तत्राऽस्त्यभ्यधिको मितेरिति का. पा. ।

न बुध्यन्ते तथा चाऽन्ये सादृश्यादिविमोहिताः ।
तत्र यो ऽर्थं विवेकेन कौशलात्सदृशेष्वपि ॥२३८॥
सूक्ष्मं वा ऽपि प्रपद्येत तस्य भ्रान्ति र्न तावता' ।
यथा* षड्जादिभेदेन गाने लौकिकवैदिके ॥२३९॥
विवेकेनावगच्छन्ति येषां तत्संस्कृता मतिः ।
गानमात्रं विजानन्ति तत्राऽनधिकृतास्तु ये ॥२४०॥
तदज्ञानान्न मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यं विवेकिनाम् ।
'ते हि षड्जादिशब्देभ्यो विना ऽप्येषां विविक्तताम्॥२४१॥
यथावदधिगच्छन्ति' तद्वद्गोत्वादिवस्त्वपि ।
संकीर्णमर्थमात्रं तु बुध्यन्ते ऽभ्यासवर्जिताः ॥२४२॥

तया स्थूलदर्शितया वा सादृश्यादिविमोहिता यदि न जानन्ति, तावता नैव प्रणिहितचेतसां सूक्ष्मग्रहणशक्तिशालिनां वा ऽवगतिर्भ्रान्तिर्भवतीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह यथेति[२३९] द्वयेन । यद्यप्यसंस्कृता गानमात्रं प्रतिपद्यन्ते तथापि विश्वावसुशास्त्रसंस्कृतानां विवेकप्रतिपत्तिर्न मिथ्येत्यर्थः। ननु वास्तवो भेदो ऽप्यस्तीति वक्तुं न शक्यते, न हि षड्जादिशब्दभेदं मुक्त्वा गानस्य कश्चित्स्वगतो विवेको ऽस्त्यत आह ते हीति[२४१] पादत्रयेण। दार्ष्टान्तिके योजयति तद्वदिति । एतदेव विवृणोति संकीर्णमिति[२४१] । अभ्यासः शब्दस्मरणमिति।

किमिति पुनर्विकल्पयन्तो ऽपि कदा चित् केन चिद्विकल्पयन्ति

* तथेति का. पा. ।

विवेकं प्रतिपद्यन्ते ये शब्दस्मृतिसंस्कृताः ।
'यथा रूपादिमत्यर्थे यस्यैवाऽस्ति यदिन्द्रियम् ॥२४३॥
स तन्मात्रं गृहीत्वा ऽन्यन्न गृह्णात्यनुमानतः ।
तथा विवेकहेतूनां यदा यं प्रतिपद्यते ॥२४४॥
तदुपेये तदा ज्ञानं वर्तते तदनुग्रहात्' ।
तेन यावत्प्रमातॄणां विवेकोपायदर्शनम् ॥२४५॥
न स्यात्तावद्भवेत्तेषां विज्ञानं निर्विकल्पकम् ।
तस्माद्यत्र प्रकल्प्येत वस्तु वस्त्वन्तरात्मना ॥२४६॥
प्रमाणाभासता तत्र न स्वधर्मविकल्पने ।
प्रत्यक्षत्वमतः सिद्धं सामान्यस्य तथैव च ॥२४७॥
संबन्धस्येति तत्पूर्वमनुमानादि जायते ।
सर्वं चाप्यनुमानादि प्रत्यक्षे निर्विकल्पके ॥२४८॥

न सर्वैः सर्वदा, ऽत आह यथेति[२४३] द्वयेन । विवेकहेतूनां शब्दानामित्यर्थः । तेन शब्दस्मरणव्यवस्थया व्यवस्थेति । यस्तु न कं चिदपि शब्दं स्मरति, तस्य निर्विकल्पकमेव भवतीत्याह तेनेति[२४५] । प्रकृतं सविकल्पकस्य प्रामाण्यमुपसंहरति तस्मादिति[२४६] । सति चैवं लिङ्गलिङ्गिसामान्ययोः तत्संबन्धस्य च प्रत्यक्षत्वादुपपन्नं प्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमानादीनामित्याह प्रत्यक्षत्वमिति[२४७] ।

ये तु शाक्याः सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं नेच्छन्ति, तेषामनुमानादेरुत्पत्तिर्न सिध्यति, इत्यनुमानवादे वक्ष्यतइत्याह सर्वमिति[२४८] ।

न प्रवर्तंतइत्येतदनुमाने ऽभिधास्यते* ।
नन्वेवं सति या ऽप्यग्नेर्दूरादप्यौष्ण्यकल्पना ॥२४९॥
सा ऽपि प्रत्यक्षमेव स्याद्यथा गोत्वादिबुद्धयः† ।
प्रत्यासन्नतरं गोत्वे प्रत्यक्षत्वेन संमतम् ॥२५०॥
विज्ञानं नाऽन्यदस्तीति प्रत्यक्षमिदमेव नः ।
तत्राऽप्यक्षैरसंबन्धं मन्वानस्योपजायते ॥२५१॥
यदा बुद्धिस्तदा नैव प्रत्यक्षत्वेन कल्प्यते ।
स्पर्शनेन तु संबन्धे प्रत्यक्षत्वेन जायते ॥५१॥
मतिरौष्ण्ये, परोक्षेयं चक्षुषा ऽग्नौ प्रकाशिते ।

यदुक्तमिन्द्रियव्यापाराऽनुपरमात् सविकल्पकमपि प्रत्यक्षमिति, अत्र चोदयति नन्वेवमिति[२४९]। परिहरति प्रत्यासन्नेति[२५०]। अत्राऽग्नित्वेन प्रत्यक्षेणौष्ण्यमनुमीयते, न तु तदेव प्रत्यक्षं गोत्वे तु वस्त्वन्तरम् इन्द्रियव्यापारात्प्रत्यासन्नं प्रत्यक्षं नास्ति यतो गोत्वमनुमीयेत, गोत्वमेव प्रत्यक्षम् इति। यदा तु गोत्वं ऽप्यपरोक्षाभावात् अक्षैरसंबन्धं मन्वानस्य शब्दविशेष्यादिना गोत्वबुद्धिस्तदा नैव प्रत्यक्षमित्याह तत्रेति[२५१]।

कस्मात्पुनरनुपरतेन्द्रियव्यापारस्यैव जायमानम् औष्ण्यज्ञानं प्रत्यक्षं भवत्यत आह स्पर्शनेनेति[२५१]। न हि दूरादग्निमध्यक्षयतो यदौष्ण्यज्ञानं तत्स्पर्शनवेलायामिवाऽपरोक्षमतो नेन्द्रियव्यापारजं गृहीतसंबन्धस्यैव जायते नान्यस्येत्यानुमानिकमेव न प्रत्यक्षमिति। तेनाऽऽत्मीयेन्द्रियाऽनुपरम एव प्रत्यक्षत्वं नेन्द्रियान्तराऽनुपरम इत्याह

---

* अनुमाने हि साध्यते इति का. पा.। † गोत्वादिमतयो यथेति का. पा.।

तस्माद्यदिन्द्रियं यस्य ग्राहकत्वेन कल्पितम् ।
तेनैव सति संबन्धे प्रत्यक्षं नाऽन्यथा भवेत् ॥२५३॥
एवं समाने ऽपि विकल्पमार्गे
यत्राऽक्षसम्बन्धफलाऽनुसारः ।
प्रत्यक्षता तस्य तथा च लोके
विनाऽप्यदो* लक्षणतः प्रसिद्धम् ॥२५४॥

इति प्रत्यक्षसूत्रं चतुर्थम् ॥

तस्मादिति[२५३] । तदेव च तस्यात्मीयं यतो यस्यापरोक्ष्यं, न हि चक्षुषा स्पर्शनस्यापरोक्ष्यं भवत्यतो नौष्ण्यस्य चक्षुरात्मीयमिति । उपसंहरति एवमिति[२५४] । गोत्वोष्णत्वयोर्विकल्पगम्यत्वे तुल्ये ऽपि यत्र गोत्वे अक्षसंबन्धफलमापरोक्ष्यं तत्प्रत्यक्षं, नेतरत आपरोक्ष्यम्, एवं हि प्रत्यक्षं लक्षणमनपेक्ष्यैव लौकिका मन्यन्तइति ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे चतुर्थम् प्रत्यक्षसूत्रं संपूर्णम् ॥

* अत इति का. पा.

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्याऽर्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो ऽव्यतिरेकश्चाऽर्थे ऽनपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्याऽनपेक्षत्वात् ॥५॥

प्रत्यक्षादौ निषिद्धे ऽपि ननु लोकप्रसिद्धितः ।
धर्माऽधर्मौ प्रमास्येते ब्राह्मणादिविवेकवत् ॥१॥
'धार्मिकाऽधार्मिकत्वाभ्यां पीडाऽनुग्रहकारिणौ ।
प्रसिद्धौ हि' तथा चाह पाराशर्यो ऽत्र वस्तुनि ॥२॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्याऽर्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो ऽव्यतिरेकश्चाऽर्थे ऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्याऽनपेक्षत्वात् ॥

एवं प्रत्यक्षाद्यनिमित्तत्वं प्रतिपाद्याऽभावगम्यत्वं धर्मस्याशङ्क्य तन्निराकरणपरतया औत्पत्तिकसूत्रं भाष्यकारेणाऽवतारितम् "अभावो ऽपि नास्ति,यत औत्पत्तिक"*इत्यादिना,एतदाक्षिपति प्रत्यक्षादाविति। शब्दाऽतिरिक्तसमस्तसदुपलम्भकप्रमाणास्तमये† ह्यत्राऽभावशङ्कानिराकरणाय शब्दप्रामाण्यावतारणं युक्तं, न चेह तथा ऽस्ति, ब्राह्मणादिविवेकइव लोकप्रसिद्धेः सद्भावादिति। तामेव दर्शयति धार्मिकेति द्व्यर्धेन।

---

* शा. भा. पृ. ६ प. २६ ।

† प्रमाणप्रत्यक्षसमये इति २ पु. पा. । प्रमाणमन्यस्तमये इति ३ पु. पा. ।

‡ उपकाराय विषये इति १ पु. प. २६ ।

इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये ।
आचण्डालं मनुष्याणामल्पं शास्त्रप्रयोजनम् ॥३॥
'निर्मूलाऽसंभवादत्र प्रमाणैः सैव मृग्यते ।
कुतः पुनः प्रवृत्तेति' प्रत्यक्षादि तु वारितम् ॥४॥
न चैतानि परित्यज्य पृथग् लोके प्रमाणता ।
'संसारमोचकादेश्च हिंसा पुण्यत्वसंमता ॥५॥
न पश्चा*त्पुण्यमिच्छन्ति केचिदेवं विगानतः ।
म्लेच्छाऽऽर्याणां प्रसिद्धत्वं न धर्मस्योपपद्यते' ॥६॥

लोकप्रसिद्धिगम्यत्वं धर्माऽधर्मयोर्भगवता व्यासेनाऽपि दर्शितमित्याह तथा चेति । व्यासवचनमुदाहरति इदमिति[3] । इदं प्रपातडागादिकं पुण्यम्, इदमगारदहनादिकमपुण्यमित्येवमुपकाराऽपकारविषये धर्माऽधर्मपदद्वये यावच्चाण्डालप्रसिद्धे सत्यल्पं शास्त्रप्रयोजनमिति । परिहरति निर्मूलेति[4] पादत्रयेण । प्रसिद्धिर्हि प्रज्ञानं, न सा निर्मूला संभवतीति तस्या मूलं निरूप्यते, किं भ्रान्तिमूलेयम्, उत प्रत्यक्षादिमूला, किं वा चोदनामूलेति ।

ननु यत्किं चन मूलं समीचीनमेव कल्प्यं कथमिवाऽभावाशङ्का, ऽत आह प्रत्यक्षेति । न चाऽसंभावितमूलं शक्यते कल्पयितुं, तदिह प्रत्यक्षादिचतुष्टये निराकृते द्वयमेवाऽवशिष्यते, अतो युक्तमभावनिराकरणाय शब्दप्रामाण्यावतारणमिति । न च प्रत्यक्षादिपरित्यागेन स्वयमेव प्रसिद्धेः प्रामाण्यं भवतीत्याह न चेति[5] । ब्राह्मणादिविवेक-

* तत्पश्चादिति २ पु. पा. ।

न चाऽऽर्याणां विशेषो ऽस्ति यावच्छास्त्रमनाश्रितम् ।
तन्मूलाऽर्थप्रसिद्धिस्तु तत्प्रामाण्ये स्थिते भवेत् ॥७॥
तस्मादभाववक्तृस्थौ धर्माऽधर्मौ न शक्नुयात् ।
चोदना चेत्समुद्धर्तुं ग्रस्तौ तेनैव पश्यताम् ॥८॥
उपदेशो हि भवति ज्ञानं तस्येति योज्यते ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानमेकाधिकरणत्वतः ॥९॥
औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निवार्यते ।
अबाधो ऽव्यतिरेकेण, स्वतस्तेन प्रमाणता ॥१०॥

स्तु प्रत्यक्ष एवेति वक्ष्यते इति । अव्यवस्था च प्रसिद्धिरिति न तन्निमित्तत्वं धर्मस्य संभवतीत्याह संसारेति सार्द्धेन । ननु 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वा'*दित्येवं व्यवस्था सिध्यत्यत आह तन्मूलेति[७] । उपसंहरति तस्मादिति[८] । पश्यतामित्यनादरे षष्ठी । "औत्पत्तिकः संबन्धो नित्यो निमित्तम्" इत्युक्त्वा "उपदेशो हि भवती"†ति हेतुरुक्तः, स चायं सौत्रेण ज्ञानपदेनोपस्कृत्य व्याख्यातव्य इत्याह उपदेश इति[९] । शब्दवाचकस्योपदेशशब्दस्य ज्ञानशब्देन कथं सामानाधिकरण्यम्, इत्यत आह ज्ञायते इति । तदनेनाऽज्ञानरूपमप्रामाण्यं निरस्तमिति । कारणदोषाऽधीनं चाऽप्रामाण्यमौत्पत्तिकशब्दान्निरस्तमित्याह औत्पत्तिकेति[१०] । बाधाऽभावस्त्वव्यतिरेकशब्देनेत्याह अबाध इति । एवं चाऽनपोदितं स्वारसिकं प्रामाण्यमित्याह स्वत इति । तदिदं तत्प्रमाणमित्यनेन सूत्रावयवेनोक्तमिति ।

---

* जै. सू. अ. १ पा. ३ सू. ९ । † शा. भा. पृ. ७ प. ८ ।

सर्वस्याऽनुपलब्धे ऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा ।
चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ॥११॥
वाक्यान्तरे समर्थे ऽपि किमर्थं विधिराश्रितः ।
साध्यसाधनसंबन्धः सर्वाख्यातेषु विद्यते* ॥१२॥
सर्ववाक्येषु चाख्यातं तेनाकाङ्क्षानिवर्तनात् ।
प्रवृत्तिसिद्धिरिच्छातः प्रतिषेधात्तु वर्जनम् ॥१३॥
विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते ।
श्रुतस्वर्गा†दिबाधेन धात्वर्थः साध्यतां व्रजेत् ॥१४॥

अर्थे उपलब्धइत्यस्य प्रयोजनमाह सर्वस्येति[११] । ननु चोदनायाः प्रामाण्यं प्रतिज्ञातं, तत्कथमुपदेशस्य साध्यते, ऽत आह चोदनेति । अत्र चोदयति वाक्यान्तरे इति[१२]। वाक्यान्तरसामर्थ्यमेव दर्शयति साध्येति । श्रेयःसाधनं हि धर्मः, तच्च भावनाद्वारं, सर्वाऽऽख्यातेषु च भावना विद्यते, सर्ववाक्येषु चाऽऽख्यातमस्ति, तदधीनत्वादाकाङ्क्षापूरणस्य,अतो विना ऽपि विधेः स्वर्गयज्ञादीनां साध्यसाधनसंबन्धसिद्धेर्विध्याश्रयणमनर्थकमिति। सिध्यत्यपि साध्यसाधनसंबन्धे पुरुषप्रवृत्तये विधिरिति चेत्तत्राह प्रवृत्तिसिद्धिरिति[१३]। विधिरपि हि न बलात्प्रवर्त्तयति, किं तु श्रेयःसाधनत्वं गमयति, अत एव स्वेच्छया प्रवृत्तिः, सा च विना ऽपि विधिना सिध्यतीति ।

स्यादेतन्न ब्राह्मणं हन्यादित्यादिषु निवृत्तिसिद्धये विधिरिति, तत्राह प्रतिषेधादिति । नञ इत्यर्थ इति । परिहरति विधाविति[१४]।

---

* गम्यते इति १ पु. पा. ।

† श्रुतः स्वर्गोति २ पु. पा. ।

विधौ तु तमतिक्रम्य स्वर्गादेः साध्यतेष्यते ।
तत्साधनस्य धर्मत्वमेवं सति च लभ्यते ॥१५॥
स्वप्रत्ययान्तरापेक्षा स्यादनाप्तनरोक्तिषु ।
आप्तोक्तिषु नरापेक्षा* नोभयं चोदनासु नः ॥१६॥

इति औत्पत्तिकसूत्रं पञ्चमं पूर्णम् ॥

अथ वृत्तिकारग्रन्थः ।

आदिशब्दो मकारान्तो लुकि क्लेशेन संगतिः ।
नञध्याह्रियते सूत्रे 'संकरात् परिचोदना ॥१७॥

कथं न लभ्यते ऽत आह श्रुतेति । असति विधौ समानपदश्रुत्या धात्वर्थ एव भावनांशे निपतेत्, विप्रकृष्टस्वर्गादिबाधेन, अतो न यागादेः समीहितसाधनत्वं स्यादिति । विधौ तु सति तेन पुरुषप्रवर्त्तनात्मकेन समानप्रत्ययोपात्तेन धात्वर्थादपि संनिकृष्टतरेणाऽवरुद्धा भावना धात्वर्थं†मुल्लङ्घ्य विप्रकृष्टमपि स्वर्गादिकमेव भाव्यतया गृह्णाति, साधनतया च यागादिकमिति सिध्यति यागादेः श्रेयःसाधनतया धर्मत्वमित्याह विधाविति[१५] । अनपेक्षत्वादिति सूत्रपदं व्याचष्टे स्वप्रत्ययेति[१६] ॥

इति न्यायरत्नाकरे औत्पत्तिकसूत्रं पञ्चमं संपूर्णम् ॥

अथ वृत्तिकारग्रन्थः ।

"वृत्तिकारस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयां चकार, तस्य निमित्तपरीष्टिरित्येवमादि"मिति भाष्यं तत्रादिशब्दं केचित् लुप्तमकारं पठन्ति, तत् दूषयति आदिशब्द इति[१७] । कारणमाह लुकीति । सामान्य-

---

* परापेक्षेति २ पु. पा. ।

† संनिकृष्टतरेणा विरुद्धा भावना धात्वर्थमिति २ पु. पा. । अवरुद्धा भावना धात्वर्थमिति १ पु. पा. । ‡ शा. भा. पृ. ७ प. ८ ।

प्रमाणलक्षणाऽज्ञानाद् व्यभिचारात्परीक्षणम्' ।
नैतत्प्रत्यक्ष*मित्येवमपरीक्षोपसंहृता† ॥१८॥
तत्राऽन्यस्याऽयथार्थत्वं प्रत्यक्षे तु यथार्थता ।
यदाभासं हि विज्ञानं तत्संयोगे तदिष्यते ॥१९॥

विवक्षायां हि नपुंसकता वक्तव्या, ग्रन्थात्मके तूपात्ते विशेष्ये सामान्यविवक्षा क्लिष्टेति। "न परीक्षितव्यं निमित्त"‡मिति निमित्तसूत्रव्याख्यानपरं भाष्यमयुक्तं, सूत्रे नञो ऽश्रुतत्वादत आह नञिति ।

ननु "व्यभिचारात्परीक्षितव्यं निमित्तं शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते यतस्तेन प्रत्यक्षं व्यभिचरती"§ति चोद्यभाष्यमयुक्तम्, आभासस्य ह्यत्राऽयथार्थत्वलक्षणो व्यभिचारो न प्रत्यक्षस्येति, अत आह संकरादिति पादत्रयेण । प्रत्यक्षस्याऽभासाद् विविक्तलक्षणमजानन् उभयोरक्षतत्वेन संकीर्णत्वादाभासस्य व्यभिचारे ऽपि प्रत्यक्षस्य व्यभिचारं मत्वा सति व्यभिचारात्परीक्षणं चोदितवानिति ।

"यत्प्रत्यक्षं न तद्व्यभिचरति यद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्ष"‖मिति परिहारभाष्यं, तत्पूर्वया परीक्षया संबन्धव्यमित्याह नैतदिति[१८] ।

भाष्यार्थं दर्शयति तत्रेति[१९] । अतः शुक्तिरजतप्रकाशने ऽन्यस्याऽऽभासस्याऽयथार्थत्वं न प्रत्यक्षस्येति पुनः प्रत्यक्षस्याभासाऽसंकीर्णं लक्षणं तत्कथनार्थं सूत्रं सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणामिति । तस्यार्थमाह यदाभासमिति । ननु लक्षणपरत्वं सूत्रस्य ग्राह्यविशेष-

* न तत्प्रत्यक्षमिति २ पु. पा. । † उपसंहृतमिति पाठान्तरम् ।
‡ शा. भा. पृ. ७ प. १९ । § शा. भा. पृ. ७ प. २१ ।
‖ शा. भा. पृ. ७ प. २४ ।

संपूर्णं लक्षणं ह्येतत् तत्सतोर्व्यत्ययः कृतः ।
शोभनार्थस्तु सच्छब्दो यद्वा ऽध्याहारकल्पना ॥२०॥
अर्थापत्त्येतरेषां च प्रत्यक्षाऽऽभासलक्षणम् ।
बाधकज्ञानलाभो हि पूर्वाऽबाधे न संभवेत् ॥२१॥
स चाऽस्तीत्यवबोधत्वे सति नाऽन्योन्यसंश्रयम् ।
न चाऽनागतबाधे च पर्वेणात्मा हि लभ्यते ॥२२॥

णाऽनुपादानादतिव्याप्तिनिरस्तं, तत्कथं तदधिक्रियते, ऽत आह संपूर्णमिति[२०] । कथमिति आह तत्सतोरिति । प्रत्यक्षविशेषण-स्यार्थमाह शोभनेति । यद्वा यथावस्थितावेव सत्तच्छब्दावविचा-र्यैव तच्छब्दान्तरग्राह्यविशेषणोपादानायैवाऽध्याहर्त्तव्यमिति आह यद्वेति ।

नन्वाभासस्यापि लक्षणं वक्तव्यं, न हि तस्मिन्नज्ञाते तद्विविक्तं प्रत्यक्षं ज्ञायते, ऽत आह अर्थापत्त्येति[२१] । "तत्संप्रयोगजं प्रत्यक्षा-भासं ज्ञायते एवेति कथमन्यसंप्रयोगजत्वं ज्ञायत" इत्याशङ्क्य "बाध-कज्ञाना"*दित्युक्तं भाष्ये, तदयुक्तं, केन हि विशेषेणोत्तरस्य बाधकत्वं न पूर्वस्याऽत आह बाधकेति । अस्ति च तस्यात्मलाभ इत्याह स चेति[२२] । इतिहेतोरुत्तरस्य बोधकत्वमिति । ननु मिथ्यासतः पूर्व-स्योत्तरेण बाधः, बाधाच्च मिथ्यात्वमितीतरेतराश्रयम्, अत आह अवबोधत्वइति । अवबोधकं हि मिथ्यात्वस्योत्तरं न जनकं, येनेतरेत-राश्रयं स्यात्, तेन दुष्टकारणादेव भूतस्य मिथ्यात्वस्योत्तरेणाऽव-बोधान्नेतरेतराश्रयं, न च पूर्वमिथ्यात्वावगमापेक्षमुत्तरस्य जननम्, अतो नेतरेतराश्रयमिति ।

* शा. भा. पृ. ८ प. ८ ।

निमित्तदोषभेदेन पश्चाद्यत्राप्यबाधनम् ।
भवत्येव हि तत्रापि नरान्तरविपर्ययः ॥२३॥

यत्तु पूर्वमेव किं न बाधकमित्युक्तं, तत्राह न चेति। पूर्वोत्पत्तिवेलायामनागतमुत्तरम् असत्त्वादशक्यं बाधितुं, जाते तूत्तरे जायमानेनैव तेन पूर्वं बाधितम् असत्त्वात्कथमुत्तरस्य बाधकं स्यात्, उत्तरं तु पूर्वस्मिन्नुपजायते तद्बाधेन जायतइति युक्तम् इति ।

"प्राग् बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथं मिथ्यात्वमवगम्यत"इति चोदयित्वा "यदा चक्षुरादिभि"रित्यादिना भाष्येण*तत्रापि कारणदोषज्ञानाऽवगम्यं मिथ्यात्वमित्युक्तं,तद्दर्शयति निमित्तेति[२३] । पश्चाद्यत्राप्यबाधनं तत्रापि निमित्तदोषबोधेन मिथ्यात्वं गम्यतइति। यदि त्ववश्यं विपर्ययेण प्रयोजनं सो ऽप्यस्त्येव दिङ्मोहादौ नरान्तराणामित्याह भवत्येवेति । एतच्चाऽभ्युच्चयमात्रं न त्ववश्यमेतदादर्त्तव्यं, विना ऽपि विपर्ययेण कारणदोषज्ञानमात्रेणैव शक्यं मिथ्यात्वमवगन्तुं, यादृशस्य ज्ञानस्य व्यभिचारो दृष्टः तादृशे ज्ञाने निश्चयरूपे ज्ञाते ऽपि विना ऽपि बाधकेन विचिकित्सा जायते, यथा दूराद्देवदत्तो ऽयमिति सहसा निश्चित्य पुनः संशेते संशयाच्च निश्चये प्रतिबद्धे सति मिथ्यात्वं, तन्नियतदोषदर्शनादनुमीयमानं निश्चयेन न प्रतिबध्यते, एवं च शाक्याद्यागमानां कारणदोषादेवाऽप्रामाण्यसिद्धिरिति ।

* प्राग् ज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यते? यदा न तत्काले सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्य वा कश्चिद्विशेषः । यदा हि चक्षुरादिभिरुपहतं मनो भवति, इन्द्रियं वा तिमिरादिभिः, सौक्ष्म्यादिभिर्बाह्यो वा विषयः,ततो मिथ्याज्ञानम् अनुपहतेषु हि सम्यग्ज्ञानम्, इन्द्रियमनोऽर्थसंनिकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः, असति तस्मिन् मिथ्याज्ञानम्, तदुभयगतो दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः, दुष्टेषु हि मिथ्याज्ञानं भवति । शा. भा. पृ. ८ प. १६ ।

सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात्तत्र न बाधनम् ।
न हि कारणदुष्टत्वबुद्धिस्तत्र बलीयसी ॥२४॥
जात्यादिषु यदा जाता बुद्धिः पश्चादसंभवात् ।
नाश्यते युक्तिभिस्तत्र व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥२५॥
स्वतःप्रामाण्यतश्चात्र निर्णयोऽस्तित्वबोधनात् ।
तद्रूपप्रत्ययोत्पत्तेस्तदसद्वादिनामपि ॥२६॥

वृत्तिकारग्रन्थः समाप्तः ॥

यदि साक्षाद्विपर्ययाऽभावेनाऽऽनुमानिकबाधात् प्रत्यक्षाऽऽभासत्वं भवति ततो जात्यादिज्ञानानामपि व्यतिरेकादिविकल्पाऽक्षमतया बाधादाभासता स्यादत आह सर्वेषामिति[२४] । अथ न बाधः, अत आह न हीति । यादृशस्य व्यभिचारो दृष्टः तादृशे विचिकित्सा भवति, न चालोके जाग्रतः प्रत्यासन्नविषयं गोत्वादिजातिज्ञानं कदा चिदपि दृष्टव्यभिचारम्, अतस्तस्मिन् दृढरूपे जायमाने तद्विरुद्धं यौक्तिकं कारणदोषज्ञानं नात्मानं लभते दुर्बलत्वादिति ।

सोऽयमितरेतराश्रयस्य व्यक्तो विषय इत्याह जात्यादिष्विति[२५]। मिथ्यात्वे ह्यवगते ऽवगतिबाधः, ततश्च तदवगम इति । नन्वमिथ्यात्वे ऽपि तुल्यमितरेतराश्रयं, बाधाभावाधीनममिथ्यात्वं, तदधीनश्च बाधाऽभाव इत्यत आह स्वत इति[२६]। सद्भावबोधस्तावज्जात्यादिषु जायते, तस्य च स्वतःप्रामाण्यन्यायादेवाऽमिथ्यात्वं निर्णीयते न बाधाभावमपेक्षते, निर्णीते चाऽमिथ्यात्वे तद्विरोधादेव न बाधोत्पत्तिः संभवति, निर्विगानं च सद्भावबोधनं तदपलापवादिनामप्युत्पद्यमानत्वादिति ॥

इति न्यायरत्नाकरे वृत्तिकारमतम् ॥

अथ निरालम्बनवादः ।

प्रमाणत्वाऽप्रमाणत्वे पुण्यपापादि तत्फलम् ।
विध्यर्थवादमन्त्राऽर्थनामधेयादिकल्पना ॥१॥
सर्वेषु लक्षणेष्वेवं स्वप्रमाणगणैः स्थितिः ।
वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता ॥२॥
कर्मभ्यः* फलसम्बन्धः पारलौक्यैहलौकिके† ।
सर्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु ॥३॥
तस्माद्धर्मार्थिभिः पूर्वं प्रमाणैर्लोकसंमतैः ।
अर्थस्य सदसद्भावे यत्नः कार्यः क्रियां प्रति ॥४॥

अथ निरालम्बनवादः ।

"ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्यय"‡ इत्यादिना बाह्यार्थसद्भावं प्रतिपादयति भाष्यकारः, तस्य स्वतन्त्रोपयोगं§ दर्शयति प्रमाणत्वेति[1] चतुर्भिः। यदि सर्वा बुद्धयो बाह्यार्थशून्याः स्वांशपर्यवसायिन्यो भवेयुः, ततो यो ऽयं चोदना धर्मे प्रमाणम् अन्यदप्रमाणं, तत्संयोगजं प्रत्यक्षम् अतत्संयोगजमाभासं, ज्योतिष्टोमादि पुण्यं ब्रह्महत्यादि पापं, तदुभयविलक्षणमभ्युदयप्रत्यवायात्मकं तेषां फलं, विधेरर्थः प्रवर्त्तनं, मर्थवादस्य प्ररोचनमर्थो, मन्त्राणामनुष्ठेयप्रकाशनं,

---

* कार्मिभ्य इति पाठान्तरम् । धर्मेभ्य इत्यपि क्व चित् ।

† लौकिकः इति पाठान्तरम् ।

‡ ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः, प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभाव इव लक्षितः स्वप्ने, जाग्रतो ऽपि स्तम्भ इति वा कुड्य इति वा प्रत्यय एव भवति, तस्मात् सो ऽपि निरालम्बनः। शा. भा. पृ. ८ प. २१ ।

§ स्वशास्त्रोपयोगमिति पाठान्तरम् ।

यदा संवृतिसत्येन सर्वमेतत् प्रकल्प्यते ।
ज्ञानमात्रेऽपि कस्माद्वो वृथाऽऽग्रहो* ऽर्थकल्पने ॥५॥
संवृतेर्न तु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतोऽन्वयम् ।
सत्यं चेत् संवृतिः केयं मृषा चेत् सत्यता कथम् ॥६॥

नामधेयानां गुणफलविधानार्थत्वविचार, आदिशब्दोपात्तश्च स्मृत्याचारप्रामाण्याप्रामाण्यविचारः, तथा शब्दान्तरश्रुतिलिङ्गश्रुत्यर्थादिभिः कर्मभेदशेषत्वक्रमनियमाः, वचनव्यक्तिभेदेन वाक्यार्थचिन्ता, कर्माणि कानि चिदामुष्मिकस्वर्गफलानि, कानि चिदनियतफलानि, कानि चिदैहिकवृष्ट्यादिफलानीत्यादिव्यवहारः, स सर्वश्चोदनादीनामभावादयुक्तः स्यात्; अतोऽवश्यं धर्मार्थिभिः पुरुषैः सुगताऽऽशीविषोपसृष्टमाह्यमानिकविषचिकित्सया बाह्यार्थसद्भावे लोकसंमतप्रमाणादौ बाधनेन यत्नः कर्त्तव्यः क्रियां प्रति, क्रियाऽनुष्ठानं, तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः। चोदयति यदेति[5] । शाक्याः प्राहुः ।

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।
लोके संवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ इति ।

तेन तद्वदेव भवतामपि संवृतिसत्येन बाधेन पूर्वोक्तसमस्तव्यवहारासिद्धेः पारमार्थिकार्थसद्भावकल्पने वृथैवाऽभिनिवेश इति। परिहरति संवृतेरिति[6] । मिथ्यापर्यायस्य संवृतिशब्दस्य न सत्यशब्देन सामानाधिकरण्यं, न हि सत्यस्य मिथ्यात्वपरमार्थरूपेण भेदोऽस्ति, परमार्थस्य हि सत्यशब्दो वाचकः, न त्वक्षादिशब्दवदनेकार्थ इति। एतदेव विवृणोति सत्येति । सत्यं नाऽनेकार्थः सत्यत्वमेव वदति, तत्तु मृषात्वेऽप्यनुगतमिति तद्वचनेन संवृतिशब्देन सामाना-

* वृथाग्राह इति पाठान्तरम् ।

सत्यत्वं न च सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः।
विरोधान्न हि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयोः ॥७॥
तुल्यार्थत्वेऽपि तेनैषां मिथ्यासंवृतिशब्दयोः।
वञ्चनार्थ उपन्यासो लालावक्त्राऽऽसवादिवत् ॥८॥
नास्तिक्यपरिहारार्थं* संवृतिः, कल्पनेति च।
कल्पनाऽपि त्वभिन्नस्य नैव निर्वस्तुके भवेत् ॥९॥
तस्माद्यन्नास्ति नास्त्येव यत्त्वस्ति परमार्थतः।
तत्सत्यमन्यन्मिथ्येति† न सत्यद्वयकल्पना ॥१०॥

धिकरण्यं सिध्यति, अत आह सत्यत्वमिति[७]। कारणमाह विरोधादिति। मृषात्वविपरीतं सत्यत्वं कथं तत्राऽनुवर्त्ततेति। अत्रैव दृष्टान्तमाह न हीति। तेन मिथ्यावचनोऽप्ययं संवृतिशब्दो बौद्धैः स्वनास्तिक्यपरिहाराय लोकं वञ्चयितुं प्रयुक्तो लालायामिव वक्त्रासवशब्द इत्याह तुल्यार्थत्वेऽपीति[८] संवृतिरन्तेन।

काल्पनिकेनैव बाह्येन सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यपि बौद्धानां कल्पनावाचोयुक्तिः संवृतिवाचोयुक्तिवद्वञ्चनार्थैव, न हि निर्वस्तुके जगति अभिन्नस्य चिन्मात्रस्य विचित्रव्यवहाराय भेदकल्पना सम्भवतीत्याह कल्पनेति। उपसंहरति तस्मादिति[१०]। यत्खलु परमार्थतो नास्ति तन्नास्त्येव, न तु सत्यं, यदेव परमार्थतोऽस्ति तदेव सत्यं

* परिहासार्थमिति क्वचित्।
† मिथ्यैवेति पाठान्तरम्।

स्वप्नादिभोगवच्चापि योपभोगत्वकल्पना ।
तन्निवृत्त्यर्थमेवेह परमार्थे प्रयत्यते ॥११॥
न हि स्वप्नसुखाद्यर्थं धर्मे कश्चित्प्रवर्तते ।
यादृच्छिकत्वात्स्वप्नस्य तूष्णीमास्येत पण्डितैः ॥१२॥
परमार्थफलाऽवाप्तिमिच्छद्भिस्तेन यत्नतः ।
प्रतिपत्तिर्विधातव्या युक्तिभिर्बाह्यवस्तुषु ॥१३॥
तत्राऽर्थशून्यं विज्ञानं योगाचाराः समाश्रिताः ।
तस्याप्यभावमिच्छन्ति ये माध्यमिकवादिनः ॥१४॥
तत्र बाह्यार्थशून्यत्वं तुल्यं तावद् द्वयोरपि ।
निवृत्त्या ऽस्य* ततो ज्ञाने तद्वत्संवृतिकल्पना ॥१५॥

नाऽन्यत्तद्धि मिथ्यैव कथं सत्यं स्यान्न तु सत्यद्वयमस्तीति । किं च, संवृतित्वे प्रपञ्चस्य स्वप्नसुखोपभोगवत् स्वर्गाद्युपभोगो ऽपीत्याश्रीयेताऽतस्तन्निराकरणाय परमार्थे प्रयतितव्यमित्याह स्वप्नादीति[११] । तत्तुल्यत्वे वा को दोषो ऽत आह न हीति[१२] । किमिति न प्रवर्त्तते, ऽत आह यादृच्छिकत्वादिति । अनिरूपितनिमित्तं हि स्वप्नसुखं, न तदभिसंधाय प्रवृत्तिः सम्भवतीति । तेनाऽर्थस्य पारमार्थिकत्वसिद्ध्यर्थं बाह्यविषयत्वं प्रतीतेः साधयितव्यमित्याह परमार्थेति[१३] ।

किमु पुनर्बाह्यस्यैव सद्भावः प्रतिपाद्यते न ज्ञानस्य, तदपि कैश्चिदपह्नुतम्, अत आह तत्रेति[१४] त्रयेण । ज्ञानापह्नववादिनो ऽपि प्रथममर्थमपह्नुत्य निर्विषयज्ञानाऽनुपपत्तेः ज्ञानमपह्नुवते, तेनार्थापह्नवो द्वय-

* निवृत्त्यर्थमिति २ पु. पा.

तस्मात्साधारणत्वेन तन्मूलत्वेन चाप्ययम् ।
'बाह्यार्थसदसद्भावे यत्नो भाष्यकृता कृतः ॥१६॥
बाह्यार्थाऽपन्हवे ऽद्वैतमेकार्थस्य* परीक्षणात् ।
प्रमाणमाश्रितश्चैकस्तत्रास्तां यः प्रमेयतः' ॥१७॥
प्रमाणस्थस्तु मूलत्वादिहेदानीं परीक्ष्यते ।
प्रस्तुतः स द्विधा चात्र प्रथमं त्वनुमानतः ॥१८॥
प्रत्यक्षबाधने चोक्ते पश्चात्तच्छक्त्यवेक्षणात् ।
तत्राऽनुमानमाहेदं नन्वित्यस्य च संगतिः ॥१९॥
तत्संप्रयोगजं नाम† प्रत्यक्षमिति भाषितम् ।
तत्रेन्द्रियार्थसंबन्धभेदो न परमार्थतः ॥२०॥

साधारणत्वात्, ज्ञानाऽपह्नवस्य च तन्मूलस्य तन्निराकरणेनैव निराकरणसिद्धेस्तदेव निराक्रियतइति ।

भाष्यकारेण प्रमाणशक्तिपरीक्षाद्वारेण बाह्याऽपह्नवो निराकृतः न तु प्रमेयपरीक्षाद्वारा, तत्र कारणमाह बाह्यार्थेति[१६] सार्द्धेन। प्रमाणबलेनैव बाह्यार्थे व्यवस्थापिते यदिदमवयविनो ऽवयवातिरेकेणाऽनुपलब्धेः परमाणूनां चाऽतीन्द्रियत्वान्न बाह्यं ग्राह्यं संभवतीति चोद्यं तत् प्रमाणबलेनैव निरस्तं भवतीति प्रमाणबलेनैव परीक्षितुं युक्तमिति । प्रमाणस्थो ऽप्यपह्नवो द्विविध इत्याह प्रस्तुत इति[१८] ।

भाष्यतात्पर्यमाह तत्रेती[१९] त्यन्तेन । का पुनरस्य संगतिः, तां

* बाह्यार्थापह्नवो द्वैधमेको ऽर्थस्येति २ पु. पा.

† नान्यदिति पाठान्तरम् ।

कल्पितः संप्रयोगस्तु स्वप्नादावपि विद्यते ।
तदतद्योगजन्यस्य* विभागस्तेन दुर्लभः ॥२१॥
मिथ्यात्वं यद् द्विधैवोक्तं नान्यथेत्यत्र चोच्यते ।
सर्वस्यैव च मिथ्यात्वे किं विशिष्याऽभिधीयते† ॥२२॥
स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्तथा हि यः ।
प्रत्ययः स मृषा दृष्टः स्वप्नादिप्रत्ययो यथा ॥२३॥
'सिद्धसाधनभावांशे दृष्टान्ताभाव एव च ।
मा भूतामेवशब्दश्च व्यर्थो ऽशेषप्रसाधने ॥२४॥

द्वेधा दर्शयति अस्ये[२१]त्यभिधीयते[२२]ऽन्तेन । पारमार्थिकं तत्संप्रयोगजत्वं न क्व चिदस्ति, काल्पनिकं त्वाभासे ऽपि विद्यते, तदपि नाऽतत्संप्रयोगजं स्यात्, तथा सत्यमिथ्याविभागो ऽप्ययुक्तः, सर्वस्य मिथ्यात्वादिति पूर्वोक्ताक्षेपेण सङ्गतिरिति ।

भाष्योक्तमनुमानमुपन्यस्यति स्तम्भादीति[२३] । भाष्ये सर्वशब्दः स्वप्नादिप्रत्ययानपि पक्षीकरोतीति लक्ष्यते, तत्कथं स्तम्भादिप्रत्यय इत्युच्यते, तत्राह सिद्धसाधनेति[२४] सार्द्धेन । तेष्वपि हि पक्षीकृतेषु तस्मिन्नंशे सिद्धसाधनता दृष्टान्ताभावश्च स्याताम्, एवशब्दश्च नोपपद्येत, स हि येन संबध्यते तत्प्रतियोगिनं व्यवच्छिनत्ति, साकल्यवचनश्च सर्वशब्द इति तत्सबन्ध्येवशब्दो वैकल्यव्यवच्छेदार्थः, तेन जाग्रद्बुद्धिपरिग्रहार्थ एव शब्दः, न कश्चिदेव प्रत्ययो निरालम्बनः किं तु सर्व एवेति ।

* योगजत्वस्येति २ पु. पा. ।
† विशेष्येति १ पु. पा. ।

सर्वं एवेति तेनात्र जाग्रद्बुद्धिपरिग्रहः' ।
स्वांशाभ्युपगमाच्चापि बाह्यग्राह्यनिवारणम् ॥२५॥
प्रत्ययस्येति साध्यांशव्याप्तहेतुनिदर्शनम् ।
हेतुश्चोपनयेनात्र जाग्रतोऽपीति दर्शितः ॥२६॥
विपक्षाभावतश्चात्र व्यतिरेको न कथ्यते ।
सामान्यस्य च हेतुत्वात्कस्मात्पक्षैकदेशता ॥२७॥

इति पूर्वपक्षभाष्यव्याख्या * ।

एवं सर्वशब्दं विशेषपरं व्यवस्थाप्य धर्मवचनमपि निरालम्बनपदं बाह्याऽनालम्बनत्वेन व्यवस्थापनीयम्, अन्यथा बौद्धस्य स्वाऽभ्युपगतस्वांशालम्बनत्वविघातादिति आह स्वांशेति[२५] ।प्रत्ययस्येति। भाष्यार्थमाह प्रत्ययस्येति[२६] ।

ननु भाष्ये न कश्चिद्धेतुरुक्तः, यस्य प्राप्तिर्निर्दिश्येतेत्यत आह हेतुरिति । उपनयो नामोदाहरणोपदर्शितसाध्यनियमस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहारः, तदिह "प्रत्ययस्य हीत्यादिनोदाहरणीयस्य प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वेन नियमं दर्शयित्वा "जाग्रतोऽपी"त्यादिना जाग्रद्बुद्धावुपसंहारः कृतः, तदेव प्रत्ययत्वं हेतुरुक्तं भवति । नावश्यं पञ्चस्यैव हेतुर्निर्देष्टव्यः, उदाहरणोपनयनिगमनैरपि ह्यविकलमेव साधनं निगमनं च "तस्मात्सोऽपी"त्यनेन दर्शितमिति ।

ननु यन्निरालम्बनं न भवति तत्प्रत्ययो न भवतीति विपक्षाद्व्यतिरेकः किं नोक्तः, अत आह विपक्षेति[२७] । न हि निरालम्बनः प्रत्ययत्वादित्युक्ते प्रतिज्ञार्थैकदेशता हेतोः स्यादत आह सामान्यस्येति ।निरालम्बनज्ञानमात्रवादिनां तदतिरिक्तमस्ति तत्त्वं तदभावादेव तत्र हेतोरप्रवृत्तेः किं व्यतिरेककथनेनेति ।

---

* इदं नास्ति १ पु. ।

'जाग्रज्ज्ञाने* विशेषो ऽयं यतः सुपरिनिश्चयः ।
बाह्यालम्बनसंबन्धो न प्रसिद्धः परं प्रति ॥२८॥
तस्माद्यद्भाष्यकारेण दत्तमुत्तरमत्र तु ।
विकल्पसमता वा स्याद्वैधर्म्यसमता ऽपि वा' ॥२९॥
दुष्टत्वात्पूर्वपक्षस्य जात्युक्तिः कैश्चिदाश्रिता ।
प्रतिज्ञादोषमेवाहुः के चित्प्रत्यक्षबाधनम् ॥३०॥

~~ननु~~ "~~प्रत्यये~~ जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्येष्यती"ति† सिद्धान्तभाष्यं, तदाक्षिपति जाग्रज्ज्ञानइति[२८] द्वयेन । यो ऽयं स्वप्नादिभ्यो जाग्रज्ज्ञानस्य सालम्बनत्वसाधनाय सुपरिनिश्चयरूपो विशेषो ऽभिहितः, स यस्मात्सालम्बनत्वव्याप्ततया परेषामसिद्धः, तस्माद्विकल्पसमा वैधर्म्यसमा वा जातिरियं, प्रत्ययत्वे तुल्ये ऽपि यथा किं चित्सुपरिनिश्चितं किं चिन्न, तथा किं चिन्निरालम्बनं किं चित्सालम्बनं भविष्यतीति विकल्पसमा, यदि प्रत्ययत्वेन साधर्म्यान्निरालम्बनत्वं सुपरिनिश्चितत्वेन वैधर्म्यान्निरालम्बनत्वं न स्यादिति वैधर्म्यसमा, तदेव तज्जात्युत्तरं साधनमिति ।

तत्र केषां चिन्मतेन समाधत्ते दुष्टत्वादिति[३०] । स्वमतआह प्रतिज्ञेति । नेदं सुपरिनिश्चितत्वं लिङ्गत्वेनोच्यते, किं तु सुपरिनिश्चितरूपा जाग्रतः प्रत्यक्षादिरूपा बुद्धिर्बाह्यं सुपरिनिश्चितं व्यवस्थापयन्ती तदभावप्रतिज्ञां बाधतइति। प्रत्यक्षग्रहणं सर्वप्रमाणोपलक्षणार्थं, सर्वाणि हि बाह्यं व्यवस्थापयन्तीति । ननु नीलादिमात्रं प्रत्यक्षेण

---

* जाग्रद्भावे इति १ पु. पा. ।
† शा. भा. पृ. ८ प. २४ ।

शक्ष्यामो यदि विस्पष्टं स्वांशग्राह्यनिवारणम् ।
तदा ते शुद्ध एव स्यात्पक्षो ग्राह्यनिवारणः ॥३१॥
प्रत्याक्षादेश्च विषयो बाह्य एवाऽवतिष्ठते* ।
तन्निषेधकृतस्तस्य तैर्भवेत् पक्षबाधनम् ॥३२॥
सुनिश्चयेन चैतेषां बाधकप्रत्ययादृते ।
प्रमाणाभासता नास्तीत्येतस्मात्कथ्यते बलम् ॥३३॥
दुष्टज्ञानगृहीतार्थप्रतिषेधो हि युज्यते ।
गृहीतमात्रबाधे तु स्वपक्षो ऽपि न सिध्यति ॥३४॥
अग्राह्यत्वाच्च भेदेन विशेषणविशेष्ययोः ।
अप्रसिद्धोभयत्वं वा वाच्यमन्यतरस्य वा ॥३५॥

गृह्यते, तच्च ज्ञानरूपमपि सम्भवतीति नावश्यं बाह्यमेवेति । कथं बाह्याऽभावस्य प्रत्यक्षबाधः, अत आह शक्ष्याम इति[३१] । स्वांशस्य ग्राह्यत्वाऽसम्भवे सिद्धे बाह्यग्राह्यनिवारणो ऽपि पक्षः फलतः शुद्ध एव ग्राह्यमात्रनिवारणः स्यादित्यस्ति तदुपस्थापकप्रत्यक्षविरोध इति । यद्वा यदा स्वांशस्य ग्राह्यत्वं निरस्तं तदा बाह्यस्यैव प्रत्यक्षादिग्रहणाद्बाह्याऽभावप्रत्यक्षस्याप्यस्त्येव प्रत्यक्षादिविरोध इत्याह प्रत्यक्षादेरिति[३२] ।

सुपरिनिश्चितत्वं च भाष्ये प्रत्यक्षादीनां निरालम्बनाऽनुमानाद्बलीयस्त्वं कथयितुं न तु लिङ्गत्वेनेत्याह सुनिश्चयेनेति[३३] । एतदेव विवृणोति दुष्टेति[३४] । स्वपक्षाऽसिद्धिमेव प्रपञ्चयितुमारभते अग्राह्यत्वादिति[३५] । प्रत्ययरूपधर्मिग्राहकस्य निरालम्बनरूपध-

* अवशिष्यते इति २ पु. पा. ।

वक्तृश्रोत्रोश्च यज्ज्ञानं विशेषणविशेष्ययोः ।
तन्निरालम्बनत्वेन स्ववाग्बाधो द्वयोरपि ॥३६॥
संभवो न च भेदस्य* विशेषणविशेष्ययोः ।
तस्मान्निरूपणं नास्ति प्रतिज्ञार्थस्य शोभनम् ॥३७॥
निरालम्बनता नाम न किञ्चिद्वस्तु गम्यते ।
तेन तद्व्यतिरेकादौ प्रश्नो नैवोपपद्यते ॥३८॥
'यद्यवस्तु कथं त्वस्माँस्त्वं बोधयितुमिच्छसि ।
बुध्यसे वा स्वबुद्ध्या त्वं, कल्पिता त्वथ साध्यते† ॥३९॥
असतः कल्पना कीदृक् क्लृप्तौ वस्तु प्रसज्यते ।
कथमिष्टमभावे चेद्वस्तु सो ऽपीति वक्ष्यते ॥४०॥

र्मिग्राहकस्य च प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वात् अप्रसिद्धविशेष्यत्वम्, अप्रसिद्धविशेषणत्वम्, अप्रसिद्धोभयरूपत्वं वा पक्षदोषः स्यादिति ।

स्ववचनविरुद्धश्चाऽयं पक्ष इत्याह वक्तृश्रोत्रोरिति[३६] । धर्मधर्मिविषयस्यापि वक्तृश्रोत्रोः प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वेनाऽङ्गीकृतस्यैव धर्मस्य धर्मिणश्च बाधादुभयोः स्यात् स्ववाग्विरोध इति । किं च विशेष्यात्प्रत्ययाद्विशेषणस्य निरालम्बनत्वस्याऽभेदे विशेषणत्वाऽनुपपत्तिः, भेदस्तु न सम्भवति, भेदग्राहिणः प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वादित्याह सम्भव इति[३७] । उपसंहरति तस्मादिति । चोदयति निरालम्बनतेति[३८] । परिहरति यदीति[३९] पादत्रयेण । शङ्कते कल्पितेति । दूषयति असत इति[४०] । कल्पना हि ज्ञानं, न च तुच्छस्य तद्विष-

---

* बोधस्येति पाठान्तरम् ।

† कल्पयित्वा ऽथ साध्यते इति पाठान्तरम् ।

तथा प्रत्यय इत्येष कर्म भावादि वा भवेत्।
भावादिषु विरोधः स्यात्कर्म चेत्सिद्धसाधनम् ॥४१॥
प्रत्याय्यस्य हि रूपादेर्निरालम्बनतेष्यते।
अविज्ञानात्मकत्वेन किञ्चिन्नालम्बते ह्यसौ ॥४२॥
कर्तृत्वे करणत्वे वा पक्षत्वं शब्दयोरपि।
तन्निरालम्बनत्वेन पक्षाऽभावः प्रसज्यते ॥४३॥
प्रत्याय्येन च भिन्नेन विना कर्त्राद्यसम्भवः।
प्रत्यये तन्निमित्ते वा बाधः स्ववचनेन ते ॥४४॥

यत्वं सम्भवतीति। तद्विषयत्वे चाऽर्थक्रियालक्षणत्वात्सत्त्वस्य तुच्छत्वाऽनुपपत्तिरित्याह क्लृप्ताविति। चोदयति कथमिति। अभावस्याऽवस्तुनो ऽपि ज्ञानविषयत्वं दृष्टमिति। परिहरति वस्त्विति।

यश्चायं धर्मिवचनः प्रत्ययशब्दः स भावकर्मकर्तृकरणानामन्यतमं वदेत्, कर्तृभावादिषु स्ववाग्विरोधः, कर्मणि सिद्धसाधनमित्याह तथेति[41]। सिद्धसाधनमेव विवृणोति प्रत्याय्यस्येति[42]। कथमिष्यते,ऽत आह अविज्ञानेति। कर्तृकरणवचनत्वे तु धर्मधर्मिप्रतिपादकयोरपि शब्दयोर्विवक्षावशेन प्रतीतौ करणत्वसम्भवात्तयोरपि निरालम्बनत्वं स्यात्, शब्दस्य च निरालम्बनत्वमभिधेयशून्यत्वं नान्यत्; अतश्च पक्षस्यैवाऽभावःप्रतिज्ञातः स्यादित्याह कर्तृत्वइति[43]।

'भावादिषु विरोधः स्या'दिति यदुक्तं तद्विवृणोति प्रत्याय्येनेति[44]। भावे तावत् प्रतीतिः प्रत्ययः, सा च वस्त्वन्तरप्रकाशस्वभावेति उद्दिष्टमात्रैव सालम्बना प्रतीतेति तन्निमित्तप्रत्ययशब्दे धर्म्युक्त्यैव निरालम्बनत्वस्य बाधः, तत्सालम्बनतयैव कर्तृकरणयोरपि

अथापि रूढिरूपेण प्रत्ययः स्यात्तथापि तु ।
ग्राहकं वस्तु सिद्धं नः प्रत्ययो ऽन्यस्य वस्तुनः ॥४५॥
तमभ्युपेत्य पक्षश्चेदभ्युपेतं विरुध्यते ।
विशेष्यस्याऽप्रसिद्धिश्च तवाऽस्माकमतादृशे ॥४६॥
आत्मधर्मस्वतन्त्रत्वकल्पने ऽपि तथा भवेत् ।
न च प्रत्ययमात्रत्वं किञ्चिदस्त्यनिरूपणात् ॥४७॥
शब्दाऽर्थमात्ररूपेण यथा ऽन्येषां निरूपणम् ।
तथा च भवतो न स्याद्वाच्यभेदमनिच्छतः ॥४८॥

तद्द्वारेण सालम्बनत्वात् स एव दोष इति । यदि तु रूढ एव प्रत्ययशब्दः, तथापि स्ववाग्विरोध इत्याह अथापीति[४५]। कारणमाह ग्राहकमिति । प्रत्ययशब्दस्याऽर्थान्तरग्राहकवस्तुवचनता लोकसिद्धेति। तादृशं च प्रत्ययमभ्युपेत्य निरालम्बनत्वसाधने ऽभ्युपगमविरोधो ऽपीत्याह तमिति[४६] । ईदृशश्च प्रत्ययस्तवाऽसिद्ध इत्यप्रसिद्धविशेष्यता पक्षस्येत्याह विशेष्यस्येति तवाऽन्तेन। अतादृशे तु पक्षीकृते ऽस्माकमत्राऽप्रसिद्धविशेष्यत्वमित्याह अस्माकमिति । किं चात्मधर्मो वा प्रत्ययः पक्षीक्रियते, स्वतन्त्रो वा, पूर्वत्र तवाऽप्रसिद्धविशेष्यत्वम्, उत्तरत्र ममेत्याह आत्मधर्मेति[४७] । न चाऽनिर्धारितविशेषं प्रत्ययमात्रं पक्षः, तस्याऽनिरूपणादित्याह न चेति ।

नन्विदं सर्वसाधनेषु शक्यं वक्तुम्, नित्यः शब्द इति किमाकाशगुणः शब्दः, किं वा वायवीय, इत्यपि सम्भवात् । अथ तत्र शब्दशब्दवाच्यं पक्षः, तदिहाऽपि प्रत्ययशब्दवाच्यमात्रं सम्भवत्येवाऽत आह शब्दार्थेति[४८] । न ह्यसाधारणाद् भिन्नं शब्दार्थमात्रं सामान्यं भवतामस्तीति ।

निरालम्बनता चापि* सर्वथा यदि साध्यते।
विशेषणाऽप्रसिद्धिश्च दृष्टान्तश्च न विद्यते ॥४९॥
केन चिच्चेत्प्रकारेण निरालम्बनतोच्यते।
रसज्ञानस्य रूपादिशून्यत्वात्सिद्धसाधनम् ॥५०॥
अथ बुद्धिर्यदाकारा तदालम्बनवारणम्।
स्वाकारस्याऽभ्युपेतत्वात्तदभावो विरुध्यते ॥५१॥
बाह्याऽनालम्बनत्वे ऽपि बाह्य इत्यग्रहो† यदि।
स्तम्भादौ नैव तद्बुद्धिरित्येवं सिद्धसाधनम् ॥५२॥

एवं धर्मी विकल्प्य दूषितः, धर्ममपि निरालम्बनत्वं विकल्प्य दूषयति निरालम्बनतेति[४९]। स्वप्नादावपि देशकालान्तराऽवस्थितमस्त्येव बाह्यं, सन्निहिततद्देशकालसंसर्गमात्रं तु नास्ति, तेनात्यन्तं निरालम्बनं न किं चिदप्यस्तीत्यप्रसिद्धविशेषणता पक्षस्य, दृष्टान्तस्य च साध्यविकलतेति। कथं चिन्निरालम्बनत्वे तु सिद्धसाधनमित्याह केन चिदिति[५०]। रसज्ञानं रसालम्बनं रूपस्वरूपात्मना न विद्यतएवेति तदालम्बनत्वं तज्ज्ञानस्य नास्त्येवेति सिद्धसाधनमिति। अथ यदाभासा बुद्धिस्तस्याऽसत्त्वमुच्यते, ततः स्वांशस्य बोधाऽनभ्युपगमात् तदसत्त्वे ऽभ्युपगमविरोध इत्याह अथेति[५१]। यदि तु बाह्याऽनालम्बनत्वं साध्यते बाह्यं स्वातिरिक्तं नालम्बते बुद्धिरिति, तत्रापि यदि बाह्य इत्येवमग्रहणं साध्यते, ततः सिद्धसाधनमित्याह बाह्येति[५२]। स्तम्भादिरूपेण त्वनालम्बनत्वे संविद्विरोध इत्याह

* चेहेति पाठान्तरम्।

† आग्रह इति क्व चित्।

अथ स्तम्भादिरूपेण निरालम्बनतोच्यते ।
संवेदनस्य दृष्टत्वात्तद्विरोधः प्रसज्यते ॥५३॥
द्विचन्द्रादिषु तुल्यश्चेन्नेन्द्रियाऽप्राप्तितो हि नः ।
तत्राऽनालम्बनोक्तिः स्यान्नाऽर्थसंवित्त्यभावतः ॥५४॥
सर्वत्रार्थेंद्रियाणां नः संयोगः सदसत्तया ।
संवित्तौ विद्यमानायां सदसद्ग्राहिका स्थितिः ॥५५॥
भवतस्त्विन्द्रियादीनामभावाद् ग्रहणादृते ।
नालम्बनत्वे* हेतुः स्यान्निषेधो ऽतो न युज्यते ॥५६॥
बहिर्भावाऽप्रसिद्धत्वात्तेनाऽनालम्बना मतिः ।

अथेति[५३]। शङ्कते द्विचन्द्रादिष्विति[५४]। तुल्यो ऽयमनालम्बनत्वाभिमतेष्वपि द्विचन्द्रादिज्ञानेषु संविद्विरोध इति । परिहरति नेति । द्विचन्द्रबुद्धिरिन्द्रियाऽप्राप्तमर्थमविद्यमानमेव चन्द्रद्वित्वं गृह्णातीति कृत्वा ऽनालम्बना, न तु संवित्त्यभावादिति। पूर्वत्र शुक्तिरजतसंवेदने ऽपीदृशमेवाऽनालम्बनत्वं न संविदभावादित्याह सर्वत्रेति[५५]। भवन्मते त्विन्द्रियादीनामभावात्तद्रूपग्रहणमेव तदालम्बनत्वं, तन्निषेधे च स्फुट एव तद्विरोध इत्याह भवत इति[५६]। बाह्याऽनालम्बनत्वे बाह्य इत्यग्रहणे सिद्धसाधनमुक्तम्, अथ यद्वस्तुतो बाह्यं तदनालम्बनत्वं साध्यते, ततो ऽप्रसिद्धविशेषणः पक्षः स्याद्, बहिर्भावरूपस्याऽर्थस्य भवतामप्रसिद्धत्वात्तद्विशिष्टेन निरालम्बनत्वेन विशिष्टः प्रत्ययो न साधयितुं शक्यत इत्याह बहिर्भावेति[५७]।

---

* नालम्बनत्वहेतुरिति का. पा. ।

कथञ्चित्*साध्यते नैष पक्षो हि ज्ञायते तदा† ॥५७॥
यथा ऽन्यबोधनाशक्तेर्नोप्रासिद्धे विशेषणे।
पक्षसिद्धिस्तथैव स्या‡द्विशेषणविशेषणे§ ॥५८॥
नाऽप्रसिद्धे पदार्थे हि वाक्यार्थः संप्रतीयते।
तत्पूर्वकत्वात्पक्षश्च वाक्यार्थः स्थापयिष्यते ॥५९॥
पर्युदासे निषेधे वा व्यतिरिक्तस्य वस्तुनः।
प्रमेयत्वाद्यभेदेन जगतः सिद्धसाधनम् ॥६०॥

ननु विशेषणाऽप्रसिद्धिर्दोषः, न तु विशेषणविशेषणाऽप्रसिद्धिरत आह यथेति[५८]। कथमन्यबोधनाऽशक्ति,रत आह नाऽप्रसिद्ध-इति[५९]। बहिर्भावादिपदार्थविशिष्टो हि पक्षः, स वाक्यार्थरूपत्वादप्रसिद्धेषु पदार्थेषु न ज्ञायतइति। व्यतिरिक्ताऽनालम्बनत्वं च साधयता यदि पर्युदासाऽङ्गीकरणेनाऽव्यतिरिक्तमालम्बतइति साध्यते, यदि वा प्रतिषेधाऽङ्गीकरणेन व्यतिरिक्तं नालम्बते इति साध्यते,‖ द्वेधाऽपि सिद्धसाधनं, प्रमेयत्वरूपेण सर्वस्य सर्वस्मादव्यतिरेकादित्याह पर्युदासे इति[६०]। व्यतिरिक्तत्वं च यद्यात्यन्तिकं, तथापि तस्य क

* कथ चेति २ पु. पा.।
† यदेति २ पु. पा.।
‡ तवेह स्यादिति पाठान्तरम्।
§ विशेषेण विशेषणे इति क्वचित्
‖ साध्यते इति नास्ति १ पु.।

यदि चाऽत्यन्तभेदेन* निरालम्बनतोच्यते ।
कथञ्चिच्चेद्विरुध्येत प्राक्पक्षः कल्पितेन ते ॥६१॥
वस्त्वाद्याकारतश्चापि धीर्निरालम्बनेष्यते ।
ग्राहकाच्चेदभिन्नत्वं शक्तिभेदो विरुध्यते ॥६२॥
निरालम्बनबुद्धेश्च यद्युत्पत्तिः प्रसाध्यते ।
दृष्टत्वात्सेष्यते ऽस्माभिर्बाह्यग्राह्यविवर्जिता ॥६३॥
सम्यक्त्वं पुनरेतस्यास्त्वं नेच्छसि कथञ्चन ।

चिदप्यभावात् तदनालम्बनत्वे सिद्धसाधनमेवेत्याह यदि चेति[६१]। सिद्धसाधनमित्यतीतेनाऽन्वय इति । यदि तु कथं चिद्भिन्नं नालम्बनइत्युच्यते, ततः प्रमेयाकारस्य नीलादेः प्रमाणाकारस्य च संविद्रूपस्य काल्पनिकभेदाऽभ्युपगमात्तद्विरुद्धः पक्ष इत्याह कथं चिदिति।

अन्यथा सिद्धसाधनं दर्शयति वस्त्विति[६२]। बुद्धिर्ह्यसाधारणेन संविद्रूपेणाऽर्थमालम्बते, व्योमादिसाधारणेन तु जडरूपेण वस्त्वाकारेणाऽनालम्बनैवेति। यदि तु ग्राह्यमेव पक्षीकृत्य ग्राहकादभिन्नमिति साध्यते, तथापि काल्पनिकशक्तिभेदाऽभ्युपगमेन विरोधः, प्रमेयत्वाद्यभेदाच्च सिद्धसाधनमित्यभिप्रायेणाह ग्राहकादिति । यदि तु सर्वप्रकाराऽसंभवान्निरालम्बनबुद्ध्युत्पत्तिमात्रमेव चिकीर्षितं, तदस्तु नाम, सा तु बुद्धिर्बाह्यग्राह्यवर्जिता मिथ्याभूतेत्येतावदस्माभिरुच्यतइति आह निरालम्बनेति[६३]। त्वया ऽपि नाऽस्याः सम्यक्त्वमर्थान्तरालम्बनत्वमिष्यते, बुद्ध्यन्तरवदियमपि स्वांशपर्यवसायिन्येव, (अन्यथा तत्रैव हेतुरनैकान्तिकः स्यादित्याह सम्यक्त्वमिति[६४] । किं च,

* अत्यन्तभिन्नेनेति २ पु. पा. ।

आत्मांशे ऽवसिता ह्येषा मृगतृष्णादिबुद्धिवत् ॥६४॥
'चैत्रादिप्रत्ययानां च निरालम्बनता यदि ।
धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया* धिया ॥६५॥
ततो विषयनानात्वात् प्रतियोग्यनिराकृता ।
रूपात् सालम्बनप्राप्तिः सती केन निवार्यते' ॥६६॥
यदि प्रत्ययशब्दो ऽपि प्रत्ययत्वेन गृह्यते ।
संवित्त्यालम्बनत्वेन वार्यते, सिद्धसाधनम् ॥६७॥
बुद्ध्युत्पादनशक्तिश्चेद्वार्या, साध्यं न सिध्यति ।
साधनस्य प्रयोगो ऽत्र बोधकत्वाद्विना न ते ॥६८॥

भवदीयसाधनोत्थिता ऽनुमानबुद्धिरियं, सा ऽप्यात्मांशपर्यवसायिन्येवेति)† तया प्रत्ययान्तराणां धर्मतया निरालम्बनत्वं न गृहीतमिति प्रतियोगिभूतेन निरालम्बनत्वेनाऽनिराकृता सती स्वरसप्राप्ता सालम्बनता न केन चिद्वारिता स्यादित्याह चैत्रेति[६५] द्वयेन ।

यदि धर्मिवचनेन प्रत्ययशब्देन स्वरूपपरेण प्रत्ययशब्दमेव पक्षीकृत्य तत्संवित्त्यालम्बनत्वं स्तम्भादीनां वार्यते, प्रत्ययशब्दो निरालम्बनः न किं चिदवलम्बते, न किं चिज्जानाति, ततः सिद्धसाधनम्, अचेतनत्वात्तस्येत्याह यदीति[६७] । यदि तु बुद्ध्यनुत्पादकत्वं निरालम्बनत्ववचनत्वं, तथा सत्यज्ञानात्सिद्धिः साध्यधर्मिणोर्न स्यादित्याह बुद्धीति[६८] । कारणमाह साधनस्येति । न हि धर्मिनिर्देशकस्य प्रत्ययशब्दस्याऽवबोधकत्वे साधनप्रयोगः संभवतीति ।

---

* साधनोज्झितयेति १ पु. पा. ।

† ( ) एतन्मध्यस्थो ग्रन्थो नास्ति २ पु. ।

न चाऽभिधा ऽस्त्यसंबन्धादृते भेदाच्च नास्त्यसौ ।
न चासौ तद्गतं भेदं बोधयन्त्या धिया विना ॥६९॥
प्राश्निकैर्नाऽगृहीते च वाक्यस्यावयवे पृथक् ।
पक्षे हेतौ च दृष्टान्ते वादिनि प्रतिवादिनि ॥७०॥
साधनस्याऽप्रयोगः स्यादभ्युपेत्योच्यते यदि ।
पूर्वाऽभ्युपगमेनैव प्रतिज्ञा बाध्यते ततः ॥७१॥ न
धर्माऽधर्मादिभेदे च नाऽसिद्धे परमार्थतः ।
शिष्यात्मनोश्च धर्मादेरुपदेशो ऽवकल्पते ॥ ७२ ॥
तदनुष्ठानतो बुद्धेरिष्टो भेदः, स्फुटं च तैः ।
सूत्रान्तरे ऽभ्युपेतत्वात्स्वेदागमबाधनम् ॥ ७३ ॥
सर्वलोकप्रसिद्ध्या च पक्षबाधो ऽत्र ते ध्रुवम् ।

पूर्वाऽभ्युपगमविरुद्धश्चाऽयं पक्ष इत्याह न चेति[६९] त्रयेण । साधनवाक्यगतानां शब्दानां तद्वाच्यानां च मिथो भेदं संबन्धं, तथा प्राश्निकानां च साधनाऽवयवतद्वाच्यपक्षादिवादिप्रतिवादिविषयं यज् ज्ञानं, तस्य सालम्बनत्वमङ्गीकृत्य साधनं प्रयोक्तव्यं, तदङ्गीकरणे च तेनैव प्रतिज्ञा बाध्येतेति । किं च, धर्माऽधर्मोपदेशानुमितबुद्धाऽभिप्रायविरुद्धो ऽयं बाह्यापह्नवः, न ह्यनभिप्रेते धर्मादिभेदे तदुपदेशाऽनुष्ठानमवकल्पतइत्याह धर्माऽधर्मेति[७२] भेदो[७३]ऽन्तेन । शिष्यात्मनोश्च असिद्धे भेदइत्यनुषङ्गः । साक्षादेव बाह्यसद्भावः, स धर्मसमाख्याते सूत्रे बुद्धेनोक्तः, तेनापि बाधः पक्षस्येत्याह स्फुटमिति ।

सर्वलोकप्रसिद्धस्य बाह्यस्याऽपह्नवस्तेनैव साध्यतइत्याह सर्वेति[७४] । किं च, त्वदीयसाधनगतपदार्थवाक्यार्थज्ञानानां सर्वेषां

कृत्स्नसाधनबुद्धिश्च यदि मिथ्येष्यते ततः ॥७४॥
सर्वोऽभावो यथेष्टं वा न्यूनता वाऽभिधीयते* ।
तेषां सालम्बनत्वे वा तैरनैकान्तिको भवेत्† ॥७५॥
तदन्यस्य प्रतिज्ञा चेत्तदन्यप्रत्ययो मृषा ।
तन्मिथ्यात्वप्रसङ्गे च सर्वं पूर्वं न सिध्यति ॥७६॥
स्तम्भादिसाधनज्ञानभेदो न हि यथा भवेत् ।
यावद्यावत्प्रतिज्ञेयं तदन्यस्य प्रतीयते‡ ॥७७॥

मिथ्यात्वे सर्वस्य साधनस्याऽभावो यथेष्टं पक्षादिन्यूनत्वं वा शक्यं वक्तुमित्याह कृत्स्नेति । अमिथ्यात्वे तैरेव हेतुरनैकान्तिकः स्यादित्याह तेषामिति[७५] । शङ्कते तदन्यस्येति[७६] । दूषयति तदन्येति । ततः किमित्याह तन्मिथ्यात्वेति । अन्यत्वग्राहिप्रत्ययमिथ्यात्वे हि सर्वं साधनं न सिध्यतीति । कथं न सिध्यतीत्यत आह स्तम्भेति[७७] । अन्यत्वज्ञानमिथ्यात्वे हि अन्यत्वं न स्यात्, तदभावे च स्तम्भादिज्ञानवदेव साधनत्वज्ञानस्यापि मिथ्यात्वात्साधनाऽसिद्धिरिति । यदि तु तदन्यत्वग्राहिप्रत्ययव्यतिरिक्तः प्रत्ययः पक्षीक्रियते, ततस्तद्व्यतिरेकग्राहिप्रत्ययस्य मिथ्यात्वात्सर्वस्य पूर्वस्याऽसिद्धिः, एवं ततः परमपि वक्तव्यमित्याह यावदिति ।

ये चेमे प्रथमपक्षात्प्रभृति तदन्यप्रतिज्ञादिभिः पक्षा दर्शिताः, तेषु सर्वेषु विरुद्धाऽव्यभिचारित्वं हेतो,रनुमानबाधो वा प्रतिज्ञायाः स्या-

* न्यूनत्वाद्यभिधीयते इति २ पु. पा. ।

† अनैकान्तिका भवेदिति २ पु. पा. ।

‡ प्रणीयते इति १ पु. पा. ।

तावत्तावत्परेषां स्यान्मिथ्यात्वादन्यबाधनम् ।
विरुद्धाऽव्यभिचारित्वं बाधो वा ऽप्यनुमानतः ॥७८॥
इत्थं सर्वेषु पक्षेषु वक्तव्यं प्रतिसाधनम् ।
बाह्याऽर्थालम्बना बुद्धिरिति सम्यक् च धीरियम्॥७९॥
बाधकाऽपेतबुद्धित्वाद्यथा स्वप्नादिबाधधीः ।
सा ऽपि मिथ्येति चेद् ब्रूयात् 'स्वप्नादीनामबाधनात्॥८०॥
~~तस्मात्~~ साधर्म्यदृष्टान्तो भवतः साधने ऽधुना' ।
विज्ञानाऽस्तित्वभिन्नत्वक्षणिकत्वादिधीस्तथा ॥८१॥
सम्यक् चेदभ्युपेयेत तदा ऽनैकान्तिको भवेत् ।
तन्मिथ्याऽभ्युपपत्तौ च पक्षबाधः प्रसज्यते ॥८२॥
तथा च बद्धमुक्तादिव्यवस्था न प्रकल्पते ।
ततश्च मोक्षयत्नस्य वैफल्यं वः प्रसज्यते ॥८३॥

इत्याह विरुद्धेति[७८] । कथमित्याह इत्थमिति[७९] । तदेव दर्शयति बाह्याऽर्थेति । 'बाह्यार्थालम्बना बुद्धि'रित्यस्माद्वाक्याद्या बुद्धिः, सा समीचीना बाधकाऽपेतत्वात्, स्वप्नादीनां या बाधिका धीर्जाग्रद्धीस्तद्वदिति । शङ्कते सा ऽपीति[८०] । ततश्च साध्यवैकल्यमिति । दूषयति स्वप्नादीनामिति पादत्रयेण । दोषान्तरमाह विज्ञानेति[८१] । अथ सा ऽपि मिथ्येत्युच्यते, ततः पक्षीकृतस्य ज्ञानस्य तद्विशेषणानां च भेदादीनामभावः स्यादित्याह तन्मिथ्येति[८२] । भेदाऽभावे च नित्यैकज्ञानवादिनामिव भवतामपि बद्धमुक्तव्यवस्थाऽनुपपत्तिरित्याह तथा चेति[८३] । एवं च मुक्तस्यापि बद्धादभिन्नस्य तद्वदेव बन्धाऽपरित्यागान्मोक्षयत्नो ऽपि विफलः स्यादित्याह ततश्चेति ।

'विकल्पोत्पद्यमाना च ज्ञानास्तित्वादिधीर्यदि । त्वय्यो
मृषेष्टा, न च दृष्टा ऽत्र प्रमाणान्तरतो गतिः ॥८४॥
प्रमाणाऽभावतस्तेन ज्ञानाऽस्तित्वादि दुर्लभम्' ।
'सर्वं चाप्यस्मदादीनां मिथ्या ज्ञानं विकल्पनात् ॥८५॥
सान्निध्यविप्रकृष्टत्वे सत्त्वासत्त्वे* च दुर्लभे ।
मिथ्याज्ञानाऽविशेषे ऽपि सांख्यादिपरिवर्जनात् ॥८६॥
बौद्धदर्शनएकस्मिन् पक्षपातो न युज्यते' ।
मृषात्वं यदि बुद्धेः स्याद्बाधः किं नोपलभ्यते ॥८७॥
बाधाद्विनाऽपि तच्चेत्स्याद्व्यवस्था न प्रकल्पते ।
प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रज्ज्ञाने मृषा भवेत् ॥८८॥

यदि तु न ज्ञानानां मिथ्यात्वं किं तु विकल्पकज्ञानानामेव, तेन ज्ञानास्तित्वादिधीरपि यदि विकल्पः स्यात्ततो मिथ्या स्यात्, सा तु निर्विकल्पिकेति, तत्राह विकल्पेति[८४] सार्द्धेन । सविकल्पकात्प्रमाणान्तरं निर्विकल्पकं, न तेन क्षणिकत्वाद्यवगन्तुं शक्यमिति । किं च, सर्वेष्वेषु तन्त्रार्थेषु सविकल्पकत्वादस्माकं ज्ञानं मिथ्यैव, न चेन्द्रियसंनिध्यसंनिधिकृतो ऽर्थसदसत्त्वकृतो वा विशेषो ऽस्ति, सर्वस्य मिथ्यात्वात् ।

एवं सांख्यादितन्त्रसिद्धान्तपरित्यागेन बौद्धसिद्धान्ते पक्षपातो न युक्त इत्याह सर्वमिति[८५] द्वयेन । स्वप्नादिषु मिथ्यात्वं बाधनियतं दृष्टं, तदभावान्न जाग्रज्ज्ञानेषु तत्स्यादित्याह मृषात्वमिति । तदभावे ऽपि चेन्मिथ्यात्वं स्यात्ततः क्षणिकत्वादिज्ञानानामपि मिथ्या-

* सत्ताऽसत्ते इति २ पु. पा. ।

स्वप्नादिबुद्धिरस्माकं तव भेदोऽपि किङ्कृतः ।
न चान्यत् प्रतियोग्यस्ति जाग्रज्ज्ञानस्य शोभनम् ॥८९॥
यद्दर्शनेन मिथ्यात्वं स्तम्भादिप्रत्ययो व्रजेत् ।
स्वप्नादिप्रतियोगित्वं सर्वलोकप्रसिद्धितः ॥९०॥
तदीयधर्मवैधर्म्याद्बाधकप्रत्ययो यथा ।
योगिनां जायते बुद्धिर्बाधिका प्रतियोगिनी ॥९१॥
जाग्रत्स्तम्भादिबुद्धीनां ततः स्वप्नादितुल्यता ।

स्वात्स एव दोष इत्याह बाधादिति[८८] । किं च, स्वतः प्रामाणस्य प्रमाणभूतप्रतियोगिज्ञानाधीनं मृषात्वं, तव तु सर्वमिथ्यात्वादिदं बाधकमिदं बाध्यमिति भेदः किंकृतः, तदभावाच्च न स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्यात्वं स्यादित्याह प्रतियोगिनीति ।

ननु मा तावत्सिध्यतु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्यात्वं, जाग्रज्ज्ञानस्य किं न भवत्यत आह न चान्य इति[८९] । शोभनम्, प्रमाणमित्यर्थः। तदभावान्न मिथ्यात्वमिति। सम्यक्त्वं वा कथं, येन मिथ्यात्वं न स्या*-द्दत आह स्वप्नादीति[९०] । स्वप्नादिप्रतियोगित्वं जाग्रज्ज्ञानस्य सर्वलोकप्रसिद्धं, तदीयधर्मवैधर्म्यादबाध्यत्वादित्यर्थः । न ह्यबाध्यस्य मिथ्यात्वं भवति, यथा स्वापादुत्थितस्य साक्षाद्बाधकं नैतदेवमिति ज्ञानं, तथाऽन्या अपि जाग्रद्धियः स्वप्नगृहीतार्थविपरीतं गृह्णन्त्यः स्वप्नप्रतियोगिन्यो भवन्तीति ।

चोदयति योगिनामिति[९१] । योगिज्ञानेनैव जाग्रज्ज्ञानानां बाध्यत्वात् अबाध्यत्वहेतुरसिद्ध इति । ननु कतिपयानां योगिनां ज्ञाने

* येन प्रतियोगित्वं न स्यादिति २. पु. पा.

प्राप्तानां तामवस्थां च सर्वप्राणभृतामपि ॥९२॥
बाधो ऽयं भविता तेन सिद्धा सप्रतियोगिता ।
इह जन्मनि केषाञ्चिन्न तावदुपलभ्यते ॥९३॥
योग्यवस्थागतानां तु न विद्मः किं भविष्यति ।
योगिनां चाऽस्मदीयानां* त्वदुक्तप्रतियोगिनी ॥९४॥
त्वदुक्तिविपरीता वा बाधबुद्धिर्भविष्यति ।
ईदृक्त्वे योगिबुद्धीनां दृष्टान्तो न तवाऽस्ति च† ॥९५॥
दृष्टान्तस्त्वस्मदादीनां यो गृहीतः स विद्यते ।
अथ स्तम्भादिबुद्धीनां वदेत् सप्रतियोगिताम् ॥९६॥

कथं लोकसिद्धस्य जाग्रज्ज्ञानस्य बाध्यत्वम्, अत आह प्राप्ताना-मिति[92] । परिहरति इहेति[93] । नास्त्यत्र प्रमाणमित्यर्थः । तद-भावे ऽपि चेदुच्येत, तदस्माकमपि शक्यं, स्वाच्छन्द्यानियामकाऽभावा-दित्याह योगिनामिति[94] । प्रतियोगिनी शुक्तिरियमिति, विपरीता नेदं रजतमिति, तदनयोरन्यतरविधोपनिपातिनी त्वदुक्तबाह्याऽपह्नव-बाधिका ऽस्मद्योगिनामस्ति बुद्धिरिति । यद्वा, नाऽवयोस्तुल्यत्वं भव-ति, योगिनां बाधकज्ञानसद्भावे तव दृष्टान्तो नास्ति, मम तु बाह्यत्वे योगिनां रथ्यापुरुषस्यैव दृष्टान्तस्य लाभात्सम्भवत्यनुमानमित्याह ईदृक्त्वे इति[95] । शङ्कते अथेति[96] । ममाऽप्यस्त्येवाऽनुमानमिति ।

---

* अस्मदादीनामिति २पु. पा. ।

† हीति पाठान्तरम् ।

बाध्यत्वं चाऽपि* बुद्धित्वान्मृगतृष्णादिबुद्धिवत् ।
इष्टं सप्रतियोगित्वं मृगतृष्णादिबुद्धिभिः ॥९७॥
तदात्मना च† बाध्यत्वं ग्राह्याऽन्तरतया ऽपि च ।
बाधकैश्चाप्यनेकान्तस्तदन्यत्वे च पूर्ववत् ॥९८॥
'मिथ्याधीप्रतियोगित्वं स्वप्नादाविव ते भवेत् ।
रागादिक्षययोगित्वनिमित्ताऽधिगतिस्तथा ॥९९॥
यावान्विशेष इष्टश्चेत् सर्वाऽभावाद्विरुद्धता' ।
महाजनस्य वा बाधादिदानींबाधबुद्धिवत् ॥१००॥

निराकरोति इष्टमिति[९७] । सत्यबुद्धीनामपि मिथ्याबुद्धिभिः सप्रतियोगित्वमात्रमस्त्येव, मिथ्याज्ञानतद्ग्राह्ययोश्च बाधे सम्यग्ज्ञानतद्ग्राह्ययोरपि ज्ञानत्वेन ग्राह्यत्वेन च ताभ्यामभेदात्तेनात्मना ऽस्त्येव बाध्यत्वमिति । बाधकाभिमतैश्च योगिज्ञानैरनैकान्तिको हेतुरित्याह बाधकैरिति[९८] । तदन्यविशेषणे च पूर्ववद्दोष इत्याह तदन्यत्वे इति । विशेषविरुद्धश्चाऽयं हेतुः, तद्धर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वादित्याह मिथ्याधीति[९९] सार्द्धेन । स्वप्नबुद्धेर्मिथ्याभूतया रागद्वेषयुक्तया योगिजाग्रद्बुद्ध्या सप्रतियोगित्वं दृष्टमिति जाग्रद्बुद्धीनामपि तादृश्यैव बुद्ध्या सप्रतियोगित्वं साधनीयमिति प्रतियोगिनी योगिनामधिगतिरमिथ्या, रागादिक्षयनिमित्ता, योगित्वनिमित्तेति यावान्विशेषो दृष्टस्तस्य सर्वस्य बाधाद्विशेषविरुद्धो हेतुरिति । सप्रतिसाधनश्चाऽयं हेतुः प्रतिज्ञा वा ऽनुमानविरुद्धेत्याह महाजनस्येति[१००] ।

---

* बाह्यत्वं चापीति १ पु. पा. ।

† तद्रूपेण चेति २ पु. पा. ।

वाच्यो ऽनुमानबाधो वा यदि वा प्रतिसाधनम् ।
पर्वसाधनदोषाश्च सन्धेया,स्तस्य चाऽधुना ॥१०१॥
साध्याऽभेदादवाच्यत्वाद्धेतोर्नोभयसिद्धता ।
प्रत्ययत्वं च सामान्यं भिन्नाऽभिन्नं न विद्यते॥१०२॥
भवतो ऽत्यन्तभिन्नं च मत्पक्षे ऽपि* कथञ्चन ।
सारूप्याऽन्यनिवृत्ती च नेत्येतत् साधयिष्यते† ॥१०३॥
तस्माद्धेतुर्न सामान्यमस्ति सिद्धं द्वयोरपि ।
विशेषयोश्च हेतुत्वं पक्षतत्तुल्यसंस्थयोः ॥१०४॥

निरालम्बनाऽनुमानदोषाश्च सर्वे ऽस्याऽनुसंधेया इत्याह पूर्वेति[१०१] ।

तस्य पूर्वं धर्मधर्मिविकल्पेन दूषणमुक्तम्, अधुना दोषान्तरमुच्यतइत्याह तस्य चेति । कथमुच्यतइत्याह साध्याऽभेदादिति[१०२] । यदि जाग्रत्प्रत्ययत्वं हेतुः, ततस्तस्य साध्यधर्मिणो ऽनतिरेकात्स्वप्नज्ञानेष्वननुवृत्तेर्न निरालम्बनत्वेनाऽन्वयः शक्यते दर्शयितुं, स्वप्नप्रत्ययत्वं च जाग्रद्बुद्धिस्वभावादसिद्धत्वादेवाऽवाच्यम्, अनुगतं तु प्रत्ययत्वसामान्यम् उभयसिद्धं नास्तीति । सामान्याऽसिद्धिं प्रपञ्चयति सामान्यमिति । भिन्नाऽभिन्नं भवतो ऽसिद्धम्, अत्यन्तभिन्नं तव मम चोभयोरसिद्धमिति ।

ननु जातिरूपं सामान्यमस्माभिर्नेष्यते, सादृश्याऽन्यनिवृत्तिरूपं तु किं न भवतीत्यत आह सारूप्येति[१०३] । जात्यभावे सादृश्याऽभावादुभयोरनुपपत्तिर्वक्ष्यतइति । उपसंहरति तस्मादिति[१०४] ।

---

* तु इति १ पु. पा. ।

† गमयिष्यते, इति पाठान्तरम् ।

न स्यादन्वयहीनत्वादतद्धर्मतया ऽपि च ।
न चाऽर्थहीना तद्बुद्धिर्हेतुत्वेन भविष्यति ॥१०५॥
आश्रयासिद्धिता चोक्ता विशेष्यस्याऽप्रसिद्धितः ।
तथा हेतोर्विरुद्धत्वं दृष्टान्ते साध्यहीनता ॥१०६॥
विशेषणाऽप्रसिद्धत्व*विकल्पेनैव बोधिते ।
स्वप्नादिप्रत्यये बाह्यं सर्वथा न हि नेष्यते ॥१०७॥
सर्वत्रालम्बनं बाह्यं देशकालाऽन्यथात्मकम् ।

विशेषयोस्तु जाग्रत्प्रत्ययत्वस्वप्नप्रत्ययत्वयोः पक्षसपक्षगतयोरन्वयहीनत्वादपक्षधर्मत्वाच्चाऽहेतुत्वं पूर्वसंक्षिप्तं प्रपञ्चयति विशेषयोरिति । ननु प्रत्ययत्वादित्युक्ते अर्थशून्या ऽपि तावदुत्पद्यते बुद्धिः, सैव हेतुर्भवत्वत आह न चेति[१०५] । न ह्यर्थशून्या लिङ्गबुद्धिर्लिङ्गिज्ञानाय कल्पतइति । विशेष्याऽसिद्धिकथनेनैव हेतोराश्रयाऽसिद्धिरुक्तैवेत्याह आश्रयेति[१०६] ।

यच्च पूर्वं विशेषणाऽसिद्ध्यर्थेन विकल्पेन सर्वथा निरालम्बनत्वं क चिदप्यप्रसिद्धमित्युक्तं, तेनैव स्वप्नप्रत्ययस्या ऽपि तदभावात्साध्यवैकल्यं, तद्वदेव जाग्रद्धियामपि सर्वथा निरालम्बनत्वाऽभावसाधनाद्धेतोश्च विरुद्धत्वं युक्तमेवेत्याह तथेति । साध्यवैकल्यसाधनादेव हेतोर्विरुद्धता, विशेषणस्य चाऽप्रसिद्धिः साधिता भवतीति मत्वा साध्यवैकल्यमेव प्रपञ्चयति स्वप्नेति[१०७]। किमिति नेष्यते,ऽत आह सर्वत्रेति[१०८] । बाह्यमेव देशान्तरे कालान्तरे वा ऽनुभूतमेव स्वप्ने सम-

---

* विशेषणाऽप्रसिद्ध्यर्थेति पाठान्तरम् ।

जन्मन्येकत्र भिन्ने वा तथा कालान्तरेऽपि वा॥१०८॥
तद्देशो वाऽन्यदेशो वा स्वप्नज्ञानस्य गोचरः ।
अलातचक्रेऽलातं स्याच्छीघ्रभ्रमणसंस्कृतम् ॥१०९॥
गन्धर्वनगरेऽभ्राणि पूर्वदृष्टं गृहादि च* ।
पूर्वाऽनुभूततोयं च रश्मितप्तोपरं तथा ॥११०॥
मृगतोयस्य विज्ञाने कारणत्वेन† कल्प्यते ।
द्रव्यान्तरे विषाणं च शशस्यात्मा च कारणम् ॥१११॥
शशशृङ्गधियो मौण्ड्यं निषेधे शिरसोऽस्य च ।
वस्त्वन्तरैकसंसृष्टः पदार्थः शून्यताधियः ॥११२॥

र्यमाणं दोषवशात्संनिहितदेशकालवत्तया ऽवगम्यते, अतो ऽत्रापि न बाह्याऽभाव इति । नन्वननुभूतमपि कचित्स्वप्ने ऽवगम्यते, ऽत आह जन्मनीति । अनन्तरादिवसाऽनुभूतस्य स्वप्ने वर्त्तमानवदवगमात् स्मृतिरेव तावत् स्वप्नज्ञानमिति निश्चीयते, अन्यत्रापि स्मृतित्वमेव युक्तं, ततश्चाऽस्मिन् जन्मनि अननुभूतस्यापि स्वप्ने दृश्यमानस्य जन्मान्तरादावनुभवः कल्प्यतइति ।

एवं स्वप्नप्रत्ययस्य बाह्यालम्बनत्वं दर्शयित्वा जाग्रद्विभ्रमाणां बाह्यालम्बनत्वं दर्शयति अलातेति[१०९] धियो[११२]ऽन्तेन । अन्यत्र विद्यमानेनैव चक्रादिरूपेण विद्यमानमेवाऽलातादिकं शीघ्रभ्रमणादिदोषवशात्संसृष्टमवगम्यतइति । ननु शशविषाणं नास्तीति बुद्धेरभावाऽवभासिन्याः किं बाह्यमालम्बनं, न तावदभावः, तस्य स्वातन्त्र्या-

* वा इति २ पु. पा. ।
† करणत्वेनेति १ पु. पा. ।

कारणत्वं पदार्थानामसद्वाक्यार्थकल्पने ।
अत्यन्ताऽननुभूतो ऽपि बुद्ध्या यो ऽर्थः प्रकल्प्यते* ११३॥
तस्योत्पत्तौ कथञ्चित्स्युः पृथिव्यादीनि कारणम् ।
एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव या ॥११४॥

ऽभावात्, भावान्तराश्रितो हि सर्वो ऽभावः, न च शशविषाणं नास्तीत्यत्र क चिद्देशे कालाऽभावो ऽवगम्यते, अतो ऽवश्यमत्र ज्ञानरूपस्यैव भावस्यालम्बनत्वमङ्गीकर्त्तव्यमत आह मौण्ड्यमिति । अस्य शृङ्गनिषेधे शृङ्गाऽभावज्ञाने शिरसो मौण्ड्यमालम्बनं, शिरोवर्त्तिन एवाऽवयवाः शृङ्गरूपेण परिणताः शृङ्गाऽभावात्मना ज्ञायन्ते, ततस्तदाश्रयो ऽभावो न स्वतन्त्र इति । अतो ऽत्रापि बाह्याऽभावालम्बनत्वान्न स्वांशालम्बनत्वमिति । चैत्रशून्यं गृहमिति शून्यबुद्धेस्तर्हि किमालम्बन,मत आह वस्त्वन्तरैरिति । अङ्गुल्यग्रादिवाक्यार्थज्ञाने ऽप्यङ्गुल्यग्रादिपदार्था विद्यमाना एव पदसंनिधिदोषवशात्परस्परसंसृष्टतया ऽवगम्यमाना आलम्बनमित्याह कारणत्वमिति[११३] ।

यत्तर्ह्यत्यन्ताऽविद्यमानाऽननुभूतप्रकृत्याद्यालम्बनं सांख्यादीनां ज्ञानं, तस्याऽनालम्बनत्वमेव स्याद्, बाह्याऽभावादत आह अत्यन्तेति । पृथिव्यादिस्थूलप्रपञ्चस्य हेतुभूता सूक्ष्माऽवस्थैव तैः प्रकृतिरुच्यते, तेन तदवस्थाविशिष्टाः पृथिव्यादय एतद्बुद्धेरालम्बनं, सूक्ष्मत्वेन तु परमाणूनजानन्तस्तद्व्यतिरेकेण सूक्ष्मत्वात्तत्रैव प्रकृत्यादिशब्दमुपचरन्तीति । ननु देशान्तरे कालान्तरे वा विद्यमानमपि बाह्यमत्र तावन्न विद्यते, अतः कथमालम्बनत्वमत आह एष इति[११४] ।

---

* प्रकाश्यते इति २ पु. पा. ।

सन्निकृष्टार्थवृत्तिश्च न तु ज्ञानान्तरेष्वियम् ।
कथमुत्पादयेज् ज्ञानं तत्राऽसंश्चेत्कुतो न्वियम् ॥११५॥
अर्थस्याऽविद्यमानस्य विज्ञानोत्पत्त्यशक्तता ।
बाह्यालम्बनतायां नौ विवादो, ऽर्थस्य संनिधिः॥११६॥
यदि नास्ति, किमेवं स्यादस्मत्पक्षनिवर्तनम् ।
'तस्माद्यदन्यथासन्तमन्यथा प्रतिपद्यते ॥११७॥
तन्निरालम्बनं ज्ञान'मभावालम्बनं च तत् ।
भावान्तरमभावो ऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात् ॥११८॥

संनिहितवर्त्तमानविषयत्वनियमो हि प्रत्यक्षस्य धर्मः, न त्वाभासानामिति शङ्कते कथमिति[११५] चेदन्तेन । उत्पादकस्यैवालम्बनत्वं तत्राऽसतः संभवतीति । परिहरति कुत इति । न तावदुत्पादकत्वमेवालम्बनत्वं, यद्यपि तथा स्यात्तथाप्यालम्बनहेतुत्वमसतो ऽपि ज्ञानं प्रति सम्भवतीति दर्शनबलादङ्गीक्रियतइति । नन्वेवमपि सन्निहितं बाह्यमालम्बनभूतं नास्त्येव, सत्यं, स त्वदोषः, असन्निहितस्यापि बाह्यस्यालम्बनत्वात्, तन्मात्रविषयत्वाच्चाऽऽवयोर्विवादस्येत्याह बाह्येति[११६] ।

किमिदानीं निरालम्बनं ज्ञानं नास्त्येव, तथा चेल्लोकविरुद्धः स्यादत आह तस्मादिति[११७] पादत्रयेण । यस्मादेवं सर्वत्र बाह्यमस्ति, तस्माद्यदेव विज्ञानम्,अन्यथा शुक्तिकादिरूपेण (सन्तमर्थमन्यथा रजतादिरूपेण)* गृह्णाति, तदेव निरालम्बनं ज्ञानं, न तु यदात्मालम्बनमिति । यत्तर्हि इह घटो नास्ति इदं रजतं न भवतीत्यादिकमभावज्ञानं, तस्य किमालम्बनं, न ह्यभावाख्यमस्तीत्यत आह अभावेति[११८] । यदे-

* ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो नास्ति २ पु. ।

भवता द्वयमप्येतद्दुर्निरूपं सहेतुकम् ।
प्रतिज्ञादोषवच्चापि योज्या हेतोर्विरुद्धता ॥११९॥

चाऽन्यथासन्तमन्यथा प्रतिपद्यते तन्निरालम्बनं, तदेव भावावलम्बनं, तदुक्तं भवति, सर्वं हि वस्तु सदसदात्मकं, तत्र शुक्तिकारजतादिज्ञानं शुक्तिकाख्यं भावं शुक्तिकारूपेण सद्रूपं भावान्तरस्य रजतस्य यत्सद्रूपं रजतरूपं तेन रूपेण गृह्णदभ्रान्तं भवति, नेदं रजतमिति त्वभावज्ञानं शुक्तिरूपेण सन्तमेव भावं रजतस्य यदसद्रूपं तेनात्मना गृह्णदभावावलम्बनमभ्रान्तं भवति; तेन भ्रान्तिज्ञानमभावज्ञानं चोभयमन्यथासन्तमर्थमन्यथारूपेण प्रतिपद्यते, तत्र भ्रान्तिरन्यस्य सद्रूपेणाऽन्यत्प्रतिपद्यते, अभावज्ञानं त्वन्यस्याऽसद्रूपेणाऽन्यत्प्रतिपद्यत इत्येव विशेष इति ।

नन्वभावमात्रमेवाऽभावज्ञानस्यालम्बनं न भावान्तरमत आह भावान्तरमिति । रजतादेर्भावस्य यदभावाख्यं रूपं तन्न स्वतन्त्रमनिरूपणात्, किं तु भावान्तरमेव तत्तद्धर्म इत्यर्थः । तेनाऽभावज्ञानस्यापि शुक्तिकादिभावान्तरं बाह्यमेवालम्बनमिति न स्वांशालम्बनमिति । यद्वा 'अभावालम्बनं च त'दित्यत्र तच्छब्देनैतदेव परामृश्यते, अभावालम्बनमपि ज्ञानं तादृशमेव बाह्यभावालम्बनमेवेति । नन्वभावावभासिनः कथं भावालम्बनत्वमित्यत उक्तं भावान्तरमिति । सर्वमिथ्यात्ववादिनां तु निरालम्बनत्वम् अभावालम्बनत्वं च द्वयमपि दुर्निरूपं हेत्वभावाद्, बाधकसत्यत्वे हि बाध्यमिथ्यात्वं, तस्यापि मिथ्यात्वे कुतस्तद्बाध्यस्य मिथ्यात्वं, ज्ञानरूपस्य च स्वरूपमेवावलम्बमानस्य कथमभावालम्बनत्वं, तदिदमाह भवतामिति[११९] ।

हेतोरिदानीं पूर्वोक्तादन्येन कारणेन विरुद्धतामाह प्रतिज्ञादो-

समस्तव्यस्तधर्मादिस्वरूपादिविपर्ययात्* ।
दृष्टान्तदोषाः सर्वे च योज्या न ह्येकवस्तुनि ॥१२०॥
तव साध्यांशहेत्वंशव्याप्तधर्मादि† संभवः ।
केचिद्वैधर्म्यदृष्टान्तो नास्तीत्यप्यनुयुञ्जते ॥१२१॥
तदभावादवृत्तेश्च नास्त्यत्राऽवसरस्तव ।
विधिरूपप्रतिज्ञायामेतद्वक्तुं हि शक्यते ॥१२२॥

षवदिति । यथा ह्यप्रसिद्धविशेष्यत्वादिः प्रतिज्ञादोषो दर्शितस्तथैव हेतोरपि विरुद्धता दर्शयितव्या, हेतुर्हि सर्वप्रत्ययानां मिथ्यात्वं साधयन् धर्मधर्मितद्विशेषग्राहिप्रत्ययमिथ्यात्वसाधनेन तेषां विपर्ययं साधयन् विरुद्धः स्यादिति । दृष्टान्तस्यापि न केवलं साध्यविकलत्वं, किं तु सर्वे एव साध्यसाधनोभयव्याप्तिशून्यत्वादिदोषा वक्तव्या इत्याह दृष्टान्तेति[१२०] । कथमित्याह नहीति । न हि ज्ञानस्वलक्षणव्यतिरेकेण प्रत्ययत्वं, निरालम्बनत्वं, तयोश्च धर्मरूपा व्याप्तिरस्तीति ।

केचित्तु वैधर्म्योदाहरणमपि साध्यस्यावश्यंभावीति मन्वानास्तदभावाद् न्यूनं निरालम्बनसाधनमित्याहुः, तदुपन्यस्यति केचिदिति[१२१] । ननु विपक्षाऽभावादेव हेतोरवृत्तिसिद्धेर्न वैधर्म्येण प्रयोजनमित्युक्तं, परैरप्युक्तं तदभावात्तत्रावृत्तेर्नायं दोष इति, तत्राह तदभावादिति[१२२] । कथं नास्तीत्यत आह विधिरूपेति । वस्तुरूपे

* स्वस्वरूपाविपर्ययादिति २ पु. पा. ।
† व्याप्तिधर्मादीति २ पु. पा. ।

तत्राऽवस्तुविपक्षे ऽपि प्रयोगस्य हि सम्भवः ।
यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यता ऽपि न विद्यते ॥१२३॥
तस्मिन्, यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम् ।
अत्र त्ववस्तुसाध्यत्वं* वस्तुनश्च विपक्षता ॥१२४॥
तेन स्याद्व्यतिरेको ऽस्य वाच्यो, यश्चाऽपि दर्शयेत् ।
प्रतिषेधद्वयात्तेन विधिरेव प्रदर्शितः ॥१२५॥
न च शक्यो विधिर्वक्तुं वस्तुन्यसति केन चित् ।
एवं स्थिते च सर्वज्ञनिषेधादावियं गतिः ॥१२६॥

साध्ये सत्यवस्तुनो विपक्षत्वादवस्तुनि च हेतोर्व्यतिरेकसिद्धेर्वैध-र्म्यवचनं निष्फलं स्यात्, अवस्तुरूपे तु निरालम्बनत्वे साध्ये वस्तु-रूपसालम्बनत्वस्य विपक्षत्वात्तत्र हेतोर्वृत्तिसंभवात् तद्व्यतिरेको व-क्तव्य, एतदवचने वैक्लव्यमेवेति । किं च, विधिरूपप्रतिज्ञायामपि वैध-र्म्यप्रयोजनाऽभावमात्रं, शक्यं तु तत्राप्यवस्तुन्यपि विपक्षे वैधर्म्यं प्रयो-क्तुमित्याह तत्रेति[१२३] । प्रयोगमेव दर्शयति यस्मिन्निति । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायामिदं वैधर्म्यम्, अनित्यत्वं च न नित्यत्वाऽभावमात्रं, किं तु कादाचित्कत्वं विधिरूपमेवेति। प्रकृते तु निरालम्बनसाधने व-स्तुनि विपक्षे सुतरां वैधर्म्यं वक्तव्यमेवेत्याह अत्र त्विति[१२४]वाच्यो-ऽन्तेन[१२५]। यश्चापि वैयात्यात्प्रतिषेधद्वयाश्रयणेन वैधर्म्यं वदेत्, यन्नि-रालम्बनं न भवति तत्प्रत्ययो ऽपि न भवतीति, तेन प्रतिषेधप्रतिषेधात् सालम्बनविधिरेव दर्शितो भवति, न च प्रत्ययातिरिक्ते वस्तुनि क-स्मिँश्चिदसति तद्विधिः शक्यो दर्शयितुम्, अतो न्यूनमेवेदं साधन-मित्याह यश्चापीति केन चिदन्तेन[१२६] ।

---

* साध्यत्वादिति का. पा. ।

प्रत्यक्षादेरसामर्थ्यं तदीयस्याऽस्मदादिवत् ।
वैधर्म्याऽसंभवे ऽप्येतदन्ये त्वाहुरदूषणम् ॥१२७॥
विनैव तत्प्रयोगेण हेतुरैकान्तिको यतः ।
सर्वथा सदुपायानां वादमार्गः* प्रवर्तते ॥१२८॥
अधिकारो ऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः ।
ननु सर्वं भवत्सिद्धं मयेदं साधनं कृतम् ॥१२९॥
किमर्थं तदसिद्ध्या त्वं† विकल्प्याऽत्राऽऽत्थ‡ दूषणम् ।

नन्वेवं सर्वज्ञाऽभावसाधने ऽपि वस्तुस्वरूपस्य सर्वज्ञस्य विपक्षत्वात्तद्व्यतिरेको हेतोः पुरुषत्वादेर्वाच्यः, यः सर्वज्ञः स पुरुषो ऽपि न भवतीति, न चैवं शक्यं, सर्वज्ञस्य क्वचिदप्यभावादत आह एवमिति । बुद्धप्रत्यक्षमनागतादिविषयं न भवति, प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति । यत्त्वनागतादिविषयं तत्प्रत्यक्षमेव न भवति यथा शब्द इति, अन्ये तु वैधर्म्याऽवचने निरालम्बनसाधनमविद्यमानदूषणमित्याहुरित्याह वैधर्म्येति[१२७] । कथमदूषणमत आह विनैवेति[१२८] । किं च, विद्यमानोपायानामेव वादादिषु त्रिष्वपि कथास्वधिकारः, शून्यवादी तु सर्वोपायरहितः कथमिहाऽधिक्रियेत, यो हि जात्यैवाऽन्धो बधिरो मूकश्च पङ्गुश्च भवति स कथं ज्योतिष्टोमे ऽधिक्रियेतेत्याह सर्वथेति । चोदयति नन्विति[१२९] । यदिदं मया साधनमुक्तं, तत्सर्वं भवतस्तावत्सिद्धं तत्किमर्थं मदसिद्ध्या बहुभिर्विकल्पैर्दूषणमुच्यतइति ।

---

* वादसार्थ इति २ पु. पा. ।

† तदसिद्ध्यर्थमिति २ पु. पा. ।

‡ अत्राथेति का. पु. ।

विप्रलिप्सुरिवाऽऽहैवं किमर्थं न्यायविद्भवान् ॥१३०॥
नाऽश्रौषीः साधनत्वं किं प्रसिद्धस्य द्वयोरपि ।
यो ऽपि तावत्पराऽसिद्धः स्वयं सिद्धो ऽभिधीयते॥१३१॥
भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतो ऽसिद्धे तु का क्रिया ।
तं साधयन् विरुन्ध्याद्धि पूर्वाऽभ्युपगतं नरः ॥१३२॥
आसाधिते तु साध्याऽर्थो न तेन प्रतिपद्यते ।
पराऽसिद्धो न पर्याप्तः परेषां प्रतिपत्तये ॥१३३॥
तेनाऽसाधनता युक्ता, स्वतो ऽसिद्धे तु किङ्कृता ।
द्वयोः सिद्धस्य हेतुत्वं नाऽदृष्टायोपदिश्यते ॥१३४॥
प्रत्येष्यन्ति स्वसिद्धेन साधनेन स्वयं यतः ।
वदेत् कथमसिद्धं चेदित्यनेनापि किं तव ॥१३५॥

सिद्धान्तवादी चैवंवादिनमुपालभते विप्रलिप्सुरिति[१३०] । कथं विप्रलिप्सा, ऽत आह नाऽश्रौषीरिति[१३१] । भवद्भिरेव हि दिङ्नागाचार्यैर्यो वादिप्रतिवादिनिश्चितो हेतुः स साधनमित्युक्तं, तच्छ्रुत्वा कथमविप्रलिप्सुरेवं वदेदिति । किं च, प्रतिवाद्यसिद्धस्य वादिता साध्यमानस्य स्यादपि साधनता, वाद्यसिद्धस्य तु प्रतीकाराऽभावात्कथं स्यादित्याह यो ऽपीति । प्रतीकाराऽसम्भवमेव दर्शयति तं साधयन्निति[१३२] ।

पुनश्चोदयति पराऽसिद्ध इति[१३३] । परप्रतिपत्त्यर्थं हि साधनं, तदस्य पराऽसिद्धिर्दोषो, न स्वाऽसिद्धिरिति ।

दिङ्नागवचनमपि न्यायमूलत्वात्प्रतिवादिसिद्धिपरमेव व्याख्येयमित्याह द्वयोरिति[१३४] । शङ्कते वदेदिति[१३५] । निराकरोति इतीति ।

गृहीतमगृहीतं वा साध्यं वा साधना ऽपि वा ।
मयोच्यते चेत्त्वसिद्धं* किं त्वं न प्रतिपद्यसे ॥१३६॥
यत्र स्यात् पुरुषाऽधीना बुद्धिस्तत्रेदमुच्यते ।
कुतो ऽस्य पूर्वविज्ञानमित्यत्रैतन्न युज्यते ॥१३७॥
यदि चैवं भवेदत्र प्रतिज्ञामात्रएव हि ।
मद्दोषाऽज्ञानमात्रेण प्रतिपत्तिर्भवेत्तव ॥१३८॥
यतस्तु साधनाऽपेक्षा तेनाऽस्यैव प्रमाणता ।
तत्स्मृत्युत्पत्तिमात्रे तु वाक्यव्यापार इष्यते ॥१३९॥
तस्माद्यथैव साध्यांशव्याप्तहेतुनिदर्शनात् ।
साध्यं गृह्णन्न वक्तारमपेक्षेत यथा भवान् ॥१४०॥

एतदेव विवृणोति गृहीतमिति[१३६]। ननु पौरुषं साधनवाक्यं कथं वक्तुरप्रतिपन्नमेवाऽर्थं साधयति, अत आह यत्रेति[१३७] । यत्र हि पुंवाक्यादर्थबुद्धिः तत्रैव वक्तुः पूर्वज्ञानहेत्वन्वेषणं न त्वत्रेति। भवत्वत्रापि वाक्याऽधीनैव बुद्धिरिति चेत्तत्राह यदि चेति[१३८]। यतस्तु प्रतिज्ञाव्यतिरेके सा हेतुमपेक्षते, अतो ऽस्यैवात्र प्रमाणता न वाक्यस्येत्याह यतस्त्विति[१३९] । कथं तर्हि वाक्यमत आह तदिति । यस्मादेव साधनस्य साध्यनियमस्मरणमात्रोपयोगि वाक्यं, तस्माद्यथैव स्वयमेव नियतहेतुदर्शनेन साध्यमनुमिमानो न वक्तृप्रामाण्यमपेक्षते, तथा ऽत्रापि नापेक्षितव्यम् इत्याह तस्मादिति[१४०]। एवं सत्यपि म-

* क चित् सिद्धमिति पाठान्तरम् ।

यच्चापि भवतो ज्ञानं प्रत्यक्षादिः* किमत्र ते ।
मत्प्रसिद्धा ऽस्ति युक्तिर्वा साध्यं वा ऽत्र यथेच्छसि॥१४१॥
तस्मान्न विदुषामेतदुत्तरं युज्यते यतः ।
तव हेतुरसिद्धो ऽयं मम तेन न साधनम् ॥१४२॥
'सत्यं यदि ममैवाऽत्र प्रतिपत्तिः फलं भवेत् ।
तदा त्वदप्रसिद्धे ऽपि हेतौ मां प्रति हेतुता ॥१४३॥
यदा तु ज्ञानमात्रत्वप्रतिपत्तौ† भवान् मया ।
पृष्टः को हेतुरत्रेति तदैवं‡ नोपपद्यते' ॥१४४॥
स्वयं न ह्यगृहीतेन§ मत्प्रसिद्धेन वा भवान् ।
हेतुना साध्यमेतत्तु प्रतिपन्नः कथञ्चन ॥१४५॥

त्वत्प्रसिद्धिमपेक्षमाणः प्रत्यक्षेणाऽप्यर्थं प्रतिपद्यमानो ऽपेत्तेतैवेत्याह यच्चेति[१४१] । तस्माद्वाद्यप्रसिद्ध्युपालम्भ उपहासास्पदमित्युपसंहरति तस्मादिति[१४२] ।

अत्र परिहारमाह सत्यमिति[१४३] द्वयेन । मत्प्रतिपत्तिमात्रफलत्वे साधनस्य स्यादेवं, भवतां त्वयं सिद्धान्तो ज्ञानमात्रं सर्वमिति, तत्र को हेतुरिति पृष्टे नाऽहं जानामीत्युत्तरं बालभाषितं स्यादिति । कथमित्याह स्वयमिति[१४५] । भवदीयेनाऽपि 'परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टा-

* प्रत्यक्षादेरिति २ पु. पा. ।
† ज्ञानमात्रत्वं प्रतिपन्न इति २ पु. पा. ।
‡ तदैतदिति २ पु. पा. ।
§ स्वयं यन्न गृहीतेनेति क्वचित् ।

न च व्याप्रियते ऽन्यत्र वचनं प्राश्निकान् प्रति ।
स्वनिश्चयाय यो हेतुस्तस्यैव प्रतिपादनात् ॥१४६॥
मत्प्रसिद्धत्वमेतस्य कुतश्चाऽवगतं त्वया ।
कथं चेत्थं विवक्षा ते स्वयमर्थमजानतः ॥१४७॥
मयि जिज्ञासमाने ऽपि बुद्धिपूर्वोऽभिधायिनः ।
इति ज्ञात्वा च वो वृद्धैर्भाषितोभयसिद्धता ॥१४८॥
तेन यद्वन्ममैतेन त्वमाधित्ससि हेतुना ।
साध्यज्ञानं, तथैवाहमज्ञानं तव दूषणैः ॥१४९॥
'यथैव च भवानीदृक् साध्यमुक्त्वा ऽस्य साधनम् ।

र्थप्रकाशक'मिति लक्षणेन स्वप्रतिपन्नमेव प्राश्निकेभ्यः प्रतिपादनीयमित्याह न चेति[१४६] ।प्रतिपादनादन्यत्रेत्यन्वयः । किं च, मत्प्रसिद्धिरपि साधनस्य निरुपायेन भवता कथमवगम्यत इत्याह मत्प्रसिद्धत्वमिति[१४७] । किं चाऽप्रतिपत्त्या ऽर्थस्य भवतो विवक्षा ऽपि निर्निबन्धनैव, तदभावाच्च साधनरचना दूरे निरस्तेत्याह कथमिति । जिज्ञासमाने ऽपीति[१४८]। यद्यप्यहं जिज्ञासुर्न निग्रहपरः, तथापीति। अत एव दिङ्नागाचार्यैरप्युभयसिद्धिरादृतेत्याह इतीति । यथा च तवाऽसिद्धेनापि मत्प्रसिद्धेन साधनेन साध्यज्ञानं ममाऽऽधातुमिच्छसि, तथा दूषणैरपि मत्प्रसिद्धैरेव साध्याऽज्ञानमाधास्यामीत्याह तेनेति[१४९]। किं च, तवेव ममाऽपि सर्वमिथ्यात्वं प्रतिपाद्यमानस्य साधनाऽसिद्धिरेव स्यात्, तत्सद्भावे वा न सर्वमिथ्यात्वं बोद्धुं शक्यमित्याह यथै-

साध्याऽनुरूपमज्ञात्वा विहतः प्रतिपादनात् ॥१५०॥
तथैव प्रतिपाद्यो ऽपि तादृक्साध्यबुभुत्सया ।
मन्वानः साधनं दुष्टं ततः साध्यं न बुध्यते ॥१५१॥
संवित्त्या साधनं* मत्वा तत्सद्भावे दृढे स्थिते ।
साध्यस्याऽसंभवादेव त्वदुक्तं नाऽवबुध्यते' ॥१५२॥
तेनाऽऽशेयं न कर्तव्या मोहादपि मयेरिते ।
साधने साधनं ज्ञात्वा पर एवाऽवभोत्स्यते ॥१५३॥
विस्पष्टश्चाऽक्षपादोक्तो विरोधो हेतुसाध्ययोः ।
यमदृष्ट्वा परैरुक्तमदूषणमिदं किल ॥१५४॥

चेति[१५०] त्रिभिः[५०] । उपसंहरति तेनेति[१५३] ।

हेतुप्रतिज्ञाविरोधाख्यस्य निग्रहस्थानस्य इदं निरालम्बनानुमानम् उदाहरणं, यद्दर्शनेन शाक्यैर्दूषणत्वमस्य निरस्तमित्याह विस्पष्ट-इति[१५४]। 'प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोध' इत्यक्षपादेनोक्तं, तत्र चोदाहरणं, नित्यः शब्दः सर्वस्याऽनित्यत्वादिति सांख्योक्तमनुमानं, सर्वस्य ह्यनित्यत्वे तदन्तर्गतत्वात्तस्याऽप्यनित्यता स्यात्, तन्नित्यत्वे वा न सर्वस्याऽनित्यत्वमिति; तदिदं शाक्यैर्दूषितम्, न हि सर्वस्याऽनित्यत्वं सांख्यैर्हेतुत्वेनोक्तं, येन हेतुप्रतिज्ञाविरोधः स्याद्, वैधर्म्यदृष्टान्तस्त्वयं, सर्वत्वं च सावयवत्वमभिमतं, तत्र हेत्वभावेन साध्याऽभावस्य नियमो वक्तव्यः, अनित्यस्य सर्वत्वादिति, असुशिक्षितवैधर्म्यवचनत्वात्तु विपर्ययेणोक्तमिति; तदुक्तं 'दृष्टान्तो ऽभिहितो ह्येष वैधर्म्येणाऽसुशिक्षितैरिति; तदिदमुदाहरणं दूषणमात्रेण प्रतिज्ञाविरोधस्य

---

* सम्यक् चेति २ पु. पा. ।

ननु लोकप्रसिद्धेन पूर्वमेतेन हेतुना ।
साध्यसिद्धिर्मेमाप्यासीत्परमार्थो ऽस्य नास्तिता ॥१५५॥
'यो ऽधुना परमार्थेन नास्तीत्येवं प्रकाशते* ।
कथं पूर्वमसावासीदसंश्चेत्साधनं कथम् ॥१५६॥
साधनं चेदवश्यं च परमार्थोऽस्तिता भवेत् ।
सिद्धिर्नाऽपरमार्थेन परमार्थस्य युज्यते ॥१५७॥
न दृष्टा शशशृङ्गादेः सम्यग्ज्ञानादिहेतुता ।

निग्रहस्थानत्वं न दूषितं भवतीति किलशब्देन दर्शितम्। यद्यपि तदुदाहरणं न भवति तथापि भवदीयमेव निरालम्बनाऽनुमानमुदाहरणं भवति, सर्वनिरालम्बनत्वे हि प्रत्ययत्वग्राहिज्ञानस्यापि निरालम्बनत्वात्प्रत्ययत्वं न सिध्येत, तत्सिद्धौ वा न सर्वनिरालम्बनत्वम् ।

चोदयति नन्विति[१५५]। तव हि प्रत्ययत्वग्राहिज्ञानस्यापि निरालम्बनत्वात्प्रत्ययत्वं न सिध्येत, तत्सिद्धौ वा न प्रागस्मान्निरालम्बनाऽनुमानाल्लोकसिद्धा हेत्वादयः सद्रूपा एव, अतस्तैः सद्भिः पारमार्थिकं निरालम्बनत्वं साध्यते, तस्मिंश्च साधिते पश्चाद्धेत्वादीनामसत्त्वं भवदपि न साध्यसिद्धिं विहन्ति, तस्य प्रागेव सिद्धत्वादिति। परिहरति यो ऽधुनेति[१५६] सार्धेन। न हि प्राक्सदेव हेत्वादिकं निरालम्बनाऽनुमानेन विनाश्यते, किं तर्हि प्रागप्यसदेव पश्चान्न तदवगम्यते, शुक्तेरिव रजतत्वम्; अतः पूर्वमसदेव,असत्त्वाच्च न परमार्थस्य साध्यस्य साधनमिति। कथमित्यत आह सिद्धिरिति[१५७]। कथं न युज्यते,

* प्रतीयते इति २ पु. पा. ।

बाष्पादिना ऽप्यधूमेन मिथ्या वन्ह्यादिबोधनम् ॥१५८॥
तस्मादसत्यहेतोर्या परमार्थे मतिस्तव ।
सा ऽप्यसत्या न सत्यं हि सत्याऽऽभासेन गम्यते॥१५९॥
ये ऽपि रेखादयो दृष्टा वर्णानां प्रतिपादकाः ।
न ते स्वेनाऽपि रूपेण परमार्थत्ववर्जिताः ॥१६०॥
वर्णात्मना न सत्याश्चेत् सर्वभावेष्वयं विधिः ।
पदार्थान्तररूपेण न सत्यं किञ्चिदिष्यते ॥१६१॥

ऽत आह न दृष्टेति[१५८]। किं च, विद्यमानादपि बाष्पाद् भ्रान्त्या धूमतया ऽवगतान्न परमार्थाऽग्निसिद्धिः, किमु अत्यन्ताऽविद्यमानादित्याह बाष्पादिनेति । उपसंहरति तस्मादिति[१५९] । असत्येन हेत्वादिना परमार्थत्वसंमते निरालम्बनत्वे या मतिः सा मिथ्येति । ननु वर्णस्वरूपेणाऽपरमार्थैरपि रेखादिभिः परमार्थवर्णज्ञानं दृष्टमत आह ये ऽपीति[१६०] । शङ्कते वर्णात्मनेति[१६१] । परिहरति सर्वभावेष्विति ।

एतदेव विवृणोति पदार्थान्तरेति । एतदुक्तं भवति, यद्यपि रेखासु मकारो ऽयमिति वर्णात्मकत्वं भ्रान्तं, तथापि न तेन रूपेण वर्णज्ञानोपायत्वं, यतो वर्णज्ञानं मिथ्या स्यात्, वर्णात्मके हि तदवगमे जाते पश्चान्न किं चिज् ज्ञातव्यमस्ति, यदसत्योपायतया पश्चान्मिथ्या स्यात्, अतः स्वरूपेणैव गमकता, तच्च सत्यमेवेति नोपायाऽसत्यत्वं, रेखास्वरूपेण तु वर्णस्वरूपमवगम्यमानं सम्बन्धग्रहणसमयवर्त्तितादात्म्यशिक्षाबलेन भ्रान्त्या तद्रूपतया ऽवगम्यतइति नाऽसत्यात्सत्यसिद्धिः। किं च, यदपि बाष्परेखादिकं, तदपि स्वरूपेण सत्यभूतेन प-

स्वरूपे विद्यमाने तु यदप्येवं प्रकाशते ।
स्वरूपाऽभावक्लृप्तौ तु न सत्यं नाऽप्यसत्यता ॥१६२॥
हेत्वादीनां तु भवतः स्वरूपेणाऽप्यसत्यता ।
तेन बाष्पादिवत्तेषामुपायत्वं, न लेख्यवत् ॥१६३॥
उपायानां स्वरूपं हि संवृत्त्यात्मकमेव नः ।
तथा च सत्यतेष्टैव स्वरूपाऽसत्यता कथम् ॥१६४॥
संवृत्या यत् स्वरूपं हि तद्वाङ्मात्रनिबन्धनम् ।
हेतुत्वं परमार्थस्य प्रतिपत्तुं न शक्नुयात् ॥१६५॥
परमार्थाच्च लोकस्य न भेदे हेतुरस्ति ते ।

रूपेण वा धूमादिरूपेणाऽसत्येनाऽवगम्यते, यत्तु स्वरूपेणैवाऽत्यन्ताऽविद्यमानं न तत्स्वरूपेण प्रमाणं, ततः पररूपेण वा भ्रान्त्या गम्यते, बुद्ध्यारोह एव तस्य न सम्भवतीत्याह **स्वरूपे इति** । ततः किमित्याह **हेत्वादीनामिति**[१६३] । उपसंहरति **तेनेति** । नेत्युभयत्र सम्बध्यते । बाष्पादिवत् तेषां भ्रान्तिज्ञानहेतुत्वमपि न सम्भवति, नाऽपि लेख्यवत्सम्यग्ज्ञानहेतुत्वमिति । चोदयति **उपायानामिति**[१६४] । यद्यत्यन्ताऽसन्तो हेत्वादयः स्युर्न स्युरुपायाः, ते तु सांवृतेन रूपेण सत्या एवेति । परिहरति **संवृत्येति**[१६५] । सांवृतं रूपं वाङ्मात्रनिबन्धनम्, असत्याऽपरपर्यायत्वात्संवृतेः, अतो नैवंविधेन हेत्वादिना परमार्थसाध्यसिद्धिः । पूर्वं धर्मधर्म्यादिव्यवहारः सांवृतेन बाह्येन सिध्यतीत्युपन्यस्य तन्निरस्तम्, इदानीं साधनव्यवहारौपयिकत्वमुपन्यस्यते निरस्यते चेति विषयभेदादपौनरुक्त्यमिति ।

किं च, लोकपरमार्थयोर्भेदोऽपि तव न सिध्यति, तद्ग्राहिज्ञानमिथ्यात्वादित्याह **परमार्थाच्चेति**[१६६] । लोकशब्देन संवृतिरुच्यते

लौकिकोपायगम्यस्य केन स्यात् परमार्थता ॥१६६॥
नन्वसत्यपि बाह्ये ऽर्थे बुद्ध्यारूढे न सिध्यति ।
वासनाशब्दभेदात्थविकल्पप्रविभागतः ॥१६७॥
न्यायविद्भिरिदं चोक्तं धर्मादौ बुद्धिमाश्रिते ।
व्यवहारो ऽनुमानादेः कल्प्यते न बहिःस्थिते ॥१६८॥
अस्तीदं वचनं तेषामिदं तत्र परीक्ष्यताम् ।
भेदो ऽसतः कथं हि स्याद्बुद्धिशब्दप्रकल्पनात् ॥१६९॥

इति । किं च सांवृतोपायगम्यस्य बाष्पावगताऽग्निवन्न परमार्थता स्यादित्याह लौकिकेति । संप्रति सर्वपूर्वोक्तपरिहारेण परः प्रत्यवतिष्ठते नन्विति[१६७] । यथैव विद्यमानैरेव बुद्ध्यारूढैर्घटादिभिरुदकाहरणादिर्व्यवहारः सुखोपभोगश्च स्वप्ने सिद्ध्यति, तथैव बुद्ध्याऽऽरूढेन धर्मधर्मिहेत्वादिविभागेनाऽनुमानाऽनुमेयव्यवहारः सेत्स्यतीति किं बाह्येनेति ।

किंनिबन्धनो बुद्धिभेदो यतो हेत्वादिविभागः, अत आह वासनेति । वासनाभेदाच्छब्दभेदाच्च हेत्वाद्याभासविकल्पविभागाः सम्भवन्ति, ततश्च हेत्वादिविभाग इति । शब्दग्रहणं चाऽर्थनिराकरणपरतया ऽनास्थयोक्तं, परमार्थतस्तु ज्ञानमात्रवादिनां शब्दो ऽपि नास्त्येव, वासनाभेदनिबन्धन एव तु विकल्पभेद इति । वृद्धानामप्यस्मदीयानामिदमेवाऽभिमतमित्याह न्यायविद्भिरिति[१६८] । सर्व एवाऽयमनुमानाऽनुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन न बहिःसत्तामपेक्षत इति दिङ्नागेनोक्तमिति । दूषयति अस्तीति[१६९] । न हि

निर्वस्तुके कथञ्चित्स्यात्प्रसवो बुद्धिशब्दयोः।
शब्दभेदोऽपि भवतस्तदभावान्न सिध्यति* ॥१७०॥
'यदि वा विद्यमानोऽपि भेदो बुद्धिप्रकल्पितः।
साध्यसाधनधर्मादेर्व्यवहाराय कल्प्यते ॥१७१॥
ततो भवत्प्रयुक्ते ऽस्मिन् साधने यावदुच्यते।
सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति दूषणता भवेत्'† ॥१७२॥
यश्च मन्त्रस्त्वयोक्तोऽयं धर्म्यादौ बुद्धिमाश्रिते।
न बाह्याऽपेक्षया स स्यादसिद्ध्यादौ मयेरिते ॥१७३॥
बुद्धिप्रक्लृप्तिसिद्धिश्च भवतां व्यवहारिणाम्।
मदुक्तं दूषणं सिद्धं त्वदुक्तं तु न साधनम् ॥१७४॥

शशविषाणादेर्बुद्धिनिबन्धनो भेदो दृष्ट इति। निर्वस्तु के च जगति बुद्धिशब्दविभाग एव निर्निबन्धन इत्याह निर्वस्तुके इति[१७०]। ज्ञानमात्रवादिनश्च शब्दाऽभावात् तद्भेदो बुद्धिभेदकारणं न सम्भवतीत्याह शब्दभेद इति। बुद्धिमात्रनिबन्धनत्वे च साधनस्य दूषणमप्यस्मदीयं तावन्मात्रेण सिध्यतीत्याह यदि वेति[१७१] द्वयेन। यावदुच्यते, दूषणमिति शेषः। दिङ्नागवचनमपि सर्व एवाऽयं दूष्यदूषणव्यवहार इत्येवमूहेन प्रकल्पितव्यमित्याह यश्चेति[१७३]। न चैवमावयोस्तुल्यत्वमित्याह बुद्धीति। कथं न साधनमत आह बा-

* न विद्यते इति २ पु. पा.।

† दूषणभाग् भवेदिति २ पु. पा.।

बाह्याऽर्थव्यवहारित्वाज्ज्ञानोत्पादे स्थिते ऽपि नः।
कथञ्चिन्न हि कल्प्येत व्यवहारो ऽर्थवर्जितः ॥१७५॥
ननु यद्वन्मया हेतुर्नेष्यते दूषणं तथा।
तेन मे दूषणाऽभावाददुष्टं साधनं भवेत् ॥१७६॥
नेदानीं दूषणैः कार्यं, साधनाऽभावतो यदि।
त्वयैवाऽस्मदभिप्रेता स्वपक्षाऽऽसद्भिराश्रिता ॥१७७॥
न चास्ति वासनाभेदो निमित्ताऽसम्भवात्तव।
ज्ञानभेदो निमित्तं चेत् तस्य भेदः कथं पुनः ॥१७८॥
वासनाभेदतश्चेत् स्यात् प्राप्तमन्योन्यसंश्रयम्।
स्वच्छस्य ज्ञानरूपस्य न हि भेदः स्वतोऽस्ति ते ॥१७९॥
प्रमाणं वासनाऽस्तित्वे भेदे वा ऽपि न विद्यते।
कुर्याद् ग्राहकभेदं सा ग्राह्यभेदस्तु किङ्कृतः ॥१८०॥

ह्याऽर्थेति[१७५] चोदयति नन्विति[१७६]। परिहरति नेदानीमिति[१७७]।

यश्च वासनाभेदो बुद्धिभेदनिबन्धनत्वेनोक्तः, सो ऽपि निर्निबन्धन इत्याह न चेति[१७८]। शङ्कते ज्ञानभेद इति। दूषयति तस्येति। पुनः शङ्कते वासनेति[१७९]। दूषयति प्राप्तमिति। स्वाभाविको ज्ञानभेदो न वासनानिबन्धन इति चेत्तत्राह स्वच्छस्येति। स्वभावतः स्वच्छं चिन्मात्ररूपमविलक्षणमेव ज्ञानं, वासनानिबन्धनस्तु तस्य नीलादिरूपो भेदः, अत एव हि तुरीये सकलवासनोच्छेदात्स्वच्छचिन्मात्ररूपेण ज्ञानमवतिष्ठतइति।

प्रमाणमपि वासनातद्भेदयोर्नास्तीत्याह प्रमाणमिति[१८०]। विद्यमाना ऽपि वासना पूर्वगृहीते ऽर्थे ग्राहकभेदं ज्ञानान्तरमेव कुर्यान्न तु

संवित्त्या जायमाना हि स्मृतिमात्रं करोत्यसौ ।
क्षणिकेषु च चित्तेषु विनाशे च निरन्वये ॥१८१॥
वास्यवासकयोश्चैवमसाहित्यान्न वासना ।
पूर्वक्षणैरनुत्पन्नो वास्यते नोत्तरः क्षणः ॥१८२॥
उत्तरेण विनष्टत्वान्न च पूर्वस्य वासना ।
साहित्ये ऽपि तयोर्नैव सम्बन्धो ऽस्तीत्यवासना ॥१८३॥
क्षणिकत्वाद् द्वयस्यापि* व्यापारो न परस्परम् ।
विनश्यच्च कथं वस्तु वास्यते ऽन्येन नश्यता ॥१८४॥

नीलादिकं ग्राह्यमाविर्भावयितुमलमित्याह कुर्यादिति । कथं न ग्राह्यभेदं करोतीति, तत्राह संवित्त्येति[१८१]। पूर्वाऽनुभवजनितसंस्कारो वासना, अतो ऽसौ स्मृतिमेवानुभूते करोति न सांवृतं घटादिकमत्यन्ताऽगृहीतं ग्राहयतीति । इतश्चाऽनुपपन्ना वासनेत्याह क्षणिकेष्विति । कारणत्रयं वासनाभावेउक्तं, तत्राऽसाहित्यं विवृणोति पूर्वक्षणैरिति[१८२] । न हि युगपदविद्यमानयोरेकेन इतरस्य वासना सम्भवति, सहभुवामेवाऽङ्गाराऽगुरुधूमादीनां वास्यवासकभावदर्शनादिति। साहित्याऽभ्युपगमे ऽपि ज्ञानानां मिथः सम्बन्धाऽभावान्न वासना सम्भवति, न ह्य ऽनन्तरक्षणवर्त्तित्वमेककालत्वं वा सम्बन्धः, तस्य सन्तानाऽन्तरेषु ज्ञानाऽन्तरेषु च साधारणत्वादित्याह साहित्ये ऽपीति[१८३]। 'क्षणिकत्वान्न वासने'त्येतद्विवृणोति क्षणिकत्वादिति[१८४]। संयोगसमवायादिव्यापारनिबन्धना वासना दृष्टेति । 'निरन्वयविनाशित्वान्न वासने'त्येतद्विवृणोति विनश्यदिति । सावयवानां स्व-

---

* द्वयोश्चाऽपीति २ पु. पा. ।

अवस्थिता हि वास्यन्ते भावाऽभावैरवस्थितैः ।
अवस्थितो हि* पूर्वस्माद्भिद्यते नोत्तरो यदि ॥१८५॥
पूर्ववद्वासना तत्र न स्यादेवाऽविशेषतः ।
भङ्गुरे पर्वसादृश्याद् भिन्नत्वाच्चाऽस्ति वासना ॥१८६॥

रूपेण सतामेव वास्यवासकभावः, यथा धूमाऽवयवानां सूक्ष्माणामगारे, चम्पकाऽवयवानां च तैले संक्रान्तिरिति। किमिति न वास्यते, ऽत आह अवस्थिता इति[१८५]। अवस्थितानां ह्यवस्थितैः संक्रान्तिर्वासना, न च निरन्वयविनष्टस्य पूर्वोत्तरेषु केन चिदंशेन संक्रान्तिः सम्भवति, अस्मत्पक्षे तु आत्मनः स्थिरत्वाद् द्वित्रिक्षणवर्त्तिना ज्ञानेन सम्भवति वासनेति ।

चोदयति अवस्थित इति । यदुक्तम्, 'अवस्थिता हि वास्यन्त'-इति, तदयुक्तम्, अवस्थितत्वे हि पूर्वाऽपरकालयोरेकरूपत्वमङ्गीकरणीयम्, इतरथा ऽवस्थितत्वानुपपत्तेः, ततश्च प्रागवस्थितरूपस्य पश्चादपि तद्रूपत्वाद्वासनाऽनुपपत्तिरविशेषात् । अथ विशेषान्तरं वासनाख्यम् अवस्थितएव धर्मिणि जायतइत्युच्यते, स खलु विशेषो धर्मिणो भिन्नश्चेद्धर्मिणस्तादवस्थ्यम्, अभिन्नत्वे तज्जनने धर्मिणोऽपि तदभिन्नस्य जननापत्तेरवस्थितत्वाऽनुपपत्तिरिति । क्षणभङ्गुरत्वे तु सम्भवति वासनेत्याह भङ्गुरे इति[१८६] । अवस्थिते पूर्वाऽपरकालयोरेकरूपस्य रूपान्तरजननाऽनुपपत्तिः स्यात्, अस्मत्पक्षे तु पूर्वस्माज् ज्ञानक्षणादुत्तरक्षणस्य भिन्नत्वात्सादृश्याच्च युक्तैव वासना; तादूप्यमेव च वासना, यथा लाक्षारसोपसिक्ताद्बीजपूरकुसुमात् तद्रूपं जायमानं फलं तद्वासितमित्युच्यते, तेन पूर्वमु-

* अपीति २ पु. पा. ।

नैतदस्त्यनुरूपं तु क्षणिकत्वे धियां तव ।
'पूर्वज्ञानं त्वनुत्पन्नं कार्यं नारभते क्व चित् ॥१८७॥
न विनष्टं, न तस्याऽस्ति निष्पन्नस्य क्षणं स्थितिः ।
तेनोत्पन्नविनष्टत्वान्नास्त्यारम्भक्षणोऽपि हि' ॥१८८॥
निरन्वयविशिष्टत्वादानुरूप्यं कुतः पुनः ।
न तदीयोऽस्ति कश्चिच्च धर्म उत्तरबुद्धिषु ॥१८९॥
समानधर्मतां मुक्त्वा नाऽऽनुरूप्यं च विद्यते ।
'यदि स्यादानुरूप्याच्च वासना गोधियो यदा ॥१९०॥

त्तरमात्मसरूपं जनयद्वासयतीत्युच्यते, उत्तरं च वास्यते इति, न पुनर्व्यापाराऽपेक्षा वासना, येन क्षणिकस्य न स्यात्, कार्यकारणत्वं च वास्यवासकयोः सम्बन्ध इति नाऽसम्बन्धदोष इति। परिहरति नैतदिति[१८७]। क्षणिकानां हि जनकत्वमेव सम्भवति नतरां सदृशजनकत्वमिति। यथा तावन्न जनकत्वं तथा तद्दर्शयति पूर्वेति सार्धेन।

न तावदनुत्पन्नं विनष्टं वा जनकम् असत्त्वात्तस्य, न चोत्पन्नस्य क्षणिकत्वात्, क्षणान्तरावस्थानं येदा कार्यमारभते; पूर्वक्षणवर्त्तित्वमेव कारणत्वमिति चेन्न, गवाऽश्वयोरपि यादृच्छिकपौर्वापर्ये तत्प्रसङ्गात्, पौर्वापर्यनियमस्तु भूयोदर्शनगम्यः, न च क्षणिकानां निरन्वयविनाशिनां च विशेषतः सामान्यतो वा भूयोदर्शनं सम्भवतीति न कार्यकारणभाव इति। सादृश्यं तु सुतरां न सम्भवतीत्याह निरन्वयेति[१८९]। कथं निरन्वयविनाशे सारूप्याऽनुपपत्तिरत आह न तदीय इति। यत्रापि कथमित्याह समानेति[१९०]। अवयवादिसामान्याऽनुगमान-

हस्तिबुद्धिर्भवेत्तत्र वैलक्षण्यान्न वासना ।
ततः परं च गोज्ञानं निर्मूलत्वान्न सम्भवेत् ॥१९१॥
सर्वं विलक्षणं ज्ञानं न स्यादेव विलक्षणात्* ।
बाह्यार्थाऽनुग्रहाऽभावात्पारार्थ्येनाऽवशीकृताः ॥१९२॥

बन्धनं हि सादृश्यम् इति । न च सरूपजनकत्वेन वासकत्वे विलक्षणाद्विलक्षणोत्पत्तिः स्यादित्याह यदीति द्वयेन ।

ननु सरूपमपि जनयता नाऽवश्यमनन्तरमेव जनयितव्यं, परंपरया ऽपि तज्जननाऽविरोधात्, तेन गवाकारं ज्ञानम् अश्वाकारविज्ञानमपि जनयत्सादृश्या वासनया कार्यं करोति, यथा च सह जनयति तथा पश्चात्तस्यां सन्ततौ कदा चिदपि गोज्ञानं जन्यते, सा ह्युत्तरोत्तरज्ञानसंक्रान्त्यैव शक्नोत्येव कालान्तरे ऽपि स्वोत्पादकसरूपं ज्ञानमुत्पादयितुम्, एवं नीलपीतादिज्ञानानि सर्वाण्येव स्वाऽनुरूपज्ञानजननसमर्थानि विचित्रवासनां कुर्वन्ति; तदेवं सर्वाणि ज्ञानानि सर्वाऽऽकारवासनायुक्तानि; कदा चित्तु कां चित्, वासना स्वकार्यं करोति, यथा भवन्मते बहुष्वर्थेषु पूर्वाऽनुभूतेषु तद्विषयका वासनाः सहस्रशः पुरुषे व्यवस्थिता अपि स्वप्ने जागर्यायां च कदा चित् कां चित्स्मृतिं जनयन्ति तथा ऽस्माकमपि भविष्यतीत्यत आह बाह्यार्थेति[१९२] । सत्यपक्षे हि स्थायिन्यः सर्वा वासनाः पुरुषे अवस्थिता अपि बाह्यार्थाऽनुग्रहात् सदृशदर्शनाऽदृष्टदेशकालाद्युद्बोधकक्रमात्पारार्थ्येनात्मार्थत्वेन च वशीकृतास्तदीयमनःप्रणिधानक्रमाद्युक्तं क्रमेण कार्यं कुर्वन्ति, भवतस्तु ज्ञानवासनाऽतिरिक्तस्य कस्य चिदभावात् निरन्वयविनाशित्वाच्च वासनानां कथं किमपेक्षया क्रमारम्भः स्यादिति।

* निर्बीजत्वादिति २ पु० पा० ।

निरन्वयविनाशिन्यः कुर्युः कार्यं कथं क्रमात् ।
विनाशे कारणस्येष्टः कार्यारम्भश्च नाऽन्यथा ॥१९३॥
'तत्रैव ज्ञाननाशेन विनष्टाः सर्ववासनाः ।
तेन सर्वाभ्य एताभ्यः सर्वाकारं यदुत्थितम्* ॥१९४॥
ज्ञानमेकक्षणेनैव विनाशं गन्तुमर्हति' ।
यद्याश्रयविनाशे ऽपि शक्त्यनाशो ऽभ्युपेयते ॥१९५॥
क्षणिकत्वं च हीयेत न चारम्भो ऽन्यथा भवेत् ।
वासनानां प्रवाहो ऽपि यदि ज्ञानप्रवाहवत् ॥१९६॥
वासनातस्ततो ज्ञानं न स्यात्तस्माच्च वासना ।
कुर्यातां तुल्यमेवैते† नाऽन्योन्यं तु कदा चन ॥१९७॥

इतश्च न क्रमारम्भ इत्याह विनाशे इति[१९३]। कारणविनाशाऽनन्तरमेव कार्यमिति भवतां दर्शनमिति। ततः किमित्याह तत्रेति[१९४] सार्द्धेन। ज्ञानाधारा हि सर्वा वासना ज्ञाननाशेन नश्यन्ति, अतः सर्वाकारमेकं ज्ञानं युगपज्जनयेयुरिति न क्रमारम्भसिद्धिरिति। अथ ज्ञाननाशे ऽपि शक्तिपर्याया वासना न नश्येयुः, ततः क्षणिकसिद्धान्तहानिः, अक्षणिकस्य च कार्याऽऽरम्भाऽनुपपत्तिरित्याह यदीति[१९५]।

शङ्कते वासनानामिति[१९६]। क्षणिकानामपि वासनानां ज्ञानानामिव प्रवाहाऽङ्गीकरणात् कार्यारम्भः क्रमारम्भश्च युक्त इति। दूषयति वासनात इति[१९७]। सर्वं हि कारणं सजातीयाऽऽरम्भक-

* समुच्छ्रितम् इति का. पा. ।

† सदृशे चैते इति २ पु. पा. ।

नाऽन्यो विलक्षणो हेतुर्येनाऽन्यादृक् फलं भवेत् ।
तस्मात्संवृतिसत्यैषा कल्पिता नास्ति तत्त्वतः ॥१९८॥
न चेदृशेन भावेन कार्यमुत्पद्यते क्व चित् ।
यस्य त्ववस्थितो ज्ञाता ज्ञानाऽभ्यासेन युज्यते ॥१९९॥

मिति वः सिद्धान्तः, घटो घटं पटः पटमित्यङ्गीकरणात्; ततश्च वासना वासनामेव कुर्याज् ज्ञानं च ज्ञानं, न तु वासनातो ज्ञानं ज्ञानाच्च वासनेति सिद्ध्येत्, ततश्च गवाकाराज् ज्ञानादुत्पन्नया वासनया परंपरया कालान्तरे गवाकारज्ञानसिद्धिरनुपपन्ना, ज्ञानमेव गवाकारं गवाकारज्ञानस्योत्पादकमिति उपपद्यते, ततो गोज्ञानादश्वज्ञानं न स्यादिति । न चौत्सर्गिकं कारणस्य सजातीयारम्भकत्वं, विलक्षणसहकारिसमवधाने तु विजातीयमपि करोति,* यथा मुद्गराऽभिघातसमवधाने घटः कपालम्, अतो ज्ञानमपि वासनां, वासना च ज्ञानं कुर्यादित्यत आह **नान्य इति**[१९८] । ज्ञानातिरिक्तस्याऽभावादिति । उपसंहरति **तस्मादिति** ।

भवत्विति चेत्तत्राह **न चेति**[१९९] । उक्तमिदं न सांवृतं कार्यक्षममिति । यत्त्ववस्थितस्य भिन्नाऽभिन्ना वासना न संभवन्तीत्युक्तं, तत्राह **यस्य त्विति** । यस्य मे ऽवस्थितपुरुषो ज्ञानाऽभ्यासपाटवादिना युज्यते संबध्यते तस्याऽसौ भिन्नाया एव वासनायाः समवायित्वेनाधारो भवतु, तत्समवायाच्च पूर्वाऽवासितस्यापि वासितत्वोपपत्तिरभेदेन वा, स एव तावद्वासना भवतु, तदाकारेण च तस्योत्पत्तिविनाशयोरपि सतो रूपान्तरेणाऽवस्थानान्न नित्यत्वहानिरिति ।

* करोतीति नास्ति २ पु. ।

स तस्य वासनाऽऽधारो वासना ऽपि स एव वा ।
कुसुमे बीजपूरादेर्यल्लाक्षाद्युपसिच्यते ॥
तद्रूपस्यैव संक्रान्तिः फले तस्येत्यवासना ॥२००॥

युक्त्या ऽनुपेतामसतीं प्रकल्प्य
यद्वासनामर्थनिराक्रियेयम् ।
आस्थानिवृत्त्यर्थमवादि बौद्धैः*
र्गर्हां गतास्तत्र कथं चिदन्ये ॥२०१॥

इति निरालम्बनवादः ॥

यत्तु निदर्शितं लाक्षाऽवसिक्तं कुसुमसरूपं फलं जनयतीति, तदयुक्तम्, तत्र हि लाक्षाऽवयवानां सूक्ष्माणां कुसुमात्फले संक्रान्तिः, न तु पूर्वज्ञानस्यांशः कश्चिदुत्तरेषु ज्ञानेषु अनुवर्त्ततेइत्युक्तो विशेषः । तदाह कुसुमे[200] इति वासनाऽन्तेन । प्रकरणार्थमुपसंहरति इतीति । बौद्धमपि दर्शनं तात्पर्यतो नैवाऽवगतमेवंवादिभिरित्याह युक्त्या ऽनुपेतामिति[201] ।

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे निरालम्बनवादः ॥

* बुद्धैरिति १ पु. पा.

अथ शून्यवादः ।

एवमुक्ते ऽनुमानस्य ज्ञानमाश्रित्य दूषणे ।
ज्ञानप्रवृत्त्यशक्त्या तु परः प्रत्यवतिष्ठते ॥१॥
'यत्तावन्मन्यमानेन प्रत्यक्षं भवतोच्यते ।
दूषणं तद्विरोधादि तदिदानीं परीक्ष्यताम् ॥२॥

अथ शून्यवादः ।

अत्र भाष्यं "शून्यस्तु कथमर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे, प्रत्यक्षा च नो बुद्धि,रतस्तद्भिन्नमर्थरूपं नाम न किंचिदस्तीति पश्याम इति, तदयुक्तम्, अत्र प्रकृतप्रत्ययशब्दाऽनुवृत्त्या प्रत्ययः शून्य इति*" उच्यते, किं चेदं प्रत्ययशून्यत्वमन्यतो ऽर्थविरहात् तथा समाप्तावुपसंगृहीतमर्थरूपं न पश्याम इति, तेनाऽर्थानालम्बनत्वमेवेदमुच्यते, तच्च निरस्त,मतः केन हेतुना पुनः प्रत्यवस्थानमत आह एवमिति[१]। प्रत्यक्षादिज्ञानविरोधेन हि प्रागनुमानं निरस्तं, तस्य च बहिः प्रवर्त्तितु†मशक्तेर्न तद्विरोधो ऽनुमानस्य संभवतीति पूर्वोक्तविरोधपरिहारेण प्रत्यवस्थानमिति ।

प्रत्यक्षाऽशक्तिमेव दर्शयितुं परीक्षामवतारयति यत्तावदिति[२] द्वयेन । यादृशं बाह्याऽर्थग्राहि प्रत्यक्षं मन्यमानेन मीमांसकेन तद्विरोधो ऽनुमानस्योच्यते, तदेव किं बहिः प्रवर्त्तितुं‡ शक्तं, किं वा ऽऽत्मांशपर्यवसायित्वान्न बहिर्वस्तुनि प्रवर्ततइति परीक्षितव्यमिति ।

* शा. भा. पृ. ९ पं. १२ ।
† प्रवर्तयितुमिति २ पु. पा. ।
‡ प्रवर्तयितुमिति २ पु. पा. ।

प्रवर्तितुं हि किं शक्तं स्तम्भाद्यर्थे बहिः स्थिते।
अथ वाऽऽत्मांश एवैतद् ग्राह्ये क्षीणं न वस्तुनि॥३॥
तद्यद्येतेन बाह्यो ऽर्थो गृह्यते दूषणं ततः।
त्वदुक्तं सर्वमात्मांशे ग्राह्ये तन्नापपद्यते॥४॥
तत्र तावदिदं सिद्धं सर्वप्राणभृतामपि।
ग्राह्यत्वं नीलपीतादिदीर्घाद्याकारवस्तुनः॥५॥
न चाऽप्याकारभेदेन ज्ञानज्ञेयाऽवधारणा।
न चाऽन्यतरधर्मत्वं विस्पष्टं तत्र* गृह्यते॥६॥

किमर्था पुनरियं परीक्षा, ऽत आह तद्यदिति[५]। बाह्यग्राहिणा हि प्रत्यक्षेण तदपह्नवाऽनुमानं बाध्यते नाऽऽत्मांशपर्यवसायिना, तत्र यदि गृह्यमाणो नीलादिर्बाह्याकारः, ततो बहिः प्रवृत्तिशक्तं प्रत्यक्षम्, अथ ज्ञानस्य, ततः स्वांशपर्यवसायि, तेन कस्याऽयमाकार इति परीक्षणीयमिति। ननु सिद्धे ग्राह्यसद्भावे तस्याऽर्थाकारत्वं ज्ञानाकारत्वं वा परीक्षितुं शक्यं, तत्सिद्धिरेव तु कुतः, तत्राह तत्रेति[६]।

सर्वप्राणभृतामविवादसिद्धमिदं यन्नीलाद्याकारं किं चिद् वस्तु प्रकाशत इति। तथापि ज्ञानज्ञेययोरपि प्रकाशनादुभयमप्यङ्गीक्रियतां, किं परीक्ष्यते, ऽत आह न चेति[८]। एकमेव नीलाकारं वस्तु प्रकाशते न द्वयमिति। तथापि यस्यैव प्रकाशतेऽर्थस्य ज्ञानस्य वा ऽयमाकारः तस्यैवायमाकारो ऽस्तु, कः परीक्षावसरः, अत आह न चेति। नाऽयमाकारो ऽर्थज्ञानयोरन्यतरधर्मतया निर्धारितो भासते, यतः प-

* तस्येति २ पु. पा.

गृह्यमाणस्य चाऽस्तित्वं नाऽग्राह्यस्याऽप्रमाणकम् ।
तस्मादाकारवद् वस्तु ग्राह्यत्वाद्विद्यते ध्रुवम् ॥७॥
'अतः परीक्षमाणानां ज्ञानमाकारवद्यदि ।
तन्मात्रे च प्रमा क्षीणा ततो नास्त्यर्थकल्पना ॥८॥
यदि वा ऽऽकारवत्ता स्याद्ग्राह्यस्यैवेह वस्तुनः ।
तदस्ति गृह्यमाणत्वात्तत्सिद्धौ*ऽस्ति धीरपि' ॥९॥
किं तावदत्र युक्तं स्याज्ज्ञानमाकारवत्कुतः ।
एकमाकारवद्वस्तु ग्राह्यमित्यध्यगीष्महि ॥१०॥

रीक्षावसरो न स्यादिति । नन्वेकस्मिन्नपि प्रकाशमाने ऽन्यदप्रकाशमानमेव सिध्यति, तथा च सिध्यत्येव द्वैतमत आह गृह्यमाणस्येति[७]। तस्मादेकस्यैव ध्रुवमास्तित्वं, द्वितीयं त्वस्ति नास्तीति परीक्षितव्यमित्याह तस्मादिति ।

तेन यदि परीक्षमाणा ज्ञानमेवाऽऽकारवदध्यवस्यामः, ततस्तन्मात्र एव प्रत्यक्षप्रमा क्षीणेत्यर्थकल्पनां विजिहीमः, ज्ञानस्य स्वयं प्रकाशमानस्य नाऽर्थमन्तरेणाऽनुपपत्तिरिति सिध्यत्यद्वैतम्; अथ तु बाह्यस्यैवाऽयमाकारवत्तया प्रकाशस्तावत्प्रकाशमानत्वादस्ति, तस्य च जडत्वेन पराऽधीनप्रकाशत्वात्तत्प्रकाशोपपत्तये ज्ञानमपि कल्पयितव्यमिति सिध्यति द्वैतम्; तदिदमाह अत इति[८] द्वयेन । पूर्वपक्षं गृह्णाति किं तावदिति[१०]। ननु बहिरवभासमानस्य कथं ज्ञानाकारत्वमिति पृच्छति कुत इति । उत्तरमाह एकमिति । एकमेव हि नीलाद्याकारं वस्तु प्रकाशते न द्वयमित्येतावदधिगतवन्तो वय-

---

* तस्येति २ पु. पा. ।

तद्यथाऽऽकारवानर्थो बाह्यः कल्प्येत तस्य च ।
ग्राह्यत्वमन्यथा न स्यादिति ग्राहककल्पना ॥११॥
तेनाऽऽकारवतः क्लृप्ताद् ग्राह्यादाकारवर्जितम् ।
वस्त्वन्तरं प्रकल्प्यं स्याद् ग्राहकं निष्प्रमाणकम् ॥१२॥
तस्याऽकल्पनमिच्छंश्चेदर्थे ग्राहकतां वदेः ।
संज्ञामात्रे विसंवादः सिद्धा त्वेकाऽर्थकल्पना ॥१३॥
ग्राह्यग्राहकयोरैक्यं सर्वथा प्रतिपाद्यते ।
बाह्याभ्यन्तररूपश्च परिकल्प्यो मृषेष्यते ॥१४॥

ष्, अतस्तन्मात्रमेवाश्रयितव्यं न द्वयमिति। तथापि कथं ज्ञानाकारते-त्याह तद्यदीति[११]। अर्थस्य बाह्याकारत्वे तस्य जडस्य ग्राह्यत्व-सिद्धये ग्राहकं ज्ञानमङ्गीकर्त्तव्यमिति । तत्र को दोषो, ऽत आह तेनेति[१२] । न हि क्लृप्तेनैवोपपत्तौ विना प्रमाणेनाऽक्लृप्तकल्पनं युक्तमिति। शङ्कते तस्येति[१३]।ज्ञानवदर्थ एव स्वयंप्रकाशो ऽस्त्वि-ति। दूषयति संज्ञामात्रइति। एकमेव स्वयंप्रकाशं वस्त्विति मे मतं, तस्यार्थ इति संज्ञामात्रं भवतोच्यते, नाऽर्थे विशेषः कश्चिदिति । एतदेव विवृणोति ग्राह्येति[१४]। ज्ञानं वा भवत्वर्थो वा, सर्वथा सिद्धं तावद्ग्राह्यग्राहकयोरेकत्वं, तावदेव चाऽस्माभिः प्रतिपाद्यते नाऽन्यदिति ।

नन्वर्थो बाह्यः,विज्ञानं त्वान्तरं क्षणिकं, तत्कथं न वस्तुनि विशेषो, ऽत आह बाह्येति। एकमपेक्ष्येतरद् बाह्यं, तदपेक्ष्य चाऽन्यदान्तरम्, अद्वितीये तु वस्तुनि मृषैवाऽयं विभागः, स्वयंप्रकाशत्वं त्वर्थस्यापि क्षणिकत्वमेव, स्थायिनः सुषुप्त्यादावप्रकाशमानस्य स्वप्रकाशत्वा-ऽनुपपत्तेः, अतो वस्तुनि विशेषाऽभावात्संज्ञामात्रे विवाद इति ।

'मत्पक्षे यद्यपि स्वच्छो* ज्ञानात्मा परमार्थतः ।
तथाऽप्यनादौ संसारे पूर्वज्ञानप्रसूतिभिः ॥१५॥
चित्राभिश्चित्रहेतुत्वाद्वासनाभिरुपप्लवात् ।
स्वानुरूप्येण नीलादि ग्राह्यग्राहकदूषितम्† ॥१६॥
प्रविभक्तमिवोत्पन्नं नाऽन्यमर्थमपेक्षते' ।
अन्योन्यहेतुता चैव ज्ञानशक्त्योरनादिका ॥१७॥

यदि विज्ञानमात्रमेव तत्त्वं ततस्तस्य सम्विन्मात्ररूपत्वान्नीलादेर्ग्राह्याकारस्य कथमाभासो नीलमिदमिति, कदा चिच्चाऽस्मदर्थस्य ग्राहकाकारस्याऽहमिति,अत आह मत्पक्षइति[१६] सार्द्धद्वयेन । अनादौ संसारे विचित्रग्राह्यग्राहकाकारबुद्धिजन्याभिर्विचित्राभिर्वासनाभिर्जन्यमानस्य स्वहेत्वानुरूप्येण विचित्रग्राह्यग्राहकाकारशबलस्य विभक्तस्य विचित्रस्योत्पत्तिसिद्धेर्न वैचित्र्यसिद्धये ऽर्थापेक्षा संभवति । यथा ऽऽहुः—

अविभागो ऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति ।

तथा—

परिच्छेदान्तराद्यायं भावो बहिरवस्थितः ।
ज्ञानस्याऽभेदिनो भेदप्रतिभासो ऽप्युपप्लवः ॥ इति ।

उपप्लवाद्भ्रान्त्याकारसमारोपादित्यर्थः । ननु ज्ञानवैचित्र्याद्वासनावैचित्र्यं ततश्च तद्वैचित्र्यम्, इतीतरेतराश्रयः स्यादित्युक्तं निरालम्बनवादे, अत उक्तमनादौ संसारइति । तद्विवृणोति अन्योन्य-इति[१७] । शक्तिरिति वासनोच्यतइति । एकया वासनयैकं ज्ञानं

---

* स्वस्थ इति पाठान्तरम् ।

† रूषितामिति २ पु. पा.

अनेककल्पनायाश्च ज्यायसी ह्येककल्पना ।
शक्तिमात्रस्य भेदश्च वस्तुभेदाद्विशिष्यते ॥१८॥
तस्मादुभयसिद्धत्वाज् ज्ञानस्याऽऽकारकल्पना ।
ज्यायसी भवतस्त्वर्थं कल्पयित्वा भवेदियम् ॥१९॥
तदसिद्धावशक्तत्वात् तेनैवं विप्रकृष्टता ।
प्रत्यासन्नं च संबद्धं* ग्राह्यं मम भविष्यति ॥२०॥

जन्यते, तेनाऽप्यन्या वासना, तया ऽप्यन्यज् ज्ञानमिति नेतरेतराश्रयम्। न च सर्वाद्यस्य कथं सिद्धिरिति वक्तव्यम्, अनादित्वात्संसारस्येति। कल्पनालाघवादपि ज्ञानाकारतैव नीलादेर्युक्तेत्याह अनेकेति[१८] ।

ननु भवतामपि ज्ञानवासनयोः कल्पनाभेदादस्त्येवाऽनेककल्पना, ऽत आह शक्तीति। ज्ञानस्यैव हि शक्तिमात्रं वासना, तन्मात्रकल्पना वस्तुभेदकल्पनाल्लघीयसी, ज्ञानशक्तिरूपस्य संस्कारस्याऽर्थवादिना ऽप्यभ्युपगमात्। सर्वं चेदं ज्ञानाऽतिरिक्तवासनाऽभ्युपगमेनोक्तम्। परमार्थतस्तु न ज्ञानातिरिक्तं किं चिदस्ति बौद्धानां, ज्ञानान्येव तु समनन्तरप्रत्ययवशेन विचित्रनीलपीतादिरूपाणि जायमानानि कार्यकारणरूपाणि अनादिसंतानरूपेण प्रवहन्ति, नाऽर्थरूपमपेक्षन्तइति ।

उभयवादिसिद्धत्वाच्च ज्ञानस्य तदाकारकल्पनैवाऽर्थाकारकल्पनातो ज्यायसीत्याह तस्मादिति[१९] सीत्यन्तेन। तस्मादर्थाकारकल्पनादित्यर्थः। भवतस्त्वर्थं कल्पयित्वा ऽपि गरीयसीयं ज्ञानाकारकल्पना ऽवश्यमङ्गीकर्त्तव्येत्याह भवत इति ।

कारणमाह तदसिद्धाविति[२०] । नीलाद्याकाराऽसिद्धौ हि संविन्मात्ररूपं ज्ञानं नीलादिकमर्थविशेषमुपस्थापयितुं न शक्नुयात्, न

---

* संविद्धमिति पाठान्तरम् ।

ह्यसति संविद्भेदे संवेद्यभेदः संभवति, नीलाद्याकाराऽभावे च संविदामभेदः* स्यात्, संविद्रूपस्य सर्वत्र समानत्वात्, नीलादिरूपेण त्वर्थे समानं ज्ञानं सरूपाऽर्थविषयं भवतीति युक्तम्, यदाहुः "न हि संवित्तिसत्तयैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राऽविशेषादविशेषप्रसङ्गात्, तां सारूप्यमाविशत्सरूपयितुं घटये" दिति । तथा—

तत्राऽनुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः ।
भाव्यन्ते नाऽऽत्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते ॥ इति ।

तत्राऽवश्यमर्थविशेषविषयत्वसिद्धये ज्ञानानामपि नीलाद्याकारवत्त्वम् अङ्गीकर्त्तव्यम्, यद्यपि स्वभावत एव संविदो व्यतिभिद्येरन्, तथाप्यसौ भेदो न नीलाद्युपरागमन्तरेण शक्यते निरूपयितुं, न चाऽनिरूपितभेदाः संवेद्यभेदमलमुपस्थापयितुम्, न हि संविदस्तीत्येतावता नीलाऽवधारणं संभवति, तद्रूपस्य पीतादिसाधारणत्वात्, तस्माज् ज्ञानाकारो नीलादिर्नाऽर्थाकार इति ।

किं चैवमर्थाकारत्वे नीलस्य तेन ज्ञानेन विप्रकृष्टता भिन्नता स्यात्, ततश्च तेनाऽस्य प्रकाशो न स्यादित्याह तेनेति । मत्पक्षे तु संभवति ग्राह्यत्वमित्याह प्रत्यासन्नमिति । प्रत्यासत्तिस्तादात्म्यं, ग्राह्यं मम भविष्यतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तदेवं प्रयोगः, नीलरूपं नीलवेदनादभिन्नं, तदुत्पत्तौ संवेद्यमानत्वात्तत्स्वरूपवत्तद्भिन्नत्वेनाऽसंवेद्यमानत्वाद्वा, तत्स्वरूपवदभिन्नत्वे वा संवेद्यता न स्यात् पीतवदिति । तदनेन संवेदनादिति बौद्धोक्तो हेतुर्दर्शित इति ।

अपरमपि ग्राह्यलक्षणयोगादिति तदुक्तमेव हेतुं दर्शयति संबद्धमिति । मम विज्ञानसम्बद्धमेव नीलं तदात्मत्वात्, ततश्च युक्तं तस्य ग्राह्यत्वम्, इदमेव हि ग्राह्यलक्षणं यत्तादात्म्यं, तव त्वर्थान्तरत्वान्न तावत्तादात्म्यं, न चाऽन्यो ऽपि कश्चिज् ज्ञानाऽर्थयोः सम्बन्धो

* संविदो न भेद इति २ पु. पा. ।

इतश्चाऽऽकारवज्ज्ञानं यस्मात्तद्वत्प्रकाशकम् ।
स्वयं प्रकाशहीनस्य बाह्यस्योपासनं मतम्* ॥२१॥

ऽस्ति, यद्वशादर्थो ग्राह्यलक्षणमनुवर्त्तत, तत्राऽसम्बन्धे ग्राह्यत्वाऽभ्युपगमे सर्वसंविदां सर्वविषयता स्यात्, तत्सर्वः सर्ववित् स्यात्; हेतुत्वं ग्राह्यलक्षणमिति चेन्न, नेत्रादेरपि प्रसङ्गात्; ज्ञानाकाराऽर्पणक्षमत्वं हेतुत्वमिति चेन्न, प्रमाणाभावात्, न हि नीलो ऽर्थो ज्ञाने नीलाकारमर्पयतीति । किं च, न प्रमाणमस्ति, ज्ञानवैचित्र्यस्य समनन्तरप्रत्ययादेवोपपत्तेरिति वक्ष्यामः। सारूप्यं ग्राह्यत्वमिति चेत्, असन्निहितो ऽपि नीलो ऽर्थो नीलज्ञानस्य ग्राह्यः स्यात् । किं च, कथं चित्सारूप्यं सर्वज्ञानानां सर्वार्थैरविशिष्टं, सर्वेषां क्षणिकत्वात्, ततश्च सैव सर्वज्ञतापत्तिः । सर्वात्मना तु सारूप्ये ऽर्थवज्ज्ञानस्यापि जडत्वं स्यात् । यथा ऽऽहुः—

एकदेशेन सारूप्ये सर्वः स्यात् सर्ववेदकः ।
सर्वात्मना तु सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् ॥ इति ।

सारूप्यतदुत्पत्तिभ्यां ग्राह्यत्वमिति चेत्, धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य ग्राह्यं स्यात्, तस्मात्सर्वा बुद्धयः स्वात्मानमेवानुभवन्ति नान्यत्, स्वयमेव चाऽनुभूयन्ते न बुद्ध्यन्तरेण, तस्यापि बुद्ध्यन्तरस्य स्वात्मपर्यवसायित्वात् । तथा ऽऽहुः—

नान्यो ऽनुभाव्यो बुद्ध्या ऽस्ति तस्या नाऽनुभवो ऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ॥ इति ।

इतश्च ज्ञानाकारो नीलादिक इत्याह इतश्चेति[२१] । इदमेव साधयितुमुत्पत्त्यवस्थायामेव ज्ञानं गृह्यतइत्येतत्तावत्साधयति यस्मादि-

* उपायसंमतामिति पाठान्तरम् ।

न चाऽगृहीते ज्ञानाख्ये* प्रकाश्यो ऽर्थो ऽवधार्यते।
तदधीनप्रकाशत्वाद्दीपाऽऽभासे† यथा घटः ॥२२॥
उत्पन्नेष्वपि चाऽर्थेषु प्रकाशाऽभावतः‡ क्व चित्।
प्रतिबन्धकयोगाद्वा संवित्तिर्नोपजायते ॥२३॥
ज्ञानस्योत्पद्यमानस्य प्रतिबन्धो न कश्चन।
न चाऽप्रकाशरूपत्वं येनास्याऽग्रहणं भवेत् ॥२४॥
प्राक् चाऽर्थग्रहणादिष्टा तस्योत्पत्तिस्तदैव च।
संवेदनं भवेदस्य न चेत् कालान्तरे ऽपि न ॥२५॥

ति। भवतामपि हि ज्ञानं प्रकाशकमिति। कस्य प्रकाशकमिति तद्दर्शयति स्वयमिति। ततः किमित्याह न चेति[२२]। न ह्यगृहीतं प्रकाशकं प्रकाश्यं प्रकाशयति दीपप्रभावदिति। तदाहुः 'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नाऽर्थदृष्टिः प्रसिध्यती'ति।

इतश्चोत्पत्तावेव गृह्यतइत्याह उत्पन्नेष्विति[२३] स्या[२५]ऽन्तेन। प्रागेव तावदर्थग्रहणाज् ज्ञानोत्पत्तिर्भवतामिष्टा, अनुत्पन्नस्य ग्राहकत्वाऽयोगात्; उत्पन्नाश्च भावा द्विधैव न गृह्यन्ते, प्रकाशकाऽभावात्, प्रतिबन्धकसद्भावाद्वा, यथा सन्तमसे कुड्यव्यवाये परः। न च ज्ञानस्य प्रतिबन्धकमस्ति, न चाऽप्रकाशभावः, स्वयं प्रकाशत्वात्; अतो ऽवश्यमुत्पत्तावेव ग्रहीतव्यमिति। यदि चैवमपि न गृह्येत, कालान्तरे ऽपि न गृह्येताऽविशेषादित्याह न चेदिति[२५]। अविशेषमेव द-

---

* ज्ञानांशे इति २ पु. पा.।

† अभ्यासे इति पाठान्तरम्।

‡ प्रकाशाऽभावनामिति २ पु. पा.

किं हि तस्य भवेदूर्ध्वं प्राक् च नासीन्न येन तत् ।
पूर्वं गृहीतं पश्चाच्च गृहीतमिति भाष्यते ॥२६॥
ज्ञानान्तरस्य चोत्पत्तिं प्रकाशो न प्रतीक्षते ।
तस्य तस्यापि चाऽन्येन संवित्तावस्थितिर्भवेत् ॥२७॥
'ज्ञानपृष्टेन यो ऽप्यूर्ध्वमर्थाऽभावे ऽपि दृश्यते ।
परामर्शो ऽर्थरूपस्य स कथं वोपपद्यते ॥२८॥
तद्रूपमार्थमालिख्य* यदि धीर्नोपजायते ।
भूतकाले च यद्यर्थस्तत्पर्वं नोपलक्षितः' ॥२९॥

र्शयति किं हीति[२६]। ज्ञानान्तरमिति चेत्, तत्राह ज्ञानान्तरस्येति[२७]। घटादीनामप्रकाशात्मनां हि प्रकाशाय प्रकाशाऽपेक्षा युक्ता, न तु प्रकाशात्मनो ज्ञानस्येति। सजातीयाऽपेक्षायामनवस्थेत्याह तस्येति । मा नाम संवेदि ज्ञानमिति चेन्न, उत्तरकाले स्मृतिदर्शनात्; एवं चैकविषयज्ञानप्रवाहे एवाऽऽयुषः पर्यवसानाद्विषयान्तरसंचारो न स्यात् । यथाहुः—

ज्ञानान्तरेणाऽनुभवे हीष्टा तत्रापि च स्मृतिः ।
विषयान्तरसंचारस्तथा न स्यात् स चेष्यते ॥ इति ।

इतश्च ज्ञानपुरस्सर एवार्थोऽनुभवो ज्ञानाकारश्च नीलादिरित्याह ज्ञानपृष्टेनेति[२८] द्वयेन। ज्ञातमर्थमुत्तरकालं परस्मै कथयन् ज्ञानपुरस्सरमेव स्मृत्या परामृश्य कथयति, ज्ञातो ऽयं मया घट इति, यथाऽनुभवं च कथनम्, तथा ऽतीते ऽनागते चाऽर्थे ऽर्थाकारस्य नीलादेः परामर्शो ऽसति ज्ञानाकारत्वे नोपपद्यते, न ह्यसता धीरनुरज्यते, अतो ज्ञानपुरस्सरमेवाऽर्थग्रहणं ज्ञानाकारश्च नीलादिः, ज्ञानपृष्टेन यो-

---

* आलिङ्ग्येति २ पु. पा.

वक्तारश्चापि दृश्यन्ते वर्त्तमानाऽर्थबुद्धिषु ।
नीलोऽर्थोऽयं यतो मेऽत्र तद्रूपा जायते मतिः ॥३०॥
तस्मात् पूर्वगृहीतासु बुद्धिष्वथापलम्भनम् ।
न चोपलब्धिरस्तीह निराकारासु बुद्धिषु ॥३१॥
विवेकबुद्ध्यभावाच्च साकारस्य च दर्शनात् ।
आकारवत्तया* बोधो ज्ञानस्यैव प्रसज्यते ॥३२॥
न ह्येवं कल्पना शक्या निराकाराऽऽदितो मतिः ।
गृह्यते ऽर्थस्ततः पश्चात् साकारः संप्रतीयते ॥३३॥

ऽप्यूर्ध्वं परामर्शो ऽर्थरूपस्य स कथमुपपद्यते। भूतकाले यद्यर्थः। तत्पूर्वं नोपलक्षित इत्यन्वयः। तथा ऽर्थाभावे यः परामर्शो ऽर्थरूपस्य स कथमुपपद्यते तद्रूपमर्थमालिख्य यदि धीर्नोपजायतइति । न केवलमनुभूतार्थकथनम्, अनुभूयमानकथनमप्येवमेवेत्याह वक्तार इति[30] । उपसंहरति तस्मादिति[31] ।

भवतु ज्ञानपुरस्सरमर्थग्रहणं, तथापि कथं नीलादेर्ज्ञानाकारत्वमित्यत आह न चेति । नीलमिदमिति नीलाकारमेव वस्तु प्रथते न निराकारमिति, एवमर्थो ऽपि साकारः स्यात्, यद्याकारद्वयं दृश्येत, न तु तदस्तीत्याह विवेकेति[32] । यदि न किं चिदपि साकारं वस्तु दृश्येत ततो ऽर्थवज् ज्ञानमपि साकारं न स्यात्, दृश्यते तु किं चित्साकारं वस्त्वित्याह साकारस्येति । तदस्माद्धेतुत्रयाज् ज्ञानं साकारं नार्थ इत्याह आकारेति । प्रथमं हेतुं विवृणोति न

---

* स्वाकारवत्तयेति पाठः १ पु. ।

आकारवत्त्वभेदो हि* ज्ञात्वा शक्येत भाषितुम्।
प्राग्बुद्धिग्रहणादर्थे संवित्तिर्नेति साधितम् ॥३४॥
न चाऽर्थाकार एवाऽयं ज्ञानारूढः प्रतीयते।
न हि सो ऽन्तःप्रवेशाय पर्याप्तो नाऽर्थहानये ॥३५॥
इत्थंभावे प्रमाणं च तस्य वक्तुं न शक्यते।
तदीयप्रतिबिम्बत्वमेतस्मादेव नेष्यते ॥३६॥
निश्चन्द्रे बिम्बरूपं हि दृष्टं येन दिवा जलम्।
स रात्रौ खे च तं दृष्ट्वा जानाति प्रतिबिम्बताम् ॥३७॥
विज्ञाने न कदा चित्तु प्राङ्निराकारदर्शनम्।

हीति[33]। द्वितीयं विवृणोति आकारवत्त्वेति[34]। यदि त्वगृहीतैव बुद्धिरर्थं गृह्णीयात् ततस्तस्या निराकारत्वमर्थस्यापि च साकारत्वं सिद्ध्येत्, न तु तदस्तीत्युक्तमित्याह प्रागिति।

केचिदाहुः, सत्यं, नीलाकारतया ज्ञानं गृह्यते न त्वसावाकारस्तस्यैव, किं त्वर्थाकार एवायं ज्ञानं समारूढो दृश्यत इति; तान् निराकरोति न चेति[35]। कारणमाह न हीति। कथं खल्वर्थधर्मः सन् स्वाश्रयं हि वस्त्वन्तरं ज्ञानं प्रविशेदिति। ज्ञानधर्मतया च गृह्यमाणस्य निष्प्रमाणकमर्थधर्मत्वमित्याह इत्थमिति[36]। मा नामाऽर्थं विहासीदर्थस्थस्यैव प्रतिबिम्बमिदं नीलरूपस्यादर्शसंकाशे ज्ञाने प्रकाशत इत्यत आह तदीयेति। एतस्मादिति। प्रमाणाऽभावादित्यर्थः। एवं हि प्रतिबिम्बता प्रमाणवती भवतीत्याह निश्चन्द्र इति[37]। खे च

* भेदो ऽत्रेति पाठान्तरम्।

बाह्ये वा ऽऽकारवत्ताधीर्येनैवं कल्पना भवेत् ॥३८॥
शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता ।
ज्ञाने च गृह्यमाणस्य कथं स्यादर्थधर्मता ॥३९॥
बाह्याभ्यन्तरदेशत्वान्न चाऽर्थज्ञानयोर्मिथः ।
सम्पर्को ऽस्ति यतो मोहादविवेकमतिर्भवेत् ॥४०॥
असंमूढस्य चाऽदृष्टे न संमोहप्रकल्पना ।
कल्प्यमाने ऽथ वा ऽप्येवं न द्वयोरवतिष्ठते ॥४१॥
संसर्गधर्म आकारस्तस्मादेव न युज्यते ।
देशभेदादसंसर्गो मूर्ताऽमूर्ततया तथा ॥४२॥

जले चेत्यर्थः । न त्वेवमर्थो ऽस्तीत्याह शब्देति[३९] ।

न केवलं प्रतिबिम्बत्वमप्रमाणम्, अर्थधर्मत्वमप्यप्रमाणकमित्याह ज्ञाने चेति । मा भूत्प्रतिबिम्बं, ज्ञानार्थौ तु संसृष्टौ संमोहादविविञ्चन्नर्थधर्ममेव नीलं ज्ञाने ऽध्यवस्यतीत्यत आह बाह्येति[४०] । किं च, सर्वस्य जगतः संमोहकल्पनमतिसाहसं, न कश्चिदप्यसंमूढो दृश्यतइत्याह असंमूढस्येति[४१] । तदेवं सत्यपि संमोहकल्पनायां न द्वयोरेवावतिष्ठते अर्थसहस्रस्याऽप्यमाकारः संसर्गात्संमूढानाम् एकवदवभासतइति किं न कल्प्यते इत्याह कल्प्यमानइति ।

केचित्त्वाहुः, न ज्ञानधर्मो नीलादिः, न चार्थस्य निराकारयोः संसृष्टयोराकारो निष्पद्यते, चूर्णहारिद्रयोरिवाऽरुणिमेति; तान् निराकरोति संसर्गेति[४२] । तस्मादित्येतद्विवृणोति देशभेदादिति । किं च, मूर्त्तयोरेव संसर्गादाकारो निष्पद्यते, न मूर्त्ताऽमूर्त्तयोर्नाप्यमूर्त्तयोः, तदिह ज्ञानं तावदमूर्त्तम्, अर्थस्तु यदि मूर्त्तो यदि वा ऽमूर्त्तः द्वेधा

त्रैलोक्येन प्रसङ्गाच्च संसर्गो नैककालता ।
न चाऽप्यार्जवतः स्थानं ज्ञाने नाऽर्थस्य विद्यते ॥४३॥
सर्वथा कल्पनायां च चक्षुषा ऽपि रसादयः ।
गृह्येरन् सर्वभावानामण्वाकाराश्च तद्गताः ॥४४॥
न चाऽपि विषयत्वेन स्थाने संसर्गकल्पना ।
विषयत्वं हि* कीदृक् स्यात् प्रागाकारोपलम्भनात् ॥४५॥
न ह्यसंचेतितो भावो विषयत्वेन कल्प्यते ।
विषयत्वात् तदाकार आकाराद्विषयश्च सः ॥४६॥

ऽपि नाऽनयोराकारो निष्पद्यतइत्याह मूर्त्तेति । ननु सत्यपि देशभेदे कालैक्यात्संसर्गो भविष्यतीत्यत आह त्रैलोक्येनेति[४३] । ज्ञानसमयवर्त्तिनां सर्वेषाम् ईदृशसंसर्गसंभवात् सर्वेषामाकारा ज्ञानएकस्मिन्नुपलभ्येरन्निति। यदि ज्ञानाऽऽर्जवेनाऽऽभिमुख्येनाऽर्थस्याऽवस्थानं संसर्गः, तत्राह न चेति । ज्ञानस्य मुखाऽभावादिति ।

किं च, येनैवाऽर्थेन ज्ञानं संसृज्यते तेनैव सर्वात्मना संसर्गं† प्राप्नोति, न हि संसर्गे कश्चिदंशः परिहर्त्तुं शक्यते, ततश्चैकस्मिन् घटादौ भावे चक्षुषा ऽनुभूयमाने तद्गता रसादयः परमाणवश्चाऽनुभूयेरन्नित्याह सर्वथेति[४४] । विषयतया ऽवस्थानमर्थस्य संसर्गो, न चातिप्रसङ्ग इति चेत्, तत्राह न चेति[४५] । कारणमाह विषयत्वमिति । किमिति विषयत्वं न भवत्यत आह न हीति[४६] । एवं चेतरेतराश्रयं

* विषयश्चेति १ पु. पा. ।
† संसर्गमिति नास्ति २ पु. ।

द्वयोराकारनिर्मुक्तं सत्त्वं संसृष्टता तथा ।
स्वरूपतः परिच्छिद्य वक्तुमित्यादि युज्यते ॥४७॥
न चाऽप्यस्येह सद्भावः प्राग् गृहीतो न चोपरि ।
न ह्याकारविनिर्मुक्तं ग्राह्यमस्तीति भाषितम् ॥४८॥
तस्मादर्थेन संसर्गो निष्प्रमाणक एव ते ।
ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं न चाऽस्त्यर्थस्य कल्पना ॥४९॥
तदधीनं हि वैचित्र्यं क्व दृष्टं येन* कल्प्यते ।
निराकारेण चोत्पत्तिर्वैचित्र्याऽऽकारयोः कथम् ॥५०॥

स्यादित्याह विषयत्वादिति । विषयत्वरूपादेव हि संसर्गादाकारनिष्पत्तिः, आकारनिष्पत्तौ चोपलभ्यमानलक्षणत्वं विषयत्वं, निराकारोपलम्भाऽभावादतो ऽन्योन्याश्रयमिति। किं चैवं संसर्गधर्मत्वमाकारस्य युक्तमित्याह द्वयोरिति[४७]। न त्वेवमत्राऽस्तीत्याह न चेति[४८]। कथमित्याह न हीति । उपसंहरति तस्मादिति[४९] ।

नन्वसत्यर्थसंसर्गे यदिदं नीलपीतादिरूपेण ज्ञानानां वैचित्र्यं तन्नोपपद्यते, न हि समनन्तरप्रत्ययमात्रादस्योत्पत्तिः संभवति, तस्य सर्वत्राऽविशिष्टत्वात्, अविलक्षणेन च विलक्षणकार्यनिष्पत्त्ययोगात्। एवमालोकेन्द्रियमनःकारणानामपि साधारण्यादेव न वैचित्र्यनिमित्तत्वं, तदिदं नीलरूपमन्येषु हेतुषु सत्स्वपि कदा चिदुत्पद्यमानकारणभूतमर्थसंसर्गं कल्पयत्यत आह ज्ञानेति । कारणमाह तदधीनमिति[५०]। न ह्यर्थसंसर्गकृतं वैचित्र्यं क्व चिद् दृष्टं, यतस्तद्दर्शनादर्थसंसर्गः कल्प्यतइति। किं च,संसर्गधर्माऽऽकारवादिनां प्राक्संसर्गा-

* केनेति का. पु. ।

निराकाराच्च विषयाद्बुद्ध्याकारो ऽतिविस्मयः ।
'स्मृतिस्वप्नादिबोधेन स्यादनाकारता तव ॥५१॥

निराकारो ऽर्थो ज्ञानं च, तत्कथं तत्संसर्गादाकारो निष्पद्यते, कथंतरां च तद्वैचित्र्यमित्याह निराकारेणेति । साकाराणामेव चूर्णादीनां संसर्गादाकारनिष्पत्तिर्दृष्टा, सर्वेषां च निराकाराणाम् अविलक्षणत्वात्कथं विचित्राऽऽकारनिष्पत्तिः, अथाऽविलक्षणादपि कारणाद्विलक्षणकार्यनिष्पत्तिरुपेयते, सा समन्तरप्रत्ययादेवाऽस्तु, किमर्थसंसर्गग्रहणेनेति। यदप्याहुः,नाऽयमाकारः संसृष्टयोरुभयोः सर्वदैवाऽर्थो निराकारः ज्ञानमेव साकारं, स चाकारो ऽर्थसंसर्गकृत इति; तदपि पूर्ववन्निराकर्त्तव्यम् । न हि निराकरणार्थाद्बुद्ध्यावाकारवैचित्र्ययोरापादनं संभवतीत्याह निराकारादिति[51] । संसर्गधर्मत्वे वा ऽऽकारस्याऽयमपरो दोष इत्याह स्मृतीति सार्द्धेन । न ह्यतीतस्मृतावनागताऽनुमाने स्वप्ने कृष्णविषाणाद्यवभासे वा ऽर्थसंसर्गो ऽस्ति, यन्निमित्तोऽयमाकार स्यात्, अविद्यमानेन संसर्गाऽयोगात्; तदवश्यं वासनापर्यायसमनन्तरप्रत्ययकृतैवेयमाकारतद्वैचित्र्योत्पत्तिरङ्गीकर्त्तव्या; तथा जाग्रद्धियामप्यस्तु, किमर्थसंसर्गेणेति ।

सौत्रान्तिकास्तु, ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थमर्थमपि नीलपीतादिविचित्राकारमेव कल्पयन्ति न निराकारम्, यदेव चाकारसमर्पणक्षमं हेतुत्वं तदेवाऽर्थस्य ग्राह्यमिति न ग्राह्यलक्षणाऽयोगः । यथा ऽऽहुः—

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव तद्युक्तं ज्ञानाऽऽकाराऽर्पणक्षमम ॥ इति ।

नन्वेवं जन्यज्ञानसमये जनकस्याऽर्थस्याऽतीतत्वात् कथं वर्तमानाऽवभासः, ज्ञानाकारो ह्ययं वर्तमानः प्रथते, अर्थस्तु तत्समर्पकतया ऽतीत एव कल्प्यते, अतो न दोषः । कथं पुनः प्रत्यक्षज्ञानेनाऽवभास-

न हि तत्राऽर्थसंसर्गः केवला वासनैव तु ।
हेतुत्वेनोपपन्नेति सैव जाग्रद्धियामपि' ॥५२॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ज्ञानस्य गम्यते ।
आकारो, न हि बाह्यस्य ज्ञानाऽपेतो निदर्श्यते*॥५३॥
बाह्याऽपेतो मया यद्वत्, तस्मात् संसर्गवागियम् ।
निराकारे ऽपि विज्ञाने वासनास्वेव युज्यते ॥५४॥

मानस्य प्रत्यक्षत्वम्, इदमेव प्रत्यक्षत्वमर्थस्य, यत्साक्षात्साकारविज्ञानजननम्, यस्तु परम्परया साकारं विज्ञानं जनयति सो ऽनुमेयः, यथा वन्हिस्वलक्षणं धूमस्वलक्षणं तद्दर्शनतद्विकल्पप्रणाडिकया ऽग्निज्ञानं जनयदनुमेयम्; अत एव प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे, साक्षाज्जनकस्य प्रत्यक्षत्वात्, परम्परया जनकस्य चाऽनुमेयत्वात्, अजनकस्य चाऽग्राह्यत्वान्नाऽतो द्वयादन्यत्संभवतीति; तेषामपीदं तुल्यं निराकरणम्, 'तदधीनं हि वैचित्र्यं क दृष्ट'मिति, 'स्मृतिस्वप्नादिबोधे च स्याद्नाकारता तवे'ति च ।

इतश्च ज्ञानाऽऽकारो नीलादिरित्याह अन्वयेति आकारो[५३]ऽन्तेन । एवंशब्दो युक्त्यन्तरोपन्यासे । तावेव दर्शयति न हीति व[५४]दन्तेन। स्वप्नादावसत्यप्यर्थे ज्ञाऽनान्वयादेवाऽऽकाराऽन्वयो दृश्यते,ज्ञानाऽभावे तु न क्वचिद्दृश्यतइति । उपसंहरति तस्मादिति । स्वभावतः स्वच्छमेव ज्ञानं समनन्तरप्रत्ययाख्यवासनासंसर्गाद् विचित्रनीलपीताद्याकारमुपजायतइति ।

निदृश्यते इति २ पु. पा. ।

द्वयोरप्येक आकार इत्येतस्याऽप्रमाणता* ।
देशभेदादसंसर्गो द्वयोश्चाऽनवधारणात् ॥५५॥
एवमेवाऽर्थबुद्ध्योः स्यात् सादृश्यान्नाऽविभक्तता ।
भेदे ज्ञाते हि सादृश्यं नाऽज्ञाते स्यात् खपुष्पवत् ॥५६॥
तथा द्विचन्द्रमायादावन्यथा ऽर्थे व्यवस्थिते ।
या स्यादाकारसंवित्तिर्नाऽसावर्थनिबन्धना ॥५७॥
नक्षत्रं तारका तिष्यो दारा इत्येवमादिषु ।
नैकत्राऽर्थे विरुद्धत्वाल्लिङ्गाऽनेकत्वसम्भवः ॥५८॥

अपरे त्वाहुः, एक एवाऽयमाकारः द्वाभ्यामर्थज्ञानाभ्यां साधारण्येनाऽनुभूयते लाक्षासंनिहितेनेव मणिद्वयेन लाक्षारूपमिति; तत्राह द्वयोरिति[५५] । कारणमाह देशभेदादिति । आन्तरं हि ज्ञानमतिदूरे चाऽर्थः, कथमाभ्यामसंसृष्टाभ्यामसंनिहिताभ्यामेकस्याऽनुभव इति । द्वयसद्भावस्य चाऽसिद्धत्वान्नाऽऽकारसाधारण्यमित्याह- द्वयोरिति ।

ये त्वाहुः, द्वावपि ज्ञानाऽर्थौ पृथगेवाऽऽकारवन्तौ, तथापि त्वत्यन्तसादृश्यादाकारविवेको नाऽवभासत इति; तान् प्रत्याह एवमिति[५६] । 'सादृश्यादविभक्तते'त्येतदप्येवमेव, द्वयोरनवधारणादेव न†दिति । एतदेव विवृणोति भेदे इति । इतश्च ज्ञानाऽऽकारत्वमित्याह तथेति[५७] । सर्वेष्वेव विभ्रमेष्वसत्येवाऽर्थे भासमानो नीलादिः कथमर्थधर्मः स्यादिति । इतश्चैवमित्याह नक्षत्रमिति[५८] । अर्थध-

* इत्येतच्चाऽप्रमाणकम् इति २ पु. पा. ।

† न यायादिति २ पु. पा. । एव न स्यादिति ३ पु. पा. ।

परिव्राट्कामुकशुनां कुणपादिमतिस्तथा ।
'दीर्घह्रस्वत्वबुद्धिश्च ह्येकस्मिन्नप्यपेक्षया ॥५९॥
घटत्वात् पार्थिवद्रव्यसंज्ञेयादि*मतिस्तथा ।
युगपद्ग्राहकाणाञ्च न स्यादैकात्म्यवत्तया'† ॥६०॥

मेत्वे हि तस्यैकत्वान्न विरुद्धलिङ्गसमावेशो घटतइति । यच्चेदमेकस्यामेव प्रमदातनौ परिव्राजकादीनां कुणपं कामिनी, भक्ष्, इति व्यवस्थितोपजनं विकल्पत्रयं तदपि न स्यात्, बाह्यार्थो यद्येकाकारः तथैव सर्वैः प्रत्येतव्यः, अथ त्र्याकारः, तत्र त्रयाणामपि विकल्पत्रयं स्यात्, तदवश्यमात्मीयवासनानिर्मितैवैषा विकल्पव्यवस्था ऽऽश्रयितव्या । तथा सर्वत्राऽस्त्वित्याह परिव्राडिति[५९] । इतश्च नाऽर्थाकार इत्याह दीर्घेति सार्द्धेन । अपेक्षाभेदादविरोधं ब्रुवाणस्योत्तरमप्यपेक्ष्येति । सत्यप्यपेक्षाभेदे धर्मिण एकत्वान्नाऽनेकाऽऽकारसमावेशः संभवति, एकात्मकत्वादेकात्मकमेव ह्येकम्, अन्यथैकत्वहानान्नानात्वैकत्वयोर्विरोधात् । यथा ऽऽहुः—

अन्यथैकत्वभावः स्याज्ज्ञानाऽऽकाराऽवभासिनः ।
सत्त्वे कथं स्युराकारास्तथैकत्वस्य हानितः ॥ इति ।

तेन युगपद्ग्राहकाणां पुरुषाणां नैकत्र दीर्घह्रस्ववृत्तत्वाद्यनेकाकारमतिः स्यात्, नानाकारत्वे च सर्वेषां सर्वप्रतीतिः स्यात्; न च देशकालापेक्षोद्भवविशोत्प्रभारूपस्पर्शयोरिव नक्तंदिवं ग्रहणाऽग्रहणव्यवस्था संभवति, युगपद् ग्राहकाणामेव कस्य चित् किं चिदाकाराऽवभा-

* घटत्वपार्थिवद्रव्यप्रमेयादीति २ पु. पा. ।
† एकार्थवत्तयेति २ पु. पा. ।

नाऽर्थे ह्येकत्र युगपद्विरुद्धाकारसम्भवः।
प्रत्ययानां तु भिन्नत्वाद्भवेच्छक्त्यनुसारतः॥६१॥
निरपेक्षं स्वरूपेण तस्माज् ज्ञानं यदाकृति।
तथाऽर्थो न यथार्थं तु ज्ञानमुत्पद्यते क्व चित्॥६२॥
इत्थं विज्ञानतन्त्रत्वे को न्वर्थं कल्पयिष्यति।
धीरनारोपिताऽऽकारा स्वात्मन्येवोपयोक्ष्यते॥६३॥
नैतदस्ति, त्वयैकं हि ग्राह्यं ग्राहकमिष्यते।
न चैकस्यैवमात्मत्वे दृष्टान्तः कश्चिदस्ति ते॥६४॥

स्यादिति। ह्रस्वादीनां तु विरोधादप्यसमावेश इति आह नार्थइति[६१]। मत्पक्षे तु भिन्नाः प्रत्ययाः, युक्त यद्वासनाशक्त्यनुसारेण विरुद्धान-विरुद्धांश्च बहूनाकारान् भजन्तइत्याह प्रत्ययानामिति। तस्माद-र्थाऽनपेक्षमेव यादृशं नीलाऽऽकारं पीताकारं वा ज्ञानमुत्पन्नं यदि तद-नुसारेणाऽर्थोऽभ्युपगन्तुं शक्यते, ततोऽस्तु नाम न त्वर्थाऽनुसारि ज्ञानं नीलाद्याकारत्वं ज्ञानस्य नार्थाऽधीनमिति यावत्। तदाह निरपेक्ष-मिति[६२]। भवतु तर्हि तदनुसार्येवाऽर्थः, अत आह इत्थमिति[६३]। नीलाद्याकारे ह्यर्थाऽधीने स्यादर्थसिद्धिः, स्वतन्त्रे तु ज्ञाने को नामाऽर्थं कल्पयेदर्थाऽनारोपिताऽऽकारैव धीरद्वितीयाऽर्थशून्या स्वात्मन्येव पर्यवस्यतीति।

अत्र प्रतिविधत्ते नैतदस्तीति[६४]। यदेतद्भवतोक्तम्, एकमेव ज्ञानं ग्राह्यं ग्राहकं चेति, तत्किं क्रियाकर्मत्वाभिप्रायम्, उत करणकर्म-त्वाऽभिप्रायम्, आहो स्वित् कर्तृकर्मत्वाभिप्रायम्; सर्वथा न संभवति; न तावत्क्रियाया एव कर्मत्वं संभवति, न हि पाकः पच्यते, छिदा वा

अग्न्यादयो घटादीनां प्रसिद्धा ये प्रकाशकाः ।
न ते प्रकाश्यरूपा हि प्रकाशस्याऽनपेक्षणात् ॥६५॥
ग्राह्यत्वं तु यदा तेषां तदा ऽक्षं ग्राहकं मतम् ।
अक्षग्रहणकाले तु ग्राहिका धीर्भविष्यति ॥६६॥
तस्यां तु गृह्यमाणायामन्या धीर्ग्राहिकेष्यते ।
नन्वात्मा ग्राहको ग्राह्यो भवता ऽभ्युपगम्यते ॥६७॥

छिद्यते; नापि करणकर्मत्वं कर्तृकर्मत्वं वा एकस्य संभवति, न ह्यङ्गुल्यग्रेणैवाऽङ्गुल्यग्रं स्पृश्यते, नाऽप्यङ्गुल्यग्रमात्मानं स्पृशति, तेनाऽऽसां विधानां दृष्टान्ते क्वचिदप्यदर्शनाज् ज्ञाने ऽपि नास्ति संभवः । अथ प्रकाशत्वमनेन प्रकारेणोच्यते, ज्ञानं हि स्वयमेव प्रकाशते नाऽन्यमपेक्षतइति न पुनः कर्मत्वमपीति; कस्य प्रकाशते, न तावदन्यः पुमानस्ति, तत्र स्वयमेव प्रकाशमानमहं नीलमिति प्रत्यगात्मवृत्ति स्यात्, इदं नीलमिति तु पराग्वृत्ति ज्ञानमुत्पद्यते; अतो नैकस्य ग्राह्यग्राहकतेति ।

ननु अग्न्यादीनां स्वयमेव प्रकाश्यप्रकाशकता दृष्टा, ऽत आह अग्न्यादय इति[६५] स्याऽन्तेन । ये ऽग्न्यादयः प्रकाशकाः प्रसिद्धाः, ते घटादीनां मे प्रकाशात्मनः स्वरूपस्य प्रकाशकाः, न प्रकाश्या इत्यर्थः । कथमित्याह अनपेक्षणादिति । यद्व घटादीनामेवाऽऽलोकापेक्षा नालोकस्येति । केन तर्हि ते गृह्यन्ते, ऽत आह ग्राह्यत्वमिति[६६] । तस्य तर्हि केन ग्रहणम, अत आह अक्षेति । अर्थापत्तिरूपा अनुमानरूपा वा धीरक्षस्य ग्राहिकेति। तस्यास्तर्हि केन ग्रहणम, अत आह तस्यामिति[६७] । सा ऽपि ह्यर्थापत्त्या ऽनुमानेन वा गृह्यते, यथा वक्ष्यति 'नाऽन्यथा ह्यर्थसद्भाव' इति । भाष्यकारो ऽपि ज्ञाते "त्वनुमाना-

कथं चिद्धर्मरूपेण भिन्नत्वात् प्रत्ययस्य तत् ।
ग्राहकत्वं भवेत्तत्र ग्राह्यं द्रव्यादि चात्मनः ॥६८॥
यस्तु नाऽत्यन्तभेदो ऽत्र क्व वा ऽसाविष्यते मया ।
प्रत्यासत्तिनिमित्ता तु प्रत्यगात्मप्रवर्त्तिता* ॥६९॥
अस्मत्प्रयोगसम्भिन्ना ज्ञानस्यैव तु कर्तरि ।
भवन्ती तत्र संवित्तिर्युज्येताऽप्यात्मकर्तृका ॥७०॥

द्वगच्छती"†ति । चोदयति नन्विति। कर्तृकर्मत्वं भवता ऽप्येकस्याऽभ्युपगतमिति परिहरति कथं चिदिति[६८] । ज्ञानस्य ज्ञेयान्न कथं चिद्भेदो ऽस्ति तव, मम तु स्वरूपेणैको ऽप्यात्मा धर्मरूपेण कथं चिद्भिन्न, तदस्य ज्ञानरूपेण ग्राहकत्वं द्रव्यादिरूपेण ग्राह्यत्वमिति न ग्राह्यग्राहकयोरेकत्वमिति ।

नन्वेवमप्यत्यन्तभेदो ग्राह्यग्राहकयोर्न स्याद्धर्मिरूपस्यैकत्वादत आह यस्त्विति[६९] । न क्व चिदप्यत्यन्तभेदो ऽस्ति, सर्वत्र प्रमेयत्वाद्यभेदादिति । यद्यत्रापि ग्राह्यग्राहकयोर्भेदः, कथं तर्ह्यात्मवादे भाष्यकारेण "प्रत्यगात्मनि चैतद्भवती"‡ति प्रत्यग्वृत्तित्वमहंप्रत्ययस्योक्तम्, अत आह प्रत्यासत्तीति । न हि ज्ञानमात्रं ग्राहकं, किं तु तद्विशिष्टो धर्मी, स एवाहंबुद्ध्या द्रव्यादिरूपेण गृह्यते न द्रव्यादिमात्रम्; तेनोपाधिभेदे ऽप्युपहितस्य कर्त्तुः कर्मणश्च प्रत्यासत्तेरेकत्वाद् युक्तं प्रत्यगात्मवृत्तित्वं, भेदश्च कियानप्यस्ति न सर्वात्मनैकत्वमिति । यद्यपि सर्वात्मनैक्यं तथापि न दोष इत्याह अस्मत्प्रयोगेति[७०] । अस्मत्प्र-

---

* प्रवृत्तितेति २ पु. पा. ।

† शा. भा. पृ. ९ प. २० ।

‡ शा. भा. पृ. २१ प. १० ।

न चाऽत्र करणज्ञानग्राहकाऽऽकारवेदनम् ।
ग्राह्यत्वं येन बुद्धेः स्यादभिन्नत्वे ऽपि पूर्ववत् ॥७१॥
अन्यरूपा ऽपि संवित्तिर्यद्यन्यविषयेष्यते ।
ज्ञानाकारा ऽपि संवित्तिः कस्मान्नाऽर्थस्य* कल्प्यते ॥७२॥
अभिन्नत्वं यदा चेष्टं ग्राह्यग्राहकवस्तुनोः ।
तदा ऽन्यतरसंवित्तौ द्व्याकारं ग्रहणं भवेत् ॥७३॥

योगसंभिन्ना ऽहमिति संवित् स्वयमात्मकर्तृका ऽपि सती ज्ञानकर्तर्यात्मन्येव भवतीति तत्र युज्यते प्रतिभासबलादस्मदर्थ एव हि ज्ञाता तत्र प्रतिभासते नान्य इति ।

ज्ञानस्य तु नाऽवभासो ऽस्तीत्याह **न चेति**[७१] । ज्ञानं हि करणं, क्रिया, कर्ता वा, न च नीलमित्यत्र त्रयाणामन्यतमस्यापि प्रकाशते, ग्राह्यरूपस्य नीलमात्रस्य वेदनात्, अतो न पूर्ववदात्मज्ञानस्य ग्राह्यत्वम्, ज्ञानशब्देन च क्रियारूपमुच्यते इति । यदि तु ग्राह्यमात्राऽवभासा ऽपि संवित्तिर्ज्ञानगोचरेत्युच्यते ततो यथेष्टकल्पनायां ज्ञानाभासा ऽप्यर्थगोचरा शक्या कल्पयितुमित्याह **अन्येति**[७२]। यदा च ग्राह्यमात्रमेव भासते न क्रिया कर्ता वा तदा ये सर्ववित्तिषु त्रितयप्रतिभासमाहुः ते निरस्ताः । यस्तु नीलमहं जानामीति प्रतिभासः स नीले ज्ञाते पश्चादानुमानिकः, न तु नीलवित्तिरेवंविधेति विश्रमितव्यम्; एवं च सहोपलम्भस्यैवाऽभावात्तन्नियमो दुरुपपादः। 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो'रित्येतदपि परोक्तं निरस्तम् । तस्माद्भिन्नमेव ग्राह्यं ग्राहकादिति । इतश्चैवमित्याह **अभिन्नत्वमिति**[७३] । न त्वेतदस्तीति व्यतिरेकेण दर्शयन् ग्राह्यसंवित्तौ तावद्ग्रा-

---

* अर्थेष्वति २ पु. पा. ।

यदा तु ग्राह्यमाकारं नीलादि प्रतिपद्यते ।
न तदा ग्राहकाऽऽकारा संवित्तिर्दृश्यते क्व चित् ॥७४॥
तस्मादभिन्नता चेत् स्यात् तस्याऽप्यनुभवो भवेत् ।
ग्राह्यो वा नाऽनुभूयेत ग्राहकाऽननुभूतिवत् ॥७५॥
ग्राहकग्रहणे ऽप्येवं ग्राह्यसंवेदनं भवेत् ।
शुद्धमेव निराकारं ग्राहकं संविदस्ति हि ॥७६॥
ग्राह्यादभिन्नताया च सा संवित्तिर्न युज्यते ।
ग्राहको वा न गृह्येत तद्ग्राह्याऽननुभूतिवत् ॥७७॥
यथावद् ग्राह्यसंवित्तौ ग्राहकग्रहणे ऽपि वा ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिर्नास्त्येव स्याद् द्वयोरपि ॥७८॥
स बहिर्देशसंबद्ध इत्यनेन निरूप्यते ।
ग्राह्याऽऽकारस्य संवित्तिर्ग्राहकाऽनुभवादृते ॥७९॥

हकसंवित्तिर्नास्तीत्याह यदा त्विति[७४] । ग्राहकादभिन्नत्वे च ग्राह्यस्य तदनुभववेलायां ग्राहको ऽप्यनुभूयेत, तद्वदेव वा ग्राह्यो ऽपि नानुभूयेत, न ह्येकस्य युगपद्ग्रहणमग्रहणं च संभवतीत्याह तस्मादिति[७५]। एवं ग्राहकसंवित्तावपि ग्राह्यसंवित्तिः स्यान्न तु तथाप्यस्तीत्याह ग्राहकेति[७६] । ग्राह्यादभिन्नत्वे च तद्रहिता संवित्तिर्न स्यात्, ग्राह्यमपि संवेद्येत, तद्वदेव वा ग्राहको ऽपि न संवेद्येतेत्याह ग्राह्यादिति[७७]। एवं प्रत्येकमेकाऽग्रहणे परस्याऽप्यग्रहणमापाद्य द्वयोरपि समाहृत्य दर्शयति यथेति। उक्ते ऽर्थे भाष्यं*योजयति स बहिर्देशेति[७९]।

---

* शा. भा. पृ. ९ प. १९ ।

परं प्रति च साध्यत्वादर्थस्याऽऽकारसिद्धये ।
बहिर्देशेन सम्बन्धो न हेतुत्वाय कल्पते ॥८०॥
तस्माद्बहिरितीहेदं निष्कृष्टं ग्राहकांशतः ।
संवेद्यं नीलपीतादि* प्रत्यक्षादेरुदाहृतम् ॥८१॥
न पूर्वं ज्ञायते बुद्धिरित्यत्रैतद्वदिष्यते ।
ग्राहकस्यैव संवित्तिर्लक्ष्यते ग्रहणे क्वचित् ॥८२॥
न स्मरामि मया को ऽपि गृहीतो ऽर्थस्तदेति हि ।
स्मरन्ति ग्राहकोत्पादग्राह्यरूपविवर्जितम् ॥८३॥

केचित्त्वर्थाकारत्वे नीलादेर्बहिर्देशसंबन्धित्वं हेतुरुच्यतइति व्याचक्षते, बहिर्देशसंबद्धो ह्याकारः कथमान्तरस्य ज्ञानस्य स्यादिति; तत्तु न युक्तमित्याह परं प्रतीति[८०] । न बहिर्देशस्तत्संबन्धो वा परस्य सिद्धः कथमसौ हेतुरिति । तस्मात्पूर्वोक्त एव भाष्यार्थ इत्याह तस्मादिति[८१] ।

बहिरित्यत्र भाष्ये इदमित्येवम् इदंकारेण ग्राहकान्निष्कृष्टमेव प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य ग्राह्यं नीलपीताद्युदाहृतम् । अयं च भाष्यार्थः । स एव हि नीलाद्याकारो बहिर्देशसंबद्धो ग्राहकान्निष्कृष्टः प्रतीयते न बुद्धिरिति । ग्राह्यनिर्मुक्तस्य ग्राहकस्य संवित्तिः "सत्यं, पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते न तु पूर्वं ज्ञायते, भवति हि कदा चिदेतत् यज् ज्ञातो ऽप्यर्थः सन्न ज्ञात इति उच्यत"†इत्यत्र भाष्ये वक्ष्यते इत्याह न पूर्वमिति[८२] । क्व लक्ष्यते ऽत आह न स्मरामीति[८३] । ज्ञातो मया वसन्ते ऽस्मिन् देशे को ऽपि पुरुषः संप्रति विस्मृतवानस्मीति पूर्वत्र ग्राह्ये देवदत्ते स्मृतावप्रतिभासमाने ऽपि तद्गोचरं ज्ञानं प्रतिभासत-

* नीलमित्यादीति २ पु. पा. । † शा. भा. पृ. ९ प. २२ ।

तस्मादभिन्नतायां च ग्राह्ये ऽपि स्मरणं भवेत् ।
ग्राहकस्मृतिनिर्भासात् तत्राऽप्येषैव गृह्यते ॥८४॥
तदत्यन्ताऽविनाभावान्नैकाऽऽकारं हि जायते ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धैवं भिन्नता तयोः ॥८५॥
ग्राह्यांशो ग्राहकांशेन गृह्यते ग्राहकः पुनः ।
गृह्येतेति न वक्तव्यं ग्राहकान्तरवर्जनात् ॥८६॥
ग्राह्यांशेनाऽप्यशक्तत्वान्न तस्य ग्रहणं भवेत्* ।
ग्राहकत्वेन चैतस्य हीयेतैव द्विरूपता ॥८७॥

इति। ग्राहकादभिन्नत्वे च ग्राह्यस्य तत्रापि स्मरणं स्यादित्याह तस्मादिति[८४] । न तु भवतीत्याह ग्राहकेति । एषैव ग्राहकस्मृतिरेव दृश्यते ग्राहकस्यैव स्मृतौ निर्भासादिति। तेन ग्राहकेण ग्राह्यस्याऽत्यन्ताऽविनाभावान्न स्मरणमेकाऽऽकारं जायेतेत्याह तदत्यन्तेति[८५] । तदेवमेकस्य ग्रहणाऽन्वये ऽप्यन्यस्य व्यतिरेकात् सिद्धं भिन्नत्वमिति । उपसंहरति अन्वयेति ।

चोदयति ग्राह्यांश इति[८६] । यदुक्तमेकस्य ग्रहणे परस्यापि ग्रहणं स्यादिति, तदयुक्तम्, ग्राह्यांशो हि ग्राहकांशेन गृह्यते ग्राहकस्य तु न ग्राहकान्तरमस्तीति कथं गृह्येतेति। ग्राह्यांशेन तस्य ग्रहणमिति चेन्न, तस्य ग्राह्यभावस्य ग्राहकशक्त्यभावादित्याह ग्राह्यांशेनेति[८७] । तस्य च ग्राहकत्वे ग्राहकमात्ररूपत्वाज् ज्ञानस्य द्वैरू-

* ग्राहकस्मृतीत्याद्येतत्पर्यन्तमर्द्धपट्टकं त्रुटितं १ पु. ।

ग्राहके गृह्यमाणे च ग्राह्यमात्रप्रसञ्जनम् ।
न स्यादाकार एकश्चेदितरस्यापि नास्तिता ॥८८॥
उद्भवाऽभिभवाभ्यां च ग्राह्याऽग्राह्यत्वदर्शनम् ।
यथा दीपप्रभादीनां रूपमात्रोपलम्भनम् ॥८९॥
दिवा चाऽग्नेः समीपस्थैः स्पर्श एवोपलभ्यते ।
गन्धवद्द्रव्यवृत्तौ च गन्धस्यैवोपलम्भनम् ॥९०॥
न गुणान्तरसंवित्तिर्यथा ऽत्राभिभवात्तथा ।
नाऽऽकारान्तरसंवित्तिर्ग्राह्यग्राहकबुद्धिषु ॥९१॥
ग्राह्यादनन्यभूतो ऽपि कश्चिन्नैवोपलभ्यते ।
नित्याऽनित्यादयो धर्माः शब्दादिग्रहणे यथा ॥९२॥

प्यहानिरित्याह ग्राहकत्वेनेति । एवं ग्राहकस्यापि ग्राह्यत्वे ग्राह्यमात्रतया द्वैरूप्यहानिरेवेत्याह ग्राहकइति[८८] ।

भवतु तर्ह्यैकरूप्यमेवेति चेत्, तत्राह न स्यादिति । ग्राह्यग्राहकयोरितरेतराऽपेक्षत्वादन्यतराभावे ऽन्यतरदपि न स्यात्, ततश्च निःस्वभावकत्वाज् ज्ञानस्यैवाऽभावः स्यादिति । उद्भवाऽभिभववशेन चोपपन्नमेकस्य ग्रहणम् इतरस्य चाऽग्रहणं, तथा लोके दर्शनादित्याह उद्भवेति[८९] । क्व दृष्टमित्याह यथेति । प्रभारूपस्पर्शयोर्हि व्यवस्थितं रात्रिन्दिवमुपलम्भनम् । उदाहरणान्तरमाह गन्धवदि[९०]त्यभिभवा[९१]दन्तेन । प्रकृते योजयति तथेति ।

ननु रूपादीनां भेदादुद्भवाऽभिभवौ युक्तौ, ग्राह्यग्राहकयोः कथमत आह ग्राह्यादिति[९२] । न हि रूपादिवन्नित्यत्वादीनां धर्मिणो भेदः, अथ च तद्ग्रहणे ऽप्यग्रहणमिति । किं चाऽभेदस्याऽभ्युपगमे-

अभेदं वा ऽभ्युपेत्याऽयं प्रसङ्गो यदि गीयते ।
एकस्मिन् गृह्यमाणेंऽशे न गृह्येताऽपरः कथम् ॥९३॥
तस्माद्यत् स्याद्यदा योग्यं तस्यैव ग्रहणं तदा ।
द्वयं च त्वदुपन्यस्तं शक्त्यभावान्न गृह्यते ॥९४॥
कुतो ऽयमेकवस्तुत्वे योग्याऽयोग्यत्वसम्भवः ।
उद्भवाऽभिभवात्मत्वं कथं चैकस्य कल्पितम् ॥९५॥
एकांशाऽभिभवे च स्यादितराऽभिभवो ऽपि ते ।
तथा तस्याऽभिभूतत्वाद् ग्राह्यत्वं न च युज्यते ॥९६॥
अयोग्यता विकल्प्यैवं दृष्टान्ता ये ऽत्र कीर्तिताः ।
रूपादिभेदात्तत्र स्यादुद्भवाऽभिभवाद्यपि ॥९७॥

नेदं प्रसङ्गाऽऽपादानम्, अभेदे च सत्येकस्मिन् गृह्यमाणे ऽपरो ऽपि गृह्यतएव, कथमग्रहणमुच्यतइत्याह अभेदमिति[९३]। पूर्वमपरस्याऽग्रहणमुपपादितं, तदुपसंहरति तस्मादिति[९४] । यद्भूतं यस्य वा ग्राहकसद्भावः तद्योग्यम्, इतरदयोग्यमिति। यदपि समुच्चित्योक्तम्, एकस्य ग्रहणाऽग्रहणे वा द्वयोरपि तथा स्यादिति, तदपि शक्त्यभावादेव न प्रसज्यतइत्याह द्वयमिति । परिहरति कुत इति[९५]। न ह्येकस्य युगपद्योग्याऽयोग्यत्वमुद्भवाऽभिभवात्मकत्वं वा सम्भवति, विरुद्धधर्माऽध्यासेन भेदापत्तेरिति। एवं चैकाऽभिभवे परस्याऽप्यभिभवादग्रहणं स्यादित्याह एकांशेति[९६] । एवमयोग्यता ऽपि विकल्पनीया स्यात्, यद्येकस्यैव तदा न सम्भवति अभेदात्, अयोग्यत्वे न कश्चिद् गृह्येतेत्याह अयोग्यतेति[९७]। रूपादीनां तु भेदादुपपन्नैवोद्भवाऽभिभवव्यवस्थेत्याह दृष्टान्ता इति ।

यदा ऽप्येकान्ततो भेदो रूपादेर्न परस्परम् ।
तदा ऽपि द्रव्यरूपस्य परिणामस्तथा तथा ॥९८॥
'अभिन्नत्वे ऽपि न ग्राह्यमिति यच्चाऽब्रवीद्भवान् ।
कृतकत्वादिधर्माणां धीभेदे ऽनन्यथार्थता कथम् ॥९९॥
न ह्यन्यत्प्रत्ययादस्ति भिन्नाद् ग्राह्यस्य भेदकम्' ।
न चेयत्तैव भेदस्य देशतो मूर्तितो ऽपि वा ॥१००॥
कारणानां हि सम्बन्धः कार्यैः कृतकतोच्यते ।
विभागो ऽवयवानां च भवेत् क्वचिदनित्यता ॥१०१॥

कथं पुना रूपादीनां द्रव्यादेकस्मादभिन्नानां मिथो भेदो, ऽत आह यदा ऽपीति[९८] । यद्यपि द्रव्यस्यैकत्वात्तदभिन्नानां रूपादीनामपि तेनाऽऽत्मनैकत्वान्नैकान्तभेदः, तथाप्यस्त्येव स्वरूपतो भेदः, द्रव्यमपि तत्तद्रूपादिपरिणामभेदेन भिन्नमेवेति ।

यच्च शब्दादिग्रहणे तदभिन्नानामपि नित्यत्वादीनामग्रहणमित्युक्तं, तदनुभाष्य परिहरति अभिन्नत्वे ऽपीति[९९] सार्द्धेन । तेषामप्यस्त्येव भेदः, बुद्धिभेदात, न हि बुद्धिभेदादन्यदस्ति भेदे प्रमाणमिति। नन्वसति देशभेदे परिमाणभेदे वा कथं भेदो, ऽत आह न चेति[१००]। न हि मूर्त्तिदेशभेदनिबन्धन एव भेद इत्येवमियत्ता ऽस्ति, तदभावे ऽपि प्रमाणबलादुपपत्तेरिति । कीदृशं पुनः शब्दादिव्यतिरिक्तं कृतकत्वादीनां रूपं यद्बुद्धिभेदाद्भिन्नमित्युच्यते, तद्दर्शयति कारणानामिति[१०१]। नाशितवात्मकमनित्यत्वं साऽवयवानामवयवविश्लेषात्मकं तदुपलक्षितः प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः । निरवयवानां तु बुद्ध्यादीनां धर्मिणः स्वरूपमात्रेणाऽवस्थानं बुद्धिविरहस्तत्प्रध्वंसाभाव इति यावत् ।

बुद्ध्यादेरात्मरूपादिस्थानं नाशित्वमुच्यते ।
नित्यत्वं सर्वदा सत्ता वस्तुत्वं सैव कीर्त्यते ॥१०२॥
प्रमाणज्ञानसम्बन्धः प्रमेयज्ञेयतोच्यते ।
सर्वत्र चाऽत्र भिन्नत्वमस्ति केन चिदात्मना ॥१०३॥
तस्माद्यथैव रूपादेर्देशभेदादिभिर्विना ।
बुद्धिभेदेन भेदो ऽस्ति तथैवाऽत्र प्रतीयताम् ॥१०४॥
अत्यन्तभिन्नता ऽस्माभिर्नैव कस्य चिदिष्यते ।
सर्वं हि वस्तुरूपेण भिद्यते न परस्परम् ॥१०५॥
सर्वं च कृतकत्वादि क्रियाहेत्वाद्यपेक्षया ।
गृह्यते तदसंवित्तावभेदे ऽपि न गृह्यते ॥१०६॥

तदाह विभाग इति । नित्यत्वं दर्शयति नित्यत्वमिति[१०२] । उत्पत्तिविनाशरहितत्वे सति सत्त्वं सर्वदा सत्त्वं, न पुनः सर्वकालसंबन्धः, कालस्य तदभावप्रसङ्गादिति । वस्तुत्वं दर्शयति वस्तुत्वमिति । सैवेति । सर्वदेति विशेषणरहिता सत्तेत्यर्थः । प्रमेयत्वं ज्ञेयत्वं च दर्शयति प्रमाणेति[१०३] । ज्ञेयत्वाऽवान्तरसामान्यं प्रमेयत्वमिति । सर्वेषु च कृतकत्वादिष्वस्ति केन चिदात्मना शब्दादिभ्यो भेद इत्याह सर्वत्रेति । उपसंहरति तस्मादिति[१०४] । नन्वेवमत्यन्तभेदाऽभावादभेदो ऽप्यस्तीति अभिन्नत्वे ऽपि सिद्धमुद्भवादिकमत आह अत्यन्तेति[१०५] । कथमित्याह सर्वं हीति । तेन कथं चिद्भेदवतोरेव सर्वत्रोद्भवाऽभिभवव्यवस्थानमिति ।

किं पुनः कारणं शब्दाऽभिन्नस्यापि कृतकत्वादेः यतस्तद्ग्रहणे ऽप्यग्रहणमत आह सर्वं चेति[१०६] । ज्ञाने तु ग्राह्यग्राहकयोः कथं

ज्ञाने नैवंविधो भेदो नाऽपेक्षा ऽन्यत्र विद्यते ।
परस्परेण चाऽपेक्षा स्याच्चेत् सन्निहितश्च सः ॥१०७॥
ननु ग्राहकमित्येवं ग्राह्यमित्यपि वा मतिः ।
नीलादिग्रहणे नाऽस्तीत्यपेक्षा कथमुच्यते ॥१०८॥
मा भूदेवं तथाऽप्यत्र द्व्याकारं ग्रहणं भवेत् ।
एवं चाऽगृह्यमाणे वा ज्ञाने द्व्याकारता कथम् ॥१०९॥

चिदपि भेदो नास्ति, न चाऽपेक्षणीयं किंचिदतो ऽवश्यमेकग्रहणे परस्यापि तत्स्यादित्याह ज्ञाने इति[१०७] । शङ्कते परस्परेणेति । ग्राह्यं हि ग्राहकाऽपेक्षं, तच्च ग्राह्याऽपेक्षमिति । परिहरति संनिहितइति । चोदयति नन्विति[१०८] ।

यदुक्तं संनिहितइति, तदयुक्तं, बुद्धिस्थितिर्हि संनिधानं, न च नीलादिग्रहणे ग्राहकमिति ग्राह्यमिति वा बुद्धिरस्ति, अतः कथं तयोः संनिधानम् 'अपेक्षा कथमुच्यत' इति अपेक्षाऽङ्गीकरणमयुक्तं, तदङ्गीकरणे च परिहाराऽसंभव इत्यर्थः । परिहरति मा भूदिति[१०९] । यद्यपि ग्राह्यं ग्राहकमिति वा न गृह्यते तथापि तावत्स्वरूपेण ग्राह्यं गृहीतं, तावता चाऽपेक्षणीयलाभादितरो ऽपि ग्रहीतव्यः, तथा ग्राहके ऽपि गृहीते तल्लाभाद्ग्राह्यो ऽपि गृहीतव्य इति । किं च, यदि ग्राह्यं ग्राहकमिति च गृह्यते, ततो ऽस्य द्व्याकारत्वे किं प्रमाणम्, न तु ज्ञानान्तरं, तस्यापि स्वांशपर्यवसानादित्याह एवमिति ।

एवमेकग्रहणे ऽपरस्यापि ग्रहणप्रसङ्गे आहिते परः पुनराह, अस्त्येव साध्याऽऽकारा संवित्तिः, उत्पद्यमानमेव हि ज्ञानं ग्राह्याऽऽकारेण घटादिना ग्राहकाऽऽकारेण च ज्ञानरूपेण प्रकाशते, उत्तरोत्तरज्ञानविशेषा-

उत्तरोत्तरविज्ञानविशेषाद्या प्रकल्प्यते ।
ग्राहकाऽऽकारसंवित्तिः स्मरणाच्चाऽऽनुमानिकी ॥११०॥
'एकाऽऽकारं किल ज्ञानं प्रथमं यदि कल्प्यते ।
ततस्तद्विषया ऽप्यन्या तद्रूपैव मतिर्भवेत् ॥१११॥
घटविज्ञानतज्ज्ञानविशेषो ऽतो न सिध्यति' ।
ग्राहकाऽऽकारसंवित्तौ त्वाकारप्रचयो भवेत् ॥११२॥
जायते* पर्वविज्ञानं ह्याकारं यत्र तत्पुनः ।
तस्याऽऽत्मीयश्च पूर्वो च विषयस्थावुपप्लुतौ ॥११३॥

वुत्तरकाले चोभयत्र स्मृतिदर्शनात्, स्वयं प्रकाशस्तस्याऽनुमीयते । तथा ऽऽहुः—

घटविज्ञानतज्ज्ञानविशेषात्तु द्विरूपता ।
स्मृतेरुत्तरकालं च न ह्यसावविभावितः ॥ इति ।

तद् दूषयितुमुपन्यस्यति उत्तरोत्तरेति[११०]। 'उत्तरोत्तरविज्ञानविशेषा'दित्येतद्विवृणोति एकाऽऽकारमिति[१११] सार्द्धेन ।

यदि घटज्ञानं घटविषयं केवलं विषयाऽऽकारं स्यात्ततस्तस्य घटाकारत्वात्तद्विषयमपि द्वितीयज्ञानं केवलविषयाकारं घटाकारमेव स्यात्, एवं तृतीयादिकमपीति नोत्तरोत्तरविज्ञानविशेषः स्यात्, एवं केवलग्राहकाकारत्वे ऽपि सर्वेषां संविन्मात्ररूपत्वादविशेष एवेति। यदा तु प्रथमज्ञानं ग्राह्यग्राहकोभयरूपं तदा ऽऽकारप्रचयात् सिध्यति विशेष इत्याह ग्राहकेति[११२] । प्रचयमेव दर्शयति जायतइति[११३]

* ज्ञायते इति २ पु. पा. ।

परेष्वाकारवृद्ध्यैवं पूर्वेभ्यो भिन्नता, तथा ।
ग्राह्यवत्स्मरणात्पश्चात्संवित्तौ ग्राहकः पुरा ॥११४॥
न तावदेवमाकारान् पश्यामः प्रचयाऽन्वितान् ।
विषयव्यपदेशाच्च नर्ते ज्ञाननिरूपणम् ॥११५॥
तस्माज्ज्ञानात्मनकत्व ग्राह्यभेदनिबन्धनः ।
संवित्तिभेदः सिद्धो ऽत्र किमाकारान्तरेण नः ॥११६॥

भिन्नता[११४]ऽन्तेन। प्रथमस्य हि विषयाकारेण ग्राहकाकारेण च द्व्याकारत्वे तद्विषयं द्वितीयं तद्विषयाभ्यामाकाराभ्यामात्मीयेन च ग्राहकाकारेण त्र्याकारं भवति । एवमेकाऽऽकारप्रचयादुत्तरोत्तरेषां पूर्वपूर्वेभ्यो भिन्नता सिध्यतीति । 'स्मरणाच्चाऽऽनुमानिकी'त्येतद्विवृणोति तथेति । ज्ञातो घट इति सहैव ज्ञानेनाऽर्थं स्मरति, न चाऽगृहीतस्य स्मरणं संभवति, अतो ज्ञानमपि गृहीतमिति। परिहरति न तावदिति[११५] । केवलग्राहकाकारं संविन्मात्ररूपमेव सर्वं, न तु तत्र द्वित्र्याकारप्रचयो ऽस्ति, विषयाकारस्तु घटादिर्बाह्य एव ज्ञानस्य विषयो भवति न त्वसौ ज्ञानस्याकार इति। कथं तर्हि नीलाद्याकारो ज्ञानमिति व्यपदेशः, अत आह विषयेति । नीलाकारं, नीलविषयमित्यर्थः। विषयविशेषस्य व्यपदेशमन्तरेण ज्ञानस्य स्वगतो विशेषो निरूपयितुं व्यपदेष्टुं चाऽशक्य इति विषयद्वारेण व्यपदिश्यतइति ।

नन्वेवं संविन्मात्ररूपत्वाज् ज्ञानानां न भेदः सिद्ध्येदत आह तस्मादिति[११६] । यस्मादेवं विषयादृते न ज्ञाननिरूपणं तस्मात् ज्ञानरूपेणैकत्वे ऽपि विषयभेदप्रमाणक एव ज्ञानभेदः, न ह्यसति ज्ञानभेदे ज्ञेयभेदः संभवतीति ।

निराकारत्वसाम्ये ऽपि यथा ऽऽकारवतां ध्रुवम् ।
भेदः स्वाभाविकस्तद्वज्ज्ञानानां किं न सिध्यति ॥११७॥
स्मृतेरुत्तरकालं चेत्येतन्मिथ्यैव गीयते ।
तदैव ह्यस्य संवित्तिरर्थापत्त्योपजायते ॥११८॥
गृहीतमेव यच्चोक्तं तदभेदान्न तद्यतः ।
नाऽस्माभिर्वाक्यवृत्तेस्त्वं निमित्तमनुयुज्यसे ॥११९॥
ग्राह्यग्राहकतैवाऽस्य केन चिन्नोपलभ्यते ।
प्रत्यक्षज्ञानपक्षे च नैषा स्यादानुमानिकी॥१२०॥

ननु विद्यमानो भेदो ग्राह्यभेदात्प्रतीयते, निराकाराणां तु संविदां कथं भेदो, ऽत आह निराकारत्वेति[११७]। साकारणामेव कुतो भेदः, स्वभावात्कारणभेदाद्वेति चेत्, तुल्यो ऽयं निराकाराणामपीति किं नीलाद्याकारकल्पनया । ततश्च यदुक्तं 'भवतस्त्वर्थं कल्पयित्वा भवे'-दिति 'न हि संवित्तिसत्तयैव तद्वेदना युक्ते'ति, तत्परिहृत्य 'स्मृतेरुत्तरकाल'मित्येतत् परिहरति स्मृतेरिति[११८] । असिद्धेयं स्मृतिरिति । कथं तर्हि ज्ञातो घट इति ज्ञानपरामर्शो, ऽत आह तदैवेति । यथा चाऽर्थापत्त्या ज्ञानकल्पनं तथा वक्ष्याम इति ।

यत्त्वभेदादेव ग्रहणे परमपि गृहीतमेवेत्युक्तं, तदनुभाषते गृहीतमि[११९]त्यभेदादन्तेन । निराकरोति न तदिति । कारणमाह यतो नाऽस्माभिरिति । यदि ह्येकस्मिन् गृहीते किमन्यदपि गृहीतमिति वाक्प्रवृत्तिः संभवतीत्येतदस्माभिर्भवान्पृच्छयेत तत एवं ब्रूयात्संभवत्येषा वाक्प्रवृत्तिरिति, न त्वेव मस्माभिः पृच्छयतइति । किं तर्हि भवतोच्यते, ऽत आह ग्राह्येति[१२०] । ग्राह्यग्राहकयोरन्यतरग्रहणे

एकाऽऽकारे च विज्ञाने यद्यन्यो ऽप्यत्र कल्प्यते ।
सहस्राऽऽकारतैकस्य कस्मान्न परिकल्प्यते ॥१२१॥
ग्राह्यग्राहकयोर्भेदो नन्वस्त्येव परस्परम् ।
सिद्धो नः पक्ष एवं स्यान्न ज्ञानत्वादभेदतः ॥१२२॥
भिन्नाऽभिन्नत्वमेकस्य कुतो ऽत्र परिकल्पितम् ।
त्वया सांख्यमतेनैवमुक्त्वा बुद्धस्य शासनम् ॥१२३॥
एकं चेद् ग्राहकं ग्राह्यं कुतो भिन्नत्ववागियम् ।
भिन्नं चेत्कथमुच्येत तस्यैकत्वं पुनस्त्वया ॥१२४॥

ऽन्यतरन्न गृह्यते, तच्चैकत्वे ऽनुपपन्नं, तस्माद् भिन्नमेव ग्राह्यं ग्राहकादितीदमस्माभिरुच्यतइति ।

यच्चाऽऽकारप्रचयादुत्तरकालस्मृतेश्च ग्राहकस्यापि संवित्तिरस्तीत्यनुमीयतइत्युक्तं, तत्राह प्रत्यक्षेति । तदेवं ग्राह्यमात्राऽवभासे विज्ञाने ये द्वितयस्य त्रितयस्य वा भासनमेकदेशिनः सौगताश्च कल्पयन्ति ते स्वहस्ताकाराऽवभासमेव कल्पयेयुरित्याह एकाकारइति[१२१]। चोदयति ग्राह्येति[१२२] । एकस्यापि ज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकांशौ भिन्नावेवेति युक्तमेकग्रहणे परस्याऽग्रहणमिति । सिद्धान्तवाद्याह सिद्धइति । परः पुनराह नेति । कारणमाह ज्ञानत्वादिति । एकस्यैव ज्ञानस्योभावप्यंशौ तावंशात्मना भिन्नावपि ज्ञानरूपेणाऽभिन्नाविति न युष्मत्पक्षसिद्धिरिति । तदेतदभ्युपगतसिद्धान्तविरोधेन दूषयति भिन्नाऽभिन्नत्वमिति[१२३] ।

बुद्धशासनमेव स्मारयति एकमिति[१२४] । एवं च भवन्मतादै-

एकज्ञानादनन्यत्वाद् ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः ।
एकत्वेन भवेज्ज्ञानं ग्राह्यं ग्राहकमेव वा ॥१२५॥
तत्र चाऽन्यतराऽपाये द्वितीयाऽपायतः पुनः ।
ज्ञानस्यांशद्वयासत्त्वान्नैःस्वाभाव्यादभावता ॥१२६॥
भिन्नाभ्यां वा ऽप्यभिन्नत्वाद्भेदो ज्ञानात्मनो भवेत् ।
तत्स्वात्मन*स्ततश्चैवं सिद्धं वस्तुद्वयं हि नः ॥१२७॥
'तयोश्च यदि संज्ञेयं ज्ञानमित्यस्त्वथाऽपि वा ।
ज्ञानं ज्ञायतइत्यर्थो धीर्भावे करणे ऽपि वा ॥१२८॥
सर्वथा वस्तुभेदो नः सिद्धः शब्दो यथारुचि ।
प्रवर्ततां न नस्तत्र काचिद्विप्रतिपन्नता' ॥१२९॥

करूप्यमेव ज्ञानस्याऽऽपादयितुं शक्यमित्याह एकेति[१२५]। यदा त्वन्यतराऽभावस्तदा ग्राह्यग्राहकयोरितरेतराऽपेक्षत्वादेकाभावे ऽपरस्याप्यभावान्निःस्वभावत्वेन ज्ञानस्याऽप्यभाव एव स्यादित्याह तत्र चेति[१२६] । यदि वा भिन्नाभ्यामंशाभ्यामभेदस्तद्वदेव ज्ञानस्यापि भेद इत्याह भिन्नाभ्यामिति[१२७] वदन्तेन। एवं चाऽत्यन्तभेदाद् ग्राह्यग्राहकयोः सिद्धं नः समीहितमित्याह ततश्चेति । सिद्धे च वस्तुभेदे यद्युभयोर्ज्ञानशब्दः परिभाष्येताऽथ वा कर्मव्युत्पत्त्या ऽर्थे भावकरणाऽन्यतरव्युत्पत्त्या च बुद्धौ ज्ञानशब्दः प्रयुज्यते तदस्तु नाम यथेष्टमित्याह तयोश्चेति[१२८] द्वयेन ।

वैभाषिकास्त्वाहुः, सत्यं, ग्राहकाद्भिन्नमेव ग्राह्यं, तत्तु ज्ञानमेव

* तत् स्वात्मवदिति २ पु. पा. ।

'अथ सत्यपि भिन्नत्वे ग्राह्यं ज्ञानान्तरं भवेत् ।
ज्ञानत्वे तस्य का युक्तिः' पूर्वोक्ता यदि* सेष्यते॥१३०॥
ज्ञानं ज्ञानमितीदं तु न द्वयोरनुवर्तते ।
व्यतिरिक्तं च सामान्यं त्वया नाऽभ्युपगम्यते ॥१३१॥
व्यतिरेके तयोर्ज्ञानान्न† ज्ञानात्मकता भवत् ।
तद्रूपरहितत्वे च ज्ञानाऽभावः प्रसज्यते ॥१३२॥
ताभ्यां च तस्य सबन्धे प्रत्येकं व्यतिषज्य च‡ ।
भेदे सावयवत्वादि दोषो वैशेषिकादिवत् ॥१३३॥

वा ऽतीतं नार्थ इति, तदप्ययुक्तं, युक्त्यभावादित्याह अथेति[१३०] पादत्रयेण। यदि तु पूर्वोक्ता परिभाषा कर्मव्युत्पत्तिर्वा ज्ञानत्वे ग्राह्यस्य युक्तिः ततः सेत्स्यतइत्याह पूर्वोक्तेति । अथैतस्तु नैकरूपं ज्ञानत्वमुभयोरस्तीत्याह ज्ञानमिति[१३१] । तवापि नास्त्येवाऽनुगतं, न हि स्वलक्षणव्यतिरिक्तं सामान्यमस्ति भवतामित्याह व्यतिरिक्तमिति । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः, तत् खलु पूर्वोक्ताभ्यां ग्राह्यग्राहकस्वलक्षणाभ्यां व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा, व्यतिरिक्तत्वे तावद् ग्राह्यग्राहकयोर्न ज्ञानात्मकता स्यादित्याह व्यतिरेके इति[१३२]। ज्ञानस्य च ग्राह्यग्राहकाभ्यां भिन्नस्य तद्रूपविरहादभावः स्यादित्याह तद्रूपेति। व्यतिरिक्तस्य च ज्ञानस्वरूपस्य ताभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धे भूतगतकर्मगुणवद्भेदः स्याद्, व्यासज्य सम्बन्धे सावयवत्वमित्यादिदोषो वैशेषिकादिवद्भवतामपि स्यादित्याह ताभ्यामिति[१३३] । वैशेषिकादि-

* पूर्वोक्ता तस्येति का. पा. । † तयोश्चेष्टे नेति २ पु. पा. ।
‡ वेति २ पु. पा० ।

यथा हि तेषां जात्यादौ दोषा ह्युक्ताः परैरमी ।
तथैवेषां प्रसज्यन्ते भिन्नाऽभिन्नार्थसंगतौ ॥१३४॥
ताभ्यामव्यतिरेके वा भेदः पूर्वोक्त एव ते ।
सादृश्याऽपोहसामान्यकल्पना वारयिष्यते ॥१३५॥
वस्त्वन्तरस्य चाऽभावात्त्वया ऽपोहो ऽपि दुष्करः ।
नाऽज्ञानं नाम किञ्चित्स्यादपोह्यं ज्ञानवादिनः॥१३६।
अपोहो न ह्यभावस्य कथं चिदुपपद्यते ।
वस्त्वन्तरमभावः स्यादपोह्यत्वाच्च वस्तुता ॥१३७॥

वदित्येतद्विवृणोति यथा हीति[१३४] । भिन्नेष्वभिन्नस्याऽर्थस्य सङ्गतावभ्युपगम्यमानायामित्यर्थः । यदि च व्यतिरिक्तमेव ग्राह्यग्राहकाभ्यां सामान्यं ततः पूर्ववद्भिन्नाभ्यामभिन्नत्वात् सामान्यस्याऽपि भेदः स्यादित्याह ताभ्यामिति[१३५] ।

ननु जात्यात्मकसामान्याऽङ्गीकारे अमी दोषाः सन्तु, सादृश्यरूपमपोहरूपं वा किं न भवत्यत आह सादृश्येति । विशेषतश्च ज्ञानमात्रवादिनो ऽपोह्याऽभावान्नाऽपोहसिद्धिरित्याह वस्त्वन्तरस्येति[१३६]। वस्त्वन्तराऽभावमेव दर्शयति नाऽज्ञानमिति। अगोनिवृत्त्या त्वगवात्मनो ऽश्वादयो वस्तुरूपाः सन्त्येवेति शेषः। यदि तु वस्त्वन्तराऽभावे ऽपि ज्ञानाऽभाव एवाऽपोहस्तत्राऽपोहो ऽपि वस्तुनिवृत्तिः, अभावस्याऽवस्तुरूपस्याऽपोह्यस्य तदपोहात्मकं ज्ञानसामान्यं वस्तुरूपमेव स्यान्न निवृत्तिरूपं, न ह्यवस्तुनिवृत्तिरवस्तु भवति, तदवस्तुत्वे वा ऽपोह्यस्याऽभावस्य वस्त्वन्तरत्वापत्तिरित्याह वस्त्वन्तरमिति[१३७] । अत्रे-

तेनाऽज्ञाननिवृत्तौ हि ज्ञाने ऽन्यार्थः प्रसज्यते ।
कल्पितं स्यादपोह्यं चेन्नाऽत्यन्ताऽसत्यकल्पना ॥१३८॥
बुद्धिरज्ञाननिर्भासा तवाऽज्ञानं प्रकल्पितम् ।
ततश्च ज्ञानमेवैकमपोह्यत्वेन संमतम् ॥१३९॥
न चाऽऽत्माऽपोह एवास्ति क चित् सामान्यकल्पने ।
वृक्षस्य न ह्यपोह्यत्वं वृक्षेणैव कदा चन ॥१४०॥
अपोह्ये चैव विज्ञाने ज्ञानत्वं न भवेत्तव ।
वृक्षत्वं न ह्यपोह्येषु घटत्वादिषु युज्यते ॥१४१॥

व प्रयोगमाह अपोह्यत्वादिति । अज्ञानं वस्तु, अवस्त्वात्मकस्य सामान्यस्याऽपोह्यत्वात्, अश्वादिवदिति । तेनाऽभावस्याऽपोह्यत्वाऽयोगादज्ञाननिवृत्तिरूपे ज्ञानसामान्ये ऽङ्गीक्रियमाणे तदपोह्यमज्ञानं ज्ञानादन्यद्वस्त्वन्तरमर्थ एव तव प्रसज्यतइत्याह तेनेति[१३८] । शङ्कते कल्पितमिति । दूषयति नेति ।

कल्पना हि बुद्धिविशेषः, न चाऽत्यन्ताऽसत्यस्य बुद्धिविषयता सम्भवति, भवन्मते ऽपि सर्वज्ञानानामात्मा ज्ञानान्तरं वा ग्राह्यमिति नाऽत्यन्ताऽसत्यस्य कल्पना सम्भवति; एवं च कल्पितमप्यज्ञानमज्ञानात्मिका बुद्धिरेव तवाऽऽपद्यतइत्याह बुद्धिरिति[१३९] । ततः किमित्याह ततश्चेति । तथापि किमित्याह न चेति[१४०] । न हि ज्ञानस्य ज्ञानेनाऽपोहः सम्भवति वृक्षस्येव वृक्षेणेति । अपोह्यस्य चाऽज्ञानस्य ज्ञानत्वं न स्याद् वृक्षाऽपोह्येष्विव घटादिषु न वृक्षत्वमिति आह अपोह्ये इति[१४१] । ज्ञानत्वाऽभावे चाऽज्ञानशब्दस्याऽर्थशब्देनाऽभि-

ततश्चाऽज्ञानमेवार्थ इत्यभिन्नाऽर्थता भवेत् ।
अज्ञानप्रत्ययश्चाऽयं किमालम्बन इष्यते ॥१४२॥
न तावज्ज्ञाननिर्मुक्तमज्ञानं ग्राह्यमस्ति ते ।
न च वस्तु निषिद्धं तदभावः किं न गृह्यते ॥१४३॥
भावो न गृह्यते येन तस्याऽभावेषु का कथा ।
स्वांशपर्यवसानं च तुल्यमत्रापि कारणम् ॥१४४॥
तेन ज्ञानान्तरं वा स्याद् ग्राह्यमात्मांश एव वा ।
स्वरूपविपरीतं च कथं ग्राह्यं प्रतीयते ॥१४५॥

ज्ञार्थत्वमित्याह ततश्चेति[१४२] । किं च, यो ऽयमज्ञानप्रत्ययो ग्राह्योपस्थापकः स किमालम्बनः, न ज्ञानाऽतिरिक्तं तावदस्ति भवतां, यदालम्बनं स्यादित्याह अज्ञानेति । चोदयति न चेति[१४३] । वस्त्वेव हि ज्ञानाऽतिरिक्तमस्माभिर्निषिध्यते नाऽभावः, तेन ज्ञानाऽभावस्याऽऽलम्बनत्वमस्तीति। परिहरति भाव इति[१४४]। सर्वप्राणिप्रसिद्धमतिस्थूलमपि महीमहीधराद्यपह्नुवानः कथमभावमङ्गीकुर्यादिति । यच्च भावाऽपह्नवे कारणं सर्वज्ञानानां स्वांशे ज्ञानान्तरे वा वृत्तिर्नान्यत्रेति, तदभावाऽपह्नवे ऽपि तुल्यमित्याह स्वांशेति। स्वांशग्रहणं ज्ञानान्तरस्याप्युपलक्षणम् । ज्ञानान्तरग्राह्यत्वपक्षे ऽपि निराक्रियमाणे स्वांशपक्षोपक्षेपः, तस्मिन्नपि पक्षे तुल्यमिदं दूषणमिति दर्शयितुं, तेनाऽज्ञानप्रत्ययस्यापि ज्ञानान्तरमात्मांशो वा ऽऽलम्बनमापद्यतइत्याह तेनेति[१४५] । न त्वेतत्संभवतीत्याह स्वरूपेति । अज्ञानरूपविपरीतं विज्ञानरूपं, तत्कथं ज्ञानाऽभावप्रत्ययस्य तद्विपरीतं विज्ञानरूप-

यथोष्णे ऽनुष्णधीर्नास्ति ज्ञाने ऽप्यज्ञानधीस्तथा ।
तेन न ज्ञानमात्रत्वे स्यादपोह्यं कथं चन ॥१४६॥
ग्राह्यग्राहकयोश्चाऽतो न ज्ञानात्मसमानता ।

मालम्बनं स्यादिति । अतो ऽत्र दृष्टान्तमाह यथेति[२४६] ।

प्रकृते योजयति ज्ञाने ऽपीति । तेनाऽवश्यमज्ञानप्रत्ययस्य बलादर्थाऽवलम्बनत्वमभ्युपगन्तव्यम्। अनेनैव न्यायेन यदपि द्वित्वस्थूलत्वस्थायित्वचित्रत्वादिविज्ञानं तदप्यर्थालम्बनं दर्शयितव्यं; न ह्येकस्य ज्ञानस्य द्वित्वमाकारः सम्भवति, नापि सूक्ष्मस्य स्थूलत्वं, नापि क्षणिकस्य स्थायित्वं रूपं सम्भवति, नाप्येकस्य नानापर्यायश्चित्रत्वं, तदवश्यमत्राऽर्थालम्बनत्वमङ्गीकर्त्तव्यम ; तथा च भवदुक्तयुक्तिजं सर्वज्ञानानि नाऽर्थमालम्बन्तइति यज्ज्ञानं तदपि स्वांशमतीतं वा ज्ञानमालम्बमानं नीलादिज्ञानानाम् अर्थालम्बनत्वाऽभावं न शक्नुयाद्ग्रहीतुमित्युक्तं निरालम्बनवादे 'चैत्रादिप्रत्ययानां च'*त्यत्र । तस्य वा तदालम्बनत्वेन सर्वज्ञानानां स्वांशग्राहित्वमतीतग्राहित्वं वा सिध्येत्, ज्ञानाकारत्वे च नीलादेः प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः; ज्ञानस्य क्षणिकत्वाद्र्थो ऽपि क्षणिक इति चेत्, तच्छब्दाधिकरणे निराकरिष्यते। ज्ञानमपि स्थायीति चेत्, संज्ञामात्रे विवादः स्यान्नीलं तावत्प्रत्यभिज्ञानात्स्थायि, स्थायित्वे च सुषुप्त्यादौ विद्यमानस्यैवाऽप्रकाशात्स्वप्रकाशत्वाऽनुपपत्तेरन्येन प्रकाशकेन भवितव्यम्, इति न सिद्धमद्वैतमित्यलमनेन;प्रस्तुतमनुसरामः। तांतसिद्धमपोह्याऽभावान्नाऽपोहरूपसामान्यसिद्धिरित्याह तेनेति ।

सामान्याऽभावे च न ग्राह्यग्राहकयोर्ज्ञानात्मनैकत्वमित्याह ग्राह्येति[२४७] । उपसंहरति तस्मादिति । सति त्वेवं ग्राहकस्यैव ज्ञान-

* श्लो. वा. निरालम्बनवादे श्लो. ६५ ।

तस्मादन्यतरत्रेदं ज्ञानत्वं संप्रतीयते ॥१४७॥
तत्राऽप्युभयसिद्धत्वाद् ग्राहकस्येति गम्यते ।
वस्तुभेदे प्रसिद्धे च व्यपदेशो यथारुचि ॥१४८॥
ज्ञानमस्तूभयं वा ऽर्थो ग्राहको वा ऽर्थ उच्यताम् ।
बुद्ध्योरयुगपद्भावान्न द्वयोर्मेयमानता ॥१४९॥
क्षणिका हीत्यनेनोक्तमर्थो ह्येकः* प्रसज्यते ।
'अन्योन्यनिरपेक्षत्वाद्युगपच्चाऽपि जन्मनि ॥१५०॥
मानमेयत्वनास्तित्वं' क्रियाकारकवर्जनात् ।
'अर्थविज्ञानयोरत्र या मितिं प्रति सङ्गतिः ॥१५१॥

त्वमुभयवादिसिद्धत्वादित्याह तत्रापीति[१४८] । अथ वा, तत्रापि किं न एतेन, वस्तुभेदे सिद्धे व्यपदेशो यथारुचि क्रियतामित्याह वस्तु-भेदे इति । भाष्यकारेण त्वतीतस्याऽऽलम्बनत्वं क्षणिकत्वान्न सम्भवतीत्युक्तं, क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यतइति । तदाह बुद्ध्यो[१४९]रित्युक्त[१५०]मन्तेन । यदा ऽस्त्येवमतीतं ज्ञानं प्रत्यक्षबुद्धि-रालम्बनं न भवति तदा ऽर्थ एव ग्राह्य इति सिद्धं भवतीत्याह अर्थ इति ।

मा भूदतीतस्य ग्राह्यत्वं युगपज्जन्मनोरेव तु ज्ञानयोरेकं ग्राह्यम्, इतरद् ग्राहकं भविष्यतीत्यत आह अन्योन्येति पादत्रयेण । का-रणत्वमेव हि भवतां ग्राह्यत्वं, यौगपद्ये चाऽन्योन्यनिरपेक्षजन्मनोः का-र्यकारणभावाऽभावान्न ग्राह्यग्राहकत्वमिति, कथं नैरपेक्ष्यमित्यत आह क्रियाकारकेति[१५१] । उत्पादनक्रियायां हि कर्मकारकत्वं, तस्यामेव

* अर्थो ह्यन्य इति २ पु. पा. ।

कार्यकारणभावो ऽयं' नाऽन्यत्रैवं च दृश्यते ।
'नियमश्च न लभ्येत सव्यदक्षिणशृङ्गवत् ॥१५२॥
इदं कार्यमयं हेतु, र्द्वयं नाऽन्योन्यसंश्रयात् ।
तद्भावभावितामात्रं हेतुः केनैव कल्प्यते* ॥१५३॥

च कर्तृत्वं करणत्वं वा कारणत्वं, न च युगपज्जन्मनोरेककर्तृकां क्रियामपेक्ष्येतरजन्म सम्भवति, सिद्धस्य च कर्तृत्वमसिद्धस्य च कर्मत्वं, न च युगपद्भाविनोरेकस्य सिद्धिः इतरस्य चाऽसिद्धिरिति सम्भवतीति न कार्यकारणभावः, तदभावाच्च न ग्राह्यग्राहकत्वमिति । भवत्पक्षे वा कथमर्थज्ञानयोः कार्यकारणभावः, यतो ग्राह्यग्राहकभावो, ऽत आह अर्थेति पादत्रयेण ।

नाऽस्माकं कार्यत्वं ग्राहकत्वं कारणत्वं वा ग्राह्यत्वं, किं तु ग्राहकमेव कारणं ग्राह्यं च कार्यम् । तथा हि, येयं प्रमितिरूपा क्रिया प्रत्यक्षसूत्रे बुद्धिजन्येति वर्णिता तज्जन्यभासनाख्यफलसमवायित्वादर्थस्य कर्मत्वम्, इदमेव तस्य ग्राह्यत्वं तेन रूपेणाऽर्थस्य कार्यत्वं, तस्यां च क्रियायां यद्बुद्धेः कर्तृत्वं करणत्वं वा तदेव तस्या ग्राहकत्वं कारणत्वं च; ततश्चाऽर्थसमवायिनः फलस्य ज्ञानस्य च पौर्वापर्याद्युक्तः कार्यकारणभाव इति । तव तु यौगपद्यान्नैवं सम्भवतीत्याह नाऽन्यत्रेति[१५२] । यौगपद्ये चेदं कार्यमिदं कारणमिति नियमो ऽपि न स्यादित्याह नियमश्चेति पादत्रयेण । विशेषाऽग्रहणे द्वयमपि कार्यं कारणं च भवत्विति चेत्, नेत्याह द्वयं नेति[१५३] । कारणमाह अन्योन्येति ।

---

* केनैव वर्ण्यते इति २ पु. पा. ।

पौर्वापर्यविनिर्मुक्तं कार्यकारणलक्षणम् ।
'गवाश्वस्य यथा नास्ति पौर्वापर्ये ऽपि तत्तथा ॥१५४॥
युगपज्जायमाने ऽपि सन्तत्यन्तरजे क्षणे ।
रूपादिषु घटे यद्वत्' तस्मात्पूर्वमवस्थिते ॥१५५॥
यो यस्माज्जायते* पश्चात्स तत्कार्यमितीष्यते ।
हेतुहेतुमतां सिद्धं यौगपद्यनिदर्शनम् ॥१५६॥
यत्प्रदीपप्रभाद्युक्तं सूक्ष्मः कालो ऽस्ति तत्र नः ।
दुर्लक्षस्तु यथा वेधः पद्मपत्त्रशते तथा ॥१५७॥

ननु तद्भावभावाऽव्यभिचार एव कार्यकारणलक्षणं, तच्च युगपद्भाविनोरपि विद्यतएव; यथा ऽऽहुः'प्रत्ययो ऽव्यभिचारित्वात्सहे'ति । प्रत्ययः, कारणमित्यर्थः । तत्राह तद्भावेति । पौर्वापर्यनियमसंयुक्तं तद्भावभावित्वं तल्लक्षणं न तन्निर्मुक्तमिति । यथा च पौर्वापर्यनियमसहितमेवेदं लक्षणं न नियमरहितं नाऽपि पौर्वापर्यरहितं, तथा दर्शयति गवाश्वस्येति[१५४] सपादेन । उपसंहरति तस्मादिति[१५५] ।

यत्तु परैरसत्यपि पौर्वापर्ये कार्यकारणत्वमित्यत्र सिद्धवद्दीपप्रभावदिति निदर्शितं, तदसिद्धमित्याह हेतुहेतुमतामिति[१५६] । कथं तर्हि यौगपद्याऽभिमानो, ऽत आह दुर्लक्ष इति[१५७]। सन्तमपि कालभेदमतिसौक्ष्म्यादलक्षयतां पद्मपत्त्रशतव्यतिभेदइव यौगपद्यभ्रमः; तुलानमनोन्नमनयोस्तु न मिथः कार्यकारणत्वम्, उभयोरेककारणत्वादिति । इयं च यौगपद्येन कार्यकारणत्वनिराक्रिया ज्ञानां-

* यस्मिन् यो जायते इति २ पु. पा. ।

भागयोर्यौगपद्येन तथैव स्यान्निराक्रिया ।
न च शक्त्यर्पणद्वारं क्रमेणाऽऽलम्बनं भवेत् ॥१५८॥
ग्राह्यं तदा ह्यतीतं स्यात्ताद्रूप्यं चाऽप्रमाणकम् ।
'अतीतत्वाऽनुविद्धो हि स्मृत्या ग्राह्यो ऽनुभूयते॥१५९॥
तद्वदेव भवेत्तत्र' स्वप्ने न स्याद्विपर्ययात् ।
तत्र ह्यवर्तमानो ऽपि गृह्यते वर्तमानवत् ॥१६०॥
बाधज्ञानादिदं भ्रान्तं न त्वत्रैवं विपर्ययः ।
तस्मात्प्रत्यक्षबुद्धीनां नाऽतीतो विषयो भवेत् ॥१६१॥

शयोरपि ग्राह्यग्राहकत्वनिराकरणाय वक्तव्येत्याह भागयोरिति[१५८]।

मा भूद्यौगपद्यं, क्रमभाविनोस्तु पूर्वमुत्तरस्य ग्राह्यं भवतु, यत्त्वतीतस्य ग्राह्यत्वं न संभवतीत्युक्तं,तत्त्वयुक्तं, शक्त्यर्पणद्वारेण संभवात्, पूर्वज्ञानाऽर्पितवासनावशेन हि तत्स्वरूपमुत्तरमुत्पद्यमानं तदालम्बनं भवति स्मरणमिव पूर्वाऽनुभवालम्बनम्; तदुक्तं 'शक्त्यर्पणात्क्रमा'-दिति, तत्राह न चेति । कारणमाह ग्राह्यमिति[१५९] । ततः किमित्याह ताद्रूप्यमिति । वर्तमानतया गृह्यमाणस्याऽतीतत्वमप्रमाणकमिति । स्मृतिवदेव तु शक्त्यर्पणद्वारेण ज्ञायमानमतीतत्वाऽनुविद्धमेव पूर्वं गृह्येतेत्याह अतीतत्वेति पादत्रयेण । स्वप्ने ऽपि तर्ह्यनुभूतग्रहणादतीतत्वाऽनुविद्धमेव ग्रहणं स्यान्नैवमित्याह स्वप्ने इति[१६०]। कारणमाह विपर्ययादिति। भ्रान्तित्वाद्युक्तं स्वप्ने ऽवर्तमानस्यापि वर्त्तमानतया ग्रहणमिदमेव भ्रान्तीनां तत्त्वं यदन्यथाभूतस्याऽन्यथा ग्रहणमिति । कथं भ्रान्तित्वमत आह बाधज्ञानादिति[१६१] । अत्रापि विपर्यय इति चेद्, नेत्याह न त्विति। बाधाऽभावादित्यर्थः ।

अतीतत्वाद्यथैवाऽऽसां वृत्तौ जन्मान्तरेषु यः।
तद्रूपत्वेन वा ज्ञानं हेतुर्भाविवदुच्यते ॥१६२॥
अतीतत्वे ऽपि नार्थो ऽयं धीरेषेत्यत्र का प्रमा।
अतीतं* यच्च विज्ञानं ग्राह्यत्वेन प्रकल्पितम् ॥१६३॥
तस्माद् ग्राहकरूपं वा ग्राह्यं वोभयथा ऽपि वा।
ग्राह्याऽऽकारत्वमात्रे स्यादर्थः शब्दान्तरेण ते ॥१६४॥
स्वकाले† चाऽ‍स्य संवित्तेः‡ न स्याच्छक्त्यर्पणं ततः।
यथैवाऽनागताज् ज्ञानात्सन्तत्यन्तरजादपि ॥१६५॥

एवमतीतस्य प्रत्यक्षविषयत्वं निराकृत्याऽत्रैव प्रयोगमाह तस्मादिति। अनन्तराऽतीतः पक्षः, अतीतत्वसामान्यं च हेतुरिति। अत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह तद्रूपत्वेनेति[१६२]। यो हि यथाऽवस्थितो न गृह्यते नाऽसौ प्रत्यक्षस्य विषयो भाविवदिति। किं चाऽतीतस्यापि विषयत्वे ज्ञानमेव तदिति नास्ति प्रमाणमर्थ एवाऽतीतो विषय इति सौत्रान्तिकवदङ्गीकर्त्तुं युक्तम्, एवं हि महीधरादयो लोकप्रसिद्धा नाऽपह्नुता भवन्तीत्याह अतीतत्वे इति[१६३]। यच्चेदमतीतं ग्राह्यतया कल्पितं, तत् त्रेधा विकल्पयति अतीतमिति। ग्राह्यमात्रत्वे दूषणमाह ग्राह्येति। अयं चाऽस्मिन्पक्षे दोष इत्याह स्वकाल-इति[१६५]। गृहीतविषया हि वासना/ग्राहकस्वभावा च पूर्वमुत्तरो-

* अतीतमिति २ पु. पा.।
† अकाले इति २ पु. पा.।
‡ अप्यसंवित्तेरिति २ पु. पा.।

दृढत्वेनाऽप्य विज्ञाता*त्तथोत्पन्नाद्विनश्यतः ।
केवलग्राहकत्वे तु विषयत्वं न युज्यते ॥१६६॥
किमपेक्ष्य च तस्येदं ग्राहकत्वं प्रकल्प्यते ।
द्व्याकारता निरस्तैव संवेद्येत तदैव च ॥१६७॥

त्पत्तेः प्रागगृहीतं स्वविषयां वासनां नाऽर्पयेत्, तदभावेन च नोत्तरं पूर्वविषयत्वेनोत्पद्यतइति । शक्त्यर्पणाऽभावमेव प्रयोगेण दर्शयति यथैवेति । यथा ह्यनागतात्संतानान्तराद्वा न शक्त्यर्पणम्, एवमनन्तराऽतीतादपि दृढत्वेनाऽविज्ञातादुत्पन्नमात्रविनष्टादविज्ञातत्वादेवेति । ग्राहकैकस्वभावत्वे तु पूर्वस्योत्तरं प्रति विषयत्वं न स्यादित्याह केवलेति[१६६] । दूषणान्तरमाह किमपेक्ष्येति[१६७] । तस्याऽनन्तराऽतीतमपेक्ष्येति चेत्, न, तस्याप्यनेनैव न्यायेन ग्राहकैकस्वभावत्वेन ग्राह्यत्वाऽयोगादिति ।

द्व्याकारत्वे दूषणमाह द्व्याकारतेति । ननु स्वयं ग्राह्यग्राहकत्वं निरस्तं, यथा तु भवन्मते ज्ञानस्याऽर्थापेक्षया ग्राहकत्वं ज्ञानान्तरापेक्षया ग्राह्यत्वं, तथा मम सर्वज्ञानानां पूर्वाऽपेक्षया ग्राहकत्वम्, उत्तराऽपेक्षया च ग्राह्यत्वं किं नोपपद्यते; उक्तोत्तरमिदम्। एवं स्वोत्पत्तिवेलायामगृहीतं न शक्तिमर्पयेत्, अस्मत्पक्षे तु ज्ञानं न स्वविषयां वासनां जनयति किं त्वर्थविषयाम्; अत एवाऽर्थविषयैव स्मृतिस्तया जन्यते न ज्ञानविषया, तस्मादुत्पत्तिवेलायामेव संवित्तिरभ्युपगन्तव्या; ततश्च स्वयमेव ग्राह्यग्राहकत्वमापन्नं, तन्निरस्तमिति । दोषान्तरमाह संवेद्येतेति । ततः को दोषो ऽत आह ततश्चेति ।

* अप्यविज्ञातादिति २ पु. पा. ।

ततश्चोत्तरविज्ञानं न प्रतीक्षेत बोधकम् ।
द्व्याकारकल्पनायां च परस्यात्मांश एव ते ॥१६८॥
प्रमापर्यवसानेन नाऽतीतो विषयो भवेत् ।
पूर्वग्राह्यसरूपत्वे* ग्राहकत्वं प्रहीयते ॥१६९॥
ग्राहकाऽऽकारमात्रे स्याद्विषयो नाऽसरूपतः ।
न च शक्त्यर्पणस्याऽत्र व्यापार उपलभ्यते ॥१७०॥
शक्त्यर्पणस्य चाऽभावो युष्मत्पक्षे प्रसाधितः ।
सन्तानान्तरवच्चैषां निषेध्याद्धेतुसाध्यता ॥१७१॥

एवं ग्राहकरूपत्वं द्व्याकारत्वं चानुपपन्नम् इति ग्राह्यमात्ररूपं पूर्वं, ततश्चार्थ एव शब्दान्तरेणोक्तो भवतीति स्थितम्; इदानीं परमपि त्रेधैव विकल्प्य द्व्याकारत्वे तावद् दूषणमाह द्व्याकारेति[१६८]। यदि तु पूर्वेण ग्राह्येण सरूपमुत्तरमपि ग्राह्यरूपं ततो ग्राहकत्वं न स्यादित्याह पूर्वेति[१६९] । ग्राहकाऽऽकारमात्रत्वे तूत्तरस्य पूर्वस्तस्य विषयो न स्याद्, ग्राह्यग्राहकरूपत्वेन वैरूप्यात्सारूप्यनिबन्धनत्वाच्च विषयस्येत्याह ग्राहकेति[१७०] । यदपि पूर्वमुत्तरत्र शक्तिमर्पयतीत्युक्तं, तदप्ययुक्तमित्याह न चेति । व्यापाराऽधीनं च वासनाऽर्पणं, न च क्षणिकस्य ज्ञानस्य व्यापारः संभवतीति । भवत्पक्षे च वासनाऽर्पणं निरालम्बनवादे निराकृतमित्याह शक्त्यर्पणस्येति[१६१] ।

इदानीं ज्ञानानां हेतुसाध्यत्वाऽभावे वास्यवासकत्वाऽभावे च प्रयोगमाह संतानान्तरवदिति । एकसंततिपतितानां ज्ञानानां न मिथो हेतुमत्त्वं वार्यवारकत्वं वा, ज्ञानत्वात्, संततिद्वयवर्त्तिज्ञानवदिति ।

* स्वरूपत्वे इति २ पु. पा. ।

वास्यवासकभावश्च ज्ञानत्वादेकसन्ततौ ।
तस्माद्यद्भासकं रूपं* तद्ग्राह्यात्तस्य भिन्नता ॥१७२॥
तत्संवित्तावसंवित्ते रसादिग्राहकं यथा ।
ग्राह्यं तद्ग्राहकाच्चैव तत्परामृशता यतः ॥१७३॥
न परामृश्यते ऽवश्यं रसादिग्राहकं यथा ।
द्वयं परस्परेणैवं भिन्नं साध्यं रसादिवत् ॥१७४॥
ऐकरूप्येण विज्ञाना†त्सन्तानान्तरबुद्धिवत् ।
ज्ञानं स्वांशं न गृह्णाति ज्ञानोत्पत्तेः स्वशक्तिवत् ॥१७५॥
ग्राह्यत्वं प्रतिषेधश्च द्वयहीना हि वासना‡ ।
चैत्रज्ञानं तदुद्भूतज्ञानांशग्राह्यबोधकम्§ ॥१७६॥

यदपि पूर्वमेकस्य ग्राह्यग्राहकत्वं निराकृतं, तत्र प्रयोगमाह तस्मादिति[१७२] द्वयेन। तद्ग्राहकं परामृशता यस्मान्न नियमेन परामृश्यतइति तद्दर्शितं 'न स्मरामि मया को ऽपी'ति, एतदेव द्वयं समुच्चित्य दर्शयति द्वयमिति[१७४] । रूपं तद्ग्राहकं च मिथो भिन्नं परस्परपरिहारेण परामर्शाद् रूपरसवदिति । अत्रैव हेतुदृष्टान्तान्तरमाह ऐकरूप्येणेति[१७५] । प्रयोगान्तरमाह ज्ञानमिति । ज्ञानं स्वांशं न गृह्णाति, नापि स्वांशेन गृह्यते, ज्ञानादुत्पद्यमानत्वाद्वासनावत्, सा हि स्वांशं न गृह्णाति, नापि स्वांशेन गृह्यते इति । प्रयोगान्तरमाह चैत्रज्ञानमिति[१७६] । चैत्रज्ञानं तज्ज्ञानसन्ततावुद्भूतस्य

---

* रूपादिति २ पु. पा. ।

† चाऽज्ञानादिति २ पु. पा. । § बोधनमिति पाठान्तरम् ।

‡ हि वासतेति २ पु. पा. ।

ज्ञानत्वान्न भवेद्यद्वत्तस्य देहान्तरोद्भवम् ।
एतयैव दिशा वाच्या शक्तिद्वयनिराक्रिया ॥१७७॥
प्रमाणान्तरसिद्धत्वादन्यत्राऽनेकशक्तिता ।
न त्वत्र कारणं तादृक् शक्तिभेदकृदस्ति ते ॥१७८॥
तस्मादुभयसिद्धत्वाल्लाघवाच्च*परिग्रहः ।
उपायत्वाच्च यत्तस्य पूर्वग्रहणकल्पनम् ॥१७९॥

ज्ञानांशस्य ग्राह्यस्य बोधकं न भवति ज्ञानत्वात्, यथा देहान्तरोद्भवं तस्य ग्राहकं तद्वदिति । ज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकशक्तिद्वयनिराकरणे ऽप्यनयैव दिशा प्रयोगो दर्शयितव्य इत्याह एतयैवेति[१७७] । न ज्ञानं द्विशक्तिकं, ज्ञानोत्पत्तेः, वासनावदिति । नन्वेवमात्मनो न ग्राह्यग्राहकशक्तिः, वस्तुत्वाद्, घटादिवदत आह प्रमाणान्तरेति[१७८]। प्रत्यग्वृत्ति†स्वभावेनाऽहंप्रत्ययेन मानसप्रत्यक्षसिद्धं ग्राह्यग्राहकत्वं नाऽनुमानेन शक्यं निराकर्तुमिति । ज्ञानस्य तु नैवं प्रमाणान्तरमस्ति, यतः शक्तिद्वयं स्यादित्याह न चैत्रेति । तद्धीदं नीलमिति पराग्वृत्तिस्वभावमेव सर्वदोदेतीति । यदा त्वेवं नीलादेर्ज्ञानादभिन्नत्वं न प्रमाणबलात्सिद्धं द्वैतं, तदा यदुक्त'मुभयवादिसिद्धत्वाज् ज्ञानस्य तस्यैवाकारकल्पना युक्ता लाघवमेवं सति भवतीति' तदनादरणीयम्, नह्येतावता प्रमाणसिद्धं हातुं शक्यमित्याह तस्मादिति[१७९] । यदपि प्रकाशकत्वादर्थग्रहणात्पूर्वमेव ज्ञानं ग्रहीतव्यमित्युक्तं, तदनैकान्तिकमित्याह उपायत्वादिति ।

* सिद्धत्वलाघवादिति २ पु. पा.

† प्रत्यावृत्तीति २ पु. पा. ।

चक्षुरादीन्द्रियैरत्र तदनैकान्तिकं भवेत् ।
यदप्यप्रतिबद्धत्वादुत्पत्तौ गृह्यतामिति ॥१८०॥
तत्राऽऽत्मना न शक्यं तन्नाऽन्योत्पत्तिस्तदास्ति वा ।
तेनैतत्कारणाऽभावात्तदानीं नाऽनुभूयते ॥१८१॥
नाऽन्यथा ह्यर्थसद्भावो दृष्टः सन्नुपपद्यते ।
ज्ञानं चेन्नेत्यतः पश्चात्प्रमाणमुपजायते ॥१८२॥

यदपि प्रतिबन्धकाऽभावादुत्पत्तावेव ग्रहीतव्यमित्युक्तं, तदपि अनुभाष्य परिहरति यदपीति[१८०] सार्द्धेन । न तावत् स्वात्मना शक्यं ग्रहीतुमित्युक्तं. न च ज्ञानान्तरमपि तदानीमुत्पन्नं येन गृह्येत, ततः प्रत्युत्पन्नमपि ग्राहकप्रमाणाऽभावान्नोत्पत्तिवेलायां गृह्यतइति । किं पुनर्ज्ञानस्य ग्राहकं प्रमाणं, किमिति वा तत्पश्चादेवोपजायते न पूर्वम्,अत आह नाऽन्यथेति[१८२]। अर्थापत्तिर्ज्ञानस्य प्रमाणं,सा चाऽर्थस्य ज्ञातत्वाऽन्यथानुपपत्तिप्रभवा प्रागर्थस्य ज्ञातत्वाऽभावान्नोत्पद्यते, ज्ञाते त्वथ पश्चात्तज्ज्ञातत्वाऽनुपपत्त्या ऽर्थापत्तिप्रमाणमुपजायते; तदुक्तं पूर्वं त्वग्रहणं पश्चाच्च ग्रहणमिति। ननु ज्ञानकर्मत्वं ज्ञातत्वं, तत् प्रथमं ज्ञाते ज्ञाने ऽवगम्यते, अनवगतं च कथं ज्ञानं कल्पयेत्, तदितरेतराश्रयं, ज्ञानाऽवगमे ज्ञातत्वाऽवगमस्तदवगमे च ज्ञानाऽवगम इति ।

तत्र केचिदाहुः । सर्वथा तावदस्ति ज्ञानम् । तथा हि, विद्यमान एव हि घटः कस्य चिदेव व्यवहारयोग्यतामापद्यते न सर्वेषां, नापि सर्वदा, तदवश्यं यो यदा तेन व्यवहरति तस्य तद्व्यवहाराऽनुगुणः कश्चिदतिशयः संजात इति कल्पनीयं स ज्ञानमिति। सत्यम्, एवं सिध्यति ज्ञानं, किं तु प्रागपि व्यहाराद्वगम्यते ज्ञानम्, अव्यवहरन्नपि ज्ञातो ऽयमर्थो मयेति आत्मना ऽर्थस्य ज्ञानत्वमनुसंधत्त-

इति सर्वजनीनमेतत्; न च ज्ञानमविदुषां ज्ञातत्वरूपत्वं शक्यं वेदितुं; यदेवं प्रागेव व्यवहारादुपजायमानो ज्ञातत्वाऽवगमो ऽसति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे कथमुपपद्यते ।

अत्राहुः । ज्ञानजन्योऽर्थगतः कश्चिदतिशयः प्रकाशनभासनादिपर्यायपदवाच्यः, स च पाकजन्यौदनादिगताऽतिशयवदनवगते ऽपि ज्ञाने शक्यते ऽवगन्तुम्; अतः ज्ञानस्य कल्पक इति; सत्यमस्त्यातिशयः, स च प्रत्यक्षे ऽर्थे प्रत्यक्षाऽवगतः कल्पयेदपि ज्ञानम्, अनुमानादिषु तु तस्याऽप्रत्यक्षत्वात् प्राग्व्यहारात्तद्व्याप्तलिङ्गाऽभावादप्रमितस्य चाऽकल्पकत्वान्न ज्ञानं कल्पयेत्, अनुमिते ऽपि चार्थे ज्ञातो मया ऽग्निरिति अग्निं ज्ञातमनुसंधत्ते, ऽतस्तत्त्वं वक्तव्यं, ज्ञाने प्रमाणमुच्यते ज्ञानक्रियाजनितो ज्ञातुर्ज्ञेयेन सहाऽऽप्तत्वसंबन्धः, स मानसप्रत्यक्षाऽवगतो ज्ञानं कल्पयति सत्यां जिज्ञासायां, यत्रापि च कश्चिदर्थमनुभूय तद्विषयं ज्ञानमकल्पयित्वैव कालान्तरे तमर्थं स्मरति तत्रापि स्मृतिज्ञानेनैवात्मनोऽर्थस्य च दृश्यद्रष्टृत्वसम्बन्धे निष्पन्ने मानसप्रत्यक्षेण चाऽवगते तद्बलेन च ज्ञाने कल्पिते तस्य ज्ञानस्येन्द्रियादिप्रत्युत्पन्नकारणाऽसम्भवेन स्मृतित्वं निश्चित्य तदनुपपत्त्या पूर्वाऽनुभवः कल्प्यते, यथोक्तं 'तदैव ह्यस्य संवित्तिरर्थापत्त्योपजायते' इति। स एवाऽऽत्मनो ऽर्थेन संबन्धो दृष्टत्वज्ञातत्वादिपदैरभिधीयतइति । कः पुनरसौ संबन्धः, उक्तं प्राप्तिरिति । ये ऽपि च स्वप्रकाशां संविदं मन्यन्ते तेषामपि स्वोत्पत्तिसमये संवित्तिः स्वात्मानं कर्त्तारं वेद्यं च भासयति न तु स्वस्य वेत्तुर्वा संवेद्यसंबन्धं, तस्य तदा ऽनिष्पन्नत्वेनाऽसत्त्वात्ततो निष्पन्नायां संवित्तौ तस्याः कर्त्तुश्च तद्द्वारा विषयसंबन्धे जाते ततो मानसेनैव प्रत्यक्षेणाऽर्थेन सह संवित्तेः संवेत्तुश्च संबन्धो ऽवभासतइति अङ्गीकर्त्तव्यम्; संविदन्तरोत्पत्तिसमये च पूर्वसंविदो नष्टत्वान्न तद्धर्मत्वेन संवेद्यसम्बन्धः शक्यते प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमिति संवेत्तृधर्मभूत एव संवेद्यसम्बन्धः कोपि नाम सर्वजनीनः प्राप्तिपर्यायो गृह्यतइति तत एव

न चाऽपि प्रतिबन्धेन केवलेनाग्रहो* भवेत् ।
विशिष्टकारणाऽभावे ऽप्यर्थो नैवाऽनुभूयते ॥१८३॥
व्यापृतं चाऽर्थसंवित्तौ ज्ञानं नाऽऽत्मान†मृच्छति ।
तेन प्रकाशकत्वे ऽपि बोधायाऽन्यत्प्रतीक्ष्यते ॥१८४॥
ईदृशं वा प्रकाशत्वं तस्याऽर्थाऽनुभवात्मकम् ।
न चात्माऽनुभवो ऽस्त्यस्येत्यात्मनो न प्रकाशकम्॥१८५॥
सति प्रकाशकत्वे च व्यवस्था दृश्यते यथा ।
रूपादौ चक्षुरादीनां तथा ऽत्रापि भविष्यति ॥१८६॥

संवित्तिरूपक्रियाकल्पनासिद्धेरलं स्वप्रकाशतया । तत्सिद्धमुत्पत्तिवेलायामर्थस्य दृष्टत्वाऽभावेन फलांशाऽभावान्न ज्ञानं गृह्यते पश्चात्तु दृष्टत्ववशेन गृह्यतइति ।

यदि परमसत्यपि ग्राहके प्रतिबन्धाऽभावात् किमुत्पत्तावेव न गृह्यतइति उच्यते, तद्याऽयुक्तमित्याह न चेति[१८३] । किमपरमग्रहे कारणमत आह विशिष्टेति । यत्तु स्वयमेव प्रकाशरूपस्य किमन्याऽपेक्षयेत्युक्तं, तत्राह व्यापृतमिति[१८४] । प्रकाशकमपि सदेतदुत्पत्तिवेलायामर्थस्य प्रकाशने व्यापृतत्वान्न स्वात्मानं प्रकाशयति, शक्तावपि हि कारणानि कार्यान्तरव्यापृतानि न कार्यान्तरं कुर्वन्ति, पश्चात्तु विनष्टत्वान्न प्रकाशयतीति । यद्वा ऽर्थं प्रत्येव तस्य प्रकाशकत्वं सर्वदा तन्मात्रांशदर्शनात्,नाऽऽत्मानं प्रति,तस्य कदा चिदपि तेनाऽनुभवादित्याह ईदृशमिति[१८५] । न च प्रकाशकत्वे सति कथं व्यवस्थेति वाच्यम्, अन्यत्रापि दर्शनादित्याह सतीति[१८६] सार्द्धेन ।

---

* केवलेन ग्रह इति २ पु. पा. ।

† ज्ञानं नात्मानमिति २ पु. पा. ।

प्रकाशकत्वं बाह्ये ऽर्थे शक्त्यभावात्तु नाऽऽत्मनि।
अन्येन वा ऽनुभावे ऽसावनवस्था* प्रसज्यते ॥१८७॥
तत्र तत्र स्मृतिं दृष्ट्वा सर्वाऽनुभवकल्पना।
एकेन त्वनुभूतत्वे सर्वं तत्रैव सम्भवेत् ॥१८८॥
तत्रापि स्मृतिरित्येतन्न लोकाऽनुमतं वचः।
न हि विज्ञानसन्तानं कश्चित् स्मरति लौकिकः ॥१८९॥
'घटादावगृहीते ऽर्थे यदि तावदनन्तरम्।
अर्थापत्त्या ऽवबुध्यन्ते विज्ञानानि पुनः पुनः ॥१९०॥

यत्तु भिक्षुणोक्तं "ज्ञानान्तरेणाऽनुभवो† ऽनिष्टस्तत्रापि हि स्मृति"रिति तदिदमनुभाषते अन्येनेति[१८७]। ज्ञाते घटे पश्चाद्घटे तज्ज्ञाने च स्मृतिर्दृश्यते, सा च गृहीतविषया, तेन ज्ञानमपि गृहीतमुत्पत्त्यवस्थायामित्यभ्युपगन्तव्यम्; तद्यदि ज्ञानान्तरेण गृह्येत ततस्तस्यापि ज्ञानस्य पूर्ववदुत्पत्तौ अग्रहणाज् ज्ञानान्तराऽपेक्षा, तत्रापि तथेत्यनवस्था स्यादिति। यदा त्वेकेनैव घटज्ञानेन घटाकारो ज्ञानाकारश्चाऽनुभूतो भवति तदा तन्मात्रएव सर्वस्मरणसम्भवान्नाऽनवस्थेत्याह एकेनेति[१८८]। परिहरति तत्राऽपीति[१८९]।

यदेतत्त्वयोक्तं 'तत्रापि हि स्मृति'रिति, तत्किं वीप्साऽभिप्रायं तत्र तत्र स्मृतिरिति, किं वा प्रथमज्ञानमात्राऽभिप्रायम्; प्रथमपक्षस्तावल्लोकविरुद्ध इति। कथमित्यत आह न हीति। यदि तु कश्चित्कदा चिदेवं ज्ञानप्रवाहं स्मरेत्, ततस्तस्य कथं निर्वाहो, ऽत आह घटादाविति[१९०] सार्द्धेन। यो नाम घटज्ञानसमये तज्ज्ञानमप्यर्था-

---

* अन्येन ग्वास्य संवित्तावनवस्थेति २ पु. पा.।

† ज्ञानान्तराऽनुभव इति २ पु. पा.।

यावच्छ्रमं ततः पश्चात्तावत्येव स्मरिष्यति' ।
तदा त्वकल्पिते ऽप्येवं स्मृतिर्वन्ध्यासुतादिवत् ॥१९१॥
स्मृतिभ्रान्तिश्च या ऽप्यत्र पश्चाज्ज्ञानेषु जायते ।
तदैवाऽर्थस्मृतेरेषां तज्ज्ञानादिप्रमाणता ॥१९२॥

पत्त्या कल्पयति तस्य संभवति स्मरणं, तत्रापि तु नाऽनवस्था यावच्छ्रमग्रहणात्, यावद्ग्रहणं च स्मरणादिति । यस्तु प्राग् ज्ञानप्रबन्धमकल्पयित्वैव पश्चात्स्मरति स वन्ध्यासुतमपि स्मरेदित्याह तदा त्वितिं[१९१] ।

ननु न ब्रूमो ज्ञानप्रबन्धस्य ग्रहणं स्मरणं वा, किं त्ववश्यमुत्पत्तावेव ज्ञानं ग्रहीतव्यं पश्चात्स्मृतिदर्शनात्, तदेवं सति यदि ज्ञानान्तरेण गृह्येत ततस्तस्याऽपि ज्ञानस्वाभाव्येनोत्पत्तावेव ग्रहीतव्यस्य ज्ञानान्तराऽपेक्षणादनवस्थेति, तत्राह स्मृतीति[१९२] ।

स्यादेवं, यदि पश्चाज्ज्ञाने स्मृतिः स्यान्न त्वेवम्, अर्थ एव हि तदा स्मर्यते, ज्ञानं तु तदैव प्रतीयते*,स्मरणाऽनुपपत्तेरित्युक्तम् । या त्वियं भवतो ज्ञाने ऽपि स्मृतिः, भ्रान्तिरेषा, ऽर्थस्मरणेन हि संनिकर्षात् ज्ञाने ऽपि स्मृतिभ्रमः; परमार्थतस्तु घटज्ञानं† तज्ज्ञानादौ प्रमाणं पश्चात्त्वस्य ज्ञानविषयत्वं यस्य ज्ञानस्य तत्स्मृतिरेवेति ; तथापि ग्रहणस्मरणप्रबन्धे यावच्छ्रमं तद्बुद्धौ नाऽनवस्थेत्युक्तम्, अतो यदेकविषयज्ञानप्रवाहकल्पनायामेवाऽऽयुःपर्यवसानाद् विषयान्तरसंचारो न स्यादित्युक्तं 'विषयान्तरसंचारस्तथा न स्यात्स चेष्यत'इति, तदयुक्तमि-

---

* प्रमीयते इति १ पु. पा. ।

† घटस्मरणमिति क्व चित् पाठः ।

यावच्छ्रमं च तद्बुद्धिस्तत्प्रबन्धे महत्यपि* ।
श्रमाद्रुच्या ऽन्य†संपर्काद्विच्छेदो विषयेष्विव ॥१९३॥
तत्रापि स्मृतिरित्येषा प्रथमे प्रत्यये यदि ।
तन्मात्रग्रहणादेवं नाऽनवस्था प्रसज्यते ॥१९४॥
स्मरणं त्वथ सर्वेषु तत्सिद्धौ ग्रहणं तथा ।
प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन वार्यते ॥१९५॥
अथ तान्याद्यविज्ञानविषयाणीति कल्प्यते ।
नोत्तरोत्तरबुद्धीनां विशेष उपपद्यते ॥१९६॥

त्याह यावच्छ्रममिति[१९३] । यथैकस्मिन्विषये चक्षुषा घटादावनुभूयमाने श्रमाद्, रुच्या, विषयान्तरसंसर्गाद्वा पूर्वविषये विच्छेदो भवति तद्वज्ज्ञानकल्पनाविच्छेद इति ।

यदि तु तत्रापि स्मृतिरिति येयं स्मृतिः सा प्रथमज्ञानमात्राऽभिप्राया न वीप्साऽभिप्राया, ततो नास्त्येवाऽनवस्थेत्याह तत्रापीति[१९४]। यदि त्वस्त्येवाऽनन्तर्ज्ञानस्मरणं तथा सति तत्सिद्धये ग्रहणान्यप्यनन्तानि अवश्यंभावीनीति प्रमाणबलसिद्धो ऽनवस्थाप्रवाहः केन वार्यतइत्याह स्मरणमिति[१९५] । अथाऽनन्तान्यपि स्मरणानि आद्यविज्ञानविषयाण्येव, तेन नाऽस्माकं कदा चिदनवस्थेत्युच्यते, तत्राह अथेति[१९६] । घटज्ञानतज्ज्ञानादिविषयतया विशिष्टरूपाः स्मृतिबुद्धयः कथमेकाविषया भवेयुः, अतः स्मृतिबहुत्ववदवश्यं ग्रहणबहुत्वमपि कल्प्यं, तद्भावादेव तु नाऽनवस्थेति ।

* प्रबन्धे च सत्यपीति २ पु. पा. ।

† श्रमाद्वाप्यन्येति २ पु. पा.

विज्ञानविषयत्वं च यस्य सर्वासु बुद्धिषु ।
घटविज्ञान*तज्ज्ञानविशेषस्तेन दुर्लभः ॥१९७॥
स्मरन् यथैव विज्ञानं निराकारं स्मरत्ययम् ।
तथा स्मरन् गृहीतार्थं† निराकारतया स्मरेत् ॥१९८॥
ज्ञानपृष्टेन यो ऽप्यूर्ध्वं परामर्शो भवत्यसौ ।
तस्याऽर्थेष्वभ्युपायत्वान्न तु ग्राह्यत्वकारितः ॥१९९॥

इतश्च न ज्ञानविषयत्वं बुद्धीनामित्याह विज्ञानेति[१९७] । घटज्ञानमपि ज्ञानविषयं तज्ज्ञानमपि तथेति को ऽनयोर्विशेषः । ननु विषयाकारभेदाद्विशेषः, प्रथमज्ञानस्य घटो विषयः, तत्तज्ज्ञानस्य तत्तज्ज्ञान‡मित्येवं न विज्ञानाकारादन्यो विषयाकारः, अन्यत्वे त्वात्मग्राहिता ज्ञानस्य न स्यात्, अतो ज्ञानस्याऽतिरेकेण विषयाकाराऽभावात् सर्वेषां ज्ञानाकारत्वाद् विषयज्ञानतज्ज्ञानविशेषो न सिध्यतीति विपरीतप्रसङ्गाऽऽपादनमिति । एवं चाऽयमप्यपरो दोष इत्याह स्मरन्निति[१९८] । यदा हि घटज्ञाने ऽपि घटाकारस्याऽभावाज् ज्ञानाकारमात्रमेवाऽनुभूतं तदा यथैवाऽयं न स्मरामि मया को ऽपि गृहीतो ऽर्थ इत्येवं घटाकारनिर्मुक्तं ज्ञानमेव निराकारं स्मरति तथैवार्थमप्यनुभूतं स्मरन् निराकारमेव स्मरेदिति ।

यत्तु ज्ञानपृष्टेनोर्ध्वं परामृश्य परस्मै कथनादनुभवो ऽपि तथैवेत्युक्तं, तदनुभाष्य परिहरति ज्ञानपृष्टेनेति[१९९] । विषयमात्रे चा-

---

* विषयज्ञानेति २ पु. पा. ।

† गृहीत्वा ऽर्थमिति का. पा. ।

‡ तत्तु ज्ञानस्य तत्तु ज्ञानमिति २ पु. पा. ।

प्रत्यासन्नत्वसम्बन्धौ* ग्राह्यत्वाऽसंभवाच्च्युतौ।
विषयत्वेन वा ऽप्येतौ स्तः किं देशाऽविभागतः॥२००॥
अर्थाऽऽकारस्य यो ऽप्युक्तो मिथ्याज्ञानेष्वसंभवः।
देशकालाऽन्यथामात्रसंभवः केषु चित् कृतः॥२०१॥

ऽनुभूते भवत्येवैवं परामर्शः, स हि तदानीं परस्मै कथयन्नर्थं स्मृत्वा तद्विषयं ज्ञानं तदैव प्रमाय कथ्यमानस्याऽर्थस्य ज्ञानोपायत्वात्तत्प्रमाणकत्वात् तत्पुरःसरमेव कथयितुं† ज्ञानपृष्ठेना।ऽनुभवादिति।

यच्चोक्तं, संवेदनान्नीलं न भिन्नं, न ह्यनात्मनः संवेदनं संभवति, नीलवित्तौ पीतवत्, संबन्धाऽभावाच्च ग्राह्यलक्षणमपि न युज्यते, मम तु प्रत्यासन्नं तदात्मभूतम्, अत एव च संबद्धं ग्राह्यं भवतीति; तत्राह प्रत्यासन्नत्वेति[२००]। द्वयमप्येतदेवाऽऽत्मनो यथोक्तेन न्यायेन ग्रहणाऽसंभवादेव‡ भ्रष्टम्, अतो बलादनात्मनो ऽसंबद्धस्यैव च ग्रहणमुपेतव्यमिति। यद्वा तादात्म्याऽभावे ऽपि विषयविषयिभावादेव ज्ञानाऽर्थयोः प्रत्यासत्तिसंबन्धौ सिद्ध्यत इत्याह विषयत्वेनेति। देशाऽविभागः, तादात्म्यं, विषयत्वं च ज्ञानफलभागित्वं, तदेव च ग्राह्यलक्षणं, नान्यत्संभवतीति शास्त्रदीपिकायाम् उपपादितम्। ज्ञानं हि स्वकारणवशादर्थविषयफलजनकस्वभावमुत्पद्यत इति न किं चिदनुपपन्नमिति।

अत्र पूर्वोक्तमनुभाष्य परिहरति अर्थाऽऽकारस्येति[२०१]। केषु चित्तावद् बुद्धिभ्रमेषु देशकालाऽन्यथाभावमात्रेण बाह्याऽर्थसद्भावो निरालम्बनवादे वर्णित इति। कथमसंनिहितमवर्त्तमानं च ज्ञानं जनयेत्,

---

* प्रत्यासन्नत्वसंबद्धाविति २ पु. पा.।

† कथयति ननु ज्ञानपृष्ठेनेति ३ पु. पा.।

‡ ग्रहणसंभवादेवेति ३ पु. पा.।

प्रत्यक्षादन्यविज्ञानमतीताऽनागतैरपि ।
जन्यते ऽर्थै भवन्तीषु वासनास्वसतीषु वा ॥२०२॥
यः पुनर्नाऽनुभूतो ऽर्थो न वा ऽप्यनुभविष्यते ।
वासनाऽभावतस्तत्र तवाप्यनुभवः कथम् ॥२०३॥
विना ऽपि वासनातश्चेद्बुद्धिरुत्पद्यते ततः ।
वासनाया निमित्तत्वमभ्युपेतं विरुध्यते ॥२०४॥
वासना चेद्भवेत्तत्र सा च संवित्तिपूर्विका ।
तथा सति च पूर्वत्र गृहीतः क्वाप्यसौ ध्रुवम् ॥२०५॥
एवं च नैव वक्तव्यमत्यन्ताभवनं क चित् ।
अन्यथाऽनुपपत्त्या हि सिद्धा जन्मान्तरे ऽस्तिता॥२०६॥

इदमपि तत्रैव दत्तोत्तरम् 'एष प्रत्यक्षधर्म' इत्यत्रेत्याह प्रत्यक्षादिति[२०२] । भवन्तीषु वासनासु स्मृत्यात्मकं स्वप्नादिज्ञानमनागताऽनुमानादि च सतीष्वेव लिङ्गादिवशादिति ।

ननु क चिदननुभूतं स्वप्ने गृह्यते, ऽत आह यः पुनरिति[२०३] । तुल्यो ऽयं दोषस्तवाऽपि, वासनाधीनत्वादाकाराणाम्; अननुभूते च वासनाऽसंभवादिति । विना ऽपि वासनया तदाकारबुद्ध्यङ्गीकरणे पूर्वाऽभ्युपगमविरोध इत्याह विना ऽपीति[२०४] । वासनाऽभ्युपगमे तस्याः पूर्वाऽनुभवपूर्वकत्वाद् ध्रुवम् असावर्थः क्वापि देशे काले चाऽनुभूत इत्यभ्युपगन्तव्यमित्याह वासना चेदिति[२०५] । एवं च न क चिदपि ज्ञाने ऽर्थस्यात्यन्ताऽसत्त्वं वक्तव्यमित्याह एवं चेति[२०६] । किं पुनस्तस्य सद्भावे प्रमाणं, न हि दोषतुल्यतया ऽर्थसिद्धिरत

दुष्टत्वेन च विज्ञानमन्यथा ऽपि व्यवस्थितम् ।
पृथिव्यादिषु गृह्णीयादाकारं तन्नियन्धनम् ॥२०७॥
तान्यपास्य तु नैवाऽर्थे क चिदाकारकल्पना ।
न ज्ञानं ह्यनवष्टम्भमात्मन लब्धुमर्हति ॥२०८॥

आह अन्यथेति । स्वप्नज्ञानं तावत् प्रत्युत्पन्नकारणाऽभावादनन्तर-दिवसाऽनुभूतस्य च स्वप्ने वर्त्तमानवदाभासात् संस्कारमात्रजं स्मरणमेव, ततश्च यद्प्यस्मिन् जन्मन्यननुभूतं स्वप्ने ऽनुभूयते तस्याऽप्य-न्यथाऽनुपपत्त्या जन्मान्तरे ऽनुभवकल्पनात्सिद्धमास्तित्वमिति ।

ननु बाह्यं चेद्वस्तु स्याद् यथाव्यवस्थितमेव ग्रहीतव्यम्, अन्यथाग्रहणे न किं चित्कारणम; अतो ऽन्यथाकल्पनानिवन्धनं एवाऽयमाकारो ज्ञानाकारो वा न बाह्य* (कार) इत्यत आह दुष्टत्वेनेति[२०७] । नैतावता काल्पनिकत्वं भवति, दुष्टत्वेन हि ज्ञानं, पार्थिवादिष्वेव हि वस्तुषु पृथिव्यादिनिबन्धनं परिणातिविशेषाऽधीनं बाह्यमेव शुक्त्याकारमन्यथा ऽपि स्थितमन्यथा रजताद्यात्मना गृह्णातीति युक्तं, न पुनः काल्पनिकत्वं ज्ञानाकारत्वं वा, यथा ऽसत्ख्यातिवादिनो मन्यन्ते, यथा वा ऽऽत्मख्यातिवादिन इति । कस्मादित्याह तानीति[२०८] । पृथिव्यादीनि बाह्यान्यपास्य न क चिदाकारकल्पनेति । तदेव कथमित्याह न ज्ञानमिति । न हि भ्रान्तिज्ञानमपि शुक्तिशकलाद्युपष्टम्भनशून्यमुत्पद्यते, अत्यन्ताऽसतस्तु ज्ञानाकारस्य वा बहिश्छिन्नाकारकल्पनायां शुक्तिकादिसन्निधिरकिंचित्करी स्यात्, अतो बहिरवस्थितमेव शुक्तिकादिकं बहिरवस्थितेनैव व्यक्त्यन्तरगतेन रजताद्याकारेण गृह्यतइति ।

* बाह्याऽऽकार इति २ पु. पा. ।

विज्ञानस्यैव वा कार्यौ यद्येषो ऽन्ये च कल्पिताः* ।
विशेषः को ऽत्र येनाऽयमत्यन्ताऽसन्निनीष्यते ॥२०९॥
तस्माद्भ्रान्तिरपि त्वेषां कल्पयन्त्यर्थ†मेव नः ।
कल्पयत्यन्यथा सन्तं न त्वात्मानं व्यवस्यति ॥२१०॥
ततश्च बाधकज्ञानवाचोयुक्तिरियं भवेत् ।
अर्थे ऽन्यथापि सत्येष धिया ऽऽकारः‡ प्रतीयते ॥२११॥
द्विचन्द्रादिमतिष्वेवं§ तारकादिमतौ तथा ।

किं च, यो ऽयं स्वप्नादिविभ्रमेष्वाकारो ऽवभासते, ये चाऽन्ये जाग्रद्बुद्धिषु स्तम्भाद्याकाराः ते सर्वे यदि ज्ञानस्यैवाकारा भवतां, ततः सर्वेषां ज्ञानाकारतया विद्यमानत्वादस्य स्वप्नाऽवभासस्याकारस्य को विशेषः, येनाऽयमत्यन्ताऽसन्नित्याह विज्ञानस्येति[२०९]। यदि सर्वत्र विद्यमानमेव बाह्यं गृह्यते, कथं तर्हि भ्रान्तित्वं, कल्पना हि भ्रान्तिरसदारोपश्च कल्पना विद्यमानस्यैव भासने बाधकेन वा किं कृतम्; इत्यत आह तस्मादिति[२१०] । यस्मादेवं सर्वत्र बाह्यमस्ति तस्मादपि कल्पयन्ती कल्पनारूपा ऽपि सती अर्थमेवाऽन्यथा स्थितमन्यथा कल्पयति, तेन च रूपेण विद्यमानमेव विद्यमानतया कल्पयति न त्वात्मानं बहिष्ट्वेन, नाऽत्यन्ताऽसन्तं सत्त्वेनेति। बाधो ऽप्येतावतैव‖सिद्ध्यतीत्याह ततश्चेति[२११] । द्विचन्द्रादिबोधे ऽप्ययमेव न्याय इत्याह द्विचन्द्रादिमतिष्विति[२१२] ।

---

* विज्ञानस्यैव वा ऽऽकारो यद्येषो ऽन्ये च कल्पिता इति २ पु. पा. । विज्ञानस्यैव वा कार्यं यदि वा ह्येष कल्पिता इति पाठान्तरम् ।

† कल्पयत्यर्थमिति का. पा. । ‡ ज्ञेयाऽऽकार इति पाठान्तरम् ।

§ द्विचन्द्रादिष्वपि वेनामिति १ पु. पा. । ‖ एतावानेवेति १ पु. पा. ।

स्त्रीत्वाद्यन्यत्र दृष्टं स्यात् कथं चिद्वेह संभवेत्॥२१२॥
शब्दमात्रप्रतीत्या वा, दृष्टैर्वा कैश्चिदिङ्गनात् ।
संस्त्यानप्रसवस्थानैर्यथा पातञ्जले मते ॥२१३॥
तेन लिङ्गत्रयस्याऽत्र सद्भावः स्यात् प्रमाणकम् । वा न
अपेक्षाभेदतश्चाऽत्र विरोधो ऽपि न विद्यते ॥२१४॥

यत्तु नक्षत्रं तारका तिष्य इति लिङ्गत्रयमेकत्र विरुद्धमित्युक्तं,* तत्राह तारकादीति पादत्रयेण । प्राणिधर्मत्वाल्लिङ्गत्रयम् अन्यत्र विद्यमानमेवाऽत्र भ्रान्त्यैवाऽवगम्यते; कथं पुनरसति बाधके भ्रान्तित्वम्, सत्यं, यदि बाधो न स्यात्, पदप्रयोगवेलायामवगतमप्यप्राणिषु लिङ्गं प्रत्यक्षाद्यनुपलब्ध्या बाध्यत एवेति । मतान्तरमाह कथं चिदिति । केन चित् प्रकारेणेति । तदेव दर्शयति शब्दमात्रेति[२१३] बाऽन्तेन । शब्द एव प्रमाणमिति । न त्वेतद्युक्तं, पदमात्रस्याऽप्रमाणत्वात्, अतः प्रमाणान्तरमाह दृष्टैरिति । इङ्गनं कल्पनं, ये स्त्रीत्वादिभिः प्रायः सहचारिणो धर्मा दृष्टाः तैरिहाऽपि लिङ्गत्रयं कल्प्यते; किमिदं कल्पनम् अनुमानमिति चेत्, न, प्रत्यक्षाऽनुपलब्धिविरोधात्; कथं चैकाविरुद्धं लिङ्गत्रयमनुमीयते, सत्यं, तच्छब्दप्रयोग एवात्र कल्पनमित्युच्यते, स्त्रीत्वादिषु संस्त्यानप्रसवस्थानाख्यगुणविवक्षायां स्त्रीलिङ्गादिवचनः शब्दो ऽप्राणिषु नक्षत्रादिषु गौणः प्रयुज्यते; संस्त्यानं रजोबाहुल्यं स्त्रीधर्मः, प्रसवः सत्त्वबाहुल्यं पुंधर्मः, स्थानं तमोबाहुल्यं नपुंसकधर्म इति । ततश्च एकस्मिन्नप्यर्थे निकृष्टरजःपदार्थान्तराऽपेक्षया यदा रजसः समुत्कर्षो विवक्ष्यते तदा स्त्रीलिङ्गशब्दः प्रयुज्यते, तथा पुँल्लिङ्गो नपुंसकलिङ्गश्चेति । लिङ्गत्रयमपि संभवत्येव गौणमित्याह तेनेति[२१४] । ननु विरुद्धमेकत्र लिङ्गत्रयमत आह

---

* श्लो. वा. शून्यवादे श्लो. ५८ ।

कुणपादिमतौ चैवं सार्वरूप्ये व्यवस्थिते ।
वासनाः सहकारिण्यो व्यवस्थाकारदर्शने ॥२१५॥
स्वप्रत्ययाऽनुकारो हि बह्वाकारेषु वस्तुषु ।
निर्द्धारणे भवेद्धेतुर्नाऽपूर्वाऽऽकारकल्पने ॥२१६॥
तथा दीर्घघटत्वादौ भिन्नाऽपेक्षानिबन्धना ।
आकारभेदसम्पत्तिरविरुद्धा भविष्यति ॥२१७॥

अपेक्षेति । उक्तमिदं न मुख्यं लिङ्गत्रयमस्ति, गौणं चाऽभिधानं विरुध्यते किं, भवति हि निकृष्टसत्त्वाद्यपेक्षया कुत्रापि सत्त्वादीनामुत्कर्षविवक्षा, तेनाऽपेक्षितत्वादुत्कर्षस्य तद्भेदादविरोध इति ।

यत्त्वेकस्यां प्रमदायां परिव्राट्कामुकशुनां कुणपादिमतिभेदो ऽनुपपन्न इत्युक्तं, तत्राह कुणपादीति[२१५]। कुणपादिरूपाणि सर्वाण्येव प्रमदायां सन्ति, परिव्राजकादिस्तु स्ववासनाऽनुसारेण किं चिद्रूपं पश्यति न सर्वं सर्वाणि; परिव्राजको हि विषयवैराग्याऽनुबन्धिचेताः कामिनीरूपं, श्वा पुनरामिषगन्धिमनाः तालफलायमानस्तनशालिनीं कवलयितुम् इच्छति; सेयमेषामात्मीयवासनासहकारिकारिता विकल्पव्यवस्थेति ।

नन्वेवमेवास्तु, किमर्थाऽभ्युपगमेनाऽत आह स्वप्रत्ययेति[२१६] । स्वहेतुप्रत्ययाऽनुकारो हि वासना स्वकारणभूतं ज्ञानमनुकरोति, यथाविधेन ज्ञानेन जन्यते तथाविधमेव ज्ञानं जनयतीत्यर्थः ; तदसौ बह्वाकारे वस्तुनि पूर्वाऽभ्यस्ताऽऽकारनिर्धारणे कारणं भवति, न त्वपूर्वाकारं विकल्पयति ; न ह्यत्यन्तमन्मथाऽऽक्रान्तस्वान्तो ऽपि घटं कामिनीं पश्यति, श्वा वा भक्ष्यमिति ; तथैकस्मिन्नपि ह्रस्वादिबुद्धिरपेक्षाभेदादविरुद्धा ; तथा युगपद्ग्राहकाणां घटत्वपार्थिवत्वाद्याकारभेदसंवित्तिर्देशकालव्यपेक्षशब्दविशेषस्मरणाऽपेक्षया न विरुध्यत इत्याह तथेति[२१७] ।

नाऽनेकाऽऽकारसंवित्तेर्निराकारत्वकल्पना।
युक्ता, प्रतीतिभेदात्तु बह्वाकारत्वसम्भवः ॥२१८॥
संवित्तेश्चापि विरुद्धाना*मेकस्मिन्नप्यसम्भवः† ।
एकाऽऽकारं भवेदेकमिति नेश्वरभाषितम् ॥२१९॥
तथैव‡ तदुपेतव्यं यद्यथैवोपलभ्यते।
न चाप्यैकान्तिकं तस्य स्यादेकत्वं च वस्तुनः ॥२२०॥

यत्त्वेकस्याऽनेकाकारत्वं विरुद्धं, ततो ऽलीक एवाकार इत्युक्तं, तत्राह नाऽनेकेति युक्ताऽन्तेन[२१८]। किं तर्हि युक्तमत आह प्रतीति।

भवत्वेकस्याऽप्यविरुद्धाऽनेकाकारसम्भवः, विरुद्धानां तु दीर्घ-ह्रस्वाद्याकाराणामपेक्षाभेदादपि कथमेकत्र सम्भव इत्यत आह संवित्तेरिति[२१९]। संविन्निष्ठा हि वस्तुव्यवस्थितिः, अतस्तद्बलेन दीर्घादीनामप्यपेक्षाभेदादेकत्रापि सम्भवो नाऽनुपपन्न इति। यदुक्तं प्रतीतिभेदादेकस्यापि बह्वाकारत्वमिति, तद्विवृणोति एकेति। न ह्येकमेकाकारमेवेति किं चन प्रमाणमस्ति, तेन यद्यादृशमेकाकारमनेकाकारं वोपलभ्यते तत्तथैवाऽङ्गीकर्त्तव्यमिति; किं चैकत्वमपि तस्य वस्तुनो न केन चिद्व्यवस्थापितं, यतो ऽनेकाकारता न स्यात्, तदपि ह्यनेकधर्ममवगम्यमानं तेनात्मना ऽनेकतामपि भजतइत्याह न चेति[२२०]। सति चाऽनेकाकारत्वे युक्ता तत्तदाकारप्रतीतिव्यवस्था, उद्ध-

---

* विरुद्धानामिति २ पु. पा.।

† एकस्मिन्नपि सम्भव इति २ पु. पा.।

‡ तथापीति का पु. पा.।

'तस्माद्देशादिसद्भावनिमित्तैः प्रत्ययैः पृथक् ।
वस्त्वाकाराः प्रतीयेरन्नुद्भवाऽभिभवात्मकाः ॥२२१॥
युगपद्ग्राहकाणां च यो यदाकारवाचिनम् ।
शब्दं स्मरति तेनासावाकारः संप्रतीयते' ॥२२२॥
नित्यं सत्सु तथा लोके रूपादिषु घटे पृथक् ।
चक्षुराद्यनुरोधेन संवित्तिर्व्यवतिष्ठते ॥२२३॥
एवमेव घटत्वादौ सर्वान् प्रति भवत्यपि ।
वाचकस्मृतिभेदेन संवित्तिर्व्यवतिष्ठते ॥२२४॥
तस्माद् बहिः स्थितो ऽप्यर्थो नराणां चक्षुरादिभिः ।
प्राप्य वा ऽप्राप्य वा बुद्धेर्विषयत्वेन कल्प्यते ॥२२५॥

वाऽभिभवाऽपेक्षाभेदादित्युपसंहरति तस्मादिति[२२१] द्वयेन । देशकालाऽपेक्षया वस्त्वाकाराणमुद्भवाऽभिभवौ, विपिने हि सायुधं पुरुषं पश्यतो हिंस्ररूपम् उद्भूतं प्रतिभासते, ग्रामनगरेषु पालकरूपं, तथा दीपप्रभायां नक्तंदिवं रूपस्पर्शयोरुद्भवाद्ग्रहणं, युगपद्ग्राहकाणां त्वेकस्मिन्नपि देशे काले च शब्दविशेषस्मरणवशादाकारविशेषोपलब्धिरिति । तत्रैव दृष्टान्तमाह नित्यमिति[२२३]। दार्ष्टान्तिके योजयति एवमेवेति[२२४]।
भवत्यपीति । विद्यमाने ऽपीत्यर्थः ।

नन्वर्थान्तरभूतं ग्राह्यं केन संबन्धेन ज्ञानेन प्रकाश्यते, विषयत्वादिति चेन्न, तस्यैव निर्निबन्धनत्वात्; भिन्नत्वाऽविशेषे हि केन हेतुना कश्चिदेवाऽर्थः कस्य चिज्ज्ञानस्य विषयो न सर्वस्य सर्वो, ऽत आह तस्मादिति[२२५] । यस्मादेवं न कथं चिज्ज्ञानस्यात्मविषयता सं-

वदन्ति लौकिका यच्च यादृग् ज्ञानं तथा बहिः ।
ते पुनर्ज्ञान*संवित्त्या तथाऽर्थं प्रति जानते ॥२२६॥
ग्राहकत्वेन विज्ञानं यथार्थं नः समर्पयेत् ।
तादृगर्थः स इत्येवं तेषां वा तदुपायतः ॥२२७॥
लैङ्गिकाऽसत्त्वमप्राप्तैरेतैर्बाह्याऽर्थ†वादिभिः ।
ज्ञानाऽनुभवमुत्क्रम्य बाह्य एव प्रतीयते ॥२२८॥

भवति तस्माद्बहिष्ठ एवाऽर्थो ऽवश्यं प्रकाशयितव्यः, स च ज्ञानकारणचक्षुरादिवशात्कश्चिदेव कस्य चिद्विषयो न सर्वः सर्वस्य; तानि हि क्व चिदेवार्थं प्राप्याऽप्राप्य वा बाह्यसामर्थ्येन बुद्धेर्विषयत्वेनोपनयन्तीति ।

यत्तु ज्ञानाकारत्वे नीलादेर्ज्ञानग्रहणस्य कारणत्वमुक्तं, नीलो ऽर्थो ऽयं, यतो मे ऽत्र तद्रूपा जायते मतिरिति वक्तारो व्यवहरन्तीति; तदनुभाष्य परिहरति वदन्तीति[२२६] । न ते ज्ञानं साकारं विदित्वा ततः पश्चात्तथाभूतमर्थं प्रतिजानत इति । कथं तर्हीत्याह ग्राहकत्वेनेति[२२७] । ज्ञानपुरस्कारस्तावन्न तत्पूर्वकाऽर्थग्रहणात्, किं तु तदुपायत्वादर्थस्य तत्प्रमाणकत्वादिति यावत् । नीलाकारता च तत्समर्पकता नीलाकारं ज्ञानमिति नीलसमर्पकमित्यर्थः । तदेवं प्रत्यक्षस्य बहिर्वृत्तिसामर्थ्यात्तद्विरुद्धं निरालम्बनाऽनुमानं नाऽर्थापह्नवायाऽलमिति आनुमानिकं बाह्यार्थाऽसत्त्वम अप्राप्तैर्बाह्याऽर्थवादिभिर्ज्ञानाऽनुभवमुत्क्रम्य बाह्ये प्रयत्यते, बाह्यमेवालम्बनं निश्चीयते; तदाह लैङ्गिकेति[२२८] ।

* ते ऽपि न ज्ञानेत्यादिपाठः २ पु. ।

† अतो बाह्याऽर्थेति २ पु. पा. ।

यथा लोके च तद्बुद्धिर्वाच्यमेवं परीक्षकैः ।
न यादृगन्तराकारस्तादृग् बाह्यो ऽवकल्पते ॥२२९॥
'उत्पद्यमाना गृह्येत धीरर्थग्रहणे यदि ।
पूर्वपक्षस्य किं सिद्धं' कथं चाऽर्थान्तरं वदेत् ॥२३०॥
बाह्याऽर्थवादिनं ब्रूते 'भवान् किं नैवमिच्छति ।
प्रतिबन्धो न तस्यास्ति गृह्णात्यर्थान्तरं यदा' ॥२३१॥

ननु यद्यपि प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्बाह्यमवस्थाप्यते तथापि परीक्षकास्तं युक्तितो ऽसंभावयन्तस्तमपह्नुवते, अतो दोषो, ऽत आह यथेति[२२९] । लौकिकप्रमाणाऽनुसरणमेव परीक्षकाणां तत्त्वं, तद्विपर्यये चाऽपरीक्षका एव स्युरिति। लोके च नीलादिवित्तौ यादृगन्तराकारः, आन्तरस्य ग्राहकस्य यादृगाकारो ऽहमिति, न तादृशो नीलादिरवगम्यते, किं त्वसाविदं नीलमिति बाह्यो ग्राहकाद्भिन्नः प्रतीयत इत्याह न यादृगिति ।

"उत्पद्यमानैवाऽसौ ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यद्युच्येते"ति* चोद्यभाष्यमाक्षिपति उत्पद्यमानेति[२३०] पादत्रयेण । न ह्यर्थग्रहणवेलायां बुद्धेर्ग्रहणमर्थापह्नवस्योपयोगीति । न केवलं पूर्वपक्षाऽनौपयिकमिदं प्रत्युत विपरीतमिदमर्थान्तरं ज्ञापयतीति भाष्यवचनमर्थापह्नवस्येत्याह कथमिति । समाधत्ते बाह्यार्थेति[२३१] । नायं स्वपक्षोपन्यासः, किं तु शून्यवादी बाह्यार्थवादिनमेवं चोदयति, किं भवानर्थग्रहणसमये ज्ञानस्य प्रतिबन्धाऽभावं नेच्छति येन तदा तस्याऽग्रहणं ब्रवीति, न ह्यप्रतिबद्धस्याऽग्रहणं

---

* शा. भा. पृ. ९ प. १८ ।

'उत्तरं ग्राहकाऽभावाल्लिङ्गाऽभावाच्च नास्ति नः ।
तदा ग्रहणमित्येत''दन्यतर्केषु चोच्यते ॥२३२॥
तेषु तर्केषु* विज्ञानमर्थकाले ऽवगम्यते' ।
तथा सत्यर्थनाशः स्यादित्येतदुपदिश्यते ॥२३३॥
नन्वित्येतदसम्बद्धं परेष्टस्यैव चोदनात् ।

संभवति, ग्रहणे च सति तस्यैवाऽयमाकारो भवतीत्यर्थाऽभावसिद्धिरिष्टा सेत्स्यतीति ।

परिहारभाष्यार्थमाह उत्तरमिति[२३२] पादत्रयेण । सत्यं, नास्ति प्रतिबन्धः, तथापि ग्राहकाऽभावान्न तदा गृह्यते, लिङ्गाऽभावाच्च ग्राहकाऽभावः, ज्ञातत्वं लिङ्गं तदा विद्यते च; तदिदमुक्तं "न ह्यज्ञाते ऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते, ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छती"†ति ।

चोद्यभाष्यस्याऽर्थान्तरमाह अन्येति सपादेनाऽर्द्धेन । वैशेषिकादीनां बाह्याऽर्थवादिनामेवेदं चोद्यं, ते ह्यर्थग्रहणवेलायामेव ज्ञानमपि गृह्यतइति मन्यन्तइति । किमिति तर्हि तन्निराकरणमत आह तथा सतीति[२३३] । ज्ञानस्य ह्युत्पत्तिसमये ग्रहणाऽभ्युपगमे निराकारस्य ग्रहणाऽभावाज्ज्ञानमेवाकारवत्स्यादित्यर्थनाशः स्यात्, अतो ऽर्थाऽभ्युपगमाविरोधी ज्ञानग्रहणाऽभ्युपगमस्तेषामित्येतदनेनोच्यते इति ।

"ननूत्पन्नायामेव बुद्धौ अर्थो ज्ञात इत्युच्यते नाऽनुत्पन्नायाम्, अतः पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते पश्चाज्ज्ञातो ऽर्थ"‡ इति चोद्यभाष्यमाक्षिपति नन्विति[२३४] । सिद्धान्तवादिनो हीदमिष्टं, बुद्ध्युत्पत्तावर्थोपल-

* सर्वेष्विति पाठान्तरम् ।
† शा. भा. पृ. ९ प. २० ।

पौर्वापर्यविभागो ऽपि प्रागुक्तेन विरुध्यते ॥२३४॥
क्षणिकत्वेन युक्तं स्याज् ज्ञातत्वमथ चेत्तदा ।
भूतकालाश्रयाद् ब्रूयाद् वृथोक्तस्य पुनर्वचः ॥२३५॥
अत्रापि न स्वसिद्धान्तमूचे व्याजात्* परस्य तु ।
भ्रान्तत्वादन्यथा पक्षं गृहीत्वेति स्म पृच्छति ॥२३६॥

धिरिति, शून्यवादिनस्त्वनिष्टमेवाऽर्थग्रहणं, तदस्यैवं चोदयतः स्वपक्षहानिः परपक्षाऽभ्युपगमश्चाऽऽपद्येतैवेति । यदपि पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते पश्चाज् ज्ञातो ऽर्थ इति पौर्वापर्याऽभिधानं, तदपि पूर्वोक्तेन विरुद्धम्, "उत्पद्यमानैवाऽसौ ज्ञायते ज्ञापयति चाऽर्थान्तर"मिति हि यौगपद्यमुक्तम्; तदाह पौर्वापर्येति । विरोधपरिहारं शङ्कते क्षणिकत्वेनेति[२३५] । यौगपद्यमेवाऽत्राप्युच्यते, पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यतइति हि पूर्वस्मिन्काले बुद्धेरुत्पद्यमानत्वमुक्तं; पश्चाज्ज्ञातो ऽर्थ इति पश्चात्काले ऽर्थस्य ज्ञातत्वं भूतकालप्रत्ययनिर्देशेनोक्तं; तदनेन प्रकारेण बुद्ध्युत्पत्तिसमयएवाऽर्थस्य ज्ञानविषयत्वमुक्तम् । यदेव हि पूर्वस्मिकाले ज्ञायमानं भवति तदेवोत्तरस्मिन्काले ज्ञातं भवति, अवश्यं च यौगपद्यमेव वक्तव्यं, न हि बुद्ध्युत्पत्तिसमये बुद्धिमुत्पादितवतो ऽर्थस्य पश्चादवस्थानं सम्भवति क्षणिकत्वात्, न चाऽनवस्थितस्य ग्रहणं सम्भवति प्रत्यक्षेण, तस्मात्पश्चाद्ग्रहणाऽसम्भवादिहापि यौगपद्याभिधानादविरोध इति ।

दूषयति वृथेति । उक्तस्य हि यौगपद्यस्य पुनर्वचनमनर्थकमिति । समाधत्ते अत्रापीति[२३६] । पूर्वचोद्यवदत्रापि न स्वपक्षं ब्रूते, यतः

* वाक्यादिति २ पु. पा. ।

सहोत्पत्त्युपलब्धी* हि ज्ञानस्यैकान्ततः स्थितिः† ।
प्रागूर्ध्वं वा ऽर्थसंवित्तेर्युगपद्वेति चिन्त्यते ॥२३७॥
एष चाऽर्थस्य संवित्तेः पश्चाज् ज्ञानाऽवबोधनम् ।
ब्रवीतु नूनमेतस्य पश्चादुत्पद्यते ऽपि तत् ॥२३८॥
न चैतच्छक्यते तस्मादुत्पत्तेरपकर्षणम् ।
करोमि तावत् तत्काला संवित्तिरपि सेत्स्यति ॥२३९॥
प्राक् च तद्ग्रहणे‡ सिद्धे बाह्याभ्यन्तरयोर्ध्रुवम् ।
विवेकाऽदर्शनं, तस्मादिदं पूर्वं च चोदितम् ॥२४०॥

परपक्षाऽङ्गीकरणं स्यात्, किं तु ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति सिद्धान्तिनो वाक्याद् भ्रान्तः सिद्धान्तिपक्षमन्यथा गृहीत्वा ननूत्पन्नायामिति चोदितवानिति ।

कथमस्माद्वाक्याद् भ्रान्तिः कीदृशी चाऽत आह सहेति[२३७] त्रयेण। एवं शून्यवादी भ्राम्यति;"ज्ञानस्योत्पत्तिरुपलब्धिश्च द्वयं युगपदिति तावदविवादम्," तत्त्वर्थोपलब्धेः प्राक् पश्चाद्युगपद्वेत्येतावच्चिन्त्यम् ; एवं च मीमांसको ऽर्थसंवित्तेः पश्चाज् ज्ञानसंवित्तिं ब्रवीति; ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति; तदस्य ज्ञानोत्पत्तिरपि पश्चादेवाऽभिमता, न च तद्युक्तम्; अतो ज्ञानोत्पत्तिं तावदर्थसंवित्तेः प्रागपकर्षामीति मत्वा ननूत्पन्नायामित्याह, तदपकर्षे च तत्संवित्तिरपि प्रागेव सिद्ध्यतीत्यभिप्राय इति ।

भवतु वा प्राक् संवित्तिः, तथापि किम्,अत आह प्रागिति[२४०]

---

* उपलब्धी हीति २ पु. पा. ।

† स्थिती इति २ पु. पा. ।

‡ प्राक्तद्ग्रहणे इति २ पु. पा. ।

युगपद् गृह्यमाणे ऽपि नाऽऽकारो ऽर्थस्य लक्ष्यते* ।
तस्मादर्थस्य संवित्तिः पूर्वं यत्नेन साध्यते ॥२४१॥
यस्त्वेतस्योत्तरो ग्रन्थः प्रागेवाऽसौ निरूपितः ।
नन्वेत†त्साधनं साक्षात्पूर्वं बुद्धेरबोधने ॥२४२॥

दर्शनमन्तेन । न हि निराकारोपलब्धिरस्ति, न चाऽर्थज्ञानयोर्विवेकेनाऽऽकारद्वयं दृश्यते, ततो ज्ञानस्यैवाऽयमाकार इति अर्थाऽभावसिद्धिरिति । तस्मात्स्वपक्षोपयोग्येवेदं चोद्यमित्याह तस्मादिति[२४०] । चोदितमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति । यदपि पूर्वमुत्पद्यमानैवाऽसौ ज्ञायते ज्ञापयति चाऽर्थान्तरमिति यौगपद्यचोद्यं, तदपि ज्ञानाकारसिद्ध्यर्थमेवेत्याह पूर्वमिति । एतदेव विवृणोति युगपदिति[२४१] । यस्मादेव ज्ञानस्य प्राक् संवित्तौ तस्यैवाऽऽकारो भवति तस्मादेव सिद्धान्तवादी "सत्यं पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते न तु पूर्वं ज्ञायत" इति अर्थस्यैव पूर्वं संवित्तिर्न बुद्धेरिति साधयतीत्याह तस्मादिति ।

कथं पूर्वं न ज्ञायतइत्यत आह भाष्यकारः "भवति हि कदा चिदेतद्यज्ज्ञातो ऽर्थः सन्नज्ञात इत्युच्यत"‡इति । तदिदं 'न स्मरामि मया को ऽपी'त्यत्र व्याख्यातमित्याह यस्त्विति[२४२] ।

* लभ्यते इति २ पु. पा. ।
† न त्वेतदिति २ पु. पा. ।
‡ शा. भा. पृ. १० प. १ ।

न परामृश्यते ऽर्थात्मा ज्ञातो ऽप्यज्ञातवद्यतः* ।
तस्मान्न ग्रहणं† पूर्वं बुद्धेः किं केन सङ्गतम् ॥२४३॥
अतः पूर्वोपलब्ध्या यो बुध्द्याऽऽकारो ऽत्र वाञ्छितः ।
तन्निराकरणेनैव फलत्वाद् ग्रन्थवर्णना ॥२४४॥
कामं बुद्धेरिति त्वेतदर्थाऽधीनत्वमुच्यते ।
'न चाऽर्थरूपाद्भेदेन धियामस्ति निरूपणम् ॥२४५॥

सिद्धान्तभाष्यमाक्षिपति नन्विति। कथं न साधनमत आह न परेति[२४३]। संभवति हि सहाऽनुभूतयोरप्येकस्य स्मरणम्, इतरस्य च विस्मरणम्; अतो ऽर्थविस्मरणे ऽपि ज्ञानस्य स्मरणाद् नाऽर्थसंवित्तिसमये ज्ञानसंवित्तिरित्यसङ्गतमिति।

समाधत्ते अत इति[२४४]। यत एव साक्षान्न साधनमत एव फलद्वारेण वर्णनीयम्, पूर्वोपलब्धिसाधनस्य हि ज्ञानाकारत्वसिद्धिः फलं, तदनेन निराक्रियते, नीलाकारं हि ज्ञानं न तन्निर्मुक्तं स्मर्यते, अतो न ज्ञानं नीलाकारं, न च प्राक् ज्ञातुं शक्यम् ; अतो न पूर्वं ज्ञायतइति।

"काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाऽभावः, न त्वर्थस्य प्रत्यक्षस्य"‡इति भाष्यमनुपपन्नम्, एवमद्वैतासिद्धेः, बुद्ध्यभावे चाऽर्थप्रत्यक्षत्वाऽयोगादत आह काममिति[२४५]। यद्यवश्यमन्यतरदपह्नोतव्यम् अतो ऽर्थप्रकाशाऽधीनं तेनाऽनुमेयं ज्ञानमेवाऽपह्नोतव्यं, न तु प्रत्यक्षसिद्धो ऽर्थ इति। एवमतिशयोक्तिमात्रमिदं न परमार्थः। तदाह भाष्यकारः "न चैकरूप्य"§मिति।

---

* यदीति २ पु. पा.। † तस्मादग्रहणमिति २ पु. पा.।
‡ शा. भा. पृ. १० प. ४। § शा. भा. पृ. १० प. ९।

परस्रूपनिरूप्यं च न मेयं मृगतोयवत् ।
असद्ग्राह्याऽनुसारेण* ज्ञानसंवेद्यता तव ॥२४६॥
स्वच्छत्वात्तु स्वरूपस्य कल्पिता ग्राह्यता धियाम् ।
वासनोपप्लवात् तेन न मेयं पारमार्थिकम् ॥२४७॥
निमित्तनियतत्वं तु समानमुभयोरपि ।
निजशक्त्यनुसारित्वाज् ज्ञानबाह्याऽर्थवादिनोः ॥२४८॥

"न चाऽर्थव्यपदेशमन्तरेणे"त्यादेः "तस्मादप्रत्यक्षा बुद्धि"†रित्यन्तस्य भाष्यस्याऽर्थमाह न चेति[२४५] सार्द्धद्वयेन। स्वच्छं हि चिन्मात्रं नैसर्गिकं ज्ञानरूपं, तत्तु वासनोपप्लवादविद्यमाननीलाद्याकारं प्रकाशतइति वो दर्शनं, न चैवमवगम्यमानं मृगतोयवत् प्रत्यक्षं भवति, परूरूपाव्यपदेश्यमिति च भाष्यार्थ इति ।

"अपि च नियतनिमित्त"‡ इति भाष्यमाक्षिपति निमित्तेति[२४८] । अर्थवादिनो ऽपि हि स्वशक्तिवशादेव तन्तवः पटमारभन्ते, न घटं, मृत्पिण्डो वा घटं, ज्ञानवादिनो ऽपि तन्तुज्ञानानि पटज्ञानं न घटज्ञानमिति सिद्ध्यत्येव व्यवस्थेति । तदेवं सति यदि ज्ञानवादी पर्यनुयुज्य-

---

* अनुकारेणेति पाठान्तरम् ।

† न चाऽर्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेः रूपोपलम्भनम् । तस्मान्न व्यपदेश्या बुद्धिः। अव्यपदेश्यं च न प्रत्यक्षं; तस्मादप्रत्यक्षा बुद्धिः। शा. भा. पृ. १० प. २ ।

‡ अपि च, नियतनिमित्तस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः, इतरथा तन्त्वादाने ऽपि कदा चित् घटबुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात्, न चैतदस्ति; अतो निरालम्बनः प्रत्ययः; अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम्। शा. भा. पृ. १ प. ७ ।

तन्त्वर्थैरपि कस्माद्घः क्रियते केवलः पटः ।
नाऽऽरभ्यते घटः किं तैर्मृत्पिण्डार्थेन वा पटः ॥२४९॥
तन्तुमृत्पिण्डविज्ञाने ह्यनुयोज्ये मते यदि ।
अर्थपर्यनुयोगो ऽपि तद्वदेव प्रसज्यते ॥२५०॥
अर्थाऽऽरम्भव्यवस्था चेत् सामर्थ्यनियमाऽऽश्रया ।
ज्ञानाऽऽरम्भव्यवस्थायां सामर्थ्यं केन वार्यते ॥२५१॥
तस्माद्यत्रोभयोर्दोषः परिहारो ऽपि वा समः ।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥२५२॥
देशकालनिमित्तानि व्यञ्जकान्यर्थवादिनः ।
शक्तीनां कारणस्थानां स्वकार्यनियमं प्रति ॥२५३॥
शक्तयो ऽपि च भावानां कार्याऽर्थापत्तिकल्पिताः ।
प्रसिद्धाः पारमार्थिक्यः प्रतिकार्यं व्यवस्थिताः ॥२५४॥

ते, इतरो ऽपि शक्यः पर्यनुयोक्तुमित्याह तन्त्वर्थैरिति[२४९]। एतदेव विवृणोति तन्त्विति[२५०]। सामर्थ्यतस्तु व्यवस्थाऽऽश्रयणमितरस्यापि तुल्यमित्याह अर्थेति[२५१]। उपसंहरति तस्मादिति[२५२]। यथा ऽऽहुः—

यथाविधं घटं दृष्ट्वा द्वैतवादी विचेष्टते ।
ज्ञात्वा तथाविधं ज्ञानमद्वैती किं न चेष्टते ॥ इति ।

समाधत्ते देशेति[२५३]। शक्तिमदपि हि तन्त्वादिकारणं न सर्वदा कार्यमारभते, किं तु शक्त्यभिव्यञ्जकं सहकारिणमपेक्षते, तच्च देशकालादितन्तुवायादिनिमित्तमस्मत्पक्षे विद्यते, यद्वशेन कदा चित्तु कार्यारम्भनियम इति। शक्तिरपि मत्पक्षे ऽस्त्येव भावानां पारमार्थिकीत्याह शक्तय इति[२५४]। भवतस्तु शक्तिरेव तावन्नास्तीत्याह

भवतस्तु न विज्ञानाद्भिन्नाऽभिन्ना निरूप्यते ।
शक्तिः संवृतिसद्भावमुत्सृज्य परमार्थतः ॥२५५॥
वासनैव च युष्माभिः शक्तिशब्देन गीयते ।
निमित्तनियतत्वं च वासनाया यदुच्यते ॥२५६॥
तस्याश्चाऽसम्भवेनैतदपारार्थ्याच्च दुर्लभम् ।
देशकालनिमित्तादि न च ते ऽस्ति नियामकम् ॥२५७॥
मत्वैतदपि चेत्याह भाष्यकारः परं प्रति ।
तस्मादपरिहारो ऽयं तन्तुभ्यस्ते यथा पटः ॥२५८॥

भवत इति[२५५] । शक्तिरपि संवृतिसत्यैव भवन्मते, संवृतिश्चाऽसत्यपर्याया न कार्यारम्भोपयोगिनीति । वासनैव च भवतां शक्तिरभिमता न वस्त्वन्तरमित्याह वासनेति[२५६] । ततः किमित्यत आह निमित्तेति । वासनायाः कारणत्वाद्यन्निमित्ताऽज्ञानान्नियतत्वमुच्यते किं चिदेव कस्य चिन्निमित्तं न सर्वं सर्वस्येति, तद्दुर्लभं, तस्या एवाऽसम्भवस्य निरालम्बनवादे दर्शितत्वादपारार्थ्याच्च;अस्माकं ह्यात्मार्था वासना, तदसावात्मप्रणिधानाद्यपेक्षया विलम्बतइति युक्तम्, भवतस्तु यस्मिन्नसावाहिता तस्य क्षणिकत्वादनन्याऽपेक्षत्वाच्च न किं चिद्विलम्बनिमित्तमस्तीति सर्वदेव तन्तुज्ञानात्पटज्ञानं स्यादिति। न च देशकालादिकमपि भवतामस्ति, यतः कदा चिदारम्भः कदा चिदनारम्भ इति नियमः सिध्येदित्याह देशेति[२५७] । किं चाऽसत्यपि हि मृत्सलिलच्छन्नबीजज्ञाने अङ्कुरज्ञानं दृश्यते, अतो न कारणं ज्ञानं कार्यस्य ज्ञानस्य जनकमिति शक्यं वक्तुम् । तस्माद्युक्तं भाष्यकारमतमित्याह मत्वेति[२५८] । पर्यनुयोगतुल्यत्वमप्ययुक्तमित्याह तस्मादिति ।

तथा मे तन्तुबुद्धिभ्यः पटबुद्धिरितीदृशः ।
एवमाद्यप्रमाणाभ्यां न तावद्वाह्यशून्यता ॥२५९॥
आगमस्य तु नैवेह व्यापारो ऽतो ऽन्यथा ऽपि वा ।
नोपमा सदृशाऽभावान्नाऽर्थापत्तिर्विपर्ययात् ॥२६०॥
तस्मादभावगम्यत्वं शून्यतायाः स्थितं हि नः ।
एवं प्रमाणतो ऽसिद्धा यैः प्रमेयाऽऽश्रयोच्यते ॥२६१॥

तदेवं प्रत्यक्षस्य बहिःप्रवृत्तिसामर्थ्यान्न तत्परीक्षया बाह्याऽभावः, न चाऽनुमानेन, तस्य तद्विरुद्धत्वात्; तस्मादाद्येन प्रमाणद्वयेन न बाह्याऽभावसिद्धिरित्याह एवमिति[२५९]। आगमस्य नेह नाना ऽस्ति किं चनेत्यादेर्विद्यमानस्याऽऽत्मप्रशंसापरत्वाद् नाऽर्थाभावे व्यापार इत्याह आगमस्येति[२६०]। प्रत्युत विविधोपकरणयुक्तविविधकर्मविधायिनः शास्त्रस्य, अतो ऽन्यथा शून्यत्वविपर्यये बाह्यसद्भाव एव व्यापार इत्याह अत इति। उपमानं तु सदृशदर्शनोत्पन्नं, न च ज्ञानाऽतिरिक्तं किं चित् शून्यमस्ति, येन ज्ञानं शून्यतयोपमीयेतेत्याह नोपमेति।

अर्थापत्तिस्तु विचित्रव्यवहाराऽन्यथाऽनुपपत्त्या विचित्रान् ग्राह्यानुपदर्शयन्ती विपरीतैव शून्यताया इत्याह नाऽर्थापत्तिरिति। तदेवमभावगम्यत्वमेव शून्यतायाः पारिशेष्यादापन्नम् इत्याह तस्मादिति[२६१]।

एवं तावद्यदुक्तं 'प्रमाणस्थस्तु मूलत्वा'*दिति, तद्विचारितं, संप्रति यत् सांन्यासिकं कृतं तत्राऽऽस्तां यः प्रमेयत इति; तदुपन्यस्यति एवमि-

---

* स्थस्तु तन्मूलत्वादिति २ पु. पा.।

बाह्यस्याऽणुसमूहादेर्ग्राह्यस्याऽसम्भवे क्षणात् ॥
तैरान्तराऽसम्भवतो यथोक्ताद्
ज्ञेयं त्वमन्यस्य बलादुपेयम् ।
"ग्राह्या न चेष्टाः परमाणवो"ऽतः
सत्यः समूहः प्रतिपादनीयः* ॥२६३॥
इति बहिर्विषयप्रतिपादनाद्
तदभावकृता मतिसंवृतिः ।

ति। न तावदणूनां ग्राह्यत्वं तेषामतीन्द्रियत्वात्, नाऽवयविजात्यादीनां, तेषां व्यतिरेकाऽव्यतिरेकविकल्पाऽक्षमाणां गगनकुसुमायमानत्वात्; अतो बाह्यं नास्तीति यैरुक्तं तेषामिदमुत्तरमित्याह तैरिति[२६२]। यदा ऽऽभ्यन्तरस्य ज्ञानाकारस्य न कथं चिद्ग्राह्यत्वं सम्भवतीति स्थितं, तदा बाह्यस्यैव ग्राह्यत्वं बलादभ्युपगन्तव्यं, ततश्चाऽणूनां त्वदुक्तेनैव मार्गेण ग्राह्यत्वाऽसम्भवात्समूहाख्यस्यैव त्ववयविनस्तत्समवेतानां च जात्यादीनां ग्राह्यत्वमङ्गीक्रियतां; तेषां चाकृतिवादे सद्भावः प्रतिपादयिष्यते ।

सिद्धे बाह्यार्थे यत्मध्यमिति माध्यमिकैरुक्तम, अर्थाभावादेव ज्ञानमपि नास्तीति, तदपि मूलनिरासादेव निरस्तमित्याह इतीति[२६३]। मतिसंवृतिरिति, ज्ञानाभाव इत्यर्थः। सति त्वेवं ज्ञानमर्थं चोभयमपि तत्त्वतो जानतां मीमांसकानाम् इदमुभयं धर्माख्यरथाङ्गभूते धूःशब्दार्थे विचारे युग्यद्वयमिव धूर्वहने समर्थं चोभयमपि तत्त्वतो ज्ञात-

---

* परिपालनीय इति १ पु. पा. ।

उभयतत्त्वविदां परमार्थतः
क्षममिदं धुरि धर्मविचारणे ॥२६४॥

इति शून्यवादः ॥

अथाऽनुमानपरिच्छेदः ।

प्रत्यक्षाऽव्याभिचारित्वादेवंलक्षणकं च यत् ।
प्रसिद्धमनुमानादि न परीक्ष्यं तदप्यतः ॥१॥

अर्थशून्यासु बुद्धिषु सर्वमीमांसाशास्त्रं दुस्स्थं स्यादित्युक्तम् । इदानीमर्थालम्बनत्वे साधिते विचारात्मकं शास्त्रं समर्थितमित्याह उभयेति ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे शून्यवादः ॥

अथाऽनुमानपरिच्छेदः ।

"अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्ये"*ति भाष्यं तस्याऽभावपर्यन्तस्य लक्षणग्रन्थस्य तात्पर्यमाह प्रत्यक्षेति । निमित्तसूत्रे हि प्रमाणानां प्रसिद्धत्वेनाऽपरीक्ष्यत्वे वर्णिते व्यभिचारात्परीक्षितव्यं, शुक्तिरजतवेदने प्रत्यक्षस्य व्यभिचारात्तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामपि व्यभिचार इति चोदिते प्रत्यक्षस्यैवंपर्यन्तेन ग्रन्थेनाऽव्यभिचारित्वेनाऽपरीक्ष्यत्वमुक्तं, ततश्च तत्पूर्वकत्वेन यदनुमानादीनां व्यभिचारित्वमुक्तं, तत्परिहृतम्, इदानीमात्मीयलक्षणेनाऽव्यभिचारादनुमानादिकं न परीक्ष्यमित्युच्यते । एवंलक्षणं यत्प्रसिद्धम् अनुमानादि तदप्यत एवंलक्षणकत्वादेव प्रत्यक्षाऽव्यभिचारित्वाच्चाऽपरीक्ष्यमित्यक्षरार्थ इति ।

*शा. भा. पृ. १० प. ११ ।

प्रमाता ज्ञातसंबन्ध एकदेश्यथ वोच्यते ।
कर्मधारयपक्षो वा संबन्धिन्येकदेशता ॥२॥
द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्धं परस्परम् ।
तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते समुदायिनौ ॥३॥

संप्रति प्रत्येकं लक्षणानि व्याचक्षाणः प्रथममनुमानलक्षणमनुसंधत्ते प्रमातेति[२] । ज्ञातसंबन्ध इति तृतीयार्थे बहुव्रीहिः । बुद्धिसंबन्धजनितव्यतिरेकस्य प्रमातुः पुरुषस्य निर्देशः । येन प्रमात्रा संबन्धो ज्ञातः तस्य बुद्धिरिति षष्ठ्यर्थे वा ऽयं बहुव्रीहिः । एकदेशद्वयसंबन्धजनितव्यतिरेकस्यैकदेशिनो धर्मिणो निर्देश इत्याह एकदेशीति । यस्य ज्ञातधूमसंबन्धस्य सपक्षस्य महानसाद्येकदेशिनो ऽग्निसंबन्धो नियमाख्यो ज्ञातः तस्य यो धूमाख्य एकदेशः तस्य पर्वतादौ दर्शनात् तत्रैव ह्येकदेशान्तरे ऽग्नौ बुद्धिरिति ।

कर्मधारयसमासो वा ऽयम्,एकदेशशब्दाभ्यां च संबन्धिनोरभिधानमित्याह कर्मधारयेति । संबन्धो हि संबन्धिनोर्व्यासज्य वर्त्तमान एकदेशी, एकदेशौ च संबन्धिनौ, ज्ञातश्चासौ संबन्धश्च तस्य य एकदेशः संबन्धी धूमः तस्य दर्शनात्संबन्ध्यन्तरे बुद्धिरिति ।

बहुव्रीहावेवाऽर्थान्तरमाह द्वयमिति[३] । यल्लिङ्गलिङ्गिद्वयं तत्समुदाय एव ज्ञातसंबन्धः, तस्यैकदेशः समुदायी, तस्य दर्शनात् समुदाय्यन्तरे बुद्धिरिति समुदायिवचनावेकदेशशब्दाविति । नन्वनुपात्तानां पुरुषैकदेशिसमुदायानां बहुव्रीह्यर्थत्वमयुक्तम्, उपात्तस्त्वेकदेश एवान्यपदार्थो युक्तः, यत उक्तं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादिति, न, उपसर्जनत्वात्, न हि वृत्तिस्थमुपसर्जनं पदान्तरेण संबध्यते ; सामर्थ्ये हि समासः,व्यपेक्षालक्षणं च सामर्थ्यं, पदान्तरसंबन्धे तदपेक्षत्वात् सामर्थ्याऽभावेन समासाऽनुपपत्तिः,यद्युच्येत, उपसर्जनमनुपसर्जन-

मिति नाऽयं संबन्धहेतुराकाङ्क्षितं पूरणसमर्थं च संबन्धिना ऽपेक्ष्यत-इति, सत्यं, यदि पूरणसामर्थ्यं स्यात्, तदेव तु नास्ति, उपसर्जनत्वादि-त्युच्यते। ननु दर्शनं प्रति दृश्य एकदेशः *प्रधानं भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः, नेदं प्रधानं, गुण एवाऽयं, विशेषणत्वं हि गुणत्वं न शेषत्वं, विशेष्यत्वं च प्राधान्यं न शेषित्वम्, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र शेषिणो ऽपि राज्ञो विशेषणत्वादृद्धिमपेक्षमाणस्य समासाऽभा-वात्, राजपुरुषः शोभन इति च शेषभूतस्यापि पुरुषस्य विशेष्यस्य शोभनपदाऽपेक्षस्यापि समासदर्शनात्; विशेषणं त्वेकदेशो दर्शनस्येति नाऽन्येन संबद्धस्य ज्ञातसंबन्धपदाऽपेक्षस्य संभवति समासः। नन्वेक-देशिवचनत्वे ऽपि ज्ञातसंबन्धशब्दस्य तदपेक्षैकदेशशब्दस्य समासा-ऽनुपपत्तिः स्यात्, न, नित्यसापेक्षत्वात्, संबन्धिशब्दो ह्ययम् एकदेश-शब्दः, कश्चिद्धि कस्य चिदेकदेशो भवति, संबन्धिशब्दानां प्रतिसंबन्धि-नमपेक्षमाणानामपि न सामर्थ्यविघातो भवति, देवदत्तस्य गुरुकुलमि-तिवत् तेषामपि प्रतिसंबन्धि व्यतिरिक्तार्थान्तरापेक्षायां भवत्येव साम-र्थ्यविघातः। न हि भवति शोभनस्य गुरुकुलमिति, अत्र संबन्धि-शब्दस्यापि गुरुशब्दस्य शोभनाऽपेक्षस्य न समासः, तेनैकदेशिवचनत्वे ज्ञातसंबन्धशब्दस्य तदपेक्षत्वे ऽप्येकदेशशब्दस्य नास्ति सामर्थ्यवि-घातः। भवतस्तु ज्ञातसंबन्धः पदमेकदेशमेव ज्ञातसंबन्धत्वेन विशिन-ष्टि, शोभनपदमिव गुरुम्, इत्येकदेशशब्दस्य तदपेक्षस्य सामर्थ्यविघा-तात् समासाऽनुपपत्तिः स्यात्। एकदेश्यपेक्षं ह्येकदेशत्वं न ज्ञातसं-बन्धाऽपेक्षमिति वैषम्यमिति।

स्यान्मतम्, अनुमानमेकदेशस्येत्यनेनाऽसमस्तेन ज्ञातसंबन्धपदं विशेषणत्वेन संबध्यतइति; एवमप्याकाङ्क्षावाक्यस्याऽश्रवणाद-नुपात्ताऽन्यपदार्थकत्वं तदवस्थं स्यात्, वाक्यभेदमात्रं त्वधिकम्। न चोपात्तस्यैवाऽन्यपदार्थत्वं, तत्र प्रमाणाभावात्; स्वर्गकामादिपदानां

---

* दृश्य एकदेश इति २ पु. पा.।

सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टा ऽत्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना। ना।
व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यमिष्यते ॥४॥
यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनो ऽपि वा भवेत्।
स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वा ऽभ्यधिको ऽपि वा॥५॥
तेन व्याप्ये गृहीते ऽर्थे व्यापकस्तस्य गृह्यते।
न ह्यन्यथा भवत्येषा व्याप्यव्यापकता तयोः ॥६॥
व्यापकत्वगृहीतस्तु व्याप्यो यद्यपि वस्तुतः।
आधिक्ये ऽप्यविरुद्धत्वाद् व्याप्यं न प्रतिपादयेत् ॥७॥

च बहुव्रीहित्वे ऽनुपात्ते ऽपि पुरुषे वृत्त्यभ्युपगमादित्यास्तां तावत्।

कः पुनर्लिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धः, कार्यकारणतादात्म्यसंयोगसमवायैकार्थसमवायविरोधा इति चेत्, न; तदभावे ऽपि कृत्तिकारोहिण्युदयादीनां लिङ्गलिङ्गिभावात्; अत आह संबन्ध इति[४]। व्याप्तिर्नियमो, येन केनापि संबन्धेन यो नियमः स एव संबन्धो लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिनेति। अथाऽस्मिन् संबन्धे कस्य गमकत्वं कस्य वा गम्यत्वं तद्दर्शयति व्याप्यस्येति। कारणमाह यो यस्येति[५]। भवत्विदं व्याप्यव्यापकयोर्लक्षणं, ततः किमित्यत आह तेनेति[६]। यस्मादिदं व्याप्यव्यापकयो रूपं, तेन व्याप्यस्य व्यापकदेशकालाभ्यां न्यूनत्वे समत्वे चोभयथा ऽपि व्यापकदेशकालाऽतिक्रमणाऽभावात्तस्मिन् गृहीते व्यापको गृह्यते, यदि न गृह्येत, ततो व्याप्यव्यापकतैव तयोर्न स्यात्, अवगमकस्य तद्देशकालाऽतिक्रमेणापि सद्भावो ऽभ्युपगन्तव्यः स्यात्, ततश्चाऽऽधिक्यान्न व्याप्यत्वं स्यात्, तदितरश्च न्यूनत्वाद् व्यापकं न स्यात्, अनधिकस्य त्वव्यभिचारान्नित्यं गमकत्वं, व्यापकस्य तु समाऽधिकलक्षणस्य व्याप्यदेशकालाऽतिक्रमेणापि सद्भावान्न तद्गमकत्वमिति।

'विस्पष्टं दृष्टमेतच्च गोविषाणित्वयोर्मितौ ।
व्याप्यत्वाद्गमिका गावो व्यापिका न विषाणिता ॥८॥
तेन यत्राप्युभौ धर्मौ व्याप्यव्यापकसंमतौ ।
तत्रापि व्याप्यतैव स्यादङ्गं न व्यापिता मितेः'॥९॥
'तेन धर्म्यन्तरेष्वेषा यस्य येनैव यादृशी ।
देशे यावति काले वा व्याप्यता प्राङ् निरूपिता॥१०॥
तस्य तावति तादृक्स दृष्टो धर्म्यन्तरे पुनः ।
व्याप्यांशो व्यापकांशस्य तथैव प्रतिपादकः' ॥११॥

ननु व्यापकादपि व्याप्याऽनुमानं दृष्टम्, अनित्यत्वादिव कृतकत्वस्यात आह व्यापकत्वेति[७] । कृतकत्वाऽनित्यत्वयोर्हि समदेशकालत्वादुभयमुभयस्य व्याप्यं व्यापकं च, तत्राऽनित्यत्वं कृतकतामनुमापयदपि व्याप्यरूपेणाऽनुमापकं न व्यापकरूपेण; तस्य रूपस्याऽऽधिक्ये ऽप्यविरुद्धस्य गमकत्वाऽसम्भवादिति। एतदेवाऽसंकीर्णोदाहरणेन दर्शयति विस्पष्टमिति[८] द्वयेन । यत्र हि न्यूनाऽधिकत्वेन व्याप्यव्यापकत्वमसंकीर्णं, यथा गोत्वविषाणित्वयोः, तत्र व्याप्यमेव गोत्वं विषाणित्वमनुमापयति न तु व्यापिका विषाणिता गोत्वम्; अतः समोदाहरणे ऽपि व्याप्यतैव मितेरनुमानस्याऽङ्गं न व्यापकतेति। यतो व्याप्यं तत्राऽङ्गत्वेन व्याप्यस्यैव गमकत्वं न व्यापकस्येत्युपसंहरति तेनेति[९] द्वयेन । एषा पूर्वोक्ता समन्यूनकालकव्याप्यता यस्य धूमादेर्यादृशस्याऽनवरतोर्ध्ववृत्तेर्येनाग्न्यादिना यादृशेनाऽऽर्द्रेन्धनादिसंयोगविशिष्टेन यावद्देशकालवर्त्तिना धर्म्यन्तरेषु पूर्वदृष्टेषु महानसादिषु पक्षेषु निरूपिता स तादृशो व्याप्यांशो धर्म्यन्तरे पर्वतादौ साध्यधर्मिणि पक्षे दृष्टः, तस्य व्यापकांशस्य तथैव तथाभूत-

भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ।
ज्ञायते भेदहानेन क चिच्चापि विशेषयोः ॥१२॥

स्यैव तावद्देशकालवर्त्तिनो ऽनुमापको भवति, न तु व्यापको व्याप्यस्येति। धर्म्यन्तरेष्विति च पूर्वदृष्टमहानसादिसपक्षगतैव व्याप्तिरनुमानाङ्गं न तु सकलदेशव्याप्तिरिति दर्शयति। ततश्च लिङ्गसकलदेशकालव्याप्तयवगमो लिङ्गिनो ऽनुमानाङ्गमिति मन्वानाः तस्य च प्रमाणं मृगयमाणाः सकृदेव प्रत्यक्षेण नियमो गम्यते भूयोदर्शनाऽऽहितसंस्कारसचिवेन वा चरमेण प्रत्यक्षेणेत्यादिसंवित्तिविरुद्धाऽभिधानेन क्लिश्यन्तो निरस्ता इति।

ननु सपक्षेष्वपि बहुषु न केन चिदेकेन प्रमाणेन नियमो ऽवगन्तुं शक्यते, सर्वप्रमाणानामेकैकदेशकालपर्यवसानादत आह भूयोदर्शनेति[१२]। सत्यं, नैकेन गम्यते बहुभिस्तु दर्शनैर्बहुषु देशेषु धूमस्याऽग्निना साहित्यं गम्यते, तस्मिंश्चावगते व्यभिचारे चाऽनवगते यथादृष्टेषु धूमस्याऽग्निना व्याप्तिरवगता भवति। ननु नाऽदर्शनमात्रादनग्निषु सर्वेषु धूमस्याऽभावः सिध्यति, को वा ब्रूते सिध्यतीति, किं त्वदर्शनमात्रमेवाऽनग्नौ धूमस्य ब्रूमः, तावतैव बहुशो ऽवगताग्निसाहित्यस्य धूमस्य परिदृष्टेषु देशकालेषु वह्निनियमो ऽवगतो भवति, तावदेवाऽनुमानाङ्गं, तदनन्तरं तु यत्र यत्र धूमः तत्र तत्राऽग्निरिति यो ऽवगमः सो ऽप्यानुमानिक एव परोक्षरूपत्वात्, तस्य तु प्रत्यक्षत्वं संविद्विरुद्धम्, आपरोक्ष्याभावादिति न्यायरत्नमालायामेव प्रपञ्चितमित्यास्तां तावत्।

नन्वन्यस्यैव धूमस्य महानसे ऽपि न साहित्यमन्येनैवाऽग्निना ऽवगतं, देशान्तरे चाऽन्यस्याऽन्येन, अतः कस्य केन नियमः साहित्यं वा व्याप्तिर्वा; ऽत आह सामान्येति। अस्ति हि तयोर्भूयोदर्शनमिति। क चित् स्थायिनोर्विशेषण्योरपि व्याप्तिरस्त्येव, कृत्तिकारोहिण्योरिवे-

कृत्तिकोदयमालक्ष्य रोहिण्यासत्तिक्लृप्तिवत् ।
'व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ॥१३॥
अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ।
अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ॥१४॥
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशाऽवधारणा' ।
ये तु तानपि विस्रब्धं साध्यसिद्धौ प्रयुञ्जते ॥१५॥

त्याह क चिदिति । यदि व्याप्यं व्यापकमनुमापयति हिंसात्वमप्यग्नीषोमीयादिहिंसायामधर्मत्वमनुमापयेत्, अस्ति तस्याऽधर्मत्वेन व्याप्तिर्ब्रह्महत्यादौ; अत आह व्याप्तेरिति[१३] द्वयेन।
सत्यम्, अस्ति हिंसात्वस्य व्याप्तिः, तथापि नाऽधर्मत्वव्याप्तेः तत्प्रयोजकम्, यदेव निषिद्धत्वमस्मिन्नधर्मत्वे सत्यमुष्य निषिद्धत्वस्य भवितुं शक्तिरित्येवं निरूप्यते तदेव प्रयोजकम्। अन्ये तु हिंसात्वादयः परेण निषिद्धत्वेन प्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवन्ति, अतः सत्यामपि व्याप्तौ तैर्दृष्टैरपि व्यापकधर्मत्वं नाऽवधारयितुं शक्यम्। कः पुनः प्रयोजकः, यस्य धर्मान्तरविरहेणाऽपि साध्याऽन्वयो दृष्टः स प्रयोजकः, यस्य त्वन्यसहितस्यैव साध्याऽन्वयः स तदभावे निश्चिते तद्रहितो न प्रयोजकः, निषिद्धत्वस्य च हिंसात्वविरहेणापि सुरापानादावधर्माऽन्वयो दृष्ट इति तदेवाऽधर्मत्वव्याप्तेः प्रयोजकम्। हिंसात्वस्य तु निषिद्धत्वविरहेण न क चिदधर्माऽन्वयो दृष्ट इति तदप्रयोजकम्। यत्र तु द्वयोः सहितयोरेव साध्याऽन्वयः तत्र द्वयोरपि प्रत्येकमप्रयोजकत्वात् सहिताभ्यामेवाऽनुमानं नैकेनेति। ये त्वप्रयोजकानपि हेतून् साध्यसिद्ध्यर्थं प्रयुञ्जते तेषां न केवलमप्रयोजकत्वम्, अन्ये ऽपि तु प्रतिहेत्वादिदोषास्तेषां सुलभाः; तेन तेषां भ्रान्तिरेवेत्याह ये त्विति[१५]। वि-

सुलभैः प्रतिहेत्वादिदोषैर्भ्राम्यन्ति ते चिरम् ।
तेष्वागमविरुद्धत्वं स्वयं चेष्टविघातिता ॥१६॥
अलौकिकविवादाश्च वर्ज्यास्ते हैतुकैस्ततः ।
'निषिद्धत्वेन हिंसानामधर्मत्वं प्रयुज्यते ॥१७॥
तदभावे न तत्सिद्धिर्हिंसात्वादप्रयोजकात् ।
हेतुद्वयं प्रयुक्ते च मिथ्यात्वे सर्वबुद्धिषु ॥१८॥
ज्ञानत्वोत्पत्तिमत्त्वादिसाधको न प्रयोजकः* ।
त्रैवर्णिकप्रयुक्ता च यागादेः स्वर्गहेतुताम् ॥१९॥

श्रद्धयाऽऽदरेणेत्यर्थः । तानेव दोषान् दर्शयति तेष्विति । शक्यते प्रयोक्तुम्, अग्नीषोमीयादिहिंसा, धर्मः, विहितत्वात्, अग्निहोत्रवदिति । आगमविरोधश्चाऽधर्मत्वानुमानस्य, इष्टविघातश्च, यागादीनामपि क्रियात्वेनाऽधर्मत्वानुमानात् सर्वलोकप्रसिद्धिविरोधाच्चैवंवादिनो न्यायविद्भिरुपेक्षणीया इति ।

एवमुपपादितमप्रयोजकत्वमुदाहरणतो दर्शयति निषिद्धत्वेनेति[१७] पञ्चभिः । हेतुद्वयं-कारणदोषो बाधकज्ञानं च प्रयत्नाऽनन्तरज्ञानादित्येवंजातीयकैरनित्यत्वं शब्दस्य न सिद्ध्यति, तथा जातिमत्त्वेनैन्द्रियकत्वेन च, तद्धि वस्तुसत्तामात्रनिबन्धनं नित्याऽनित्यसर्ववस्तुसाधारणमिति शब्दाधिकरणे वक्ष्यते । अतः कृतकत्वसावयवत्वादिप्रयुक्तमेवाऽनित्यत्वं,जातिमत्त्वादिकं त्वतिस्थूलमिति तार्किकाणामेव वक्तुमुचितं नास्माकम् । ननु निरवयवस्यापि कर्मादेर्विनाशित्वदर्शनात् कृतकत्वमेवाऽनित्यत्वस्य प्रयोजकं न सावयवत्वम्, सत्यं, सावयवत्वेनापि कृतकत्वमनुमाय शक्यमनित्यत्वमनुमातुम्, यदि

---

* न प्रयोजक इति २ पु. पा. ।

न मनुष्यत्वमात्रेण शूद्रस्थेन प्रयुज्यते ।
कृतसावयवत्वादिप्रयुक्ता च विनाशिता ॥२०॥
प्रयत्नाऽनन्तरज्ञानसदृशैर्न प्रयुज्यते ।
जातिमत्त्वेन्द्रियत्वादि वस्तुसन्मात्रबन्धनम् ॥२१॥
शब्दाऽनित्यत्वसिद्ध्यर्थं को वदेद्यो न तार्किकः' ।
तस्माद्य एव यस्याऽर्थो दृष्टः साधनशक्तितः ॥२२॥
स एव गमकस्तस्य न प्रसङ्गाऽन्वितो ऽपि यः ।
उपात्तश्चैकदेशाभ्यां धर्म्यप्यत्रैकदेशवान् ॥२३॥
अपारार्थ्ये हि धूमादेः स्वरूपैनैकदेशता ।
स एव चोभयात्मा ऽयं गम्यो गमक एव वा* ॥२४॥

हि कृतकत्वस्याऽभावो निश्चितः स्यात् ततो ऽशक्यमेव सावयवत्वेनाऽनित्यत्वाऽनुमानमिति ।

उपसंहरति तस्मादिति[22]। ननु पक्षधर्मिणो ऽनुपादानाय परिपूर्णं लक्षणमत आह उपात्त इति[23]। अन्यस्यैकदेशस्योपादाने कथमन्यस्यैकदेशिन उपादानम्, अत आह अपारार्थ्यइति[24]। एकदेशिसम्बन्धिरूपमेव ह्येकदेशत्वं न वस्तुरूपमात्रमिति । ननु प्रमातुरन्यपदार्थत्वे पक्षधर्म्यपेक्षमेकदेशत्वमिति युज्यते एकदेशाभ्यामर्थात् पक्षधर्म्याक्षेपः, यदा सपक्षैकदेशी समुदायो वा ऽन्यपदार्थः यदा वा कर्मधारयः तदा सपक्षसम्बन्धसमुदायानामन्यतमस्यैकदेशावेकदेशशब्दावभिदधाते न तु पक्षैकदेशाविति न ताभ्यां पक्ष-

* एव चेति २ पु. पा. ।

असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधकः ।
अतः* पृथगभिन्नो वा प्रयोक्तृणां विवक्षया ॥२५॥
अनित्यः कृतको यस्माद्धूमवानग्निमानिति ।
धर्म्यभिन्नमुपादानं, भेदो ऽत्राग्निरितीदृशे ॥२६॥
एकदेशविशिष्टश्च धर्म्येवाऽत्राऽनुमीयते ।
न हि तन्निरपेक्षत्वे संभवत्यनुमेयता ॥२७॥

धर्म्युपादानं सिद्ध्यति; तेन त्रिष्वपि समारूढार्थेषु यथा पक्षधर्म्युपादानं सिद्ध्यति तथा वक्तव्यमत आह स एवेति । स एव पक्षैकदेश्येव हि लिङ्गिलिङ्गैकदेशवत्तयोभयात्मा गम्यो गमकश्च, न त्वेकदेशिमात्रं, तस्य सम्बन्धग्रहणसमयएव गृहीतस्याऽननुमेयत्वात्; तदिदं पक्षधर्मिणो ऽनुमेयत्वमसन्निकृष्टग्रहणेन भाष्ये दर्शितमिति नाऽनुपादानं दोष इति ।

तावेव गम्यगमकात्मानौ विभजति असिद्धेनेति[२५] । असिद्धेन प्रमाणान्तराऽप्रसिद्धेन वह्निमत्त्वात्मना ऽनुमेयत्वं, प्रमाणान्तरसिद्धेन तु धूमवत्त्वात्मना गमकत्वमिति । अथाऽयमेकदेशी साधनवाक्ये कथमुपादातव्य, इत्यत आह अत इति । पृथगेकदेशाभ्यां वैयधिकरण्येनाऽभिन्नस्ताभ्यां सामानाधिकरण्येन यथाविवक्षमुपादानमिति । तावेव प्रकारौ दर्शयति अनित्य इति[२६] ।

यदुक्तमेकदेश्येवाऽसिद्धेनैकदेशेन गम्य इति, तदुपपादयितुमुपक्षिपति एकदेशेति[२७] । उपपत्तिमाह न हीति। कथं न सम्भव-

* आत्त इति पाठान्तरम् ।

न धर्ममात्रं सिद्धत्वात्, तथा धर्मी, तथोभयम् ।
व्यस्तं वा ऽपि समस्तं वा स्वातन्त्र्येणाऽनुमीयते॥२८।
एकदेशस्य लिङ्गत्वं साध्येनाऽनुगमो ऽस्य च ।
द्वयं च न स्यादिष्टं सत् पक्षस्त्वेषु यथाक्रमम् ॥२९॥
अनित्यत्वादयो धर्माः कृतकत्वादयो न हि ।
ध्वनिना ऽनुगमो नैषां नोभयस्योभयेन वा ॥३०॥
संबन्धो ऽप्यनुपादानान्नाम्ना षष्ठ्या ऽपि वा मितौ ।
न चाऽप्यनुगमस्तेन लिङ्गस्येह निदर्श्यते ॥३१॥

त्यत आह न धर्मेति[२८] । अग्निः सम्बन्धग्रहणकाले एव सिद्धः, पर्वतो ऽपि प्रत्यक्षसिद्धो, ऽत एव अग्निपर्वतात्मकमुभयमपि स्वातन्त्र्येण सिद्धम्; अतो न तयोर्व्यस्तयोः समस्तयोर्वा स्वातन्त्र्येणाऽन्योन्याऽविशिष्टरूपेणाऽनुमेयत्वमिति ।

इतश्च धर्मधर्म्युभयेषां नाऽनुमेयत्वमित्याह एकदेशस्येति[२९] । एतदेवोदाहरणेन दर्शयति अनित्यत्वेति[३०] । अनित्यत्वमस्तीत्येतावति प्रतिज्ञाते कृतकत्वस्याऽतद्धर्मत्वान्न पक्षैकदेशस्य लिङ्गत्वं स्यात्, शब्दाऽस्तित्वप्रतिज्ञायां तु कृतकत्वस्य घटादिषु तदनुगमो न शक्यते दर्शयितुं, शब्दाऽनित्यत्वयोः सद्भावप्रतिज्ञायामपि न कृतकत्वस्योभयधर्मत्वं, शब्दमात्रधर्मत्वात्; अतो न स्वातन्त्र्येण धर्मधर्मिणोरनुमेयत्वमिति । सम्बन्धो ऽपि न धर्मधर्मिणोः स्वातन्त्र्येण साध्यः, मितौ साधनवाक्ये षष्ठ्या नाम्ना वा संबन्धपदेनाऽनुपादानात्; न ह्येवं प्रयुञ्जते लौकिकाः, पर्वतस्याग्निरस्तीति, अग्निपर्वतसंबन्धो ऽस्तीति वा, यथालोकं च परीक्षकैर्वक्तव्यं, न तद्विपर्ययेणेत्याह सम्बन्ध इति[३१]। उदाहरणे ऽपि लिङ्गस्य न सम्बन्धेनाऽनुगमं दर्शयन्तीत्या-

न चाऽऽकारद्वयं तस्य साध्यसाधनभाग् भवेत् ।
'तस्मादर्थगृहीतत्वान्मतुबर्थस्य गम्यता ॥३२॥
न स्वातन्त्र्येण मन्तव्या' यथा दण्ड्यादिशब्दतः ।
विशिष्टाऽर्थप्रतीता स्यात् सम्बन्धो नान्तरीयकः ॥३३॥
विशेषणविशेष्यत्वमापन्नौ द्वाविमावतः ।
गम्यावङ्गाङ्गिभावस्तु कैश्चिदिष्टो विकल्पतः ॥३४॥
सर्वथा धर्मिणो धर्मो धर्मेण त्ववगम्यते ।

ह न चापीति ।

किं च, सम्बन्धसत्त्वमात्रं न साध्यं सिद्धत्वात्, न चासौ पर्वतवत् साध्यसाधनरूपमाकारद्वयं बिभर्ति, येन सम्बन्धं पक्षीकृत्याऽग्निमत्तया शक्यते साधयितुं, सम्बन्धमात्रस्याऽग्निमत्त्वाऽभावात्; सम्बन्धविशेषस्य प्रागनुमानादसिद्धस्य पक्षीकर्त्तुमशक्यत्वात्; न च तस्य धूमवत्त्वं सिद्धं येन हेतुः स्यात्, तदिदमाह न चेति[३२]। तस्माद्धर्मविशिष्टो धर्म्यैवाऽनुमानज्ञानेन विषयीक्रियते, न चाऽसति सम्बन्धे विशिष्टं शक्यते प्रतिपत्तुमिति सम्बन्धो ऽपि तत्राऽर्थादन्तर्णीतो गम्यते, तत्र तु प्राप्ताऽप्राप्तविवेकेन सम्बन्धस्यैवाऽर्थगृहीतस्य गम्यता ऽनुमेयता न तु स्वातन्त्र्येणेत्याह तस्मादिति पादत्रयेण। अत्रैव दृष्टान्तमाह यथेति[३३] । दण्डिशब्देन हि प्रकृत्या दण्डः प्रत्ययेन तद्वानभिधीयते, सम्बन्धस्तु नान्तरीयकतया गम्यतइति। उपसंहरति विशेषणेति गम्या[३४]वन्तेन। इमौ धर्मधर्मिणौ। तत्र तु किं विशेषणं किं वा विशेष्यमित्यत्रैकेषां मतमाह अङ्गाङ्गीति। विकल्पाऽभिप्रायमेव दर्शयति सर्वथेति[३५]। धर्मिगतो धर्मो ऽनित्यत्वं कृत-

विशेषणविशेष्यत्वे न विशेषोऽवधार्यते ॥३५॥
'तत्रोत्तरं वदन्त्यन्ये यदि धर्मी विशेषणम् ।
हेतुधर्मेण सम्बन्धस्तस्याऽप्राधान्यतोऽस्फुटः ॥३६॥
प्रधानत्वाद्धि धर्मेण सम्बन्धो वाक्यतो भवेत् ।
तत्राऽसंभवतः पश्चात् कल्प्योऽसौ धर्मिणा सह ॥३७॥
ध्वनेरित्यथ वा वाच्य'मन्वयस्य तु दर्शने ।
भेदोपात्तस्य धर्मस्य गुणभावो न दुष्यति ॥३८॥
अग्नेर्देशस्य विशिष्टत्वे न चैतत् पक्षलक्षणम् ।
विशिष्टता ऽस्य देशेन भवेदेवंप्रकारिका ॥३९॥

कत्वधर्मेणाऽवगम्यते, स्वातन्त्र्ये सिद्धसाध्यतापत्तेः; स तु धर्मो विशेषणं वा विशेष्यो वा भवतु न तत्राऽभिनिवेश इति । एतद् दूषयति तत्रेति[३६] सपादद्वयेन । अनित्यत्वं शब्दगतमिति हि प्रतिज्ञाय कृतकत्वं हेतुत्वेनोच्यमानं प्रतिज्ञावाक्ये शब्दस्य विशेषणत्वेनाऽप्राधान्यान्न तेन संबध्यते, प्रधानेनैव त्वनित्यत्वेन संम्बन्धः सहसा गम्येत, तत्र चाऽसंबन्धमालोक्य क्लेशेन धर्मिसम्बन्धः कल्प्यः स्यात्, शब्दस्य कृतकत्वादिति वा पुनः शब्दग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् ; अतः शब्दस्यैवाऽनित्यत्वविशिष्टस्य साध्यत्वं युक्तमिति ।

नन्वेवं यद्यत् कृतकं तत्तदनित्यमित्यन्वय[*]दर्शनवेलायां प्रधानभूतेन शब्देनैवाऽन्वयो गम्येत न गुणभूतेनाऽनित्यत्वेनाऽत आह अन्वयस्येति[३८] । यत्कृतकं तदनित्यमित्यन्वयवाक्ये पुनरनित्यत्वस्योपादानात्कृतकत्वाऽन्वयसिद्धेः प्रतिज्ञायां तस्य गुणभावो न दूषणाय भवतीति । इतश्चाऽग्नेर्न विशेष्यत्वमित्याह अग्नेरिति[३९] । वक्ष्य-

योऽग्निः सोऽस्ति क्वचिद्देशे यो दृष्टो यत्र तत्र वा,।
अग्निः पूर्वोऽनुभूतो वा देशमात्रेण सङ्गतः, ॥४०॥
योऽग्निः सोऽनेन युक्तो वा, यो दृष्टोऽनेन सोऽथ वा,।
योऽयं स देशमात्रेण युक्तः, पूर्वेण वाऽप्ययम्,॥४१॥
एतद्देशविशिष्टो वा योऽयमग्निरितीह, तु।
पूर्वयोः सिद्धसाध्यत्वं परेषु स्याद्विरुद्धता, ॥४२॥
व्याप्तिरेतेन देशेन सर्वाऽग्नीनां न युज्यते,।
नाऽपि पूर्वस्य, नाऽप्येष वन्हिः सर्वैर्विशिष्यते ॥४३॥

माणं पक्षलक्षणं पक्षप्रकारो विशेष्यस्याग्नेर्न सम्भवतीति। तानेव प्रकारान् दर्शयति विशिष्टेति इत्य[४२]न्तेन। एतेषु षट्सु पक्षेषु प्रथमद्वितीययोः सिद्धसाध्यत्वम्, उत्तरेषु पञ्चसु प्रमाणान्तरविरोध इत्याह इह त्विति। सिद्धसाध्यत्वं सुगमम्।

विरोधं प्रपञ्चयति व्याप्तिरिति[४३]। चतुर्थपक्षे हि योऽग्निः सोऽनेन युक्त इत्यग्न्युद्देशेन पर्वतसंयोगोपादानेन यावदुद्देश्यमुपादेयसम्बन्धात् उद्देश्यस्य च सर्वाऽग्निव्यक्तिविशेषत्वात्सर्वाग्नीनां पर्वतसम्बन्धोऽवगम्येत, ततश्च प्रमाणान्तरविरोधः स्यात्; पर्वतविशेषोद्देशेन त्वग्निजातिसम्बन्धोपादानेऽप्युपादेयस्योद्देश्येन व्याप्तेर्न कश्चिद्विरोध इति। पञ्चमषष्ठसप्तमेषु यथाक्रमं विरोधं दर्शयति नाऽपीति। पूर्वदृष्टस्याऽग्नेरेतद्देशेन न सम्बन्ध एव, पर्वतगतो वह्निः सर्वैर्देशैर्न विशिष्यत इति। अयं च षष्ठस्य विरोधः तृतीयस्याप्यग्निः पूर्वोऽनुभूतो वा देशमात्रेण सङ्गत इत्यस्यापि तुल्य इति न पृथक्

देशैः, पूर्वेण वा ऽप्यस्य न देशेन विशेष्यता ।
एतद्देशविशिष्टो ऽयमित्येतत् कथ्यते कथम् ॥४४॥
यदा देशाऽनपेक्षो ऽग्निर्नाऽयमित्यवधार्यते ।
अग्नेः पूर्वतरं चात्र देश एवाऽवधार्यते ॥४५॥
तज्ज्ञानकालबुद्धश्च न देशः स्याद्विशेषणम् ।
देशस्य पर्वतादेस्तु स्वरूपे पावकादृते ॥४६॥
गृहीते ऽग्निविशिष्टस्य पुनर्ज्ञानं न दुष्यति ।
तस्माद्धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात् प्रमेयता ॥४७॥
सा देशस्याऽग्नियुक्तस्य, धूमस्याऽन्यैश्च कल्पिता ।
ननु शब्दवदेव स्याल्लिङ्गगम्यं विशेषणम् ॥४८॥

प्रदर्शित इति । अष्टमं पक्षं दूषयति एतदिति[४४] । किमिति वा न कथ्यते, ऽत आह यदेति[४५] । नह्यगृहीतपर्वतसम्बन्धैरयमिति तद्वतो वह्निरवधार्यते, अनवधारितश्च कथं पक्षीक्रियते, तत्सम्बन्धग्रहे वा नाऽनुमेयत्वमवशिष्येतेति । इतश्च न देशस्य विशेषणत्वमित्याह अग्नेरिति । प्रागवधारितो हि पश्चाद्विशेषणविशिष्टो ऽनुमेयः देशश्च प्रागेव गम्यते; तदसौ वह्निज्ञानकाले ऽवबुद्धत्वान्न विशेषणमिति । विशेष्यस्तु भवतीत्याह देशस्येति[४६] । उपसंहरति तस्मादिति[४७] । सा च देशस्यैव धर्मित्वादित्याह सा देशस्येति[४८] ।

नैयायिकास्तु धूममेव धर्मीकृत्य तस्यैवाऽग्निविशिष्टस्याऽनुमेयतामाहुरित्याह धूमस्येति । चोदयति नन्विति । यथैव जातिविशिष्टव्यक्त्यवगमे ऽपि शब्दस्य जाताविव विशेषणे शक्तिर्न तद्विशिष्टे

नैवं, न ह्यत्र लिङ्गस्य शक्त्यनेकत्वकल्पना ।
न च तस्याऽनुमेयत्वं विशेष्यश्चाऽवधारितः ॥४९॥
विशिष्टत्वेन चाऽज्ञानात्तन्मात्रस्याऽनुमेयता ।
ननु धूमविशेष्यत्वे हेतोः पक्षैकदेशता ॥५०॥
नैतदस्ति, विशेषे हि साध्ये सामान्यहेतुता ।
धूमतज्ज्ञानसम्बन्धस्मृतिप्रामाण्यकल्पने ॥५१॥

तथा लिङ्गस्यापि विशेषणभूते ऽग्नावेव पर्यवसानाद् न विशिष्टविषयतेति । परिहरति नैवमिति[४९] । कारणमाह न हीति । कथमित्याह न चेति । च शब्दो हेतौ, विशेषणं हि सम्बन्धग्रहणकाले गृहीतम् इदानीं स्मर्यमाणमेव विशेष्यं शक्नोति विशेष्टुमिति तत्र न शब्दस्येव लिङ्गस्य शक्तिः कल्पनीयेति । विशेष्यमपि पर्वतादिकं प्रमाणान्तराऽवधारितमिति न तत्रापि लिङ्गस्य शक्तिकल्पनमित्याह विशेष्यश्चावधारित इति । विशेषणसम्बन्धमात्रं त्वन्यतो ऽनवगतमिति तन्मात्रस्याऽनुमेयत्वमिति तत्रैव लिङ्गस्य शक्तिरिति न शक्त्यनेकत्वमित्याह विशिष्टत्वेनेति[५०] । ननु व्यापकमनुमेयं, न चाऽग्निविशिष्टस्य पर्वतस्य व्यापकत्वं व्यापकविशिष्टधर्म्यन्तराऽवगतिरनुमानं न व्यापकस्वरूपाऽवगतिरिति न दोषः । चोदयति नन्विति । परिहरति नैतदिति[५१] । सांप्रतिको हि धूमविशेषो ऽग्निमत्तया साध्यमानपक्षः धूमत्वं सामान्यं च हेतुरिति ।\

दर्शितम् अनुमानस्य प्रमेयम्, इदानीं प्रमाणफले तयोश्च विषयैकत्वं दर्शयति धूमेति । धूमतज्ज्ञानादीनां प्रमाणत्वे प्रमेयज्ञानं फलं, तत्प्रामाण्ये तु हानादिबुद्धिः फलं, व्यापारतः समानविषयत्वं

फलेन विषयैकत्वं तद्व्यापारात् पुरोदितम् ।
प्रमेयधीप्रमाणत्वं* भाष्यकारस्तु मन्यते ॥५२॥
प्रत्यक्षाऽनियमोक्तिश्च सर्वत्रैवाऽनुषज्यते ।
अनुमानगृहीतस्य तेनैव प्रतिपादनम् ॥५३॥

प्रत्यक्षवदिहापि वेदितव्यम्। सर्वेषां धूमादीनां प्रमेयज्ञाने व्यापारात्।

यत्तु भिक्षुणा विषयैकत्वतृष्णया ज्ञानमेव प्रमाणं फलं चेति प्रत्यक्षे दर्शयित्वा तदेवाऽनुमानेऽप्यतिदिष्टं पूर्ववत्फलमस्येति, तस्य निराकरणमपि प्रत्यक्षोक्तमेव 'साध्यसाधनयोर्भेदो लौकिकस्तेन बाधित' इत्यतिदेष्टव्यम्। आह च—

पूर्ववत्फलमस्येति यः प्रमाणफलैकताम् ।
आह प्रत्यक्षवत्तस्य प्रतिषेधोऽपि पूर्ववत् ॥
को वृक्षच्छिदयैकत्वं परशोर्वेदितुं क्षमः ॥ इति ।

ननु प्रमेयबुद्धेरेव प्रामाण्यं भाष्यकारेणोक्तं, तत्कथं भवता प्रमाणाऽनियमो वर्ण्यते, ऽत आह प्रमेयेति[५२] । सत्यमत्रैवं भाष्यकारेणोक्तं, प्रत्यक्षोक्तस्त्वयमनियमो बुद्धिर्वा जन्म वेत्यादिरिहाप्यनुषङ्गेण द्रष्टव्य इति। एवं प्रमाणं प्रमेयं फलं च दर्शितं, प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तदोषास्तु साधनगता एव वक्तव्या इति साधनमनुसंधत्ते अनुमानेति[५३] । स्वयमनुमितार्थे परस्याऽप्यनुमानबुद्धिर्येन वाक्येनोत्पद्यते तद्वाक्यं साधनमित्युच्यते। तच्च वाक्यं प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तैः सावयवमङ्गीकृत्य प्रतिज्ञां शोधयति, साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, साध्यश्च पक्षः, स च यथोदितो धर्मविशिष्टो धर्मी, स स्वयमनुमितस्याऽर्थ-

* प्रमाणं हीति क चित् ।

परेभ्यो वाञ्छता* वाच्यः पूर्वपक्षो यथोदितः ।
तत्र† धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते ॥५४॥
नियमस्तद्विपक्षाच्च‡ कल्प्यते§ नाऽविरोधिनः ।
असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम् ॥५५॥
ताद्रूप्येण परिच्छित्ति‖स्तद्विपर्ययतो ऽपि च ।
प्रमितस्य प्रमाणे हि नाऽपेक्षा जायते पुनः ॥५६॥

स्याऽनुमानेनैव प्रतिपादनं परस्मै वाञ्छता प्रथमं वक्तव्यः, तद्वचनशब्दः प्रतिज्ञाख्यः साधनाऽवयवः प्रयोक्तव्य इति ।

कीदृशं तद्वचनं,तद्दर्शयति तत्रेति[५४] । यो ऽयं पर्वतः सो ऽग्निमानिति । ननूद्देश्यस्योपादेयेन नियमादग्निमानेवेत्यापद्यते, ततश्च धर्मान्तराणां व्युदासे धूमवत्त्वस्यापि व्युदासः स्यादत आह नियम इति[५५]। अग्निमत्तया हि पर्वतो नियम्यमानो यो ऽग्निमत्त्वविपक्षस्तदभावः तदभावनियतं च धर्मान्तरं तस्मादेव नियम्यते, तस्यैव व्युदासो भवति, नाऽविरोधिनो धर्मान्तरस्य; यथा शुक्ल एव पट इत्युक्ते शौक्ल्याभावस्य कृष्णादीनां च निवृत्तिः, न तु दैर्घ्यादेः, तथा ऽत्रापीति ।

भाष्यकारेणाऽसन्निकृष्टइति प्रतिज्ञाताऽर्थस्य साध्यस्य विशेषणमुपात्तं, तस्य व्यावर्त्यं दर्शयति असन्निकृष्टेति । येन रूपेणाऽनुमातुमिष्यते तेनैव रूपेण तद्विपरीतेन वा रूपान्तरेण शीघ्रप्रमाणेन

---

* वाञ्छित इति ३ पु. पा. । † तवेति १ पु. पा. ।
‡ तद्विरुद्धाच्चेति २पु. पा. ।
§ कल्पते इति ३ पु. पा. ।
‖ ताद्रूप्येण गृहीतत्वामिति २ पु. पा. ।

तादृप्येण परिच्छिन्ने प्रमाणं निष्फलं परम् ।
वैपरीत्यपरिच्छिन्ने नाऽवकाशः परस्य तु ॥५७॥
मूले तस्य ह्यनुत्पन्ने पूर्वेण विषयो हृतः ।

परिच्छिन्नो यो धर्मी स सन्निकृष्टः, तस्य पक्षत्वं व्यावर्त्तयितुमसंनिकृष्टग्रहणमिति। किमिति पुनस्तद्व्यावर्त्त्यते, ऽत आह प्रमितस्येति[६६]। द्वेधा ऽपि प्रमिते नास्ति प्रमाणाऽपेक्षेति।

एतदेव विभज्य विवृणोति तादृप्येणेति[६७] । न हि हस्तिनि दृश्यमाने पुनस्तत्पादेनाऽनुमानं फलवत्, अतो न तत्र प्रमाणाऽपेक्षेति ननु महानसादौ परिच्छिन्नस्याऽग्नेः पर्वते ऽपि परिच्छेदात्कथमपरिच्छिन्नविषयत्वं; देशान्तरकालान्तराधिक्यादिति चेत्, न, यावद्धूमदेशकालमग्निसद्भावस्य व्याप्तावगृहीतत्वात् । असन्निकृष्टग्रहणं तु स्मरणाऽभिमाननिरासार्थम् । मैवं, न ह्यनुमानादन्येन यावद्धूमदेशकालमग्निसद्भावः शक्यते ग्रहीतुमित्यसकृदुक्तम् । धूमवानग्निमानिति सामान्यतो ऽवगते ऽपि पर्वतादेर्देशविशेषस्य स्वरूपं व्याप्तिसमये नाऽवगतं, नतरामग्निमत्त्वं, तस्माद्देशकालाऽऽधिक्याद्युक्तमगृहीतग्राहित्वमनुमानस्य, स्मरणाऽभिमाननिरासार्थत्वे चाऽसंनिकृष्टग्रहणस्य विपरीतपरिच्छिन्ने ऽनुमानप्रवृत्तिरनिरस्ता स्यात्, न हि तन्निरासस्याऽवयवान्तरमस्तीत्यलमनेन ।

तत्र तावत्तादृप्यपरिच्छिन्ने ऽनुमानं, विपरीतरूपेणापि शीघ्रप्रवृत्तिना प्रमाणेन परिच्छिन्ने परस्य नाऽवकाशो ऽस्तीत्याह वैपरीत्येति । कारणमाह मूले इति[६८]। लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिकमनुमानस्य मूलं, तद्यावन्नैवनिष्पद्यते तावदेवाऽनुमान विषयो ऽपहृतः, अनुमानाऽवगम्यरूपाविपरीतरूपेण परिच्छिन्ने तद्विपरीतरूपे न प्रमाणाऽपेक्षेति । न केवलमनुमानविषयमेवेदं 'मन्थरस्य बाध्यत्वं'

प्रत्यक्षादेश्च षट्कस्य येनैवार्थो ऽवधारितः* ॥५८॥
तेनैवोत्तरबाधः स्याद् विकल्पादेरसम्भवात् ।

षण्णामपि प्रत्यक्षादीनां मध्ये येनैव शीघ्रप्रवृत्तिना प्रथममर्थो ऽवधारितो भवति तेनैवोत्तरकालस्य मन्थरस्योत्पत्तिनिरोधलक्षणो बाधो भवतीत्याह प्रत्यक्षादेरिति ।

कारणमाह विकल्पादेरिति[५९] । विकल्पस्तावत्सिद्धवस्तुविषयो न संभवति, नियतैकस्वभावत्वाद्वस्तुनः, समुच्चयो ऽपि विरोधान्न संभवतीति पारिशेष्याद्बाधः; तद्यदि परं पूर्वाऽनपेक्षमुत्पद्यते यथा नेदं रजतमिति, तस्य पूर्वाऽबाधेनोत्पत्त्यसंम्भवात् उत्पन्नस्यैव पूर्वस्योत्तरेण मिथ्यात्वख्यापनरूपो बाधो भवति, अनुमानस्य च लिङ्गदर्शनदृष्टान्ताऽपेक्षया विलम्बमानस्याऽलब्धात्मकस्योत्पत्तुमभिप्रवर्त्तमानस्य शीघ्रप्रवृत्तिना प्रत्यक्षादिना विषयाऽपहारेण मुखनिरोधादुत्पत्तिरेव निरुध्यते । शीघ्रं हि प्रमाणं प्रथममेव प्रमेयं विषयीकृत्य एवमिदमित्यनुपरमेण निश्चाययतीति न तद्विरुद्धस्यात्मलाभः सम्भवति। तदेवं सर्वत्र शीघ्रप्रवृत्ति प्रमाणं प्रतिष्ठितं तद्विलम्बितस्य बाधकं भवति । न ह्यग्नावुष्णत्वविपरीतशैत्याऽनुमानं कस्यचिदुत्पद्यते । तेनाऽबाधितविषयत्वमपि मन्थरस्योत्पत्तौ कारणमित्यङ्गीकर्त्तव्यमिति । अनुमाने चाऽयमपरो विशेषः, यदा हि प्रत्यक्षाऽवगतौष्ण्ये ऽग्नौ द्रव्यत्वेन पृथिव्यादिवदनुष्णत्वमनुमातुमिष्यते, तदैवोष्णे ऽप्यग्नौ द्रव्यत्वं पश्यतो ऽनुमानमनैकान्तिकत्वान्नाऽनुष्णत्वमनुमापयेत् । नन्वनुमित्सितविषयव्यतिरिक्तविषयैव व्याप्तिरनुमानाङ्गम्,अस्ति च द्रव्यत्वस्याऽग्निव्यतिरिक्तेषु पृथिव्यादिषु अनुष्ण-

---

* नैवार्थो ह्यवधारित इति का. पु. पा. ।

अग्राह्यता तु शब्दादेः प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥५९॥
तेषामश्रावणत्वादि विरुद्धमनुमानतः ।
न हि श्रावणता नाम प्रत्यक्षेणाऽवगम्यते ॥६०॥
सा ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां गम्यते बधिरादिषु ।

त्वेन व्याप्तिरिति स्यादेव ततस्तदनुमानम्, नैवम् अदृष्टव्यभिचारो हेतुरनुमानाङ्गं, स यत्र क चिदपि दृष्टव्यभिचारो नाऽनुमानज्ञानं जनयतीति यत्किंचिदेतत् । यत्र तु शीघ्रमपि प्रमाणं प्रत्यक्षादिकम् उपजातमपि दूरत्वादिदोषेण सांशयिकं स्वयमेवाऽप्रतिष्ठितं भवति तत्र मन्थरेणापि निःसंशयेन विपरीताऽर्थपरिच्छित्तिर्भवत्येवेति ।

प्रत्यक्षविरोधोदाहरणमाह अग्राह्यतेति । अग्राह्यत्वं ग्रहणाऽयोग्यत्वम्, अविद्यमानत्वमिति यावत् । यो हि शून्यवादी मायावादी वा नामरूपप्रपञ्चस्याऽसद्भावं प्रतिजानीते तस्य प्रत्यक्षविरोध इति ।

अनुमानविरोधमुदाहरति तेषामिति[६०] । दिङ्नागस्त्विदं प्रत्यक्षविरोधोदाहरणमिच्छति, तन्निराकरोति न हीति । इदं शब्दस्य श्रावणत्वं यज् ज्ञानस्य श्रोत्रजन्यत्वं, तदभावभावनियमश्च तज्जन्यत्वं, न च श्रोत्रं शब्दज्ञानं वा प्रत्यक्षं, तत्कथं श्रोत्रभावे शब्दज्ञानस्य भावः प्रत्यक्षेण गृह्यते, अतो न प्रत्यक्षगम्या श्रावणतेति । किं त्वनुमानगम्येत्याह सेति[६१] । शब्दज्ञानस्य कार्यत्वात्कारणवत्त्वे कल्पिते शब्दोच्चारणादिषु सत्स्वपि कदा चिच्छब्दस्याऽज्ञानात्तदतिरिक्तमपि कारणमस्तीति निश्चिते कर्णशष्कुलीपिधाने तस्याश्च वातदोषादिवशादुपघाते वा बधिरस्याऽश्रवणादन्यस्य च श्रवणात्कर्णशष्कुलीगतमेवाऽऽकाशमित्यनुमीयते, तच्च श्रोत्रम्; अतो ऽनुमानगम्यैव श्रावणता, तेन यो नाम शब्दो ऽश्रावणः गुणत्वाद्रूपादिवदिति प्रयुङ्क्ते

त्रिधा शब्दविरोधः स्यात् प्रतिज्ञादिविभागतः ॥६१॥
प्रतिज्ञापूर्वसंजल्प*सर्वलोकप्रसिद्धितः ।
'यावज्जीवमहं मौनीत्युक्तिमात्रेण बाध्यते ॥६२॥
सर्ववाक्यमृषात्वे तु† धर्मोक्त्यैवात्मबाधनम् ।
धर्म्युक्त्या ऽहं यतो जातः सा वन्ध्या जननी मम'॥६३॥
बौद्धस्य शब्दनित्यत्वं पूर्वोपेतेन बाध्यते ।
चन्द्रशब्दाऽभिधेयत्वं शशिनो यो निषेधति ॥६४॥

तस्याऽनुमानविरोधः, किं पुनः श्रावणत्वाऽनुमानस्याऽश्रावणत्वानुमानाद्बलीयस्त्वं,शीघ्रप्रवृत्तित्वमेव, शब्दज्ञानश्रोत्रयोर्हि कार्यकारणभावं प्रतिषेधता ऽवश्यं कार्यकारणभावो ऽन्यत्रावगतो ऽत्र प्रतिषेद्धव्यः, अनवगतस्य प्रतिषेधायोगात्, तस्य च तद्भावभावित्वमेवाऽन्यत्रापि प्रमाणम्; तच्च शब्दज्ञानश्रोत्रयोरपि समानमिति यथैवाऽन्यत्र कार्यकारणभावो गृह्यते तथैव शब्दज्ञानश्रोत्रयोरपि गृह्यतइति पाश्चात्त्यस्याऽश्रावणत्वाऽनुमानस्याऽनुत्पत्तिरिति ।

शब्दविरोधं दर्शयति त्रिधेति । विभागमेव दर्शयति प्रतिज्ञेति[६२] । अथ प्रतिज्ञाविरोधमप्युच्चारणधर्मधर्म्युक्तिभिस्त्रेधा दर्शयति यावज्जीवमिति सार्द्धेन । उक्तिरुच्चारणं, तेनैव प्रतिज्ञातमौनित्वस्य बाध्यत्वं सर्ववाक्यं मृषेति मृषात्वधर्मोक्त्यैव प्रतिज्ञातार्थो मृषात्वं बाध्यते, सर्वमृषात्वे प्रतिज्ञावाक्यमपि मृषा स्यात्, तदेव च तस्य मृषात्वं यत्सर्वेषाममृषात्वम्, अतोऽमृषात्वेनैव मृषात्वस्य बाधः; जननी मे वन्ध्येति जननीति धर्म्युक्त्यैव वन्ध्यात्वबाधः । सोऽयं स्ववचनविरोध इति । पूर्वसंजल्पविरोधमुदाहरति बौद्धस्येति[६४] ।

---

* संकल्पेति १ पु. पा. । † मृषात्वेनेति १ पु. पा. ।

स सर्वलोकसिद्धेन चन्द्रज्ञानेन बाध्यते ।
ज्ञातगोगवयाकारं प्रति यः साधयेदिदम् ॥६५॥
न गोर्गवयसादृश्यं तस्य बाधोपमानतः ।
'गेहाऽवगतनास्तित्वो जीवंश्चैत्रो यदा बहिः ॥६६॥
नास्तीति साध्यते बाधस्तत्राऽर्थापत्तितो भवेत् ।
अग्नावदाहके साध्ये शब्दे चाऽनभिधायके ॥६७॥

सर्वलोकप्रसिद्धिविरोधमुदाहरति चन्द्रेति । चन्द्रशब्देन हि शशिविषयं विज्ञानं सर्वलोकप्रसिद्धमुपजायमानं तस्य तदभिधेयतां बोधयदनभिधेयत्वं बाधतइति । एतेन च प्रतिज्ञाविरोधादयः शब्दसंस्पर्शित्वमात्रेण शब्दविरोधा इत्युच्यन्ते, न त्वत्र क्व चिदपि शब्देन प्रतिज्ञातार्थो बाध्यते; सर्वत्राऽनुमानेनाऽर्थापत्त्या प्रत्यक्षेण वा बाधः, य एव तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धो ऽर्थः प्रतिज्ञायते यथा शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छुक्तिवत्, अग्निहोत्रं न स्वर्गसाधनं क्रियात्वाद्भोजनवत्, अग्नीषोमीयहिंसा प्रत्यवायकरी हिंसात्वाद् ब्रह्महत्यादिवदिति, अत्रैवाऽऽगमबाधः, पदार्था ह्यगृहीतसम्बन्धा एवाऽऽगमार्थं बोधयन्तो नियमस्मरणसापेक्षाल्लिङ्गाद्बलीयांसो भवन्तीत्यनुमानादागमस्य बलीयस्त्वं, विशेषतश्च वेदस्य निर्दोषस्याऽनन्यथासिद्धेश्च सम्भवाद्दोषादन्यथोपपत्तेश्चाऽनुमानाद्बलीयस्त्वमिति । उपमानविरोधमुदाहरति ज्ञातेति[६५] ।

अर्थापत्तिविरोधं दर्शयन् दृष्टाऽर्थापत्तिविरोधस्य तावदुदाहरणपञ्चकं दर्शयति गेहेति[६६] द्वयेन । दृश्यादर्शनाऽवगतगृहाऽभावकल्पितस्य बहिर्भावस्याऽभावप्रतिज्ञा ऽभावपूर्विकया ऽर्थापत्त्या बाध्यते, वह्नेस्तु प्रत्यक्षाऽवगतदाहकल्पिततच्छक्तेरदाहकत्वम्, अतच्छक्तित्वं

श्रोत्रादिनास्तितायां च शब्दाऽनित्यत्वसाधने।
श्रुताऽर्थापत्तिबाधोऽत्र यदाप्तोक्तिनिवारिते ॥६८॥
दिवाभुजौ निषिध्येत* हेतुना रात्रिभोजनम्।
शशशृङ्गादिसद्भावविरोधोऽनुपलब्धितः ॥६९॥
एवं च धर्मसम्बन्धबाधस्तावदुदाहृतः।
धर्मधर्म्युभयेषां च स्वरूपस्व†विशेषयोः ॥७०॥

प्रत्यक्षपूर्विकया चेष्टानुमितज्ञानकल्पिताऽभिधानशक्तेरनुमानमनुमानपूर्विकया शब्दज्ञानकारणत्वेनाऽनुमितस्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्य दिगाकाशाऽहंकाराणामन्यतमस्य सामर्थ्ये कल्पिते तदभावाऽनुमानस्याऽनुमानपूर्विकया ऽर्थापत्त्या बाधः। श्रोत्रशब्देन तच्छक्तिर्लक्ष्यते। तथा ऽर्थापत्तिसिद्धाऽभिधानशक्त्यन्यथानुपपत्तिकल्पितशब्दनित्यत्वविपरीता नित्यत्वपक्षस्याऽस्यार्थापत्तिपूर्विकया। श्रुताऽर्थापत्तिविरोधमुदाहरति श्रुतेति[६८]।

अभावविरोधमुदाहरति शशेति[६९]। भावप्रमाणवदेव चाऽभावस्यापि बलाऽबलभावः, प्रमाणेषु यद्यतो बलीयः तदभावोऽपि ततो बलीयान्, यच्च यतो दुर्बलं तदभावोऽपि ततो दुर्बल इति वेदितव्यमिति।

एवमुदाहृतं प्रत्यक्षादिबाधमुपसंहरति एवं चेति[७०]। धर्मसम्बन्धो हि धर्मिणोऽनुमानस्य प्रमेयं तत्स्वरूपस्य प्रत्यक्षादिबाधो दर्शि-

---

* दिवाभुजेर्निषिद्धेनेति १ पु.। दिवाभुजौ निषिधेनेति २ पु. पा.।
† स्वरूपत्वेति पाठान्तरम्।

श्रुत्यर्थाऽऽक्षिप्तयोर्वाक्ये वाच्यः सर्वप्रमाणकः ।
तृणादिविक्रियाहेतोरग्निमद्धिमसाधने ॥७१॥
प्रत्यक्षाऽवगताच्छैत्यात्तद्विशेषस्यबाधनम् । स्य
'अधर्मो विहितो दुःखं करोत्यल्प*मितीह तु ॥७२॥
विहितत्वादधर्मस्य स्वरूपस्यैव बाधनम् ।
तथा दुःखनिमित्तत्वं विशेषस्तस्य बाध्यते' ॥७३॥

त इति धर्मस्वरूपवत्तद्विशेषस्य धर्मिस्वरूपतद्विशेषयोरुभयस्वरूप-तद्विशेषयोश्च प्रत्यक्षादिबाधो दर्शयितव्य इत्याह धर्मेति । धर्मग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अत्र पूर्वोऽभ्युपगमबाधे यत्किंचिद्विशेषबाधो ऽपि दूषणमेव, प्रत्यक्षादिबाधस्तु प्रतिज्ञातस्यैव विशेषस्य वक्तव्यो यो धर्मधर्म्युक्तचैवाऽवर्जनीयतया ऽर्थादाक्षिप्यते, तद्बाधे ऽपि प्रतिज्ञातार्थे बाधो भवति, अत उक्तं श्रुत्यर्थाक्षिप्तयोरिति[७१]। श्रुत्युपात्तस्य स्वरूपस्याऽर्थाक्षिप्तस्य च विशेषस्येत्यर्थः । यस्तु विशेषो नाऽऽक्षिप्यते तस्मिन् बाधिते ऽपि न प्रतिज्ञाताऽर्थो बाधितो भवति, तस्य यदि वाद्युपगममात्रेण प्रतिवादी बाधं ब्रूयात्ततः प्रकृतातिसिद्धान्तान्तरदूषणं नाम निग्रहस्थानमापद्यतइति ।

तत्र धर्मविशेषबाधमुदाहरति तृणेति । अग्निर्ह्युष्णत्वव्याप्तः स्वव्यापकमुष्णत्वमाक्षिपेत्, तस्य च प्रत्यक्षाऽवगतेन शैत्येन बाधात् तद्व्याप्तो ऽग्निरपि बाधितो भवति ।

धर्मिस्वरूपतद्विशेषबाधमुदाहरति अधर्म इति[७२] सार्द्धेन । विहितग्रहणमुपलक्षणमात्रं न तु धर्मि तद्विशेषणं वा । तदयमर्थः । यो ऽग्नीषोमीयहिंसाद्यधर्मः सो ऽल्पदुःखं करोति इति । अत्र चाऽधर्म-

* अलमिति पाठान्तरम् ।

'अयथार्था धियः सर्वा इत्युक्ते द्वयबाधनम् ।
स्वरूपस्वविशेषाभ्यां' तद्धीमिथ्यात्वसाधनात्* ॥७४॥
क्षणिकाऽत्यन्तमिथ्यात्वे विशेषौ च द्वयोरिह ।
दर्शनादेकदेशस्येत्यनेनैतद् व्युदस्यते ॥७५॥

त्वादेवाऽर्थाक्षिप्तं दुःखकरत्वम् । अल्पत्वस्य विषयज्ञानार्थमुपात्तम्-अल्पत्वमेव साध्यते; तदिहाऽधर्मस्वरूपधर्मिणो विहितत्वादेव बाधः, आगमेन बाध इत्यर्थः । तथा यो दुःखकरत्वमधर्मस्य धर्मिणो विशेषो ऽर्थाक्षिप्तः तस्याप्यागमेनैव बाधः, तद्बाधे च तद्विषयमल्पत्वमपि प्रतिज्ञाताऽर्थो बाधितं भवतीति । उभयस्वरूपतद्विशेषबाधमुदाहरति अयथार्था इति[७४] पादत्रयेण । कारणमाह तद्धीति ।

कौ पुनरनयोर्विशेषौ, तौ दर्शयति क्षणिकेति[७५] । ज्ञानस्वरूपस्य तद्विशेषस्य च क्षणिकत्वस्याऽयथार्थत्वस्य तद्विशेषस्य चात्यन्तिकत्वस्य बाधः, तद्ग्राहिणीनामपि धियां मिथ्यात्वापातात् । सो ऽयं प्रतिज्ञयैव धर्मधर्मिस्वरूपयोर्बाधात् स्ववचनबाधः । पूर्वं धर्मोक्त्या धर्म्युक्त्या च बाधो वर्णितः, संप्रत्युभयोक्त्या, सो ऽयं निरालम्बनवादे दर्शितः । क्षणिकात्यन्तिकयोश्च धर्मधर्मिविशेषयोरभ्युपगतयोर्बाधात् पूर्वाऽभ्युपगमबाध इति । नन्वप्रसिद्धविशेष्यत्वमप्रसिद्धविशेषणत्वमप्रसिद्धोभयत्वं च दोषाः किमिति नोच्यन्ते, निरालम्बनवादएवाऽप्रसिद्धोभयत्वं वा वाच्यम्, अन्यतरस्य वेति दर्शितत्वादुदाहरणमपि नान्यन्मृग्यम् । नन्वदृष्टस्वलक्षणस्यापि कर्मणः संयोगविभागाभ्यामनुमानादप्रसिद्धविशेषणत्वं दोषः, कथं पुनरदृष्टस्वलक्षणस्याऽनुमानमुत्पत्तिमतः फलस्य दर्शनादिति चेत् । नन्वेवं संयोगविभागावुत्पत्तिकारणजन्याविति पक्षः स्यात्, प्रसिद्धं चोत्पत्तिकारणजन्यत्वं घटा-

---

* बोधनादिति का. पु. पा. ।

यत्रैकस्योभयोर्वापि संशयाऽधीविपर्ययाः ।
शैत्यान्न दाहको वह्निश्चाक्षुषत्वादनित्यता ॥७६॥
शब्दस्येत्येवमादौ तु द्वयोः सिद्धो विपर्ययः ।
कृतकत्वगुणत्वादौ परोक्ते याज्ञिकं प्रति ॥७७॥
स्वोक्ते चैवंप्रकारे स्यादसिद्धो ऽन्यतरस्य तु ।
'बाष्पादिभावसंदिग्धो द्वयोरन्यतरस्य वा ॥७८॥
धर्मस्त्रिधा ऽप्यसिद्धः स्या'देवं तावत्स्वरूपतः ।

दाविति नाऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । अथ कर्मजन्याविति साध्येत, न ऽगृहीते कर्मणि तद्विशिष्टबुद्ध्यसंभवात्, न ह्यगृहीतविशेषणा विशिष्ये बुद्धिः; अथ कर्मस्वरूपमप्यनुमानेनैव गृह्येत, न, अत्यन्ताऽदृष्टेन तेन कस्य चिल्लिङ्गस्य संबन्धग्रहणाऽसंभवात् । यश्च दृष्टस्यापि वह्न्या-देर्देशकालान्तरसंबन्धमात्रमप्यगृहीतं नाऽनुमानेन गृह्यते, गृहीतवि-षयमेवाऽनुमानमिति वदति, स कर्मस्वरूपमेवाऽगृहीतमनुमानेन गृह्यतइति वदन्नुन्मादमेवाऽऽत्मनः प्रकटयतीत्यास्तां तावत् ।

एवमसंनिकृष्टग्रहणनिरस्ताः प्रतिज्ञाभासाः प्रपञ्चिताः, संप्र-ति हेत्वाभासानसिद्धाऽनैकान्तिकविरुद्धान्प्रपञ्चयन् एकदेशदर्शना-दित्यनेन दर्शनशब्देन निश्चयवाचिना निरस्तमसिद्धं दर्शयति दर्शना-दिति । वादिप्रतिवादिनोरेकस्य द्वयोर्वा संशयाऽज्ञानविपर्यया यस्मिन् सो ऽनिश्चितत्वादसिद्धो ऽनेन व्युदस्यतइति । द्वयोर्विपर्यया-ऽसिद्धिमुदाहरति शैत्यादिति[७६] । अन्यतरस्य विपर्ययाऽसिद्धि-मुदाहरति कृतकत्वेति[७७] । शब्दाऽनित्यत्वे हि यदेव मीमांसकं प्रति वैशेषिकादिभिः कृतकत्वगुणत्वादिकं हेतुत्वेनोच्यमानं प्रति-वादिनो ऽसिद्धं तदेव मीमांसकेनोच्यमानं वाद्यसिद्धमिति । संदिग्धा-

एतएव प्रकाराः स्युराश्रयाऽसिद्धिकल्पने ॥७९॥
ज्ञाते ऽपि हि स्वरूपेण नाऽतद्धर्मे ऽस्ति हेतुता ।
सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादात्मा सर्वगतस्त्विति ॥८०॥
बौद्धं प्रत्याश्रयासिद्धो, लौकिकादेस्तु संशयः* ।
'वाङ्मात्राऽसिद्धिमात्रेण व्यवहाराऽप्रकल्पनात् ॥८१॥

ऽसिद्धमुदाहरति बाष्पादीति[७८] पादत्रयेण । त्रिधाऽपीति, वादिप्रतिवाद्युभयेषामिति । अज्ञानाऽसिद्धिस्त्वप्रसिद्धार्थपदप्रयोगे दर्शयितव्येति ।

एवं तावत्स्वरूपतो ऽसिद्धिमुक्तामुपसंहरति एवं तावदिति[७९] । आश्रयद्वारेणापि हेतोरसिद्धिः, एवमेवाऽज्ञानसंशयविपर्ययैर्वादिप्रतिवाद्युभयाऽपेक्षैर्वक्तव्येत्याह एतएवेति । कथं पुनर्धर्म्यसिद्धौ हेतोरसिद्धिरत आह ज्ञाते ऽपीति[८०] । पक्षसम्बन्धितारूपेण हि हेतुत्वम्, अज्ञाते च धर्मिणि न तद्धर्मत्वं ज्ञायतइति भवत्येव हेतोरसिद्धिरिति । उदाहरणमाह सर्वत्रेति । बौद्धस्याऽऽत्माऽभावनिश्चयाद्विपर्ययाऽसिद्धिः, पृथग्जनानां देहातिरिक्ते पुंसि संशया† त्तेषां सन्दिग्धाश्रयासिद्धिरिति ।

ननु यद्यन्यतराऽसिद्धिर्दूषणं ततस्तिस्रो ऽपि कथाः समुच्छिद्येरन्, सर्वत्र हि स्वाऽनभिमतार्थसाधनमसहमानाः प्रतिवादिनो हेत्वसिद्धिमात्मनो ब्रूयुः, तावता च तस्य दूषणं सिध्येत्, तत्र 'चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः, करणैर्जन्यमानत्वा'दित्युक्ते शाक्यादयो वेदानामनाप्तप्रणीतत्वं मन्यमानाः हेत्वसिद्धिमुक्त्वैव कृतार्थाः स्युः, ततश्च मीमांसकाः पराजीयेरन्, अत आह वाङ्मात्रेति[८१] द्वयोः

---

* संश्रय इति २ पु. पा. ।

† देहाऽतिरिक्तेषु तत्संशयादिति २ पु. पा. ।

द्वाभ्यां यो ऽसत्त्वतो* ज्ञातस्तद्वचो दूषणं मतम् ।
इतरत्साधनं तु स्याद्वादिना यदि साध्यते ॥८२॥
निराकरणसिद्धौ वा दूषणं प्रतिवादिनः' ।
'संदेहविपरीतत्वहेतू चात्र निराकृतौ ॥८३॥
ज्ञातसम्बन्धवचनात्' त्रयः संशयहेतवः ।
सत्साध्ये† तदभावे वा‡ द्वाभ्यां§ व्यावृत्त एव च ॥८४॥

न। सत्यं, वाङ्मात्रेणाऽसिद्ध्युद्भावनेन दूषणव्यवहारो न प्रकल्पते, अत एव न तन्मात्रेण दूषणत्वं ब्रूमः, किं तु यो हेतुः प्रतिवादिना ऽसिद्धत्वेनोद्भावितो ऽपि वादिप्रतिवादिभ्यां यथावन्निरूप्यमाणो ऽसत्त्वेन संप्रतिपन्नो भवति तस्यैव वचनं दूषणं; भवति च तत्त्वपरत्वे वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्तिः। यत्तु वादिनः प्रतिवादिनो वा कर्कशत्वान्न कथंचिदुभाभ्यां सत्त्वेन वा ऽसत्त्वेन वा संप्रतिपन्नं भवति तद्यदि वादी प्राश्निकेभ्यः प्रतिपादयेत् ततो ऽसत्यामपि प्रतिवादिसंप्रतिपत्तौ सम्यक् साधनं भवति । यदि तु प्रतिवाद्येवाऽसिद्धिं तेभ्यः प्रतिपादयेत् ततो ऽसत्यामपि वादिसंप्रतिपत्तौ दूषणमेव स्थितं भवतीति ।

ज्ञातसंम्बन्धपदव्यावर्तितावनैकान्तिकविरुद्धाख्यौ संशयविपर्ययहेतू दर्शयति संदेहेति[83] पादत्रयेण । उभयोरपि व्याप्त्यभावाद्व्याप्तिवचनेन ज्ञातसम्बन्धपदेन व्यावृत्तिरिति । संशयहेतुस्त्रिविध इत्याह त्रय इति[84] । तानेव दर्शयति सत्साध्ये इति । साध्यतदभावयोः सपक्षविपक्षयोर्वर्तमानः साधारणाऽनैकान्तिकः । ताभ्यां

---

* यो ऽतत्त्वत इति १ पु. पा. ।

† तत्साध्ये इति १ पु. पा. ।

‡ तदभावे चेति २ पु. पा. । तदबाह्ये चेति ३ पु. पा. ।

§ ताभ्यामिति पाठान्तरम् ।

द्वौ विरुद्धार्थसंम्बद्धौ यावेकत्रैकदेशिनि ।
प्रमेयाऽनित्यताऽमूर्तिधर्माः साधारणा द्वयोः ॥८५॥
नित्याऽयत्नोत्थयत्नोत्थाऽनित्येषु द्विरनित्यतः* ।
नित्या भूर्गन्धवत्त्वेन स्यादसाधारणस्त्वयम् ॥८६॥
निश्चयैकाङ्गवैकल्यादेष संशयकारणम्† ।

सपक्षविपक्षाभ्यां व्यावृत्तः केवलपक्षएव वर्त्तमानो ऽसाधारणः, धर्म्यन्तरेषु विरुद्धार्थव्याप्तं हेतुद्वयमेकत्रैकदेशिनि दृश्यमानं विरुद्धाऽव्यभिचारीति ।

साधारणमुदाहरति प्रमेयेति[८५] । हेतुवर्गे द्विरनित्यता पठनीया, ते ऽमी प्रमेयत्वादयश्चत्वारो यथाक्रमं नित्यत्वादिषु साध्येषु द्वयोः सपक्षविपक्षयोः साधारणाः, प्रमेयत्वं हि नित्येषु व्योमादिष्वनित्येषु घटादिषु विद्यते, अनित्यत्वं च यत्नोत्थेषु घटादिष्वयत्नोत्थेषु विद्युदादिषु विद्यमानं द्वयोरन्यतरस्यापि साधनत्वेनोच्यमानम् उभयवर्त्तित्वात्साधारणम् । अमूर्त्तत्वमपि नित्येषु व्योमादिष्वनित्येषु कर्मादिषु भावात्साधारणम् । अतः साध्यतदभाववृत्तिभिर्हेतुभिरुभयोः संशयो भवति, नैकत्रापि निश्चय इति चतुर्ष्वपि साध्येषु शब्दो धर्मी ।

असाधारणमुदाहरति नित्येति[८६] । भूमावेव हि गन्धो नाऽन्यत्र क्वचिन्नित्येष्वनित्येषु वा विद्यते, अतो ऽसाधारणो ऽयमिति । युक्तं तावत्साधारणो द्वाभ्यां सह दृष्टो द्वये स्मृतिं जनयन् संशयहेतुरिति, यश्चाऽसाधारणः स केनापि सहाऽदृष्टः क्वचिदपि बुद्धिमनादधत्कथं संशयहेतुरत आह निश्चयेति[८७] । सपक्षाऽन्वयो विपक्ष-

* नित्ये बुद्धिरनित्यतेति ३ पु. पा. ।
† उभौ संशयकारणम् इति २ पु. पा. ।

'साधारणो यथा दृष्टो बुद्धिद्वयनिमित्तकः ॥८७॥
विरुद्धैकाऽनवाप्तेश्च संशये कारणं मतम् ।
अत्राऽसाधारणो* नास्ति तदभावमुखेन तु ॥८८॥

व्यतिरेकश्च द्वयं निश्चयाङ्गं,तत्र साधारणस्य सपक्षान्वयोऽस्ति, विपक्षव्यतिरेकस्तु नास्ति, तत्रापि वृत्तेरसाधारणस्य विपक्षव्यतिरेको ऽस्ति न सपक्षान्वयो ऽस्ति । तेन निश्चयैकाङ्गवैकल्यात्साधारणवदसाधारणो ऽपि संशये कारणमिति ।

नन्वेकाङ्गविकलतामात्रेण क्व चिदपि द्वयोर्बुद्धिमनादधतः कथं संशयहेतुत्वम्, अत आह साधारण इति द्वयेन । न हि साधारणो द्वयोः स्मृतिजननात्संशयहेतुः, किं तु द्वाभ्यां सह दृष्टः पक्षधर्मिणि दृश्यमानो द्वयमपि तत्राऽनुमापयति, द्वयोश्चैकत्र विरोधात्संशयो भवति । संशयनिमित्ताऽनुमानबुद्धिद्वयं यस्य कार्यतया विद्यते स बुद्धिद्वयनिमित्तकः । एवमसाधारणो ऽपि यत्र नित्ये ऽनित्ये वा नास्ति तयोरुभयोः पक्षधर्मिण्यभावमनुमापयन्नुभयाऽभावस्य त्वेकत्राऽसंभवात्संशयहेतुरिति । तदिदं शाक्यमतेनाऽसाधारणस्य संशयहेतुत्वमुक्तं, स्वयं त्वस्य संशयहेतुत्वं प्रदेशान्तरे निरस्तम् । न हि साधारणो द्वयमनुमापयन्संशयनिदानं, द्वयोरपि नियमाभावेनाऽनुमानाऽसंभवात्किं तु द्वाभ्यां सहदृष्टिमात्रेण द्वयोः स्मरणं जनयति । विरुद्धाऽर्थद्वयस्मरणं चाऽन्यतरानिर्धारणकारणाभावे संशयं जनयति । यस्त्वसाधारणः क्व चिदप्यदृष्टो धर्मिवदेव न क्व चिद्भावे ऽभावे वा स्मृतिं जनयतीति नाऽस्य संशयहेतुत्वमिति ।

* यत्राऽसाधारण इति २ पु. पा.

द्वयाऽसत्त्वविरोधाच्च मतः संशयकारणम्' ।
सन्दिग्धहेतुता चैषां विषयाऽपेक्षयोच्यते* ॥८९॥
'निर्णयस्यापि हेतुत्वं दृष्टं साध्यान्तरे यतः ।
व्यवच्छेदाऽन्वयौ लब्ध्वा' निष्क्रियादावमूर्तिवत् ॥९०॥
क्षित्येकदेशसिद्धत्वे गन्धवत्त्वस्य हेतुता ।
यत्राऽप्रत्यक्षता वायोररूपत्वेन साध्यते ॥९१॥
स्पर्शात्प्रत्यक्षता वा ऽसौ विरुद्धाऽव्यभिचारिता ।
के चिज्जात्यन्तरं चैनां वर्णयन्त्यपरे पुनः ॥९२॥

किं पुनरुदाहृतानां स्वाभाविकमेव संशयहेतुत्वं, नेत्याह संदिग्धेति[८९] । कस्मादित्यत आह निर्णयेति[९०] पादत्रयेण । क्व दृष्टमित्याह निष्क्रियादाविति । अमूर्त्तत्वं हि नित्यत्वे साध्ये कर्मादिष्वपि वर्त्तमानं विपक्षव्यवच्छेदाभावात्संशयहेतुः । निष्क्रियत्वे तु साध्ये तल्लाभान्निर्णयहेतुर्भवति; तथा गन्धवत्त्वमपि सर्वस्यां पृथिव्यां नित्यत्वेन पक्षीकृतायां पृथिवीव्यतिरेकेणाऽन्यत्र क्व चिदप्यभावादलब्धसपक्षान्वयं संशयहेतुः । तदेव क्षित्येकदेशस्य सिद्धत्वेन तदेकदेशे साध्ये तदेकदेशान्तरे साध्याऽन्वयलाभान्निर्णयहेतुरिति ।

विरुद्धाऽव्यभिचारित्वमुदाहरति यत्रेति[९१] । द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वादिति, महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादिति च, तामिमां विरुद्धाऽव्यभिचारितां के चित्साधारणाऽसाधारणाभ्यां जात्यन्तरं वर्णयन्ति । अपरे तु द्वयमप्यंशेन सपक्षविपक्षयोर्वर्त्तमानं साधारणे ऽन्तर्भावयन्ति । द्वयस्यापि मिलितस्याऽत्र क्व चिदप्यभावादसाधारणत्व-

---

* इष्यते इति ३ पु. पा. ।

साधारणत्वमंशेन समस्तं वा ऽप्यनन्वयम्* ।
प्रतिज्ञा यत्र बाध्येत पूर्वोक्तैर्यस्य साधनैः ॥९३॥
तत्पराजयतः कार्यो निर्णयो बाध†वर्जनात् ।
क्वचित्संशयहेतू यौ प्रत्येकत्वेन लक्षितौ ॥९४॥
संघाते निर्णयस्ताभ्यामूर्ध्वताकाकवत्त्ववत् ।
प्रत्येकं संहतौ‡ वा ऽपि गमकावविरोधिनौ ॥९५॥

मित्यन्ये। तदाह के चिदिति[९२] । स्वयं तु जात्यन्तरत्वमेवाऽत्राभिमतं, त्रयः संशयहेतव इत्युक्तत्वादिति ।

कथं पुनरेवं साधनद्वयनिमित्ते संशये निर्णयः, अत आह प्रतिज्ञेति[९३] । यस्य साधनस्य प्रतिज्ञा प्रत्यक्षादिना बाध्यते तस्य पराजयं कृत्वेतरेण निर्णयः, तस्य बाधाऽभावाद्यथा वायावेवाऽपरोक्षाऽनुभवेनाऽप्रत्यक्षाऽनुमानं बाध्यतइति ।

यत्तु भिक्षुणा पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुरिति एकस्यैव हेतुत्वविवक्षया ऽनेकयोर्विरुद्धाऽव्यभिचारिणोराभासत्वं दर्शितं, तन्निराकरोति क्व चिदिति[९४] । न हि विरुद्धाऽव्यभिचारिणोरनेकत्वादनिर्णायकत्वम् , ऊर्द्ध्वत्वकाकानिलयनाभ्यां स्थाणुपुरुषस्थाणुस्थलसाधारणाभ्यां प्रत्येकं स्थाणुत्वनिर्णयाऽसमर्थाभ्यामपि सहिताभ्यां ताभ्यामेव स्थाणुत्वनिर्णयदर्शनादिति । तथा प्रत्येकमग्न्यनुमापकाभ्यां गन्धविशेषधूमाभ्यां सहिताभ्यामपि विरोधिभ्यां तदनुमानं दृश्यते, अतो नाऽनेकत्वमहेतुत्वकारणमित्याह प्रत्येकमिति[९५] । तस्माद्विरुद्धार्थव्याप्ताऽनेकहेतुसन्निपात एव संशयनिमित्तत्वेनोदाहर्त्तव्यः ।

* असन्मयमिति २ पु. पा. । † बाध्येति ३ पु. पा.
‡ संहिताविति ३ पु. पा. ।

तस्माद्भिन्नौ विरुद्धार्थौ हेतू चात्र* निदर्शितौ ।
षोढा विरुद्धतामाहुश्चतुर्धा वैकधाऽपि वा ॥१६॥
श्रुत्यर्थोक्तस्य बाधायां प्रतिज्ञार्थस्य हेतुना, ।
नित्यत्वे कृतकत्वस्य धर्मबाधाद्विरुद्धता ॥१७॥
'बाधो धर्मविशेषस्य यदा त्वेवं प्रयुज्यते ।
अर्थवच्छब्दरूपं स्यात् प्राक्सम्बन्धाऽवधारणात् ॥१८॥

नाऽनेकत्वमात्रमिति एकत्वविवक्षाऽभिधानमनुपपन्नम्, तथा हि अविरुद्धस्याप्यनेकस्य निरासः स्यात्, स चा युक्त इत्युक्तं, तदाह तस्मादिति[१६] ।

प्रपञ्चितस्त्रिधा संशयहेतुः, विपरीतहेतुं प्रपञ्चयति षोढेति । धर्मधर्म्युभयेषां स्वरूपविशेषाभ्यां षड्विधत्वमुभयस्यैकैकाऽनतिरेकात् चतुर्विधत्वम्, अवान्तरभेदस्याऽनुपयोगात् , प्रतिज्ञार्थबाधाऽविशेषादेकविधत्वमिति । कीदृशे विषये विरुद्धता, तां दर्शयति श्रुतीति[१७]। धर्मविशिष्टधर्मिवचनं प्रतिज्ञा, तेन श्रुत्युक्तस्य धर्मधर्मिस्वरूपस्याऽर्थाक्षिप्तस्य तद्विशेषस्य यत्र हेतुना बाधः तत्र विरुद्धतेति । सो ऽयं प्रतिज्ञार्थं बाधमानो विरुद्धश्च बाधक इति वा विरोधीति वा* वाच्यो न विरुद्ध इति, शाक्यपरिभाषया तु विरुद्धशब्द इति ।

धर्मस्वरूपबाधमुदाहरति नित्यत्वे इति । धर्मविशेषबाधमुदाहरति बाध इति[१८] सार्द्धद्वयेन । यो हि स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयमित्याश्रित्य तत्सिद्ध्यर्थमेवं प्रयुङ्क्ते, सम्बन्धग्रहणात्प्रागपि शब्दो ऽर्थवान्, अर्थं बोधयतीति यावत्, विभक्तिमत्त्वात् पश्चाद्वदिति, सिद्धे चाऽर्थबोधने ऽर्थान्तरबोधाऽभावात्स्वरूपार्थत्वं सिद्धं भवतीति, तं

---

* विरुद्धार्थहेतू वा ऽत्रेति ३ पु. पा. । विरुद्धौ वा हेतू चात्रेति २ पु. पा.

विभक्तिमत्त्वात्पश्चाद्धत्स्वरूपेणेति चाऽऽश्रिते ।
अस्वरूपाऽर्थयोगस्तु पश्चाच्छब्दस्य दृश्यते* ॥९९॥
तेन प्रागपि सम्बन्धादस्वरूपार्थता भवेत्' ।
इहप्रत्ययहेतुत्वाद् द्रव्यादेर्व्यतिरिच्यते ॥१००॥
समवायं यथेहाऽयं घट इत्यादिसङ्गतिः ।
अत्राप्यसमवायत्वं संयोगस्येव सिध्यति ॥१०१॥
तेन धर्मिस्वरूपस्य वैपरीत्याद्विरुद्धता ।
यच्च सत्तावदेकत्वं समवायस्य कल्पितम् ॥१०२॥

प्रत्युच्यते । सम्बन्धग्रहणात्पश्चात्स्वरूपाऽतिरिक्ताऽर्थबोधेन विभक्तिमत्त्वस्य व्याप्तिदर्शनाद् दृष्टान्ताऽनुसारेण प्रागप्यस्वरूपाऽर्थबोधनमेव साधयेत्, तच्च प्रमाणान्तरविरोधादशक्यं साधयितुम् । यत्तु शक्यं स्वरूपार्थत्वं तदनेनैव हेतुना बाध्यते, शक्यते हि प्रयोक्तुं प्राक् सम्बन्धान्न स्वरूपार्थत्वं विभक्तिमत्त्वात् पश्चाद्वदिति । यदा चार्थान्तरबोधनं दृश्याऽदर्शनेन स्वरूपार्थत्वं च हेतुनैव बाधितं तदा प्रकारान्तराऽसम्भवादर्थवत्त्वमेव प्रतिज्ञार्थो बाधितो भवतीति ।

धर्मिस्वरूपतद्विशेषबाधोदाहरणमाह इहेति[१००] । संगतिः, संयोग इति । स्वरूपबाधं दर्शयति अत्रापीति[१०१] । विशेषविरोधं दर्शयति यच्चेति[१०२] । संयोगे हि प्रतिद्रव्यं भेदेन व्याप्तमिहप्रत्ययहेतुत्वं समवायस्यापि भेदमापादयत् तस्य विशेषसत्तावदेकत्वं वैशेषिकाऽभिमतं बाधेतेति ।

* शस्यते इति ३ पु. पा. ।

तत्र संयोगवद्भेदात् स्याद्विशेषविरुद्धता ।
नित्यमात्माऽस्तिता कैश्चिद्यदा सौत्रान्तिकं प्रति ॥१०३॥
साध्यते ऽवयवाऽभावाद्व्योमवद् द्वयबाधनम् ।
तदोभयविशेषस्य बाधो ऽयं साध्यते यदा ॥१०४॥
पारार्थ्यं चक्षुरादीनां संघाताच्छयनादिवत् ।
शयने संघपारार्थ्यं भौतिकव्याप्तहेतुके ॥१०५॥
आत्मानं प्रति पारार्थ्यमसिद्धमिति बाधनम् ।
असंहतपरार्थत्वे दृष्टे संहतता ऽपि च ॥१०६॥

उभयस्वरूपबाधमुदाहरति नित्यमिति[१०३] । सौत्रान्तिकस्याऽऽवरणाऽभावमात्रं व्योम, अभावस्य तुच्छत्वात् स्वरूपमेव नास्ति, नतरां नित्यत्वम्; अतस्तेनैव दृष्टान्तेनाऽऽत्मनो ऽपि स्वरूपं नित्यतां चाऽनवयवत्वं बाधेतेति ।

उभयविशेषबाधमुदाहरति तदेति[१०४] । सांख्यानां प्रकृत्यतिरिक्तं पुमांसं साधयतामयं प्रयोगः, सिद्धे पारार्थ्ये यो ऽसौ परः स पुमानित्यभिप्रायः । संघातात्सत्त्वरजस्तमआत्मकत्वादित्यर्थः ।

अत्र विशेषविरोधं दर्शयति शयने इति[१०५] । शयनादिषु संघातात्मकशरीरपारार्थ्येन भौतिकत्वेन च व्याप्तः संहतत्वहेतुर्दृष्ट इति स चक्षुरादीनामपि संहतपारार्थ्यसाधनादिष्टमसंहतरूपं प्राकृतैः सत्त्वरजस्तमोभिरसंपृक्तं चिन्मात्ररूपमात्मानं प्रति पारार्थ्यं धर्मविशेषं धर्मिणामपि चक्षुरादीनां धर्मविशेषमाहंकारिकत्वं बाधेतेति । एतदेव विवृणोति असंहतेति[१०६] । संहतरूपवस्त्वन्तरपारार्थ्यसाधनात् प्रकृत्यतिरिक्तात्मपारार्थ्यमभिमतं न सिध्येत्, अतो न सिषाधयिषिताऽऽत्मसिद्धिरिति ।

अनहङ्कारिकत्वं च चक्षुरादेः प्रसज्यते ।
गमकस्यैकदेशस्य व्याप्तिर्गम्येति भाषितुम्* ॥१०७॥
साध्यसाधर्म्यवैधर्म्यैर्दृष्टान्तः प्रतिपाद्यते ।
तत्र हेत्वर्थमुद्दिश्य साध्योपादानमिष्यते ॥१०८॥
उद्देश्यो व्याप्यते धर्मो व्यापकश्चेतरो मतः ।
यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्† ॥१०९॥
तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ।
वदत्यर्थं स्वशक्त्या च शब्दो वक्त्रनपेक्षया ॥११०॥

दर्शिता हेत्वाभासाः, संप्रति ज्ञातसंबन्धपदव्यावर्त्तितानेव दृष्टान्तदोषान् दर्शयितुं दृष्टान्तवचनमेव तावत् प्रस्तौति गमकस्येति[१०७]। साध्यो धर्मविशिष्टो धर्मी, तत्साधर्म्येण साध्यधर्मवत्तया वैधर्म्येण च तदभाववत्तया चाऽवस्थितो यो दृष्टान्तः स गमकस्य हेतोर्गम्येन व्याप्तिं दर्शयितुं प्रतिपाद्यतइति । प्रतिपादनप्रकारं दर्शयति तत्रेति[१०८]। हेतुः साधनवाक्याऽवयवः कृतकत्वादित्यादिः, तस्यार्थः कृतकत्वादिलिङ्गं, तमुद्दिश्याऽनित्यत्वादेः साध्यस्योपादानं कार्यम्; कस्मादित्याह उद्देश्य इति[१०९]। यदुद्देशेन हि यदुपादीयते तस्य तेन व्याप्तिः कथिता भवति, तेन लिङ्गस्य व्याप्यतां लिङ्गिनश्च व्यापकतां दर्शयता लिङ्गोद्देशेन लिङ्ग्युपादीयतइति। कीदृशः पुनरुद्देशः, कीदृशं चोपादानं, तद्दर्शयति यद्वृत्तेति। किं यत्तद्वृत्तग्रहणं तानेव विभक्त्यन्तान् डतरडतमान्तांश्च गृह्णाति यत्कृतकं तदनित्यमेवेति। ननु यथा वा तथा वा रचितं वाक्यं वक्तुर्विवक्षितं प्रतिपादयत्येवेति किं

* व्याप्तं गम्येत भाषितुम् इति २ पु. पा. ।

† उद्देशलक्षणमिति २ पु. पा. ।

साध्यहेतुत्वमर्थानां व्याप्तिशक्त्यनुरोधतः।
'तत्राऽज्ञानाद्यदा वक्ता सहचार*विवक्षया ॥१११॥
विपर्ययेण वा हेतौ† न व्याप्तत्वं विवक्षति।
विवक्षन्नपि वा शब्दं तद्योग्यं न वदेद् यदि ॥११२॥
घटे कृतकनाशित्वे नाशिव्याप्तं कृतेन वा।
न तदेष्टस्य हेतुत्वं, स्यादनिष्टस्य चैव तत् ॥११३॥
तस्माद् व्याप्यत्वरूपेण वाच्यो हेतुत्वसंमतः'।

रचनाविशेषेणाऽत आह वदत्यर्थमिति[११०]। स्वशक्तिमनुरुध्यन्ते शब्दा न वक्तुरभिप्रायम्, अतो ऽवश्यमादर्त्तव्यो रचनाविशेषः, तद्वचनमात्रेण साधुता भवति। किं चाऽर्थद्वयमपेक्षितव्यम्, न हि लिङ्गलिङ्गिशून्यः सपक्षः समीचीनेनापि वाक्येन यत्तद्युक्ततया निर्दिश्यमानः शक्नोति लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिं बोधयितुम्, अतो द्वययुक्त एव सपक्षो वक्तव्यो यो व्याप्तिं बोधयितुं शक्नुयात्; तादृशेनैव साध्यसिद्धिरित्याह साध्येति[१११]।

एवं साधर्म्यवचनं स्वरूपतो ऽर्थतश्च शोधयित्वा विपर्यये दोषान् दर्शयन् रचनादोषं तावद्दर्शयति तत्रेति त्रयेण। हेतोर्हि साध्येन नियमः साध्यसिद्धर्थे वक्तव्यो यत्कृतकं तदनित्यं घटादिवदिति; यदा त्वज्ञानात्साहित्यमात्रं विवक्षन् हेतोरेव वा व्याप्तिं विवक्षन्नपि प्रमादात् साहित्यं वदति घटे कृतकनाशित्वे सहदृष्टे इति, न तदा कृतकत्वस्य हेतुत्वमिष्टं सिध्यति; यदा वा साध्यस्य हेतुना व्याप्तिः यदनित्यं तत्कृतकमिति तदा ऽपि न परमिष्टस्य कृतकत्वस्य हेतुत्वं

---

* सहभावेति का. पा.।

† हेतोरिति २ पु. पा.।

'यदा सम्यक् प्रयुक्ते ऽपि वाक्ये ऽर्थो न तथा भवेत्॥११४॥
साध्यहेतूभयव्याप्तिशून्यत्वात् परमार्थतः ।
नित्यो ध्वनिरमूर्त्तत्वात् कर्मवत्परमाणुवत् ॥११५॥
घटवद् व्योमवच्चाऽपि' तदसद्वादिनं प्रति ।
धर्म्यसिद्धावपि ह्येवं दृष्टान्ताऽऽभासता भवेत् ॥११६॥
तत्सद्भावे ऽपि च व्योम्नि ह्ययुक्ते ऽपि कीर्तिते ।
कर्माद्यालोचनाद् व्याप्तिर्हेतोर्नास्तीति वर्जनम् ॥११७॥
व्याप्त्या साधर्म्यउक्ते च न वैधर्म्यमपेक्ष्यते ।
'सहभावित्वदृष्ट्या तु यदा व्याप्तिं न लक्षयेत् ॥११८॥

न सिध्यतीति किं त्वनिष्टस्यैवाऽनित्यत्वस्य हेतुत्वं स्यादिति । संप्रत्यर्थाऽन्यथात्वदोषमाह यदेति[११४] पादन्यूनेन द्वयेन । साध्यशून्यत्वादीनां यथासंख्यं कर्मादीन्युदाहरणानि । दृष्टान्ताभासतेति वक्ष्यमाणेन संबन्ध इति । व्योमवदिति च तदभाववादिनं सौत्रान्तिकं प्रति धर्म्यसिद्ध्या ऽपि तदाभासता स्यादित्याह तदसदिति[११६] । व्याप्तिशून्यतां विवृणोति तत्सद्भावइति[११७] । यद्यपि व्योम्नः सद्भावः स्यात्, तच्च नित्यत्वाऽमूर्त्तत्वयुक्तमेव दृष्टान्ततया कीर्तितं, तथापि तन्निदर्शनं निष्फलमेव, कर्माद्यालोचनेनाऽमूर्त्तत्वस्याऽनित्येष्वपि वृत्तेरनैकान्तिकत्वात्; यद्यपि चायं हेतुदोषो नैकान्तिकत्वं नाम तथापि दृष्टान्तोऽपि व्याप्तिदर्शनार्थत्वात्तदसद्भावे ऽनर्थक एव; ते चामी दृष्टान्तदोषा ज्ञातसंबन्धपदेन व्यावर्त्तिताः । न हि साध्यशून्येषु दृष्टान्तेषु लिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धज्ञानं संभवतीति ।

वैधर्म्यवचनमनुसंधित्सुः प्रथमं तावदनावश्यकत्वं तस्य दर्शयति व्याप्त्येति[११८] । यथा व्याप्तिरवगम्यते तथेत्यर्थः । कदा तर्हि

परः साधर्म्यदृष्टान्तात् तं च नाऽपेक्षते यदा ।
वक्ता वा सहभावित्वं शुद्धं तेन वदेद् यदा ॥११९॥
विपरीताऽन्वयं वा ऽपि* तत्समाधित्सया तदा ।
पूर्वज्ञानोपमर्देन वैधर्म्येणेष्टसाधनम्' ॥१२०॥
साहित्यमात्रं पूर्वोक्तं हेतोस्तत्रोपयुज्यते ।
व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ॥१२१॥

तदपेक्षेत्यत आह सहेति सार्द्धद्वयेन । वादिना सम्यगपि साधर्म्ये ऽभिहिते यदा प्रतिवादी मानसाऽपचाराद् व्याप्तिमनवबुध्य साहित्यमात्रं साधर्म्यात् मन्यते, यदा वा प्रतिवादी साहित्यं स्वयमेवाऽवगम्य विपक्षव्यतिरेकार्थं वैधर्म्यमेवाऽपेक्षते न साधर्म्यं, यदा वा वाद्येव साधर्म्यं यथावदनुक्त्वा साहित्यमात्रं व्याप्तिविपर्ययं च पूर्ववद्वदेत् तदा तत्समाधित्सया साधर्म्योपजनितविपर्ययज्ञानोपमर्देनापि घटे व्याप्तिदर्शनाय वैधर्म्यं वाच्यमिति । तदा तर्हि किं कथितमपि साधर्म्यं निष्फलमेव, नेत्याह साहित्येति[१२१] । न ह्यसत्यन्वये व्यतिरेकमात्रादर्थः सिध्यति, तेन वैधर्म्येणापि दृष्टं साधयतो यथा कथंचिदप्युक्तेन साधर्म्येण यत्साहित्यं सिद्धं तदुपयुज्यतइति । लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिकथनं वैधर्म्यं, तत्रापि व्याप्यमेवाऽभावमुद्दिश्य व्यापकस्याऽभावस्योपादानं, व्याप्यव्यापकभावस्त्वभावयोर्भावविपरीत इत्याह व्याप्येति ।

धूमस्तत्राऽग्निरिति साधर्म्यं, यत्राऽग्निर्नास्ति तत्र धूमो नार्यमिति ।

* विपरीतान्वयत्वं वेति १ पु. पा. ।

तयोरभावयोस्तस्माद् विपरीतः प्रतीयते ।
'धूमभावे ऽग्निभावेन व्याप्ते, ऽनग्निस्ततश्च्युतः॥१२२॥
अधूम एव विद्येतेत्येवं व्याप्यत्वमश्नुते ।
तथा ऽनग्नावधूमेन व्याप्ते धूमस्ततश्च्युतः ॥१२३॥

विपर्यये प्रमाणमाह धूमभावे इति[१२२] द्वयेन । यो हि यत्रैव भवन् यद्देशकालौ नाऽतिक्रामति स तद्व्याप्यः, व्यापकस्त्वाधिक्ये ऽप्यविरुद्धः, तत्र धूमस्याऽग्निदेशकालाऽनतिक्रमात् सकलधूमदेशकाले ऽग्निना व्याप्ते ऽनग्निरग्न्यभावस्ततो धूमात्प्रच्युतो धूमाऽभाव एव भवन् धूमाऽभावदेशकालाऽनतिक्रमाद् व्याप्यो भवति, एवमेवाऽनग्नावप्यधूमेन व्याप्ते धूमस्ततो ऽनग्नेः स्वविरुद्धाद् धूमव्याप्तात्प्रच्युतो ऽग्नावेव भवन्नग्निना व्याप्तो भवति, तेन धूमेनाऽग्निं साधयता धूमस्याऽग्निव्याप्तिसिद्ध्यर्थमनग्नेरधूमेन व्याप्तिर्वैधर्म्ये वक्तव्या । एतदुक्तं भवति, यत्र तावद्व्याप्यव्यापकयोः समदेशकालता तत्र तदभावयोरपि समदेशकालत्वान्नाऽसंकीर्णं व्याप्यव्यापकत्वं शक्यं दर्शयितुम् , यत्र तु व्याप्यव्यापकयोर्न्यूनाऽधिकत्वं तत्र व्याप्यस्य भावस्य न्यूनत्वात्तदभावो ऽवश्यमधिको भवन् व्यापको भवति, व्यापकस्य व्याप्याऽधिकत्वात्तदभावो न्यूनतया व्याप्यो भवतीति युक्तो विपर्यय इति ।

तदेवं सति यथैव साधर्म्ये ऽग्निभावो धूमस्य व्यापकतयोक्तः तथैव यदि वैधर्म्ये ऽप्यग्न्यभावो धूमाऽभावस्य व्यापकतयैवोच्येत तथा सति व्यापकस्याधिक्ये ऽप्यविरोधाद्धूमाऽतिक्रमेणाप्यनग्निः सम्भवन् धूमे ऽपि सम्भावितः स्यात्, ततश्च व्याप्याद्धूमाद्विपक्षस्याऽनग्नेस्तेन सहापि सम्भवतो न प्रच्युतिस्ततः सिध्येत्, तत्प्रच्युतिकथनार्थं च वैधर्म्यमनर्थकं स्यात्, अच्युते च तस्मिन् विपक्षे ऽपि

अन्यत्राऽनवकाशत्वाद् व्याप्यते ध्रुवमग्निना'।
व्यापकौ तु यदोच्येते भावाऽभावौ तदा ततः ॥१२४॥
नैव व्याप्याद्विपक्षस्य प्रच्युतिः कथिता भवेत्।
तस्माद्धूमेन साध्यत्वमग्नेः प्रार्थयते यदा ॥१२५॥
तदा ऽनग्निरधूमेन व्याप्तो* वाच्यो न चाऽन्यथा।
अनग्न्यधूमसाहित्ये व्याप्तेर्वा ऽपि विपर्यये ॥१२६॥
न प्रस्तुतोपकारः स्यादन्यद्वापि प्रसाध्यते।
यत्राऽप्यर्थस्य शून्यत्वं द्वाभ्यामेकेन वा भवेत् ॥१२७॥
यदनित्यं तु तन्मूर्तमणुवद् बुद्धिवत् खवत्।
'साध्येन व्याप्तिसिद्ध्यैव व्यतिरेको ऽत्र कथ्यते॥१२८॥

सम्भवन् धूमो ऽग्निना व्याप्त्यभावान्नाग्निं गमयेदित्याह व्यापकाविति[१२४]। उपसंहरति तस्मादिति[१२५]। न चाऽन्यथेति[१२६]। न साहित्यमात्रं नापि व्याप्तिविपर्यय इति। अन्यथावचने दोषमाह अनग्नीति। साहित्ये साहित्यमात्रे प्रस्तुतस्य धूमव्याप्यत्वस्याऽनुपकारः, विपर्यये त्वन्यदेवाऽग्नेरेव व्याप्यत्वं साधितं स्यादिति।

न च वचनासम्यक्त्वमात्रेण साध्यसिद्धिः, अर्थतथात्वमप्यादर्त्तव्यमित्याह यत्रापीति[१२७]। तत्रापि न प्रस्तुतोपकारः स्यादिति सम्बन्धः। द्वाभ्यामभावाभ्यामेकेन वा नित्यः शब्दो ऽमूर्त्तत्वात्, इत्यत्राऽनित्यत्वं साध्याऽभावस्तेन शून्यः परमाणुः, मूर्त्तत्वं च साधनाऽभावस्तच्छून्या बुद्धिः, उभयशून्यमाकाशमिति।

साधर्म्यवदेव वैधर्म्यव्याप्तिशून्यत्वस्य दूषणत्वमुदाहरणं च द-

---

* व्याप्य इति १ पु. पा.।

यस्यायं नास्त्यसौ हेतुस्तेन साध्येन नाप्यते ।
तेन दृष्टे ऽपि साहित्ये न सर्वो गस्य इष्यते ॥१२९॥
सहदृष्टिर्न सम्बन्धो व्याप्तिर्नैव च तावता ।
मूर्ताऽनित्यत्वयुक्ते ऽपि तस्मादङ्गीकृते घटे ॥१३०॥
कर्मादौ व्याप्त्यभावेन न दृष्टान्तत्वमिष्यते' ।
'अशेषाऽपेक्षितत्वाच्च सौकर्याच्चाप्यदर्शनात् ॥१३१॥

र्शयति साध्येनेति[१२८] त्रयेण । साध्येन हेतोर्व्याप्तिं दर्शयितुं विपक्षात्साध्याभावाद्धेतोर्व्यतिरेको हेतोस्तत्राऽभावः कथ्यते यस्यामूर्त्तत्वस्य विपक्षैकदेशादपि बुद्ध्यादेरनित्याद्व्यतिरेको बुद्ध्यादावभावो नास्ति नासावमूर्त्तत्वं हेतुस्तेन नित्यत्वसाध्येन व्याप्यते, व्याप्त्यसिद्धौ च यद्यपि क्व चिदमूर्त्तत्वनित्यत्वयोः साहित्यं दृष्टं व्योमादौ तथापि न सर्वस्याऽमूर्त्तस्य नित्यता ऽध्यवसातुं शक्यते. न हि साहित्यमात्रं लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धः, न च तन्मात्रेणाऽव्यभिचारमन्तरेण व्याप्तिः सिध्यति, तस्माद्यद्यपि वैधर्म्यवचने साधनाऽभावेन मूर्त्तत्वेन साध्याऽभावेन चाऽनित्यत्वेन युक्तो घटादिर्निर्दिश्यते यदनित्यं तन्मूर्त्तं यथा घट इति तथापि कर्मादिष्वनित्येष्वपि मूर्त्तत्वस्याव्याप्तेः व्याप्तिसिद्ध्यर्थत्वाच्च दृष्टान्तत्वस्य तदसिद्धौ घटादेरपि न दृष्टान्तत्वमिति ।

शाक्यास्तु वैधर्म्यवचनस्य पाक्षिकत्वमसहमाना वैधर्म्यमेव सर्वदा वक्तव्यं न साधर्म्यमित्याहुः ; तदुपन्यस्य दूषयति अशेषेति[१३१] सार्द्धेन । ते किल मन्यन्ते, यस्यापि साध्याऽन्वयो लिङ्गस्याऽनुमानाङ्गं यस्य वा विपक्षव्यतिरेकः तयोरुभयोरपि तावदशेषाऽपेक्षितत्वमविवादम्; तत्र यद्यन्वयो ऽङ्गमिष्येत ततो ऽवश्यं सर्वेषा-

साधने यद्यपीष्टो ऽत्र व्यतिरेको ऽनुमां प्रति ।
तावता न ह्यनङ्गत्वं युक्तिः शाब्दे हि वक्ष्यते' ॥१३२॥

अतीताऽनागतानामपि धूमानामग्निभिः सर्वैः समन्वयो ग्रहीतव्यः, न चासावीश्वरेणापि ग्रहीतुं शक्यते; न च केषां चिदन्वये गृहीते ऽन्यैरगृहीताऽन्वयैरनुमानं सम्भवति; वह्निमत्त्वसामान्येन धूमवत्त्वसामान्यस्याऽन्वयो गृहीत इति चेत्, न, सामान्यस्य स्वलक्षणव्यतिरेकाऽव्यतिरेकविकल्पसहनाऽसम्भवात्, अस्तु वा सामान्यं, तथापि तदीयाऽशेषदेशकालाऽन्वयो ऽग्नेर्दुर्ग्रह एव, विपक्षव्यतिरेकस्तु सुज्ञानः, स ह्यदर्शनमात्रगम्यः, सुकरं च सर्वधूमानामप्येकदेशस्थेनैवाऽनग्निष्वदर्शनम्; तस्मात् अनग्निभ्यो व्यतिरिच्यमानो धूमो ऽनग्निव्यावृत्तिमुखेनाऽग्निं गमयति, अत एवाऽतद्व्यावृत्तिविषयत्वं लिङ्गशब्दयोः; तस्माद् विपक्षव्यावृत्तिप्रदर्शनार्थं वैधर्म्यमेव वक्तव्यं न साधर्म्यमिति । तान्प्रत्युच्यते, यद्यप्येवं व्यतिरेक एवाऽनुमानाङ्गं शाक्यानामिष्टं तथाप्यन्वयो ऽङ्गमेव, न तस्याऽनङ्गत्वं शक्यते वक्तुम्, अत्र च युक्तिरपोहानिराकरणपर्वणि वक्ष्यते । "न चाऽदर्शनमात्रेण ताभ्यां प्रत्यायनं भवेत्, सर्वत्रैव ह्यदृष्टत्वात्प्रत्याय्यं नाऽवशिष्यते"इति । यदि ह्यनग्नाविवाऽग्नावपि धूमो न दृश्येत ततो ऽग्नेरनग्नेश्च द्वाभ्यां व्यावृत्तो धूमो द्वयोर्व्यावृत्तिं गमयन् गन्धवत्त्ववत् संशयहेतुः स्यात् । अतो ऽन्वयो ऽप्यङ्गमेव । यत्तु सर्वत्राऽन्वयो दुर्ग्रह इत्युक्तं, तुल्यमिदं व्यतिरेके ऽपि । न ह्यदर्शनमात्रात् सो ऽपि सिध्यति, दृश्याऽदर्शनगम्यत्वादेकदेशस्थस्य च सर्वत्र दृश्याऽदर्शनाऽसम्भवात् । तस्मादनवगते ऽपि सर्वत्रान्वये सर्वतश्च व्यतिरेके बहुशः साहित्याऽवगममात्रादेव व्यभिचाराऽदर्शनसनाथादनुमानोत्पत्तिरङ्गीकर्त्तव्या। शाब्दे, शब्दार्थनिरूपणे अपोहवादे इत्यर्थः । तत्र हि जातिः शब्दार्थो नाऽपोह इति निरूपयिष्यत इति ।

बोधप्रसङ्गो भेदानां न चाऽव्याप्तिर्भविष्यति ।
अस्ति सामान्यवस्त्वेषु व्यापिता* तत्र गम्यताम्॥ १ ३ ३॥
केचित्साधर्म्यदृष्टान्ते व्याप्त्या ऽपि कथिते† पुनः ।
वैधर्म्योक्तिमपीच्छन्ति व्यावृत्तिनियमेच्छया ॥१३४॥
हेतौ साधर्म्यदृष्टान्तात्साध्येनैवाऽवधारिते ।
व्यावृत्तिः सर्वतः प्राप्ता साध्याऽभावे नियम्यते॥ १ ३ ५॥
तत्तु मन्दफलं यस्मात्पक्षे ऽप्येवं निरूपितम् ।
व्यापकाऽभावमात्रं हि व्याप्यान्नित्यं निवर्तते ॥ १ ३ ६॥

ननु सामान्यस्याऽभावाद्धूमभेदादेवाऽग्निभेदानामनुमानमङ्गीकर्त्तव्यं, न च भेदानामदृष्टपूर्वाणामन्वयग्रहणमस्तीति कथमन्वयस्याङ्गत्वम्, अत आह बोधेति[१३३] । स्यादेवं यदि भेदेनाऽनुमानप्रसङ्गः स्यान्न त्वसावस्ति उक्तादेव व्याप्त्यभावादिति । कस्य तर्ह्यनुमानं केन चात्मना, ऽत आह अस्तीति । केचित्तु साधर्म्यवद् वैधर्म्यमपि नियतं मन्यन्ते, तदुपन्यस्यति केचिदिति[१३४] । कारणमाह व्यावृत्तीति । एतदेव विवृणोति हेताविति[१३५] । यो धूमवान् सोऽग्निमानेवेति साधर्म्यवचनाद्धूमो ऽग्निना नियम्यमानो ऽग्निव्यतिरिक्तात्सर्वस्मादेव व्यावृत्तः प्रसज्यमानः पुनर्वैधर्म्येण यत्राऽग्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्तीति एवम् अग्न्यभावाद्व्यावृत्तिः क्रियते, कथं नाम वस्त्वन्तराद्व्यावृत्तिः परिसंख्यायेतेति नियम इति परिसंख्यैवोच्यते तत्र चान्यत्र च प्राप्तेरिति । दूषयति तत्त्विति । यथा खलु पर्वतो

* व्याप्ततेति पाठान्तरम् ।

† कल्पिते इति का. पा.

तस्माद्यथैव शुक्लत्वे पटस्योक्ते विरोधिनाम् ।
निवृत्तिर्न तु दैर्घ्यादेस्तथाऽत्रापि भविष्यति ॥१३७॥
द्वैविध्यं नोपपन्नं तु यथैव ह्यग्निधूमयोः ।
प्रत्यक्षदृष्टः सम्बधो गतिप्राप्त्योस्तथैव हि ॥१३८॥
आदित्ये ऽनुपलब्धिश्चेन्न देशे ऽप्यधुनातने ।
क्व चित्तत्रोपलब्धिश्चेद्देवदत्ते ऽपि दृश्यताम् ॥१३९॥

ऽग्निमानेवेत्यत्र पक्षवचने ऽन्यभावस्यैव निवृत्तिः नाऽन्यस्येत्युक्तं, तत्रापि न ह्यग्निमानेवेत्यस्याऽयमर्थः, अग्निरेवास्तीति किं त्वग्निरस्त्येवेति, तस्माददोष इति । एतदेव दृष्टान्तदर्शनेनोपसंहरति तस्मादिति[१३७] ।

"तत्तु द्विविधं प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं च, तत्र प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं यथा धूमाऽऽकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानं, सामान्यतोदृष्टसम्बन्धं यथा देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलक्ष्याऽऽदित्ये गतिस्मरण"*मिति भाष्यं, तदाक्षिपति द्वैविध्यमिति[१३८] । परस्पराऽसंकीर्णे हि विधाद्वये द्वैविध्यं भवति, इह च सामान्यतोदृष्टोदाहरणे गतिप्राप्तिसम्बन्धे प्रत्यक्षदृष्टत्वमप्यस्तीति द्वैविध्याऽनुपपत्तिरिति । अथ पक्षधर्मिण्यादित्ये गतिप्राप्त्योः सम्बन्धो न प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यतइत्युच्यते, सो ऽधुनातने ऽपि पर्वतादौ देशे ऽग्निधूमयोरपि न प्रत्यक्ष इति तुल्यत्वमित्याह आदित्ये इति[१३९] । यदि तु क्व चिन्महानसादौ प्रत्यक्षो ऽग्निसम्बन्ध इत्युच्यते ततो

* शा. भा. पृ. १० प. १२ ।

'यदि धर्म्यन्तराऽपेक्षा तत्र सामान्यदृष्टता ।
स्यादग्निधूमयोः सैव' तस्मादेवं प्रचक्षते ॥१४०॥

ऽत्रापि देवदत्तादौ गतिप्राप्त्योरपि सम्बन्धः प्रत्यक्ष एवेत्याह कचिदिति । प्रत्यक्षेणैव हि दृष्टं कर्मस्वरूपं, तदनन्तरं च देशान्तरप्राप्तिं देवदत्तादेरुपलभामहे, न हि नित्याऽनुमेयं कर्मस्वरूपम्, अपरोक्षेणैवाऽवभासात्, नित्याऽनुमेयत्वे च देवदत्ते ऽप्यनुमेयत्वाद् "देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्ये ऽपि गतिस्मरण"*-मिति भाष्यमनुपपन्नं स्यान्न च देशान्तरप्राप्त्या ऽतीन्द्रियस्यापि कर्मणो ऽनुमानं सम्भवति, दृष्टैरेव प्रयत्नवदात्मसंयोगादिभिः कर्मकारणत्वाभिमतैस्तदुपपत्तेरिति शास्त्रदीपिकादौ प्रपञ्चितमित्यास्तां तावत् ।

एवं प्रत्यक्षतोदृष्टत्वं संकीर्णमित्युक्तम्, इदानीं सामान्यतोदृष्टत्वमपि संकीर्णमित्याह यदीति[१४०] पादत्रयेण । न ह्यादित्यस्य देशान्तरप्राप्तिस्तदीयगत्यन्विता दृष्टा, किं तु धर्म्यन्तरे देवदत्ते देशान्तरप्राप्तेर्गतिसमन्वयं दृष्ट्वा ऽऽदित्ये ऽपि प्राप्तिसामान्येन गतिसामान्यमनुमीयतइति । एवमत्र सामान्यतोदृष्टत्वमभिमतं तदग्निधूमयोरपि धर्म्यन्तरेष्वेव सम्बन्धग्रहणात्तुल्यम् । अथ कार्यान्तरेष्वागन्तुककारणजन्यत्वं दृष्ट्वा प्राप्तेरपि कारणमागन्तुकं किंचिदस्तीत्येवं सामान्यमनुमीयते तत्र त्वन्येषामसम्भवात्ततो ऽन्यद्वतिष्ठते न त्वन्यरूपेणाऽनुमीयते, अतः सामान्यतोदृष्टत्वम् । अग्न्यनुमाने त्वग्निरूपमेवाऽनुमीयतइति "ततो गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्ये"†ति भाष्यं विरुध्येत, गतेरेव सम्बन्धग्रहणोपन्यासात् । किं चैवं कारणसामान्यमनुमितं स्यात्, तस्मिंस्त्वनुमिते कारणान्तराणां प्रयत्नादीनामागन्तूनामपि करणत्वं नाऽनुमानेन निरस्तं स्यात्, प्रमाणान्तरेण तु तदस-

* शा. भा. पृ. १० प. १४ । † शा. भा. पृ. १० प. १४ ।

प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धं ययोरेव विशेषयोः ।
गोमयेन्धनतज्जन्यविशेषादिमतिः कृता ॥१४१॥
तद्देशस्थेन तेनैव गत्वा कालान्तरे ऽपि तम् ।
यदा ऽग्निर्बुध्यते तस्य पूर्वबोधात्पुनः पुनः ॥१४२॥

म्भवो ऽवगम्यते, या पारिशेष्यात् कारणान्तरस्यातीन्द्रियत्वसिद्धिः सा ऽर्थापत्तिरिति नानुमेयत्वं कर्मणः, यश्च तत्कारणसामान्यं तदन्यत्र दृष्टमेवाऽग्निवत्, अतो द्वैविध्याऽनुपपत्तिरिति । समाधत्ते तस्मादिति बुध्यत[142]इत्यन्तेन । यदा हि क्वचिद्देशे गोमयेन्धनजन्यमग्निविशेषं तज्जन्यं च धूमविशेषमुपलभ्य ईदृशो गोमयेन्धनो ऽग्निरीदृशश्च तज्जन्यो धूम इत्येवमग्न्यन्तरधूमान्तरेभ्यो विलक्षणस्वरूपे मतिं कृत्वा देशान्तरं गतः कियता ऽपि विलम्बनेन तद्देशस्थेन तेनैव धूमविशेषेण तमेव गोमयेन्धनमग्निविशेषमनुमिमीते*तदा तद्विशेषतोदृष्टसम्बन्धमनुमानं प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धमाचक्षतइति । युक्तं चैतत्, विशेष एव हि सामान्यस्य प्रतियोगी भवति न प्रत्यक्षं, तद्धि प्रमाणान्तरस्य प्रतियोगि न सामान्यस्य, सम्भवति हि सामान्ययोरपि प्रत्यक्षेण सम्बन्धग्रहणम्, तस्मात्प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं सामान्यतोदृष्टसम्बन्धमितीदं द्वैविध्यं मिथो ऽप्रतिपक्षत्वादनुपपन्नम्; अतो यत्र विशेषयोरेव प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते तत्प्रत्यक्षेण दृष्टसम्बन्धमित्युच्यते, यत्र सामान्ययोः प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते तत्सामान्यतोदृष्टमित्युच्यतइति । ननु प्रत्यक्षाऽवगताग्निविशेषविषयस्याऽनुमानस्य कथं प्रामाण्यमत आह तस्येति । पूर्वबोधात् कालान्तराधिक्येनेत्यर्थः ।

* अनुमीयते इति २—३ पु. पा. ।

संदिह्यमानसद्भाववस्तुबोधा*त्प्रमाणता ।
विशेषदृष्टमेतच्च लिखितं विन्ध्यवासिना ॥१४३॥
आकृत्योरेव चैषेष्टा व्यवच्छेदेन केन चित् ।
हेतुसाध्यव्यवस्थेति विशेषो नोपदर्शितः ॥१४४॥
अग्निधूमान्तरत्वे च वाच्ये सामान्यतो मितौ† ।
सामान्यदृष्टमेकान्तादत्रेत्यादित्य उच्यते ॥१४५॥
प्रत्यक्षविषयत्वं च सामान्यस्य प्रसाधितम् ।
वस्तुत्वं चात्र हेतुर्वा द्वयस्याप्यभिधीयते ॥१४६॥

विन्ध्यवासिना ऽपीदं विशेषदृष्टत्वेनोपवर्णितमिति युक्तमेव तद-भिप्रायत्वं भाष्यस्येत्याह विशेषेति[१४३] । यदि विशेषयोरेवाऽनुमानं कथं धूमाऽऽकृतिदर्शना‡दित्याकृतिग्रहणं भाष्ये,धूमदर्शनादिति हि वक्त-व्यमत आह आकृत्योरिति[१४४] । यद्येवमिदमेव विशेषानऽवच्छिन्नं सामान्यतोदृष्टोदाहरणान्तरमस्ति किमादित्योदाहरणेनाऽत आह अग्नीति[१४५] । विशेषदृष्टाऽसंकीर्णनिःसंदिग्धसामान्यदृष्टप्रदर्श-नार्थमादित्योदाहरणमिति । कथं पुनः सामान्यतः सम्बन्धग्रहणं, न ह्यगृहीतयोः सम्बन्धिनोः सम्बन्धग्रहणं सम्भवति, न च सामान्य-योः प्रत्यक्षेण ग्रहणं तस्य स्वलक्षणमात्रविषयत्वात्, अवस्तुभूतं च सामान्यं कथं प्रत्यक्षेण गृह्येताऽत आह प्रत्यक्षेति[१४६] । प्रत्यक्षसूत्रे हि प्रत्यक्षत्वम् अत एव च वस्तुत्वं सिद्धमिति अनुमानेनापि तस्य

---

* वस्तुभेदादिति २ पु. पा.

† मितेरिति २ पु. पा. ।

‡ शा. भा. पृ. १० प. १२ ।

'धूमादग्न्यनुमानस्य वस्त्वालम्बनता भवेत् ।
अभावाऽन्यप्रमाणत्वात्स्वार्थे श्रोत्रादिबुद्धिवत् ॥१४७॥
सामान्यस्य च वस्तुत्वं प्रत्यक्षग्राह्यता ऽपि च ।
अभावाऽन्यप्रमेयत्वादसाधारणवस्तुवत्' ॥१४८॥
'सामान्यं नाऽनुमानेन विना यस्य प्रतीयते* ।
न च लिङ्गविनिर्मुक्तमनुमानं प्रवर्तते ॥१४९॥
असामान्यस्य लिङ्गत्वं न च केन चिदिष्यते ।
न चाऽनवगतं लिङ्गं किं चिदस्ति प्रकाशकम् ॥१५०॥
तस्य वाप्यनुमानेन स्यादन्येन गतिः पुनः ।
तदुत्पत्तिश्च लिङ्गात्स्यात्सामान्यज्ञानसंहतात् ॥१५१॥
तस्य चाप्यनुमानत्वा† द्भवेल्लिङ्गेन चोद्भवः ।
अनुमानान्तरादेव ज्ञानेनैवं च कल्पने‡ ॥१५२॥

प्रत्यक्षत्वं वस्तुत्वं चाऽवगम्यतइत्याह अत्रेति । तमेव दर्शयति धूमादिति[१४७] द्वयेन । स्वार्थस्तु स्वेन सन्निकृष्टस्तद्ग्रहणं भ्रान्तिव्यावृत्त्यर्थम् ।

ये तु शाक्याः सामान्यस्य प्रत्यक्षग्राह्यतामनिच्छन्तो ऽनुमानैकगम्यत्वं मन्यन्ते, तन्मते ऽनुमानोच्छित्तिरेव स्यात्, पक्षधर्मतया हि लिङ्गमनुमितौ ग्रहीतव्यं, सामान्यमेव च लिङ्गं न हि विशेषः,अनुगमाऽभावात्; अतो लिङ्गभूतसामान्यग्रहणाय पुनरन्यैन्याऽपेक्षणादनवस्थापाताच्च किं चिदप्यनुमानमात्मानं लभतइत्याह सामान्यमिति[१४९]

* सामान्यतो ऽनुमानेन विनाशस्य प्रतीयते इति २ पु. पा. ।
† अनुमानत्वमिति ३ पु. पा. । ‡ एवं प्रकल्पिते इति २—३ पु. पा. ।

लिङ्गलिङ्ग्यनुमानानामानन्त्यादेकलिङ्गिनि ।
गतिर्युगसहस्रेषु बहुष्वपि न विद्यते* ॥१५३॥
अथ सामान्यभूते ऽपि लिङ्गे ऽन्यस्माद्गतिर्भवेत् ।
प्रमाणादप्रमाणाद्वा तथा लिङ्गिगतिर्भवेत् ॥१५४॥
एवमप्यनुमानस्य नित्योच्छेदः प्रसज्यते ।
प्रमाणान्तरमेव स्यात्सामान्यस्याऽवबोधकम् ॥१५५॥
अप्रमाणाऽवबुध्दाद्वा लिङ्गाल्लिङ्गिनि या मतिः ।
साऽपि मिथ्या भवे† न्नित्यं बाष्प‡जाताऽग्निबुध्दिवत् ॥१५६॥

पञ्चभिः । शङ्कते अथेति[१५४] । लिङ्गसामान्यमप्रत्यक्षमिति स्वलक्षणदर्शनप्रभवाद्विकल्परूपात्प्रत्यक्षाभासाज्ज्ञानान्तरादवगम्यते नाऽनुमानात्, अतो नाऽनवस्थेति । तं दूषयितुं विकल्पयति प्रमाणादिति ।

प्रमाणत्वे दूषणमाह तथा लिङ्गीति । न तावत्प्रत्यक्षाऽनुमानातिरिक्तं प्रमाणं भवतामिष्टम् , उपेत्यापि ब्रूमः, तत्खलु प्रमाणमिन्द्रियसंयोगापेक्षं चेत्प्रत्यक्षमेव स्यात्, नो चेल्लिङ्गसामान्यवल्लिङ्गिसामान्यस्यापि तेनैवाऽवगतिः सिद्ध्यतामिति§ । ततः किमित्याह एवमिति[१५५] । यथा ऽनवस्थायामनुमानोच्छित्तिस्तथा ऽत्रापीति । कथमित्याह प्रमाणान्तरमिति । एतदेव हि प्रमाणान्तरं लिङ्गिसामान्यस्याप्यवबोधक्षममिति किमनुमानेनेति ।

अथाऽप्रमाणं, तत्राह अप्रमाणेति[१५६] । ततश्चाऽनुमानस्यापि

---

* न युज्यते इति २ पु. पा. ।

† सामिथ्यैवं भवेदिति २ पु. पा. ।

‡ व्याप्येति ३ पु. पा. । § इष्यतामितीति ३ पु. पा. ।

नन्वप्रमाणभूतापि सम्बन्धस्मृतिरिष्यते ।
यथा लिङ्गिगतौ हेतुस्तथा लिङ्गगतिर्भवेत् ॥१५७॥
तत्र यत्पूर्वविज्ञानं तस्य प्रामाण्यमिष्यते ।
तदुपस्थान*मात्रेण स्मृतेः स्याच्चरितार्थता ॥१५८॥

प्रामाण्यं न स्यात् । ननु अप्रमाणमेवाऽनुमानम्, अवस्तुभूतसामान्यविषयत्वात्, तथापि तु परम्परया वस्तुप्रभवम् । तथा हि । वह्निस्वलक्षणाद्धूमस्वलक्षणं, ततो धूमदर्शनं, ततश्च धूमविकल्पः, तदूर्ध्वं चानुमानं, परम्परया वस्तुप्रभवतया तत्प्रतिबन्धितत्प्रतिलम्भकतया व्यवहाराऽविसंवादित्वात् प्रमाणदशायां प्रमाणमित्युच्यते, बाष्पविषयधूमविकल्पोत्थं त्वग्निज्ञानं परम्परया ऽप्यग्निना न प्रतिबद्धम्, न हि बाष्पव्यवहारस्वलक्षणमग्निस्वलक्षणादुद्भवति, तेन तद्वस्तुप्रतिलम्भकं व्यवहाराविसंवादादप्रमाणमिति । यद्येवं यो ऽप्येवं धूमदर्शनोत्थधूमविकल्पो ये चान्ये गवादिस्वलक्षणदर्शनोत्था गवादिविकल्पाः ते ऽपि व्यवहाराऽविसंवादिनो व्यावहारिकं प्रमाणास्पदत्वमनुविदधानाः प्रामाण्यमश्नुवीरन्, ततश्च द्वयवादानुपपत्तिः; पारमार्थिकं हि प्रामाण्यम् एकस्यैव प्रत्यक्षस्य, व्यावहारिकं तु त्रयाणामिति कथं प्रमाणद्वयवाद इति ।

तत्र चोदयति नन्विति[१५७] । स्मर्यमाणनियमं हि लिङ्गमनुमानस्य हेतुः, स्मृतेश्चाऽप्रामाण्यमविवादम्, अतस्तद्वदेव लिङ्गज्ञानमप्यप्रमाणमेव प्रमाणभूतस्याऽनुमानस्य करणं भविष्यतीति । परिहरति अत्रेति[१५८] । स्मृतिर्हि गृहीतग्राहित्वमात्रेणाऽप्रमाणमित्युच्यते, न

* तदवस्थानेति ३ पु. पा. । तदुपस्थानेति २ पु. पा.

न तु लिङ्गगतौ किं चित्प्रमाणमुपपद्यते ।
तदभावात्स्मृतिश्चात्र न कथं चित्प्रवर्तते ॥१५९॥
स्मार्तमेतदभेदेन विज्ञानमिति यो वदेत् ।
तस्य वन्ध्यासुते ऽप्यस्ति नूनं स्मरणशक्तता ॥१६०॥

उ॒ यथार्थतया ; सा हि स्वातन्त्र्येणाऽर्थपरिच्छेदाऽसमर्था ऽपि यथार्थविषयपूर्वाऽनुभव*प्रभवा तद्विषयभूतं यथावस्थितमेवार्थमवस्थापयतीति युक्तं तदुत्थस्याऽनुमानस्य यथार्थत्वं, सति यथार्थत्वे ऽनवगतविषयत्वात्प्रामाण्यमपि सिद्ध्यतीति । तव तु लिङ्गसामान्याऽवगतौ प्रमाणान्तरमपि नास्ति, यतस्तत्प्रभवत्वेनाऽधुनातनं लिङ्गज्ञानं तत्स्मृतित्वेन यथार्थं स्यादित्याह नत्विति[१५९] ।

यद्युच्येत, धूमविकल्पो ऽपि प्रत्यक्षाऽवगतं स्वलक्षणमेव सामान्याकारेणाऽध्यवस्यंस्तदभिन्नविषयतया स्मृतिरेव, अत एवास्य व्यवहाराऽविसंवादित्वे ऽप्यप्रामाण्यम्, अनुमानं त्वनवगतमेवाऽध्यवस्यत् प्रमाणमिति प्रमाणद्वयवादो ऽपि युक्त इति; तदयुक्तम्, सामान्याभासो विकल्पः कथं स्वलक्षणविषयो ऽपि स्यात्, यत्त्वाहुः 'स्वप्रतिभासेन तत्त्वाध्यवसायेन प्रवृत्तेरिति' तदयुक्तम्, तदगृह्णतः कथं तदध्यवसायः, तद्यदि स्वलक्षणं न विकल्पेन गृह्येत कथं तदध्यवसीयेत, उपेत्यापि ब्रूमः, तद्गोचरत्वे ऽपि विकल्पस्य न स्मृतित्वं यद्यपि स्वलक्षणरूपमवगतं तथापि सामान्याकारो ऽनवगत एवावगम्यतइति कथं स्मृतित्वम् ; न ह्यनवगतस्य स्मरणं सम्भवति, वन्ध्यासुतस्यापि प्रसङ्गादित्याह स्मार्त्तमिति[१६०] ।

---

* यथार्थविषयकाऽनुभवेति २ पु. पा. ।

न चाऽसाधारणो ऽर्थात्मा सामान्यज्ञानकारणम् ।
यस्मान्नास्याऽविनाभावस्तेन दृष्टः कथं चन* ॥१६१॥
स्याद्वा सम्बन्धदृष्ट्या ऽसौ सामान्यं कृतकत्ववत्† ।
न ह्यसाधारणं वस्तु पूर्वत्रेह च विद्यते ॥१६२॥
न चाप्यव्यपदेशस्य विकल्परहितस्य च ।
विना पूर्वानुसन्धानाल्लिङ्गत्वमुपपद्यते ॥१६३॥
कल्प्यन्ते च विशेषा ये ते ऽप्यलिङ्गमनन्वयात् ।
एतस्मादेव हेतोः स्यात्तज्ज्ञानस्याप्यलिङ्गता ॥१६४॥

ननु यद्यपि सामान्यांशस्य प्रमाणान्तराऽविगतत्वादस्मर्यमाणस्य विकल्पेन वाऽप्रमाणभूतेन ग्रहणादप्रमाणस्य मृषात्वं तथापि स्वलक्षणस्य प्रत्यक्षेणावगतत्वात्परमार्थत्वाच्च तस्मिन्नंशे विकल्पो ऽपि स्मृतिरेव यथार्थश्चेति कथं तदुत्थितस्याऽनुमानस्याऽप्रामाण्यमत आह न चेति[१६१] । स्यादेवं यदि स्वलक्षणं लिङ्गं स्यान्न त्वेवम्, अनुगमाऽभावादिति । संबन्धग्रहणाऽनुगमे वा सामान्यमेव स्यात्, कृतकत्ववदित्याह स्यादिति[१६२] । कारणमाह न हीति । मा भूत्पूर्वत्र, इह तु भवतु लिङ्गत्वमत आह न चापीति[१६३] । न स पक्षेषु साध्यसंबन्धितया अननुसंधीयमानस्य इह च स एवायं धूम इत्येवमविकल्प्यमानस्याऽव्यपदेशस्य स्वलक्षणस्य लिङ्गत्वं भवतीति। किं च ये ऽपि तावत् पर्वतनितम्बवर्त्तित्वादयो धर्मा विकल्पाऽऽस्पदीभूतास्ते ऽप्यन्वयाभावान्न लिङ्गं, किमङ्ग पुनर्निर्विकल्पकमसाधारणमित्याह कल्प्यन्ते इति[१६४] । अथ धूमज्ञानमेव लिङ्गं न धूमस्व-

* कदा च नेति २ पु. पा.

† इदमर्धं नास्ति २ पु. ।

सामान्यरूपतायां वा तथैवाऽनवधारणम् ।
क्व चिद्वा दृष्टसम्बन्धे सर्वः प्रत्यायको भवेत् ॥१६५॥
सम्बन्धाऽनुभवो ऽवश्यमेषितव्यश्च लिङ्गिनः ।
अनुमानप्रवृत्तेस्तु प्राग् ज्ञानं तत्र नास्ति ते ॥१६६॥
न चापि वासनामात्राल्लिङ्ग*ज्ञानस्य संभवः ।

लक्षणं वा सामान्यं वा, तन्न, तस्याप्यन्वयाभावादित्याह एतस्मादिति। ततो ऽवश्यं स्वलक्षणस्य तज्ज्ञानस्य वा लिङ्गत्वे सामान्यस्वरूपत्वं कल्पनीयमिति।

भवतु सामान्यरूपत्वमिति चेदत आह सामान्येति[१६५]। सामान्यस्य ह्यनुमानादन्यतः प्रवृत्त्यसम्भवादनुमानस्य चाऽनवस्थापत्तेरेवाऽसम्भवान्न कथं चिदप्यवधारणसिद्धिरिति। असाधारणत्वेऽपि स्वलक्षणानामेकस्मिन्गृहीतसम्बन्धे न्यो ऽगृहीतसम्बन्ध एवाग्निं प्रत्याययेत्, ततो ऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याह क्व चिदिति।

एवं तावत्पक्षधर्मत्व†ग्रहणे लिङ्गसामान्यस्याऽनुमानाऽपेक्षत्वादनवस्थितता दर्शिता, सैव सम्बन्धग्रहणसमये ऽपि दर्शयितव्या। न ह्यगृहीतयोर्लिङ्गलिङ्गिसामान्ययोः सम्बन्धग्रहणं सम्भवति, तयोश्च ग्राहकं भवन्मते ऽनुमानमेव, तदपि चाऽनुमानं संबन्धग्रहणसापेक्षमिति अपरापरापेक्षायामस्त्येवाऽनवस्थेत्याह सम्बन्धेति। यदि तु वासनामात्रादेव सम्बन्धसमये लिङ्गलिङ्गिनोरनुमानसमये च लिङ्गस्य ज्ञानं भवतीत्युच्यते ततो ऽनुमानसमये ऽपि लिङ्गिज्ञानं तत एव संभवन्न त्रिरूपलिङ्गजन्यं स्यात्तत्र सैवाऽनुमानस्य नित्योच्छित्तिरित्याह न चेति[१६७]।

* लिङ्गे इति ३ पु. पा.। † प्रत्यक्षधर्मत्वेति २ पु. पा.

लिङ्गिज्ञानं च तद्वत्स्यात् त्रिरूपाल्लिङ्गतो न तत् ॥१६७॥
य तत्राऽभावस्य लिङ्गत्वं न चाऽसावानुमानिकः।
प्रमाणान्तरगम्यत्वात्तत्र दोषो न जायते ॥१६८॥
प्रत्यक्षाऽवगताल्लिङ्गाद्यस्य लिङ्गिगतिर्भवेत्।
तस्य नातो ऽधिकं किं चित्प्रार्थनीयं प्रसज्यते ॥१६९॥
यत्राप्यनुमिताल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ग्रहणं भवेत्*।
तत्रापि मौलिकं लिङ्गं प्रत्यक्षादेव गम्यते ॥१७०॥
लिङ्गत्वं कृतकत्वादौ क्रियायाः कारकस्य वा।
प्रत्यक्षत्वं च तस्येष्टमिति दूरं न गम्यते ॥१७१॥

नन्वियमनवस्था मेघाऽभावेन वृष्ट्यभावाऽनुमाने भवतो ऽपि तुल्या, लिङ्गभूतस्य मेघाऽभावस्याऽनुपलब्धिगम्यत्वात्, अनुपलब्धिरप्युपलब्ध्यभावरूपत्वात् अनुपलब्ध्यन्तरमपेक्षते तदपि तथेत्यत आह यत्रेति[१६८]। एषा ऽप्यनवस्था शाक्यानामेवाऽनुपलब्धिलिङ्गाऽनुमेयमभावं वदताम्; अस्माकं त्वनुपलब्धिः प्रमाणान्तरं, सा च सत्तामात्रेणेन्द्रियवद् भावमभावं गमयतीति न कश्चिद्दोष इति।

एवं परपक्षे ऽनवस्थामुक्त्वा प्रत्यक्षसामान्यवादिनां तु नाऽसावस्तीत्याह प्रत्यक्षेति[१६९]। यत्र तर्ह्यादित्यगत्या तत्कारणमनुमीयते तत्र लिङ्गस्याऽपि गतेरनुमेयत्वादनवस्था स्यादत आह यत्रेति[१७०]। मूलाऽनुमाने यल्लिङ्गं देशान्तरप्राप्तिः तत्प्रत्यक्षसिद्धमिति नाऽनवस्थेति। यत्र तर्हि कृतकत्वादनित्यत्वमनुमीयते तत्र कृतकत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धभावादनुमानापेक्षायामनवस्था स्यादत आह लिङ्गत्वमिति[१७१]।

---

* ग्रहणोद्भव इति ३ प. पा.।

एवं शब्दोपमानादौ सामान्याश्रयता यतः ।
तद्दौस्स्थित्येन दौस्स्थित्यं सर्वत्राऽतः प्रसज्यते ॥१७२॥
तस्मात् प्रत्यक्षपूर्वत्वं प्रमाणान्तरइष्यते ।
प्रत्यक्षत्वं च सामान्ये नाऽन्यथा हि गतिर्भवेत् ॥१७३॥
प्रत्यक्षाऽऽलम्बनत्वं च विशेषस्य कथं भवेत् ।
यदा वस्त्वन्तराऽपेक्षः सामान्यांशः स कीर्त्यते॥१७४॥
'रूपादयो हि सामान्यं सर्वे नीलाद्यपेक्षया ।
स्वविशेषानपेक्ष्याथ नीलादीनां समानता ॥१७५॥

कृतकत्वे हि क्रियानन्तर्यं तद्विशिष्टकारकानन्तर्यं वा लिङ्गं, तच्चोभयमपि प्रत्यक्षमेवेति । तदेवमनुमानस्याऽसति सामान्यस्य वस्तुप्रत्यक्षत्वे च दौस्स्थित्यमुक्तम्, एवं शब्दादीनामपि सामान्यविषयतया संबन्धग्रहणाय च तद्ग्रहणाऽपेक्षितया सामान्याश्रयत्वात्तदभावे तदप्रत्यक्षत्वे च दौस्स्थित्यं स्यादित्याह एवमिति[१७२]। उपसंहरति तस्मादिति[१७३] । कथं च विशेषस्यैव प्रत्यक्षत्वं, गवादिस्वलक्षणमपि हि अवयवित्वात् स्वाऽवयवाऽपेक्षया सामान्यमेवेत्याह प्रत्यक्षेति[१७४] ।

यदि तु द्रव्यमपह्नुत्य रूपादीनामेव प्रत्यक्षत्वं वदेत् तदापि रूपं विशेषान्नीलपीतादीनपेक्ष्य सामान्यमेव,* नीलमपि तापिच्छमधुकरादिनीलविशेषाऽपेक्षया सामान्यं, मधुकरनीलमपि स्वावयवाऽपेक्षया; एवमा परमाणुभ्यः सामान्यरूपत्वं, ततः प्राग् द्व्यणुकरूपमपि परमाणुद्वयसाधारणत्वात् सामान्यमेवेत्याह रूपादय इति[१७५] द्व-

ते चापि तावत्सामान्यं यावत्स्युः परमाणवः ।
द्व्यणुकस्यापि यद्रूपं तद्धि साधारणं द्वयोः'* ॥१७६॥
न चाऽन्त्येन विशेषेण व्यवहारो ऽस्ति कस्य चित् ।
न च प्रत्यक्षता तस्य संघाते केवलस्य वा ॥१७७॥
भेदेनाऽगृह्यमाणस्य नाऽभेदो† ग्राह्यतां व्रजेत् ।
न च भिन्नेष्वभिन्नत्वबुद्धेर्ग्राह्यत्वसंभवः ॥१७८॥

येन । रूपपरमाणुरेव तर्ह्यसाधारणः प्रत्यक्षो भवत्वत आह न चेति[१७७] । व्यवहाराऽविसंवादितया प्रत्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यं, न चाऽन्त्यैः परमाणुभिर्व्यवहारो ऽस्तीति किं तेषां प्रत्यक्षविषयतया । किमिदमन्त्येनेति । अन्ते भवमन्त्यं, कस्यान्ते परिमाणस्य, तस्य हि द्वावन्तौ पारिमाण्डिल्यत्वं परममहत्त्वं च, तत्राऽत्यन्ताऽल्पत्वे वर्त्तमानः परमाणुरत्यन्तमहत्त्वे च वर्त्तमानं व्योमादिकमन्त्यमित्युच्यतइति । भवतु वा ऽन्त्येनापि कश्चिद्व्यवहारस्तथापि तस्याऽतीन्द्रियत्वादेकाकिनो ऽन्यसहितस्य वा न प्रत्यक्षत्वमित्याह न चेति ।

ननु न स्वरसतो ऽतीन्द्रियाः परमाणवः, प्रत्येकमिन्द्रियैरगृह्यमाणानामपि साहित्ये प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः, दूरस्थानामिव सिकतादीनाम्, अत आह भेदेनेति[१७८] । सिकतादयो हि समीपस्थितैः प्रत्येकमपि गृह्यन्तइति नैषां स्वारसिकम् अनैन्द्रियकत्वम् । सति चैन्द्रियकत्वे दूरत्वदोषात् प्रत्येकमगृहीतानामपि साहित्यसामान्यं सुप्रत्यक्षं, परमाणुभेदास्तु भेदरूपेण कदा चिदप्यगृह्यमाणाः कथं प्रत्यक्षग्राह्याः स्युरिति । ननु प्रत्येकमगृहीतानामपि तावत्संघातग्रहणमुपपन्नम्,

---

* द्वयमिति २ पु. पा. ।

† न भेद इति २ पु. पा. ।

समुदायो न वा ऽप्यस्ति भवतां न च सर्वदा ।
सर्वेषामसता ऽर्थेन प्रत्ययोत्पत्तिसंभवः ॥१७९॥
न चैकजातियोगेन विना ऽस्ति समुदायता ।
समुदाये ऽपि चाणुत्वं नैतेषामपगच्छति ॥१८०॥
सामान्यमित्यदृश्ये ऽपि तेन सामान्यएव नः ।
व्यासङ्गिनी भवत्येषा धीर्विना ऽप्येककल्पनात् ॥१८१॥
व्यासज्य वर्तमानस्य सामान्यस्य यथेन्द्रियैः ।
ग्रहणं तद्वदेव स्यात् प्रतिव्यक्तिनिवेशिनः ॥१८२॥

अतः परमाणव एवोत्तरा ऽधरभावेन निरन्तरा ऽवस्थिता गृह्यन्तइति युक्तम्, उभयवादिसिद्धत्वात्तेषाम्, अत आह न चेति । एकस्थूलाभासा धीः कथमनेकान् सूक्ष्मांश्चालम्बते संविद्विरोधादिति । ननु समुदायस्यैकत्वात्तदालम्बनैकधीर्भविष्यत्यत आह समुदाय इति[१७९] समुदायो हि समुदायिव्यतिरेकेण नास्त्येव,असंश्च कथमबाधितबुद्धिविषयः स्यादिति । किं च, एकजातीयानामेव समुदायः, न हि वृक्षतोयलोष्टादिषु समुदायबुद्धिरस्ति, अतः परमाणुसमुदायमङ्गीकुर्वता ऽवश्यं परमाणुजातिरङ्गीकर्त्तव्येत्याह न चेति[१८०] ।

नन्ववयविद्रव्ये न कस्य चित् सामान्यबुद्धिरस्ति, न च तदनेकेषु व्यासक्तमेकमिति गृह्यते, कथं सामान्यमित्युच्यते, ऽत आह सामान्यमिति[१८१] । अस्ति तस्या ऽनेका ऽवयवव्यासक्तस्य साधारणत्वमिति । भवतु व्यासज्यवर्त्तिनो ऽवयविसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वं न तु प्रत्येकवर्त्तिनो गोत्वादेरिति चेत्, न, प्रतीत्यविशेषात्, इत्याह व्यासज्येति[१८२] । यच्चोभयसिद्धत्वात्परमाणूनामेव ग्रहणमित्युक्तं, तत्राह

मीमांसकैश्च नाऽवश्यमिष्यन्ते परमाणवः।
यद्बलेनोपलब्धस्य मिथ्यात्वं कल्पयेद्भवान् ॥१८३॥
समूहरूपं प्रत्यक्षमदृश्यैः परमाणुभिः।
यो ऽपन्हुते शशस्यापि सो ऽभावं शृङ्गतो वदेत्॥१८४॥
समूहपरमार्थत्वे स्थिते तत्सिद्धिहेतुका।
यदि नामाऽवगम्येत परमाण्वस्तिता पुनः ॥१८५॥
तस्माद्यद् गृह्यते वस्तु येन रूपेण सर्वदा।

मीमांसकैरिति[१८३]। यदि परमाण्वभ्युपगमे दृश्यमानस्य स्थूलस्याऽपह्नवो भवति ततस्ते एवास्माभिर्नेष्यन्ते, न हि ते प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते, स्थूलाऽनुपपत्त्या तु ते कल्प्यन्ते, तद्यदि स्थूलमपह्नुतं ततस्ते कथमभ्युपेयेरन् इति। दृष्टाऽपह्नवेन चादृष्टमङ्गीकुर्वता शशमपह्नुत्य शशविषाणमङ्गीकर्त्तव्यमित्याह समूहेति[१८४]।

किमिदानीं न सन्त्येव परमाणवः, नेत्याह समूहेति[१८५]। सिद्धे स्थूले तदनुपपत्त्या परमाणवो ऽपि कल्प्यन्ते, स्थूलस्य हि परिमितत्वमसत्सु परमाणुषु नोपपद्यते, अनन्तावयवत्वे हि मूर्त्तैरवयवैरन्योन्याऽवकाशमप्रयच्छद्भिरनन्ततद्देशव्याप्तेरेकेनैव सर्षपेण सर्वं जगत् पूर्येत, अतो ऽन्ततो ऽपि गत्वा केचिन्निरवयवा एवाङ्गीकर्त्तव्या इति स्थूलसिद्धौ तदनुपपत्त्या सिद्ध्यन्त्येव परमाणवः तदभावान्निष्प्रमाणकाः स्युरिति। तस्माद्यदेव किंचिदवयवि द्रव्यं गोत्वादिसामान्यं वा साक्षात्प्रतीत्या गम्यते तत्सर्वं परमार्थत एव तथाभूतं प्रत्यक्षं चेत्युपगन्तव्यमिति।

उपसंहरति तस्मादिति[१८६]। किं च, विशेषविषयत्वे ऽपि प्रत्य-

तत्तथैवाऽभ्युपेतव्यं सामान्यमथ वेतरत् ॥१८६॥

सत्तादिसामान्यमपेक्ष्य सर्वं गोत्वादि साधारणतामुपैति ।
तस्मादसाधारणमक्षगम्यं वदन्न सामान्यमपन्हुवीत॥१८७॥

सामान्यरूपेण न गृह्यते चे-
त्किं वाऽस्त्यसाधारणबुद्धिरत्र ।
यद्वस्तु लोकः प्रतिपद्यते ऽस्मि-
न्द्विधापि तच्छक्यतएव वक्तुम् ॥१८८॥

इत्यनुमानपरिच्छेदः ॥

क्षस्य न गोत्वादीनामप्रत्यक्षत्वं, तेषामपि सत्ताद्यपेक्षया विशेषत्वादित्याह तस्मादिति[१८७] । प्रत्यक्षेण वस्तु गृह्यमाणमपि गोत्वादिकं न सामान्यम् इत्येवं गृह्यते, तत्कथं सामान्यविषयत्वं प्रत्यक्षस्येति शङ्कते सामान्येति[१८८] । परिहरति किं वेति । एवं ह्यसाधारणत्वेनाप्यनवगमादसाधारणविषयता ऽपि न स्यादिति । अथ यद् गृह्यते तद्वस्तुतो ऽसाधारणमित्युच्यते, ततः सामान्यरूपत्वमपि वस्तुतो ऽस्तीति द्विरूपमेव तत्प्रत्यक्षगृहीतमित्याह यद्वस्त्विति ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे अनुमानपरिच्छेदः ॥

अथ शब्दपरिच्छेदः ।

प्रत्यक्षादिषु वक्तव्य शब्दमात्रस्य लक्षणम् ।
तदतित्वरितेनेह किं शास्त्रादभिधीयते* ॥१॥
सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम् ।
न शक्यं केवलं वक्तुमितो ऽप्यस्य न वाच्यता ॥२॥
यच्चोक्तं शब्दविज्ञानादर्थे ज्ञानमितीदृशम् ।
अविशिष्टं विशिष्टस्य न तच्छास्त्रस्य लक्षणम् ॥३॥
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥४॥

अथ शब्दपरिच्छेदः ।

"शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टे ऽर्थे ज्ञान"मिति भाष्यं, तदाक्षिपति प्रत्यक्षादिष्विति[१] । प्रमाणाऽवान्तरभेदेपूच्यमानेषु तद्भेदस्य शब्दस्य लक्षणं वक्तव्यं न शास्त्रस्य, यद्यवश्यं तदपि वक्तव्यं ततः शब्दस्योक्त्वा पश्चाद्वक्तव्यम् । यत्तु तदनुक्त्वैवाऽतित्वरया शास्त्रलक्षणमभिधीयते तन्न युक्तम् । इत श्चाऽयुक्तमित्याह सामान्येति[२] । अवगतसामान्यो हि सुखेन तद्विशेषमवधारयितुमलं नान्य इति । लक्षणमपि शब्दमात्रसाधारणत्वादतिव्यापकमित्याह यच्चेति[३] । कीदृशं तर्हि शास्त्रलक्षणं, तद्दर्शयति प्रवृत्तिरिति[४] ।

* शास्त्रस्याभिधीयते इति पाठान्तरम् । किं वा शास्त्रे ऽभिधीयते इति २ पु. पा. ।

स्वरूपकथनं यत्तु कस्य चित्तत्र दृश्यते ।
तदङ्गत्वेन तस्यापि शास्त्रत्वमवगम्यते ॥५॥
भावनायां समस्तायां* वाक्यादेवोपजायते ।
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा तच्छास्त्रं न पदाद्यतः ॥६॥
अपरीक्षामिषेणापि लक्षणानि वदन्नयम् ।
न स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि जल्पति ॥७॥
तत्र यल्लोकवाक्यस्थं कथयेच्छब्द†लक्षणम् ।
वेदं व्याख्यातुकामस्य तन्नाऽतीवोपयुज्यते ॥८॥

ननु वस्तुस्वरूपकथनमपि शास्त्रं दृश्यते वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेतिवत्, अतः कथं प्रवर्त्तकत्वं शास्त्रलक्षणमत आह स्वरूपेति[५]। विध्यङ्गत्वेनेत्यर्थः। ननु भवत्वेवं, तथापि प्रवर्त्तकत्वाऽभावात्कथं शास्त्रत्वं,प्रत्ययस्यैव हि प्रवर्त्तकत्वम्,अतः पदस्यापि शास्त्रत्वं न सिद्ध्यति, नतरां विध्युद्देशवर्त्तिनां पदान्तराणां, नतमामर्थवादानाम्, अत आह भावनायामिति। येन हि पुरुषः प्रवर्त्यते तत्प्रवर्त्तकं, स च त्र्यंशपूरितायां सप्ररोचनायां भावनायां प्रवर्त्तते, तादृशी साऽर्थवादकविध्युद्देशसमर्पणीयेति तद्युक्तस्यैव प्रत्ययस्य प्रवर्त्तकतया शास्त्रत्वं न प्रत्ययमात्रस्य पदमात्रस्य वेति।

एवमाक्षिप्य समाधत्ते अपरीक्षेति[७]। मिषेण, छलेन। स्वतन्त्रो वेदः। किमतो यद्येवमत आह तत्रेति[८]। न हि लौकिकवाक्यस्याऽप्यव्यभिचारेण प्रामाण्यप्रतिपादनं वेदप्रामाण्ये तदर्थविचारे

---

* प्रशस्तायामिति पाठान्तरम् ।

† कथं चिच्छब्देति २ पु. पा. ।

प्रत्यक्षाद्युपयोगं तु वर्णमात्रादितः पुरः ।
शास्त्रार्थज्ञानवेलायां मत्वा तल्लक्षणं कृतम् ॥९॥
यत्तु गामानयेत्यादिवाक्यस्थं शब्दलक्षणम् ।
तस्य नेहोपयोगोऽस्ति तस्माच्छास्त्रगतं कृतम् ॥१०॥
विशेषश्च न सामान्यमन्तरेणास्ति कश्चन ।
तस्मात्तमप्युदाहृत्य सामान्यं लक्षयेत्सुखम् ॥११॥

वोपयुज्यतइति। प्रत्यक्षादि वा किमुपयुज्यते, सत्यमित्याह प्रत्यक्षेति[९]। शास्त्रार्थाऽवधारणाय यदि पुरैव वर्णमात्रादिरूपेण यथावत् शास्त्ररूपमवधारयितुमस्ति प्रत्यक्षस्योपयोगः, तथा ऽनुमानादेरपि प्रत्येकगृहीतमन्त्रशेषस्य प्रवृत्तिविशेषस्य विश्वजिदादिफलस्याङ्गयत्तायाश्चाऽवधारणे ऽस्त्युपयोग इति। नन्वस्त्वेवं लौकिकस्य वाक्यस्योपयोग इति शास्त्रमात्रस्यैवाऽव्यभिचारार्थं कृतमित्याह यत्त्विति[१०]।

ननु गामानयेत्याद्यपि विधिवाक्यत्वात् शास्त्रमेव, तत्कथं शब्दमात्रे एव निक्षिप्यते, न तच्छास्त्रं लोकप्रसिद्ध्यभावात्; यद्यपि शिष्यते ऽनेनेत्येव शास्त्रशब्दः प्रवृत्तः, तथापि तन्मात्रे प्रयोगाऽभावात् पङ्कजादिवद्योगरूढ्यभ्युपगमेन धर्माऽधर्मोपदेशीनि चतुर्दशाष्टादश वा विद्यास्थानानि शास्त्रशब्दाभिधानीयकं भजन्ते नान्यदिति । ननु शास्त्रस्यापि शब्दसामान्यप्रयुक्तैव प्रामाण्यशक्तिः, न हि शब्दविशेषस्य शास्त्रस्य शक्तिविशेषो ऽस्ति, तेन शब्दसामान्यप्रयुक्तशक्त्युपजीवित्वाच्छास्त्रस्य सामान्यस्याऽव्यभिचाराय लक्षणं वक्तव्यं, वर्णितं चैतत्—

इन्द्रयादिव्युदासेन शब्दो यावन्न साध्यते ।
तावन्न तद्विशेषस्य युक्तो नाऽवसरो भवेत् ॥ इति ।

अत आह विशेषश्चेति[११] । सत्यं वक्तव्यं सामान्यलक्षणं, तद-

सामान्यरूपमप्येतदधिकाराद्विशिष्यते ।
चोदना चोपदेशश्च शास्त्रमेवेत्युदाहृतम् ॥१२॥
यथा* च चोदनाशब्दो वैदिक्यामेव वर्तते ।
शब्दज्ञानाऽर्थविज्ञानशब्दौ शास्त्रे तथा स्थितौ ॥१३॥
प्रत्यक्षाद्यपरीक्ष्यत्वे तदन्तर्भावहेतुकम्† ।
शास्त्रस्याप्यपरीक्ष्यत्वमनयैव धियोदितम् ॥१४॥

त्यनेनैवार्थात्सिध्यति, तेन साक्षान्न विवक्षितमित्यवधार्यते। यदा हि प्रवर्त्तकं वाक्यं शास्त्रमित्युक्तं तदा ऽर्थात्प्रवर्त्तकविशेषणरहितं वाक्यं शब्द इत्यर्थादुक्तं भवतीति । यत्त्वतिव्यापकं लक्षणमित्युक्तं, तत्राह सामान्येति[१२] । शब्दशब्देन सामान्यवाचिना प्रकृतत्वाच्चोदना ऽभिधीयते, अर्थशब्देनापि धर्माऽधर्माविति । ननु चोदनाया प्रामाण्यं प्रतिज्ञातं, तर्त्किं शास्त्रस्याऽव्यभिचारित्वमुच्यते, ऽत आह चोदनेति ।

सामान्यस्याऽधिकाराद्विशेषवृत्तौ दृष्टान्तमाह यथेति[१३] । चोदनापदं प्रवर्तनामात्रवचनमपि चोदनासूत्रे प्रथमसूत्रोक्ताऽऽनन्तर्याक्षिप्तवेदाऽध्ययनाधिकाराद्वैदिक्यामेव वर्त्तते तथेहापि शब्दशब्दोर्थशब्दश्च शास्त्ररूपे शब्दे तदर्थयोश्च धर्माऽधर्मयोर्वर्ततइति । यदपि वृत्तिकारग्रन्थे प्रत्यक्षादीनि प्रसिद्धानि प्रमाणानि तदन्तर्गतं च शास्त्रमिति शास्त्रस्यैवाऽपरीक्ष्यत्वमुक्ते, तदपि तस्यैव साक्षादुपयोगित्वादित्याह प्रत्यक्षेति[१४] ।

तदिदं शब्दमनुमानाऽन्तर्भूतं शाक्यवैशेषिकाः प्रतिपन्नाः। तथाहुः-

---

* यदा चेति २ पु. पा. ।

† कृतमिति २ पु. पा. ।

तत्राऽनुमानमेवेदं बौद्धैर्वैशेषिकैः श्रितम् ।
भेदः संख्यादिभिस्त्विष्टो न तूक्तं भेदकारणम् ॥१५॥
'पूर्वसंस्कारयुक्ताऽन्त्यवर्णवाक्यादिकल्पना ।
विवक्षादि च धूमादौ नास्तीत्येतेन भिन्नता ॥१६॥

प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणे सदृशात्मनः ।
अप्रत्यक्षस्य संबन्धादन्यतः प्रतिपत्तितः ॥ इति ।

तथा वैशेषिका अस्येदं कार्यं कारणं संबन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकमित्युक्त्वा एतेन हि शाब्दं व्याख्यातमिति । तथाच प्रति लक्षणान्तरप्रणयनमनर्थकम, अतस्तन्निराकरणं प्रतिजानाति तत्रेति[१५] । तन्निराकर्त्तव्यमिति शेषः । ननु सांख्यादिभिरेव भेदः समर्थितः, अभेदश्च निराकृतो*, ऽत आह भेद इति । सत्यं, न तु तैर्भेदकारणं सम्यक् कथितमिति ।

कथमित्याह पूर्वेति[१६] सार्द्धेन । वाक्यं हि प्रमाणं, तच्चानन्त्यं पदमन्त्यं वा सर्वाणि वा आख्यातं वा पूर्ववर्णजनितसंस्कारसंयुक्तो ऽन्त्यो वा वर्ण इत्येवं बहुविधा कल्पना, विवक्षादिभिश्च तन्निष्पद्यते, न ह्येवं बहुविधो विकल्पो विवक्षादिभिः फलनिष्पत्तिर्वा न धूमादिष्वस्ति, तेन विलक्षणकारणजन्यत्वात्प्रमाणान्तरं शाब्दमित्येवं हि तैर्भिन्नत्वमुक्तमेव, तच्च जात्युत्तरं वैधर्म्यसमा विकल्पसमा वेयं जातिः शाब्दमनुमानम, अन्वयव्यतिरेकाऽधीनजन्मत्वाद् धूमादग्निज्ञानवदिति वाक्यादिभिरभेदे ऽनुमानेन साधितं धूमादिकं वाक्यविकल्परहितं, शाब्दं तु तद्युक्तं तद्वैधर्म्याद् नानुमानमिति वैधर्म्यसमा । तथा ऽन्वयव्यतिरेकाऽधीनजननमपि किंचिद्वाक्यविकल्पाऽऽपादनरहितं, तद्यथा ऽग्निज्ञानं किं चित्तद्विकल्पयुक्तं यथा शाब्दं तथा किं चिदनुमानं किं

---

* निराकार इति१ पु. पा.

यैरुक्ता तत्र वैधर्म्यविकल्पसमजातिता' ।
धूमानित्यविषाण्यादिविशेषान्न हि भिन्नता ॥१७॥
त्रैलक्षण्यपरित्यागो यावन्न प्रतिपाद्यते ।
तावद्विशेषमात्रेण वदतो जातिता भवेत् ॥१८॥
यथेष्टविनियोगेन प्रतीतिर्या ऽपि शब्दतः ।
न धूमादेरितीहापि व्यभिचारो ऽङ्गवृत्तिभिः ॥१९॥
हस्तसंज्ञादयो ये ऽपि यदर्थप्रतिपादने ।
भवेयुः कृतसङ्केतास्ते न लिङ्गमिति स्थितिः ॥२०॥

चिह्नानुमानं न भविष्यतीति विकल्पसमा, तदिदं जात्युत्तरम् असाधनमिति। कथं न साधनमित्याह धूमेति[17] । अनुमानानामपि मिथो ऽस्त्येव किं चिद्वैधर्म्यमपि, न तावता ऽनुमानता सिध्यतीति ।

कथं तर्हि तत्सिद्धिरत आह त्रैलक्षण्येति[18] । पक्षधर्मत्वं सपक्षान्वयो विपक्षव्यतिरेकश्च त्रीणि लिङ्गस्य लक्षणानि भवन्ति, तादृशलिङ्गजत्वमनुमानलक्षणम्, अतः शब्दस्याऽनुमानतामनिच्छता शब्दस्य त्रैलक्षण्यपरित्याग एव प्रतिपादयितव्यः, तदप्रतिपादनेन यत्किंचिद्विशेषवचनं जातिरेवेति ।

यदप्युच्यते, शब्दो हि यत्रैव पुरुषेच्छया विनियुज्यते संकीर्त्यते तदेव प्रत्याययति न तथा धूमादयो, ऽतो ऽनुमानाद्भेद इति । तदप्यनैकान्तिकं, हस्ताद्यङ्गचेष्टानां लिङ्गानामपि यथेष्टविनियोगेन प्रत्यायकत्वदर्शनादित्याह यथेष्टेति[19] । एतदेव विवृणोति हस्तेति[20] ।

यदपि धूमादयो येन केनापि पुरुषेण निष्पादिता दर्शिताश्चाऽग्न्यादिकं गमयन्ति, शब्दस्तु प्रयोक्तुः पुरुषस्याऽऽप्तत्वमपेक्ष्याऽर्थं प्रत्याययन्नाऽनुमानमिति; तस्यापि हस्तसंज्ञादिभिरेव व्यभिचारः । न

पुरुषाक्षिप्ततायां च तथैव व्यभिचारिता ।
पदवैदिक*वाक्यानां न सत्त्वव्यापिता भवेत् ॥२१॥
सम्बन्धाऽनुभवश्चायं सो ऽन्यत्रापि विलक्षणः ।
'एतस्मिन्पुरुषापेक्षा देशाऽपेक्षा† ऽग्निधूमयोः॥२२॥
कालाद्यपेक्षया चान्य' 'उक्ता चान्यैरभिन्नता ।
आप्तवादाऽविसंवादसामान्यादनुमानतः' ॥२३॥

ह्यनाप्तस्य हस्तसंज्ञाभिरर्थनिश्चयो भवति,स हि विप्रलिप्सया तथाभूते ऽप्यर्थे ऽन्यादृशीं हस्तचेष्टां वाक्यप्रणयनवत्करोतीत्याह पुरुषेति । भागाऽसिद्धश्चाऽयं पुरुषाप्तत्वं पुरुषापेक्षत्वं वा हेतुः,पदेषु वैदिकवाक्येषु चाऽव्याप्तेरित्याह पदेति[२१]। शब्दार्थयोः संबन्धस्तु यत्पुरुषद्वारेण गृह्यते नैतावता ऽनुमानत्वं सिध्यति, अन्यत्राप्यनुमानेषु संबन्धद्वाराणां विलक्षणत्वदर्शनादित्याह संबन्धेति[२२] । वैलक्षण्यमेव दर्शयति एतस्मिन्निति पादत्रयेण ।

एतस्मिंश्च शब्दाऽनुमाने पुरुषापेक्षः शब्दार्थयोः संबन्धः, आप्तपुरुषप्रणीतशब्दस्यार्थोऽविसंवादादिति, अग्निधूमयोर्देशद्वारा यस्मिन्देशे धूमः तत्राग्निरिति, चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्योस्तु कालापेक्ष इति। प्रत्युत पुरुषाऽपेक्षितयैव शब्दस्याऽनुमानादभिन्नता शाक्यादिभिरुक्ता, आप्तवादित्वाऽविसंवादित्वसामान्ययोर्व्याप्तिदर्शनात्; अतः कथमियमेव भेदहेतुत्वेनोच्यतइत्याह उक्तेति[२३] पादत्रयेण । ननु गृहीतसंबन्धं लिङ्गं लिङ्गयनुमापकं, शब्दास्त्वपूर्वदेवतास्वर्गादयो ऽगृहीत-

---

* यदवैदिकेति पाठान्तरम् ।

† पुरुषापेक्षो देशापेक्ष इति २ पु. पा. ।

न चाऽपूर्वादिशब्दानां भेदात्सर्वत्र भिन्नता* ।
न चेहाऽश्वादिशब्देभ्यो भेदस्तेषां प्रतीयते ॥२४॥
न चाप्यज्ञातसम्बन्धं पदं किं चित्प्रकाशकम् ।
सम्बन्धाऽननुभूत्या ऽतो न स्यादननुमानता ॥२५॥
तुल्याकारतया ऽप्यत्र शब्दज्ञानाऽर्थतद्धियाम् ।
अग्निधूमेष्वदृष्टत्वान्न भेदस्तन्निवारणात् ॥२६॥
'प्रतिबिम्बेष्वनैकान्तो बिम्बं यादृग्घि दर्पणे ।
तादृङ् मुखादि बुध्यन्ते' न चाऽत्राऽननुमानता ॥२७॥

संबन्धा एवाऽर्थं प्रत्याययन्तीति कथमनुमानमत आह न चेति[२४] । अपूर्वादयो ऽल्पा ह्येके संबन्धं नापेक्षन्ते न तावता सर्वशब्दानां भिन्नतेति। तेषामपि पदत्वात्संबन्धापेक्षेत्याह न चेति । किमितो यत्पदमत आह न चेति[२५] । अतः संबन्धाऽननुभवाद्येषामनुमानत्वं न तत्सिद्ध्यतीत्याह संबन्धेति । अपूर्वादिपदमप्यर्थापत्त्यादिसिद्धाऽपूर्वाद्यर्थैर्गृहीतसंबन्धमेव प्रत्यायकमिति । भेदकारणान्तरमुपन्यस्य निरस्यति तुल्येति[२६]। निरस्तेयं तुल्याकारता प्रत्यक्षसूत्रे इति। अनैकान्तिकं च तुल्यत्वं लिङ्गेष्वपि संभवादित्याह प्रतिबिम्बेष्विति[२७] पादत्रयेण ।

ननु दर्पणतेजःप्रतिहतेन नायनेन तेजसा संयुक्तं मुखं प्रत्यक्षेणैव गृह्यतइति नेदमनुमानमत आह न चेति । यद्यपि तदेव मुखमादर्शे

---

* भिन्नते इति २ पु. पा. ।

प्रत्यक्षता तदाऽप्यत्र तदा ऽन्यैर्व्यभिचारिता।
यत्र पादादि बिम्बेन गतानामनुमीयते ॥२८॥
एकवाक्यात्सकृच्चोक्तान्नाप्यनेकस्य तत्क्षणम्* ।
स्याद्विरुद्धाऽविरुद्धस्य बोधादेतस्य भिन्नता ॥२९॥
लिङ्गस्यापि हि ताद्रूप्यं दृष्टं हेतुविरुद्धयोः ।
'विरोधाच्चाऽनुमानं चेत्स्यादनागमता ऽपि ते ॥३०॥

गृह्यते तथापि न प्रत्यक्षेण तदेवेति गम्यते, तत्त्वाऽन्यत्वसाधारणं प्रत्यक्षम्। परीक्षकास्तु न्यायतस्तत्त्वमध्यवस्यन्ति, प्रतिपत्तारस्तु मुकुरे केवलं प्रतिबिम्बं पश्यन्तः प्रत्यक्षेष्वङ्गुल्यादिषु बिम्बप्रतिबिम्बयोः सारूप्यं गृहीत्वा मुखस्यापि प्रतिबिम्बसारूप्यमनुमिमतइत्यनुमानमेवेदमिति । भवतु वा प्रत्यक्षं तथाप्यन्यदुदाहरणमस्तीत्याह प्रत्यक्षतेति[२८] । सिकताऽवस्थितेन पादबिम्बेन तादृगेव गतानां पादो ऽनुमीयतइति ।

भेदकारणान्तरमुपन्यस्य दूषयति एकवाक्यादिति[२९] । लिङ्गं ह्येकमेवार्थं बोधयति वाक्यं त्वेकमेव सकृदेवाऽनेकमर्थं विरुद्धमविरुद्धं च बोधयति, यथा श्वेतो धावतीति सारमेय इतो द्रुतं गच्छतीति श्वेतः पुरुषो वस्त्राणि शोधयतीति । तथा विरुद्धमुत्पलद्वयमन्तरा कमलद्वयमिति । न हि ज्ञायते कमलयोर्मध्ये वोत्पले विपरीतं वोत्पलयोरिति, द्वयं च विरुद्धम् । अतो ऽनुमानाद्भिन्नं शाब्दमिति एवमपि न भिन्नतेति। कथमित्यत आह लिङ्गस्यापीति[३०]। हेतुस्तावद्धूमादिरग्निमार्द्रेन्धनं तत्संबन्धम् औष्ण्यं चाऽनेकं गमयतीति। तथा विरुद्धः नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति सहसा तावन्नित्यत्वं गमयति

---

* लक्षणमिति २ पु. पा. ।

यत्र चैकार्थता वाक्ये' तत्र स्यादनुमानतता । ८१०८६
सकृदुच्चरिते चाऽस्मिन्विवक्षैकैव दृश्यते ॥३१॥
यस्त्वनिर्धारितार्थानामनेकप्रातिभोद्भवः ।
स लिङ्गे ऽप्यस्फुटे दृष्टस्तस्मान्नैतेन भिद्यते ॥३२॥
दृष्टान्ताऽनभिधानं च धूमादौ व्यभिचारितम् ।
प्रसिद्धत्वाद्धि तत्रापि न दृष्टान्तो ऽभिधीयते ॥३३॥
अनभ्यस्ते त्वपेक्षन्ते शब्दे सम्बन्धिनः स्मृतिम् ।
अत्र*प्रत्युक्त इत्येवं बुध्यन्ते हि चिरात् क चित्॥३४॥

व्याप्तिबलेन च तद्विपरीतमनित्यत्वमिति । शङ्कते विरोधादिति ~~साद्रूप्येण~~। ततो नित्यत्वप्रतीतिः सा ऽनुमानं तद्विरुद्धस्य तद्गमकताऽयोगादिति। परिहरति स्यादिति। शब्दो ऽप्येकत्रैव गमको भवति नोभयत्रेति । यदि चाऽनेकार्थत्वमनुमानाद् भेदहेतुः, एकार्थानां न भेदः स्यादित्याह यत्रेति[३१] ।

यदुक्तमेकत्रैव गमकत्वं नोभयत्रेति, तदुपपादयति सकृदिति । तात्पर्यं हि शब्दाः प्रमाणं, सकृदुच्चरितस्यैकत्रैव तात्पर्यमिति । यदि परमनिर्द्धारितार्थविशेषाणामनेकार्थविषयसंशयमात्रं स्यात्तच्च लिङ्गे ऽपि दूराद्धूमरेणुसंघातसंशये ऽग्निवात्ययोः संशयात्तुल्यम्, अतो नाऽनेकार्थत्वेना ऽनुमानाद्भेदसिद्धिरित्याह यस्त्विति[३२]। यदपि दृष्टान्ताऽनभिधानादननुमानत्वं, तदप्यनैकान्तिकमित्याह दृष्टान्तेति[३३] । असिद्धे तु दृष्टान्तवचनं शब्दे ऽपि क्व चिदस्त्येवेति असिद्धो हेतुरित्याहा अनभ्यस्ते त्विति[३४] । एतदेव दर्शयति अत्रेति ।

---

* यत्रेति २ पु. पा. ।

परोक्ता हेतवश्चात्र नाऽभेदस्य निवारिताः ।
'शब्दाऽनुमानयोरैक्यं धूमादग्न्यनुमानवत् ॥३५॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकप्रत्यक्षदर्शनात् ।
सम्बन्धपूर्वकत्वाच्च प्रतिपत्तिरितो यतः ॥३६॥
प्रत्यक्षाऽन्यप्रमाणत्वात्तदृष्टार्थबोधनात् ।
सामान्यविषयत्वाच्च त्रैकाल्यविषयाश्रयात्' ॥३७॥
कैश्चिन्मीमांसकैरुक्तो भेदो ऽत्र विषयान्तरात् ।
पूर्वाभ्यां ह्यपरिच्छिन्ने शास्त्रमर्थे प्रवर्तते ॥३८॥
तत्रापि नागमत्वं स्यात्पुरुषोक्तेस्तथा ऽस्तु चेत् ।
प्रत्ययः किंनिमित्तो ऽर्थे वक्तृबुद्धेः कुतो न्वसौ ॥३९॥

तदेवं सांख्यादिभिर्भेदो न सम्यक् साधित इत्युक्तं, शाक्याद्युक्ताऽभेदहेतुनिराकरणमपि न सम्यक्कृतमित्याह परोक्ता इति[३५]। तानेव दर्शयति शब्देति सार्द्धद्वयेन। एकदेशिमतेन निराचष्टे कैश्चिदिति[३८]। विषयान्तरमाह पूर्वाभ्यामिति। प्रत्यक्षाऽनुमानाऽगोचरत्वं हि धर्माऽधर्मयोः स्थितं, यच्च यदगोचरे प्रवर्त्तते तत्ततो भिद्यते, प्रत्यक्षादिवाऽनुमानमिति।

तदिदं स्वाऽभिप्रायेण तावत्सिद्धान्तवादी दूषयति तत्राऽपीति[३९]। शङ्कते तथेति। दूषयति प्रत्यय इति। परः पुनराह वक्तृबुद्धेरिति। वाक्याद्वक्तृबुद्धिरनुमीयते तया चार्थ इति। दूषयति कुत इति। वक्तृबुद्धिरेव न कुतश्चित्सिध्यति, कथं तया ऽर्थसिद्धिरिति।

न शब्दार्थस्य सा लिङ्गं न शब्दो ऽस्याः कथं चन ।
विशेषो गम्यते ताभ्यां न चैतस्याऽनुमेयता ॥४०॥
तेन वक्तुरभिप्राये प्रत्यक्षाद्यनिरूपिते ।
पुरुषोक्तिरपि श्रोतुरागमत्वं प्रपद्यते ॥४१॥
न चाप्यननुमेयत्वमागमार्थस्य शक्यते ।
लिङ्गं हि शब्द एवास्य धूमो ऽग्नेरिव कल्प्यते ॥४२॥
न चार्थाननुमेयत्वात्प्रमाणान्तरगम्यता ।
रूपस्याऽश्रावणत्वेन न ह्यप्रत्यक्षतेष्यते ॥४३॥
एवं सति स्वयूथ्या नः केचिन्नातिप्रपञ्चिनः*

उभयाऽसिद्धिं दर्शयति न शब्दार्थस्येति[४०] । कथमित्याह विशेष इति। बुद्धिविशेषो ऽर्थविशेषश्च नदीतीरादिवाक्योच्चारणे गम्यते । न च विशेषस्याऽनुमानतः सिद्धिः। वाक्यमात्रेण हि बुद्धिमात्रमनुमीयते ततश्चार्थमात्रमिति । तेनावश्यमनिरूपिताऽवस्थएव वक्तृज्ञाने पुरुषवाक्यमागमरूपेणैवार्थं प्रतिपादयतीत्यङ्गीकर्त्तव्यम, तथा हि सत्यर्थविशेषप्रतिपादकवाक्यरचनया तदर्थविषया बुद्धिरनुमातुं शक्या भवति, इतरथा तु वाक्यमात्रान्न विशेषाऽनुमानं सिद्ध्यतीत्याह तेनेति[४१] । यच्चाऽन्यद्वक्तव्यं तत्सर्वं न्यायरत्नमालायामुक्तमिति ।

संप्रति शाक्याभिप्रायेण दूषयति न चेति[४२] । यदा हि शब्दस्यार्थे लिङ्गत्वं तदा वेदार्थो ऽप्यनुमेयः स्यादिति। कथमित्याह लिङ्गमिति । वेदवाक्यमेव स्वार्थस्य लिङ्गमिति। तथाप्यर्थात्मकलिङ्गाऽभावान्नाऽनुमेयत्वमिति चेत्तत्राह एवमिति[४४] ।

---

* नातिप्रयत्नत इति १ पु. पा. ।

अनुमानविशेषो ऽयमीदृग् धर्मस्य बोधकः ॥४४॥
भविष्यत्यर्थरूपं तु लिङ्गं धर्मे निराकृतम् ।
संज्ञाऽनुमानतेच्छा तु न दुष्येदागमे ऽपि नः ॥४५॥
लक्षणेन त्वभिन्नत्वं यदि शब्दाऽनुमानयोः ।
वेदज्ञानाऽप्रमाणत्वं स्यादतल्लक्षणत्वतः ॥४६॥
'आप्तवादाऽविसंवादसामान्यान्नृवचस्सु हि ।
लक्षणेनाऽनुमानत्वात्प्रामाण्यं सिद्धिमृच्छति ॥४७॥
वेदे त्वाप्तनराऽभावात्सम्बधाऽनुभवादृते ।
लक्षणं नाऽनुमानस्येत्यप्रामाण्यं प्रसज्यते' ॥४८॥

नन्वनुमानस्य भविष्यति प्रत्यक्षागोचरे धर्मे प्रमाणत्वं निराकृतम्, अतो ऽनुमानत्वे वेदस्याऽप्रामाण्यं धर्मे स्यादत आह भविष्यतीति[४५]। अर्थात्मकमेव लिङ्गं धर्मे न प्रवर्त्तते, शब्दात्मकं तु प्रवर्त्तत एवेति । दूषयति संज्ञेति । यदि प्रमाणान्तरस्यैव पश्चान्मानसामान्याच्छब्दस्याऽनुमानसंज्ञा क्रियते, सा ऽस्तु नाम इति । लक्षणतस्तु शब्दस्याऽनुमानत्वे वेदस्य तल्लक्षणत्वाऽभावात्प्रमाणान्तरत्वाऽनभ्युपगमाच्चाऽप्रामाण्यं स्यादित्याह लक्षणेनेति[४६] । कथमित्याह आप्तेति[४७]द्वयेन । न तावद्वक्तृविशेषबुद्धिमनादृत्य शब्देनैवाऽञ्जसा ऽर्थो ऽनुमातुं शक्यत इति वक्ष्यते, तेन लक्षणतो ऽनुमानत्वं वदता आप्तोक्तत्वस्याऽविसंवादित्वव्याप्तेस्तेनास्याऽनुमानत्वं वक्तव्यम्, इदं च नृवचस्स्वेव संभवति, वेदस्य तु गृहीताऽविसंवादनियमस्याऽऽप्तप्रत्ययाऽभावात् कथमनुमानत्वेन प्रामाण्यं, तद्भावे वा बलात्पौरुषेयत्वापत्तिरिति ।

नन्वेकदेशसत्यत्वे तस्य स्यादनुमानता ।
वेदत्वादग्निहोत्रादौ वायुक्षेपिष्ठवाक्यवत् ॥४९॥
नाऽऽदित्ययूपे ऽनैकान्तात्तद्वद्वा गौणता भवेत् ।
नातः प्रत्यनुमानानामेवं पूर्वोक्तया दिशा ॥५०॥
तस्माल्लक्षणभेदेन यदि शब्दप्रमाणता ।
समा लोके च वेदे च सिद्धा वेदप्रमाणता ॥५१॥

चोदयति नन्विति[४९] । परिहरति नेति[५०] । अत्र तावदिदमेव वक्तव्यम, एवमप्यर्थप्रतिपत्तिर्नानुमानिकी सिद्ध्यति, प्रतिपन्नस्याऽर्थस्य*पश्चात्सत्यतामात्राऽनुमानमिदमुपन्यस्तं, प्रतिपन्नस्य चाऽर्थस्य सत्यत्वं स्वतःप्रामाण्यादेव सिद्धमिति किमनुमानेनेति । तदास्तां तावदादित्ययूपवाक्ये तावदनैकान्तिको हेतुरिति । ननु तदपि गुणवृत्त्या स्तुतिं कुर्वत्प्रमाणमेवात आह तद्वदिति । प्रमाणान्तरसंगताऽर्थविषयो हि सत्यता क्षेपिष्ठादिवाक्ये दृष्टेत्यग्निहोत्रादिवाक्यानामपि न स्वमहिम्ना प्रामाण्यं स्यात्, अतस्तान्यपि प्रमाणान्तरसिद्धं यं कंचिदर्थमादित्ययूपवाक्यवद्गुणवादेन वदेयुरिति । सप्रतिसाधनश्चायं हेतुः स्वर्गकामादिसंबन्धविषया इत्यादिभिरप्रामाण्यं हेतुभिरित्याह नात इति । तस्माल्लोकवेदसाधारण्येनैव यदि शब्दमनुमानाल्लक्षणत एव प्रमाणान्तरं स्यात् ततः सिद्ध्यति वेदप्रामाण्यं नाऽन्यथेत्याह तस्मादिति[५१] ।

यत एव लोकवेदसाधारण्येनैव लक्षणं वक्तव्यम, अत एवाप्तोपदेशः शब्द इतीदमपि लक्षणमक्षपादोक्तं नाऽवकल्पतइत्याह

---

* अर्थस्येति नास्ति ३ पु.

तेन चाप्तोपदेशत्वं न स्यादागमलक्षणम् ।
नाऽऽप्तस्य संभवो वेदे लोके नाऽस्मात्प्रमाणता ॥५२॥
पुरस्ताद्वर्णितं ह्येतत्तस्माच्छब्देन या मतिः ।
तस्याः स्वतः प्रमाणत्वं न चेत्स्याद्दोषदर्शनम् ॥५३॥
अनुमानेन चैतस्य प्रामाण्यं केवलं समम् ।
पदे तावत्कृतो यत्नः परैरित्यत्र वर्ण्यते ॥५४॥
विषयो ऽन्यादृशस्तावद्दृश्यते लिङ्गशब्दयोः ।
सामान्यविषयत्वं च पदस्य स्थापयिष्यति ॥५५॥
धर्मोऽधर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्येतच्च साधितम् ।
न तावदनुमानं हि यावत्तद्विषयं न तत् ॥५६॥

तेनेति[५२] । किमिति न स्यादत आह नाप्तस्येति । किं च, लोकेऽपि नाऽऽप्तप्रणीतत्वात्प्रामाण्यमित्याह लोकइति । कारणं चात्र प्रागेवोक्तमित्याह पुरस्तादिति[५३] । तस्माद्भाष्योक्तमेव लक्षणमित्याह तस्मादिति । शब्दविज्ञानादिति च भाष्यं न चेद्दोषदर्शनमित्युपस्कृत्य व्याख्येयमिति ।

ईदृशस्य शब्दस्याऽनुमानाद्भेदं प्रतिजानाति अनुमानेनेति[५४] । द्विधा शाब्दं, पदं वाक्यं च, तत्र पदमभ्यधिकाभावादप्रमाणमसंनिकृष्टग्रहणेनैव व्यावर्तितमिति न तस्य भेदः प्रतिपादनीयः, तथापि परैः पदएवाभेदः प्रतिपादित इति वयमपि तत्रैव भेदं प्रतिपादयाम इत्याह पदइति । तदिदानीं वर्णयति विषय इति[५५] । तदेव विवृणोति सामान्येति । ननु त्रैलक्षण्यपरित्यागो वाच्यः शब्दस्य किं विशेषान्तराभिधानेनाऽत आह न तावदिति[५६] । विशिष्टविषयता

सामान्यादतिरिक्तं तु शाब्दे वाक्यस्य गोचरः।
सामर्थ्यादनुमेयत्वादश्रुते ऽपि पदान्तरे ॥५७॥
संख्यादिमान् पदार्थश्चेन्न तावत्सो ऽव्ययादिषु।
यत्रापि ते प्रतीयन्ते तत्र व्यक्तेर्विशेषणम् ॥५८॥
पदान्तराभिधेयस्य तादर्थ्याच्च क्रियात्मनः।
वाक्यार्थे ऽपि पदं यत्र गोमदादि प्रयुज्यते ॥५९॥

ऽपि ह्यनुमानस्य लक्षणमेव दर्शितम्, एकदेशान्तरे बुद्धिरिति, परैरप्युक्तं, प्रसिद्धोयमप्रसिद्धविशेषणविशिष्टतया स्वयं साध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति। तेन विशिष्टविषयत्वाऽभावादनुमानत्वमेव न भवतीति।

ननु विशिष्टविषयमपि पदं दृष्टं, यथा लोके को यातीति पृष्टे अश्व इत्युक्ते केवलादश्वपदादश्वविशिष्टा क्रिया गम्यते, ऽत आह सामान्यादिति[५७]। कथमश्रुते पदान्तरे वाक्यत्वमत आह सामर्थ्यादिति। प्रश्नवाक्यगतं क्रियापदमनुपपत्त्या ऽनुषङ्गेण वाक्यशेषः कल्प्यते, द्वारमित्यादावप्यनुपपत्त्यैव संव्रियतामित्यादिकमध्याह्रियतइति शङ्कते संख्यादिमानिति[५८]। तेन पदमपि विशिष्टविषयमिति। परिहरति न तावदिति। गवादिपदे तर्हि कथमत आह यत्रापीति। जातिर्हि पदार्थो न तद्विशेषणं संख्यादयः, ते ह्यनुरञ्जनेन व्यक्तेर्विशेषणं तादर्थ्येन तु क्रियार्थ्था हि प्रत्ययश्रुत्या कारकत्वमापन्नाः क्रियायां विनियुज्यन्तइति चतुर्थे वक्ष्यतइति। यत्तर्हि गोमत्पाचकादिपदं वाक्यार्थवृत्ति तद्विशिष्टविषयत्वादनुमानं स्यात्, अत आह वाक्यार्थे इति[५९]। प्रमाणसिद्धो हि धर्मी धर्मविशिष्टतया ऽनुमानतः साधयितव्यः, अत्र प्राक् पदोच्चारणान्न किंचित्सिद्धम्, उच्चारिते तु विशिष्टमेव सिद्धमिति नानुमेयत्वमिति।

सत्यप्यत्र विशिष्टत्वे सिद्धत्वान्नैव पक्षता ।
तावानेव हि तत्रार्थो यः पर्वमवधारितः ॥६०॥
भेदबुद्धेश्च वैषम्यं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ।
विशेषणविशेष्यार्थस्वातन्त्र्यग्रहणं न च ॥६१॥
विशेष्यपूर्विका तत्र बुद्धिश्चात्र विपर्ययः ।
अथ शब्दो ऽर्थवत्त्वेन पक्षः कस्मा न्न कल्प्यते ॥६२॥
प्रतिज्ञार्थैकदेशो हि हेतुस्तत्र प्रसज्यते ।
पक्षे धूमविशेषे च सामान्यं हेतुरिष्यते ॥६३॥

विशिष्टसिद्धिमेव दर्शयति तावानिति[६०] । पूर्वपदोच्चारणाद् धर्मी सिद्धिमासादयन् यद्विशेषणविशिष्टो ऽवधारितः तदुत्तरकालमपि न ततो ऽधिकं किं चिदनुमेयमस्तीति । किं चात्रापि भिन्नयोः प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्पृथग्विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव वाच्यं, विशिष्टता तु समभिव्याहारादेव पदार्थानामिव वाक्यं सिध्यतीति न शब्दस्य विशिष्टविषयत्वम् ; अतो वैषम्यमनुमानादित्याह भेदेति[६१] । किं च, स्वतन्त्रगृहीतो धर्मी स्वतन्त्रस्मृतेन धर्मेण विशिष्टो ऽनुमानविषयः, न च शब्दे स्वातन्त्र्यग्रहणमस्तीत्याह विशेषणेति । वैषम्यान्तरमाह विशेष्येति[६२] । चोदयति अथेति । शब्दमेव स्वतन्त्रगृहीतं पक्षीकृत्य स्वतन्त्रस्मृतेनार्थेन विशिष्टं साधयेदिति । परिहरति प्रतिज्ञेति[६३] । न हि धर्मिणः शब्दादन्यो ऽस्ति हेतुरिति ।

ननु धूमे पक्षीकृते यथा स एव हेतुः तथा शब्दे ऽपि किं न भवत्यत आह पक्षत इति । न त्वेवमिह संभवतीत्याह शब्दत्व-

शब्दत्वं गमकं* नात्र गोशब्दत्वं निषेत्स्यते ।
व्यक्तिरेव विशिष्यातो हेतुश्चैका प्रसज्यते ॥६४॥
भवेद् व्यञ्जकभेदाच्चेन्न त्वेवं प्रत्ययो ऽस्ति नः ।
कथं चास्य विशिष्टत्वं न तावद्देशकालतः ॥६५॥
तत्प्रतीतिविशिष्टश्चेत्परं किमनुमीयते ।
न प्रत्यायनशक्तिश्च विशेषस्यानुमीयते ॥६६॥

मिति[६४] । गोशब्दं पक्षीकृत्य तस्मिन् सास्नादिमद्विशिष्टे साध्ये शब्दत्वमनैकान्तिकं गोशब्दत्वं च नान्यो ऽर्थो धर्मिणो ऽस्तीति स्यादेव प्रतिज्ञार्थैकदेशतेति । शङ्कते भवेदिति[६५] । व्यञ्जकभेदादस्त्येव गोशब्दव्यक्तीनां भेदः, अतश्च सामान्यमस्तीति । परिहरति न त्विति। यथा च नास्ति भेदप्रत्ययः तथा च वक्ष्यतइति ।

केन संबन्धेनार्थः शब्दं विशिनष्टि, न तावदेकदेशकालतया, युधिष्ठिरशब्ददेशकालयोर्युधिष्ठिरस्याऽभावादित्याह कथमिति । शङ्कते तत्प्रतीतीति[६६] । दूषयति परमिति । जातायामर्थप्रतीतौ पश्चात्तद्विशिष्टत्वाऽनुमानं सिद्धफलत्वादनर्थकं, लिङ्गिप्रतीतिरेव लिङ्गस्य फलमिति । अथ न प्रतीतिः साध्यते, किं तर्हि तच्छक्तिः, सा कस्य, यदि गोशब्दस्य, स एव तर्हि शक्तिविशिष्टः पक्षः स एव च हेतुरिति सैव प्रतिज्ञार्थैकदेशता; न च सामान्यविशेषभेदो नास्तीत्युक्तम् । उपेत्याप्याह न प्रत्यायनेति । यदि विशेषस्य पक्षस्य शक्तिविशिष्टता ऽनुमीयते ततः सामान्यहेतुः स्यात्, न

* शब्दे च गमकमिति पाठान्तरम्

विशेषाणां न शक्तिर्हि सैकदेशे ऽग्निजातिवत् ।
सामान्यस्यैव शक्तत्वं पक्षो हेतुस्तदेव च ॥६७॥
तस्मादर्थविशिष्टस्य न शब्दस्याऽनुमेयता ।
कथं च पक्षधर्मत्वं शब्दस्येह निरूप्यते ॥६८॥
न क्रियाकर्तृसम्बन्धादृते सम्बन्धनं क्व चित् ।
'राजा भर्त्ता मनुष्यस्य तेन राज्ञः स उच्यते ॥६९॥
वृक्षस्तिष्ठति शाखासु ता वा तत्रेति तस्य ताः ।
देशे ऽग्निमति धूमस्य कर्तृत्वं भवनं प्रति ॥७०॥

तु सा ऽनुमातुं शक्येति । कथमित्याह विशेषाणामिति[६७] । यदि हि महानसादिदेशविशेषान्वयिनीवाऽग्निजातिः एका व्यापिका शक्तिः पूर्वदृष्टगोशब्दविशेषान्वयिनी दृष्टा स्यात्, ततः सा ऽधुनातने विशेषे अग्नित्वमिवाऽनुमीयेत, न तु विशेषाणां शक्तिर्दृष्टेति । कस्य तर्हि दृष्टा, ऽत आह सामान्यस्येति । अग्नित्वस्य देशविशेषाऽन्वयः प्रत्यक्षः, शक्तिस्त्वर्थापत्तिगम्या, आकृत्यधिकरणन्यायेन वाच्यमिव वाचकशक्तिरपि सामान्यस्यैवाऽवगता; अतः सामान्यमेव सपक्षः पक्षो हेतुश्चेति कथमिव संभवतीति । उपसंहरति तस्मादिति[६८] ।

तदेवं विषयभेदमुक्त्वा इदानीं त्रैलक्षण्यं निराकुर्वन् पक्षधर्मत्वं निराकरोति कथमिति । शब्दो हि लिङ्गं, तस्य च स्वयं धर्मित्वायोगादर्थो धर्मीकर्त्तव्यः, तद्धर्मत्वं च शब्दस्य न सम्भवतीति । कथमित्याह न क्रियेति[६९] । क्रियाकारकसम्बन्धपूर्वो ऽयं सम्बन्ध इति। एतदेवोदाहरणैर्दर्शयति राजेति द्वयेन । शब्दस्याऽर्थेन सह न कश्चित्सम्बन्धो ऽवगम्यते, न चाऽनवगतरूपं सम्बन्धमात्रमस्तीति शा-

कार्यकारणभावादौ क्रिया सर्वत्र विद्यते' ।
न चाऽनवगताकारः सम्बन्धो ऽस्तीति गम्यते ॥७१॥
न चास्त्यसति सम्बन्धे षष्ठीतत्पुरुषो ऽपि वा ।
तस्मान्न पक्षधर्मो ऽयमिति शक्या निरूपणा ॥७२॥
निवृत्ते ऽन्यत्र सम्बन्धे ये ऽपि तद्विषयात्मना ।
वदेयुः पक्षधर्मत्वं शब्दस्याऽनुपलब्धिवत् ॥७३॥
तैरप्येतन्निरूप्यं तु शब्दस्तद्विषयः कथम् ।
न तद्देशादिसद्भावो नाऽऽभिमुख्यादि तस्य वा ॥७४॥
तस्मादुत्पादयत्येष यतो ऽर्थविषया मतिम् ।
तेन तद्विषयः शब्द इति धर्मत्वकल्पना ॥७५॥
तत्र वाचकतायां च सिद्धायां पक्षधर्मता ।
न प्रतीत्यङ्गतां गच्छेन्न चैवमनुमानता ॥७६॥

कथं वक्तुमित्याह न चेति[७१] । तदभावे च पक्षस्य धर्म इति वा समासो नाऽवकल्पतइत्याह न चेति[७२] । उपसंहरति तस्मादिति ।

केचित्तु शब्दो ऽर्थविषय इत्येवं तस्य धर्मतां मन्यन्ते, यथा ऽनुपलब्धिरभावविषयेति, तदुपन्यस्यति निवृत्ते इति[७३] । दूषयति तैरपीति[७४] । कथं वा न भवतीत्यत आह न तदिति । देशादिसम्बन्धाऽभावे चाऽर्थबुद्धिजननेनैव तज्जननशक्त्या वा तद्विषयता वक्तव्येत्याह तस्मादिति[७५] । भवत्वेवमिति चेत्, तत्राह तत्रेति[७६] । जननेन हि तद्धर्मत्वं प्रतीत्युत्तरकालत्वान्न प्रतीतेरङ्गं स्यात्, प्रतीतिरपि पक्षधर्मत्वाऽनादरेणोपजाता नाऽनुमानं स्यात्, वाचकता प्रतिपाद-

गमकत्वाच्च धर्मत्वं धर्मत्वाद्गमको यदि ।
स्यादन्योन्याश्रयत्वं हि तस्मान्नैषा ऽपि कल्पना ॥७७॥
न चाऽगृहीतसम्बन्धाः स्वरूपव्यतिरेकतः ।
शब्दं जानन्ति येनात्र पक्षधर्ममतिर्भवेत् ॥७८॥
न च स्वरूपमात्रेण धूमादेः पक्षधर्मता ।
न चापि पूर्वसम्बन्धमपेक्ष्यैषा प्रसज्यते ॥७९॥
धूमवानयमित्येवमपूर्वस्यापि जायते ।
पक्षधर्ममतिस्तेन भिद्येतोत्तरलक्षणात् ॥८०॥

कता तच्छक्तिर्वा, शक्त्यधीने ऽपि तद्धर्मत्वे ततः प्रागेव शक्तिरङ्गीकर्तव्या, सत्यां च स्वभावतः शक्तौ तत एव तत्प्रतीतिसिद्धेः किं पक्षधर्मत्वेनेति । तदेवं सति यदि पक्षधर्मत्वादेव गमकत्वमिष्यते, ऽतः पक्षधर्मत्वमपि गमकत्वाऽधीनमिति तदितरेतराश्रयं स्यादित्याह गमकत्वादिति[७७] । इतश्च न पक्षधर्मत्वं शब्दस्येत्याह न चेति[७८] । न ह्यगृहीतसम्बन्धाः पुरुषाः शब्दमर्थधर्मतया जानन्ति, यतः पक्षधर्मत्वं स्यादिति । न च स्वरूपमात्रेण पक्षधर्मता भवति, धूमादिष्वदर्शनात्, तेषां हि पर्वतादिसम्बन्धितयैव तद्धर्मत्वं न धूममात्रेणेत्याह न चेति[७९] । ननु गृहीतसम्बन्धानां तावदर्थसम्बन्धितया शब्दः प्रतिभासते, ततस्तद्धर्मता भविष्यतीत्यत आह न चापीति मति[८०]रन्तेन । यो ऽपि धूमस्याऽग्निनियमनं वेत्ति सो ऽपि धूमस्य पर्वतसम्बन्धमवगच्छत्येवेति । येन चैवं सर्वं पक्षधर्मत्वलक्षणं पूर्वसम्बन्धसपक्षान्वयलक्षणं नापेक्षते तेनैवेदमुत्तरस्माल्लक्षणाद्भिद्यते, अन्यथा तदेव स्मर्यमाणमनुमानाङ्गमिति ततो भेदेन पक्षधर्मत्वं न लक्षणं हेतोः

न त्वत्र पूर्वसम्बन्धादधिका पक्षधर्मता ।
न चाऽर्थप्रत्ययात् पूर्वमित्यनङ्गमियं भवेत् ॥८१॥
न च धर्मी गृहीतो ऽत्र येन तद्धर्मता भवेत् ।
पर्वतादिर्यथा देशः प्राग्धर्मत्वाऽवधारणात् ॥८२॥
यश्चात्र कथ्यते धर्मी प्रमेयो ऽस्य स एव नः ।
'न चाऽनवधृते तस्मिंस्तद्धर्मत्वाऽवधारणात् ॥८३॥
प्राक् स चे*त्पक्षधर्मत्वाद् गृहीतः किं ततः परम् ।
पक्षधर्मादिभिर्ज्ञातैर्येन स्यादनुमानिता' ॥८४॥
अन्वयो न च शब्दस्य प्रमेयेन निरूप्यते ।
व्यापारेण हि सर्वेषामन्वितत्वं प्रतीयते ॥८५॥
यत्र धूमो ऽस्ति तत्राग्नेरस्तित्वेनाऽन्वयः स्फुटः ।
न त्वेवं यत्र शब्दो ऽस्ति तत्राऽर्थो ऽस्तीति निश्चयः॥८६।

सिध्येदित्याह तेनेति। शब्दे तु नैवमस्तीत्याह न त्विति[८१]। पूर्वसंबन्धाऽपेक्षापि पक्षधर्मता प्रतीत्युत्तरकालमेवाऽधिका ऽवगम्यते इति नार्थः प्रतीत्यङ्गमित्याह न चेति। इतश्च न पक्षधर्मत्वमित्याह न चेति[८२]। न ह्यत्राऽर्थातिरेकेण पर्वतादिवद्धर्मी कश्चिदस्ति, यद्धर्मता शब्दस्य स्यादिति। यस्त्वर्थो धर्मी प्रमेयो ऽपि स एवेत्याह यश्चेति[८३]। ततः किमित्याह न चेति सार्द्धेन।

निराकृतं पक्षधर्मत्वं, सपक्षाऽन्वयमिदानीं दूषयति अन्वय इति[८५]। कथमित्याह व्यापारेणेति। तदेव दर्शयति यत्रेति[८६]।

* प्राग् भवेदिति १ पु. पा.।

न तावत्तत्र देशे ऽसौ तत्काले वा ऽवगम्यते ।
भवेन्नित्यविभुत्वाच्चेत्सर्वार्थेषु च तत्समम् ॥८७॥
तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद् व्यतिरेकस्य चाऽगतेः* ।
सर्वशब्दैरशेषार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ॥८८॥
अथैवं देशकालाभ्यामसत्यत्वप्रकल्पने ।
वाचकप्रत्ययं कश्चिद् ब्रूयादर्थधिया ऽन्वितम्॥८९॥
नैवमप्यस्ति दृष्टो हि विना ऽप्यर्थधिया क चित् ।
वाचकप्रत्ययो ऽस्माभिरव्युत्पन्ननरान् प्रति ॥९०॥
द्वितीयादिप्रयोगे च भवेदन्वयकल्पना ।
शतकृत्वः प्रयुक्ते ऽपि न च दृष्टा ऽर्थधीः क चित् ॥९१॥

न त्वेवं शब्दे ऽस्तीत्याह न त्विति । एतदेव विभज्य दर्शयति न तावदिति[८७] । इदं च प्रागेव दर्शितमिति । शङ्कते भवेदिति । परिहरति सर्वार्थेष्विति । ततः किमित्याह तेनेति[८८] । यथा हि गोत्वं नित्यं विभु च तथा ऽश्वत्वादीन्यपीति सर्वैस्तैर्व्याप्तो गोशब्दः सर्वाणि तानि बोधयेदिति । शङ्कते अथेति[८९] । शब्दज्ञानं हि स्वानन्तरभाविनैकार्थसमवायिना ऽर्थज्ञानेन नियतमिति । परिहरति नैवमिति[९०] । पुनः शङ्कते द्वितीयेति[९१] । परिहरति शतकृत्व इति । शतकृत्वो ऽभ्यस्तादपि जर्भरीतुर्फरीतू इत्येवमादेर-

* एतदर्धत्रयं त्रुटितं १ पु.

ननु ये ज्ञातसम्बन्धास्तेषां दृष्टो ऽन्वयः स्फुटः।
यद्येवमन्वयात्पूर्वं संबन्धः को ऽपि कल्पितः॥९२॥
नाऽङ्गमर्थधियामेषा भवेदन्वयकल्पना।
अन्वयाऽधीनजन्मत्वमनुमानस्य च स्थितम्॥९३॥
ज्ञाते प्रतीतिसामर्थ्ये तद्वशादेव जायते।
पश्चादन्वय इत्येष कारणं कथमुच्यते॥९४॥
तस्मात्तन्निरपेक्षैव शब्दशक्तिः प्रतीयते।
न च धूमाऽन्वयात्पूर्वं शक्तत्वमवगम्यते॥९५॥

श्रोतॄणामर्थप्रतीतिर्न दृष्टेति। चोदयति नन्विति[९२]। परिहरति यद्येवमिति[९३]। को ऽपीति। शक्तिरूपः। ततः किमित्याह नाऽङ्गमिति[९४]। तदपि किं मिथ्येत्यत* आह अन्वयेति। अनङ्गत्वमेवाऽन्वयकल्पनायां विवृणोति ज्ञाते इति[९५]। स्वाभाविके हि शब्दस्याऽर्थप्रत्यायनसामर्थ्ये ज्ञाते ततश्चाऽर्थप्रतीतौ जातायां तद्वशेन पश्चादुपजायमानो ऽन्वयः कथमर्थप्रतीतेरङ्गं स्यादिति। तस्मादनपेक्षिताऽन्वयस्यैव शब्दस्याऽर्थप्रत्यायनसामर्थ्यान्नाऽनुमानत्वमित्याह तस्मादिति[९६]। नन्वन्वयव्यतिरेकवत एवार्थेन शब्दस्य तत्प्रत्यायनसामर्थ्यमतस्तदधीना ऽर्थप्रतीतिरन्वयाऽधीनैवेति कथं नानुमानमत आह न चेति।

ननु प्रत्युदाहरणे विलक्षणा एव लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धा इत्युक्तम्, एतास्मिन्पुरुषापेक्षो देशापेक्षो ऽग्निधूमयोरिति, तेन धूमा-

---

* वागतो इति ३ पु. पा

व्यतिरेको ऽप्यविज्ञातादर्थाच्छब्दाधियो यदि ।
सो ऽपि पश्चात्स्थितत्वेन नाऽर्थप्रत्ययसाधनम् ॥९६॥
सम्बन्धं यं तु वक्ष्यामस्तस्य निर्णयकारणम् ।
स्यादन्वयो ऽतिरेकश्च न त्वर्थाऽधिगमस्य तौ ॥९७॥
तस्मादननुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षवद्भवेत् ।
त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥९८॥

दावदृष्टो ऽपि शक्तिरूप एव संबन्धो ऽनुमानाङ्गं किं न भवति, भवत्वयं संबन्धो, न त्वनेनाऽनुमानता सिध्यति। यस्य ह्यन्वयनिबन्धनैव प्रत्यायनशक्तिः तदेव लिङ्गं, शब्दस्त्वन्वयाऽनपेक्षः स्वरसादेव शक्तो लिङ्गविलक्षणत्वान्नाऽनुमानाय कल्पते । किं च, येन हि यस्य यादृशः संबन्धः तस्याऽनुमानकाले ऽपि तादृश एव संबन्धो ऽनुमीयते, यथा धूमवतामग्निसंयोगे ऽवगते पर्वतस्याऽग्निसंयोग एवाऽनुमीयते, तदिह शब्दस्याप्यर्थप्रतिपादनशक्ताववगतायामनुमानेनापि शक्तिरेवाऽनुमीयेत नार्थः ; स त्ववगतशक्तिकाच्छब्दादसत्यामेवं व्याप्तावप्यवगम्येत इति सिद्धमर्थाऽवगतेरननुमानत्वमिति। व्यतिरेकमिदानीं निराकरोति व्यतिरेक इति[९७] । न तावदर्थाऽभावे शब्दाऽभावो, युधिष्ठिराऽभावे ऽपि तच्छब्दसद्भावात् । यदि परमार्थाऽज्ञानाद्व्यतिरेकः शब्दज्ञानस्योच्येत, सो ऽपि नास्ति, अव्युत्पन्नानामर्थज्ञानाभावे ऽपि शब्दज्ञानदर्शनात्; गृहीतसंबन्धानामिति चेन्न, प्रत्यायकत्वाऽतिरिक्तसंबन्धाऽभावात्तादृशो व्यतिरेको ऽर्थज्ञानोत्तरकालत्वादन्वयवदेवाऽनङ्गमिति । यदि नाऽर्थप्रतिपादनाङ्गमन्वयव्यतिरेकौ क्व तर्हि तावङ्गमत आह संबन्धमिति[९७]। शक्तिनिष्कर्षे तयोरङ्गत्वमिति ।

तदिदं त्रैलक्षण्याऽभावेन विषयभेदेन चोपपादितम् अननुमानत्वं प्रयोगेण दर्शयति तस्मादिति[९८] । एवं पदस्य प्रामाण्यमभ्युपेत्या-

सति चास्य प्रमाणत्वे भेदाऽभेदनिरूपणा ।
युक्ता न तु पदज्ञानात्पदार्थो ऽत्र प्रमीयते ॥९९॥
पदं प्रयुज्यमानं हि चतुर्द्धा ऽर्थे प्रयुज्यते ।
प्रत्यक्षे च परोक्षे च ज्ञाते ऽज्ञाते ऽपि वा पुरा ॥१००॥
तत्र यत्पूर्वविज्ञाते प्रत्यक्षे च प्रयुज्यते ।
प्रमिते च प्रयुक्तत्वादनुवादो ऽधिकाद्विना ॥१०१॥
अदृष्टपूर्वे त्वज्ञानं सम्बन्धप्रत्ययो ऽपि वा ।
सम्बन्धो न च तस्यार्थो यो ऽर्थः स त्वन्यगोचरः* ॥१०२॥
परोक्षे ऽननुभूते च नाऽभिधेये मतिर्भवेत् ।
परोक्षश्चाऽनुभूतश्च यस्तत्र स्मृतिरिष्यते ॥१०३॥
प्रमिते च प्रवृत्तत्वात्स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता ।
परिच्छेदफलत्वाद्धि प्रामाण्यमुपजायते† ॥१०४॥

ऽननुमानत्वमुक्तम्, अधुना प्रामाण्यमेव नास्तीत्याह सतीति[९९] कथमित्याह पदमिति[१००]। एतेष्वेवाऽप्रमाणत्वं दर्शयति तत्रेति[१०१]। अदृष्टपूर्वे संप्रति प्रत्यक्षे ज्ञानाऽनुत्पत्तिः, अथ वा अयं पनस इति प्रयुज्यमाने वाच्यवाचकलक्षणसंबन्धप्रतीतिरित्याह अदृष्टेति[१०२] । संबन्धएव तर्हि प्रामाण्यमस्त्वित्यत आह संबन्ध इति । यस्तु पदस्याऽभिधेयः स प्रत्यक्षाऽवगतो न प्रमेय इत्याह यो ऽर्थइति। यस्तु परोक्षो ऽननुभूतश्च तत्र ज्ञानाऽनुत्पत्तिरेवेत्याह परोक्षइति[१०३]। यस्तु शब्दवाच्यत्वेनाऽवगतः संप्रति परोक्षः तत्र पदात्स्मृतिरेवेत्याह परोक्ष इति । स्मृतिर्वा किं न प्रमाणं, सत्यमित्याह प्रमितइति[१०४] ।

* अन्यतो गत इति २ पु. पा. । † उपपद्यते इति पाठान्तरम् ।

तादात्विकपरिच्छेदफलत्वेन प्रमाणता ।
प्रत्यभिज्ञानवत्कस्मात्स्मृतेरपि न कल्प्यते ॥१०५॥
यावान्पूर्वपरिच्छिन्नस्तावानेवावधार्यते ।
स्मृत्या तदनुसारेण तदा ऽसत्त्वे ऽस्य नैव धीः ॥१०६॥
पदमभ्यधिकाऽभावात्स्मारकान्न विशिष्यते ।
पदाधिक्यं भवेत् किं चित्तत्पदस्य न गोचरः ॥१०७॥
प्रमाणमनुमानं वा यद्यपि स्यात्पदान्मितिः* ।
वाक्यार्थस्याऽऽगमार्थत्वाद्दोषो नाऽऽगमवादिनाम्॥१०८॥
वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः सम्बन्धानुभवादृते ।
बुद्धिरुत्पद्यते तेन भिन्ना ऽसावक्षबुद्धिवत् ॥१०९॥

भवतु प्रमितप्रवृत्तिः तथापि किमित्यप्रामाण्यमत आह परिच्छेदेति । अगृहीतग्रहणं परिच्छेदः, स स्मृतौ नास्तीति । चोदयति तादात्विकेति[१०५]। परिहरति यावानिति[१०६]। ननु संस्कारजन्या स्मृतिः, पदात् पदार्थप्रतीतिस्तु प्रत्युत्पन्नकारणिका कथं स्मृतिरत आह पदमिति[१०७]। यथा हि स्मारकाः संबन्धिदर्शनादयो ऽनधिकाविषयाः तथैव पदमप्यनधिकविषयत्वतुल्यत्वादप्रमाणमिति। पदाधिक्यमिति । संध्रियतामित्याद्यध्याहाराद्वाक्यमेव तन्न पदमात्रमिति ।

भवतु पदस्य प्रामाण्यमनुमानत्वं च तथापि वाक्यार्थस्याऽऽगमरूपप्रमाणान्तरगम्यत्वाद्युक्तमागमवादिनां प्रमाणान्तराङ्गीकरणमित्याह वाक्यार्थे इति[१०९]। संबन्धग्रहणाऽपेक्षैव नास्ति, ततश्च प्रत्यक्षवद-

---

* मतिरिति पाठान्तरम्

वाक्याऽधिकरणे चास्य हेतोः सिद्धिर्भविष्यति ।
सर्वेषां च परोक्तानां वाक्यबुद्धावसिद्धता* ॥११०॥
वाक्येष्वदृष्टेष्वपि सार्थकेषु
पदाऽर्थविन्मात्रतया प्रतीतिम् ।
ऽनुमानव्यतिरेकभीताः
क्लिष्टाः पदाभेदविचारणायाम्* ॥१११॥

इति शब्दपरिच्छेदः ।

अथ उपमानपरिच्छेदः ।

'कीदृग्गवय इत्येवं पृष्टो नागरिकैर्यदि ।
ब्रवीत्यारण्यको वाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥१॥

नुमानाद्भेद इति । नन्वसिद्धो हेतुः संबन्धाऽपेक्षत्वादित्यत आह वाक्येति[११०] । ये त्वपरोक्ताः शब्दस्याऽनुमानत्वे हेतवस्ते हेतवो वाक्यजन्यायां बुद्धावसिद्धा इत्याह सर्वेषामिति । अन्वयव्यतिरेकजत्वं संबन्धपूर्वकत्वं सामान्याविषयत्वं चासिद्धम्, अन्यच्च हेतुचतुष्टयमुपमानादिभिरनैकान्तिकमिति । यत एवाऽत्यन्ताऽदृष्टवाक्यार्थतत्संबन्धमेव पुरुषाणां पदार्थज्ञानमात्रेण वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यते तत एवाऽऽगमस्याऽनुमानव्यतिरेकाद् बिभ्यतः शाक्याः पदस्यैवाऽभेदे चिक्लिशुरित्याह वाक्येष्विति[१११] ।

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे शब्दपरिच्छेदः ॥

अथ उपमानपरिच्छेदः ।

"उपमानमपि सादृश्यमसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्ये"ति भाष्यं,† तदिहाऽक्षपादोक्तलक्षणाल्लक्षणान्तर-

---

* वाक्याद् बुद्ध्यवसायितेति २ पु. पा. । † शा. भा. पृ. १० प. १६ ।

एतस्मिन्नुपमानत्वं प्रसिद्धं शाबरे पुनः ।
तस्यागमाऽबहिर्भावादन्यथैवोपवर्णितम्[1] ॥२॥
पुरुषप्रत्ययेनैव तत्राऽर्थः संप्रतीयते ।
तदीयवचनत्वेन तस्मादागम एव सः ॥३॥
सदृशादुपजायेत या मतिः सदृशान्तरे ।
ध्यानादिस्मृतितुल्यत्वात्सा प्रमाणं कथं भवेत् ॥४॥
देशकालादिभेदेन यथा ऽन्यत्र विशिष्यते ।
प्रमेयं नैवमस्त्यत्र नगरस्थाऽनुसारतः ॥५॥

वर्णनकारणमाह कीदृगिति[1] द्वयेन । प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानमिति अक्षपादेनोक्तं, कीदृशो गवय इत्येवं नागरिकेण पृष्टो वन्यः प्रसिद्धेन गवा साधर्म्यादप्रसिद्धं गवयं येन वाक्येन बोधयति यथा गौरिव गवय इति, तद्वाक्यम् उपमानमिति । यद्यप्येवं नैयायिकानां प्रसिद्धं तथापि तस्य शब्दज्ञानादर्थे ज्ञानमितीदृशाच्छब्दभेदादन्यादृशं लक्षणं भाष्ये वर्णितमिति ।

नैयायिकोक्तादप्याप्तोपदेशः शब्द इति लक्षणादागमत्वमेवास्येत्याह पुरुषेति[3] । भाष्यकारीयमपि लक्षणमाक्षिपति सदृशादिति[4]। गवयदर्शनं गोस्मरणस्येति हि सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं गवि स्मरणमुत्पादयति, तदुत्पादितं च स्मरणमुपमानमित्युक्तं, तच्च स्मरणत्वात्प्रमाणमेव न भवति, न हि ध्यानादिस्मृतेः सदृशदर्शनेच्छायाश्च काश्चिदप्रामाण्ये विशेष इति । न च प्रत्यभिज्ञावद्देशकालाधिक्यादपि प्रामाण्यं, तदभावादित्याह देशेति[5] । नैयायिकानामेव

श्रुताऽतिदेशवाक्यानामारण्ये गवये मतिः।
या सोपमानं केषां चिद्गोसादृश्याऽनुरञ्जिता ॥६॥
प्रत्यक्षो गवयस्तावत्सादृश्यस्मृतिरत्र तु।
ननु सादृश्ययुक्तेऽर्थे न स्मृतिर्नेन्द्रियाद्गतिः ॥७॥
पूर्ववाक्यार्थविज्ञानान्नाऽऽधिक्यं गवये यदि।
स्मरणादविशिष्टत्वात्संगतेर्न प्रमाणता ॥८॥
अथ त्वधिकता का चित्प्रत्यक्षादिवशाद्भवेत्*।
यावद्धीन्द्रियसम्बन्धस्तत्प्रत्यक्षमिति स्थितम् ॥९॥

मतान्तरमुपन्यस्यति श्रुतेति[६]। यथा गौर्गवयस्तथेत्यतिदेशवाक्य श्रुत्वा वनं गतानामयं गोसदृशो गवय इति ज्ञानं, तदुपमानमिति। दूषयति प्रत्यक्ष इति[७]।

चोदयति नन्विति। यद्यपि गोसदृशः कश्चिदिति सामान्यतोऽवगतं स्मर्यते, तद्विशिष्टस्तु गवयो न प्रागवगतो न प्रत्यक्ष इति। परिहरति पूर्वेति[८]। प्रत्युत्पन्नकारणजन्यं यदवगतविषयं ज्ञानं तत्संगतिः संवादोऽनुवाद इति चोच्यते, तच्च स्मृतिवदेवाऽनाधिकविषयत्वादप्रमाणम्; अतोऽतिदेशवाक्याऽवगतं यदत्र गृह्यते तत्तावन्न प्रमेयम्, यत्त्वनवगतं गवयस्वरूपं तस्य च सादृश्यविशिष्टत्वं तत्प्रत्यक्षमेवेत्याह अथेति[९]। कथं पुनरुपलब्धगवयस्य स्मरणोत्तरकालं भवत्सादृश्यज्ञानं स्मरणान्तरितेन्द्रियव्यापारं प्रत्यक्षमत आह यावदिति। प्रत्यक्षसूत्रे न हि स्मरणतो यत्प्राक् तत्प्रत्यक्षमित्यत्र

* प्रत्यक्षादेव सा भवेदिति २ पु. पा.।

स्मर्यमाणस्य चांशस्य विवेकेनाऽप्रमाणता ।
'श्रुताऽतिदेशवाक्यत्वं न चाऽतीवोपयुज्यते ॥१०॥
ये ऽपि ह्यश्रुततद्वाक्यास्तेषामपि भवत्ययम् ।
प्रत्यक्षदृष्टगोत्वानां वने गवयदर्शिनाम्' ॥११॥
अथ संज्ञाऽनुसन्धानं तेषां नास्तीति वर्ण्यते ।
न नाम वस्तु तत्तावत्सर्वथा तैः प्रतीयते ॥१२॥
न च शब्दाऽर्थसम्बन्धः प्रमेयो ऽत्र तदेष्यते ।
साहश्याऽवधृते वाक्ये वाक्यादवगतो ह्यसौ ॥१३॥

स्थितमिति । ननु गोसादृश्यज्ञानं गवांशे स्मरणं कथं प्रत्यक्षमत आह स्मर्यमाणस्येति[१०] । इदमपि तत्रैव स्थितम् । विविक्ता एव ते ऽर्था हीति । अतश्च स्मर्यमाणविषयएव तस्याऽप्रामाण्यं न गृह्यमाणविषये ऽपि, संभवति ह्येकस्यापि ज्ञानस्य विषयभेदेन प्रामाण्यमप्रामाण्यं च, अतो विवेकेन स्मरणांशस्यैवाऽप्रामाण्यं न ग्रहणांशस्याप्रमाणतेति । श्रुतातिदेशवाक्यानामिति च विशेषणमनर्थकम्, अन्येषामपि गोसादृश्यविशिष्टगवयज्ञानोत्पत्तेरित्याह श्रुतेति सार्द्धेन । शङ्कते अथेति[१२]। परिहरति न नामेति। उपमानप्रमेयं गोसादृश्यविशिष्टं गवयं तावद्विदन्ति मा नाम गवयसंज्ञां वेदिषुरिति ।

ननु समाख्यासम्बन्ध एवोपमानस्य प्रमेय इष्यते नैयायिकैः, न चाऽश्रुताऽतिदेशवाक्यस्य तत्प्रतिपत्तिरस्तीति कथं विशेषणाऽऽनर्थक्यमित आह न चेति[१३]। कारणमाह साहश्येति । गोसाहश्येनोपलक्षितस्य गवयशब्दः संज्ञेत्यतिदेशवाक्यार्थः, तद्यावद् गोसदृशं न पश्यति तावत् किं चिद् गोसदृशं वस्तु यस्यानेन गवयसंज्ञोक्तेति

न चास्य प्रत्यभिज्ञानं पुनरुत्पद्यते वने ।
शक्त्योरतीन्द्रियत्वेन स्मृतिरेव हि सेष्यते ॥१४॥
शब्दाऽनुविद्धबोधे ऽपि प्रत्यक्षमुपपादितम् ।
तस्मात्सादृश्ययुक्तार्थः प्रमेयो ऽपूर्व उच्यताम् ॥१५॥

एवं वाक्यप्रतिपादितमेवार्थं यथावन्न विजानाति ; दृष्टे तु गोसदृशे वस्तुनि तेनैव वाक्येन स्मृतेन गवयसंज्ञां प्रतिपद्यतइति नोपमानाऽपेक्षेति । वाक्याऽवगतमप्यर्थं पुनरुपमानेन प्रत्यभिजानातीति अत आह न चेति[14]। कारणमाह शक्त्योरिति । यावानेव हि वनस्थस्याऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति वाक्यार्थो ऽवगतः तन्मात्रमेव तत् न पुनरधिकं न्यूनं वा किं चित् । यत्वत्र वाच्यशक्तिः वाचकशक्तिश्च सा स्मर्यते, न हि वाच्यवाचकशक्तिरतीन्द्रिया प्रत्यभिज्ञायतइति । नन्वतीन्द्रियत्वान्मा नाम प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञायताम्, उपमानाख्येन तु प्रमाणान्तरेण प्रत्यभिज्ञायते; स्यादेवं यदि शक्तौ देशकालाधिक्यं स्यान्न तु तदस्ति, अतो ऽनधिकार्थत्वात् शक्तिज्ञानं स्मृतिरेवेति ।

स्यान्मतम्, अश्रुताऽतिदेशवाक्यस्याऽशब्दज्ञानाऽनुविद्धं सादृश्यविशिष्टगवयज्ञानं प्रत्यक्षं भवति, श्रुतवाक्यस्य तदनुविद्धमप्रत्यक्षं प्रमाणान्तरं सिद्ध्यतीति तदर्थं विशेषणोपादानमित्यत आह शब्देति[15] । विशेषणे ऽपि नास्य प्रत्यक्षता निवर्त्ततइति । तस्मादुपमानं प्रमाणमिच्छता सादृश्यविशिष्टो ऽपूर्वः प्रत्यक्षाऽनवगतो ऽर्थः प्रमेयो वक्तव्यः, न चाऽसावस्तीत्युपसंहरति तस्मादिति । किं च, कल्पनाऽपोढप्रत्यक्षवादिनां सादृश्यविशिष्टगवयज्ञानं मा भूत्प्रत्यक्षं, व्यव-

व्यवसायात्मकत्वं तु प्रत्यक्षस्य यदेष्यते ।
जात्यादिवत्तदा तेन सादृश्यं किं न मीयते ॥१६॥
प्रत्यक्षाऽऽभासमेतत्तु निर्विकल्पकवादिनाम् ।
प्रमेयवस्त्वभावाच्च नाऽभिप्रेता प्रमाणता ॥१७॥
सादृश्यस्यापि वस्तुत्वं न शक्यमपबाधितुम् ।
भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥१८॥

सायात्मकप्रत्यक्षवादिनां तु नैयायिकानां जात्यादिवत्किं न सादृश्यं प्रत्यक्षमित्याह व्यवसायेति[१६] ।

निर्विकल्पकवादिनां वा किं सिध्यति प्रमाणान्तरं, नेत्याह प्रत्यक्षेति[१७] । गवादिविकल्पवत्प्रत्यक्षाऽऽभासमिदं, न त्वस्य प्रामाण्यमिति बौद्धानामभिमतिः । अनभिमतौ कारणमाह प्रमेयेति । न हि सादृश्यं नाम किंचिद् वस्तु धर्मिव्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा सम्भवति, व्यतिरेके पृथगुपलब्धिप्रसङ्गादव्यतिरिके तन्मात्रापातात् । किं च, पुरःस्थितवस्तुगतं सादृश्यमनवगतम् अगृहीतप्रतियोग्यपि जातिवद् गृह्णीयात्; प्रतियोग्यपेक्षं सादृश्यमिति चेत्, किमुत्पत्तौ किं वा ज्ञप्तौ ; द्वेधा ऽपि न सम्भवति, मृते ऽपि देवदत्ते तत्सादृश्यं यज्ञदत्तस्य निष्पद्यते ऽवगम्यते च, अतो वासनानिर्मितमिदं सादृश्यं न वस्तुरूपमिति तज्ज्ञानं प्रत्यक्षाभासमिति । यद्यनया युक्त्या तैराभासत्वमभिप्रेयेत तथैव तर्हि तद्भवता वा कथं त्वस्य प्रत्यक्षत्वमुच्यते, ऽत आह सादृश्यस्येति[१८] । यद्यप्येवं ते न मन्यन्ते तथापि न सादृश्यस्याऽवस्तुत्वं सर्वेषां, सर्वदा त्वबाधिता प्रत्यक्षबुद्धिर्जातिवत्सर्वविकल्पनिराकरणेन सादृश्यमुपस्थापयतीति ।

सदृशाऽवयवत्वं तु यत्र पद्मदलाऽक्षिवत् ।
तत्स्वाऽवयवसामान्यभूम्ना तेषा भविष्यति ॥१९॥
एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ।
एकैकद्वित्रिसामस्त्यभेदादेतस्य चित्रता ॥२०॥

यत्त्वगृहीते ऽपि प्रतियोगिनि तद्ग्रहणप्रसङ्ग इत्युक्तं, तत्परिहाराय सादृश्यस्वरूपं कथयति भूय इति । जात्यन्तरयोगिभिरवयवसामान्यैर्यो जात्यन्तरस्य योगः तत्सादृश्यम् । न चाऽत्र स्वरूपमात्रं योगः, किं तु जात्यन्तरसम्बन्धाऽनुरक्तरूपेण यस्तेषां जात्यन्तरेण योगस्तत्सादृश्यम् । न चाऽगृहीते गवि सम्बन्धिता सामान्यानां ग्रहीतुं शक्येति युक्तमगृहीतगोः सादृश्याऽग्रहणम् । अवयवग्रहणं सम्बन्ध्युपलक्षणार्थम्, जातिग्रहणमपि वस्त्वन्तरोपलक्षणम् । एतदुक्तं भवति, वस्त्वन्तरस्य स्वाऽवयवेषु गुणेषु कर्मसु वा समवेतैर्यैः सामान्यैर्येन प्रकारेण योगः तेनैव प्रकारेण वस्त्वन्तरस्य योगः सादृश्यं, न त्ववस्तु नाऽपि तत्त्वान्तरं प्रमाणाभावात्, सर्वत्र सादृश्यबुद्धेरीदृशसामान्ययोगाऽन्वयव्यतिरेकात् । किं च, सामान्याऽल्पभूयस्त्ववशेन सादृश्यस्याऽल्पभूयस्त्वदर्शनात्तदेव सादृश्यं नान्यत् । यत्तु उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतियोग्यपेक्षा न सम्भवतीत्युक्तं, नोभयत्रापि प्रतियोगी सत्तयोपकरोति, स्वसम्बन्धि सामान्ययोगितया तु स्मर्यमाणः प्रतियोगी सादृश्याऽवगतावुपयुज्यते । यदपि गुणयोः सादृश्यं, यथा केतकीगन्धस्य सर्पगन्धस्य च, तत्राप्यवयविगुणानामवयवगुणसामान्ययोगः सादृश्यं, कर्मणामपि स्वसम्बन्धिद्रव्यदेवतासामान्ययोग इति । यत्र तर्ह्यवयवयोः सादृश्यं यथा पद्मदलस्याऽक्ष्णश्च, तत्र कथमत आह सदृशेति[१९] । तयोरपि स्वाऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यमिति ।

न धर्मा एव सादृश्यं भूयस्ता वा तदाश्रया ।
भूयस्त्ववद्धि जात्यादि सदृशत्वेन दृश्यते ॥२१॥
यमयोः कथमेतच्चेद्दृष्टत्वात्किमिहोच्यते ।
क्व चिद्धि भूयसामेतत्क्व चिदल्पीयसामपि ॥२२॥

एवं जात्यादिसामान्यैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा विचित्रं सादृश्यमित्याह एवमिति[२०] । जातिर्जन्म, तत्सामान्यादग्निब्राह्मणयोः सादृश्यम्, अग्निर्वै ब्राह्मण इति द्वयोरपि प्रजापतिमुखाज्जननं प्रजापतिर्मुखतस्त्रिवृतं छन्दसां निरमिमीत अग्निं देवानां ब्राह्मणं मनुष्याणामिति श्रुतेः। गुणसामान्यं तु चित्रे दर्शयितव्यम् । द्रव्यसामान्यं समानाऽलङ्कारधारिणोर्गवादिधनवतोश्च, क्रियासामान्यं तु निपत्यादानसामान्याद्यागस्य श्येनेन सादृश्यं, शक्तितः सिंहदेवदत्तयोः,स्वधर्मतः पञ्चावत्तनराशंसद्वितीयप्रयाजादित्वादेरिति ।

ननु धर्माख्यान्यवयवसामान्यानि तद्भूयस्त्वं वा सादृश्यमित्येतावद्वक्तव्यं, किं योगग्रहणेनाऽत आह न धर्मा इति[२१]। कथमित्याह भूयस्त्ववदिति । सामान्यानि ह्यवयवसमवेतानि, भूयस्ता तु सामान्यसमवेता, अतस्तद्भूयस्त्वं सादृश्यस्याऽवयवः सामान्यानि बुद्ध्या गृह्येरन्, गोजातीयाऽवयवसामान्ययुक्ता तु गवयजातिः सादृश्ययुक्ता गृह्यतइति योग एव सादृश्यमिति ।चोदयति यमयोरिति[२२]। न हि तयोरवयवसामान्ययोगो ऽस्तीति । परिहरति दृष्टत्वादिति । सत्यं दृष्टं, न तत्सामान्यनिबन्धनं सम्भवति, यमावतिक्रस्यापि तत्सादृश्यप्रसङ्गात्, सामान्यानां नित्यत्वेनाऽत्रापि सम्भवात्, विना ऽपि तु सामान्येन सादृश्याऽवगमात् अवस्तुरूपमेतत्; अत आह क्व चिदिति । कथमल्पीयसां सादृश्यं सामान्यनिबन्धनं भविष्यतीत्यत

नैतावता विशेषेण वस्तुत्वं तस्य हीयते।
सामान्यान्यपि चैतानि नाशीन्याश्रयनाशतः ॥२३॥
अनन्ताऽऽश्रययोगाच्च न नाशो ऽन्यत्र विद्यते।
तेन सर्वं न सामान्यं नित्यत्वेन प्रकल्प्यते ॥२४॥
सामान्यानां न वा नाशः क चिदभ्युपगम्यते।
सर्वस्य ह्याश्रयः कश्चिदस्ति देशान्तरादिषु ॥२५॥
तेषां भूयस्तया चेदं सादृश्यमतिरिच्यते।
तानि व्यस्तानि सन्त्येवं प्रत्यक्षे ऽपि क चित्क चित् ॥२६॥
सदृशाऽवयवत्वं तु यत्र नाम प्रतीयते।
तदप्यवयवानां स्यात्समानाऽवयवान्तरैः ॥२७॥

आह सामान्यानीति[२३]। ततश्च तन्मात्राऽवयवयोगीनि सामान्यानि नाऽन्यत्र सादृश्यमुपकल्पयन्तीति।

ननु न क चिदपि सामान्यानां नाशित्वं दृष्टम्, अत आह अनन्तेति[२४]। नन्वेवं नित्यं सामान्यमिति सिद्धान्तहानिः स्यादित्यत आह तेनेति। नायं सिद्धान्तः सार्वत्रिक इति। इदं चाऽतिशयेनोक्तं, परमार्थतस्तु नास्त्येव सामान्यविनाश इत्याह सामान्यानामिति[२५]। कथमित्यत आह सर्वस्येति। कथं तर्हि तेषां सादृश्यबुद्धिर्न भवत्यत आह तेषामिति[२६]। भूयसां समुदितानां योगो यमयोरिति कृत्वा सादृश्यमात्रं वस्त्वन्तरेभ्यो यमयोरधिकं, सामान्यानि तु प्रत्येकमन्यत्रापि सन्त्येवेति। पूर्वमवयवानां स्वाऽवयवसामान्यं सादृश्यमुक्तं, तदवयवानां तर्हि कथमत आह सदृशेति[२७]। एवमा

एवं तावद्यतो नास्ति पराऽभेदप्रकल्पना ।
ततः परं तु सामान्यं भवेत्सादृश्यवर्जितम् ॥२८॥
प्रधानानां तु सामान्यं यत्रैकं संप्रतीयते ।
स एवेति भवेत्तत्र तद्भेदे सदृशत्वधीः ॥२९॥
चित्रादौ यत्र सादृश्यं सामान्यं तत्र किं भवेत् ।
तत्रापि पृथिवीवर्णविशेषादिसमानता ॥३०॥
रूपगन्धरसानां च कस्य चित्तुल्यता क चित् ।
नाऽवश्यं सर्वसामान्यात्सादृश्यमुपजायते ॥३१॥

परमाणुभ्यो दर्शयितव्यमित्याह एवमिति[२८] । परमाणुषु सादृश्यवर्जितं सामान्यमेव केवलमित्याह ततः परमिति ।

यदा च संबन्धिसामान्ययोगः सादृश्यं, तदा लक्षणं दूषयन्तः केचिदाहुः, न सादृश्यं सामान्यं, किं तर्हि तदेव तत्, गोत्वादेरेकत्वादिति; तदस्मदीयलक्षणाऽपरिज्ञानादेवेत्याह प्रधानानामिति[२९]। न हि सामान्यं सादृश्यमस्माभिरुक्तं, नापि सामान्ययोगमात्रं, किं तु संबन्धिसामान्ययोगः, तेन यस्य येन सादृश्यं तयोः प्रधानसामान्ययोर्यदेकं सामान्यं न तेन तद्योगेन वा तयोः सादृश्यं, तत्तु स एवेति बुद्धेर्निबन्धनं तद्भेदे प्रधानात्सामान्याद्भिन्नैः संबन्धिसामान्यैर्योगात्सादृश्यबुद्धिरिति। चोदयति चित्रादाविति[३०] । न हि मनुष्याऽवयवगतानि हस्तत्वादीनि चित्राऽवयवेषु सन्तीति। परिहरति तत्रापीति । तत्रापि हि संस्थानपरिमाणवर्णसामान्यानि सन्तीत्येवेति । ननु गन्धरसादीनां वैलक्षण्यात् कथं सादृश्यमत आह रूपेति[३१] ।

पृथिव्यादिषु चैतेषां सतामेव स्वभावतः ।
परिणामादिभि*र्व्यक्तिर्यथादृष्ट्यवधार्यते ॥३२॥
न हि शक्त्यात्मना किं चिदसज्जन्म प्रपद्यते ।
धर्माणां न च नानात्वमस्ति चाऽवान्तरस्थितिः॥३३॥

कतिभिश्चिदेव सामान्यैः सादृश्यं भवति नावयवैर्नापि रूपादिभिरेवेति। रूपगन्धादयो ऽपि वा सन्त्येवेत्याह पृथिव्यादिष्विति[३२]। सर्वे हि रूपरसगन्धादयः पृथिव्यादिषु स्वभावत एव सर्वदा विद्यमाना अपि परिणामादेव चित्रकाराक्रियया वा के चित् क चिदभिव्यज्यन्ते, अतः चित्रगन्धादीनि विद्यमानान्येवाऽनभिव्यक्तत्वान्नोपलभ्यन्ते, रूपसंस्थानादिकं त्वभिव्यक्तत्वादुपलभ्यते, यथादर्शनं हि तदभिव्यक्तिः कस्य चिदङ्गीक्रियतइति। विद्यमानत्वे कारणमाह न हीति[३३]। यद्यत् सूक्ष्मरूपेण न विद्यते न तदुत्पत्तुमर्हति शशविषाणवत्, अतः सर्वकार्याणि सूक्ष्मात्मना कारणेषु सन्त्येवेति। तदिदं सत्कार्यवादिनां मतं,न स्वमतम्। न हि दृश्याऽदर्शननिरस्तः कारणावस्थायां कार्यसद्भावः शक्यो ऽभ्युपगन्तुम्। अतश्चाऽसज्जन्म नाऽवश्यमभिव्यक्तावङ्गीकर्त्तव्यं, तत्सत्त्वे कारकव्यापारानर्थक्यादित्यास्तां तावत्।

यत्तु सादृश्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्पितं, तत्राह धर्माणामिति। नात्यन्तनानात्वं धर्माणां क चिदपि धर्मिणो ऽस्तीति। नन्वभेदे तन्मात्रं स्यादत आह अस्तीति। अभेदो ऽपि नात्यन्तिकः किं त्ववान्तरस्थितिर्भिन्नाभिन्नत्वमित्यर्थः। तदेवं सादृश्यस्य वस्तुत्वे सति चक्षुःसंनिकृष्टस्यैकस्मिन्धर्मिणि द्वयोर्वा युगपदुपलभ्यमानयोः

* परिमाणादिति १ पु. पा.।

वस्तुत्वे सति चास्यैवं* सम्बद्धस्य च चक्षुषा ।
द्वयोरेकत्र वा दृष्टेः प्रत्यक्षत्वं† न वार्यते ॥३४॥
सामान्यवच्च सादृश्यमेकैकत्र समाप्यते ।
प्रतियोगिन्यदृष्टे ऽपि तस्मात्तदुपपद्यते‡ ॥३५॥
तत्र यद्यपि गां स्मृत्वा तज्ज्ञानमुपजायते ।
सन्निधेर्गवयस्थत्वाद्भवेदिन्द्रियगोचरः ॥३६॥
तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्सादृश्येन विशेषितम् ।
प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥३७॥

समवेतस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः न किंचिदुपमानस्य सन्निकृष्टे धर्मिणि विषये प्रमेयमस्तीत्याह वस्तुत्वे इति[३४]। युक्तं तावद् द्वयोः प्रत्ययोः प्रत्यक्षमेकैकत्र, कथं, न हि प्रतियोग्यपेक्षस्य तदग्रहे ग्रहणं संभवति, अत आह सामान्यवदिति[३५] । स्यादेतत्, यदि द्वयोर्व्यासक्तं तत्स्यान्नतु प्रत्येकं जातिवद्वर्त्तते, अतो गवये ऽपि कृत्स्नस्य गोसादृश्यस्य समवायादगृह्यमाणे ऽपि गवि स्मर्यमाणे ऽपि युक्तं प्रत्यक्षमिति ।

ननु गवयदर्शनोत्तरकालं गां स्मृत्वा पश्चाद् दृश्यमानं सादृश्यं स्मरणान्तरितेन्द्रियव्यापारं कथं प्रत्यक्षम्, अत आह तत्रेति[३६] । पश्चादपि नेन्द्रियव्यापारोपरतिः, अतो गवयस्थत्वेनेन्द्रियसंनिहितं सादृश्यं तद्गोचरतां नातिक्रामतीति । एवं नैयायिकमतं दूषयित्वा भाष्योक्तमेव लक्षणं पूर्वाक्षिप्तं समर्थयते तस्मादिति[३७] । यस्मादेव

---

* चाप्येवमिति २ पु. पा.

† प्रत्यक्षत्वमिति २ पु. पा. ।

‡ तदुपलभ्यते इति २ पु. पा. ।

प्रत्यक्षेणाऽवबुद्धे ऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते ।
विशिष्टस्याऽन्यतो ऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता* ॥३८॥
प्रत्यक्षे ऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पावके ।
विशिष्टविषयत्वेन नाऽनुमानाऽप्रमाणता ॥३९॥

प्रत्यक्षे गवये न किं चिदुपमानस्य प्रमेयमस्ति, तस्मात्स्मर्यमाणैव गौर्गवयसादृश्यविशिष्टा तद्विशिष्टं वा सादृश्यमुपमानस्य प्रमेयमिति। ननु गवये सादृश्यं प्रत्यक्षं गृहीतं गौः स्मर्यते किमन्यदुपमेयमत आह प्रत्यक्षेणेति[३८] । तत्रैव दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षे इति[३९] ।

नन्वग्निसामान्यमेवाऽनुमीयते न विशेषः, तेन युक्तमनुमानस्य विशिष्टविषयत्वम्, इह तु प्रत्यक्षगृहीताद्गवयसादृश्यादन्यदेव गोगतं सादृश्यं तत्स्वरूपमपि प्रत्यक्षाऽगृहीतमुपमानप्रमेयं भवत्येव, अतः किमुच्यते प्रत्यक्षेण गृहीते ऽपीति; सादृश्यमात्राभिप्रायमिदं न विशेष्याऽभिप्रायं, विशेष्यस्य तु स्वरूपं तद्विशिष्टत्वं च गोरुपमेयमेव भवति, अस्य स्मर्यमाणस्यैव सादृश्यविशिष्टत्वमुपमेयमिति वदता सादृश्यविशिष्टगोविषयज्ञानमुपमानमेव, आदित्येपि गतिस्मरणमित्यत्राऽनुमानमिव गोरूपांशे स्मरणत्वात्स्मरणशब्देन भाष्यकारेणोक्तमिति व्याख्यातम्। तदयं भाष्यार्थः। यत्सादृश्यं दृश्यमानमसंनिकृष्टे ऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति तदुपमानं प्रमेयबुद्धिजनकमेव सादृश्यमिन्द्रियप्रत्यक्षमुपमानं यथा गवयदर्शनमिति सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं गोस्मरणस्य जनकमिति। यद्वा सादृश्यमसंनिकृष्टे ऽर्थे यां बुद्धिमुत्पादयति सोपमानं यथा गवयदर्शनं यस्य गोस्मरणस्य जनकं तदिति। के चित्तु गो-

---

* अन्यतो लोके प्रसिद्धे ऽनुपमानतेति १ पु. पा. ।

यत्र त्वसदृशादेव कल्पयित्वोपजायते ।
सादृश्यप्रत्ययस्तत्र तदाभासत्व*कल्पना ॥४०॥
बाधकप्रत्ययाच्चैषा सादृश्याभासता मता ।
यथा पलालकूटस्य सादृश्यं कुञ्जरादिना ॥४१॥
समीपस्थोऽपि जानाति सादृश्यं नेति तत्र हि ।
न बाध्यते समीपादौ यत्तु सादृश्यमेव तत् ॥४२॥
न चैतस्याऽनुमानत्वं पक्षधर्माद्यसम्भवात् ।
प्राक्प्रमेयस्य सादृश्यं न धर्मत्वेन गृह्यते ॥४३॥

स्मरणस्येति पुरुषपरं व्याचक्षते, तत्र नन्द्यादिषु स्मरतेः पाठो मृगयितव्यः । केचित्तु बहुव्रीहिमिच्छन्ति, तदपि वैयधिकरण्यादयुक्तम्, बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति स्मृतेः । अथ कर्मणि स्मरणशब्दं व्युत्पाद्य सामानाधिकरण्यमुच्यते, गोर्विशेषणत्वात्स्मरणस्य पूर्वनिपातः स्यादनुपात्तान्यपदार्थकत्वं च बहुव्रीहेरनिच्छतां सुतरामयुक्तं बहुव्रीहित्वाङ्गीकरणमिति ।

किं पुनरुपमानाभासं यत्संकरपरिहारार्थं लक्षणं, तद्दर्शयति यत्रेति[४०] । किं पुनस्तस्याऽऽभासत्वे प्रमाणम्, अत आह बाधकेति[४१] । उदाहरणमाह यथेति । किमस्ति तत्र बाधकं, सत्यमित्याह समीपेति[४२] । यत्तु समीपादावपि न बाध्यते तत्सम्यक् सादृश्यमिति तदुपजनितमुपमानं प्रमाणमेव नाभासमित्याह न बाध्यत इति ।

ये तु शाक्याः प्रमाणद्वयवादिनः सांख्या वा प्रमाणत्रयवादिनो

---

* तद्भावासत्वेति पाठान्तरम् ।

गवये गृह्यमाणं च न गवामनुमापकम् ।
प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वाद्गोगतस्य न लिङ्गता ॥४४॥
गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न गोर्लिङ्गत्वमृच्छति ।
सादृश्यं न च सर्वेण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि ॥४५॥
एकस्मिन्नपि दृष्टे ऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने ।
सादृश्येन सहैवास्मिंस्तदैवोत्पद्यते मतिः ॥४६॥

ऽस्यानुमानाऽन्तर्भावं मन्यन्ते, तान्प्रत्याह न चेति[४३]। असम्भवमेव दर्शयति प्रागिति । प्रमेयो गौः तद्गतं तावत्साद्दश्यं न लिङ्गं तस्य प्रागुपमानात्तद्धर्मत्वेनाऽग्रहणादिति। गवयगतमपि सादृश्यं गावि प्रमेये न पक्षधर्म इत्याह गवये इति[४४] । गोगतस्य च प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वादपि न लिङ्गता, तदेव हि गोगतं प्रमेयमित्याह प्रतिज्ञेति । साद्दश्यविशिष्टो गवयो ऽपि पक्षधर्मत्वाऽभावादेव न लिङ्गमित्याह गवये इति[४५]। ननु तत्सम्बन्धितामात्रमेव तद्धर्मत्वं न संयोगसमवायावेवास्ति गवयस्य गोसम्बन्धः तस्यासौ सदृशः, तत्र कथमपक्षधर्मत्वमत आह सादृश्यमिति ।

भवतु कथं चित्पक्षधर्मता, न त्वन्वयो ऽस्ति, न हि गवयगतं गोसाद्दश्यं गोगतेन गवयसाद्दश्येनाऽन्वितं दृष्टम् । इदानीमेव गवयसाद्दश्यं गृह्यते। ननु युगपद्गवयं गां च पश्यतो ऽन्यद्वा ऽर्थद्वयं परस्पर सदृशं येन यत्सदृशं तदपि तेन सदृशमिति शक्यमेवाऽन्वयग्रहणं कर्तुम्, अत उक्तं सर्वेणेति । सत्यं दृष्टं, न तु सर्वेण गवयं दृष्ट्वा तत्सादृश्यं गृहीत्वैवमन्वयो गृहीतो भवतीति । अस्ति चाऽदृष्टसदृशद्वयस्याप्येकमेव गां दृष्ट्वैव वने द्वितीयं गवयं पश्यतस्तदैव सादृश्यविशिष्टे प्रत्यय इत्याह एकस्मिन्निति[४६] । शङ्कते शृङ्गित्वादेरि-

शृङ्गित्वादेरथोच्येत सम्बन्धाल्लिङ्गता गवि ।
न तेषां गवयज्ञानव्यापारं प्रत्युपक्षयात् ॥४७॥
यदि तेभ्यः प्रतीतिः स्यान्निःसादृश्यैव सा भवेत् ।
न गौः शृङ्गादिसदृशी सदृशी गवयेन तु ॥४८॥
सदृशप्रत्ययं दृष्ट्वा शृङ्गादिप्रत्ययात्परम् ।
गवयप्रत्ययादेव गोज्ञानमुपजायते ॥४९॥
सदृशाऽवयवत्वे तु तेषामेवोपमा भवेत् ।
न च शृङ्गादयो यत्र तत्र गौरनुमीयते ॥५०॥
इत्थं चाऽनुमिमानस्य भ्रान्तज्ञानं प्रसज्यते ।
नगरस्थं तु गोज्ञानं स्मरणान्नाऽतिवर्तते ॥५१॥

ति[४७]। गृहीतो हि शृङ्गित्वादीनां गवयाऽन्वय इति । निराकरोति नेति । कारणमाह तेषामिति । शृङ्गित्वादिभिर्गवये गोसदृशतयाऽवगते पश्चात्तत्सदृशी गौः प्रतीयतइति । यदि तु तैरेव साक्षात्प्रतीयेत ततः सादृश्यरहितं गोमात्रं प्रतीयेतेत्याह यदीति[४८]। कारणमाह न गौरिति । तेनास्त्येव शृङ्गित्वादिज्ञानस्य गवयसदृशगोज्ञानस्य च गोसदृशो गवय इति ज्ञानेन व्यवधानमित्याह सदृशेति[४९]। ननु गोऽवयवाः शृङ्गादयोऽपि मिथः सदृशा इति कथं निःसादृश्या प्रतीतिरत आह सदृशेति[५०]। शृङ्गादीनामेवोपमा स्यात्, गौस्तु निःसादृश्यैव गम्यतइति ।

भवतु निःसादृश्यं, गोमात्रम् अनुमेयमिति चेत्, तत्राह न चेति। गौस्वरूपमनुमीयमानं यत्रेदानीं शृङ्गादयो दृश्यन्ते गवये तत्र वाऽनुमीयते नगरे वा। तत्र तावन्न शक्यं दृश्यादर्शनविरोधादिति अनु-

भिन्नाऽनुमानादुपमेयमुक्ता
सौर्यादिवाक्यैरसहापि दृष्टम् ।
सादृश्यतो ऽग्न्यादियुतं कथं नु
प्रत्याययेदित्युपयुज्यते नः ॥५२॥

'प्रतिनिधिरपि चैवं व्रीहिसादृश्ययोगा-
द्भवति तदपचारे यत्र नीवारजातौ ।
तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः'
'प्रकृतिरपि च गौणैर्बाध्यते यत्र चाऽन्यैः ॥५३॥

माने वा भ्रान्तिः स्यादित्याह इत्थमिति[५१] । नापि नगरइत्याह नगरस्थमिति । सादृश्यविशिष्टो हि गौः प्रतियोग्यग्रहणान्न गृहीतः, गोस्वरूपं तु गृहीतमेव, तेन सादृश्यविशिष्टज्ञानमेव प्रमाणं, तस्य च सिद्धं प्रमाणान्तरत्वमिति ।

कः पुनरस्य प्रमाणान्तरस्य स्वतन्त्रोपयोगः, तद्दर्शयति, भिन्नेति[५२] । न हि सौर्यतद्वाक्ययोराग्नेयतद्वाक्याभ्यामन्वयो गृहीतः, येनाऽनुमानं स्यात्, निर्वापो हि लोकवेदसाधारणः, तद्धितनिर्देशादर्थोऽपि, प्रमाणान्तरेण तु उपमानेनाऽऽग्नेयवाक्यसदृशेन सौर्यवाक्येनोपमितम् अग्न्यादियुतमाग्नेयवाक्यं स्वार्थमुपस्थापयति, तस्य च त्र्यंशस्य साध्यसाधनांशाऽनपेक्षित्वाद्भावना इत्यन्तिमांशो ऽपेक्षावशात्सौर्यभावनया गृह्यतइति एवमस्योपयोग इति ।

प्रयोजनान्तरमाह प्रतिनिधिरिति[५३] पादत्रयेण । एवं व्रीह्यपचारे सदृशतया नीवारेषु अवगतेषु तत्सदृशत्वेन च व्रीहिष्वयमिति व्रीह्यवयवसामान्याऽवगमात्तल्लाभाय तेषां प्रतिनिधिः सिध्यतीति ।

यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या
भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तम्' ।
मतिरपि च तथैव द्रागिवोत्पद्यते ऽस्मि-
न्नितरविषयबोधे ऽसत्यपीत्थं च बाधः ॥५४॥

इत्युपमानम् ॥

अथ अर्थापत्तिः ।

प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्राऽर्थो नाऽन्यथा भवेत् ।
अदृष्टं कल्पयेदन्यं सा ऽर्थापत्तिरुदाहृता ॥१॥

प्रयोजनान्तरमाह प्रतिकृतिरिति पादत्रयेण । उपमानेन हि काचित्प्रतिकृतिः सादृश्यं गौणैः सामान्यैरीषत्सदृशं बोध्यते, अल्पैरित्यर्थः, किं चिच्चाऽन्यैर्भूयोभिः सुसदृशं, ततः श्रुतानामवयवानां भूयसां लाभाय सदृशस्योपादानं सिद्ध्यति । ईषत्सदृशे ऽपि तु तदपेक्षया विसदृशत्वात् उपजाता ऽपि बुद्धिर्मिथ्या भवति, कार्याऽनुपयोगादिति । काराणान्तरमपि सुसदृशोपादाने दर्शयति मतिरिति[५४] । न केवलं बह्ववयवलाभः, किं तु मतिरपि सदृशे शीघ्रमुत्पद्यते,* तावतैव च नैराकाङ्क्ष्ये जाते पश्चादुपजातो ऽपि मन्दसदृशबोधो ऽनुष्ठाना-ऽनौपयिकत्वाद्बाध्यतइति ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे उपमानपरिच्छेदः ॥

अथाऽर्थापत्तिपरिच्छेदः ।

"अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वा ऽर्थो ऽन्यथा नोपपद्यतइत्यर्थकल्पने"†ति भाष्यं, तस्यार्थमाह प्रमाणषट्केति[१] । दृष्टग्रहणं चक्षुर्दृष्टे

* सुसदृशे शीघ्रदृष्टे श्रुते वा समुत्पद्यते इति २ पु. पा. ।
† शा. भा. पृ. १० प. १७ ।

दृष्टः पञ्चाभिरप्यस्माद्भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा।
प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात्पूर्वविलक्षणा ॥२॥
तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद्दाहाद्दहनशक्तता।
वन्हेरनुमिता सूर्ये यानात्तच्छक्तियोग्यता ॥३॥
श्रुताऽर्थापत्तिरत्रैव परस्तादभिधास्यते।
गवयोपमिता या गौस्तज्ज्ञानग्राह्यता मता ॥४॥
अभिधानप्रसिद्ध्यर्थमर्थापत्त्या ऽवबोधितात्।
शब्दे बोधकसामर्थ्यात्तन्नित्यत्वप्रकल्पनम् ॥५॥

प्रत्यक्षाऽवगते प्रमितमात्रे वा वर्त्तते, प्रथमद्वितीयकल्पयोरनुमानादिपूर्विका नोक्ता स्यात्, तृतीये तु श्रुतग्रहणमतिरिच्यते, ऽत आह दृष्टइति[२]। कारणमाह अस्मादिति। दृष्टाद्भेदेन श्रुतोपादानात् प्रमितमात्रवचनो ऽपि दृष्टशब्दो गोबलीवर्दन्यायेन श्रुताऽतिरिक्तपञ्चकपरो भवतीति। किं पुनः श्रुतस्य पृथगुपादाने प्रयोजनमत आह प्रमाणेति। श्रुताऽर्थापत्तेः प्रमाणग्राहिणीत्वभेदेनैव दृष्टार्थापत्तितो वैलक्षण्यं दर्शयितुं पृथग्ग्रहणमिति।

प्रत्यक्षपूर्विकामुदाहरति तत्रेति[३]। अनुमानपूर्विकामुदाहरति अनुमितादिति। शब्दपूर्विकामुदाहरति श्रुतेति[४]। उपमानपूर्विकामुदाहरति गवयेति। अर्थापत्तिपूर्विकामुदाहरति अभिधानेति[५]। अभिधानाऽनुपपत्तिप्रभवया ऽर्थापत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिं कल्पयित्वा पुनस्तदनुपपत्त्या नित्यत्वकल्पनेति। एतदेव विवृणोति

'अभिधा नाऽन्यथा सिध्येदिति वाचकशक्तताम् ।
अर्थापत्त्या ऽवगम्यैवं तदनन्यगतेः पुनः ॥६॥
अर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दनित्यत्वनिश्चयः' ।
दर्शनस्य परार्थत्वादित्यस्मिन्नभिधास्यते ॥७॥
'प्रमाणाऽभावनिर्णीतचैत्राऽभावविशेषितात् ।
गेहाच्चैत्रबहिर्भावसिद्धिर्या त्विह दर्शिता ॥८॥
तामभावोत्थितामन्यामर्थापत्तिमुदाहरेत्' ।
पक्षदोषेषु चाऽन्यासामुदाहरणविस्तरः ॥९॥
अभावाऽवगताच्चैत्राद् बहिर्भावस्य सूचनम् ।
पक्षधर्माद्यनङ्गत्वाद्भिन्नैवाप्यनुमानतः ॥१०॥

अभिधेति[6] सार्द्धेन। एतच्च शब्दाधिकरणे वक्ष्यतइत्याह दर्शनस्येति[7]। अभावपूर्विकां तु भाष्यकार एवोदाहृतवान्। जीवतो देवदत्तस्य गृहाऽभावदर्शनेन बहिर्भावस्याऽदृष्टस्य कल्पनेत्याह प्रमाणेति सार्द्धेन। अर्थापत्त्यन्तराणामप्युदाहरणप्रपञ्चः पक्षदोषाऽवसरे श्रोत्रादिनास्तितायामित्यादिना बृहट्टीकायां दर्शित इत्याह पक्षदोषेष्विति[9]।

ननु भाष्यकारेणाऽभावपूर्विकैवोदाहृता, तत्कथमुदाहरणप्रपञ्चः; अत आह अभावेति[10]। सर्वसूचनार्थमिदं गृहाऽभावेन बहिर्भावकल्पनं, न तन्मात्रपरमिति। नन्वनुमानमेवेदं जीवन् देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहे ऽभावात्, मद्वदित्यत आह पक्षेति ।

बहिर्देशाविशिष्टे ऽर्थे देशे वा तद्विशेषिते ।
प्रमेये यो गृहाऽभावः पक्षधर्मस्त्वसौ कथम् ॥११॥
तदभावविशिष्टं तु गृहं धर्मो न कस्य चित् ।
गृहाऽभावविशिष्टस्तु तदा ऽसौ न प्रतीयते ॥१२॥
गम्यते तु गृहं तत्र न च चैत्रः प्रतीयते ।
न चात्राऽदर्शनं हेतुर्यथा ऽभावे ऽभिधास्यते ॥१३॥
तेन वेश्मन्यदृष्टत्वादिति हेतुर्न कल्प्यते* ।
अदर्शनादभावे च प्रमेयस्याऽवधारिते ॥१४॥

पक्षधर्मत्वं तावन्निराकरोति बहिरिति[११] । गृहगतो ह्यभावो न देवदत्तस्य बहिर्देशस्य वा धर्मः, अभावविशिष्टं तु गृहं न कस्य चिद्धर्म इत्याह तदभावेति[१२] ।

पक्षधर्मत्वमभावस्य नास्तीत्युक्तं, तदपि न गम्यतइत्याह गृहाऽभावेति । असौ देवदत्तो बहिर्देशो वेति कथमित्याह गम्यतइति[१३] । चैत्रग्रहणमुपलक्षणं, गृहमेव गम्यते न चैत्रो बहिर्देशो वा, न चाऽनवगतस्य धर्मोऽवगतिः सम्भवतीति । यदि तु चैत्राऽदर्शनं हेतुरित्युच्यते, ऽत आह न चेति । यथा ह्यभावे ऽनुमेये लिङ्गत्वमभावस्य न सम्भवति तथा ऽत्रापि पक्षधर्मत्वाभावादेव, एतच्च ह्यभाववादे 'प्रमाणानामनुत्पत्तेर्न चाऽभावस्य धर्मते'त्यत्राभिधास्यतइति । इतश्च नाऽदर्शनस्य हेतुत्वमित्याह अदर्शनादिति[१४] । अदर्शनादभावे ऽवगते पश्चादुपजायमाना बहिर्भावमतिर्नाऽदर्शननिमित्ता भवि-

* हेतुर्न कस्य चिदिति २ पु. पा. ।

बहिर्भावमतिर्नासौ तेनाऽदर्शनहेतुका ।
चैत्राऽभावस्य हेतुत्वं गेहे ऽभावश्च संस्थितः ॥१५॥
पूर्वं न चाऽगृहीतस्य धर्मिणः स्यात्प्रमेयता ।
न चात्र बाह्यदेशो वा चैत्रो वा गृह्यते पुरा ॥१६॥
नदीपूरेण या वृष्टिरुपरिष्टात्प्रतीयते ।
देशे कथमदृष्टे तु पक्षधर्मत्वसंभवः ॥१७॥
'वृष्टिमत्परदेशत्वं नदीपूरवतो ऽत्र तु ।
देशस्य प्रतिपद्यन्ते' यद्वा ऽर्थापत्तिरेव सा ॥१८॥

तुमर्हतीति ।नाऽभावस्य लिङ्गत्वं, न च तस्य पक्षधर्मतेत्याह चैत्रा-ऽभावस्येति[१५] ।न चाऽनुमेयत्वमपि चैत्रस्य बहिर्देशस्य वा सम्भवतीत्याह पूर्वमिति[१६] । ततः किमित्याह न चेति ।

चोदयति नदीपूरेणेति[१७] । अत्रत्यो हि नदीपूरो नोपरिष्टाद्देशस्य धर्मः, तदनवगमाच्च तद्धर्मतया नाऽवगम्यते, प्रागप्रतीतश्चोपरिदेशो न वृष्टिमत्तया ऽनुमातुं शक्यत इति । परिहरति वृष्टिमदिति[१८] पादत्रयेण । नन्वत्रत्य एव नदीपूरो लिङ्गमुपरिवृष्टेरिति किमनेन प्रतिज्ञावचनविन्यासविशेषेण, न ह्यनेनाऽर्थस्य कश्चिद्विशेषः । यदि चैतावता निर्दोषं भवति ततो ऽत्रापि गृहस्यैव चैत्रवद्बहिर्देशत्वमनुमीयतां, तदन्यदुत्तरं वाच्यम्, अत आह यद्वेति ।

इदमपि न युक्तं, न हि साक्षात्संबन्धेनैव पक्षधर्मत्वं, येन केनापि प्रकारेण साक्षात्परंपरया वा यस्य येन सम्बन्धो नियतस्तेन तत्प्रतीतिरनुमानमेव। प्रतीयते चाऽभावस्य देवदत्तसम्बन्धो, देवदत्ताभाव इति हि स प्रतीयते, न चाऽगृहीतत्वादननुमेयत्वं, स्मृतौ विपरिवर्त्त-

जीवतश्च गृहाऽभावः पक्षधर्मोऽत्र कल्प्यते ।
तत्संवित्तिर्बहिर्भावं न चाऽबुद्धोपजायते ॥१९॥
अग्निमत्ताऽनपेक्षा तु धूमवत्ता प्रतीयते ।
न तद्ग्रहणवेलायामग्न्यधीनं हि किं चन ॥२०॥
गेहाऽभावस्तु यः शुद्धो विद्यमानत्ववर्जितः ।
स मृतेष्वपि दृष्टत्वाद्बहिर्वृत्तेर्न साधकः ॥२१॥
विद्यमानत्वसंसृष्टगृहाऽभावधिया ऽनया ।
गेहादुत्कालितश्चैत्रो विद्यते बहिरेव हि ॥२२॥

मानस्य बहिर्देशविशिष्टतया ऽनुमानोपपत्तेः । एवमुपरिदेशस्यापि वृष्टिसम्बन्धाऽनुमानं द्रष्टव्यम् । तस्मादनुमानमेवेदं वक्तव्यो वा हेतुरनेनाऽनुमानात् भेदः सिद्ध्यतीति ।

किमेभिर्जात्युत्तरैरत आह जीवत इति[१९] । जीवनेन विद्यमानत्वेन संसृष्टो गृहाऽभावो बहिर्भावस्य लिङ्गम्, अतः स एव पक्षीकृते चैत्रे धर्मतया ग्रहीतव्यः, न चासौ बहिर्भावबोधमन्तरेण शक्यते ग्रहीतु मिति । ततः किमित्याह अग्निमत्तेति[२०] । लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्गिविषयं ज्ञानान्तरमनुमानं, न तु लिङ्गज्ञानमेव लिङ्गिविषयं भवितुमर्हति, यथा धूमज्ञानजन्यमग्निज्ञानं, न ह्यग्निमज्ज्ञानाऽपेक्षमेव धूमवत्ताज्ञानं जन्यते, न हि तत्र ज्ञाने ऽग्निज्ञानमपेक्ष्यते, येन धूमज्ञानेनैवाऽग्निज्ञानं स्यात्, ततश्च ज्ञाते व्याप्ये पश्चाद्व्यापकज्ञानमिति । तद्वदिहापि ज्ञात एव गृहाऽभावो बहिर्भावं गमयत्विति चेदत आह गेहाऽभाव इति[२१] ।

विद्यमानत्वसंसृष्ट एव लिङ्गमस्त्विति चेदत आह विद्यमानत्वेति[२२] । सत्त्वाऽसत्त्वे ह्येकस्मिन्देवदत्ते देशभेदावनन्तभाव्य न

गेहाऽभावत्वमात्रं तु यत्स्वतन्त्रं प्रतीयते ।
न तावता बहिर्भावश्चैत्रस्यैवाऽवधार्यते ॥२२॥
सिद्धे सद्भावविज्ञाने गेहाऽभावधिया ऽत्र तु ।
गेहादुत्कालिता सत्ता बहिरेवाऽवतिष्ठते ॥२३॥
तेनास्य निरपेक्षस्य व्यभिचारो मृतादिना ।
यस्य त्वव्यभिचारित्वं न ततो ऽन्यत्प्रतीयते ॥२४॥
तस्मात्प्रत्यक्षतो गेहे चैत्राऽभावे ह्यभावतः ।
ज्ञाते यत्सत्त्वविज्ञानं तदेवेदं बहिः स्थितम् ॥२५॥

शक्येते संसृज्य बोद्धुम्, अतो ययैव धिया ययोः संसर्गो गम्यते तयैवाऽभावाक्रान्ताद् गृहादुत्कालितश्चैत्रो बहिरेव विद्यते, विद्यमानत्वं बहिरेवाऽवगतं भवतीत्यर्थः। न हि गृहबहिर्देशसाधारण्येनाऽवगम्यमानं सत्त्वं गृहगतेनाऽसत्त्वेन संसृज्यते, विरोधात्, न ह्येवं सम्भवति, गृहे नास्त्येव चैत्रः किं तु गृहे वा बहिर्वा ऽस्तीति । यदि स्वतन्त्रं चैत्राऽनवच्छिन्नं सामान्यरूपेणैव न कश्चिदिह गृहे ऽस्तीत्यभावं प्रतीयात्, न हि शक्यते ऽनन्तर्भाविते ऽपि चैत्रे गृहाऽभावो ग्रहीतुमत आह गेहेति[२३]। सत्यं शक्यते, तद्वदेव तु बहिर्भावो ऽपि सामान्येनैव गम्यते, न तु चैत्रस्यैवाऽसाधारणत्वेनेति। अतो ऽवश्यमन्यत्र चैत्रसद्भावज्ञानं सिद्धं कृत्वा गृहाऽभावः, ततश्चैकयैवैकान्तिकलिङ्गविषयया धिया गेहादुत्कालिता सत्ता बहिरेव व्यवस्थापिता भवतीति नाऽनुमेयमवशिष्यतइत्याह सिद्धइति[२४]।

उक्तमेवाऽर्थं संक्षिप्य दर्शयति तेनेति[२५]। कथं पुनस्ततो ऽन्यन्न प्रतीयते, न हि विद्यमानत्वं गृहाऽभावो वा बहिर्भावो, ऽत आह तस्मा-

पक्षधर्मात्मलाभाय बहिर्भावः प्रवेशितः ।
तद्विशिष्टो ऽनुमेयः स्यात्पक्षधर्मोऽन्वयादिभिः ॥२७॥
पक्षधर्मादिविज्ञानं बहिःसंबोधतो यदि ।
तैश्च तद्बोधतो ऽवश्यमन्योन्याश्रयता भवेत् ॥२८॥
अन्यथाऽनुपपत्तौ तु प्रमेयाऽनुप्रवेशिता ।
ताद्रूप्येणैव विज्ञानान्न दोषः प्रतिभाति नः ॥२९॥

दिति[२६] । यद्यप्यर्थान्तरं बहिर्भावः, तथापि तु यत्तद्विद्यमानत्वज्ञानं तदेव स्वविषयं विद्यमानत्वं बहिष्ठानवस्थाप्य गृहे ऽसत्त्वेन समुद्घेतुमशक्तं तत्संसर्गाय बहिः स्थितं भवति, बहिरेव विद्यमानत्वं स्थापयति, न तु तज्जन्यं ज्ञानान्तरमिति । तथापि कथमननुमानत्वमत आह पक्षधर्मेति[२७] । येन बहिर्भावेन विशिष्टश्चैत्रो ऽनुमातव्यः स पक्षीकृतजीवच्चैत्रधर्मतया गृहाऽभावस्याऽऽत्मलाभाय तत्प्रतीतिवेलायामेवाऽनुप्रवेशित इति । तदेवं सत्यपि यद्यनुमानत्वमिष्येत तत्स्फुटमितरेतराश्रयमित्याह पक्षधर्मादीति[२८] ।

नन्वर्थापत्तावपि तुल्यो ऽयं दोषः, तत्रापि हि गृहाऽभावमात्रं मरणेनाप्युपपन्नं न बहिर्भावं कल्पयति, विद्यमानत्वसंसृष्टस्तु कल्पयेत्, स त्वनवगतं बहिर्भावे न शक्यते ऽवगन्तुं, न चाऽनवगतः कल्पको भवति, तदवगमे च प्रमेयाऽभावः स्यादत आह अन्यथेति[२९] । अन्यथाऽनुपपत्तिरूपे प्रमाणान्तरे यो ऽयं विद्यमानत्वसंसृष्टगेहाऽभावबुद्धावेवप्रमेयस्य बहिर्भावस्याऽनुप्रवेशः स न दोषः, कस्मात्, ताद्रूप्येणैव ज्ञानात्, ईदृग्रूपमेव ह्येतत् प्रमाणं यदर्थ च यस्यासत्यर्थान्तरे मिथः प्रतिघातेनाऽसम्भवमालोच्याऽर्थान्तरकल्पनया प्रतिघातं परिहृत्य सम्भवतीत्यत एव विलक्षणसामग्रीत्वेन प्रमाणान्तरत्वमनुपपत्तिरिति चाऽवगतस्यार्थान्तरेण प्रतिघातश्चोच्यतइति ।

अविनाभाविता चात्र तदैव परिकल्प्यते ।
न प्रागवधृतेत्येवं सत्यप्येषा न कारणम् ॥३०॥
गृहाऽभावबहिर्भावौ न च दृष्टौ नियोगतः ।
साहित्ये तु प्रमाणं च तयोरन्यन्न विद्यते ॥३१॥
अन्यथाऽनुपपत्त्यैव ह्येकेनान्यत्प्रतीयते ।
तथा न कल्प्यते तच्चेत्साहित्यं न प्रतीयते ॥३२॥
तेन सम्बन्धवेलायां सम्बन्ध्यन्यतरो ध्रुवम् ।
अर्थापत्त्या ऽवगन्तव्यः पश्चादस्त्यनुमानता ॥३३॥

निरस्तं पक्षधर्मत्वम्, अन्वयमिदानीं निरस्यति अविनेति[३०]। यदैव ह्यर्थापत्त्या गृहाऽभावेन बहिर्भावः कल्प्यते तदैव तयोरविनाभावो गम्यते, अतः प्रागर्थापत्तेः सन्नप्यविनाभावो ऽनवगतत्वान्नाऽनुमानस्य कारणं भवतीति ।

यस्तर्ह्यवगतसम्बन्धः तस्याऽनुमानं स्यादत आह गृहाभावेति[३१]ऽन्तेन । यो ऽपि गृहाऽभावबहिर्भावौ सह न दृष्टवान् सो ऽपि गृहाऽभावेन बहिर्भावं कल्पयत्येवेति तस्य तावत् प्रमाणान्तरत्वं सिद्धमिति । किं च साहित्ये ऽपि तयोरर्थापत्तिरेव प्रमाणं नाऽन्यदित्याह साहित्ये ऽपीति। अर्थापत्त्या चाऽन्यतरेणाऽन्यतरस्य कल्पने साहित्यमेव न सिध्यतीत्याह तथेति[३२] । तत्सिद्धं साहित्यासिद्ध्यर्थमेवाऽर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वं, तद्वशेन तु सम्बन्धे गृहीते पश्चाद्भवत्वनुमानमित्याह तेनेति[३३] ।

यस्तु वदति, विना ऽप्यर्थापत्त्या गृहद्वारि स्थित्या गृहाऽभावबहिर्भावयोः साहित्यं गृह्यतइति; स वक्तव्यः, यद्यप्येवमिह सम्भवति त-

'गृहद्वारि स्थितो यस्तु बहिर्भावं प्रकल्पयेत् ।
यदैकस्मिन्नयं देशे न तदा ऽन्यत्र विद्यते ॥३४॥
तदा ऽप्यविद्यमानत्वं न सर्वत्र प्रतीयते' ।
न चैकदेशे नास्तित्वाद्व्याप्तिर्हेतोर्भविष्यति ॥३५॥
नन्वत्राऽविद्यमानत्वं गम्यते ऽनुपलब्धितः ।
सा चाऽप्रयत्नसाध्यत्वादेकस्थस्यैव सिध्यति ॥३६॥
नैतया ऽनुपलब्ध्या ऽत्र वस्त्वभावः प्रतीयते ।
तद्देशाऽगमनात्सा हि दूरस्थेष्वस्ति सत्स्वपि ॥३७॥
गत्वा गत्वा तु तान् देशान् यद्यर्थो नोपलभ्यते ।
ततो ऽन्यकारणाऽभावादसन्नित्यवगम्यते ॥३८॥

थापि यदेतदेकत्र विद्यमानस्य सर्वत्राऽविद्यमानत्वं तत्साहित्यग्रहणाऽभावान्नाऽनुमानं सिद्ध्यतीत्याह गृहेति[३४] सार्द्धेन । नन्वेकदेशस्थस्याऽन्यत्र तत्समीपे तावदभावो गम्यते, अतः सिध्यति सर्वत्राऽभावाऽनुमानम्, अत आह न चेति[३५] । येन हि साहित्यं गृहीतं तदेवाऽनुमातुं शक्यम्, अतः कथमेकदेशगतेनाऽविद्यमानत्वेन गृहीतसाहित्यं विद्यमानत्वं सर्वदेशवर्त्तिनमभावमनुमापयेदिति ।

चोदयति नन्विति[३६] । मा भूदनुमानम्, अनुपलब्ध्यैव समीपवदन्यत्रापि सर्वत्राऽभावाऽवगमसिद्धेः किमर्थापत्त्येति । परिहरति नैतयेति[३७] ।

स्यादेवं, यद्यत्र समीपदेशे इव सकलविशेषणविशिष्टया ऽनुपलब्ध्या ऽभावो गम्येत, न तु तदस्ति, सा हि सत्स्वपि दूरस्थेषु भावेषु तद्देशाऽगमनादेव सम्भवन्ती नाऽलमभावं गमयितुमिति । कया तर्ह्यनु-

ननु चाऽग्न्याद्यभावे ऽपि धूमादिव्यतिरेकिणाम् ।
तद्देशागमनात् स्पष्टो व्यतिरेको न सिध्यति ॥३९॥
यस्य वस्त्वन्तराऽभावः प्रमेयस्तस्य दुष्यति ।
मम त्वदृष्टमात्रेण गमकः सहचारिणः ॥४०॥
नन्वेवमितरत्रापि सम्बन्धो ऽनुपलब्धितः ।
चैत्राऽभावस्य भावेन दृष्टत्वादुपपद्यते ॥४१॥
साहित्ये मितदेशत्वात्प्रसिद्धे चाऽग्निधूमयोः ।
व्यतिरेकस्य चाऽदृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते ॥४२॥

पलब्ध्या ऽभावाऽवगतिरत आह गत्वेति[३८] । तत्र ह्यभावादेवाऽनुपलब्धिः, दूरत्वादिकारणान्तराऽभावादिति ।

चोदयति नन्विति[३९] । सर्वत्रैव तावत्साध्याऽभावे हेतोर्व्यतिरेको ऽवगन्तव्यः, तद्यदि गत्यैवाऽनुपलब्धे रभावसिद्धिः नाऽनुपलब्धिमात्रात्ततः सर्वाऽनग्निदेशगमनाऽसम्भवान्न तद्व्यतिरेकः सिध्येदिति । परिहरति यस्येति[४०] । यः खलु वस्त्वन्तरेषु विपक्षेषु लिङ्गस्याऽभावाऽवधारणमनुमानाय प्रार्थयते तस्यैव दोषः, वयं तु द्वित्रिचतुरेषु अवगताग्निसाहचर्याद्धूमाद्विपक्षाऽदर्शनमात्रेण सहचारिणमग्निम् अनुमिमाना न सर्वविपक्षेषु धूमाऽभावाऽवधारणं प्रार्थयामहे, नापि सर्वधूमवतामग्न्यन्वयमिति ।

चोदयति नन्विति[४१] । यद्यन्तरेणैव विपक्षाऽभावं साहचर्ये सति व्यभिचाराऽनुपलब्धिमात्रेणाऽनुमानं सिद्ध्यति, एवं सत्यत्रापि चैत्रभावेनैकदेशगतेनेतरत्राऽभावस्य सहदृष्टत्वादेकदेशे ऽपि तावद्भावाऽभावयोः साहचर्ये सिद्धे व्यभिचाराऽनुपलम्भादेव भावाऽभा-

इह साहित्यमेवेदमेकस्य सहभाविनः ।
अनन्तदेशवर्त्तित्वान्न तावदुपपद्यते ॥४३॥
ननु देशान्तरं शून्यं चैत्रेणैवं प्रतीयते ।
तद्देशव्यतिरिक्तत्वा*त्समीपस्थितदेशवत् ॥४४॥
विरुद्धाऽव्यभिचारित्वं तद्वदेव हि गम्यते ।
समीपदेशभिन्नत्वाच्चैत्राऽधिष्ठितदेशवत् ॥४५॥

वयोः सम्बन्धनियमसिद्धेरनुमानं भवतीति । परिहरति साहित्य-इति[४२] । वह्निधूमसामान्ययोः प्रतिव्यक्ति कृत्स्नसमवायित्वेन परिमितदेशयोः सम्भवति साहित्याऽवगमः, तस्मिंश्च सति व्यतिरेकाऽदर्शनात् सिध्यत्यनुमापकत्वमिति ।

न त्वेवमत्र सम्भवतीत्याह इहेति[४३] । सम्बन्धग्रहणे, परस्परं हि साहित्यग्रहणे । इह च भावाऽभावौ सम्बन्धिनौ, तत्र भावः परिमितदेशकालत्वाच्छक्यते ग्रहीतुम्, अभावस्त्वनन्तदेशवर्त्ती न कथंचिद्ग्रहीतुं शक्यते, अतः साहित्यस्यैवाऽग्रहणात्तन्नियमो दूराऽपास्त इति ।

पुनश्चोदयति नन्विति[४४] । न सर्वदेशगतेनाऽभावेन नियमं ब्रूमः, किं तु चैत्राऽधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तस्य समीपदेशस्य तच्छून्यत्वदर्शनात् अन्येषामपि तदधिष्ठितदेशव्यतिरिक्ततया तच्छून्यत्वमनुमीयतइति । परिहरति विरुद्धेति[४५] । तद्वदिति । चैत्रयुक्तमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति, न तावद्देशान्तराणि चैत्रशून्यानि तत्संयुक्तदेशव्यतिरिक्तदेशत्वादिति हेतुः सम्भवति सन्दिग्धत्वाद्देशान्तराण्यपि त-

* व्यतिरेकत्वादिति १ पु. पा. ।

पुरुषस्य तु कात्स्न्येन यदेकत्रोपलम्भनम् ।
तस्याऽन्यथा न सिद्धिः स्यादित्यन्येष्वस्य नास्तिता ॥४६॥
तेनाऽर्थापत्तिपूर्वत्वमत्र यत्र च कारणे ।
कार्याऽदर्शनतः शक्तेरस्तित्वं संप्रतीयते ॥४७॥
कार्यस्य ननु लिङ्गत्वं न संबन्धाऽनपेक्षणात् ।
'दृष्ट्वा संबन्धितां चैषा शक्तिर्गम्येत नान्यथा ॥४८॥

त्संयुक्तानि न वेत्येतावदेव विचार्यते। कथं तेषां तत्संयुक्तदेशाद्व्यतिरेकसिद्धिः. यदि परमेवमुच्यते यमेवाऽधुना चैत्रो ऽधिष्ठितो ऽपवरकदेशं तद्व्यतिरिक्तत्वादिति, एवंविधश्चाऽप्रयोजको हेतुः, इतरथा हि शक्यते चैत्रयुक्तं देशान्तरं तत्समीपव्यतिरिक्तदेशत्वात् तदधिष्ठितदेशवदिति ।

अर्थापत्त्या वा कथं सर्वत्राऽभावसिद्धिरत आह पुरुषस्येति[४६] । मूर्त्तस्य पदार्थस्य कात्स्न्येनैकत्रावस्थाऽनुपपत्त्या ऽन्यत्र सर्वत्राऽभावः कल्प्यते, कः पुनरत्र प्रतिघातः, यत्समाधित्सया ऽन्यत्राभावः कल्प्यते । उच्यते । अनुमानेन तावदेकस्य मूर्त्तस्य युगपदनेकदेशसंयोगो न सम्भवतीत्यवगतं, स्वशरीरे तथा ऽवगमात्, स्वशरीरस्य ह्येकत्र सतस्तत्काले ऽन्यत्राऽभावो दृश्यादर्शनादेवाऽवगतः, चैत्रस्यापि तद्वदेव युगपदनेकत्राऽनवस्थानमनुमानादवगतं, प्रत्यक्षं सन्निहितदेशवर्त्तित्वं, तदिदमुभयं सम्भावयितुमन्यत्राऽभावः कल्प्यते; स हि यद्यन्यत्रापि स्यादनुमानादवगतमनेकत्र युगपदनवस्थानं बाध्यते ! यदि त्विमं देशं हित्वा व्यवतिष्ठेत ततः प्रत्यक्षाऽवगतमेतद्देशसम्बन्धित्वं बाध्येतेति। तदवश्यमर्थापत्त्यैवाऽन्यत्राऽभावः पूर्वं ग्रहीतव्यः, पश्चात्तु भवत्वनुमानमित्याह तेनेति[४७] । शक्तिकल्पना ऽप्यर्थापत्तिरेवेत्याह यत्रेति ।

तद्दर्शने तदानीं च प्रत्यक्षादेरसंभवात् ।
अर्थापत्तेः प्रमाणत्वं त्रैलक्षण्याद्विना भवेत्' ॥४९॥
अनुमानादभिन्नत्वान्नोक्तौ जयपराजयौ ।
वध्यघातकभावेन यौ सर्पनकुलादिषु ॥५०॥
पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचःश्रुतौ ।
रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुताऽर्थापत्तिरुच्यते ॥५१॥
तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ।
कल्पयन्त्यागमाच्चैनामभिन्नां प्रतिजानते ॥५२॥

चोदयति कार्यस्येति[४८]। कारणवत्तया शक्तिः कल्प्यते कार्याच्च कारणबुद्धिरनुमानमिति। निराकरोति नेति। कारणमाह सम्बन्धेति। बीजे सत्यङ्कुरोत्पत्तिदर्शनाद् बीजकारणत्वमवगम्यते, सत्यपि तस्मिन्मूषिकाघ्राते ऽङ्कुराऽनुत्पत्तेरकारणत्वं, तदिदं कारणाऽकारणत्वव्याघातपरिजिहीर्षया शक्तिकल्पनं सम्बन्धज्ञानाऽनपेक्षत्वान्नाऽनुमानं; यथा वा ऽनया युक्त्या शक्तिसिद्धिः तथा शास्त्रदीपिकायां दर्शितमिति।

इतश्च नाऽनुमानमित्याह दृष्टेति सार्द्धेन। सम्बन्धिग्रहणपूर्वकं हि सम्बन्धग्रहणं, न च शक्तेःप्रत्यक्षग्रहणं सम्भवति, अतो ऽवश्यं सम्बन्धग्रहणवेलायां शक्तिग्रहणमभ्युपगन्तव्यम, अर्थापत्तिर्हि त्रैलक्षण्यवर्जिता शक्नोति तां ग्रहीतुमिति। वृत्त्यन्तरे सर्पनकुलयोरेकस्य जयमन्यस्य पराजयं वा दृष्ट्वेतरत्र जयपराजयकल्पनमर्थापत्त्युदाहरणं दत्तं, तत्किं भाष्यकारेण नोक्तमत आह अनुमानादिति[५०]।

श्रुतार्थापत्तिमुदाहरति पीन इति[५१]। तस्याः प्रमाणाग्राहिणी-

प्रायशश्चाऽनया वेदे व्यवहारो व्यवस्थितः।
सो ऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येषा भिद्यते ततः ॥५३॥
वचनस्य श्रुतस्यैव सो ऽप्यर्थः कैश्चिदाश्रितः।
तदर्थोपप्लुतस्यान्यैरिष्टो वाक्यान्तरस्य तु ॥५४॥
न तावच्छ्रूयमाणस्य वचसो ऽर्थो ऽयमिष्यते।
न ह्यनेकार्थता युक्ता वाक्ये वाचकता तथा ॥५५॥
पदार्थान्वयरूपेण वाक्यार्थो हि प्रतीयते।
न रात्र्यादिपदार्थश्च दिवावाक्येन गम्यते ॥५६॥

त्वं दर्शयितुम् विप्रतिपत्तिं दर्शयति तामिति[५२]। सर्वे चाऽऽगमान्तर्भूतां तां मन्यन्ते, इत्याह आगमादिति। तदन्तर्भावे प्रयोजनमाह प्रायश इति[५३]। फलापूर्वविध्यन्तासिद्धेरेतदधीनाऽऽगमाऽनन्तर्भावे सत्यवैदिकी स्यादिति।

शब्दगोचरत्वे ऽपि पुनरवान्तरविप्रत्तिमुपन्यस्यति वचनस्येति[५४]। श्रुतस्यैव शब्दस्य तत्प्रतिपादकत्वं केचित्कल्पयन्ति, अन्ये तु शब्दान्तरमेव तत्प्रतिपादकमिति; तत्राऽनन्तरपक्षं निराकरोति* न तावदिति[५५]। कारणाह न हीति। किं च, यदि वाक्यं वाचकं स्यात्स्यादप्यनेकार्थता, न तु वाक्यं वाचकमित्याह वाचकतेति।

कथं तर्हि वाक्यार्थप्रतीतिरत आह पदार्थेति[५६]। किमिति रात्रिभोजनं दिवावाक्यस्यार्थो न भवत्यत आह न रात्रीति। न हि

---

* निष्कर्षति इति २ पु. पा.।

न दिवादिपदार्थानां संसर्गो रात्रिभोजनम्।
न भेदो येन तद्वाक्यं तस्य स्यात् प्रतिपादकम् ॥५७॥
अन्याऽर्थव्यापृतत्वाच्च न द्वितीयाऽर्थकल्पना।
तस्माद्वाक्यान्तरेणायं बुद्धिस्थेन प्रतीयते ॥५८॥
तस्य चागमिकत्वे ऽपि यत्तद्वाक्यं प्रतीयते।
प्रमाणं तस्य वक्तव्यं प्रत्यक्षादिषु यद्भवेत् ॥५९॥
न ह्यनुच्चारिते वाक्ये प्रत्यक्षं तावदिष्यते।
नाऽनुमानं न चेदं हि दृष्टं तेन सह क्व चित् ॥६०॥
यदि त्वनुपलब्धे ऽपि सम्बन्धे लिङ्गतेष्यते।
तदुच्चारणमात्रेण सर्ववाक्यमितिर्भवेत् ॥६१॥

रात्र्यादिपदार्थाः दिवावाक्यपदैरभिधीयन्ते, ते कथमन्वितरूपतया तद्वाक्यार्थीभवेयुरिति। यद्यपदार्थो ऽपि रात्रिभोजनं दिवादिपदार्थानां संसर्गो भेदो वा स्यात्ततो ऽपि तस्यैव वाक्यस्यार्थः स्यान्न तु तदस्तीत्याह न दिवेति[५७]।

यद्यपि चाऽनेकार्थता तथाप्येकस्मिन्प्रयोगे व्यापृतस्य नार्थान्तरं सम्भवतीत्याह अन्यार्थेति[५८]। तस्माद्वाक्यान्तरस्यैष कल्पितस्यायमर्थो न श्रुतस्येत्याह तस्मादिति। तस्य तु वाक्यस्य किं प्रमाणमिति विचारणीयमित्याह तस्येति[५९]। यच्च तदर्थान्तरं तत्र यद्यपि वाक्यार्थत्वादागमिकं न निष्प्रमाणकं तथापि तदेव वाक्यं किंप्रमाणकमिति चिन्त्यमिति।

तत्राऽर्थापत्तिरेव प्रमाणमिति वक्तुं पूर्वेषां तावदसम्भवं दर्शयितुमाह न हीति[६०]। नाप्यनुमानं, श्रुतस्य वाक्यस्याऽश्रुतेन सम्ब-

न चाऽर्थापत्तिगम्यानि सर्वैः सर्ववचांसि हि।
सम्बद्धान्युपलब्धानि येन तेष्वनुमा भवेत् ॥६२॥
न च सत्ताऽनुमानेन विशेषो वा ऽनुमीयते।
इह वाक्यविशेषस्य सत्तैव त्ववगम्यते ॥६३॥
पूर्वसिद्धः स्वतन्त्रो ऽर्थः स्वतन्त्रेण विशेषितः।
धर्मी धर्मविशिष्टो ऽत्र नाऽनुमेयः प्रतीयते ॥६४॥
अथ श्रुतस्य वाक्यस्य मीयते तद्विशिष्टता।
ततः पक्षो ऽभ्युपेतः स्यादप्रसिद्धविशेषणः ॥६५॥
किञ्च लिङ्गान्तराऽभावादेतस्य यदि लिङ्गता।
प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं पदवत्तो प्रसज्यते ॥६६॥

न्धाऽग्रहणात्, इत्याह नाऽनुमानमिति। शङ्कते यदीति[६१]। निराकरोति तदुच्चारणेति। ननु यदा पीनो दिवा न भुङ्क्ते रात्रौ भुङ्क्ते इति सहोच्चारितं तदा सम्भवति साहित्यग्रहणमत आह न चेति[६२]।

इतश्च नाऽनुमेयत्वमित्याह न चेति[६३]। ततः किमित्याह इहेति। यस्त्वनुमानविषयः प्रसिद्धो धर्मी अप्रसिद्धविशेषणविशिष्टः सो ऽत्र न सम्भवतीत्याह पूर्वेति[६४]। शङ्कते अथेति[६५]। निराकरोति तत इति। श्रुतस्य च धर्मित्वे लिङ्गान्तराऽभावाद्यदि तदेव लिङ्गं ततः प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं, यथा पदे पक्षीकृते दर्शितमित्याह किं चेति[६६]। यदि तु यथा पदार्थस्य धर्मित्वं पदस्य तद्धर्मतया लिङ्गत्वमाशङ्कितं तथा ऽत्राप्यश्रुतस्य वाक्यस्य धर्मित्वं श्रुतस्य धर्मत्व-

तद्वदेव निराकार्या वचसो धर्मधर्मिता ।
नाऽगृहीते हि तद्धर्मो गृहीते नाऽनुमेयता ॥६७॥
क्रियाकारकसम्बन्धादृते नास्ति तु धर्मता ।
अवाचकतया चैतन्न धर्मो विषयात्मना ॥६८॥
प्रतीतेर्वाचकत्वं चेत्प्रसक्ता ऽनेकशक्तिता ।
अनुमाविषयोत्थं तु धर्मत्वं निष्फलं भवेत् ॥६९॥
पदार्थैरपि तद्वाक्यं नाऽसम्बन्धात्प्रतीयते ।
सामान्यान्यन्यथाऽसिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि ॥७०॥

मुच्येत तद्वदेव निराकर्त्तव्यमित्याह तद्वदिति[६७] । तदेव दर्शयति नेति ।

अगृहीते रात्रिवाक्ये तद्धर्मत्वाद्दिवावाक्यं ग्रहीतुं न शक्यं गृहीतं चेत्किमनुमेयमिति । तद्वदेव क्रियाकारकसम्बन्धाऽभावादिदमपि न श्रुतस्याऽश्रुतधर्मत्वमित्याह क्रियेति[६८] । यदि श्रुतस्याऽश्रुतं विषय इति कृत्वा तद्धर्मत्वं श्रुतस्योच्येताऽत आह वाचकेति । तत्प्रतिपादकता हि तद्विषयता, न चासाववाचकस्यास्तीति शङ्कते प्रतीतेरिति[६९] । निराकरोति प्रसक्तेति । तदनुमापकतया तु तद्धर्मत्वमनुमानोत्तरकालत्वान्नाऽनुमानाऽङ्गमित्याह अनुमेति ।

तदेवं दिवावाक्यं न रात्रिवाक्यस्याऽनुमापकमित्युक्तम् । एवं दिवादिपदार्थो ऽपि नैव लिङ्गसंबन्धाऽभावादेवेत्याह पदार्थैरपीति[७०] । नन्वसंबद्धैरपि पदार्थैर्यथा वाक्यार्थः प्रतीयते तथा रात्रिवाक्यमपि किं न प्रत्येष्यते, अत आह सामान्यानीति । सामान्यं हि पदार्थो विशेषश्च वाक्यार्थः, सामान्यानि च विशेषमन्तरेणाऽनुपपद्यमानानि

न तु वाक्यान्तरेणैषां विना किं चिन्न सिध्यति।
न चाऽप्यन्यः प्रकारोऽस्ति तेन वाक्येन सङ्गतौ ॥७१॥
'अथैतद्वाचि कल्प्येत वाक्यमन्यत्तथैव च।
प्रसङ्गात्तत्र दूरेऽपि नाऽसम्बन्धात्प्रमुच्यते ॥७२॥
ततश्च* प्रथमादेव वरं ज्ञातु†मसङ्गतात्'।
अन्वयव्यतिरेकौ च प्रतिषेध्यौ पदे यथा ॥७३॥
'श्रुतवाक्येन सादृश्यं नाऽश्रुतस्याऽस्ति किं चन।
तस्मादनुपमानत्व'मर्थस्याऽप्यनया दिशा ॥७४॥

युक्तं यत्तद्गमयन्तीति; न त्वेवमिहाऽस्तीत्याह न त्विति[७१]। न चापि तद्देशतत्कालत्वादिसम्बन्धो दिवावाक्यतत्पदार्थानां वा रात्रिवाक्ये-नास्तीत्याह न चेति।

प्रत्यक्षाऽनुमानगम्यत्वे निरस्ते शब्दगम्यत्वमाशङ्क्य निराकरोति अथेति[७२] सार्द्धेन। न तावद्दिवावाक्यस्य रात्रिवाक्यमर्थः, तत्र वाक्यान्तरं रात्रिवाक्यवाचकं कल्पनीयं, तदपि चाऽप्रत्यक्षं, दिवावाक्येन च सम्बन्धादननुमेयमिति पुनरपरापरवाक्यकल्पनायामनवस्था स्यात्, तत्राऽन्ततो गत्वाऽप्यवश्यं किं चिद्वाक्यमसत्येव सम्बन्धेऽर्थापत्त्यैव दिवावाक्येन ज्ञातव्यं, तद्वरं दिवावाक्येन रात्रिवाक्यमेव कल्पितम्। एवशब्दो भिन्नक्रमः प्राथम्याद्रात्रिवाक्यमेव वरं ज्ञातुमिति।

सम्प्रत्यनुमानमेवोपसंक्रम्याऽन्वयव्यतिरेकौ निराकरोति अन्वयेति[७३]। देशकालद्वाराऽन्वयव्यतिरेकाऽभावाज्ज्ञानद्वारयोश्च ज्ञानोत्तरकालत्वेनाऽनुपयोगादिति पदवदेव दर्शयितव्यमिति।

---

* अतश्चेति १ पु. पा.। † न तज्ज्ञातुमिति १ पु. पा.।

'उपमानत्वलिङ्गेन वाक्यं प्रति निवारिते ।
अर्थे ऽपि चैवमेव स्या'त्तस्मात्पूर्वेष्वसम्भवः ॥७५॥
अतः श्रुतस्य वाक्यस्य यदर्थप्रातिपादनम् ।
तदात्मलाभ एव स्याद्दिना नेत्येतदिष्यते ॥७६॥
एतदर्थाद्दिना नायमित्यर्थः किं न कल्प्यते ।
वाक्यार्थवच्च किन्त्वाऽयमागमार्थः प्रतीयते ॥७७॥
सविकल्पकविज्ञानैः शब्दः पूर्वं प्रतीयते ।

संप्रत्युपमानगम्यत्वं निराकरोति श्रुतेति[७४] पादत्रयेण । उपमीयते येन। तदुपमानमिति दिवावाक्यवत्तदर्थो ऽपि नोपमानमित्याह अर्थस्येति । रात्रिवाक्यवत्तदर्थे ऽपि दिवावाक्यतदर्थयोर्लिङ्गत्वोपमानत्वे निराकार्ये इत्याह उपमानत्वेति[७५] पादत्रयेण । उपसंहरति तस्मादिति ।

पारिशेष्यादर्थापत्तिरेव रात्रिवाक्ये प्रमाणमित्याह अत इति[७६]। पीनत्वभोजनप्रतिषेधयोरेकवाक्यत्वाऽनुपपत्त्या तदुपपादनाय तच्छेषत्वेन रात्रिवाक्यं कल्प्यतइति ।

अर्थकल्पनावादी चोदयाति एतदिति[७७] । न हि रात्रिभोजनवाक्यं पीनत्वस्योपपादकं किं तु रात्रिभोजनमेव, अतः किं शब्दकल्पनयेति । स्यादेतत्, विश्वजिदादिषु फलादेः शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं शब्दकल्पनमिति, तत्राह वाक्यार्थेति । यथा शब्दाऽभिहितपदार्थगम्यो ऽपि वाक्यार्थः शब्दमूलतया शाब्दः तथा वाक्यार्थाऽनुपपत्तिगम्यो ऽप्यर्थो वाक्यमूलतया शाब्दो भविष्यतीति ।

परिहरति सविकल्पकेति[७८] । ततश्च प्रथमाऽवगतेन शब्देनैवाऽनुपपत्तिपरिक्षयान्नार्थे यावदर्थापत्तिर्गन्तुमर्हति । नन्वेवं प्रत्य-

लब्धप्रयोजने वाक्ये परं नाऽऽगमिकं च नः ॥७८॥
ननु चाऽसति सम्बन्धे सति वा ऽनवधारिते ।
गम्यर्थज्ञानमिदं वाक्यं प्रसज्येताऽप्रमाणकम् ॥७९॥
सम्बन्धस्य प्रमाणत्वं स्थितं किं चेश्वराज्ञया ।

त्वाऽनुमानादिविकल्पानामपि शब्दपूर्वकत्वात्तेषामपि शब्दविषयता स्यात्, न, इन्द्रियलिङ्गयोरर्थे व्यापके च क्लृप्तसामर्थ्ययोः शब्दविषये सामर्थ्याऽभावात्, अर्थापत्तिस्तूपपादकमात्रेण सन्तुष्टा शब्दस्याप्युपपादकत्वात् तत्रैव प्रथमाऽवगते पर्यवस्यति । दृष्टाऽर्थापत्तिरपि तर्हि व्युत्पन्नानां शब्दएव पर्यवस्येन्नाऽनुपपादकत्वाद् बहिर्भाव एव गृहाभावस्योपपादको न तच्छब्दोपि । नन्वस्यापि तर्हि रात्रिभोजनमेवोपपादकं न तच्छब्दः, सत्यं, वाक्याऽनुपपत्तिस्तु शब्देनापि शाम्यति यथैव ह्यर्थस्यानुपपत्तिः एवं वाक्यस्यापि यथाश्रुतस्य परिपूर्णार्थप्रतिपादकत्वाऽनुपपत्तेरस्त्याकाङ्क्षा, तत्र प्रथमाऽवगतेन शब्देन तदुपपत्तौ नार्थं यावद्गन्तव्यम् । किं च शब्दाऽवगतो ऽर्थस्तदेकवाक्यभूतशब्दान्तरप्रतिपादितेनैवाऽर्थेन सह वाक्यार्थीभवति न प्रत्यक्षाऽवगतेनेत्यसकृदुक्तम्, एवं चोभावपि सिद्ध्यतः, अन्यथा नेत्येतदपि तत्र तत्र प्रतिपादितमिति ।

यदपि वाक्यार्थवदागमार्थत्वमुक्तं, तत्राह लब्धप्रयोजनइति। यावद्ध्यकृतार्थं वाक्यं तावद्यत्कल्प्यते तत्सर्वं शाब्दं भवति, पदार्थानां चाऽवगतत्वेनाऽप्रयोजनत्वात्तेष्वकृतार्थं वाक्यं तत्तद्द्वारा ऽप्रतिपन्नवाक्यार्थोऽवसायीति युक्तं वाक्यार्थस्यागमार्थत्वं, ततः परं तु पदार्थान्तरं, ततः प्रागेव वाक्यस्य कृतार्थत्वान्न तस्यागमार्थत्वम् । अथाऽकृतार्थत्वं ततः शब्द एव कल्पयितव्यो ऽन्येन वाक्यस्याऽऽकाङ्क्षापूरणाऽभावादिति ।

प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वं कथं वा सङ्गतेर्विना ॥८०॥
अस्तीन्द्रियाऽर्थसम्बन्धस्तत्र चेन्नाऽनपेक्षणात् ।
न हि प्रत्यक्षवेलायां सर्वेणाऽसौ निरूप्यते ॥८१॥
येनाऽपि तु निरूप्येत पश्चादनुभवादसौ ।
न स्यादेव प्रमाणाङ्गमसता तुल्य एव सः ॥८२॥
अप्राप्यकारिणी येषां चक्षुःश्रोत्रे च ते यथा ।
तज्ज्ञानस्य प्रमाणत्वमिच्छन्त्येवं भविष्यति ॥८३॥
तस्मादसत्त्वे सत्त्वे वा सम्बन्धस्य यदेव नः ।
जायेताऽभङ्गुरं ज्ञानं तस्यैव स्यात्प्रमाणता ॥८४॥
न चाप्यस्याः प्रमाणत्वे कश्चिद्विप्रतिपद्यते ।
भेदाऽभेदे विसंवादः कुतस्तत्र च निर्णयः ॥८५॥

चोदयति नन्विति[७९] । परिहरति सम्बन्धस्येति[८०] । सम्बन्धप्रामाण्ये च प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यादित्याह प्रत्यक्षस्येति । शङ्कते अस्तीति[८१] । निराकरोति नेति । सन्नपि सम्बन्धोऽनवगतत्वादसत्तुल्य इति । एतदेव दर्शयति न हीति । यस्तर्हि निरुपायो न* तस्याङ्गं स्यादत आह येनापीति[८२] ।

ननु नाऽयमसत्तुल्यः, सत्तया ह्यसौ प्रत्यक्षज्ञानस्य कारणमेवाऽत आह अप्राप्येति[८३]। सत्यं कारणमेके, तथापि शाक्यास्तावत्सम्बन्धं नैव चक्षुःश्रोत्रयोरिच्छन्ति, ते यथैव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं मन्यन्ते तथा चेयमर्थापत्तिरिति। कथमसति सम्बन्धे प्रामाण्यमिति इमामाशङ्कामपनुदन्नुपसंहरति तस्मादिति[८४] । बाधविरहः प्रामाण्ये का-

---

* निरुपपत्तीति २ पु. पा. ।

कृते* यत्र च सम्बन्धाद्बुद्धिरेव न जायते ।
तत्र किं क्रियतां सो ऽपि प्रामाण्ये नैव कारणम् ॥८६॥
'स्मृत्या श्रुतिर्या परिकल्प्यते ऽस्मिं-
ल्लिङ्गादिभिर्या विनियोजिका च ।
फलादिभिर्यत्परिपूरणं च
सम्बन्धदृक्तत्र न का चिदस्ति ॥८७॥
तत्सर्वमित्याद्यसमञ्जसं स्या-
न्न चेदियं स्यादनुमानतो ऽन्या' ।
एवंस्वभावा ऽप्यनुमानशब्दं
लभेत चेदस्ति यथेप्सितं नः ॥८८॥

इत्यर्थापत्तिः ॥

रणं न सम्बन्ध इति । निर्विवादं चाऽर्थापत्तेः प्रामाण्यम्, अनुमानात्तु भेदाऽभेदयोर्विवादः, तत्र च निर्णयो ऽस्माभिः प्रागेव दर्शित इत्याह न चेति[८५] ।

नन्वेवमनुमाने ऽपि किं सम्बन्धेनात आह कृते इति[८६] । तत्रापि बुद्ध्युत्पादे एव सम्बन्धोपयोगो न प्रामाण्ये, तस्योत्पन्नाया बुद्धेः स्वारसिकमेवेत्याह सो ऽपीति । कः पुनरर्थापत्तेरनुमानाद्भेदस्य स्वतन्त्रोपयोगः, तं दर्शयति स्मृत्येति[८७] सार्द्धेन । यदि तु विलक्षणरूपा ऽपि पश्चान्मानसाम्या†दनुमानशब्देन वक्तुमिष्यते तदस्तु यथाकाममित्याह एवमिति[८८] ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे अर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥

---

* ज्ञाते इति १ पु. पा. । † पश्चान्मानादिति ३ पु. पा ।

अथाऽभावप्रामाण्यवादः ।

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।
वस्तुसत्ताऽवबोधार्थं तत्राऽभावप्रमाणता ॥१॥
वस्त्वसङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रया ।
'क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥२॥
नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाऽभाव इष्यते* ।
गवि यो ऽश्वाद्यभावस्तु सो ऽन्योन्याभाव उच्यते ॥३॥
शिरसो ऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।

अथ अभावपरिच्छेदः ।

"अभावो ऽपि प्रामाण्याभावो नास्तीत्यस्यार्थस्याऽसन्निकृष्टस्ये"†ति भाष्यं, तदयुक्तं, न हि प्रमाणाऽभावः प्रमाणलक्षणं संभवति, विपरीतत्वादत आह प्रमाणेति[1] । पूर्वोक्तसदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकाभिप्रायो ऽयं प्रमाणशब्दः, तदभावश्च षष्ठस्य युक्तमेव लक्षणं, तेनेदृशं वस्तुसत्ताऽवबोधार्थं यत् प्रमाणपञ्चकं तद्यत्र घटादौ वस्तुरूपे सत्तामेव प्रसक्तौ न जायते तत्र घटाद्यभावस्य प्रामाण्यमिति ।

नन्वप्रमीयमाणे घटे कथमभावस्य प्रामाण्यमिति, न ह्यप्रमीयमाणस्य प्रमेयता संभवति, तत्रोत्तरं भाष्यकारेणोक्तं "नास्तीत्यस्यार्थस्याऽसंनिकृष्टस्ये"तिः तद्व्याचष्टे वस्त्विति[2] । प्रत्यक्षादिभिः सद्रूपेणाऽप्रमीयमाणमपि घटादिकमसद्रूपेणाऽभावस्य प्रमेयम्, असंकरो ऽसद्रूपमभाव इति यावत् । वस्त्वसंकरमेव विवृणोति क्षीर-

* ध्वंसाऽभावस्य लक्षणमिति २ पु. पा. ।

† शा. भा. पृ. १० प. २० ।

शशशृङ्गादिरूपेण सो ऽत्यन्ताऽभाव उच्यते' ॥४॥
'क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटे पटः।
शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥५॥
अप्सु गन्धो रसश्चाऽग्नौ वायौ रूपेण तौ सह।
व्योम्नि संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणता' ॥६॥
न च स्याद् व्यवहारो ऽयं कारणादिविभागतः।
प्रागभावादिभेदेन नाऽभावो भिद्यते* यदि ॥७॥
न चाऽवस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता।
कार्यादीनामभावः को यो ऽभावः कारणादिनः ॥८॥

इति सार्द्धद्वयेन। शशशृङ्गादिरूपेणेति[४]। शृङ्गस्य यदसद्रूपं शशमूर्द्धाऽवयवसमवेतं सो ऽत्यन्ताभाव इत्यर्थः। सो ऽयं वस्त्वसंकरो ऽसत्यभावप्रामाण्ये न सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेणाह क्षीरइति[५] द्वयेन।

ये निःस्वभावमभावमवस्तुस्वरूपं तुच्छं मन्यन्ते, तान् प्रत्याह न चेति[७]। यत् खलु दधिरूपं प्रागभूत्वा भवति तदुपादेयं कार्यं, यश्च प्रागवस्थितं क्षीररूपं पश्चान्न भवति तदुपादानकारणं, सो ऽयं कार्यकारणविभागः। तथा गौरश्वो न भवति, अश्वो न भवति गौः, विषाणशून्यः शश, इत्यादिव्यवहारो ऽसत्यभावस्य प्रागभावादिरूपभेदे नोपपद्यतइति।

तथापि कथं वस्तुत्वमत आह न चेति[८]। इतश्च वस्तुत्वमित्याह कार्यादीनामिति। क्षीरमेव दध्यभावः, तद्धर्मत्वाद्धर्मधर्मि-

* विद्यते इति पाठान्तरम्।

'यद्वा ऽनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् ।
तस्माद्गवादिवद्वस्तु' प्रमेयत्वाच्च गम्यते ॥९॥
न चौपचारिकत्वं वा भ्रान्तिर्वापि यदृच्छया ।
भवत्यतो न सामान्यविशेषात्मकता मृषा ॥१०॥
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।
सा ऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वा ऽन्यवस्तुनि ॥११॥

णोश्चाऽनतिभेदात्, तदयं वस्तुधर्मः सन् कथमवस्तुधर्मः स्यादिति । इतश्चैवमित्याह यद्वेति पादत्रयेण । अस्ति ह्यभावस्य प्रागभावादिस्वरूपेण व्यावृत्तिरभावरूपेण चाऽनुवृत्तिरिति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह प्रमेयेति ।

दर्शितं तस्य प्रमेयत्वं, यस्तु प्रमेयाऽभावादप्रामाण्यं मन्यते स प्रत्यक्षस्यापि वदेत्, तत्प्रमेयस्यापि घटादेः प्रमाणान्तरतः सिद्ध्यभावात्; प्रत्यक्षादेव तत्सिद्धिरिति चेत्, सा ऽभावस्यापि स्वप्रमाणादविशिष्टेति। सत्यमस्त्यनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिः, सा तु मृषैवौपचारिकत्वात् भ्रान्तित्वाद्, अत आह न चेति[१०]। यदृच्छया विना कारणेनौपचारिकत्वं भ्रान्तित्वं वा न युक्तम्, अतो न मृषार्थत्वम्।

प्रमाणशब्दः पञ्चकपर इति व्याख्यातम्, अभावशब्दमिदानीं व्याचष्टे प्रत्यक्षादेरिति[११] । तामेव द्विधा विभजते सेति । यो ऽयमात्मनो घटादिविषयः प्रत्यक्षादिज्ञानस्वरूपः परिणामः तदभावमात्रमेवाऽनुत्पत्तिरभाव इति बोध्यते। तच्च घटाद्यभावविषयं नास्तीतिबुद्धिजनकतया इन्द्रियादिवत् प्रमाणं नास्तीति । बुद्धिश्च फलं, सैव या बुद्धिर्घटाद्यभावरूपे वस्तुनि जायमाना लक्षणया

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।
वस्तुनि ज्ञायते कैश्चिद्रूपं किं चित्कदा चन ॥१२॥

ऽनुत्पत्त्यभावशब्दाभ्यामुच्यते । तत्प्रामाण्ये च हानादिधीः फलम् । तदेष भाष्यार्थः, प्रत्यक्षाद्यभावो यो नास्तीत्यस्याऽर्थस्य बोधकः सो ऽभावो नाम प्रमाणमिति ।

ननु भूतलादिभावाऽतिरेकेणाऽभावाख्यं न किं चिद्वस्तूपलभामहे, भवता ऽपि चोक्तं "भावान्तरमभावो ऽन्यो न कश्चि"दिति; भावश्च प्रत्यक्षादिगोचर एवेति न प्रमाणान्तरस्याऽवकाश इत्यत आह स्वरूपेति[12] । सर्वं हि वस्तु स्वरूपतः सद्रूपं पररूपतश्चाऽसद्रूपं, यथा घटो घटरूपेण सन् पटरूपेणाऽसन्, पटो ऽप्यसद्रूपेण भावान्तरे घटादौ समवेतः तास्मिन् स्वीयाऽसद्रूपाकारां बुद्धिं जनयति, यो ऽयं घटः स पटो न भवतीति । तथेह घटो नास्तीति घटसंयोगाऽभावात्मना भूतलादिबुद्धिर्दर्शयितव्या ।

यस्तु माध्यमिकवादमनुशीलयन् भूतलबुद्धिव्यतिरेकेण नास्तीति बुद्धिमपह्नुते स तन्निराकरणेन स्वरूपपररूपाभ्यामित्यनेनैव निराकर्तव्यः । नास्तीति व्यवहारश्च निर्निबन्धनः स्यात्, न ह्यसौ भूतलोपलम्भनिबन्धनो,घटवत्यपि प्रसङ्गात्,दृश्ये घट इति चेत्स एव प्रसङ्गः; दृश्यमानो हि घटः, दृश्यएव तन्मात्रोपलब्धिरिति चेत्, मात्रशब्दो यद्यनर्थकः स एव प्रसङ्गः, भूतलादनर्थान्तरवचनत्वे ऽपि स एव दोषः, वैयर्थ्यं च पुनरुक्तत्वात्, अर्थान्तरवचनत्वे सिद्धं प्रमेयान्तरम् ।

यस्तु वदति यदेवाऽभाववादिनो ऽभावज्ञानस्य कारणं तदेवाऽस्माकं व्यवहारस्य भवत्विति, स घटादिव्यवहाराणामपि तज्ज्ञानकारणादेव सिद्धिमङ्गीकृत्य तज्ज्ञानान्यपह्नुवीत । किं चैवंवादिना न भाष्यमालोचितं, प्रमाणाऽभावो हि प्रमेयाऽभावज्ञानस्य कारणं, न च स-

यस्य यत्र यदोद्भूतिर्जिघृक्षा वोपजायते ।
चेत्यते ऽनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते ॥१३॥
तस्योपकारकत्वेन वर्त्ततेंशस्तदेतरः ।
उभयोरपि संवित्तावुभयाऽनुगमो ऽस्ति हि ॥१४॥
अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।
नैष वस्त्वन्तराऽभावसंवित्त्यनुगमादृते ॥१५॥

वाऽभावापह्नववादिनः प्रमाणाऽभावो ऽस्ति, तदङ्गीकरणे वा घटाद्यभावेन किमपराद्धमित्यास्तां तावत्। तदेवं सदसदात्मना द्विरूपे वस्तुनि किं चिद्रूपं कदा चित्केन चिद् गृह्यते किं चिच्च कदा चिदित्यस्ति प्रमाणान्तरस्याऽवकाश इति ।

कस्य कदा ज्ञानं कस्य वा नेत्यत आह यस्येति[13] । तेन च व्यपदिश्यतइति। घटज्ञानमभावज्ञानमिति । इतरस्त्वंशस्तस्यैव गृह्यमाणस्योपकारकत्वेन लीनो भूत्वा ऽवतिष्ठतइत्याह तस्येति[14] । अथ वा ऽस्त्येवाऽन्यतरग्रहणे ऽप्यन्यतरस्य विशेषणत्वेन ग्रहणमित्याह उभयोरिति । तत्र भावग्रहणे तावदभावस्य विशेषणत्वेनाऽनुवृत्तिः कदा चिदस्तीत्याह अयमेवेति[15]। यो ऽयं देवदत्त एवात्र गृहे नाऽन्यः, स्थाणुरेवायं न पुरुष इति सावधारणो निर्णयः स वस्त्वन्तराऽभावाऽनुविद्धः ।

नन्वेवं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं स्यात्, निर्णयफलत्वं हि प्रमाणानां तत्त्वं, निर्णयश्चाऽयमेवेति ज्ञानं, तच्चाऽभावानुविद्धम्, अभावश्च प्रमाणान्तरगम्यः, इति तदपेक्षतया प्रत्यक्षादीनामनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं न स्यात्; नैष दोषः। न ह्यभावाऽनुविद्धबोधो निर्णयलक्षणं, तद्भावे ऽपि संशयदर्शनात्, तदभावे च निश्चयदर्शनात्। किं देवदत्त एवा-

नास्तीत्यपि च संवित्तिर्न वस्त्वनुगमादृते ।
ज्ञानं न जायते किं चिदुपष्टम्भनवर्जितम् ॥१६॥
प्रत्यक्षाद्यवतारस्तु भावांशो गृह्यते यदा ।
व्यापारस्तदनुत्पत्तिरभावांशे जिघृक्षिते ॥१७॥

ऽस्मिन्गृहे किं वा ऽन्यो ऽपीति वस्त्वन्तराऽभावाऽनुविद्धो ऽपि देवदत्तः प्रकाशमानः सन्देहमारोहति, तथा किमस्तीह चैत्रः किं वा नास्तीति भावाऽभावौ सन्दिह्यमानौ प्रकाशेते; तद्यद्यभावप्रकाशो निर्णयलक्षणं नाऽभावे सन्देहः स्यात्, तथा किं चिन्मात्ररूप एवात्मा किं सुखदुःखरूपो ऽपीति सुखादिभावाऽभावसन्देह,स्तथा न चिन्मात्ररूपः किं तु सुखादिरूपो ऽपीति विनैवाऽभावप्रकाशेन निर्णयो दृश्यते । तस्मान्नाऽभावाऽवभासतदभावात्मानौ निर्णयाऽनिर्णयौ ।

कीदृशः पुनर्निर्णयः, ज्ञानविशेषः सार्वजनीनः, नायमित्थंभावेनोपाख्यातुं शक्यते । कथं तर्हि वस्त्वन्तराऽभावसंवित्त्यनुगमादृतेन निर्णय इत्युच्यते, केन वेदमुच्यते, यस्त्वयमेवेत्येवंविधो निर्णयः स वस्त्वन्तराऽभावाऽनुविद्ध इति ब्रूमः, न सर्वे निर्णयास्तदनुविद्धा इति । नास्तीति ज्ञानं तु सर्वमेव भावाऽनुविद्धमित्याह नास्तीति[१६] । एतदेव व्यनक्ति ज्ञानमिति । सर्वमेवाऽभावज्ञानम् इदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति वा भावोपष्टब्धमेव, न तच्छून्यं किं चिदस्तीति ।

दर्शितं सदसदात्मकत्वं समस्तस्य वस्तुनः, तत्र सदंशस्य प्रत्यक्षादिगम्यत्वम् असदंशस्य चाऽभावगम्यत्वं दर्शयितुमाह प्रत्यक्षेति[१७] । तदनुत्पत्तिः प्रत्यक्षाद्यभाव इति ।

तत्र प्रत्यक्षगम्यत्वं नैयायिका मन्यन्ते, तद्धीन्द्रियाऽर्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं, षड्विधश्च सन्निकर्षः, संयोगाद् द्रव्यग्रहणं, संयुक्तसमवा-

न तावदिन्द्रियैरेषा नास्तीत्युत्पद्यते मतिः।
भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥१८॥
ननु भावादभिन्नत्वात्संप्रयोगो ऽस्ति तेन च।
न ह्यत्यन्तमभेदो ऽस्ति रूपादिवदिहापि नः ॥१९॥
धर्मयोर्भेद इष्टो* हि धर्म्यभेदे ऽपि नः स्थिते।
उद्भवाऽभिभवात्मत्वाद् ग्रहणं चाऽवतिष्ठते ॥२०॥

याद्गुणग्रहणं, संयुक्तसमवेतसमवायाद् गुणत्वग्रहणं, समवायाच्छब्द-ग्रहणं, समवेतसमवायाच्छब्दत्वग्रहणं, संयुक्तविशेषणत्वादभावग्रहणम्, अफलवती शाखेति; तान् प्रत्याह न तावदिति[१८]। कारणमाह भावांशेनेति।

मा भूत्संयोगतः, संयुक्तविशेषणत्वाद् गृह्यतामिति चेत्, न, असति सम्बन्धे विशेषणत्वाऽयोगात्। अस्त्येव सम्बन्ध इति चेत्, को ऽसौ; न तावत्संयोगः, अद्रव्यत्वात्, न समवायः, तदनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा संयुक्तसमवायादेव ग्रहणाद्विशेषणत्वमवक्तव्यं स्यात्। तत्र तावद्भवतामस्ति सन्निकर्षः, अस्माकं त्वस्ति संयुक्तसमवायः; तथापि तु नैन्द्रियकत्वमित्यत्रैव वक्ष्याम इति।

चोदयति नन्विति[१९]। परिहरति न हीति। एतदेव दर्शयति धर्मयोरिति[२०]। यद्याप्येकमेव भावाऽभावात्मकं वस्त्विति कृत्वा ऽऽत्माऽनात्मांशयोरैक्यं तथापि रूपादिवत्स्वरूपतो ऽस्त्येव भेद इति। प्रमाणमाह उद्भवेति। न ह्यसति भेदे ग्रहणाऽग्रहणव्यवस्थासंभव

---

* भेददृष्ट इति पाठान्तरम्।

इदमेव निमित्तं च* विवेकस्य प्रतीयते ।
भावाऽभावधियोरक्षैः सम्बन्धो ऽक्षाऽनपेक्षणम् ॥२१॥
रूपादेरपि भेदं च केचिद् ग्राहकभेदतः ।
वर्णयन्ति यथैकस्य पुंसः पुत्रादिरूपताम् ॥२२॥
बुद्धिमात्रकृतो भेदो रूपादौ नित्यमेव हि ।
न च देशाद्यभिन्नानां समुदायाऽवकल्पना ॥२३॥
सद्गुणद्रव्यरूपेण रूपादेरेकतेष्यते ।
स्वरूपाऽपेक्षया चैषां परस्परविभिन्नता ॥२४॥

इति । इतश्चास्ति भेद इत्याह इदमिति[२१] । अक्षाऽनपेक्षत्वं चाऽभावधियो वक्ष्यतइति ।

अपरमपि भेदे कारणमेकेषां मते दर्शयति रूपादेरिति[२२] । पितृत्वादिकं हि प्रतियोगिभेदात् भिद्यते, प्रतियोग्येव ग्राहकमित्युच्यते तदधीनत्वात्पितृत्वादिग्रहणस्य, तथा रूपादीनामपि चक्षुरादिग्राहकभेदाद्भेदः, तद्वद्भावाभावयोरपि तत एव भेदो ऽस्त्विति । अस्मन्मते तु बुद्धिभेदादेव रूपादीनां भेदः सो ऽपि भावाऽभावयोरस्त्येवेत्याह बुद्धीति[२३] । नन्वेवं भेद एव रूपादीनां भावाऽभावयोश्च स्यात्, एकबुद्धिस्तु देशाभेदात् वनादिवत्समुदायानिबन्धनैव स्यात्, न हि नानारूप एको धर्मी संभवति यद्रूपेणाऽभेदः स्यान्नानात्वैकत्वयोर्विरोधात्; तत्राह न चेति । दर्शितो हि धर्मी प्रत्यक्षसूत्रइति । न च विरोधो, ऽपेक्षाभेदादित्याह सद्गुणेति[२४] । एतच्चाऽऽकृतिवादे समर्थयिष्यते । तथा भावाऽभावयोरपि स्वरूपेण धर्मिरूपेण च भेदाऽभेदौ

* निमित्तत्वमिति-पाठान्तरम् ।

यदि तद्वदपेक्षा ऽत्र न स्याद्भेदो ऽत्र नैव हि ।
सदसद्रूपता बुद्धेर्भवेदन्यतरत्र नः ॥२५॥
तत्सम्बन्धे सदित्येवं तद्रूपत्वं प्रतीयते ।
नास्त्यत्रेदमितीदं तु तदसंयोगहेतुकम् ॥२६॥

वेदितव्यौ । न ह्यन्यथैकाधिकरणं सदसद्रूपं बुद्धिद्वयं जायतइत्याह यदीति[२५] । अस्ति त्वेकत्रैव वस्तुनि सदंशे सद्रूपत्वम् असदंशे चाऽसद्रूपत्वं बुद्धेरित्याह तत्संबन्धइति[२६] । भूतलरूपं हीन्द्रियसंयुक्तं सद्रूपं प्रकाशते, तदेव घटसंयुक्तात्मतया इन्द्रियेणाऽसंयुक्तमसद्रूपतया, घटशून्यं भूतलमिति, तथा घटो ऽपि यदा यत्रेन्द्रियसंनिकृष्टः तदा तत्र सद्रूपतया प्रतीयते अस्ति घट इति, यदा यत्राऽसत्तया प्रतीयते नास्तीह घट इति तत्र भूतलसंयोगाऽभावात्मना घट एव प्रतीयते न भूतलं, घटशून्यतया भूतलस्य सप्तम्या परविशेषणत्वात्, यदा तदेव विशेष्यते तदा घटशून्यं भूतलमिति प्रतीतिः, घटसंयोगित्वेनाऽविद्यमानमित्यर्थः । सो ऽयं घटसंयोगो यदा ऽनुत्पन्नः तदा प्रागभावः, यदा उत्पद्य विनष्टः तदा प्रध्वंसाऽभावः । शशस्य तु विषाणवत्त्वेनाऽविद्यमानत्वं सार्वकालिकम्, इति सो ऽत्यन्ताभावः । तस्मिन्नभावत्रये ऽप्यन्यस्याऽन्यसंबन्धित्वनिषेधः, इतरेतराऽभावे ऽन्यस्याऽन्यतादात्म्यनिषेधः, गौर्न भवत्यश्व इति गवात्मत्वमश्वस्य न विद्यतइत्यर्थः ।

नन्वविद्यमानत्वमभावः, एतच्च क्व समवेतं, यत्र विद्यते तत्रेति चेन्न, अविद्यमानस्याऽऽश्रयत्वायोगात्; भूतलइति चेत्, तदेव तर्हि न विद्यतइत्यापद्येत; घटसंयोगात्मना न विद्यतएवेति चेत्, तस्याऽविद्यमानस्याश्रयत्वानुपपत्तिरिति स एव दोषः । ननु सद्रूपमेव भूतलं घटशून्यतया प्रतीयते, किमिदं तच्छून्यत्वमन्यदतो घटसंबन्धित्वेनाऽविद्यमा-

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायते ऽक्षाऽनपेक्षणात्*॥२७॥

नत्वादतस्तदवश्यमविद्यमानाश्रयत्वम् । नैष दोषः । अर्थान्तराणि हि विद्यमानमाश्रयन्ते, यत्त्वविद्यमानत्वं तत्कथं विद्यमानमाश्रयेत्, अतो ऽस्याविद्यमानाश्रयत्वं भूषणमेव न दूषणम् । न केवलमात्मीय†मेवाऽविद्यमानत्वमविद्यमानमाश्रयते, वस्त्वन्तराऽभावो ऽप्यविद्यमानाश्रयो दृष्टः, यथा शशविषाणे दैर्घ्यतैक्ष्ण्याद्यभावः, न दीर्घं न तीक्ष्णं वा, तथा च वक्ष्यति —

अवस्तुत्वेन साध्यत्वान्निषेधाद्धेतुसाध्ययोः ।
सपक्षे ऽन्यतराऽसिद्धिर्न दोषायात्र जायते ॥ इति ।

येन च सम्बन्धित्वं तादात्म्यं वा ऽन्यस्य निषिध्यते तत्प्रतियोगीत्युच्यते, यस्य निषिध्यते स आश्रय इति ।

नन्वस्त्वसद्रूपस्य भेदः, तदपि त्विन्द्रियेणैवाऽवगम्यते, रूपादिवदुन्मीलिताक्ष एव घटो नास्तीति बुध्यते न निमीलिताक्षो ऽन्धो वा, तथा चाऽपरोक्षाऽवभासो विशिष्टप्रतीतिश्चोपपन्ना भवति; इतरथा हि भूतलमात्रविषयत्वादिन्द्रियस्याऽनुपलब्धेश्चाऽभावमात्रविषयत्वान्निर्निबन्धनो विशिष्टबोधः स्यादत आह गृहीत्वेति[२७]। दृश्याऽदर्शनमभावे प्रमाणं नाऽदर्शनमात्रं, येन चाश्रयभूतं भूतलादिकं वस्तु गृहीतं तस्यैव घटो दृश्यो भवति नाऽन्यस्योन्मीलिताक्षस्यैव च तद्ग्रहणमिति तत्सिद्धये ऽक्षापेक्षा नाऽभावग्रहणाय । गृहीते चाश्रये प्रतियोगिनि च स्मृते ऽक्षस्थानीयेन दृश्याऽदर्शनसहायेन मनसैवाऽभावज्ञानजन्मोपपत्तेर्नेन्द्रियस्याऽभावे शक्तिः शक्या कल्पयितुम् । आपरोक्ष्यं

---

* अक्षाऽनपेक्ष्येति २ पु. पा. ।

† अभावीयमिति पाठान्तरम् ।

स्वरूपमात्रं दृष्ट्वाऽपि पश्चात्किं चित्स्मरन्नपि ।
तत्राऽन्यनास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यते ॥२८॥

तु भावांशएव नाभावांशे तदस्ति । विशिष्टबोधो ऽपि कारणसमाहारादेवोपपद्यते प्रत्यभिज्ञायामिव भूतवर्त्तमानकालसम्बन्धः । दृश्यादर्शनमक्षं च सहितम् अभावविशिष्टं भावं बोधयति, तत्र भावांशेऽक्षस्य व्यापारः, अभावांशतत्सम्बन्धयो*स्त्वनुपलब्धिर्व्याप्रियते यथा क्षीरादिद्रव्ये जिह्वागते द्रव्यस्वरूपं त्वचा माधुर्यमस्य च द्रव्यं सम्बन्धो रसनेनेत्युभाभ्यां माधुर्यविशिष्टक्षीरबुद्धिः । कथं तर्हीदमुक्तं "न हि भिन्नेन्द्रियग्राह्यं किं चिदस्त्यनुरागकृ"दिति सम्बन्धाऽग्रहणविशिष्टं† तच्चक्षुषा हि गवादिस्वरूपमेव गृह्यते न तस्य शब्दसम्बन्धः । श्रोत्रेणापि शब्दरूपमेव गृह्यते न तस्यार्थेन सम्बन्धः । तेनाऽयुक्तं शब्दानुरक्ताऽर्थग्रहणस्यैन्द्रियकत्वम् । यत्र हि विशेषणविशेष्यसम्बन्धः प्रत्यक्षः तत्रैव विशिष्टस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वम्, अन्यत्र तु येनैव प्रमाणेन सम्बन्धग्रहणं, तदेव विशिष्टस्वरूपस्य प्रमाणम् । तथा चाऽग्निसम्बन्धस्याऽऽनुमानिकत्वाद् विशिष्टरूपमानुमानिकमित्युक्तम् । अत्राप्यभावसम्बन्धस्याऽभावप्रमाणगम्यत्वादभावविशिष्टभूतलादिबोधो ऽभावप्रमाणक एव, शब्दानुविद्धबोधस्य प्रत्यक्षत्वमर्थस्वरूपापेक्षया न शब्दानुविद्धरूपाऽपेक्षयेति ।

ननु कल्प्यतामिन्द्रियस्य शक्तिः, दृश्याऽदर्शनस्यापि सा कल्पनीयैव, अत्राह स्वरूपेति[२८] । यदा हि कश्चित्प्रातःकाले कं चिद्देशमध्यासीनस्तत्र व्याघ्रादिकमदृष्ट्वा तदस्मरणाच्च तदभावमप्यगृहीत्वा देशमात्रं दृष्ट्वा देशान्तरगतो मध्यन्दिने पृच्छयते कश्चित्तस्मिन्देशे प्रातःकाले व्याघ्रो गजः सिंहः पार्थिवो वा समागत इति स तदा तं

---

* अभावांशे तत्संबन्धयोरिति १—पु.पा.? । † विषयमिति पाठान्तरम् ।

न चाप्यत्राऽनुमानत्वं लिङ्गाऽभावात्प्रतीयते ।
भावांशो ननु लिङ्गं स्यात्तदानीं नाऽजिघृक्षणात् ॥२९॥
अभावाऽवगतेर्जन्म भावांशे ह्यजिघृक्षिते ।
तस्मिन्प्रतीयमाने तु नाऽभावे जायते मतिः ॥३०॥

देशमवगतत्वात्स्मरन्नपि तत्र देशे ऽन्येषां व्याघ्रादीनामभावं प्रागगृहीतं तदैव गृह्णाति । न च मध्यन्दिने समये प्रातःकालिकस्याऽभावस्याऽनिन्द्रियसांनिकृष्टस्य संभवति प्रत्यक्षेण ग्रहणं, तस्येन्द्रियसंनिकृष्टवर्त्तमानविषयत्वात् । ननु योग्याऽनुपलब्धिरपि तदानीं नास्ति, न हि मध्यन्दिने प्रातस्तनस्याऽर्थस्योपलब्धियोग्यता ऽस्ति । सत्यं, प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति, स्मृतियोग्यता त्वस्त्येव अवश्यं ह्यनेकसहस्रजनाधिष्ठितामपि सभामध्यासीनैस्तत्रागतः सिंहः पार्थिवो वा तदैव ग्रहीतव्यो मध्यन्दिने च सत्यां सुस्मूर्षायां स्मर्त्तव्यः । तदिदं स्मर्त्तव्यत्वे सत्यस्मरणं मध्यन्दिनवेलायां विद्यमानं प्रातस्तनमभावं बोधयति । ननु "प्रमाणाऽभावः प्रमाण"मिति भाष्यं तत्कथं स्मरणाऽभावस्य प्रामाण्यम्, स्मरणाऽभावो ऽपि फलतः प्रमाणाऽभाव एव, स्मरणस्य प्रमाणफलत्वात् । ननु प्रागेवाऽभावग्रहणात्स्वरूपमात्रदर्शनाभिधानं तदेव दृश्ये प्रतियोगिनि व्यवहारकारणमित्यापद्येत; तदिदमुक्तोत्तरम् । मात्रशब्दो ऽयं ज्ञानाऽभाववचनः, देशमात्रस्य तदा ज्ञानं न सिंहस्य तदभावस्य वेत्यर्थः । तत्र तु ज्ञानाऽभावाऽनङ्गीकरणादिदमपि दुर्वचनं, तदङ्गीकरणे च ज्ञेयाभावो ऽप्यङ्गीकर्त्तव्यः, अविशेषादिति ।

निरस्तं प्रत्यक्षत्वम्, अनुमेयत्वं निराकरोति न चेति[२९] । चोदयति भावांश इति । तदिदं विकल्प्य निराकरोति तदानीमिति । न तावद् घटभावस्य लिङ्गत्वं, तस्य तदानीमगृहीतस्य लिङ्गत्वाऽयोगादिति । तदग्रहणमेव दर्शयति अभावेति[३०] । कथमित्याह त-

न चैष पक्षधर्मत्वं पदवत्प्रतिपद्यते।
सह सर्वैरभावैश्च भावो नैकान्ततो गतः* ॥३१॥
क चिद्भावे ऽपि सद्भावो ज्ञातो यस्य कदा चन।
तस्याऽभावो ऽपि तत्रैव कदा चिदवगम्यते ॥३२॥
यत्राप्यदृष्टपूर्वत्वं यदभावस्य तत्र च।
तदभावमतिर्दृष्टा सम्बन्धे ऽक्षानपेक्षया ॥३३॥
कस्य चिद्यदि भावस्य स्यादभावेन केन चित्।
सम्बन्धदर्शनं तत्र सर्वमानं प्रसज्यते† ॥३४॥

स्मिन्निति। न हि सदसद्रूपे वस्तुनी युगपदेकत्राऽवतिष्ठेते। अथ य एव पुरःस्थितो भूतलभावः स एव लिङ्गं, तत्राह न चेति[३१]। यथा पदस्य पदार्थधर्मता निराकृता तथा भूतलमपि नाऽगृहीते अभावे तद्धर्मतया गृह्यते, गृहीते च अनुमानस्य मेयाभावइति। अन्वयो ऽपि भूतलस्य सर्वैरभावैर्नावगम्यतइत्याह सहेति। इतश्च नानुमानिकमित्याह क चिदिति[३२]। न चैतदनुमानत्वं सम्भवति, कथं हि घटेनापि सहदृष्टं भूतलमनैकान्तिकत्वात्तदभावमनुमापयेदिति। अन्वयाऽग्रहणं विवृणोति यत्रेति[३३]।

शङ्कते कस्य चिदिति[३४] दर्शनमन्तेन। अभावसामान्ये-न सम्बन्धग्रहणादन्येषामप्यभावानामनुमानमिति। दूषयति तत्रेति।

---

* नैकान्तिको मत इति १ पु. पा.।

† प्रशस्यते इति २ पु. पा.।

गृहीते ऽपि च भावांशे नैवाभावे ऽन्यवस्तुनः ।
सर्वत्र* मतिरित्येवं व्यभिचारादलिङ्गता ॥३५॥
सम्बन्धे गृह्यमाणे च सम्बन्धिग्रहणं ध्रुवम् ।
तत्राऽभावमतिः केन प्रमाणेनोपजायते ॥३६॥
तदानीं न हि लिङ्गेन सम्बन्धिग्रहणं भवेत् ।
तत्राऽवश्यमभावस्य प्रमाणान्तरतो गतिः ॥३७॥
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिर्न तु लिङ्गं भविष्यति ।

न त्वेतदस्तीत्याह गृहीतइति[३५] । यदपि भूतलं कतिभिरभावैर्गृहीतसहभावं तदपि न सर्वेषामभावानां गमकं, भावानामपि केषांचित्तत्र दर्शनात्, अतः पूर्ववद्व्यभिचारात्सत्यपि केन चिदभावेन साहचर्य्यग्रहणे न सर्वाऽभावालिङ्गता भूतलस्येति । न च केन चिदपि शक्यं साहचर्यग्रहणमित्याह संबन्धइति[३६] ।

अनुमानेनेति चेत्, तत्राह तदानीमिति[३७] । संबन्धग्रहणोत्तरकालमनुमानं, तत्कथमनेन गृहीत्वा संबन्धिनं संबन्धो गृह्येतेति । तेन प्रमाणान्तरेणैव संबन्धग्रहणसमये संबन्धिनो ऽभावस्य ग्रहणमङ्गीकर्त्तव्यम् इत्याह तत्रेति ।

संप्रत्यनुपलब्धिलिङ्गवादी सौगतश्चोदयति प्रत्यक्षेति[३८] । दृश्यं सद् यद्यत्र नोपलभ्यते तत्तत्र नास्ति यथा बुद्धिसत्त्वे पुरुषः, न दृश्यते चात्र देशे दृश्यो घट इति स्वभावहेतुः, तथा यैवैकज्ञानसंसर्गिणोरन्यतरोपलब्धिः सैवेतरस्याऽनुपलब्धिर्न तूपलभ्यभावो नाम

---

* सर्वस्येति १ पु. पा. ।

न विशेषणसम्बन्धस्तस्याः सामान्यतो भवेत् ॥३८॥
'न चाप्यभावसामान्ये प्रमाणमुपजायते ।
व्यभिचाराद्विशेषास्तु प्रतीयेरन्कथं तया' ॥३९॥

कश्चिदुपलब्धिव्यतिरेकेणाऽनुपलब्धिसंज्ञो ऽस्ति, यतस्तस्याऽनुपलब्ध्यन्तराऽपेक्षया ऽनवस्था स्यात् । या चासावन्यतरोपलब्धिः सा स्वसंवेद्यैवेति नाऽनवस्था । तस्याश्चोत्पत्तिरक्षादेव घटो नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यतया, तादात्म्यमेव संबन्धः । सैव च योग्यता घटाद्यभावो न तु तत्त्वान्तरम् । अतो ऽनुपलब्धिसमाख्या प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिरभावस्य लिङ्गम्, वीतहेतुर्वायं, दृश्यस्य सत्ता दर्शनव्याप्ता तद्दर्शनव्यापकं निवर्त्तमानं दृश्यस्य सत्तां व्याप्यां निवर्त्तयतीति ।

दूषयति न विशेषेणेति सार्द्धेन । न ह्यनुपलब्धिमात्राद् घटाऽभावाऽनुमानं संभवति, सामान्यमात्रं चाऽनुमीयेत, न चाऽभावसामान्ये ऽस्ति बुद्धिः, स्वविशेषे तु बुद्धिः, न चाऽसावनुपलब्धिमात्राच्छक्यते ऽनुमातुं, व्यभिचारात्, सत्यपि घटे ऽनुपलब्धिमात्रं संभवत्येवेति । घटाऽनुपलब्धिस्तर्हि लिङ्गमस्तु, मा भूदनुपलब्धिमात्रं, केयं घटाऽनुपलब्धिः, यदि भूतलोपलब्धिः, सा तर्हि साधारण्येव । किं चासौ सत्यपि घटादौ भावे संभवन्ती नाऽभावमात्रमपि गमयति नतरां तद्विशेषम् । अन्यतरोपलब्धिरिति चेन्न, किं द्वयोपलम्भे ऽन्यतरोपलब्धिर्नास्ति । तन्मात्रोपलब्धिरित्यादि वदतामेकदेशिवदेव सौगतानामपि निराकरणम् । अथ घटोपलब्ध्यभावो ऽनुपलब्धिः तस्याप्यभावस्याऽनुमानवेलायामन्वयग्रहणवेलायां चाऽनुपलब्ध्यन्तरापेक्षा तस्यामपि तथेत्यनुपलब्ध्यानन्त्यादनवस्था, तथा ऽन्वयवेलायां लिङ्गयभावे ऽपि । एवं चाऽवीतहेतुरपि निराकर्त्तव्यः, दर्शननिवृत्त्या हि दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या, दर्शननिवृत्तिरप्यभावरूपत्वान्निवृत्त्यन्तरेणाऽनुमातव्या, इत्य-

'न चाऽनवगतं लिङ्गं गृह्यते चेदसावपि ।
अभावत्वादभावेन गृह्येताऽन्येन हेतुना ॥४०॥
स चाऽन्येन ग्रहीतव्यो नाऽगृहीते हि लिङ्गता ।
तद्गृहीतिर्हि लिङ्गेन स्यादन्येनेत्यनन्तता ॥४१॥
लिङ्गाऽभावे तथैव स्यादनवस्थेयमित्यतः ।
क्वाऽप्यस्य स्यात्प्रमाणत्वं लिङ्गत्वेन विना ध्रुवम्' ॥४२॥
'नास्तीति धीः फलं चैषा प्रत्यक्षादेरजन्मनः ।
तस्यैव च प्रमाणत्वमानन्तर्यात्प्रतीयते ॥४३॥
त्रिलक्षणेन या बुद्धिर्जन्यते सा ऽनुमेष्यते ।
न चाऽनुत्पत्तिरूपस्य कारणाऽपेक्षिता क्व चित्' ॥४४॥

नवस्था । तस्मादवश्यं प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तेस्तल्लिङ्गत्वरहिताया एव प्रमाणान्तरतयैव क्व चिदभावप्रमाणत्वमभ्युपगन्तव्यम् । पश्चात्तु भवत्वनुमानमित्याह न चेति[४०] त्रयेण ।

हेतुनेति । लिङ्गभूतेनेत्यर्थः । यदि चाऽभावबुद्धिरेव प्रमाणं स्यात्ततः स्यादपि कथं चिदनुमानाशङ्का, यदा तु नास्तीति धीः प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तेः फलं तदनन्तरप्रवृत्त्या चाऽभावाऽनुत्पत्तिरेव प्रमाणं तदा भवदीयात्त्रिरूपाल्लिङ्गतो ऽर्थदृगनुमानमित्यनुमानलक्षणान्नाऽनुमानत्वम् । न ह्यनुत्पत्तिरुत्पत्तिप्रागभावरूपा, कारणाऽनपेक्षत्वात्त्रिलक्षणहेतुजन्या, नाऽप्यर्थदर्शनात्मिका, अतो नाऽनुमानत्वमित्याह नास्तीति[४३] द्वयेन ।

मानं कथमभावश्चेत्प्रमेयं चास्य कीदृशम् ।
मेयो यद्वदभावो हि मानमप्येवमिष्यताम् ॥४५॥
भावात्मके तथा मेये नाऽभावस्य प्रमाणता ।
तथा ऽभावप्रमेये ऽपि न भावस्य प्रमाणता ॥४६॥
भावात्मकस्य मानत्वं न च राजाज्ञया स्थितम्* ।
परिच्छेदफलत्वाद्धि प्रामाण्यं स्याद् द्वयोरपि ॥४७॥
'यदि चास्य प्रमाणत्वमभावत्वेन नेष्यते ।
वस्तुनः कारणत्वं हि दृष्टमित्यभिमानिता† ॥४८॥
न लिङ्गत्वप्रमेयत्वे भवेतां तद्वदेव हि' ।
तथा सति च पूर्वोक्तो व्यवहारो न सिध्यति ॥४९॥

शङ्कते मानमिति[४५] । तुच्छरूपा ऽनुत्पत्तिः कथं प्रमाणमिति । परिहरति प्रमेयमिति । प्रमेयाऽऽनुरूप्यं हि प्रमाणस्योचितमेवेति । प्रत्युत भावरूपत्वमेवाऽस्यानुचितमित्याह भावात्मके इति[४६] ।

ननु सर्वत्र भावरूपत्वमेव प्रमाणस्य दृष्टं, तत्कथमभावस्य प्रामाण्यं स्यात्, अत्राह भावात्मकस्येति[४७]। यदि त्वन्यत्र भावस्यैव कारणत्वं दृष्टं नाऽभावस्येति कृत्वा इहापि नाऽभावस्येष्येत ततो लिङ्गत्वप्रमेयत्वे अपि न स्यातामु, अन्यत्राऽदर्शनादित्याहयदि चेति[४८] सार्द्धेन । मा भूतामिति चेत्तत्राह तथेति[४९] । "न च स्याद्व्यवहारोय"मित्यादिना दर्शितः, तेनाऽवश्यं वस्त्वेवाऽभावो न तुच्छ इत्यभ्युपगन्तव्यं, ततश्च युक्तं प्रामाण्यमिति ।

---

* कृतमिति २ पु. पा. ।

† अभिमानत इति २ पु. पा. ।

प्रमाणानामनुत्पत्तेर्नाऽभावस्यापि धर्मता* ।
यत्राभावो ऽस्ति तेनास्याः सम्बन्धो नैव विद्यते ॥५०॥
यो न सन्निहितस्तत्र तस्य धर्मो भवेदियम् ।
न च तस्य प्रमेयत्वं धर्मधर्मित्ववर्जनात् ॥५१॥
अभावेन तु सम्बन्धो भवेत्तद्विषयत्वतः ।
तज्ज्ञानाद्विषयत्वं च ज्ञाने मेयं न विद्यते ॥५२॥

पूर्वमनवस्थाप्रसङ्गेनाऽनुत्पत्तिलिङ्गत्वं निराकृतम्, अधुनाऽ पक्षधर्मत्वादपीत्याह प्रमाणानामिति[५०] । यदि तावत्प्रमेय एवाऽभावः पक्षीक्रियते ततस्तद्धर्मत्वेन प्रत्यक्षाऽनुत्पत्तिः संभवति, तद्देशतत्कालत्वादिसंबन्धाऽभावात्, अगृहीते चाऽभावे न तद्धर्मतया ऽनुत्पत्तिः शक्यते ग्रहीतुम्, अवगते चाऽनुमेयताऽभाव इति। अथ यत्राभावो भूतले साध्यते तदेव पक्षीक्रियते ततस्तद्धर्मतोप्यनुत्पत्तेर्नास्त्येव भूतले प्रत्यक्षोत्पत्तिरित्याह यत्रेति ।

अथ घटस्य यत्सद्रूपम् इहाऽसंनिहितं तदेव पक्षः, तत्र ह्यस्ति प्रत्यक्षाऽनुत्पत्तिरिति, तदनुभाष्य परिहरति य इति[५१] । न हि सद्रूपमसद्रूपस्य धर्मितया प्रमेयं, सद्रूपस्य तान्निरुद्धस्य तद्धर्मित्वाऽयोगात्; नापि तद्धर्मतया, तत्र तस्याभावादिति । ननु यत्सदसद्रूपसाधारणं घटरूपं तदेव पक्षीकृत्याऽसद्रूपता भूतले साध्यते प्रत्यक्षाऽनुपलब्धिश्च लिङ्गं घटो भूतले नास्ति दृश्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वादिति न भविष्यत्यपक्षधर्मत्वम् । उक्तमेव त्वत्र दूषणमनुपलब्धेरप्यनुपलब्ध्यन्तराऽपेक्षत्वादनवस्थेति ।

---

* अनुत्पत्त्या भावस्यापि च धर्मतेति १ पु. पा. ।

संयोगसमवायादिसम्बन्धो नैव विद्यते ।
नाऽगृहीते हि धर्मत्वं गृहीते सिद्धसाधनम् ॥५३॥
'अभावशब्दवाच्यत्वात्प्रत्यक्षादेश्च भिद्यते ।
प्रमाणानामभावो हि प्रमेयाणामभाववत् ॥५४॥
अभावो वा प्रमाणेन स्वाऽनुरूपेण मीयते ।
प्रमेयत्वाद्यथा भावस्तस्माद्भावात्मकात्पृथक्' ॥५५॥
कर्माणिं सर्वाणि फलैः समस्तैः
सर्वैर्यथावच्च यदङ्गकाण्डैः ।
न सङ्गतानीह परस्परं च*
नाऽङ्गं तदेतत्प्रभवं क्रतूनाम् ॥५६॥

यदि त्वभाव एव पक्षीक्रियते, ऽनुत्पत्तेश्च तद्विषयतया तद्धर्मत्वमुच्यते, तद्विषया हि सा, तया तस्य ज्ञानादत आह अभावेनेति[५२]। ज्ञानोत्तरकालो हि तद्विषयत्वसंबन्धो न ज्ञानाङ्गं स्यादिति। न चान्योऽपि संयोगादिसंबन्धोऽनुपलब्धेरभावेन विद्यतइत्याह संयोगेति[५३]। यद्यपि स्यात्तथापि नाऽभावग्रहणात्प्राग्ग्रहीतुं शक्यते, गृहीते च प्रमेयाऽभाव इत्याह नेति। एवमुपपादितं भेदं प्रयोगद्वयेन दर्शयित्वोपसंहरति अभावेति[५४]द्वयेन ।

स्वतन्त्रोपयोगमभावस्य दर्शयति कर्माणीति[५६] । सर्वप्रकारोऽपि वस्त्वसंकरोऽभावप्रमाणक एव, न हि दर्शादेः श्रुत्यादिचोदिताङ्गाऽतिरेकेणाऽङ्गान्तराऽभावे फलान्तराऽभावे चान्यदागमाभावात्प्रमाणमस्तीति ।

* हीति १ पु. पा. ।

युक्त्यागमाभ्यामिति तर्कितोऽयं
प्रमाणषट्कं प्रविभज्य भाष्ये ।
ततोऽधिकं यद् द्वयमिष्टमन्यै-
र्भेदो न तस्येत्यपि सिद्धमेतत् ॥५७॥
इह भवति शतादौ सम्भवाद्या ऽऽसहस्रा-
न्मतिरवियुतभावात् सा ऽनुमानादभिन्ना ।
जगति बहु न तथ्यं नित्यमैतिह्यमुक्तं
भवति तु यदि सत्यं नाऽऽगमाद्भिद्यते तत् ॥५८॥

इत्यभावप्रामाण्यवादः ॥

ननु सम्भवैतिह्याख्यमपि प्रमाणद्वयं कैश्चिदिष्टं, तत्किमिति भाष्यकारेण न लक्षितम्,अत आह युक्त्येति[५७] । प्रमाणषट्क एव युक्त्युपेतो व्यासादिमहर्षिवचनपरम्परया चाऽवगत इति स एव निरूपितः, तदधिकं तु द्वयमत्रैवाऽन्तर्भावान्न पृथक् लक्षितमिति ।

अन्तर्भावमेव दर्शयति इहेति[५८] । महासंख्यया महापरिमाणेन वा यदवान्तरसंख्यापरिमाणयोर्ज्ञानं,सहस्रेण शते,प्रस्थेन कुडवे, तत्सम्भव इत्युच्यते, तच्चाऽविनाभावनिबन्धनत्वादनुमानमेव । पुरुषवचनपरम्परा ऐतिह्यं, वटे वटे वैश्रवण इत्यादि; तच्चाऽनिर्णायकत्वात्प्रमाणमेव न भवति, तद्भावे ऽप्यागमान्तर्भावात् । पृथग्वक्तव्यं प्रातिभं तु प्रत्यक्षसूत्रे एव निराकृतम् । लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षादिष्वेवाऽन्तर्भूतेत्यौत्पत्तिकसूत्रे निराकृतम् । तस्मात् षडेव प्रमाणानि, न न्यूनानि नाऽधिकानि वेति ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे अभावाख्यं प्रमाणं समाप्तम् ॥

अथ चित्राक्षेपवादः ।

परलोकफलाः पूर्वमाक्षिप्ताश्चोदनाः परैः ।
इदानीमैहिकाऽऽक्षेपः सूत्रकारेण चोद्यते ॥१॥

अथ चित्राक्षेपः ।

"प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु प्रमाणानि, शब्दस्तु न प्रमाणं, कुतः, अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वा"*दिति भाष्यं, तस्य न त्वतथाभूतमित्यादिना पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह परलोकेति[1]। आक्षेपहेतुभेदोऽत्र विषयभेदेन दर्शितः, तत्र हि प्रमाणान्तरपरतन्त्रः शब्दो न स्वातन्त्र्येण प्रमाणमित्याक्षेपः, स चायं प्रमाणान्तराऽगोचरार्थासु चोदनासु परलोकफलासु सम्भवति, ऐहिकफलासु तु यद्यनन्तरं फलं दृश्येत ततः प्रमाणान्तरसंगतार्थत्वान्नाऽयथार्थत्वमिति। यदि न दृश्यते ततस्तद्विपर्ययादेव सुखमप्रामाण्यसिद्धेः किं शब्दपारतन्त्र्यप्रतिपादनव्यसनेन; अतः स तावत्परलोकविषयः, अत्र तु प्रत्यक्षादिविसंवादेनाऽऽक्षेपः । स चैहिकविषय एव, प्रमाणान्तरयोग्यार्थे हि वचस्तदसंवादविसंवादाभ्यामप्रमाणं, तदगोचरार्थत्वविश्वासमात्रमेव स्वप्नदृष्टद्वीपान्तरार्थवचनवन्न विपर्यासाऽवगतिसम्भवः । तस्मादैहिकविषयोऽयमिति ।

परिहारान्तरमाह सूत्रेति । स्वमतेन हि सूत्राणि व्याचक्षाणस्तत्सूत्रोक्तमेवाऽऽक्षेपं दर्शितवान्, इदानीं तु वृत्तिकारमतेन सूत्रार्थतया ऽऽक्षेपं दर्शयति । तेन यद्यपि स एवायमाक्षेपः स्यात् तथापि सूत्रकारस्यात्रैव प्रथमाऽभिधानान्नास्ति पौनरुक्त्यम् । सूत्रकारेणापि विद्यमानोपलम्भनत्वादिति वदता प्रत्यक्षाद्यसंवादविसंवादाभ्यामेवात्र प्रामाण्यमाक्षिप्यते न तु पूर्वोक्तशब्दपारतन्त्र्येणेति विस्पष्टमपौनरुक्त्यमिति ।

---

* शा. भा. पृ १० प. २२ ।

'चित्रापशुफलत्वादिविषयाश्चोदना मृषा ।
प्रत्यक्षाद्यधिकारे ऽपि तैरर्थाऽसङ्गतिर्यतः ॥२॥
यदीदृक् तन्मृषा दृष्टं विप्रलिप्सोर्यथा वचः ।
नदीतीरे फलानीति तत्राऽदृश्यानि तानि चेत्' ॥३॥
'न वा पशुफला चित्रा स्वकाले तददानतः ।
स्नानभुज्यादिवत्ते ऽपि तत्साध्या* न भवन्ति वा ॥४॥
तदुत्पत्तावसद्भावात् स्वर्गे तृप्तिसुखादिवत्' ।
वैधर्म्येणोभयत्रापि भवेतां सुखमर्दने† ॥५॥
आनन्तर्यमयुक्तं चेन्न सामर्थ्याऽवबोधनात् ।
शब्दैकदेशभूतेन तेन तत्प्रतिपादितम् ॥६॥

सूत्रोक्तं प्रत्यक्षाऽनुपलब्धिविरोधादप्रामाण्यं प्रयोगेण दर्शयति चित्रेति[२] द्वयेन । चित्रैव वा निष्फलतया प्रयोगद्वयेन साधनीयेत्याह न वेति[४] सार्द्धेन । यो ऽस्याः फलदानाय प्राप्तः कालस्तस्मिन्नदानात्स ह्यनन्तरकाल इत्यभिप्रायः । भोजनादितृप्तिजं सुखमिति । तत्र च प्रयोगद्वये भाष्योक्तं मर्दनं तत्सुखं च वैधर्म्योदाहरणमित्याह वैधर्म्येणेति[५] । यद्यस्य साधनं तत्स्वकालएव तत्साधयति यथा मर्दनं, तथा यद्यस्य साध्यं तत्तदुत्पत्तौ भवति, यथा मर्द्दनसुखमिति ।

शङ्कते आनन्तर्यमिति[६] । यदि कर्मानन्तर्यं फलस्योक्तं स्यात् ततः प्रत्यक्षयोग्यतया तदनुपलब्ध्या बाधः स्यात्, तदनन्तरमेव फ-

---

* ते साध्या इति ३ पु. पा. ।

† सुखदर्शने इति १ पु. पा. ।

कालान्तराऽनुपादानात्कर्मस्वाभाव्यतो ऽपि च।
चोद्यमानस्य चित्रादेरानन्तर्यं विशेषणम् ॥७॥
अत्र तावदसंवादो विरोधश्चोत्तरस्य* तु।
स्वर्गयानविरुद्धो हि भस्मीभावो ऽत्र दृश्यते ॥८॥

लदानकालः स्यान्न तु तद्युक्तम्। अतः प्रत्यक्षाद्यधिकारे ऽपि तदसङ्गतिः स्वकाले च फलादानमसिद्धमिति। परिहरति नेति। सामर्थ्यसिद्धमानन्तर्यं, विनष्टस्य कारणत्वाऽयोगात्; अपूर्वद्वारेण स्यादिति चेन्न, शास्त्रार्थाऽवधारणवेलायां स्वर्गकामवचनवत् कर्मफलकालवियोगज्ञानकारणाऽभावात् पश्वादीनामनन्तरकाले ऽपि सम्भवात्। अतो ऽनन्तर्भाविताऽपूर्वमेव कर्म फलसाधनत्वेन बोधितमित्यानन्तर्यमेव सामर्थ्यतः सिध्यतीति।

नन्वेवमप्यानन्तर्यं बोधयतः सामर्थ्यस्यैवाऽनुपलब्धिबाधः, न, अविशेषप्रवृत्तेः शब्दस्याऽत आह शब्देति। न हि सामर्थ्यं नाम प्रमाणान्तरं, शब्दैकदेशो हि तदित्युक्तम्। 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्†' इति। अतस्तद्बाधे शब्दस्यापि बाध इति। न स्यादपि; सामर्थ्यासिद्धमानन्तर्यं शब्दस्य विशेषणं यदि तद्विरुद्धं कालान्तरं श्रुत्युपात्तं स्यात्, तदा हि तद्बलेनाऽपूर्वमन्तर्भाव्येत, न तु तदस्तीत्याह कालान्तरेति[७]।

"दृष्टविरुद्धमपि किं चिद्वैदिकं वचनं स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती"ति‡भाष्यं तस्य चित्रोदाहरणाद्विशेषं दर्शयति अत्रेति[८]। अत्र ह्यनुपलब्धिरस्ति तद्विरुद्धमप्यर्थान्तरं दृश्य-

---

* उत्तरत्रेति १ पु. पा.।

† जै. सू. अ. १ पा. ४ सू. ३०। ‡ शा. भा. पृ. ११ प. १०।

यज्ञायुधिवचो मिथ्या प्रत्यक्षेण विरोधतः ।
साधर्म्येण शिलावाक्यं वैधर्म्येणाऽऽप्तभाषितम् ॥९॥
शरीराद्यदि चान्यः स्यान्नासौ यज्ञायुधी भवेत् ।
न चास्य यजमानत्वं सद्भावो ऽपि च दुर्लभः ॥१०॥
यदि स्याद्विधिशब्दो ऽत्र नैवाऽदर्शनतो भवेत् ।
विशेषो ऽस्येति भेदेन नोपात्तं स्यादिदं ततः ॥११॥
विधिशब्दे भाविष्यत्त्वं फलस्य परिकल्प्य हि ।
विरोधपरिहारः स्याद्वर्तमाने ऽपि नास्त्यसौ ॥१२॥

तद्दति विशेषः,तं दर्शयति स्वर्गेति । अत्रैव प्रयोगमाह यज्ञायुधीति[९] । भाष्योक्तं ग्रावाणः प्लवन्ते इति शिलावाक्यमिति ।

नन्वात्मनः स्वर्गगमने कथं प्रत्यक्षविरोधः, अत आह शरीरादिति[१०]। न हि सतो ऽप्यात्मनो यज्ञायुधसंप्रयोगो ऽस्ति, नापि यजमानत्वं, विभोः कर्तृत्वाऽसंभवात् । सत्ता ऽपि निष्प्रमाणिकैव, अतः शरीरस्यैवेदं स्वर्गगमनमुच्यते, अतो ऽस्ति प्रत्यक्षविरोध इति ।

"न चैष यातीति विधिशब्द"* इति भाष्ये विधिनिराकरणं व्यर्थमत आह यदीति[११]। चित्रोदाहरणाद्विशेषप्रदर्शनार्थमिदं, सति हि विधौ संवाद एवात्रापि स्यात् न विसंवादः, अतो नेदं भेदेनोपादेयं स्यादिति । कथमित्याह विधिशब्दे इति[१२]। विधौ हि भविष्यत्ता ऽपि फलस्य स्यात्, ततश्च न साक्षात्प्रत्यक्षविरोधः स्यात्, चित्रावाक्यवदेव तु सामर्थ्यसिद्धमानन्तर्यमसंवादेन बाध्येत, वर्त्तमानापदेशे तु तस्मिन्काले स्वर्गगमनं विरुद्धं, भस्मीभावदर्शनाद्विसंवादः स्फुटो भवेदिति ।

---

* शा. भा. पृ. ११ प. १३ ।

फलं च न भवेदेवं भस्मीभावाद्विधावपि ।
तत्सामर्थ्येन या चाऽन्या* कल्पना तान्निषेधति ॥१३॥
प्रायश्चैवंप्रकारत्वमर्थवादेषु दृश्यते ।
मन्त्रेषु चेति ते सर्वे पक्षीकार्याः प्रयत्नतः ॥१४॥
एवं सत्यग्निहोत्रादिवाक्येष्वपि मृषार्थता ।
वेदवाक्यैकदेशत्वाच्चित्रादिवचनेष्वपि† ॥१५॥

इति चित्राक्षेपवादः ॥

ननु सत्यपि विधौ प्रत्यक्षाऽवगतभस्मीभावविरोधो ऽस्त्येव, कथं हि भस्मीभूतः कालान्तरे फलं भुञ्जीत । तदिदमनुज्ञयैव परिहरति फलमिति । सति हि विधौ तत्प्रामाण्यादेव शरीरादन्यमात्मानं कल्पयित्वा ऽपि विरोधः परिह्रियते, अनुवादस्तु स्वार्थे ऽप्यप्रमाणं नार्थान्तरं कल्पयितुं शक्नुयात्, तत्र शरीरस्यैव स्वर्गगमनवचनाद्विरोधः स्यादिति ।

प्रायेण चादितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षं वनस्पतयः सत्रमासतेत्येवमादयो मन्त्रार्थवादाः प्रमाणान्तरविरुद्धार्था एव, अतः सर्वे पक्षीकृत्याऽप्रमाणतया साधनीया इत्याह प्राय इति[१४] । तत्सामान्यादग्निहोत्रादिचोदनास्वप्यनाश्वास इति भाष्योक्तं प्रयोगं दर्शयति एवमिति[१५] ।

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे चित्राक्षेपः समाप्तः ॥

* या ऽन्या ऽपीति २ पु. पा. ।

† वचनेष्विवेति १ पु. पा. ।

अथ सम्बन्धाक्षेपः ।

स्वपक्षसाधनं तावन्न मृषा वैदिकं वचः ।
स्वाऽर्थे वक्त्रनपेक्षत्वात् पदार्थपदबुद्धिवत् ॥१॥
तत्कृतः प्रत्ययः सम्यङ्नित्यवाक्योद्भवत्वतः ।
वाक्यबुद्धिवदेवा,ऽत्र पूर्वोक्ताश्चापि हेतवः ॥२॥
'नित्यान् शब्दार्थसम्बन्धाना'श्रित्योक्तेन हेतुना ।
स्वतः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमप्रामाण्ये निराकृते ॥३॥

अथ संबन्धाक्षेपः ।

अत्राऽनन्तर"मौत्पत्तिक*स्त्वित्या"दिना सिद्धान्तवादी स्वपक्षं साधयति, तच्चाऽयुक्तं, पूर्वोक्ताऽऽक्षेपाऽसमाधानात्, अत आह स्वपक्षेति[१]। स्थिते हि प्रामाण्ये तद्बलेनैव सर्वाऽऽक्षेपपरिहारः सुकर इत्यभिप्रायः। तदेव प्रयोगद्वयेन दर्शयति न मृषेत्यत्रा[२]ऽन्तेन । प्रथमप्रयोगे सत्यतामात्रं साध्यते, तत्सिद्धौ चाऽनधिगतार्थत्वाद् यत्र सिद्धमेव प्रामाण्यमिति पूर्वोक्ता अपि दोषवर्जितैः करणैर्जन्यमानत्वादित्यादयो हेतवो वक्तव्या इत्याह अत्रेति ।

"स्यादेतत्, नैव शब्दस्यार्थेनास्ति संबन्धः, कुतो ऽस्य पौरुषेयता वे"ति† भाष्यं, तस्य तात्पर्यमाह नित्यानिति[३] सार्द्धेन । संबधौत्पत्तिकत्वाऽऽश्रयणादेवाऽर्थात्संबन्धिनोरपि तदाश्रितं भवति, तेषां च नित्यतया दोषाऽभावेनाऽपवादभूताऽप्रामाण्यनिराकरणेन प्रागुक्ते स्वतःप्रामाण्ये स्थापिते संबन्धाऽभावादप्रामाण्यं पूर्वपक्षी वदति। न ह्यसंबन्धाऽन्येऽसिदर्शनेनाऽन्यकल्पना संभवति, अतिप्रसङ्गात्। न च शब्द-

---

* शा. भा. पृ. ११ प. १८। † शा. भा. पृ. १२ प. ११।

असम्बन्धोद्भवत्वेन परो मिथ्यात्वमब्रवीत्' ।
सम्बन्धो ऽस्ति च नित्यश्चेत्युक्तमौत्पत्तिकादिना ॥४॥
मिथ्यात्वस्य निरासार्थं तत्परैर्नेष्यते द्वयम् ।
नैव त्वोऽस्त्यत्र सम्बन्धः कृतको वेति वक्ष्यते ॥५॥
'असम्भवेन शेषाणां संश्लेषः परिशिष्यते ।
अस्मि*न्नेव च सम्बन्धे प्रतीतिर्लौकिकी ध्रुवा ॥६॥
तन्निषेधमतः प्राह' 'न शब्दो ऽर्थेन सङ्गतः ।
तद्देशानन्तरादृष्टेर्विन्ध्यो† हिमवता यथा' ॥७॥

स्यार्थेन संबन्धो ऽस्ति, अतो ऽनियतनिमित्तमप्रमाणमेव वेदार्थज्ञानमिति । एतदेव विवृणोति सम्बन्ध इति[४] ।

तत्रेह तावत्प्रदसत्त्वविचारः, पश्चात्कृतको नित्यो वेति विचारयिष्यतइत्याह नैवेति[५]। "स्याच्चेदर्थेन सम्बन्धः, क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याता"मिति भाष्य‡मयुक्तं, नहि सम्बन्धिनोरवश्यं समानदेशतया भवितव्यं, पितापुत्रादिषु व्यभिचारात्, अत आह असम्भवेनेति[६] सपादेन । यदा हि सम्बन्धान्तराणामसम्भवः उपरितने भाष्ये वक्ष्यते तदा संश्लेष एवाऽवशिष्यते, तथा च गौरिति संश्लेषमेव शब्दार्थसम्बन्धं लौकिका मन्यन्ते, अतस्तन्निषेधार्थमिदमुक्तम् इति । तन्निषेधमेव प्रयोगेण दर्शयति न शब्द इति[७] सपादेन ।

* तस्मिन्निति १ पु. पा. ।
† दृष्टो विन्ध्य इति १ पु. पा. ।
‡ शा. भा. पृ. १२ प. ।

एवमर्थौ द्वयं वा ऽपि साधनीयमसङ्गतम् ।
क्षुरेत्यादि च सिद्ध्यर्थं हेतोरुक्तमथाऽपरः ॥८॥
शक्तिरूपं गृहीत्वा ऽऽह संश्लेषो यदि वार्यते ।
सम्बन्धासिद्धसाध्यत्वमथ सम्बन्धमात्रकम् ॥९॥
पितापुत्रादिसम्बन्धैरनैकान्तः प्रसज्यते ।
एकभूम्यादिसम्बन्धाद् दृष्टान्ते साध्यहीनता ॥१०॥
वाच्यवाचकसम्बन्धनिषेधे लोकबाधनम् ।
विरोधश्च स्ववाक्येन न हि सम्बन्धवर्जितैः ॥११॥
प्रतिज्ञार्थं पदैः शक्यः प्रतिपादयितुं परः ।
अभिधानक्रियायां हि कर्मत्वं वाच्यसंश्रितम् ॥१२॥

यस्तु हेतोरसिद्धिं मन्यते स क्षुरमोदकभाष्येण बोधयितव्य इत्याह क्षुरेत्युक्त[८]मन्तेन । "यो ऽत्र व्यपदेश्यः सम्बन्ध"* इत्यादि-सिद्धान्तभाष्यार्थमाह अथेत्याहा[९]ऽन्तेन ।

परोक्तं साधनं विकल्प्य दूषयति संश्लेष इति हीनता[१०]ऽन्तेन। यदि प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमेव निषिध्यते ततो लोकविरोध† इत्याह वाच्येति[११] । दोषान्तरमाह विरोध इति । न ह्यप्रत्यायकेन प्रतिज्ञावचनेन प्रतिज्ञार्थः प्रत्याययितुं शक्यते, अतः शब्देन प्रतिज्ञार्थं प्रत्याययता प्रतिज्ञार्थाऽप्रत्यायकत्वं विरुध्यतइति ।

किं पुनरिदं वाच्यत्वं वाचकत्वं च, तद्दर्शयति अभिधानेति[१२]। अर्थप्रतिपत्तिफलः शब्दव्यापारो ऽभिधानक्रिया, तच्च शब्दज्ञानमेव,

* शा. भा. पृ. १२ प. १७ । † विरुद्ध इति २ पु. पा. ।

शब्दानां करणत्वं वा कर्तृत्वं वा निरूपितम् ।
प्रतिपत्तावुपादानात्साहित्ये च विवक्षिते ॥१३॥

तदेव ह्यर्थप्रतिपत्तिफलतया निरूप्यमाणमभिधानक्रियेत्युच्यते। तस्यां च तादृश्या प्रतिपत्त्याख्यक्रियाफलभागितया यदर्थस्य कर्मत्वं तद्वाच्यत्वं, शब्दस्य च विवक्षावशेन यत्कर्तृत्वं करणत्वं वा तद्वाचकत्वम् इति ।

नन्वेवमेकक्रियान्वयित्वमेव स्यान्न मिथः सम्बन्धः, न ह्येकसंमार्गोऽन्वयिनां ग्रहाणां मिथः सम्बन्धः समस्ति, अत आह प्रतिपत्ताविति[११] । उद्देश्या ह्यन्योन्यमनपेक्ष्य क्रियां वशीकुर्वन्तो युक्तं यन्मिथो न सम्बध्यन्तइति. ये तूपादेयास्तेषां क्रियया वशीकृत्य संहन्यमानानां तद्द्वारेणास्ति परस्परनियमः सम्बन्धः ; तथोद्देशोपादेययोरप्यस्ति साहित्यम, उद्देश्यं हि क्रियामाकर्षति, सा च स्वांशभूतमुपादेयं गृहीत्वैव स्वप्रधानं याति, क्रय इवाऽरुणादियुक्तः सोमं, तदिहार्थः प्रधानभूतः स्वप्रतिपत्तिसिद्धये ऽभिधाव्यापारमुपादत्ते, स च स्वांशभूतं शब्दम, इत्यस्ति शब्दार्थयोरेकक्रियानियमात्सम्बन्धः। किमिदं नियम इति, यस्यामभिधानक्रियायां गोशब्दः करणं तस्यां सास्नादिमान् कर्म, यस्यां चासौ कर्म तस्यां गोशब्दः करणम् इति। एवं नियमे ऽवगते यदि प्रमाणान्तरेणैकस्यैव शब्दस्याऽर्थान्तरमभिधेयम् अर्थस्य वा शब्दान्तरमभिधायकं गम्यते, तत्राऽवगतो ऽपि नियमो व्रीह्यादिनियम इव यवादिविधिना बाध्यते, अत एवाऽनेकशब्दत्वमनेकार्थत्वं चाऽन्याय्यमिति वक्ष्यते, अवगतनियमबाधप्रसङ्गात्। अत एव गुणवत्संज्ञापि भेत्री भवति, यथा ह्युत्पत्त्यवगतस्य गुणस्य पाक्षिकबाधमष्टदोषदुष्टं च विकल्पं परिहर्त्तुं गुणान्तरं वाजिनादि कर्मान्तरं कल्पयति, तथा संज्ञा ऽपि, तत्रापि ह्यस्त्येव पाक्षिको बाधो विकल्पो ऽपि, कदाचित्कस्य चिच्छब्दस्योपादानादिति ।

नियम्यते यदेकस्यां सम्बन्धः सोऽर्थशब्दयोः ।
'तत्र यद्यप्यसम्बन्धः कारकाणां परस्परम् ॥१४॥
तथापि यत्क्रिया तस्यामुपकार्योपकारिता ।
स क्रियासङ्गतेः पश्चात् सम्बन्धः कीर्त्यते तयोः'॥१५॥
न चात्राप्यविनाभाव उपयोगीति साधितम् ।
'संज्ञेति गमकत्वं चेन्न तदङ्गमियं भवेत् ॥१६॥
गमयन्तीं श्रुतिं दृष्ट्वा कल्प्यते व्यवहारतः ।
न चैषा गमयत्यर्थं सम्बन्धेऽनवधारिते ॥१७॥

नन्वस्त्वेकस्यां क्रियायां नियमः, तथापि कारकाणां परस्पराऽसंबद्धानां क्रिययैव संबन्धात् कथं शब्दार्थयोः सबन्धोऽत आह तत्रेति[१४]सार्द्धेन ।

नन्वेवमपि कारकाणां क्रियायामेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चोक्तं स्यान्न मिथः संबन्धः, सत्यं, न कचित्कारकाणां साक्षात्संबन्धः, क्रियान्वितानां तु तद्द्वारको ऽस्त्येव पश्चात्सबन्धः, सोऽनेनोच्यते। यथैकभावनाऽन्वितयोः साध्यसाधनयोः साधनेतिकर्त्तव्यतयोश्च यागः स्वर्गस्योपकारकः, तथा तस्यापीतिकर्त्तव्यता, तथाऽर्थस्य व्यवहारोपयोगिनः प्रतिपत्त्याख्यं संस्कारं कुर्वन् शब्द उपकारको भवति अर्थश्चोपकार्य इत्यस्त्यभिधानक्रियाद्वारकः शब्दार्थयोरुपकार्योपकारकलक्षणो वाच्यवाचकभावो नियमादिपर्यायः संबन्ध इति ।

नन्वेवं नियमजन्यत्वादनुमानमेव शाब्दं स्यादत आह न चेति[१६]। प्रतीत्युत्तरकालोऽयं नियमो न प्रतीत्युपयोगीत्युक्तमिति । चोदयति संज्ञेति सपादद्वयेन । गमकत्वमेव हि संज्ञात्वं, तच्चाऽवगत्युत्तरकालभावित्वान्नाऽवगत्यङ्गम्, अतः संबन्धान्तरं वक्तव्यं, न ह्यसति सं-

तस्माद्गमकता पश्चाद्धूमादेरिव जायते ।
सा ऽनङ्गं तद्वदेव स्याद्' नेयं धूमादिभिः समा॥१८॥
'निरूपिते ऽविनाभावे तत्र तत्कारिता ह्यसौ ।
गमकत्वेन पूर्वं च तत्र नोत्पद्यते मतिः ॥१९॥
इह वाचकतायाः प्राङ्नाऽविनाभाविता मतिः ।
यदैव चेह संम्बन्धं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यते ॥२०॥
तदैव गमको ऽस्यायमिति नाऽन्यस्वरूपतः' ।
'(1)कथयन्ति क्व चित्तावद्बोद्धव्यो ऽस्मादयं त्विति ॥२१॥
(2)क्व चिद्वाचक इत्येवं वाच्यो ऽयमिति चोच्यते ।
(3)क्व चिदुच्चरिताच्छब्दाद्दृष्ट्वा ऽर्थविषयां क्रियाम् ॥२२॥
केषां चित्तत्र बोद्धृत्वमनुमानात् प्रतीयते ।
एतेनाऽस्माद्यतः शब्दादर्थो ऽयमवधारितः ॥२३॥

बन्धे संज्ञा संज्ञिनं गमयति, गमकता तु पश्चादुपजायमाना धूमादिलिङ्गस्येव वाचकत्वस्याप्यनङ्गमेवेति । परिहरति नेयमिति। वैषम्यमेव दर्शयति निरूपिते इति[२१] सार्द्धेन द्वयेन। धूमादौ देशकालादिद्वारा संबन्धनियमे ऽवगते तत्संबन्धेनैव गमकता, न तु सैव प्रथमं गृह्यते, शब्दस्य तु प्रथमं गमकत्वं वृद्धेभ्यो गृह्यते, न संबन्धान्तरं, तद्ग्रहणादेव च गमकता भवति। न चात्माश्रयता, पूर्वपूर्ववृद्धेषु गमकत्वग्रहणादुत्तरोत्तरेषां गमकतोपपत्तेरिति ।

वृद्धेभ्यः प्रतिपत्तिमेव त्रिधा दर्शयति कथयन्तीति[२३] त्रयेण। ननु वृद्ध*व्यवहारे वाक्यानन्तरं वाक्यार्थे प्रतीतिदर्शनात्तयोरेव वा-

---

* वृद्धेति नास्ति ३ पु. ।

तेन नूनमिमौ सिद्धौ लोके वाचकशक्तिकौ' ।
इत्थं वाचकता सिद्धा संकीर्णा ऽपि ततः परम् ॥२४॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टे ऽर्थे नियम्यते* ।
'बहुजातिगुणद्रव्यकर्मभेदाऽवलम्बिनः ॥२५॥
प्रत्ययात् सहसा जातात्श्रौतलाक्षणिकात्मकात् ।
न लोकः कारणाऽभावान्निर्धारयितुमिच्छति' ॥२६॥
बलाऽबलादिसिद्ध्यर्थं वाक्यज्ञास्तु विविञ्चते ।
'कक्षान्तरितसामान्यविशेषेषु हि दुर्बलः ॥२७॥

व्यवाचकता स्यात्, न पदपदार्थयोरत आह इत्थमिति[२४] । गोशब्दस्य गोत्वमात्रे निष्कृष्टे वाचकत्वानिर्णय इति ।

नन्वनेकजातिव्यक्त्यात्मकमेव लोको गोशब्दाद्यर्थं मन्यते, ततः कथं जातेरेव निष्कृष्टायाः शब्दार्थत्वमत आह बह्विति[२५] सार्द्धेन । संमूर्च्छिताऽनेकार्थसंनिधाने शब्दः प्रयुक्तः कियत्यप्यर्थजाते प्रत्ययं करोति, तेन चाऽविविक्ताऽभिधेयलाक्षणिकांशेनापि दृष्टार्थव्यवहारसिद्धेर्न लोकः प्रयोजनाऽभावान्निर्धारयेत्, न तावता निर्धारणं नास्तीति मन्तव्यमिति ।

भवतां वा किं तद्विवेके प्रयोजनम्, अत आह बलाऽबलेति[२७]। एतदेव विवृणोति कक्षान्तरितेति द्वयेन । परं सामान्यं वस्तुत्वं, द्रव्यत्वपृथिवीत्वप्राणित्वगोत्वपशुत्वादीन्यपरसामान्यानि, तत्र द्रव्यत्वं वस्तुत्वाऽपेक्षया विशेषः, पृथिवीत्वाद्यपेक्षया च सामान्यम्; एवं पृथिवीत्वादिकमपि पूर्वपूर्वाऽपेक्षया विशेषः, उत्तरोत्तराऽपेक्षया च सामान्यम् । तत्र यस्य सामान्यस्य यः शब्दो वाचकः स तद्विशेषे

* अवधारिते इति १ पु. पा.

सामान्यवचनःशब्दो जायते लक्षणाबलात् ।
तेनाऽवश्यं विवेक्तव्यं शब्देन कियदुच्यते ॥२८॥
कियद्वा नित्यसम्बन्धादभिधेयेन लक्ष्यते*' ।
'तत्र प्रयोगबाहुल्यात्तद्भेदेष्वसत्स्वपि ॥२९॥
प्रयोगात्परसामान्ये सति चाप्यप्रयोगतः ।
सास्नाद्येकार्थसम्बन्धिगोत्वमात्रस्य वाचकः ॥३०॥
गोशब्द इति विज्ञानमन्वयव्यतिरेकजम्' ।
तस्माद्गमकतैवादावभिधायकता पुनः ॥३१॥

स्वाऽभिधेयसामान्यस्य विशेषे स्वाऽभिधेयसामान्यरूपकत्वान्तरिते लक्षणया वर्त्तमानो दुर्बलो भवति, यथा आहवनीये जुहोतीत्यत्र होमसामान्यवचनो जुहोतिशब्दः स्वाऽभिधेयसामान्ये बुद्धिमाधाय पश्चात्तदन्तरितेषु विशेषेषु पत्नीसंयाजेषु बुद्धिमादधल्लाक्षणिकत्वाद्दुर्बलो भवति, गार्हपत्ये पत्नीसंयाजानिति तु पत्नीसंयाजानेव विशेषान् श्रुत्या ऽभिदधच्छीघ्रत्वात्प्रबलो भवतीति तेष्वाहवनीयो गार्हपत्येन बाध्यते । वाच्यगम्यमानांशाऽविवेके तु नेदं बलाऽबलं सिध्येत्, अतो विवेक्तव्यं किमभिधेयं, किमभिधेयसंबन्धात् लक्ष्यतइति ।

कः पुनर्विवेकोपायः, अन्वयव्यतिरेकावित्युक्तं, तौ दर्शयति तत्रेति[२९] द्वयेन । तत्र गोत्वे भूयः प्रयोगात्तद्विशेषेषु शाबलेयादिष्वसत्स्वपि बाहुलेयादिषु प्रयोगाद् गोत्वाऽन्वये गोशब्दस्याऽन्वयात् परसामान्ये द्रव्यत्वादौ सत्यपि गोत्वाऽभावे ऽश्वादावप्रयोगाद् गोत्वव्यतिरेके गोशब्दस्य व्यतिरेकात् तदेव तस्य वाच्यमिति तेन गमकत्वमेव विविच्यते न संबन्धान्तरमित्युपसंहरति तस्मादिति[३१] ।

* गम्यते इति ३ पु. पा. ।

तन्निमित्तेति सम्बन्धः संज्ञासंज्ञित्वलक्षणः ।
सम्बन्धनियमो ऽयं तु या ऽविनाभाविताेच्यते ॥३२॥
सम्बन्धग्रहणात्पूर्वं यस्मान्न गमयत्यतः ।
गवादेर्नाऽभिधाशक्तिर्देवदत्तपदे यथा* ॥३३॥

एवमपि कथमभिधायकत्वमत आह अभिधायकेतेति । गमकतामात्रे ऽवधारिते तत एव तद्विशेषो ऽभिधायकत्वमपि सिद्ध्यति, गमकविशेषा ह्येते, इन्द्रियं लिङ्गमभिधायकमिति, यत्सत्तामात्रेण स्वसंनिकृष्टमर्थं गमयति तदिन्द्रियं, यत्तु व्याप्यतया ज्ञायमानं व्यापकं गमयति तल्लिङ्गम्, यत्तु गमकत्वाऽवगमादेव गमयति तदभिधायकं; तदिह गमकत्वे गृहीते पश्चात्तन्मात्रेणैवाऽसत्यपि सम्बन्धान्तरे शब्दादर्थं प्रतिपद्यमानो लिङ्गादिविलक्षणमभिधायकत्वरूपं गमकत्वं संज्ञाऽपरपर्यायमध्यवस्यतीति संज्ञासंज्ञित्वमेव सम्बन्ध इति ।

नन्वन्वयव्यतिरेकौ वदता ऽविनाभावो ऽङ्गीकृत इति कथं न सम्बन्धान्तरमस्तीत्युच्यते, ऽत आह सम्बन्धेति[३२] । गमकत्वस्यैव सम्बन्धस्य संकीर्णरूपेणाऽवगतस्य विषयनियमो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते, अस्यायं गमको ऽस्यायमिति, अतः स एव सम्बन्धः, न हि शब्दार्थस्वरूपयोर्देशतः कालतो वा ऽन्वयव्यतिरेकौ विद्येते इति हि दर्शितम् । तेन न तौ प्रतीत्यङ्गं किं तु गमकत्वविवेकाङ्गं, गमकत्वं तु प्रतीत्यङ्गमिति ।

"यदि प्रत्यायकः शब्दः, प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीऽऽति"† भाष्यार्थं प्रयोगेण दर्शयति सम्बन्धेति[३३] । देवदत्तादिशब्दो हि यत्र संकेत्यते तदेव गमयति, तेनास्य न क्वचित्स्वभावशक्तिरिति ।

---

* यदेति १ पु पा. । † शा. भा. पृ. १२ प. १९ ।

यथैव गमकः शब्दो व्यवहारात्प्रतीयते ।
तथैव शक्तिविज्ञानं तस्योपायो ऽवगम्यते ॥३४॥
स्वरूपग्रहणं चास्य यथा व्याप्रियते फले ।
तथा सम्बन्धविज्ञानं नाऽशक्तिस्तत्कृता भवेत् ॥३५॥
यत्साधकतमत्वेन कस्य चित्किं चिदुच्यते ।
तस्याऽनुग्राहकाऽपेक्षा न स्वशक्तिविघातिनी ॥३६॥
न हि तत्कारणं लोके वेदे वा किं चिदीदृशम् ।
इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नाऽनुग्रहे ऽर्थिता ॥३७॥
प्रत्यात्मनियतत्वाच्च यथैव करणं भवेत् ।
बाह्याऽन्तरविभागेन क्व चित्स्याद्वा विवक्षया ॥३८॥

"सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्"* इति परिहारभाष्यार्थमाह यथैवेति[३४] । उपायो ऽङ्गमितिकर्त्तव्यता, न हि तदपेक्षया शक्तिविघातो भवति । एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति स्वरूपेति[३५] । न केवलं शब्दस्यान्यस्यापि करणस्याऽनुग्राहकाऽपेक्षा नाऽशक्तिमापादयतीत्याह यदिति[३६] । कथमित्याह न हीति[३७] । सर्वत्र चक्षुरादौ प्रदीपाद्यर्थित्वदर्शनादैकान्तिकं सहायाऽपेक्षणं नाऽशक्तिमापादयति, प्रत्युतेतिकर्त्तव्यतयैव करणत्वं, तदभावे एव तन्न सिध्यति, प्रतिकरणं तदपेक्षाया नियतत्वादित्याह प्रत्यात्मेति[३८] ।

---

* शा. भा. पृ. १२ पं. २० ।

उद्विग्नो ह्यन्धकारेण कश्चिदेवं ब्रवीत्यपि ।
किं चक्षुषा ममैतेन दृष्टं दीपेन यन्मया ॥३९॥
नित्यवृत्तौ तु नाऽन्धानां दृष्टिर्दीपशतैरपि ।
रूपादिदर्शने यस्मात्तस्माच्चक्षुः प्रकाशकम् ॥४०॥
शरीरात्ममनोयोगादसाधारणाताबलात् ।
विज्ञानाऽऽसत्तिभावाच्च चक्षुः कारणमिष्यते ॥४१॥
तथैवेहापि सम्बन्धज्ञानमङ्गं प्रसिद्धितः ।
गौरवात्करणत्वेन मतं चेत्केन वार्यते ॥४२॥

कथं पुनः साधनत्वाऽविशेषे करणेतिकर्तव्यताविभागो, ऽत आह बाह्येति । यत्फलस्य प्रत्यासन्नं चक्षुरादिकं तत्करणं, बाह्यं तु दीपादिकमितिकर्त्तव्यतेति । क्व चित् बाह्यस्यापि विवक्षातः करणत्वमस्त्येवेत्याह क्व चिदिति । अत्रैवोदाहरणमाह उद्विग्न इति[३९]। स्वरसतस्त्वान्तरस्यैव करणत्वमित्याह नित्येति[४०] । नित्यत्वं स्वारसिकमिति। यस्मान्नाऽन्धानां दृष्टिर्दर्शनं तस्माद्रूपदर्शने चक्षुरेव करणमित्यन्वय इति ।

नन्वात्ममनःसंयोगः शरीरात्मसंयोगश्च ज्ञानाख्यस्य फलस्य एकार्थसमवायित्वादत्यन्तप्रत्यासन्नौ, तत्कथं चक्षुपः करणत्वमत आह शरीरेति[४१] । आत्ममनःसंयोगो हि सर्वज्ञानसाधारणः चक्षूरूपज्ञानस्याऽसाधारणत्वात् तदपेक्षया ऽभ्यर्हितत्वात् करणं दीपाऽपेक्षया त्वासत्तेरिति । प्रकृते ऽपि शब्दः प्रत्यासत्तेः करणं सम्बन्धज्ञानं त्वङ्गं, तथैव लोकप्रासिद्धेरित्याह तथेति[४२] ।

यथा चक्षुरितीदं तु व्यभिचारित्वमुच्यते ।
देवदत्तेऽपि चाऽव्यक्तां शक्तिमिच्छन्ति युक्तितः ॥४३॥
प्रकाशेऽवस्थिते बाह्ये नाऽन्धे रूपं प्रतीयते ।
फलाऽऽनन्तर्यतश्चापि चक्षुः करणमिष्यते ॥४४॥
पुरुषाऽधीनविज्ञानस्तेभ्यः प्रागनिरूपितः ।
यः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः स चेष्टश्चेद् ध्रुवं कृतः ॥४५॥

यदि तु कुतश्चित्कारणात्तत्रैव गौरवं मत्वा करणत्वं विवक्ष्यते तन्न निवारयाम इत्याह गौरवादिति ।"यथा चक्षु"*रित्यादिभाष्यार्थमाह यथेति[४३] । दृष्टान्तोऽपि साध्यविकल इत्याह देवदत्तेऽपीति । दर्शितमिदं प्रत्यक्षसूत्रइति । केन पुनर्विशेषेण चक्षुष एव द्रव्यप्रकाशकत्वं बाह्यप्रकाशस्य साहायकं भाष्यकारेणोक्तम्, अत आह प्रकाशे इति[४४] । दर्शितमेवैत†दिदानीं भाष्यसमर्थनार्थमुक्तमिति न पौनरुक्त्यमिति ।

दर्शितः सम्बन्धसद्भावः, स तु कृतको नित्यो वेति विचारयन् भाष्यकारः पूर्वपक्षमाह "यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययती"‡त्यादिना, तस्यार्थमाह पुरुषेति[४५] । संज्ञात्वं हि पुरुषेभ्यो गम्यते इत्युक्तं, तेनेदं देवदत्तादिशब्दवदस्येयं संज्ञा इति वदद्भिः पुरुषैरेव कृतं स्यादिति । यदि संज्ञात्वातिरिक्तं किंचित्सम्बन्धान्तरं स्यात् स्यादपि नित्यता, न तु तदस्तीत्युक्तं "स्वभावतो ह्यसम्बन्धावेता"§वित्यादिना भाष्येण,

* शा. भा. पृ. १२ प. २३ ।

† एतदिति नास्ति ३ पु. ।

‡ शा. भा. पृ. १२ प. २४ ।

§ शा. भा. पृ. १३ प. २ ।

भिन्नदेशाद्यधिष्ठानाद्यथा रज्जुघटादिषु ।
समं नास्त्यनयोः किं चित्तेनाऽसङ्गतता स्वतः ॥४६॥

इति सम्बन्धाक्षेपवादः ।

अथ स्फोटवादः ।

आधारात्मनि विज्ञाते सुखमाधेयबोधनम् ।
तस्यैव तावत्प्रस्तावादथ गौरित्यतोऽब्रवीत् ॥१॥

तद्व्याचष्ट भिन्नेति[४६] । सर्वस्य हि केन चिदभिन्नेन सम्बन्धो भवति, न चानयोर्देशं कालं वा एकरूपमुपलभामहे*, भिन्नदेशाद्यधिष्ठानात्; दर्शितमिदं "मुखे हि शब्द"†मित्यादिना, अतः पृथग्भूतयोस्त्वनयोः स्वतोऽसंगतयोः पश्चात्पुरुषेभ्यो जायमानोऽयं सञ्ज्ञासंज्ञिसंबन्धो रज्जुघटवत्पुरुषकृत इति ।

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे संबन्धाक्षेपवादः ॥

अथ स्फोटवादः ।

अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति संबन्धनित्यत्वसाधनाऽवसरे केन प्रयोजनेन कया वा संगत्या शब्दस्वरूपनिरूपणं क्रियते, अत आह आधारेति[१] । संबन्धिद्वयाऽऽधारो हि संबन्धो नाऽनिरूपितयोस्तयोर्निरूपयितुं शक्यते, न हि वर्णाऽतिरिक्तस्य शब्दस्य शशविषाणायमानस्य संबन्ध एव संभवति नतरां नित्यत्वम्, अतः प्रयोजनवद्वर्णानां शब्दत्वप्रतिपादनं, संबन्धप्रस्तावादेव च नाऽप्रसक्तं क्रियते । "अथ गौ"‡रिति तु सिद्धान्तवादिवचनम् । आस्तां तावत्संबन्धः, शब्दस्वरूपमेव तावत् कीदृशमिति निरूपयाम इति ।

---

* देशं कालमन्यद्वा किं चिदुपलभामहे इति ३ पु. पा. ।

† शा. भा. पृ. १३ प. २ । ‡ शा. भा. पृ. १३ प. ७ ।

प्रत्यक्षे ऽपि विसंवादो येषां कः स्वयमुत्तरम् ।
तेभ्यो दद्यादिति ज्ञात्वा वृद्धानां मतमब्रवीत् ॥२॥
तत्राऽर्थप्रत्ययद्वारं कृतं शब्दनिरूपणम् ।
यैरासतां तु ते तावत्प्रत्यक्षेण परीक्ष्यते ॥३॥
प्रत्यक्षं नाऽसमर्थं नस्तेन चार्थे ऽवधारिते ।
न हेतुर्बलवानन्यः परीक्ष्येत यतस्ततः ॥४॥
तस्माच्छ्रोत्रपरिच्छिन्नो यद्यर्थं गमयेन्न वा ।
सर्वथा तस्य शब्दत्वं लोकसिद्धं न हीयते ॥५॥

"गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष"* इत्युपवर्षग्रहणं किं परमतत्वज्ञापनाय, नेत्याश्रित्यार्थान्तरमाह प्रत्यक्षे इति[२] । यः खलु वैयाकरणः सर्वजनप्रत्यक्षे ऽपि वस्तुनि विसंवदते तमनेन वृद्धमतोपन्यासेनोपालभतइति । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः, ते च श्रोत्रग्रहणा इति प्रत्यक्षबलेन वर्णा एव शब्द इति परीक्षितं, पश्चाच्चाऽर्थप्रत्ययद्वारेण । तदयुक्तम्, अर्थप्रत्ययद्वारेणैव हि वैयाकरणैर्वर्णाऽतिरिक्तः शब्दः साधितः, अतस्तथैव निरूपणं कर्त्तव्यं, किं प्रत्यक्षपरीक्षया, ऽत आह तत्रेति[३] । किमित्येवं क्रियते, ऽत आह प्रत्यक्षमिति[४] । यदि प्रत्यक्षमत्राऽसमर्थं स्याद्यदि वा कारणान्तरं ततो बलवत् ततः कारणान्तरेण परीक्ष्येत न तु तदस्तीति । उपसंहरति तस्मादिति[५] । श्रोत्रग्राह्यत्वमेव शब्दत्वजातीयलक्षणं न तु प्रत्यायकत्वमिति । ततश्च यद्यपि श्रोत्रग्राह्यस्याऽर्थप्रत्यायनाऽसामर्थ्या-

---

* शा. भा. पृ. १३ प. ७ ।

यदि त्वर्थगतौ शक्तिर्न स्यादस्य ततः पुनः ।
वस्त्वन्तरं प्रकल्प्येत विना शब्दप्रसिद्धितः ॥६॥
अग्न्यादीन् गमयन्तो ऽपि शब्दा धूमादयो न हि ।
न वा ऽप्रत्यायकत्वात्स्यादेकवर्णेष्वशब्दता ॥७॥
न च प्रागर्थविज्ञानाच्छ्रोत्रग्राह्ये न शब्दधीः ।
न चाऽर्थज्ञानतः पश्चादश्रौत्रे ऽपि च शब्दता ॥८॥
परस्पराऽनपेक्षाश्च श्रोत्रबुद्ध्या स्वरूपतः ।
वर्णा एवावगम्यन्ते न पूर्वाऽपरवस्तुनी ॥९॥
अल्पीयसा ऽपि यत्नेन शब्दमुच्चरितं मतिः ।

द्वस्त्वन्तरं कल्प्यते तथापि न तस्य शब्दशब्दवाच्यता, प्रसिद्धिविरहादित्याह यदीति[६] ।

यस्त्वर्थप्रत्यायनमेव शब्दलक्षणं वक्ति तस्याऽव्याप्त्यतिव्याप्ती स्यातामित्याह अग्न्यादीनिति[७]। किं चैवं सत्येकस्यैवाऽनुष्ठातृभोक्तृत्ववदेकस्यैव कदा चित् शब्दत्वमशब्दत्वं च स्यात्, न त्वेवं लोकप्रसिद्धिरस्तीत्याह न चेति[८]। तामिदानीं प्रत्यक्षपरीक्षां प्रारभते परस्परेति[९]। "ते च श्रोत्रग्रहणा"*इति भाष्ये गकारादीनामेव श्रौत्रत्ववचनात् पूर्वाऽपरवस्तुनोः श्रौत्रत्वं निराकृतं, पूर्वशब्देन वर्णकारणभूतास्तदवयवा निराकृताः, अपरशब्देन गत्वमत्वमवयवी गोशब्दत्वं समुदायः स्फोटश्चेति।

पूर्ववस्तुनि तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं नास्तीत्याह अल्पीयसेति[१०] । साकल्यवैकल्यग्रहणे हि स्यादवयवसिद्धिः, न तु तदस्तीति। न चा-

* शा. भा. पृ. १३ प. ९ ।

यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटम् ॥१०॥
पृथङ् न चोपलभ्यन्ते वर्णस्याऽवयवाः क चित् ।
न च वर्णेष्वनुस्यूता दृश्यन्ते तन्तुवत्पटे ॥११॥
तेषामनुपलब्धेश्च न ज्ञाता लिङ्गसङ्गतिः ।
नाऽऽगमस्तत्परश्चास्ति नाऽदृष्टे चोपमा क चित् ॥१२॥
न चाप्यनुपपत्तिः स्याद्वर्णस्याऽवयवैर्विना ।
यथा ऽन्यावयवानां हि विना ऽप्यवयवान्तरैः ॥१३॥
प्रत्यक्षेणाऽवबुद्धश्च वर्णो ऽवयववर्जितः ।
किं न स्याद्, व्योमवच्चात्र लिङ्गं तद्रहिता मतिः॥१४॥

ऽवयवानामपि वर्णाऽनुस्यूतानां पृथगवस्थितानां वा ऽस्ति ग्रहणमित्याह पृथगिति[११] ।

न चाऽनुमानमपि संभवति, प्रत्यक्षाऽगृहीतैस्तैः कस्य चिल्लिङ्गस्य संबन्धग्रहणाऽसंभवादित्याह तेषामिति[१२] ।

न चाऽऽगमेनोपमानेन वा तत्सिद्धिरित्याह नागम इति । नाऽप्यर्थापत्तिः, परमाणुवदेवाऽनवयवत्वे ऽपि वर्णानामुपपत्तेरित्याह न चेति[१३] ।

मा भूद्वर्णाऽवयवैरनुपलब्धैर्विशेषतः संबन्धदर्शनं, सामान्यतोदृष्टं तु संभवति, प्रत्यक्षत्वस्य घटादौ साऽवयवत्वेन व्याप्तेरत आह प्रत्यक्षेणेति न स्यादन्तेन । निरवयवत्वे ऽपि गुणादिषु प्रत्यक्षत्वदर्शनादिति । निरवयवत्वमनुमानेन गम्यतइत्याह व्योमवदिति ।

संप्रति परवस्तु पराभिमतत्वं* निराकर्त्तुं व्यक्तिभेदाऽभावमाह

---

* परवस्तु गत्वामिति १ पु. पा. ।

तद्वच्चास्यैकबुद्धित्वाद्देशभेदे ऽप्यभिन्नता ।
ननु भेदमतिर्न स्यात्तवाप्येकत्वधीः कुतः ॥१५॥
सामान्येषु ममैका धीस्तद्व्यक्तिषु च भेदधीः ।
न हीष्टं भेदमात्रं हि न स्यादेकत्वधीर्यतः ॥१६॥
व्यक्तेस्तावन्न सामान्यं भिन्नरूपं प्रतीयते ।
वर्णेष्वन्यत्र शब्दत्वान्नाऽन्यच्चेद्वर्ण एव सः ॥१७॥
स एवेति मतिर्नापि सादृश्यं, न च तत्क चित् ।
विना ऽवयवसामान्याद्वर्णेष्ववयवा न च ॥१८॥
प्रत्यक्षविषयत्वाच्च नाऽन्याऽपोहो ऽपि युज्यते ।
वाचकश्चात्र लिङ्गं वा न तदानीं प्रतीयते ॥१९॥

तद्वदिति[१५]। व्योमवत्प्रत्यभिज्ञानादेक एव गकार इति किं गाऽन्तरेणेति। चोदयति नन्विति । द्रुतो विलम्बितो मध्यम इति बुद्धिभेदो ऽसति गकारभेदे न स्यादिति। सिद्धान्तवादी त्वाह न चाऽपीति ।

परः पुनराह समान्येष्विति[१६] । अस्ति हि ममोभयमित्याह न हीति । दूषयति व्यक्तेरिति[१७] । मा भूत् जातिः, सादृश्यरूपं तु सामान्यं किं न भवति, अत आह स एवेति सादृश्य[१८]मन्तेन । विशेषतश्च न वर्णेषु सादृश्यं संभवतीत्याह न चेति। निरवयवत्वं च प्रागेव दर्शितामिति । प्रत्यक्षत्वाच्चैकबुद्धेर्नोऽभावात्मकाऽपोहसामान्यविषयत्वं संभवतीत्याह प्रत्यक्षेति[१९] । यत्तु अपोहस्य प्रमाणं वाचको लिङ्गं वा तत् गकारोपलब्धिवेलायां नास्तीत्याह वाचक इति ।

गकारादिषु सामान्यं शब्दत्वं कल्प्यते यथा ।
गोत्वं च शाबलेयादौ तथैतत्किं न कल्प्यते ॥२०॥
'शाबलेयगकारादीन् निष्पन्नान् व्यक्तिरूपतः ।
सामान्यधीर्न गृह्णातीत्यतो जातिरपीष्यते ॥२१॥
न तु द्रुतादिभेदे ऽपि निष्पन्ना संप्रतीयते ।
गव्यक्त्यन्तरविच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा ॥२२॥
तेनैकत्वेन वर्णस्य बुद्धिरेकोपजायते' ।
विशेषबुद्धिसद्भावो भवेद् व्यञ्जकभेदतः ॥२३॥

शङ्कते गकारादिष्विति[२०]। सर्वसामान्याऽपह्नववादिनां सौगतानाम् इदं व्यतिरेकाऽव्यतिरेकविकल्पेन तन्निराकरणं युज्यते, तव तु शब्दत्वगोत्वादिवत् गत्वादीनामपि सम्भवात् किं विकल्पेनेति। परिहरति शाबलेयेति[२१] सार्द्धद्वयेन। न विकल्पेन सामान्यं निवारयामः किं तु शब्दत्वात् व्यतिरिक्तं गत्वादिकं न प्रतीयतइति, भिन्नेषु हि गकारादिष्वयमपि शब्दो ऽयमपि शब्द इति, तथा शाबलेयादिष्वयमपि गौरयमपि गौरिति सामान्यधीर्नाऽन्तरेण सामान्यं सिद्ध्यतीति युक्तस्तदभ्युपगमः, द्रुतादिषु तु गकारव्यक्तिभेदाऽभावात्तदेकत्वादेवैकबुद्धिरिति न सामान्यसिद्धिरिति ।

कथमसति व्यक्तिभेदे द्रुतो गकारो मध्यमो विलम्बित इति च भेदबुद्धिरत आह विशेषेति[२३]। न ह्यत्राऽयं गौरयमपि गौरितिवदयं गकारो द्रुतो ऽयं मध्यम इति व्यक्तिभेदः प्रतीयते, किं तु गकारो ऽनेन द्रुतमुच्चरितो ऽनेन मध्यम इति एक एव गकारो देवदत्तवत् शौर्यादिभेदभिन्नो ऽवस्थाभेदभिन्नः प्रतीयते, अवस्थाभेदश्च व्यञ्जकध्वनिभेदनिबन्धन इति ।

यथैव तव गत्वादि गम्यमानं द्रुतादिभिः ।
विशेषैरपि नाऽनेकमेवं वर्णो ऽपि नो भवेत् ॥२४॥
त्वया ऽपि व्यञ्जक*व्यक्तिभेदाद्भेदो ऽभ्युपेयते ।
ममापि व्यञ्जकैर्नादैर्भेदबुद्धिर्भविष्यति ॥२५॥
तेन यत्प्रार्थ्यते ज्ञाने† तद्वर्णादेव लभ्यते ।
व्यक्तिलभ्यं च नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥२६॥
कल्पयित्वा ऽपि तत्पश्चाद्विभुत्वैकत्वनित्यताः ।
प्रत्येकवृत्तिता चाऽस्य भवयुर्महतः श्रमात् ॥२७॥
द्वयसिद्धस्तु वर्णात्मा नित्यत्वादि यथैव च ।
कल्पितस्येष्यते तद्वत्सिद्धस्यैवाऽभ्युपेयताम् ॥२८॥

किमिति पुनर्विशेषबुद्धिवशेन व्यक्तिभेद एव नाऽभ्युपगम्यते, ऽत आह यथेति[२४] । गत्वमपि हि तव द्रुतादिभिन्नं भासते अथ च न-भिद्यते, तथा गकारो ऽपि न भेत्स्यतइति । एतावांस्तु विशेषः, तव व्यञ्जकव्यक्तिभेदात्सामान्ये भेदाऽवभासः, मम तु व्यञ्जकनादभेदा-द्वर्णभेदाऽवभास इत्याह त्वयेति[२५] । उपसंहरति तेनेति[२६] । गत्वा-द्यङ्गीकरणे च कल्पनागौरवमपि स्यादित्याह कल्पयित्वेति[२७] । ननु तवापि गव्यक्तौ सर्वमिदं कल्पनीयमेवाऽत आह द्वयेति[२८] । धर्मिकल्पनातो लघीयसी धर्ममात्रकल्पनेति ।

* अव्यञ्जकेति १ पु. पा. ।

† ज्ञाते इति १ पु. पा. ।

प्रत्येकसमवाये च क्लेशो नैव भविष्यति ।
व्यञ्जनेषु च धीभेदो नैव तादृक् प्रतीयते ॥२९॥
दृश्यते ऽजनुरागेण भेदो यो नाम, तत्र नः ।
विवेको ऽस्त्येव न ह्येष केवलानां प्रतीयते ॥३०॥
अक्ष्वप्येवं परोपाधिर्द्रुतादिप्रत्ययो यथा ।
वर्णाऽऽश्रितत्वाद्वर्णत्वव्यञ्जनप्रत्ययो यथा ॥३१॥
गकारो ऽत्यन्तनिष्कृष्टगत्वाऽऽधारो न गम्यते ।
गाऽन्यबुद्ध्यनिरूप्यत्वात्परैः कल्पितगत्ववत् ॥३२॥
अवस्तुत्वेन साध्यत्वान्निषेधाद्धेतुसाध्ययोः ।
सपक्षे ऽन्यतराऽसिद्धिर्न दोषायात्र जायते ॥३३॥

धर्मो ऽपि प्रत्येकसमवायी नाऽस्माकं कल्पनीय इत्याह प्रत्येकेति[२९] । किं च, व्यञ्जनेषु तु धीभेदो ऽपि मध्यमादिरूपो नास्ति केवलद्रुताऽवभासात्, अतो ऽसति व्यक्तिभेदे निर्निबन्धनमेव तत्र सामान्यमित्याह व्यञ्जनेष्विति नामा[३०]ऽन्तेन । कथमयं विवेको, ऽजनुरागरहितानामदर्शनात्, तदाह तत्रेति । एवं चाऽक्ष्वपि शक्यविवेकमपरोपाधिकत्वमनुमातुमित्याह अक्ष्वपीति[३१] । वर्णत्वादिसामान्ये व्यञ्जनेषु च यो द्रुतादिप्रत्ययस्तद्वदिति । जात्यभावे प्रयोगमाह गकार इति[३२] । अन्यबुद्धिर्विपरीतबुद्धिः ।

ननु वादिनो मीमांसकस्याऽसिद्धं गत्वं कथं सपक्षो भवत्यत आह अवस्तुत्वेनेति[३३] । गत्वाऽऽधारो न गम्यतइति चाऽनिरूप्यत्वादिति च निषेधात् नञ्प्रयोगात् गत्वाधारत्वमन्यबुद्धिनिरूप्यत्वं वा

वर्णत्वाच्चापि साध्यो ऽयं यकारादिवदेव च ।
व्यतिरेकस्य* चाऽदृष्टेर्नात्र दृष्टं निवर्तकम् ॥३४॥
गोत्वादिवारणे त्वेवं दृष्टबाधः स्फुटो भवेत् ।
नाऽन्यथा हि मतिस्तत्र स्यात्सामान्यविशेषयोः ॥३५॥
न चाप्यत्रैकवस्तुत्वे भेदो व्यञ्जकभेदतः ।
न पिण्डव्यतिरेकेण व्यञ्जको ऽत्र ध्वनिर्यथा ॥३६॥
पिण्डव्यङ्ग्यैव गोत्वादिर्जातिर्नित्यं प्रतीयते ।
तेन भिन्नेषु पिण्डेषु जातिरेका प्रतीयते ॥३७॥

ऽवस्तुत्वेनाऽविद्यमानत्वेन सपक्षे ऽस्माभिः साध्यं दर्शयितव्यं, शक्यते चाऽविद्यमाने वस्त्वन्तराऽभावो दर्शयितुं, शशविषाणइव तैक्ष्ण्यस्य, अतो वाद्यसिद्धिः सपक्षस्यात्र न दोषः, तदपि गत्वं गत्वाधारो गाऽन्यबुद्धिनिरूप्यं च न भवत्येवेति ।

प्रयोगान्तरमाह वर्णत्वादिति[३४] । ननु दृष्टविरुद्धमिदम्, एकाऽऽकाराऽवगमात् गोत्वाद्यभावाऽनुमानवदत आह व्यतिरेकस्येति। उक्तमिदं व्यक्तिरेकैवैका, न व्यतिरिक्तं सामान्यं दृश्यतइति । शाबलेयादयो गोत्वाधारा न भवन्ति व्यक्तित्वात् ककारादिवदिति वदतां दृष्टविरोधः स्यादित्याह गोत्वादीति[३५] । कथमित्याह नान्यथेति । तत्रापि व्यक्त्यैकत्वादेकबुद्धिर्भेदबुद्धिस्तु व्यञ्जकभेदादिति चेत्, तत्राह न चेति[३६] । कारणमाह न पिण्डेति । उपसंहरति तेनेति[३७] ।

* व्यतिरिक्तस्येति २ पु. पा. ।

ननु यस्य द्वयं श्रौत्रं तस्य बुद्धिद्वयं भवेत् ।
भवतो ऽतीन्द्रियत्वात्तु कथं नादैर्विशेषधीः ॥३८॥
नादेन संस्कृताच्छ्रोत्राद्यदा शब्दः प्रतीयते ।
तदुपश्लेषतस्तस्य बोधं के चित्प्रचक्षते ॥३९॥
नैव वा ग्रहणं तेषां शब्दे बुद्धिस्तु तद्वशात् ।
संस्काराऽनुकृतेः सो ऽपि महत्त्वाद्यवबुध्यते ॥४०॥

चोदयति नन्विति[३८] । श्रौत्री हीयमनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिः, तस्याः श्रौत्रेणैव विषयेण भवितव्यं, मम तु गत्वं तद्व्यक्तिश्च द्वयं श्रौत्रं, तव तु ध्वनीनां वायवीयानामश्रौत्रत्वात् न तन्निबन्धना विशेषबुद्धिः सिद्ध्यतीति । परिहरति नादेनेति[३९] । न वाय्वात्मा तत्संयोगविभागात्मा वा नादः, किं तु वायुगुणः शब्दविशेषो नादो ध्वनिरिति चोच्यते । द्विविधो हि शब्दो वर्णो ध्वनिश्च, द्वयोरनुगतं शब्दत्वं, वर्णत्वं ध्वनित्वं च तदवान्तरसामान्ये, वर्णविशेषा गकारपकारादयः, ध्वनिविशेषाः शङ्खघोषादयः । ध्वन्यात्मकश्च शब्दो वायुगुणः, स एव च वर्णात्मकानां गकारादीनामभिव्यञ्जकः प्रभारूपमिव भावान्तराणां, स च वायौ कर्णविवरं प्राप्ते संयुक्तसमवायेन श्रोत्रं संस्कृत्य तेन गृह्यमाणः कदा चित् वर्णरहितः केवलो गृह्यते शङ्खघोषादिषु, कदा चित् वर्णानभिव्यञ्जन् तदुपश्लिष्टः प्रतीयते प्रभारूपवदेव, अस्ति हि वर्णोच्चारणे ध्वन्युपलब्धिः, दूरादिभिन्नेषु वर्णरहितध्वन्युपलम्भदर्शनात्, अतो युक्तं बुद्धिद्वयमिति ।

परिहारान्तरमाह नैवेति[४०]। यदि ध्वनिवशात् शब्दबुद्धिः, ततः किमित्यत आह संस्कारेति । यो हि वैशेषिको गकारादिषु व्यक्तिजातिभेदमिच्छति सो ऽपि शब्देषु महत्त्वाऽल्पत्वयोर्गुणतां नाऽभ्युपैति,

'मधुरं तिक्तरूपेण श्वेतं पीततया तथा।
गृह्णन्ति पित्तदोषेण विषयं भ्रान्तचेतसः ॥४१॥
तथा वेगेन धावन्तो नाव्यारूढाश्च गच्छतः।
पर्वतादीन् विजानन्ति भ्रमेण भ्रमतश्च तान् ॥४२॥
मण्डूकवसयाऽक्ताऽक्षा वंशानुरगबुद्धिभिः।
व्यक्त्यल्पत्वमहत्त्वाभ्यां सामान्यं च तदाश्रयम् ॥४३॥
गृह्णन्ति यद्वदेतानि निमित्तग्रहणाद्विना*।
व्यञ्जकस्थमबुद्ध्वैव† व्यङ्ग्य भ्रान्तिर्भविष्यति' ॥४४॥
वर्णान्तरत्वमेवाहुः केचिद्दीर्घप्लुतादिषु।
न हि द्रुतादिवत् तत्र प्रयोगो नान्तरीयकः ॥४५॥

निर्गुणत्वाद् गुणानां शब्दस्य च गुणत्वात्, अतो यथा तस्याऽविद्यमानमेव शब्दे महत्त्वादिकं ध्वनिसंस्काराऽनुसारिण्या बुद्ध्या गृह्यते तथा द्रुतादिकमपि ध्वनिषु श्रोत्रं प्राप्यैव क्षिप्रमन्यतः प्रयातेषु तत्संयोगसंस्कारस्य श्रोत्रे ऽल्पकालमवस्थानाच्छब्दो ऽपि क्षणमेवाऽविर्भूय तिरोभवन् द्रुत इति गृह्यते, तथा मध्यमो विलम्बित इति युक्तो व्यञ्जकधर्माणां द्रुतादीनां व्यङ्ग्ये शब्दे भ्रान्त्या समारोप इति।

कथमनवगतेषु भ्रमहेतुषु नादेषु तद्धर्मप्राप्तिर्व्यङ्ग्येष्वत आह मधुरमिति[४१] चतुर्भिः। वेगधावनादिकं व्यक्त्यल्पत्वमहत्त्वं च गृह्यमाणमपि भ्रान्तिनिमित्तत्वेनाऽग्रहणादुदाहृतमिति। निरस्तं गत्वम्, अत्वमिदानीं दर्शयितुं व्यक्तिभेदमाह वर्णान्तरत्वमिति[४५]। कारणमाह न हीति। नान्तरीयको हि द्रुतादिभेदो युज्येताप्यपर-

---

* ग्रहणादिनेति २ पु. पा.। † एवमिति ३ पु. पा.।

तथा च सति सामान्यं त्रिष्वत्वं कैश्चिदिष्यते।
सामान्यकल्पना त्वन्यैर्न युक्तेत्यभिधीयते ॥४६॥
'अत्वमित्युच्यमानं हि न दीर्घप्लुतयोर्भवेत्।
आत्वं न ह्रस्वप्लुतयोस्त्रैमात्र्यं* न च पूर्वयोः ॥४७॥
सर्वसाधारणत्वेन तद्विज्ञातुं न शक्यते।
प्रत्येकं शावलेयादिरूपे गोत्वं यथा स्फुटम्' ॥४८॥
अवर्णकुलशब्दोऽपि स्थानसाम्याद्वनादिवत्।
समुदायाऽर्थवाचीति न जातिवचनो भवेत् ॥४९॥

मार्थः, ह्रस्वदीर्घादिभेदस्तु अर्थविशेषप्रतीत्यौपयिकतया विवक्षितप्रयोगः कथं भ्रान्तिः स्यात्, तद्भ्रान्तित्वे हि तन्निबन्धनाऽर्थविशेषबुद्धिरप्यगमनमागमनमित्यादौ भ्रान्तिः स्यात्, बाष्पजाताऽग्निबुद्धिवत्; अतः पारमार्थिक एव ह्रस्वदीर्घादिषु वर्णभेद इति।

सति च तद्भेदे तदनुवृत्तमत्वसामान्यं केचिदिच्छन्तीत्याह तथा चेति[४६]। अन्ये तु सत्यपि वर्णभेदे सामान्यकल्पनां नेच्छन्तीत्याह सामान्येति। कारणमाह अत्वमिति[४७] द्वयेन। साधारणरूपं हि सामान्यं शाबलेयादिष्विव गोत्वं, न च तदिहाऽस्तीति। कथं तर्ह्यवर्णकुलमिति व्यवहारः, कुलशब्दो हि समुदायवचनः समानजातीयेषु दृष्टो ब्राह्मणकुलमित्यादौ, अत आह अवर्णेति[४९]। समुदायो हि वनादिवद्देशादिकं यत्किंचिदेकमुपाधिमाश्रित्य भवति नाऽवश्यं जातिमेवेति।

---

* त्रिमात्रमिति २ पु. पा.

स्वतो ह्रस्वादिभेदस्तु नित्यवादे विरुध्यते ।
सर्वदा यस्य सद्भावः स कथं मात्रिकः स्वयम् ॥५०॥
तस्मादुच्चारणं तस्य मात्राकालं प्रतीयते ।
द्विमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो मात्रिकः स्वयम् ॥५१॥
दीर्घादेर्न त्वनङ्गत्वं वाचकाऽधर्मतो भवेत् ।
इत्थं प्रतीयमानाः स्युर्वर्णा न प्रतिपादकाः ॥५२॥
यादृशात् पूर्वदृष्टो ऽसावर्थो गम्येत तादृशात् ।
भ्रान्त्या कथं प्रतीतिश्चेन्नाऽसावर्थमितिं प्रति ॥५३॥

तदेवं,सत्यपि वर्णभेदे सामान्यं नास्तीत्युक्तम्, इदानीं स्वमतेन वर्णभेदं निराकरोति स्वत इति[५०]। कारणमाह सर्वदेति। कस्य तर्हि मात्रिकत्वमत आह तस्मादिति[५१] । उच्चारणधर्मो मात्रिकत्वं भ्रान्त्या वर्णे गम्यतइति ।

चोदयति दीर्घादेरिति[५२] । द्रुतादिवदित्यभिप्रायः । परिहरति इत्थमिति । उच्चारणधर्मो ऽपि मात्रिकत्वं भ्रान्त्या शब्दधर्मतया गम्यमानम् अङ्गमिति । कथमित्याह यादृशादिति[५३] । तथाविधस्यैव वृद्धव्यवहारादर्थेन सम्बन्धग्रहणादिति। परः स्वाशयमाविष्करोति भ्रान्त्येति । परिहरति नाऽसाविति । भ्रान्तिरप्यसौ शब्द एव पर्यवस्यति न तु वाष्पधूमभ्रान्तिवदर्थप्रतीतौ संक्रामति। यथा ह्यरूपेण स्फटिकेन भ्रान्त्या ऽवगतेनापि जपाकुसुमसन्निध्यनुमानं न भ्रान्तिः, तथाविधस्यैव सम्बन्धग्रहणात्, तथेहापि मात्रिकादिरूपेण प्रतीयमानस्याऽर्थेन सम्बन्धग्रहणं न वस्तुतो मात्रिकस्य। धूमस्य तु वस्तुत एव तादृशस्य सम्बन्धग्रहणमन्यादृशाद्वाष्पादग्निप्रतीतिर्भ्रा-

यथा ऽश्वादिजवः पुंसां कार्याऽङ्गत्वं प्रकल्पयेत् ।
परधर्मो ऽपि वर्णानां ध्वनिधर्मा*स्तथैव नः ॥५४॥
ननु दीर्घाद्यनित्यत्वादनित्यो वाचको भवेत् ।
आनुपूर्वीवदेवाऽस्य परिहारो भविष्यति ॥५५॥
तथोदात्तादिभेदानां संस्कारवशगा मतिः ।
तेषां दीर्घादिवच्छेदो न कदा चित्प्रतीयते† ॥५६॥

न्तिरिति विशेषः । प्रत्यभिज्ञायते च ह्रस्वदीर्घादावेकं वर्णरूपं, य एव ह्रस्वोच्चारणप्रयत्नः स एवाऽनुपरमेण द्वयोर्मात्रयोरनुवर्त्तमानो दीर्घमभिव्यनक्ति । यद्यप्यसौ ह्रस्वादिरूपपरिहारेण न शक्यते दर्शयितुं तथापि तेषु व्यावर्त्तमानेष्वनुवर्त्तमानं तदुपसंहारेण मनसा हेमेव पारिहार्यादिभेदसंहारेण सामान्यं वा व्यक्तिपरिहारेण विवेकिभिर्निरूप्यते । तेनैक एव वर्णो मात्राकालेनोच्चारणेन तत्काले एवोपलभ्यमानः स्वयमपि तत्कालइव गम्यते, तथा ऽवगम्यमानश्चाऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति ।

न च वाच्यं कथमन्यधर्मो मात्रिकत्वादिकं शब्दस्याऽर्थविशेषप्रतिपादने ऽङ्गमिति, तथा ऽन्यत्रापि दर्शनादित्याह यथेति[५४] ।

चोदयति नन्विति[५५] । दैर्घ्यादिरुच्चारणधर्मत्वादनित्यः, तद्युक्तस्य वर्णस्य वाचकत्वे वाचकरूपमनित्यं स्यादिति । परिहरति आनुपूर्वीवदिति ।

उदात्तादिभेदो ऽप्यर्थविशेषौपयिको ऽपि दीर्घादिवदेव ध्वनिधर्मो न वर्णधर्म इत्याह तथेति[५६] । दीर्घादिषु स्यादपि कदा चिच्छेदाऽऽशङ्का न त्वत्रेत्याह तेषामिति । नन्वस्त्युदात्तो ऽनुदात्त इति

---

* धर्म इति २ पु. पा. । † प्रतीयतामिति ३ पु. पा. ।

तत्रैकवर्णरूपत्वे भेदो ऽपि स्याद् द्रुतादिवत् ।
नात्र वर्णान्तरव्यक्तिरिव ध्वन्य*न्तरोद्भवः ॥५७॥
तएव मृदुतीव्रत्वशीघ्रत्वादिसमन्विताः ।
अभेदे चापि वर्णस्य ध्वनीनां द्विप्रकारता ॥५८॥
के चित् स्वरूपबोधार्थाः के चिद्बोधाऽनुवर्तिनः ।
युगपत्क्रमरूपेण संस्कारोत्पादहेतवः ॥५९॥
तत्र दीर्घादिबोधः स्यात् पूर्वेषां प्रचयो यदा ।
वर्णात्मैव हि कालेन तावता तैः प्रतीयते ॥६०॥

भेदबुद्धिरत आह तत्रेति[५७] । नन्ववश्यं द्रुतादिह्रस्वाद्युदात्तादिभेदार्थम् अकारेकारादिषु भिन्नजातीया ध्वनयः कल्पनीयाः, तद्वर्णभेदकल्पने को दोषो, ऽत आह नात्रेति । एकस्य वर्णस्यैकजातीया एव ध्वनयः, तैरेव तु मृदुतीव्रत्वादिसमन्वितैर्द्रुतादिभेदसिद्धेर्न वर्णान्तराऽभिव्यक्ताविव ध्वन्यन्तरं कल्पनीयमिति । कथं पुनस्तैरेव ध्वनिभिः स एव वर्णो द्विविधमभिव्यज्यते, ऽत आह अभेदे इति[५८]। तावेव प्रकारौ दर्शयति के चिदिति[५९] । किंनिबन्धनः पुनरयं विभागो, ऽत आह युगपदिति । युगपच्छ्रोत्रं संस्कुर्वन्तो वर्णस्वरूपं बोधयन्ति क्रमेण तु संस्कुर्वन्तो बोधमनुवर्त्तयन्तीति ।

दीर्घादिबोधोपायत्वमिदानीं विभज्य दर्शयति तत्रेति[६०]। ननु द्वयोर्मात्रयोः संस्काराऽनुवृत्तौ दीर्घबोधस्तेन बोधानुवृत्तिः, अतो ऽयं कथं स्वरूपबोधार्थैर्जन्यतइत्युच्यते, ऽत आह वर्णेति । सत्यं, तत्र क्रमवर्त्तिनो ध्वनयः क्रमेण संस्कारं जनयन्तो बोधमनुवर्त्तयन्ति

* व्यक्तिशक्तध्वनीति २ पु. पा. ।

युगपत्प्रचितैस्तैश्च स्यादुदात्तादिकल्पना ।
प्रचये त्वितरेषां स्याद् वृत्तिभेदो द्रुतादिकः ॥६१॥
वर्णात्मन्यवबुद्धे ऽपि तद्रूपामेव ते मतिम् ।
शनैरुत्पादयन्तीति नाऽन्यो वर्णः प्रतीयते ॥६२॥

तथापि तावता दीर्घेणापि कालेन वर्णात्मैव प्रतीयते । यादृशं ह्यर्थप्रतीत्यौपयिकं तादृशं वर्णस्वरूपत्वेन विवक्ष्यते, तावतैव कालेन दीर्घरूपं प्रतीयते, प्रथमक्षणे तद्रूपं प्रतिपन्नमेव पश्चादनुसंधीयते, ततस्तावद्भिर्ध्वनिभिरपि वर्णस्वरूपं बोध्यतइति युक्तं स्वरूपबोधार्थैर्दीर्घादिबोध इति । ते च क्रमवर्त्तिनो ऽपि वर्णरूपोपलब्धिकालस्य सर्वस्यैकत्वेन विवक्षितत्वाद्युगपत्संस्कारहेतुत्वेनोक्ता इति तैरेव युगपत्प्रचितैरुदात्तादिबुद्धिर्बहुभिरुदात्तो ऽल्पैः स्वरितो इत्याह युगपदिति[६१] । बोधाऽनुवृत्तिप्रचयेन द्रुतादिवृत्तिबोध इत्याह प्रचये इति । अत्र द्रुतादिशब्देनाऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मध्यमविलम्बितयोरेव ग्रहणम् । न हि द्रुते बोधाऽनुवृत्तिरस्ति, शीघ्रैर्ध्वनिभिः क्षणमात्रएव तद्बोधजननादिति ।

कथं बोधाऽनुवृत्तिः, न हि क्षणिकस्य बोधस्याऽनुवृत्तिसंभव इत्यत आह वर्णात्मनीति उत्पादय[६२]न्त्यन्तेन । सत्यं, नैकस्य बोधस्याऽनुवृत्तिः, तथापि ह्रस्वरूपे दीर्घरूपे वा वर्णात्मन्यवबुद्धे तादृशीमेव मतिमविच्छेदेन शनैः शनैरुत्तरोत्तरे ध्वनयो जनयन्तो बोधाऽनुवर्त्तिन इत्युच्यन्तइति । उपसंहरति इतीति । वर्णाऽन्यत्वाऽभावे निष्प्रमाणकमत्वादिकमिति ।

तत्रैतत्स्यात्, त्वया मीमांसकेन स्वपक्षाऽनुरागादिदं व्यक्त्येकत्वं

व्यक्त्याकृतिकृतो भेदो यद्यप्येकान्ततो भवेत् ।
वर्णेषु जैमिनेः पक्षस्तथापि न विरुध्यते* ॥६३॥
नित्यत्वयत्नः सर्वो ऽपि गत्वादिषु भविष्यति ।
गकारादिवचश्चैतत्तेष्वेव न विरोत्स्यते ॥६४॥
विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नोऽत्रोपपद्यते ॥६५॥
अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।
वर्णसामान्यवच्चापि न तत्कल्पनमर्हति ॥६६॥

जातिनिराकरणं च क्रियते, न त्वेतत् न्याय्यम्, अत आह व्यक्तीति[६३]। अतो ऽन्याय्यत्वादेवेदमुच्यते न स्वसिद्धान्ताऽभिनिवेशादिति । कथमविरोधो, ऽत आह नित्यत्वेति[६४] । गकारौकारविसर्जनीया इति भाष्यमपि गत्वाद्यभिप्रायकं शक्यं व्याख्यातुमित्याह गकारादीति।

गोशब्दाऽवयविनमिदानीं निराकरोति विच्छिन्नेति[६५] । युगपदवस्थितैरेवाऽवयवैरवयवी आरब्धव्यो, न च वर्णानामुपलब्धितो यौगपद्यं, विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यत्वात्, सत्तायौगपद्येन त्वारम्भे नित्यत्वात् विभुत्वाच्च सर्वे सर्वमारभेरन् । किं चाऽवयवाऽधिकपरिमाणेनाऽवयविना भवितव्यं, न च विभुभ्यः कस्य चिदाधिक्यं सम्भवतीति न वर्णैरवयव्यारम्भ इति । तदनारम्भे च तत्समवेतं गोशब्दत्वं दूराऽपास्तमित्याह अनारब्धइति[६६] । सत्यप्यवयविनि निष्प्रमाणकमेव गोशब्दत्वं गत्वादिवदित्याह वर्णेति । ननु न गव्यक्तचेकत्वात् तत्सामान्यबुद्धिर्युक्ता, गोशब्दाऽवयवी तु प्रत्युच्चारणमन्यो ऽन्यश्चेति

---

* विरोत्स्यते इति २ पु. पा. ।

वर्णात्मनामभेदाच्च सिद्धा सामान्यधीरपि ।
समुदायोऽपि तेभ्योऽन्यो वारणीयोऽनया दिशा ॥६७॥
अभेदसमुदायस्तु तेषां धर्मो न दुष्यति ।
तेषामस्ति हि सामर्थ्यमर्थप्रत्यायनं प्रति ॥६८॥
यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवाऽवबोधकाः ॥६९॥

कथमसति सामान्ये तुल्यबुद्धिरत आह वर्णात्मनामिति[६७] । त एव वर्णास्तेनैव क्रमेण ह्यस्तनाऽद्यतनगोशब्दयोरवस्थिता इति तदुपाधिकृता ऽभेदबुद्धिरिति ।

समुदायोऽपि वर्णाऽतिरिक्तोऽवयविवदेव निवार्यतइत्याह समुदाय इति । वर्णा एव त्वेकमर्थप्रतिपत्तिलक्षणं कार्यं कुर्वन्तस्तेनैवोपाधिना समुदायशब्देनोच्यन्ते, न ततो भिन्नं समुदायान्तरमिति चेत्, तदिष्टमेवेत्याह अभेदेति[६८]। कथं न दुष्यत्यत आह तेषामिति । वर्णानां ह्यस्त्यर्थप्रत्यायनसामर्थ्यम्, अतस्तेषां तदुपाधिकृता समुदायापत्तिर्युक्तेति ।

कथं पुनस्तेषां प्रत्यायनसामर्थ्यं, ते हि प्रत्याययन्तः सर्वे सर्वाऽर्थान् प्रत्याययेयुः, वर्णत्वाऽविशेषात् । किं च, प्रत्येकं वा वर्णाः प्रत्याययेयुः संहत्य वा । न तावत्प्रत्येकमर्थप्रतीतिर्दृश्यते, साहित्यं तु क्रमवर्त्तिनामसम्भावनीयमेव । तथा न्यूनाऽधिकत्वे क्रमभेदे कर्तृभेदे च वर्णरूपाऽविशेषादर्थप्रतीतिः स्यादत आह यावन्त इति[६९] । व्यवहाराऽवगम्यं हि वाचकत्वं नाऽस्मदिच्छाधीनम्, अतो यथादर्शनं तदभ्युपगमान्न काचिदतिप्रसक्तिरिति ।

तेषां तु गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।
साहित्यमेककर्त्रादिक्रमश्चापि विवक्षितः ॥७०॥
कर्त्रैकत्वे निमित्ते च क्रमे सति नियामकम् ।
प्रयुञ्जानस्य यत् पूर्वं वृद्धेभ्यः क्रमदर्शनम् ॥७१॥
यौगपद्यं त्वशक्यत्वान्नैव तेषामिहाऽऽश्रितम् ।
कर्तृभेदश्च तत्र स्यान्न चैवं दृश्यते ऽभिधा ॥७२॥

कादृशानां पुनः सामर्थ्यं दृष्टं, तद् दर्शयति तेषां त्विति[७०]। गुणभूता ह्यर्थप्रत्यायने वर्णास्तेनैषां साहित्यमेककर्तृत्वमादिशब्दोपात्तं चाऽन्यूनाऽधिकत्वं क्रमविशेष इति सर्वं विशेषणं विवक्षितम्। किं पुनः क्रमविवक्षायां तद्विशेषे वा प्रमाणं, तद्दर्शयति कर्त्रैकत्वेति[७१]। न ह्येको वक्ता युगपदनेकवर्णोच्चारणक्षम इत्यवश्यंभावी तावत् क्रमः, तेन य एव वृद्धव्यवहारे दृष्टः स एव नियम्यते, तस्यैवाऽर्थप्रतीतावङ्गत्वाऽवगमादिति ।

ननु साहित्यं क्रमश्च परस्परमेकत्र विरुद्धम, अतः साहित्यसिद्ध्यर्थं यौगपद्यमेवाऽऽश्रीयताम्, अत आह यौगपद्यमिति[७१]। सत्यं, तत्त्वशक्यमिति त्यक्तमिति । शक्यत्वे वा कर्तृभेदः स्यादित्याह कर्तृभेद इति । ततः को दोषो, ऽत आह न चेति । वक्त्रेकत्वमपि हि अभिधाने ऽङ्गम, अनेककर्तृप्रयुक्तेभ्यो ऽभिधानाऽदर्शनात् । नन्वनवधारयन्तो ऽपि वक्त्रेकत्वमर्थमवधारयन्तः कलकले दृश्यन्ते, अतः कथं तस्याऽङ्गत्वम; एकस्मिन् वक्तरि वर्णानां नैरन्तर्यविशेषः स्वरविशेषश्च निष्पद्यते, तच्चार्थप्रतीत्यङ्गं, तन्निष्पत्त्युपयोगि वक्त्रेकत्वं न साक्षादर्थप्रत्यायने ऽङ्गम् । न हि तान्निष्पत्तिः कथं चिदपि वक्तृभेदे स-

युगपद्दृश्य*सामर्थ्या नैव शक्ताः क्रमे यथा।
भावास्तथा क्रमे शक्ता यौगपद्ये न शक्नुयुः ॥७३॥
दृष्टश्च पूर्णमासादेः क्रमः संहत्यकारिणः।
अभ्यासानां च लोकेऽपि स्वाध्यायग्रहणादिषु ॥७४॥
साधनादित्रयाणां च व्यापारस्यैककालता।
सर्वत्रास्तीति नेह स्यादुपालम्भः क्रमं प्रति ॥७५॥
निष्पन्ना एव दृश्यन्ते व्यापाराः सर्वएव हि।
सूक्ष्मा व्यापारभेदास्तु दृश्यन्ते न कदा चन ॥७६॥

भवति, तादृशं च रूपं कलकलेऽप्यवगम्यत एवेति न कश्चिद्दोषः। किं च, यद्यप्येकस्मिन्नपि वक्तरि यौगपद्यं शक्यं स्यात्, तथापि क्रमविशेषशालिनामेव वर्णानां व्यवहारेऽर्थप्रत्यायनशक्तिदर्शनान्न यौगपद्ये शक्तिः स्यात्, युगपदुखाधारणसमर्थानामिव ग्राव्णां क्रमे, तदाह युगपदिति[७३]।

नन्वेवं संहत्यकारित्वं विरुध्यते, ऽत आह दृष्ट इति[७४]। न केवलमाग्नेयादिसाधनषट्कस्यैव क्रमवर्त्तिनः संहत्यकारित्वं, किं तु साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतानां त्रयाणामप्ययुगपद्भुवामेवैककाले व्यापारः सर्वत्र वेदे लोके चास्ति, यदैव स्वर्गस्तदपूर्वं वा भवने व्याप्रियते तदैव करणं तद्भावयति, इतिकर्त्तव्यता च करणमुपकरोति, अतो नेह वर्णेषु संहत्यकारित्ववशेन क्रमोपालम्भो युक्त इत्याह साधनेति[७५]।

ननु तत्राऽपूर्वाख्याऽवान्तरव्यापारद्वारेण युक्तं साहित्यं, वर्णानां तु न तादृग्व्यापारो दृश्यते, अत आह निष्पन्ना इति[७६]। फलाऽपव-

* दृष्टेति ३ पु. पा.।

'एकसाधनसंस्थाश्च व्यापाराऽवयवा यदा ।
स्वरूपतो निरीक्ष्यन्ते यौगपद्यमसत्तदा ॥७७॥
किं पुनर्बहवो भिन्ना भिन्नसाधनसंश्रिताः ।
भवेयुर्यौगपद्येन व्यापाराः क्रमवर्तिनः' ॥७८॥
यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात् प्रभृत्या फललाभतः ।
क्रिया पूर्वाऽपरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदा ॥७९॥

गित्वाक्रियाणां तन्निष्पत्त्या निष्पत्तिवाचोयुक्तिः । निष्पन्नाः कृतकार्या इत्यर्थः । ये ऽपि ह्यन्ये ऽवान्तरव्यापारा यथानुभवतैलपानादिजन्याः संस्कारास्ते ऽपि फलनिष्पत्त्यैव कल्प्यन्ते, न ततः प्राक् स्वरूपेण दृश्यन्ते, सूक्ष्मत्वादतीन्द्रियत्वादित्यर्थः । तथा वर्णाऽवान्तरव्यापाराणामप्यर्थप्रतिपत्तिलक्षणकार्यकल्प्यत्वात्स्वरूपाऽदर्शनमदोष इति ।

नन्वाग्नेयादीनामेव स्वरूपसाहित्यं किं नेष्यते, ऽत आह एकेति[७७] द्वयेन । एकस्यापि साधनस्य यागस्य होमस्य वा ये व्यापाराऽवयवाः, उद्देशः त्यागः प्रक्षेपश्च, तेषामपि तावत्स्वरूपयौगपद्यं नास्ति, तत्राऽवश्यं पूर्वपूर्वैरवयवैः किंचिददृष्टं जन्यते, तत्सहितश्चाऽन्तिमो ऽवयवः कार्यमारभतइत्यङ्गीकर्तव्यं, किं पुनर्भिन्नानामाग्नेयाऽग्नीषोमीयादीनां स्वरूपयौगपद्यं स्यादिति ।

कथं तर्ह्ययुगपद्भुवां वर्त्तमानाऽपदेशो दर्शो वर्त्ततइत्यत आह यदेति[७९] । न घटादिवन्निष्पन्नाऽविनष्टतया व्यापारेषु वर्त्तमानापदेशः, किं त्वेकफलावच्छिन्ना बह्ववयवात्मिका क्रिया, तस्याश्च आद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फलनिष्पत्तेः पूर्वाऽपरीभावेन लक्ष्यमाणायां वर्त्तमानत्वाऽपदेश इति ।

तेनात्रापि विवक्षातः प्रभृत्या ऽर्थावबोधनात् ।
साकल्येनेक्ष्यमाणे स्याद् व्यापारे वर्त्तमानता ॥८०॥
प्रत्येकं ये पुनस्तत्र व्यापारास्तन्निरूपणम् ।
फलाऽनिष्पत्तितो न स्यान्नास्तित्वं न च तावता॥८१॥
फलाऽनुमेयतायां च व्यापारस्य फलं प्रति ।
कारकाणां यथास्थानं व्यापारे वर्तमानता ॥८२॥
अवश्यंभाविनी नित्यं* प्रत्यासत्तिश्च कस्य चित् ।
न तावता व्यपेतत्वा†दितरेषामनङ्गता ॥८३॥

इममेव वर्त्तमानप्रकारं वर्णव्यापारे ऽप्यभिधाने दर्शयति तेनेति[८०]। ननु फलाऽनुमेयो ऽभिधाव्यापारः ततः प्रागनुपलभ्यमानः कथं वर्त्तमानतया व्यपदिश्यते,गामभिधत्ते देवदत्त इति,अत आह प्रत्येकमिति[८१] । प्रागपि हि फलादस्त्येव व्यापार इति। सतो ऽपि कथमज्ञातस्य वर्त्तमानापदेशः, फलनिष्पत्तिसमये तु सो ऽतीतो, ऽत आह फलेति[८२]। यद्यपि फलाऽनुमेयो ऽयं तथापि यथावस्थितेभ्यो वर्णेभ्यो ऽर्थप्रतीतिं दृष्ट्वा वर्णानां व्यापारं प्रागनुमितवान् तथाऽवस्थानं पुनर्दृष्ट्वा शक्यमेव व्यापारे वर्त्तमानतामनुमातुं यथास्थानं स्थानानुरूपेणेत्यर्थः ।

ननु सर्वेषां प्रत्यायकत्वे सिद्धे स्यात् संस्कारकल्पनं, तत्त्वन्तिमस्यैवाऽऽनन्तर्यविशेषादत आह अवश्यमिति[८३]। अवर्जनीयं बहुषु कस्य चिदानन्तर्यम् इतरेषां व्यवधानं, न तावता व्यवहितानामनङ्गत्वं, तदनङ्गत्वे हि तद्रहितादन्तिममात्रादर्थप्रतीतिः स्यादिति । अथ वा

* तत्रेति २ पु. पा. ।
† व्यवेतत्वादिति २ पु. पा. ।

द्व्यन्तरैकान्तरत्वेन गकारौकारयोर्ध्रुवम् ।
अर्थप्रत्यायने शक्तिस्तत्रस्थौ गमकौ यतः ॥८४॥
यथा विसर्जनीयस्य व्यवधाने न शक्तता ।
तथैवेतरयोः शक्तिरानन्तर्ये न विद्यते ॥८५॥
न च यत्रैकशो ऽशक्तिस्तत्र सर्वेष्वशक्तता ।
तथा ह्यङ्गानि दृश्यन्ते शाल्यादिवहनादिषु ॥८६॥
'शक्तिस्तत्रास्ति का चिद्धि वहने सा समृध्यते ।
संघातेन तु वर्णानां प्रत्येकं का चिदीक्ष्यते ॥८७॥
न ह्यर्थोऽवयवः कश्चित्प्रत्येकं तैः प्रतीयते* ।
समस्तस्याऽथ वा कश्चिद्बोधलेशो ऽत्र जायते' ॥८८॥
रथस्यापि तु यत्कार्यं शाल्यादिवहनं न तत् ।

नाऽवर्जनीयत्वमात्रेण पूर्वेषां व्यवधानं, किं तु विवक्षितमेव, तथाविधानामेव सामर्थ्यादित्याह द्व्यन्तरेति[८४] । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति यथेति[८५] ।

ननु प्रत्येकं तावद्वर्णानामर्थप्रतीतौ नास्ति शक्तिः, संहता अपि तएवेति कथं शक्ता भवन्त्यत आह न चेति[८६] । सहितेष्वित्यर्थः ।

चोदयति शक्तिरिति[८७] द्वयेन । प्रत्येकमपि रथाङ्गानामस्त्येव कियत्यपि वहने शक्तिः, संहतानां तु सा समुच्चीयते, वर्णानां तु प्रत्येकं न का चिदर्थैकदेशे बोधैकदेशे वा शक्तिरस्ति, या संघाते समुच्चीयेतेति । परिहरति रथस्येति[८९] । रथकार्ये तावदङ्गानां नास्त्येव शक्तिरिति ।

---

* तथैवेत्याद्यर्धषट्कं त्रुटितं का. सं. पुस्तके २ पुस्तके च ।

प्रत्येकं दृश्यते किञ्चिन्मनागपि यथेहितम्* ॥८९॥
अथ यत्किञ्चिदुच्येत वहने तदिहापि नः ।
स्वात्मप्रत्ययहेतुत्वं वर्णेष्वर्थे ऽपि वा क्व चित् ॥९०॥
यस्याऽनवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।
सो ऽपि पर्यनुयोगेन नैवैतेन विमुच्यते ॥९१॥
तत्रापि प्रतिवर्णं हि पदस्फोटो न गम्यते ।
न चाऽवयवशो व्यक्तिस्तदभावान्न चात्र धीः ॥९२॥
प्रत्येकं चाप्यशक्तानां समुदाये ऽप्यशक्तता ।
तत्र यः परिहारस्ते स नो ऽत्रापि भविष्यति ॥९३॥

अथ यत्किंचिद्वहनसामर्थ्यमुच्येत, वर्णानामपि यत्किंचिद्बोधसामर्थ्यमस्त्येव, स्वात्मप्रत्ययहेतुत्वात्, विषयो ऽपि हि कारणं प्रत्यक्षप्रतीतेरर्थे ऽपि क्व चिदस्त्येव, केषां चित्प्रत्येकमेव शक्तिः ककारस्येव परस्यां देवतायामित्याह अथेति[९०] । यच्च वर्णानामर्थप्रत्यायने चोद्यं, तत्सर्वं स्फोटवादिनो ऽपि ध्वनीनां वर्णानां वा तदभिव्यक्तौ तुल्यमेवेत्याह यस्येति[९१] । वर्णग्रहणमनास्थयोक्तं, ध्वनीनामेव व्यञ्जकत्वस्य परैरिष्टत्वात् ।

तुल्यत्वमेव दर्शयति तत्रापीति[९२] ध्वनीनामपि साहित्यमेककर्तृत्वं क्रमश्च विवक्षितः, क्रमवर्त्तिनां च स्वरूपसाहित्याऽसम्भवात्संस्कारकल्पना ऽपि तुल्यैव । तदुक्तं भाष्यकारेण "शब्दकल्पनायां सा च शब्दकल्पना चे"†ति । यच्च प्रत्येकाशक्तौ समुदाये ऽप्यशक्तिरिति, तदपि तुल्यं, न हि ध्वनयः प्रत्येकं स्फोटान् व्यञ्जयन्ति, तथा सत्यु-

* यथेप्सितामिति ३ पु. पा. । † शा. भा. पृ. १४ प. १६ ।

सद्भावव्यतिरेकौ च तथा ऽवयववर्जनम् ।
तत्राऽधिकं भवेत्तस्माद्यत्नो ऽसावर्थबुद्धिषु ॥९४॥
नाऽन्यथानुपपत्तिश्च भवेदर्थमतिं प्रति ।
तदेवाऽस्या निमित्तं स्याज्जायते यदनन्तरम् ॥९५॥
सा च वर्णद्वयज्ञाने ऽतीते ऽन्त्यज्ञानतः परा ।

त्तरनादवैयर्थ्यात्; पूर्वैरस्फुटाऽभिव्यक्तिः परैः स्पष्टो ऽभिव्यज्यतइति चेत्, एवं तर्हि यएव स्पष्टाऽभिव्यञ्जकास्तैरेव भवितव्यम्, अलं पूर्वैः। अथ न कुतश्चिदप्यन्याऽनपेक्षा स्फुटाऽभिव्यक्तिः, किं तु पूर्वजनिताऽस्फुटप्रकाशाहितसंस्कारसहितैरुत्तरोत्तरैः स्फुटाभिव्यक्तिरिति चेत्, एवं तर्हि तैरेव नादैरावर्त्यमानैः शब्दस्फुटाभिव्यक्तिसिद्धेर्विजातीयनादाश्रयणवैयर्थ्यं, व्युत्क्रमे ऽपीदृशाभिव्यक्तिसिद्धेः क्रमविशेषादरो ऽनर्थकः स्यात् । तस्मान्नैकैकशः शक्तिरिति दोषे तुल्यत्वम् । तत्राऽवश्यं संहतानामभिव्यञ्जकत्वं संस्काराश्रयणं चाऽवर्जनीयं; तदर्थप्रतीतावेव वरमाश्रितं किं स्फोटाऽभ्युपगमेनेति ।

यदि तुल्यत्वं कः स्फोटाऽभ्युपगमे दोषो, ऽत आह सद्भावेति[९४]। स्फोटसद्भावो वर्णेभ्यश्च व्यतिरेकः साऽवयवे पदे गम्यमाने तद्विपरीतं निरवयवत्वं कल्पनीयं, तस्माद्यो ऽवश्याश्रयितव्यः संस्कारादिकल्पनांशः सो ऽर्थबुद्धावेवाश्रयितव्यो न स्फोटाभिव्यक्ताविति। अथ वा, संस्कारो ऽपि न कल्पनीयः, तदभावे ऽप्यर्थप्रतीत्युपपत्तेरित्याह नान्यथेति[९५] ।

किं पुनरसति संस्कारे ऽर्थप्रतीतेर्निमित्तम्, अत आह तदेवेति। तदेव दर्शयति सा चेति[९६]। कथमसति संस्कारे ऽतीतस्य निमित्त-

भवतीतीदृगेवाऽस्या निमित्तमवकल्पते* ॥९६॥
विना संस्कारकल्पेन तदनन्तरवृत्तितः ।
कृताऽनुग्रहसामर्थ्यो वर्णो ऽन्त्यः† प्रतिपादकः ॥९७॥
एष एव तु संस्कार इति केचित्प्रचक्षते ।
अदृष्टकल्पनाऽतीतं तावन्मात्रं हि दृश्यते ॥९८॥
अथ वा वासनैवास्तु संस्कारः, सर्वएव हि ।
दृढज्ञानगृहीते ऽर्थे संस्कारो ऽस्तीति मन्वते ॥९९॥
तस्याऽर्थबुद्धिहेतुत्वे विसंवादो ऽस्य निर्णये ।
तद्भावभाविताहेतुरन्यत्रैव प्रतीयते ॥१००॥

त्वम्,अत आह विनेति[९७]। पूर्ववर्णैरुत्तरस्याऽनन्तरवृत्तत्वेन दृष्टेनैवाऽनुग्रहाख्यं सामर्थ्यं कृतमिति किमत्राऽदृष्टसंस्कारकल्पनया भाष्योक्तया समाश्रितयेति । केचित्पुनर्भाष्ये ऽपि संस्कारशब्देनाऽनन्तरवृत्तित्वमेवोच्यतइति प्राहुरित्याह एष इति[९८] । कारणमाह अदृष्टेति ।

अयं तु द्विविधो ऽपि संस्काराऽनाश्रयणपक्षो ऽनुपपन्न इति मत्वा संस्कारकल्पनामपि परिहरन् पक्षान्तरमाह अथ वेति संस्कारो[९९]ऽन्तेन । स च सर्वत्र सर्ववादिनामविवादसिद्धो नाऽत्रैवाऽस्माकं विशेषतः कल्प्य इत्याह सर्वइति । यथाहुः 'वस्तुधर्मो ह्येष यदनुभवः पटीयान् स्मृतिबीजमाधत्ते' इति । तस्य तु संप्रतिपन्नस्वरूपस्याऽर्थप्रतीतिहेतुत्वमात्रे विवादः । तत्र च स्मृताविव तद्भावभावादेवाऽर्थप्रतीतावपि तस्य सुकल्पमेव सामर्थ्यमित्याह तस्येति[१००] ।

---

* कल्प्यते इति ३ पु. पा. । † वर्णेभ्य इति १ पु. पा. ।

संस्कारे निष्प्रमाणे तु पूर्ववृत्तत्वकल्पनम् ।
निष्प्रमाणकमेवेति नाऽनुग्रहफलं भवेत् ॥१०१
यद्यपि स्मृतिहेतुत्वं संस्कारस्य व्यवस्थितम् ।
कार्यान्तरेषु* सामर्थ्यं न तस्य प्रतिषिध्यते ॥१०२॥
तेन संस्कारसद्भावो नाऽनेनैवं प्रकल्प्यते† ।
तस्याऽर्थबुद्धिहेतुत्वमदृष्टं केवलं कृतम् ॥१०३॥
शब्दपक्षे ऽपि तच्चैतददृष्टत्वान्न मुच्यते ।
कार्यबोधनशक्तत्वं तुल्यं संस्कारशब्दयोः ॥१०४॥

संस्काराऽनाश्रयणे दोषमाह संस्कारइति[१०१] । न हि विनष्टस्याऽसतो ऽनारब्धाऽवान्तरव्यापारस्योत्तराऽनुग्राहकत्वं सम्भवति, असति च तदनुग्राहकत्वे पूर्ववृत्तत्वं निष्फलमप्रमाणकं स्यादिति । ननु स्मृतिहेतोः कथं कार्यान्तरे सामर्थ्यमत आह यद्यपीति[१०२] । सम्भवति ह्येकस्याप्यनेकत्र सामर्थ्यं‡, कर्मवत्संयोगविभागयोरिति । उपसंहरति तेनेति[१०३] । नन्वेवमप्यस्त्येवाऽदृष्टकल्पना, ऽत आह शब्देति[१०४] । स्फोटशब्दपक्षे ह्यवश्यं संस्कारान्तरं स्मृतिहेतोरेव वा तदभिव्यक्तिसामर्थ्यमदृष्टमेव कल्प्यं, तच्चाऽस्माभिरर्थप्रतीतावेव कल्पितमिति । किं च, यदस्माभिः संस्कारस्याऽर्थप्रतीतिसामर्थ्यं कल्प्यते तद्भवता ऽपि स्फोटस्याऽवश्यं कल्पनीयमेव, संस्कारस्य तु स्फोटाऽभिव्यञ्जकत्वमधिकमित्याह कार्येति । तदेवं त्वत्पक्षे ऽपि

---

* कार्यान्तरे ऽपीति ३ पु. पा. ।
† प्रकल्पित इति ३ पु. पा. ।
‡ अनेकत्वसामर्थ्यमिति ३ पु. पा. ।

क्षीणा ऽर्थापत्तिरेवञ्च न स्फोटं परिकल्पयेत् ।
संस्कारकल्पना पूर्वमवश्यंभाविनी हि ते ॥१०५॥
ध्वनिभ्यो ऽप्यपरस्तावन्नेष्येताऽर्थमतिं प्रति ।
ते वा यद्युपलभ्येरन् वर्णाः प्रत्यक्षतो न च ॥१०६॥
वर्णानां यौगपद्येन यदि चाऽवश्यमार्थिता ।
नित्यत्वात् सर्वदा तत्स्यान्न तु कारणता तथा ॥१०७॥
इत्थं क्रमगृहीतानां युगपद्वा ऽथ वा परा ।
स्थितिः सा कारणं तु स्यान्नित्यमर्थधियं प्रति ॥१०८॥

प्रथमसंस्कारपक्षस्याऽवश्यंभावित्वात्तेनैवोपपन्ना ऽर्थप्रतीतिर्न स्फोटकल्पनायाऽलमित्याह क्षीणेति[१०५] ।

ननु यदि स्फोटाऽभिव्यञ्जकैरेवाऽर्थप्रतीतिमङ्गीकृत्य स्फोटो ऽयं परिह्रियते ततो वर्णाऽभिव्यञ्जकैर्ध्वनिभिरेवाऽर्थप्रत्ययोपपत्तेर्वर्णैरपि किमभ्युपगतैरत आह ध्वनिभ्य इति[१०६] । स्यादेवं, यदि वर्णवत् ध्वनयः प्रत्यक्षाः स्युः, यदि वा वर्णाः स्फोटवदप्रत्यक्षाः, न तु तदुभयमप्यस्ति। तदिदं "गकारादीन्येव प्रत्यक्षाणी"*त्यनेन भाष्येणोक्तमिति।

यस्तु स्वरूपयौगपद्यं वर्णानामभिलषति, तस्य तदस्त्येव, नित्यत्वात्,नतु तदर्थप्रतीतेः कारणमगृहीतानामप्रत्यायकत्वादित्याह वर्णानामिति[१०७] । सम्भवति वा तस्यापि कथं चिदर्थप्रतीतिहेतुत्वमित्याह इत्थमिति[१०८] । अत्रापि संस्कारकल्पनमवश्यंभाव्येव क्रमगृहीतवर्णोपजनितसंस्कारसहितं तदनन्तरवर्णयौगपद्यं कारणमिति।

---

* शा. भा. पृ. १४ प. १३ ।

यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत् परम् ।
समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥१०९॥
तत्र ज्ञाने च वर्णानां यौगपद्यं प्रतीयते ।
नाऽवश्यं यौगपद्येन प्रत्यक्षस्थेन तद्भवेत् ॥११०॥
चित्ररूपां च तां बुद्धिं सदसद्वर्णगोचराम् ।
केचिदाहुर्यथा वर्णो गृह्यते ऽन्त्यः पदे पदे ॥१११॥
अन्त्यवर्णे ऽपि विज्ञाते पूर्व*संस्कारकारितम् ।
स्मरणं यौगपद्येन सर्वेष्वन्ये प्रचक्षते ॥११२॥
सर्वेषु चैवमर्थेषु मानसं सर्ववादिनाम् ।
इष्टं समुच्चयज्ञानं क्रमज्ञानेषु सत्स्वपि ॥११३॥

संप्रति संस्कारान्तरस्य स्मृतिहेतोश्च स्मृतितो ऽन्यत्र सामर्थ्यमकल्पयन् पक्षान्तरमाह यद्वेति[१०९]। तस्मिंश्चास्त्येव वर्णानां स्वरूपयौगपद्यमित्याह तत्रेति[११०] । नन्वेवमपि प्रत्यक्षतो यौगपद्यं न स्यादित्यत आह नाऽवश्यमिति ।

तामेव समस्तवर्णविषयां बुद्धिं द्वेधा विभजति चित्रेति[१११] । उत्तरोत्तरवर्णोपलब्धिवेलायामपि पूर्वपूर्ववर्णाः स्मृत्या ऽनुसंधीयन्ते, तेनाऽन्त्यवर्णोपलब्धावपि पूर्वे स्मर्यन्ते, तेन येयं सद्रूपा ऽन्त्यवर्णविषये प्रत्यक्षा, पूर्वेषु चाऽतीतेषु स्मृतिरूपा चित्रस्वरूपा बुद्धिः सैवाऽर्थप्रतीतिहेतुरिति । ततो ऽपि वा परतः समस्तवर्णविषया स्मृतिरेवेति पक्षान्तरमाह अन्त्येति[११२] ।

किं पुनः क्रमगृहीतानां युगपत्स्मरणं भवति, सत्यम्, अन्यत्रापि

---

* सर्वेति ३ पु. पा. ।

न चेत्तदा ऽभ्युपेयेत* क्रमदृष्टेषु नैव हि ।
शतादिरूपं जायेत तत्समुच्चयदर्शनम् ॥११४॥
तेन श्रोत्रमनोभ्यां स्यात् क्रमाद्वर्णेषु यद्यपि ।
पूर्वज्ञानं परस्तान्न युगपत्स्मरणं भवेत् ॥११५॥
तदारूढास्ततो वर्णा न दूरे ऽर्थावबोधनात् ।
शब्दादर्थमतिस्तेन लौकिकैरभिधीयते ॥११६॥
चित्रबुद्ध्या ऽनया भ्रान्त्या वर्णेभ्यो व्यतिरेकतः ।
पश्चाद्गौरिति विज्ञानं प्रत्यक्षं कैश्चिदिष्यते ॥११७॥
वैलक्षण्यं तु तस्येष्टमेकैकज्ञानतः स्फुटम् ।
वर्णरूपाऽवबोधाच्चु न तदर्थान्तरं भवेत् ॥११८॥

दर्शनादित्याह सर्वेष्विति[113] । तदनभ्युपगमे दोषमाह न चेदिति[114] । उपसंहरति तेनेति[115] । क्रमोच्चारिताश्च वर्णाः स्वयमक्रमा अप्युपलब्धिक्रमारोपेण क्रमवन्त इव प्रतीयन्ते, ततः पश्चाच्च युगपत्स्मर्यमाणा अपि तत्क्रमतः स्मर्यमाणा अर्थप्रत्यायका इति न व्युत्क्रमोच्चारणे ऽर्थप्रतीतिप्रसङ्ग इति । अस्मिंश्च पक्षे शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति लौकिकं वचनमुपपन्नतरं, स्मृत्यारूढानां शब्दानामव्यवधानेनैवाऽर्थप्रतीतिहेतुत्वादित्याह तदारूढा इति[116] ।

वैयाकरणास्तु गौरित्येवं गकारादिविलक्षणं शब्दान्तरं प्रत्यक्षमवगम्यत इत्याहुः, तेषां च भ्रान्तिरेव, भ्रान्तौ चेयमेव चित्रा बुद्धिर्निमित्तम्, एकैकज्ञानाद्विलक्षणेयमन्त्यवर्णांशे च प्रत्यक्षा, तावतैव प्रत्यक्षः स्फोट इति विभ्रमः । तदिदमाह चित्रबुद्ध्येति[117] । कथं पुनरयं

---

* तदभ्युपेयेतेति ३ पु. पा. ।

यदि चाऽर्थान्तरत्वं स्यादेकैकस्मात् त्रयस्य तत् ।
वर्णत्रयपरित्यागे बुद्धिर्नान्यत्र जायते ॥११९॥
गौरित्येकमतित्वं तु नैवास्माभिर्निवार्यते ।
तद्ग्राह्यैकार्थताभ्यां* च शब्दे स्यादेकतामतिः॥१२०॥
शैघ्र्यादल्पान्तरत्वाच्च गोशब्दे सा भवेदपि ।
देवदत्तादिशब्देषु स्फुटो भेदः प्रतीयते ॥१२१॥

भ्रमः, नन्वेवमस्त्येवाऽस्यैकैकज्ञानाद्वैलक्षण्यमत आह वैलक्षण्यमिति[११८] ।

सत्यमस्ति ज्ञानस्य वैलक्षण्यं, कथमसत्यर्थान्तरे ज्ञानवैलक्षण्यमत आह यदीति[११९]। तुष्यतु भवान्, अस्त्यर्थान्तरं, तत्तु वर्णत्रयमेकैकस्मादर्थान्तरं,तत्परित्यागेन त्वर्थान्तरमनुपलब्धिनिरस्तमिति । कथं पुनरसति शब्दान्तरे नानाभूतेषु वर्णेषु गोशब्द इत्येकशब्दाऽवभासो, ऽत आह गौरिति[१२०] । एकबुद्धिविषयत्वादेकार्थत्वाद्वा एकत्वव्यपदेश इति ।

ननु न व्यपदेशमात्रं, गौरित्येकपिण्डविषया मतिरेवोपजायते, ऽत आह शैघ्र्यादिति[१२१]। गोशब्दस्याऽञ्जलोः संश्लेषादेकताभ्रान्तिर्न हि तत्र वर्णभेदमपि प्रतिपत्तारो मन्यन्ते, अतो निर्विवादमस्या भ्रान्तित्वं, यत्र देवदत्तादिशब्दे वर्णभेदाऽवसायः न तत्रास्त्येकशब्दाऽवगतिरिति । अत्र भाष्यं "गौण एव शब्द इति चेत्, न गौणोऽन्तरेषु निमित्तभाव"†इति, तत्र गौण इति विच्छिद्य पूर्वेण योजयति

* एकार्थतायाश्चेति ३ पु. पा. ।
† शा. भा. पृ. १९ पं. ६ ।

न गौणः शब्द इत्येवं ग्रन्थसम्बन्धनं भवेत् ।
अस्त्यक्षरेषु हेतुत्वं तत्परं वचनं हि तत् ॥१२२॥
शब्दादिति च हेतुत्वं पञ्चम्या ऽत्राभिधीयते ।
भवत्पक्षे ऽपि चैकान्ताज्ज्ञानेन व्यवधिर्भवेत् ॥१२३॥
'गौणो ऽन्यथा प्रसिद्धो वा प्रयुज्येताऽन्यथा यदि ।
न चाऽन्याद्दङ्निमित्तत्वं कस्य चित्संप्रतीयते ॥१२४॥
स्वव्यापारव्यवायो हि सर्वस्मिन्नेव कारके ।
दृष्टो व्यापार ईदृक् तु शब्दस्येत्यव्यवेतता'* ॥१२५॥

न गौण इति[१२२] । शब्दे हि चोदितं गौणत्वं तत्तत्रैव परिहर्त्तुं युक्तं, निमित्तभावे तु तत्परिहारो ऽसंगतः स्यादित्यभिप्रायः । अक्षरेषु निमित्तभाव इति तस्यैव हेतुरित्याह अस्तीति । हेतुत्वपरमेव लौकिकं वचनमिति । कथमित्याह शब्दादिति[१२३] । व्यवहितस्याप्यस्त्येव हेतुत्वमिति । स्फोटपक्षे ऽप्यस्त्येव व्यवधानमित्याह भवत्पक्षइति ।

तदेवं व्यवहितस्यापि हेतुत्वसंभवान्न गौणत्वमित्युक्तम्, इदानीं व्यवधानमेव नास्तीत्याह गौण इति[१२४]द्वयेन । यादृशं हि शब्दस्याऽर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं ततो ऽन्यादृशं न कस्य चिदप्यस्ति, स्वव्यापारव्यवायस्य सर्वत्र नियतत्वात्, संस्कारश्च शब्दस्य व्यापार एव, तेनेदृशं व्यवधानमव्यवधानमेवेति स्फोटं प्रति शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह-

* अन्यपेततेति १ पु. पा. ।

गकारादेर्यदा चान्यो न लोके शब्द उच्यते ।
तदा तस्मात्प्रतीते ऽर्थे शब्दादिति कथं भवेत् ॥१२६॥
शब्दज्ञानादिसंस्कारव्यक्तस्फोटकृते ऽथ वा ।
प्रत्यये शब्दजन्यत्वमिति गौणं प्रसज्यते ॥१२७॥
'संस्कारजननार्थं च न शब्दोच्चारणं मतम् ।
अर्थप्रतीतिमुद्दिश्य प्रयुक्तस्य क्रमादयम्* ॥१२८॥
तस्मात्तादर्थ्यतः शब्दः फलेन व्यपदिश्यते' ।
समुच्चयाऽवबोधे तु व्यवधानं न केन चित् ॥१२९॥
यदि चाऽपूर्वसंस्कार इतिकर्तव्यतेष्यते ।
वर्णो ऽन्त्यो गमकस्तस्य शब्दत्वान्मुख्यता भवेत् ॥१३०॥
'वर्णा वा ध्वनयो वापि स्फोटं न पदवाक्ययोः ।

इति वचनस्याऽनुपपत्तिरित्याह गकारादेरिति[१२६] । यदि शब्दज्ञानजनितसंस्कराऽभिव्यक्तस्फोटजन्यो ऽर्थप्रत्ययः शब्दजन्य इत्युच्यते ततो ऽनेकव्यवधानादिति गौणत्वं स्यादित्याह शब्देति[१२७] ।

नन्वस्तु व्यवहितस्यापि तज्जन्यत्वव्यपदेशः, संस्कारस्यापि त्वव्यवहितस्य शब्दजन्यत्वं किमिति लोके न व्यपदिश्यते, ऽत आह संस्कारेति[१२८] सार्धेन । समुच्चयज्ञानपक्षे तु नास्त्येव व्यवधानमित्युक्तमेवेत्याह समुच्चयेति[१२९] । भाष्यकारीये ऽपि पक्षे शक्यमेवाऽव्यवधानमेकवचनस्य च मुख्यत्वं वक्तुमित्याह यदि चेति[१३०] ।

---

* क्रमस्त्वयमिति २ पु. पा. ।

व्यञ्जन्ति व्यञ्जकत्वेन यथा दीपप्रभादयः ॥१३१॥
सत्त्वाद् घटादिवच्चेति साधनानि यथारुचि ।
लौकिकव्यतिरेकेण कल्पिते ऽर्थे भवन्ति हि' ॥१३२॥
नाऽर्थस्य वाचकः स्फोटो वर्णेभ्यो व्यतिरेकतः ।
घटादिवन्न दृष्टेन विरोधो धर्मसिद्धितः १३३॥
प्रतिषेधेत्तु यो वर्णान् तज्ज्ञानाऽनन्तरोद्भवान् ।
दृष्टबाधो भवेत्तस्य शशिचन्द्रनिषेधवत् ॥१३४॥

एवमुपपादितं स्फोटाऽभावं प्रयोगेण दर्शयति वर्णा वेति[131] द्वयेन । ध्वनिमात्रोपादाने शङ्खादिध्वनीनां स्फोटाभिव्यञ्जकत्वस्य परैरनिष्टत्वादंशे सिद्धसाध्यत्वं स्यात्तन्मा भूदिति पदवाक्ययोरिति विशेषणं, पदवाक्ययोर्वर्त्तमाना वर्णा ध्वनयो वा स्फोटं नाभिव्यञ्जन्तीत्यन्वयः । वाचकत्वाऽभावे ऽपि स्फोटस्य प्रयोगमाह नार्थस्येति व[133]दन्तेन । न च दृष्टविरोधः, स्फोटस्याऽसिद्धत्वेन वाचकत्वाऽदृष्टेरित्याह न दृष्टेनेति ।

नन्वसिद्धत्वेन धर्मिणः पक्षो ऽप्यप्रसिद्धविशेष्यः स्यात्, उक्तोत्तरमिदम् 'अवस्तुत्वेन साध्यत्वा'दित्यत्र । शक्यो ह्यविद्यमाने ऽपि वाचकत्वाऽभावो दर्शयितुम् । ननु बुद्धावनारूढस्य कथमभावेनापि विशेष्यता, नायमत्यन्ताऽनारूढः, किं तर्हि शक्यते वर्णाऽतिरिक्तो यो ऽर्थस्य वाचकतयेतरैः कल्पितः इत्येवं बुद्धावारोहयितुम्, एवमन्यत्रापि 'निर्विशेषं न सामान्यं भवेत् शशविषाणव'दित्यादावूहनीयमिति । यस्तु वर्णानपि वाचकतया निषेधेत्सत्त्वाद् घटवादिति, तस्य दृष्टविरोधः, वर्णज्ञानानन्तरमर्थप्रत्ययोद्भवदर्शनादित्याह प्रतिषेधेदि-

वर्णोत्था वा ऽर्थधीरेषा तज्ज्ञानाऽनन्तरोद्भवा ।
येदृशी सा तदुत्था हि धूमादेरिव वह्निधीः ॥१३५॥
'दीपवद्वा गकारादिर्गवादेः प्रतिपादकः ।
ध्रुवं प्रतीयमानत्वा'त्तत्पूर्वं प्रतिपादनात् ॥१३६॥
वर्णाऽतिरिक्तः* प्रतिषिध्यमानः
पदेषु मन्दं फलमादधाति ।
कार्याणि वाक्याऽवयवाऽऽश्रयाणि
सत्यानि कर्तुं कृत एष यत्नः ॥१३७॥

इति स्फोटवादः ।

ति[१३४] । वर्णजन्यत्वे ऽर्थप्रत्ययस्य प्रयोगमाह वर्णोत्थेति[१३५] । वर्णानेव वा पक्षीकृत्याऽर्थप्रतिपादकत्वं साधनीयमित्याह दीपवदिति[१३६] पादत्रयेण । वर्णाऽनन्तरमर्थस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह तत्पूर्वमिति । यत्पूर्वं हि यत्प्रतिपद्यते तत्तस्य प्रतिपादकं, यथा दीपारोपणं प्रतिपद्यमानस्य घटस्य प्रतिपादकं, वर्णोच्चारणपूर्वो ऽर्थः प्रतिपाद्यते, ऽतो वर्णः प्रतिपादक इति ।

चोदयति वर्णातिरिक्त इति[१३७] । परिहरति कार्याणीति । स्फोटपक्षे हि निरवयवं वाक्यं निरवयवस्य वाक्यार्थस्य वाचकम्, अवयवास्तु पदात्मका वर्णात्मकाश्च मृषाभूताः, ततश्च पदतदवयवाश्रितस्योहादेर्महावाक्याऽवयवान्तरवाक्यार्थप्रयाजाद्याश्रितस्य प्रसङ्गतन्त्रादेः कार्यस्य मृषात्वं स्यात्, अतस्तत्सत्यतासिद्ध्यर्थं स्फोटनिराकरणं न निष्फलमिति ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे स्फोटवादव्याख्यानकम् ॥

वर्णातिरेक इति २ पु. पा. ।